

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Teszelszky, Kees</i> : Le portrait de la religion juste, ou la feuille volante, parue en 1606, de Albert Molnár Szenczi, jusqu'ici inconnue	1
<i>Antal, Alexandra</i> : Le rôle de ' <i>Hadi és Más Nevezetes Történetek</i> ' (Histoires Militaires et autrement Notables) dans la formation de la publicité littéraire	21
<i>Buda, Attila</i> : „Látván is vakoskodni” (Rester aveugle en voyant). ' <i>Hazai Tudósítások</i> ' (Chroniques autochtones) et le monde extra-européen.	40
<i>Kocsis, Lajos</i> : La tendance politique de la période neutre (1889–1898) de ' <i>Csiki Lapok</i> ' (Journal de Csík)	63
<i>Lengyel, András</i> : A propos du directeur de rédaction de ' <i>A Hét</i> ' (La Semaine)	
<i>Tóth Kornélia, V.</i> : L'iconographie des ex-libris de rapport hongrois de la Bibliothèque Rudomino de Moscou.	93

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Déri, Balázs</i> : Transcursum. De nouveau, de l'avant-propos du Bréviaire d'Esztergom, imprimé en 1480	113
<i>Karnitscher, Tünde Beatrix</i> : Les spiritualistes et la civilisation libraire. A la recherche de la lecture de Tschesch et ses sympathisants	118
<i>Lengyel, András</i> : Les pseudonymes de ' <i>A Hét</i> ' (La Semaine) (Analyse des dévoilements de soi-même)	126
<i>Bíró-Balogh, Tamás</i> : Une dédication ultérieure de Attila József et ses enseignements	137

CHRONIQUE

<i>Varga, Bernadett</i> : Les imprimés de Ibrahim Müteferrika dans la Bibliothèque Nationale Széchényi	141
<i>Simon, Melinda</i> : Signes typographiques chantées en vers	146

REVUE

Kereszturi, József: István Bibó, le bibliothécaire. Pécs, 2010. (<i>Vesztróczy, Zsolt</i>)	149
Pálffy, Géza: Le Royaume de Hongrie et la Monarchie Habsbourg au 16 ^e siècle. Bp. 2010. (História Könyvtár. /Bibliothèque História/. Monographies 27.) (<i>Kruppa, Tamás</i>)..	150
Les Annales de la Bibliothèque de l'Université de Budapest. XIV-XV. Réd. László Szögi. Bp. 2011. (<i>Buda, Attila</i>)	154
Batthyaneum. Omagiu fundatorului Ignatius Sallustius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina Biro-Hendre. Bucuresti, 2011. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	157
Bibliotheca et Universitas. Mélange d'études offerts à János Heltai pour ses 60 ans. Réd.: Gábor Kecskeméti, Réka Tasi. Miskolc, 2011. (<i>Németh, S. Katalin</i>).....	160
Sipos Balázs: Presse et pouvoir pendant l'ère du gouverneur Horthy. Bp. 2011. (<i>Soltész, Márton</i>)	163

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mkszk@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Kees Teszelszky</i> : Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-as kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel	1
<i>Antal Alexandra</i> : A <i>Hadi és Más Nevezetes Történetek</i> szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában	21
<i>Buda Attila</i> : „Látván is vakoskodni”. A <i>Hazai Tudósítások</i> és az Európán kívüli világ	40
<i>Kocsis Lajos</i> : A Csíki Lapok pártsemleges időszakának (1889–1898) politikai irányultsága ..	63
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> kiadóhivatali igazgatójáról	74
<i>V. Tóth Kornélia</i> : A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája ..	93

KÖZLEMÉNYEK

<i>Déri Balázs</i> : Transcursum. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról .	113
<i>Karnitscher Tünde Beatrix</i> : A spiritualisták és a könyvműveltség. Tschesch és elvrokonai olvasottságának nyomában	118
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> álnevei (Regesztá az önleplezésekről)	126
<i>Bíró-Balogh Tamás</i> : Egy újabb József Attila-dedikáció és tanulságai	137

FIGYELŐ

<i>Varga Bernadett</i> : Ibrahim Mütefferika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban..	141
<i>Simon Melinda</i> : Versben megénekelte nyomdászjelvények	146

SZEMLE

Kereszturi József: Bibó István, a könyvtáros. Pécs, 2010. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány (<i>Vésztróczy Zsolt</i>)	149
Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. História–MTA Történettudományi Intézete /História Könyvtár. Monográfiák 27./ (<i>Kruppa Tamás</i>)	150
Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. XIV–XV. Szerk.: Szőgi László. Bp. 2011. ELTE Egyetemi Könyvtár (<i>Buda Attila</i>)	154
Batthyaneum. Omagiu fundatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina Biro-Hendre. București, 2011. Editura Bibliotecii Naționale a României (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	157
Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk.: Kecskeméti Gábor, Tasi Réka. Miskolc, 2011. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet (<i>Németh S. Katalin</i>)	160
Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Bp. 2011. Argumentum Kiadó (<i>Soltész Márton</i>)	163

KEES TESZELSZKY

**Az igaz Vallás portréja,
avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású,
eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel¹**

A holland Rijksmuseum gazdag gyűjteményében őriznek egy egyleveles nyomtatványt, Szenczi Molnár Albert eddig elveszettként számon tartott művét.² (1. kép) A 410 mm magas és 240 mm széles papírlapon szép metszet látható, latin és magyar szöveggel. A metszeten a Religiót (Vallás) szárnyas nőalak személyesíti meg csillagkoronával, dicsfénnyel, rongyos ruhában, amint egyik lábával rátapos a csontvázként, kettétört kaszával ábrázolt, sírban fekvő Halálra. A Religio fakesztre támaszkodik, jobb kezében nyitott könyvet tart. A könyvön az „Evangelium pacis aeternae” (Az örök béke evangéliuma) szöveg olvasható. Bal kezében üres kantárszár van. A háttérben csatatér látható holland és spanyol katonákkal, akik úgynevezett Morion típusú sisakot viselnek, előttük spanyol címerekkel díszített sátoztábor és lövöldöző holland hajók, mögöttük keletinek kinéző, égő város. A kép alá nyomtatták a Homo (Ember) és a Religio (Vallás) között kérdés-felelet formában zajló párbeszédet latinul, majd magyar fordításban

¹ A kutatást az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta. Ezúton köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak az alapos lektorálást, Viskolcz Noéminek, Szabó Andrásnak és Marius Draaismanak a segítségüket.

² Praestanti virtute ac vitae integritate conspicuo viro Dn. Ioanni Bekesi, ciui & negotiatori Cassouiensi : Dñõ & Benefactori suo Colendo et amando, Albertus Molnar Szenciensis, officij ergo D D. dõ [!]. Augustae Vindelicorum [Augsburg], 1606. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-31.624. A kép nem található meg a Hollstein-katalógusban Dominicus Custos név alatt: HOLLSTEIN, Friedrich: *German engravings, etchings and woodcuts. Cranach–Drusse*. VI. Amsterdam, 1959. M. Hertzberger. Az újabb Hollstein-sorozatban katalogizálva van a Wierix testvérek művei alatt, egy Wierix-mű másolataként: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. The Wierix family*. 44. Szerk.: Zsuzsanna VAN RUYVEN-ZEMAN, Marjolein LEESBERG, Jan van der STOCK. Rotterdam, 2004. Sound & Vision Publishers, 65. 1993. tétel, vö. 16. jegyzet. A Rijksmuseumban lévő hungaricumokról keveset tudunk. A budai képekkel díszített asztalterítőkről és szalvétákról l. BURGERS, Cornelius Adriaan: *De verovering van Boeda-Pest en de geschiedenis van een damastpatroon*. = Bulletin van het Rijksmuseum (17.) 1969. 126–134.

kinyomtatása.⁶ Freigius leveléből az is kiderül, hogy Molnár ajándéknak szánta ezt a nyomtatványt patrónusainak. A címzés alapján elsősorban fő pártfogójának, Békési Jánosnak ajánlotta. Május 28-án Custos írt Szenczi Molnárnak arról, hogy elkészült a rendelése, és küldött is neki egy példányt.⁷ Három évvel később még mindig maradt belőle példány, mert Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanár és orvos is kapott egyet az „Icon religionis”-nak nevezett képből 1609-ban.⁸ Lehetséges, hogy hasonló úton került a kép Hollandiába is, de semmit nem lehet tudni arról, milyen körülmények között vették fel az amszterdami gyűjteménybe. A régi múzeumi jelzet alapján úgy tűnik, hogy a Rijksmuseum valószínűleg már a 19. században megszerezte e nyomtatványt.⁹ Így lehetséges, hogy valamelyik régi németalföldi gyűjteményből származik; Szenczi Molnárnak mindenesetre sok holland kapcsolata volt.¹⁰ A holland királyi könyvtárban több Szenczi Molnár által készített album amicorum beírást lehet találni,¹¹ más holland gyűjteményben viszont nem ismeretes további példány, és nem jelenik meg a nyomtatvány egyet-

⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), Ms. K 787, fol. 135. Kiadva: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 192. Custos és Molnár már 1605-ben is együttműködtek. Georg Remus levele Szenczi Molnárnak, 1605. MTAK Ms. K 787, fol. 119v. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 190. L. még: IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*. Debrecen, 2009. Tiszántúli Református Egyházkerület, 34. /Református Művelődéstörténeti Füzetek 2./

⁷ Dominicus Custos levele Szenczi Molnárnak, 1606. május 28. MTAK Ms. K 787, fol. 138r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 194.

⁸ Georg Heinsch levele Szenczi Molnárnak, 1606. március 2. MTAK Ms. K 787, fol. 220r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

⁹ R: MVS = 's Rijks Prentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. (Lugt 2228.) a jelzetről: LUGT, Frits: *Les Marques de Collections de Dessins & d'Estampes*. San Francisco, 1921. Alan Wofsy, <http://www.marquesdecollections.fr> (2011.09.13)

¹⁰ L. TESZELSZKY, Kees: *Early Modern Diplomatic Contacts between Holland and Hungary: the Life and Work of Pieter Cornelisz. van Brederode*. Kézirat.

¹¹ A GÖMÖRI György (Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben [két képpel]. = Magyar Könyvszemle [95.] 1979. 372–373) és BUIÁS László Zsigmond (Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből. = Magyar Könyvszemle [120.] 2004. 56–59) által publikált albumbejegyzések után most újabb beírásának a nyomára bukkantunk, 1599-ből: Album amicorum Dom. J. Michaelis Heysii [Johannes Michael Heynsius, Johann Michael Heintz Weissenburgo-Alsatus], fol. 272, l. S.N.: *A catalogue of [...] unpublished manuscript historical documents [...] sold by auction by Mr. Sotheby [...] on Monday, May 30, 1825*. London, 1825. Az album még 1888-ban megvolt a milánói Trivulzio könyvtárban, de az 1935-as könyvtáreladás után nyoma veszett. L. *Incunabulic treasures and medieval nuggets from the Trivulzio library of Milan, Italy*. Ed.: Charles SOTHERAN. New York, 1888. 69–70. Az albumban még vannak bejegyzések „Alexander Thurzó”-tól és „Christophorus Thurzó”-tól is.

len holland vagy külföldi röpirat-katalógusban sem.¹² Csak Bod Péter tudott még a létezéséről a 18. században, de nem lehet tudni, hogy valóban volt-e példány a kezében.¹³

Az Amszterdamban előkerült kép nagyon hasonlít a Religiónak arra az allegorikus ábrázolására és leírására, ami a híres és rendkívül befolyásos Cesare Ripa *Iconologia* című könyvének 1603-as képes kiadásában található.¹⁴ Ripa pontosan és részletesen leírja a Custos által készített képet a Religióról, és a már említett párbeszédet is közli latinul. A katolikus Ripa szerint egy nagyon okos ember (un bell'ingegno) írta ezt a verses párbeszédet, de hogy ki a szerző, azt nem árulja el.¹⁵ A Ripa-féle katolikus Religio-ábrázolás változatai is elterjedtek Rómáig, sőt megtalálhatók a Szent Péter Bazilikában is.¹⁶

A Ripa-féle kép azonban mégsem forrása Szenczi Molnár augsburgi kompozíciójának. Az eredeti kompozíció a megszemélyesített Religio-alakkal már egy 1578

¹² TIELE, Pieter: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. 1–3. Amsterdam, 1858–1861. Frederik Muller; MULLER, Frederik: *De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. 1–4. Amsterdam, 1863–1882. Frederik Muller; WULP, J. K. van der: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. 1–3. Amsterdam, 1866–1868. Erven van Munster & Zoon; ROGGE, H. C.: *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*. 1866. J. H. Scheltema; BROEKEMA, J.: *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. Aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland*. Middelburg, 1892. U. F. Auer & Zoon; JOCHEMS, J.: *Catalogus van de boekwerken, pamfletten enz. behoorende aan de historische verzameling der schutterij te Amsterdam*. 1–3. Amsterdam, 1888–1903; KNUITEL, W. P. C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853*. 1–2. Den Haag, 1889–1920. Koninklijk Bibliotheek; GIJN, Simon: *Historia Batava Illustrata / Atlas van Gijn*. Kézirat, Museum Simon van Gijn, Dordrecht; SOMEREN, J. F. van: *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*. Utrecht, 1915–1922. A. Oosthoek; RIJN, G. van-OMMEREN, C. van: *Atlas Van Stolk, Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland verzameld door A. van Stolk*. 1–11. Amsterdam, 1893–1933; PETIT, Louis D.: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek der Rijks Universiteit te Leiden*. 1–4. 's-Gravenhage, 1882–1934. Martinus Nijhoff; ALPHEN, G. van: *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542–1853*. Groningen, 1944. J. B. Wolters; HUISKAMP, M. W.: *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537–1795*. Hilversum, 1995. Verloren; The Early Modern Pamphlets Online. <http://tempo.idcpublishers.info/protected/> (2011.09.13)

¹³ BOD Péter: *Rediviva Alb. Molnari Memoria*. Kézirat, idézi: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

¹⁴ RIPA, Cesare: *Iconologia*. Róma, 1603. 429. Felhasználtam még: RIPA, Cesare: *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands*. Amsterdam, 1644. 173: „t'Saemenspraecq, de Mensch en Religie”, „Religione” képpel. (Magyar fordítás: RIPA, Cesare: *Iconologia*. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta: SAJÓ Tamás. Bp. 1997. Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola.)

¹⁵ RIPA: *i. m.* 1603. (14. jegyzet) 429.

¹⁶ STRENGTHOLT, Leendert: *De geschiedenis van een emblema*. = *De Nieuwe Taalgids* (51.) 1958. 296.

körül Antwerpenben Pieter Balten(s), Custos apja (1525 k.–1584) által kiadott (P. Baltens excud.) háromnyelvű röpiraton látható, ahogyan Kovács Gábor már megállapította.¹⁷ (2. kép) A Custos-féle képet inkább ezen antwerpeni nyomtatvány át dolgozásának lehettek tekinteni, ahogyan azt P. Vásárhelyi Judit már sejtette is.¹⁸ Az augsburgi kiadáshoz hasonló szöveg olvasható a nyomtatványon hollandul, latinul és franciául. Nagyon valószínű, hogy Baltens írta ezt a szöveget, hiszen költő is volt.¹⁹ A kép allegória a genti békéről vagy „genti pacifikáció”-ról, amit a németalföldi megyei képviselők kötöttek 1576-ban.²⁰ A képet Hieronymus Wierix flamand művész (1553–1619) készítette Maerten de Vos (1531/1532–1603) rajza után, mint az a kép bal alsó sarkában a „M. de Vos inventor” alá-

2. kép. *Tsamensprekinghe den mensch en religie. British Museum, AN188190001.*



¹⁷ *Tsamensprekinghe den mensch en religie / Religionis et hospitis colloquium / Dialogue de la religion en du passant (1576–1579)*. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.659. Atlas van Stolk, Rotterdam, 607; *Dutch und Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Vol. 1. Abry-Berchem*. Szerk.: Friedrich HOLLSTEIN. Amsterdam, 1949. Menno Hertzberger, 84; *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Maarten de Vos*. 44. Szerk.: Christiaan SCHUCKMAN, Dieuwke DE HOOP SCHEFFER. Amsterdam, 1998. Sound & Vision Publishers, 178. 1335. tétel; MAUQUOY-HENDRICKX, Marie: *Les Estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale*. 2. Brussel, 1979. Bibliothèque Royale Albert Ier, 1655; (VÁCI) KOVÁCS GÁBOR: *Németalföldi párhuzam Rimay „religio”-emlékéjéhez*. = *Irodalomismeret* (11.) 2000. 2–3. sz. 100–102.

¹⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*. In: *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, melllyet deakül irt CALVINUS Janos, es ... magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert*. Hanau, 1624. RMNy. 1308. Facsimile kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit és SZABÓ András kísérőtanulmányával: Bp. 2009. Balassi Kiadó, 13–24. /*Bibliotheca Hungarica Antiqua* 43./

¹⁹ Erről I. A metszetet, amelyet Lucas Kilian készített Baltensről 1609-ben: KILIAN, Lucas: *Petrus Custos, vulgo Baltens, Pictor, et Poeta Antuerpianus. In gratiam piae memoriae Parentis carissimi F. C. Dom. Custos chalcographus, et Civis Aug. Vind.* 1609. Augsburg, 1609. Herzog Anton Ulrich-Museum, LKilian AB 3.80. A családjáról I. még: CUSTOS, Dominicus: *Atrium heroicum Caesarum, regum, [...] imaginibus [...] illustrat[um]*. I. Augsburg, 1600. fol. A v.

²⁰ MULLER: i. m. (12. jegyzet) 4: 77, 723D. tétel; HORST, Daniel: *De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566–1584]*. Zutphen, 2003. Walburg Pers, 271, 357, 87. kép.

írásból kiderül.²¹ De Vos igen ismert antwerpeni művész volt, több, szentekről készült festményét és rajzát is ismerjük; ő díszítette újra az üres templomokat Antwerpenben a spanyol pusztítás után.

1577-ben Wierix még egy másik képet készített, amely szintén hasonlít a Religio képfelépítésére: egy allegóriát a németalföldi szenvedésről és szabadulásról, háromnyelvű szöveggel.²² Itt ismét női alak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig a város és több hajó látható. Ezt a képet is Wierix készítette De Vos rajza után, s Baltens volt a kiadója. Így lehetséges, hogy a Religio-kép eredetileg egy sorozatnak a része volt, és korábban készítették, mint 1577.²³ Wierix Religio-képe mindenesetre De Vos Religio-alakjának a feldolgozása más képi elemek segítségével. Így lett a Religio a németalföldi békeszerződés jelképe, és kapott egyben új politikai jelentést is.

Az 1577-es antwerpeni nyomtatványnak a készítői mégsem árulták el, ki volt a párbeszéd szerzője. Leendert Strengholt holland kutató megállapítása szerint nem más írta, mint Theodorus Beza (De Bèze, 1519–1605), a híres genfi teológus, Kálvin reformátortársa, majd utóda.²⁴ Így érthető, hogy miért nem akarta a katolikus Ripa elárulni, hogy ki az a bizonyos „okos” szerző. A szöveg először franciául jelent meg 1561-ben Beza *Confession de la foy chrestienne* című könyvében a bevezetés után, a „pourtrait de la vraye religion” avagy „az igaz vallás portré”-jával együtt,²⁵ latinul pedig 1563-ban adták ki.²⁶ (3. kép) Ez a latin verzió jelent meg 1580-ban Beza *Icones* című könyvében is, amely az egyik első protestáns jellegű

²¹ Hieronymus Wierixről: CLIFTON, James: *Adriaen Huybrechts, the Wierix Brothers, and Confessional Politics in the Netherlands*. = *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (52.) 2001. 104–125.

²² S. N.: *Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands*. S.L., 1577. British Museum, 1932,0213.303.

²³ Egy hasonló kép az esetleges sorozatból: S. N.: *Arbor Pacis. Als Liefde met Trouwe vast door Concordantie...* (1576 után) British Museum, AN257792001.

²⁴ STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 289–303.

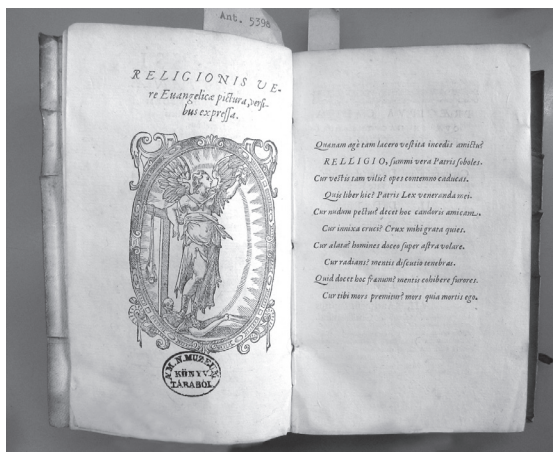
²⁵ BÈZE, Théodore de: *Confession de la foy chrestienne*. [Geneva], 1561. Felhasználtam még: Uő: *Confession de la foy chrestienne*. Geneva, 1563. Bayerische Staatsbibliothek, Polem. 301. Bevezetés után, számozás nélküli lapokon. A vers eredete már megvolt mint „descriptio virtute” a Beza *Poemata* kiadásban: BÈZE, Théodore de: *Poemata*. Paris, 1548. L. még: BREAZU, Monica: *La marque typographique à la Vraie Religion – la fortune d’un emblème protestant*. In: *Lucrarile simpozionului international cartea. Romania. Europa*. Szerk.: JULIETA ROTARU. Bucharesti, 2010. Editura Biblioteca Bucureștilor, 43. A képet vagy a párbeszédet nem minden kiadásban lehet megtalálni. Például a genfi nyomdász Jacques de Pan által 1561-ben kiadott példányban sincs meg egyik sem, ahogy Conrad Badius 1559-es kiadásában sem. Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn G V 44. Az egyik kiadásban csak a párbeszéd volt meg: BÈZE, Théodore de: *Confessio christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus, per Theodorum Beza Vezeliūm. Adjecta est altera brevis ejusdem Bezae confessio*. [Geneva], 1570. 18.

²⁶ BÈZE, Théodore De: *Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis heresibus*. Geneva, 1561. Több kiadás volt, l. még P. VÁSÁRHELYI: *i. h.* 2009. (18. jegyzet). Holland kiadás is volt: BÈZE, Théodore De: *Bekentnisse des christelicken gheloofs*. [Frankfurt am Main], 1561. Ebben a kiadásban sem szerepel se a Religio-kép, se a párbeszéd.

emblémáskönyv.²⁷ Egy évvel később a verset új francia fordításban is kiadták.²⁸

A Beza-féle Religio-kép a reformáció egyik fontos jelképévé vált Európában.²⁹ A 16. század végén, a 17. és még a 18. században is több helyen kiadták a verset a Religio-képpel együtt.³⁰ Számtalan hasonló Religio-áb-

3. kép. Theodorus BEZA: *Az igaz Vallás portréja.*
(1561 vagy 1580)



²⁷ BÉZE, Théodore De: *Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrum: Quorum Praecipue ministerio partim bonarum literarum studia sunt restituta, partim vera Religio in variis orbis Christiani religionibus, nostra patrumque memoria fuit instarata: additis eorundem vitae & operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant.* Geneva, 1580. Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

²⁸ BÉZE, Théodore De: *Les vrais portraits des hommes illustres en piété et doctrine du travail desquels Dieu s'est servi en ces derniers temps, pour remettre sur la vraie Religion en divers pays de la chrétienté: avec les descriptions de leur vie & de leurs faits plus memorables: plus, quarantequatre emblemes chrestiens traduicts du latin de Theodore de Besze* [Geneva], 1581. 297. Emblema XXXIX. Valószínűleg Simon Goulart volt a fordító; l. még STRENGTHOLT: i. h. (16. jegyzet) 297.

²⁹ BREAZU: i. h. (25. jegyzet) 45.

³⁰ MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Dix Psavmes de David.* Paris, 1564; MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Superius. Cent cinquante Psavmes de David, mis en rime.* Geneva, 1583. (Le pourtrait de vraye religion en forme de dialogve); MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Les / pseavmes / de David, / Mis en rime Française.* Paris, 1647 (címlap); MARIETE, Pierre: *Religio Christiana.* Rézkarc, 1600–1650. British Museum, AN905661001. L. még: FROSSARD, Ch. L.: *L'Emblème de la religion réformée.* = Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme français (30.) 1881. 179. Skóciában őriznek egy egyetemi pecsétet, amelynek szintén Religio-alakja van. A pecsét szövege: „S. Collegii S. Theologiae Dicati F. Andre. Relligio Summi Sancta Patris Soboles.” MAITLAND ANDERSON, James: *The Heraldry of St Andrews University.* Edinburgh–London, 1895. 10–12. Lehetséges, hogy ez a pecsét eredetileg máshonnan való.

rázólást lehet találni 17. századi francia, német és németalföldi képeken és szövegekben, több variánsban is.³¹

Ha összehasonlítjuk a különböző forrásokban előforduló ábrázolásokat, a következő derül ki a Custos- és Szenczi Molnár-kép eredetéről. A Beza-féle Religio-alak (1561) sokkal jobban hasonlít a Ripa-könyvben megjelent ábrázolásra (1603), mint a már említett Wierixé (1577). Ripa nyilván nem ismerte a Wierix-féle verziót, csak Beza versét tartotta a kezében. Custos és Szenczi Molnár Religio-ábrázolása (1606) pedig inkább a Wierix által készített antwerpeni képet követi. De Vos valószínűleg Beza Religio-figuráját dolgozta át egy ma már ismeretlen rajzban, s ezt használta fel Wierix újra.³²

A Wierix féle Religio-figurának legalább egy korábbi elődje van még. A németalföldi próféta, spiritualista és az egyik legbefolyásosabb anabaptista David Joris (David Joriszoon) által írt és illusztrált, 1542 körül megjelent *Twonder-boeck* (Csodakönyv) című műben látható egy „Bruyts Christi” (Krisztus mennyasszonya) alak, hosszú magyarázattal.³³ (4. kép) A nőalak és főleg a város háttere nagyon hasonlít az 1577-as Wierix-nyomtatványra. A francia könyvtáros Monica Breazu szerint

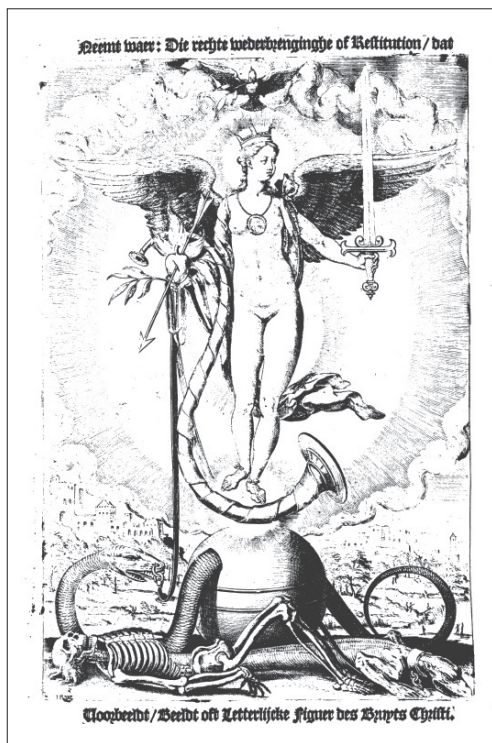
³¹ Többek között: HONDIUS, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1603. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.744A; PASSE, Chrispijn van der: *Allegorie op de verbondenheid binnen de Republiek tijdens het Bestand, 1609 = Victoriae Premium*. S.l., 1609–1610. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2002-119; HONDIUS, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1619. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-77.331; S. N.: *Acta ofte handelighen des Nationalen synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door autoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619*. Dordrecht, 1621; RUSDORF, Johan Joachim von: *Tyrocina Poetica*. S. N. 1628; REVIUS, Jacob: *Over-ysselsche sangen en dichten*. Leiden, 1634. 8–9; BIENS, Cornelis Pieterszoon: *Handboecxken der Christelijcke Gedichten, Sinne-beelden ende Liedekens*. Hoorn, 1635. 33–34; BIENS, Cornelis Pieterszoon: *Profytelyck Cabinet, Voor den Christelijcken Jongelingh*. Enkhuizen, 1642²; S. N.: *Kort verhael, Van den Elendigen toestand, van de Völckeren in de Valleyen van Piemont, beginnende van den Jaere 1655. tot den Jaere 1663. den 2. September*. S. N. 1655–1665. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.836A; L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 293–294. Még a 18. században is ez volt az igazi vallásnak a jelképe; I. POOT, Hubert Korneliszoon: *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel: Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Grieksche en Romeinsche zinnebeelden*. II. k. Delft, 1743. 519.

³² *Hollstein's Dutch and Flemish etchings... i. m.* (17. jegyzet) 54–56. köt. Amsterdam, 1995–1998. Az eredeti De Vos-féle Religio-képet még nem sikerült felkutatni, de nagyon hasonlít a művész Szent Katalin-rajzára a Rijksmuseumban, RP-T-00-567. Több De Vos-féle Religio-figura utánzott képét is meg lehet találni a Rijksmuseum gyűjteményében. Egy másik De Vos által készített Religio-figura, más kontextusban: Louvre, Párizs, d0110795-000 (1586).

³³ JORIS, David: *T'Wonder-boeck: waer in dat van der werltd aen versloten gheopenbaert is*. S. N., 1542–1544, 1551². AAAiiv. L. még ZIJLSTRA, Samme: *David Joris en de Doperse Stromingen (1536–1539)*. In: *Historisch Bewogen*. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw: opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. A. F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Szerk.: M. G. BUIST. Groningen, 1984. Wolters-Noordhoff, 125–138; ZIJLSTRA, Samme: *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een Bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme*. Assen, 1983. Van Gorcum.

e kép kinézete és jelentése nagyon közel áll Beza Religio-emblémájához.³⁴ Wierix biztosan ismerte az 1544-es „Bruyts Christi” képet, mert átdolgozta azokat a Joris-féle fametszeteket, amelyek a Joris-könyv későbbi, 1584-es kiadásában jelentek meg.³⁵ A lutheránus Wierix tehát már korábban felhasználhatta ezt a misztikus nőalakot és a hátteret, amikor a Religio-képet tervezte. Ez azért érdekes, mert David Joris könyvei és eszméi mind katolikus, mind kálvinista körökben meglehetősen vitatottak voltak.³⁶ Nagyon valószínű, hogy Wierix kapcsolatban állt a Familia Caritatis, avagy Hiisgesinnes der Liefsten (A Szeretet háza) antwerpeni misztikus körével, amelynek tetelei között hasonló gondolatok szerepeltek.³⁷ Ez egy titkos spirituális társaság volt, melynek tagjai tagadták a vallási dogmákat, és toleránsak voltak a más vallásúakkal. A Biblia szövegét misztikusan és allegorikusan, képek segítségével próbálták interpretálni; gondolkodásukban így nagy hangsúlyt kaptak az allegorikus ábrázolások. Nem meglepő, hogy híres tagjai között sok nyomdász (pl. Christopher Plantin és talán Baltens), valamint művész volt (pl. A kartográfus Abraham Ortelius, Frans Hogenberg, Joris Hoefnagel és Pi-

4. kép. Hieronymus WIERIX: *Bruyts Christi in Twonder-boeck* (1581)



³⁴ BREAZU: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

³⁵ JORIS, David: *Twonderboeck: waer in dat van der vwerltd aen versloten gheopenbaert is*. [Vianen, 1584]; JORIS, David: *T'wonder-boeck: waer in dat van der uuerltd aen versloten gheopenbaert is*. Rotterdam, [ca 1595?]. L. még VALKEMA BLOUW, Paul: *Printers to the 'arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works*. = *Quaerendo* (21.) 1991. 163–209. Hollstein's *Dutch and Flemish etchings...i. m.* (17. jegyzet) 217, 186. tétel. A Wierix-képek keletkezéséről l. S. N.: *Keuze uit de aanwinsten*. = *Bulletin van het Rijksmuseum* (51.) 2003. 388–389.

³⁶ David Joris 1544-ben menekült Bazelbe, ott lakott álnéven haláláig. Csak halála után, 1559-ben derült ki, hogy ki volt valójában. Ekkor kiásták a holttestét, és megégették a könyveivel együtt. *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. 4. Szerk.: Jan Pieter de BIE, Jacob LOOSJES: ,s-Gravenhage, 1931. Nijhoff, 577–579.

³⁷ MANGANI, Giorgio: *Abraham Ortelius and the Hermetic Meaning of the Cordiform Projection*. = *Imago Mundi* (50.) 1998. 59–83.

5. kép. Matthias ZÜNDT: *Diss Apostel schiffflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen. S. L. 1570.*
British Museum, AN93789001.



eter Breugel).³⁸ Igen valószínű, hogy a Religio-figurában is rejlik valamilyen titkos jelentés.

Az 1570-ben, Matthias Zündt által készített, az igazi keresztény egyházzól szóló, német nyelvű magyarázatos nyomtatvány segít megérteni a Wierix-kép háttérét.³⁹ a képen látható város és a hajók még jobban hasonlítanak a Religio-kép háttérére, mint a „Bruyts Christi”-é. A téma is hasonló, csak itt a női alak helyett egy hajó szerepel apostolokkal. (5. kép) Ebből a képből kiderül az is, hogy az égő város a hát-

térben eredetileg Konstantinápolyt ábrázolta, a katonák pedig Konstantin császár seregét.

Lényeges kérdés, hogy Szenczi Molnár Beza eredeti szövegét követte-e, vagy a Baltens által készített írást vette át, ahogyan Viskolcz Noémi véli.⁴⁰ Mindegyik megjelent párbeszéd, ami az ember és a képen látható megszemélyesített Vallás között folyik, rendkívül fontos a Szenczi Molnár-röpirat tartalmi megértéshez. A leírásokból kiderül, hogy az Ember a beszédben az, aki szemléli a képet. A szerző pontról pontra végigveszi a képet a korabeli megfigyelő szempontjából. Követi a néző gondolatait, és azok alapján teszi fel kérdéseit. A kérdések minden apró részét megmagyarázza a Religio, és olyan választ ad, ami rámutat az ábrázolás mélyebb vallási vagy politikai jelentésére. Így nemcsak arról kapunk képet, hogy hogyan lehet megérteni ezt az allegóriát a kora újkori művész szempontjából, hanem a korabeli szemlélőről is fogalmat alkothatunk. Ezért fontos felfigyelni az apró különbségekre a különböző nyelvű szövegek és kiadások között.

³⁸ YATES, Francis: *The Rosicrucian Enlightenment*. London, 1972. Routledge–Kegan Paul, 100, 273–274; MOSS, Jean Dietz: „Godded with God”. *Hendrik Niclaes and His Family of Love*. = Transactions of the American Philosophical Society (71.) 1981. 1–89.

³⁹ ZÜNDT, Matthias: *Diss Apostel schiffflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen. S. L. 1570*. British Museum, AN93789001.

⁴⁰ VISKOLCZ Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” *Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*. = a Ráday Gyűjtemény Évkönyve (11.) 2005. 80–81. L. még: WALDAPFEL József: *Szenczi Molnár Albert Religio-emblemája*. = Irodalomtörténeti Közlemények (42.) 1932. 431–432.

Az antwerpeni képen három különböző szöveg olvasható: hollandul, latinul és franciául. A holland és a latin eltér egymástól, a francia szöveg pedig sajnos csonka maradt, mert levágták a képet. Szenczi Molnár a Baltens által kiadott latin szöveget követte, de felismerte Theodore Beza szerzőségét, mert a latin szöveg végén „T. B.” rövidítést lehet olvasni. A következő kisebb különbségek figyelhetők meg a három verzió között:

Beza, 1561 (1580)*	Wierix/Baltens, 1577	Custos/Szenczi Molnár, 1606
Quaenam sic lacero vestita incedis amictu? Religio, summi vera Patris soboles.	H. Dic pia religio. Supremi nata Tonantis. Aeterni cultrix officiosa Dei. Cur caput exornat stellis diadema refertu(m)? R. Sydereae ostendo conditionis iter.	Homo. Dic pia religio supremi nata Tonantis, Aeterni cultrix officiosa Dei: Cur caput exornat stellis diadema refertum? Religio. Sidereae ostendo conditionis iter.
Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. Quis liber hic? Patris lex veneranda mei.	H.R. Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. H.R. Cur liber hic? Patris lex veneranda mei est.	H. Cur vestis tam vilis? R. opes contemno caducas. H. Cur liber hic? R. Patris lex veneranda mei est.
Cur nudum pectus? decet hoc Candoris amicam.	H.R. Cur nudum pectus? decet hoc candoris amicam.	H. Cur nudum pectus? R. Fecet [!] hoc candoris amicam.
Cur innixa cruci? Crux mihi sola quies.	H.R. Cur innixa cruci? Crux mihi grata quies.	H. Cur innixa cruci? R. Crux mihi grata quies.
Cur alata? homines doceo super astra volare. Cur radians? mentis discussio tenebras.	H.R. Cur alata? homines doceo super astra volare. H.R. Cur radians? Lustrum pectora luce nova. Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. H.R. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designant foedere rupto. Prelia et accensus mutua in arma furor.	H. Cur alata? R. Homines doceo super astra volare. H. Cur radians? R. Lustrum pectora luce nova. H. Quid docet hoc frenum? R. Mentis cohibere furores. H. Cur tibi mors premitur? R. Mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designanti [!] federe rupto, Praelia et accensus mutua in arma furor?
Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego.	R. Vota metu simulans, et religionis amorem, Illicitas raptat Miles iberus opes.	R. Vndique vim patior, quamquam patiundo triumphans, Ascendo summi coelica regna regna patris. T.B.

* Beza szövegét nem a legkorábbi latin megjelenése alapján közöljük, hanem az *Icones* 1580-as kiadás alapján. DE BÈZE: *i.m.* 1580. (27. jegyzet) Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

A szövegből kiderül, hogy Baltens úgy írta át a Beza által komponált párbeszédet, hogy az megfeleljen a megváltoztatott képnek. Az első sorokban leírta a csillagkorona jelentését, ami De Vos rajza után került a Wierix-képre és Custos ábrázolására is. Az új háborús háttérrel is megmagyarázza a szerző a vers végén. Amikor az Ember azt kérdezi, hogy miért van ez a háborús háttér, akkor a Religio utal a spanyol katonák jogellenes tetteire a Vallás ellen. A kép így kapott aktuális politikai üzenetet, ami egyértelműen a németalföldi háborús eseményekre és a genti békére utal. Szenczi Molnár természetesen nem írt a spanyolokról, hanem átírta a szöveget úgy, hogy a Religio győzedelmeskedik az erőszak felett, és felmegy a mennyei Úrhoz.

Figyelembe kell azt is venni, hogy az antwerpeni nyomtatványban néha erősen eltér egymástól a holland, a francia és a latin szöveg. Ezért lehetséges, hogy több szerzője volt ennek a nyomtatványnak, és/vagy különböző célcsoportnak írtak. Az egyik holland mondat alapján például arra figyel fel a néző, hogy milyen botrányosan áll ott a nő, meztelen mellekkel.⁴¹ Az eredeti latin szöveg semlegesebb: „Miért meztelen a mell?”⁴² Ez szó szerint egyezik a francia szöveggel.⁴³ Hollandul erre a kérdésre következő a válasz: a Vallás azt kívánja, hogy a néző kószolja a belső szeretetet.⁴⁴ A latin válasz ismét egyszerűbb: „Illik ez ahhoz, aki a tisztaság barátja.”⁴⁵ A végén is csak a latin szövegben ír a szerző a spanyol katonákról; a holland nyelvű szövegben csak a Halálról van szó a háború kapcsán, aki sérti az Istent és a Vallást. Ezek alapján megállapítható, hogy Szenczi Molnár kizárólag a latin szöveget használta fel: nem találni egyetlen részt sem, amit a holland vagy talán a francia szöveg alapján írt volna.

Hogyan változott a kép a Szenczi Molnár-verzióban, és mi lett az új jelentése? Az augsburgi nyomtatványt összehasonlítva az antwerpeni művel megfigyelhetjük, hogy az eredeti holland–latin–francia cím eltűnt, helyére a Békési János érdemeit méltató címzés került. Ebből kiderül, hogy a Béke és a Vallás kapcsolatáról szóló mű legelső funkciója az volt, hogy Szenczi Molnár a kálvinista polgár iránt érzett háláját kifejezze. Nem csoda tehát, hogy ilyen „beszélő” képet és témát választott Szenczi Molnár vagy Custos. Ám a kép sem maradt változatlan. A képen látható könyv szövege is változott: „Evangelium pacis”-ból „Evangelium pacis *aeternae*” lett. (Az eredeti Beza-képen még nem volt szöveg a könyvön; de lehetséges, hogy De Vos rajzán már volt.) A spanyol katonák nemzetiségét egyszerűsített sisakjuk miatt kevésbé lehet megállapítani. Az eredeti, 1577-as képen ábrázolt kaotikus támadásból tipikus, Európa-szerte ismert holland hadmozdulat lett, melyet a holland kormányzó, Móríc herceg dolgozott ki 1595–1596 telén, római példa alapján. A végén Szenczi Molnár is ír az erőszakos háborús időszakról, amitől a Vallás erőre kap, így felmehet a mennyországba.

⁴¹ „T is scande dat ghy staet, met u borsten naeckt.”

⁴² „Cur nudum pectus?”

⁴³ „Pourquoy le sein tout nud?”

⁴⁴ „Ic begheer, dat ghy my inwendige liefde smaect.”

⁴⁵ „Decet hoc candoris amicam.”

Az augsburgi kiadás idején zajlott Magyarországon és Erdélyben a Bocskai-szabadságharc. Mire e nyomtatvány eljutott Magyarországra, már meg is kötötték a bécsi békeszerződés, melyet 1606. június 23-án erősítettek meg. Ebben I. Rudolf magyar király elismerte Magyarországon a protestáns vallás gyakorlására való jogot. Így lett egy németalföldi békekötés allegóriájából a bécsi béke szimbolikus ábrázolása.

Miért is választotta Custos vagy Szenczi Molnár éppen ezt a németalföldi Religio-képet? A Beza-féle „az igaz vallás portréja” rendkívül fontos szimbolikus politikai jelentést kapott az európai kálvinista képzőművészetben a keletkezése után.⁴⁶ Ez különösen jellemző volt abban a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben (Pfalz, Hessen-Kassel, Nassau-Dillenburg és részben Bréma, Brandenburg és Szilézia), amelyben Szenczi Molnár dolgozott.⁴⁷ 1574-ben vastag protestáns versgyűjtemény jelent meg Philippes de Pas szerkesztésében, melynek a tartalmára Leendert Strengholt hívta fel a figyelmet.⁴⁸ A szerkesztő annak a III. Frigyes pfalzi választófejedelemnek (1515–1576) dedikálta a könyvet, aki tíz évvel korábban tért át a kálvinista hitre. A dedikációban De Pas egy drágakövekkel díszített, az igazi vallást ábrázoló aranszoborról ír, amelyet a választófejedelem kapott a könyv mellett.⁴⁹ E szobor jelentését a dedikáció utáni egyik vers magyarázza meg, melyet a híres humanista, Josephus Justus Scaliger írt.⁵⁰ E vers is hasonlít a Beza-féle szöveghez, a szoborleírás pedig szó szerint egyezik a Beza-képpel. A következő versek – Théodore de Sautemont és Johannes Saracenus tollából – szintén e szoborról szólnak, ezeket is Beza alapján írták.⁵¹ Sajnos a leírt szobrot még nem sikerült

⁴⁶ BREAZU: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

⁴⁷ IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása.” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben.* Bp. 2009. Balassi Kiadó, 277.

⁴⁸ *Poemes chrestiens de B. de Montmeja, et autres diuers auteurs. Recueillis et nouvellement mis en lumiere par Philippe de Pas.* Szerk.: Philippe DE PAS. [Geneva], 1574. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k70487d/f14.image.r=montmeja.langEN> (2011. szeptember 23.) L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 298; BARKER, Sara: *Protestantism, poetry and protest: The Vernacular Writings of Antoine de Chandieu (c. 1534–1591).* Farnham, 2009. Ashgate, 236.

⁴⁹ „Or venant vers vostre grandeur, avec la figure d’or de la religion Chrestienne: i’ay pensé que ce liure contenant vne viue description des choses belles, que la main de l’orfeure vous propose en l’or & aux pierres precieuses, vous seroit tres agreable. Et pourtant, Monseigneur, comme ie m’assure que prendrez plaisir à contempler l’excellente image de la Religion que vous auez saintement & affectueusement embrasse; i’espere aussi que gousterez quelquesfois les discours Chrestiens enclos en ce liure, lequel ie pense bien offrir à toute l’Eglise de Dieu en le presentant à l’excellence de vous (...).” In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiii v.

⁵⁰ SCALIGER, Josephus Justus: *Descriptio simvlacri Religionis in auro & gemmis, opere elegantissimo.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii r.–v.; L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 298.

⁵¹ SAUTEMONT, Théodore de: *Description d’une image de la religion chrestienne, excellemment elabouree en or, et enrichie de pierres precieuses.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii v.–Aiiiiii v.; IOH. SARACENI CH.: *In effigiem avream religionis: D. Comiti Palatino cum hoc Poemata oblatam.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiiiii r.

megtalálni; elképzelhető, hogy a heidelbergi ostrom áldozata lett 1622-ben, vagy esetleg elpusztult 1800 körül.⁵²

A Religio-kép erősen kötődik ahhoz a gondolathoz, hogy az igazi valláson (azaz a kálvinista valláson) keresztül az Isten befolyásolja a történelmet. Ez a toposz gyakran előfordult a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben; megjelent például Emanuel van Meteren németalföldi történész munkájában is a spanyol Habsburgok elleni holland felkelés leírásában.⁵³ Van Meteren az Isteni Gondviselés hatása szempontból írta le a holland történelmet. Történelmi párhuzamokat dolgozott ki Németalföld és más országok között, így tudta beilleszteni a holland történelmet egy szélesebb, világméretű keretbe. Első látásra a holland háborús események németalföldi polgárháborúnak vagy jogtalan felkelésnek tűnhettek a legitim király ellen; Van Meterennek azonban sikerült összekapcsolnia a holland felkelést más fontos eseményekkel a 16. században, mint a reformáció, a protestáns ellenállás a katolikus hatalommal szemben és a világraszóló harc a Habsburgok zsarnoksága ellen. Van Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti folyamatos harcként értelmezte, amelynek Hollandia a központi csatateret. Az egyik oldalon áll az Isten, a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon a pápa, a Habsburg-dinasztia, a spanyol nép és az összes többi katolikus nemzet. A holland könyv üzenete az, hogy a református vallás Isten segítségével a végén győzni fog, és a történelem tanúskodik majd erről a győzelemről. A könyv címlapján hasonló kép látható a Baltens-féle sorozatból a genti békéről, amely szintén a Religio-kép felépítésére hasonlít: egy kálvinista allegória a németalföldi szenvedésről és szabadulásról.⁵⁴ Itt is egy nőalak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig egy város és néhány hajó. Fontos itt megemlíteni azt is, hogy Van Meteren is Antwerpenből származott, és jól ismerte Baltens-t, Custos apját.

Szenczi Molnár hasonló politikai üzenetet akart közölni művével, mint Van Meteren a címlappal és történetsszemléletével. A kép és a párbeszéd itt is szoros, emblémaszerű jelentésben találkozik. Ezzel tudta Szenczi Molnár beleilleszteni magyarországi politikai mondanivalóját az európai kálvinista vallási kontextusba.⁵⁵ A magyar szerző a kép és a szöveg révén bemutatta, hogy a magyarországi események részei a protestáns és a katolikus erők között Európában folyó szent háborúnak. A Religio-képpel ugyanakkor azt is kifejezi, hogy az igazi valláson keresztül Isten befolyásolja a magyar történelmet is, és neki lesz köszönhető a kálvinisták győzelme is.

⁵² A Kurpfälzisches Museum Heidelberg szíves közlése.

⁵³ Vö. SCHMIDT, Benjamin: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670*. Dissertation, Ann Arbor, 1994. 337–339.

⁵⁴ METEREN, Emanuel van: *Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden...* Delft, 1599. Vö. Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands. 1577. British Museum, 1932, 0213.303; TESZELSZKY, Kees: Bocskai István politikája és a korai újkori magyar jelenlét átalakulása Nyugat-Európában. Kézirat.

⁵⁵ Vö. Az Imre Mihály által leírt „A Lovas és a Pelikán” ábrázolással, melyek két dedikáció alatt jelentek meg. IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 44–53.

A kép aktuális politikai jelentése miatt nem meglepő, hogy Molnár Albert e röpirat egy példányát az *Apologia és protestatio...* című nyomtatvánnyal együtt ajándékozta 1609-ban a már említett Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanárnak.⁵⁶ Ez a latin röpirat, amelyet a magyar egyházak küldöttei és szolgái nevében adtak ki 1606. június 16-án, cáfolja a Bocskai szentháromság-tagadásáról vagy ariánusi hitéről és a mohamedán hit magyarországi elterjedtségéről szóló vádakat.⁵⁷ A Religio-kép azt az üzenetet erősítette, hogy Bocskai az igazi vallás híve.

A Religio-ábrázolás európai jelentése miatt lett fontos szimbólum abban az ideológiai harcban, amely a katolikusok és a reformátusok között folyt Magyarországon. A kép politikai jelentése és európai háttere miatt jobban meg lehet azt is érteni, miért ítélte el Szenczi Molnár ennyire erősen Révay Péter koronaeszméjét és a Mária-kultuszt az 1618-as *Jubileus esztendei prédikáció* címen ismert műhöz illesztett, latin nyelvű, Bethlen Gábornak szánt „Epistola dedicatoriá”-ban.⁵⁸ Van Meteren gondolataihoz hasonlóan Szenczi Molnár a pápai sötétség, zsarnokság és a Krisztus elleni cselszövés egyéb példái között írja, hogy a pápa azért küldte Szent Istvánnak az angyali kéz által fabrikált koronát, hogy ezáltal később végrendeletével egész Magyarországot Mária és a pápa hatalma alá vesse.⁵⁹ Szenczi Molnár itt egy mondatban kapcsolja össze a magyar korona szimbolikus politikai jelentését a magyarországi katolikus Mária-kultusszal. Ugyanakkor nem a magyar korona vagy a korona szent mivolta ellen ragadott a tollat: sokkal inkább támadja az 1608-as politikai egyezményt a rendek és a Habsburgok között, melynek a korona lett az emblematikus jelképe az Elias Berger-féle 1608-as röpiratban és Révay

⁵⁶ Heinsch György levele Szenczi Molnárnak, vö. 8. jegyzet; S. N.: *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratiae Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam, in odia et contentum potentissimorum Germaniae Principum inducere, et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti.* Bartphae, 1606. RMK. II. 325a.

⁵⁷ Révész Kálmán: *Bocskay István apológiája.* = Protestáns Szemle (18.) 1906. 304–331.

⁵⁸ *Secularis concio euangelica; az az jubileus esztendei praedikatio.* Ford.: SZENCI MOLNÁR ALBERT. Oppenheim, 1618. RMK. I. 482. 75–102. L. HOLL Béla: *Ferenczfy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. Magyar Helikon, 79–83; VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Bp. 1985. Akadémiai Kiadó, 58–62. /Humanizmus és reformáció 12/; BENE Sándor: *a Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja.* = a Ráday Gyűjtemény Évkönyvei (10.) 2002; újra kiadva In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: VESZPRÉMY László. Bp. 2002. Osiris Kiadó, 143–162.

⁵⁹ „Utinam idem praestitum sit in nostra Patria! Non enim minus et nostris grata esse debet instaurata Evangelii doctrina, cum prae aliis fere gentibus ipsi fuerunt adobrutum Pontificiis tenebris et tyrannide pressi, astuque Antichristiano seducti. Unde illa angelica manu fabricata corona S. Stephano Regia a Pontifice missa, ut postea totam Ungaricam S. Mariae testamento legaret.” SZENCI MOLNÁR: *i. m.* (58. jegyzet) 31.

Péternek a koronáról írt 1613-as könyvében.⁶⁰ Ezekben a művekben ugyanis a szerzők a megújult koronahagyomány és a Mária-kultusz segítségével legitimálták az egyezményt.⁶¹

A korona ugyanúgy lett az 1608-as politikai egyezmény emblematikus szimbóluma a lutheránusok és a katolikusok számára, ahogyan a Religio-figura volt az 1606-os bécsi békéé a kálvinisták számára. Valószínűleg Szenczi Molnár ezért nem Elias Berger vagy Révay Péter művét idézte, amikor a koronáról írt, hanem Bonfiniét. Mellesleg Révay Pétert az egyik „Magyar Országban és Erdélyben az Reformált Ecclesianac, Isten után ezec mostan fő Patronussa és Dayka”-nak nevezte ugyanabban az iratban. Berger talán katolikus, Révay pedig biztosan lutheránus volt, de nem a vallás volt a legfontosabb eszme a politikai gondolkodásukban.⁶² Berger és Révay Szenczi Molnárral és a nyugat-európai kálvinista politikusokkal ellentétben nem gondolták úgy, hogy a tartós béke politikai megoldása a kálvinista vallásban (avagy az igazi vallásban) rejlik.

A Religio-figura további fontos szimbolikus jelentése Magyarországon Rimay János munkáságából derül ki. Rimay írt egy verset „A Keresztyén religio ábrázatja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja” címen, amely szintén egy Religio-kép magyarázata. A vers kézírásban maradt meg a Rimay–Madách-kódexben.⁶³ Sajnos a kép nem maradt fenn, pedig a szövegből úgy tűnik, hogy eredetileg ábrázolása is volt: „Mit jegyez ez a kép, s mi légyen értelme.” A most felbukkant augsburgi „Icon religionis” alapján azt lehetne feltételezni, hogy Rimay 1606 után írhatta ezt a versét, és nem okvetlenül 1624, tehát az *Institutio* megjelenése után, ahogyan Klaniczay Tibor gondolta.⁶⁴ Rimay nem írt a Vallás koronájáról, így elképzelhető, hogy nem Szenczi Molnár képe, hanem egy másik ábrázolás volt előtte, esetleg az eredeti Beza-féle figura vagy annak egyik későbbi feldolgozása. Így lehetséges, hogy Rimay verse korábbi, mint Szenczi Molnáré.

Rimay újra feldolgozta a Religio és az Ember párbeszédét. A szöveg hosszabb lett, mint az eredeti vers. Rimay számára a Religio-leírás az egész kereszténység

⁶⁰ DE REWA: *i. m.* (5. jegyzet); BERGER, Elias: *D.O.M. Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae Hungariae Regni fortiss. Ac felicissi. Praeterea corolla mixta ad faelicissimam ac meriti-tiss: coronationem novi regis Hungariae pijßimè status.* S. L. 1608. RMK. III. 1054. Magyar fordítása: BERGER, Elias: *Jubileumi csokor.* In: Kees TESZELSZKY: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Pannonhalmi, 2009. Bencés Kiadó, 327–341.

⁶¹ L. TESZELSZKY: *i. m.* 2009. (60. jegyzet). A koronaképek jelentéséről l. még: TESZELSZKY, Kees: *A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben.* = Művészettörténeti Értesítő (60.) 2011. 1–10.

⁶² SZENCI MOLNÁR: *i. m.* (58. jegyzet) A3r. Révay azt írja, hogy „csak kitartsunk az ősi apostoli vallásban [prisca religio Apostolica]”. Ezekkel a szavakkal biztos nem a református vallásra célzott. L. DE REWA: *i. m.* (5. jegyzet) 68.

⁶³ *Rimay János írásai.* Sajtó alá rendezte: Ács Pál. Bp. 1992. Balassi Kiadó, 159–162, 307. /Régi Magyar Könyvtár, Források I./

⁶⁴ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* = Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1957. 323.

tüköre. (Nézz tükörét bennem az keresztényiségnek.) A Rimay-féle Religio jelentése hasonló lett, mint Senczi Molnáré, de tartalma inkább vallásos, mint politikai. A szövegből meg lehet azt is érteni, miért volt Rimay is kritikus a korona jelentésével kapcsolatban, amint azt a Bonfini magyar történetének 1568-as kiadású példányában található egyik beírásából tudni lehet.⁶⁵ Senczi Molnárhoz hasonlóan Rimay Bonfini babonáságáról írt a korona angyali eredetének feltételezése kapcsán.⁶⁶

1624-ben jelent meg Senczi Molnár magyar fordításában Kálvin János *Institutio Christianae religionis* című munkája.⁶⁷ A gazdagon díszített címlapon a most már Európa-szerte közsismert Religio újra helyet talált. (6. kép) Viskolcz Noémi amellet érvelt, hogy az *Institutio* címlapja is a Pázmány Péter által írt *Kalauz* hatására nyerte el végső formáját.⁶⁸

A *Kalauz* címlapja emblematikus formában világosan mutatja be Pázmány politikai nézeteit. Az *Institutio* címlapját valójában a katolikus *Kalauz* tükörképének és református válaszának lehet tekinteni.⁶⁹

6. kép. Senczi Molnár Albert *Institutiójának* címlapja.



⁶⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Rimaiana*. = Irodalomtörténeti Közlemények (90.) 1986. 665–667.

⁶⁶ „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitiosas remoratur aures.” *Rimay János írásai...* i. m. (63. jegyzet) 666.

⁶⁷ *Az keresztényi religio es igaz hitre valo tanitas...* i. m. (18. jegyzet). A munkáról I. P. VÁSÁRHELYI: i. h. 2009. (18. jegyzet).

⁶⁸ VISKOLCZ: i. h. (40. jegyzet) 76–84. L. még: SZABÓ András: Senczi Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap. In: SENCZI MOLNÁR Albert: *Az keresztényi religio és igaz hitre való tanítás*. Hanovia MDCXXIV. Hasonmás kiadás. Bp. 2009. 31–51.

⁶⁹ Figyelemre méltó Pázmány Péter közeli munkatársának, a boszniai püspök Balásfi Tamásnak Senczi Molnár Alberttel folytatott polémiaja a *Jubileus* megjelenése után. Balásfi Révay eszméivel felvértezve a korona szent voltát védi a *Jubileusra* 1621-ben adott válaszában. BALASFI, Thomas: *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, pedagogi Oppenheimensis. In quo & Saecularis Concio Abrahami Sculteti Calvinistae Praedicantis, ex Germanico Idiomate in Hungaricum versa est; et Sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana, Idoli Lauretani convicio blasphemata. Authore Thoma Balasfi, El: Epis: Bosznense, Praeposito Poseniense*. Viennae, 1621. RMK. III. 1321. 14–18.

Sajnos nem tudjuk, ki készítette ezt a címlapot. Vagy egy Szenczi Molnár által megbízott művész, vagy talán a szerző önmaga dolgozta át a Religio-képet.⁷⁰ Cennerné Wilhelmb Gizella úgy gondolta, hogy idősebb Chrispijn van de Passe holland művész (1564–1637) volt az *Institutio* címlapjának a metszője,⁷¹ Kovács Gábor viszont tagadta ezt az álláspontot.⁷² Van de Passe valóban metszett egy Religio-képet latin, német és francia nyelvű verses párbeszéddel, de annak stílusa és kinézete nagyon eltér a Szenczi Molnár-féle „igaz Vallás” ábrázolásától.⁷³ Az *Institutio* címlapjának készítője nem lehetett tapasztalt művész, mivel a Religio-kép gyengébb minőségű, mint a Baltens-, Custos- vagy Van de Passe-metszetek. Ezért elképzelhető, hogy Szenczi Molnár volt a készítője, hiszen ő nem volt gyakorlott művész; bár sajnos nem ismerünk tőle más képet.

A Religio-ábrázolás ismét új jelentést kapott e címlapon. 1624-ben Németországban javában dúlt a harmincéves háború, és a békekötésre még 14 évet kellett várni. Így vált ekkor újra aktuálissá a vallásháborúk során oly sokszor felidézett „igaz Vallás” allegóriája. Nem véletlen, hogy az *Institutio*-ban rögtön a Bethlen Gábornak szánt dedikáció után következik a Religio-képről szóló verses párbeszéd. Az ábrázolás és a vers így ismét egy kálvinista uralkodó politikáját legitimálja, hasonló módon, mint ahogyan az egykori holland ábrázolásokon feltűnő Religio-figura Orániai Mór (Maurits van Oranje) és Orániai Ferenc (Frederik Hendrik van Oranje) fejedelmét.⁷⁴

Lehetséges, hogy Szenczi Molnár arcképe ugyanezen a címlapon, háttérben a heidelbergi kínzás jelenetével arra utal, ami a Religio-ábrázolás jelentéséről folytatott párbeszédben így fogalmazódik meg: „Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot, / De szenvedvén erőt vészek / S végül Istenhöz felmegyek.” A címlap egyfajta önreprezentációt is jelenthetett. Imre Mihály szerint „a mű és a címlap bonyolult jelentésegységet fogalmaz meg, amelynek tárgya a konfesszionális igazságok mérkőzése, a református hit alapkövének műve – és Szenczi saját élettapasztalata, konfesszionális bizonyoságtévése – vitázik a hazai és német kortárs

⁷⁰ Szabó András amellett érvelt, hogy Szenczi Molnár lehet ennek a címlapnak a készítője. SZABÓ András: „Bizontalan helyeken búdosunk.” *Szenci Molnár a magyar és az európai szellemi életben*. Dunaszerdahely, 2011. Lilium Aurum Kiadó, 143.

⁷¹ CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *Szenczi Molnár Albert arcképe*. = Magyar Nyelv (55.) 1959. 163–164.

⁷² (VÁCI) KOVÁCS: *i. h.* (17. jegyzet) 102–104.

⁷³ PASSE, Chrispijn van de: *Religie vertrap de dood*. 1589–1611. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1907-3857. VELDMAN, Ilja M.: *Crispijn de Passe and his progeny (1564–1670): a century of print production*. Rotterdam, 2001. Sound & Vision Publishers, 114, 58. kép. /Studies in prints and print-making 3./

⁷⁴ BOISSENS, Cornelis Dirksz.: *Allegorisch portret van prins Maurits*. S. D., S.L. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-77.351 (1635 előtt). DE PASSE, Simon: *Allegorie met stadhouder Frederik Hendrik en de overwinning op de Spanjaarden op het Slaak, 12-13 september 1631*. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-78.786. Látható a képen egy magyar viseletben álló férfiú is, aki hasonlít Bethlen Gáborhoz. Ez az ember egy oszmánnak kinéző embernek a vállát fogja.

ellenfelek alapműveivel – itt Pázmány Kalauzával –, de már a dühöngő harmincéves háború kíméletlen tapasztalatával is.”⁷⁵

Mindenféleképpen helyesen gondolta Imre Mihály, hogy a Custos által metszett „Icon religionis” az *Institutio*-címlap hasonló témájú metszetének az előképe lehetett.⁷⁶ Helyesen érvelt P. Vásárhelyi Judit is amellett, hogy a magyar nyelvű *Institutio* egy mára már ismeretlen Molnár-dokumentumot is őriz magában.⁷⁷ Az *Institutio*-fordításban ugyanis Molnár Albert nemcsak a Religio-képet, hanem Beza versének az antwerpeni kiadásból átvett és Augsburgban 1606-ban közölt, módosított változatának magyar fordítását is közreadta.⁷⁸

A Religio-figura szerepel még a „Religio ad samaritanos christianos” című versben is, amely a *Sebes agynak késő sisak* című, a harmincéves háború alakjait bemutató versciklus része.⁷⁹ A tartalom ismét eltér a Beza-, Szenczi- vagy Rímay-féle versektől. Egy vallás allegorikus nőalakja panaszolja a keresztények állhatatlanságát, a kaméleon színváltoztatásához hasonlítva azt. A vers politikai tartalma hasonlít a korábban említett *Jubileus esztendei prédikáció* című műhöz. A Religio itt ismét az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. Fazekas Sándor és Juhász Levente szerint e vers a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet.⁸⁰

A híres kora újkori politikus, diplomata, kém és rendkívül cinikus holland történész Lieuwe Aitzema a következőt írta az európai kora újkori propagandaharcokról: „Nemcsak harci hajókkal, vízen harcoltak az ellenséggel, hanem mindenféle költeménnyel, versekkel, emblémákkal és más műalkotásokkal.”⁸¹ Szenczi Molnár 1606-ban egy rendkívül fontos és befolyásos műalkotással tartotta a nyugati frontot. Ahogyan Imre Mihály már megjegyezte: Molnár ismerte a képi ábrázolás, az ikonográfia nyelvének kommunikációs jelentőségét, és – a sok lehetőséget kínáló német környezetében – élt is annak lehetőségeivel.⁸²

⁷⁵ IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 58–59.

⁷⁶ IMRE: *i. m.* 58–59.

⁷⁷ P. VÁSÁRHELYI: *i. h.* 2009. (18. jegyzet)

⁷⁸ *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas... i. m.* (18. jegyzet) e₄b

⁷⁹ FAZEKAS Sándor–JUHÁSZ Levente: *Ezerszínű kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai)*. = Irodalomtörténeti Közlemények (108.) 2004. 269–291.

⁸⁰ FAZEKAS–JUHÁSZ: *i. h.* (79. jegyzet) 282.

⁸¹ „Men bevocht den Vijande niet alleen met Schepen te Water / maer met allerhande Poesijen, ghedichten / figuyren / en Ambachten te Lande.” AITZEMA, Lieuwe van: *Saken van Staet en Oorlogh*. 3. Den Haag, 1669. 781.

⁸² IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 36.

**The Portrait of True Religion.
An unknown work of Albert Szenci Molnár (1606).**

This study seeks to explore the origin, background and meaning of an unknown work of the famous late Renaissance humanist, Reformed theologian, linguist and wandering Hungarian scholar Albert Szenci Molnár (1574–1634). The print is the oldest known early modern leaflet written in the Hungarian language. It was recently discovered in the rich print collection of the Rijksmuseum Amsterdam, after being lost for 150 years. The leaflet consists of a print engraved by Dominicus Custos (1560, Antwerp – 1615, Augsburg) depicting a crowned, winged woman as a personification of True Religion, and a conversation/dialogue and a fictive conversation between this figure and the supposed reader of the pamphlet in Latin and Hungarian. The female figure and the conversation were originally composed by the French theologian Theodore Beza (De Béze 1519–1605) in 1561. It was reused by the Flemish artist Hieronymus Wierix (1553–1619), for an allegory of the Pacification of Gent (1576), which was published by Pieter Balten(s) of Antwerp, the father of Custos (1525?–1584). The figure of True Religion was well-known everywhere in Europe as a symbol of protestant politics. It symbolised Providence, which ordained the destiny of Christian Europe in favour of the Protestants. Szenci Molnár deliberately chose this actual European symbol to promote his political ideas. The Religio image and text spread by Szenci Molnár became the symbol of the political compromise between the protestant estates and the Habsburg ruler of 1606 (Peace of Vienna). It was as such used several times after 1606 in other work of Szenci Molnár, Rimay János and others.

ANTAL ALEXANDRA

A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában*

„mind kardjával, mind pennájával”

(Tudósítás. HMNT. 1789.)

Jelen tanulmány a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*¹ irodalmi nyilvánosságban betöltött szerepére igyekszik rávilágítani a hírlap „Tudományok”² fogalomkörébe tartozó cikkeire koncentrálna,³ valamint kísérletet tesz a szerkesztők és a körük szerveződő tudós társaság intencióinak megragadására. Ez igen problematikus egy olyan sajtótermék esetében, amely a hírlapok kategóriájába tartozik, mivel a szerkesztőknek a műfaj keretei között nincs kellő lehetőségük a hírek reflektálására, az újságot szerkesztő „tudós hazafiak” pedig nem adtak kiadványukhoz olyan jellegű programírást, amely határozottan és pontosan jelezné, milyen szándékkal indították el lapjukat, ahogyan megtették azt a *Magyar Museum* és az *Orpheus* szerkesztői. A HMNT programja így csak a szétszórtan elhelyezkedő, egyes cikkekben előforduló rövid megnyilvánulásokból, valamint a hírek válogatásából, közléséből szűrhető ki, bizonyos mértékű hasonlóságot mutatva ezzel a *Mindenes Gyűjtemény* szétszórt programosságával.⁴

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt és az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport támogatta (témavezető: Debreczeni Attila).

¹ A hírlap 1789 júliusában indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (a továbbiakban: HMNT.) címen, majd 1792-ben felvette az első magyar nyelvű újság nevét, így 1803-ig (bécsi) *Magyar Hirmondó* néven működött tovább. Ezen munka azonban csak az első öt szakasszal, vagyis a HMNT. cím alatt működő (1789–1791) időszakkal foglalkozik.

² A „Tudomány” szó jelen szövegben a latin ’litterae’-nek felel meg, amely még osztatlanul magában foglalja a mai értelemen vett irodalom és tudományok fogalmát. Erre nézve l. SZILI József: *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „Irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (90.) 1986. 345–360.

³ A politikai jellegű cikkeket TAXNER-TÓTH Ernő foglalkozik bővebben: *A bécsi Magyar Hirmondó első évfolyamai 1792–1795*. In: *Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*. Szerk.: GÖNCZY Monika, IMRE László. Debrecen, 2010. 20–53. /*Studia Litteraria: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa* 48./

⁴ DEBRECZENI Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Bp. 2009. Universitas Kiadó, 177.

Megjelenési körülmények

Az irodalmi műveltség létmódját a 18. század közepére a teljes széttagozottság és a nyilvánosság elemi fórumainak hiánya jellemezte. Kétpólusú, egymástól elszigetelt közeg működése figyelhető meg, melynek szereplői – az egyházi értelmiség és nemesség – nemcsak társadalmi státuszukat tekintve különböztek egymástól, hanem az irodalmi műveltségük karakterében és funkciójában is. Míg az egyházi szervezetek az irodalmat a tudományművelés világába helyezték, és elsősorban a latin nyelvet használták, addig a világias társadalmi formák a szórakoztatás, a kifinomultabb társasági érintkezési formák, lehetőségek területére helyezték az irodalmat, és többnyire a magyar nyelvet vették ennek eszközéül. A közegek elszigeteltsége következtében két önálló irodalmi műveltség létezett egymás mellett, egymásról alig véve tudomást.⁵ A nyilvánosság fórumainak kiépülése még hosszú időt vett igénybe, II. József trónra lépését követően azonban változások és átalakulások kezdődtek a magyar irodalom létmódjában, a nyilvánosság fórumainak alakulásában. „Az 1780-as évek második felétől gazdag és sokrétű hírlap- és folyóirat-irodalom bontakozik ki, írói csoportosulások alakulnak.”⁶ Ezek a csoportosulások, társaságok lettek a hálózatszerű irodalmi nyilvánosság központképző elemei, megindított lapjaikkal nyilvánosságfórumokat adva azoknak, akik a tudományok, a magyar nyelv és irodalom fejlődését szívügyüknek tartották. A tudós társaságok – a sajtóorgánumaik révén – egyre inkább előtérbe helyezték az akadémiai tervek gondolatát, és noha a megvalósítás csak a következő nemzedéknek sikerült, ezek a kezdeményezések fontos előkészítői voltak a reformkorban megalakuló Magyar Tudományos Akadémiának.

Az 1780-as évek végén kezdte meg három folyóiratunk is működését a hozzájuk kapcsolódó társaságok által: hosszas előkészítés után 1788 novemberében megjelent a kassai *Magyar Museum*, 1789 januárjában a komáromi *Mindenes Gyűjtemény*, majd 1790 februárjában Kazinczy *Orpheusa*. A bécsi tudós társaság orgánumaként szolgáló *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789. júliusi indulásával – hírlap létének ellenére – szervesen illeszkedik a sorba, mivel a hálózatszerű nyilvánosságban a folyóiratokhoz hasonló központot képzett.⁷

⁵ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 35–37.

⁶ BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1994. Balassi Kiadó, 112–113.

⁷ „E folyóiratok jelentős szerepet töltek be az integratív folyamatok generalizálásában: a hálózatszerű nyilvánosságban központokat képeztek. Az integrációval egy mozzanatban ugyanakkor az elkülönülés tendenciáit is képviselték, mert eltérő arculatot formáltak ki, annak megfelelően, ahogyan a közös ideologikus célokat különbözőképpen operacionalizálták. A folyóiratok így egyszerre nyilvánították meg a józsefi korszakot leginkább jellemző *integratív és disszimilatív folyamatokat*, együttesükben, egymáshoz való viszonyaikban mintegy állóképszerűen kimerevítve ezeket.” DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 177–178.

A szerkesztők – Görög Demeter és Kerekes Sámuel⁸ – a bécsi magyar tudós társaság tagjai közé tartoztak, így kapcsolatban álltak a korabeli magyarországi szellemi élet képviselőivel. Lapjukat 1789. július 7-én indították meg, megjelenésére – a címből (*Hadi és Más Nevezetes Történetek*), valamint az első számok tartalmából és a szerkesztők szavaiból⁹ ítélve – a török háború adott okot, de már a „Bé-vezetés” arról ad hírt, hogy eredeti céljukat még egy hónapig nem fedik fel.

„Tzélunkat már mostan ki-nyilatkoztatnánk, ha attól nem tartanánk, ne talántán találkoznának olyanok, kik tiszta szándékunkat hamar másképpen magyaráznák, ’s benünket azzal vádolnának, mintha azon jó tzélunkat tsak tzégérül akarnánk tenni írásink homlokára, ’s azzal több Olvasókat hódítani magunkhoz. Hogy ilyen alatsony vádat magunktól el-háráthassunk, jobbnak ítéltük lenni, ha annak fel-fedezését még egy hónapig halasztani fogjuk.”¹⁰

Eredeti szándékuk felfedését azonban tovább halogatták egy hónapnál, pedig sokan kíváncsian várták, hogy kik állnak a háttérben, és mi lehet a valódi célkitűzésük.¹¹ Ennek ellenére csak a szeptember 25-i számban (Jelentés a’ Nemes Magyar Nemzethez) fedték fel magukat, amikor egyúttal az egyik jelentős pályázatukat is kihirdették: egy magyar nyelvű grammatika írására buzdították a „Hazafiakat”.

„Tovább haladt kötelességünknek óhajtott tellyesíthetése, mint előre el-láthattuk volna. [...] míg halgatni kéntelenítettünk, már maga tulajdon munkánk szóllott helyettünk, meg-győzvéen kitkit Hazánk szerető ’s egyenes ítélet tételű Fiai közül arról, hogy mi egészsz igyekezettel kívánjuk mind azt elkövetni, valami édes Nemzetünket általán fogva a’ hasznossan gyönyörködtető olvasáshoz mind inkább inkább hozzá édesgetheti, és ez által, egy részről ugyan született nyelvének szeretetére, betsülésére, ’s tanulására hathatóssabban fel-serkenetheti; más részről pedig, a’ pallérozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyossabban részeltetheti. [...] Említjük egyedül, ’s ajánljuk azon tzélunkat, melly szerént a’ Magyar Nyelvnek gazdagodását,

⁸ A hírlap megindítása és fenntartása a két szerkesztő nevéhez fűződik. Kerekes Sámuel halála után Görög Demeter több társal is próbálta igazgatni a lapot, de udvari nevelői kinevezése után a lap végül megszűnt. Görög Demeterről és a későbbi szerkesztőtársairól l. MOLNÁR József: *Görög Demeter (1760–1833)*. = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (30.) 1975. 68–71; MOLNÁR József: *Csokonai és Görög Demeter*. = Múzeumi Kurir (16.) 1974. 6–17; valamint KÓKAY György: *A bécsi Magyar Hirmondó (1789–1803)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. 164–192.

⁹ „a’ Magyar Nemzetnek Díszé Gróf HADIK ANDRÁS fő hadi Vezér Béts várossából Hazánk széleire le-indula, hogy ottan a’ Nagy Hadat ’a Törökök ellen vezérelje [...] De lássuk rövideden ez igen nevezetes háborúnak eredetét, készülését, ’s ez ideig való történeteit.” Bé-vezetés. = HMNT. 1789. július 7. i–ii.

¹⁰ Bé-vezetés. = HMNT. 1789. július 7. ii.

¹¹ „Sokan kívánják tudni neveit e’ Társaságnak; de, meg-engedjenek, azokkal még mostan nem szolgálhatunk: elég az, hogy a’ kik ezt a’ költséges munkát olly tsekély árron adják, azt némelly különös tzélből tselekszik, mellyet egy holnap múlva fel-is fedezni fognak.” HMNT. 1789. július 7. xvi.

rendbe szedődését, 's tsinossabbodását, és ennél fogva a' Tudományoknak-is rajta még nagyobb erőben lehető virágzását, nem csak magunk; hanem más érdemes Hazafiak által-is kívánjuk munkálódni."¹²

Görög Demeter és Kerekes Sámuel környezetében olyan társaság alakult ki, amely igyekezett összefogni a bécsi magyar kultúra képviselőit, így velük, általuk igyekeztek a magyar nyelvi és irodalmi törekvéseknek másokat is megnyerni, támogatókat találni céljaik eléréséhez, miközben maguk is a mecénások közé tartoztak.¹³ Nevelősködésük során mindketten kapcsolatba kerültek arisztokrata családokkal, így olyan pártolókra leltek, akik a lap fennmaradását, törekvéseiket anyagilag is támogatták.

„A' Magyar Hazából is telnek 's fognak ezután még jobban telni Archenholtzok, és a' Tudományok' 's Nemes Mesterségek' minden ágainak elő Mozdítói: ha több Követők is találkoznak azon buzgó Hazafiaknak, kik csak 6 hónapok alatt 150 Aranyokat áldoztak a' Magyar Nyelvnek, 's rajta a' Tudományoknak virágoztatására. – Melly hogy meg lesz, új reménységet nyújtott M. G. F**ts [Festetics] Obrist Lieutenant Úrnak nemes szívésege, a' ki, nem elégedvén meg vele, hogy munkánkból mindjárt az első el indítással 4 Darabot járatott; közelebb is 40 forintot küld hozzánk, Nemzetünk javára 's diszére szenteltt igyekezetünknek hathatós fel segéllésére: melly szép ajándékot, a' jól gondolkodó Metznás Úrhoz, 's egész Uri Familijához való háládatossággal meg tellyesedett szívvvel fogadott Társaságunk.”¹⁴

A már meglévő támogatók sorolásával egyúttal kérték is őket, hogy másokat is buzdítsanak hasonló cselekedetre, mert ők is annál többet tehetnek majd a „Hazáért.”

„Mi 10 forint elő pénznél, nem kívántunk többet esztendőre Munkánkért: még is egy Méltóságos Oberster Úr, 18 forintokat méltóztatott érette le tetetni; sok más jó szívű Hazánkfiak pedig, a' Stempelre nézve, 11 forintokat küldöztek fel. – Mi, ezt a' Haza szeretetéből, 's munkánkal való meg elégedésből származott kegyességet, háládó szívvvel el fogadjuk; sőt arra kérjük az ilyen drága Urakat, kik kérésünket

¹² HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

¹³ A hírlapjukhoz fűződő pályatételek (az első pszichológiai munka; Magyar Grammatika; a „Magyar Nyelv” védelméért kiírt pályázat) jutalmán túl számos munka megjelenését támogatták. Például először Bessenyei György magyar „tudós társaságot” sürgető füzetkéjét nyomtatták ki ilyen cím alatt: *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék, Bécsben Hummel Dávid betűivel 1790, később „az ifjú Kis János munkáját karolták fel, a Herkules választása címmel megjelent fordítást”, majd „1792-ben megjelentették Földi János kis könyvét Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról”, „1794-ben [megjelentették] Kulcsár István Mikes Kelemen Törökországi leveleit, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak”. MOLNÁR: i. h. 1975. (8. jegyzet) 50–60.*

¹⁴ HMNT. 1790. március 23. 390–392.

jóságokkal meg előzték, hogy példájok követésére, másokat is fel serkenteni méltóztassanak. Mert a' bizonyos, hogy mi is a' köz jóra annál többet tehetünk, mennél többet vehetünk.”¹⁵

A pártolók sorában találjuk Széchényi Ferencet, Festetics Györgyöt, Teleki Sámuel, akik igyekeztek leplezni kapcsolataikat, és bár a társaság bécsi ülésein személyesen nem vettek részt, titkáraikkal képviseltették magukat, így Hajnóczy József, Péteri Takáts József és Szentjóni Szabó László jelentek meg az összejöveteleken. Ezen kívül kapcsolatba kerültek Koháry Ferencel, Nunkovits Györggyel, Esterházy Antallal, Pálffy Károllyal¹⁶ is, akik szintén támogatták Görögék irodalomtámogató és szervező tevékenységének kibontakozását, ezáltal egy új nyilvánossági forma megteremtődésének lehetőségét, az akadémiai tervek előtérbe helyezését.¹⁷

A szétszórt programosság alappillérei

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* közleményeinek nagy részét a hadi hírek, tudósítások tették ki, de azáltal, hogy megjelentettek verseket, fordítással, új munkákkal kapcsolatos terveket, leveleket, már a más műfajba tartozó cikkek is megjelentek benne. Ez persze nem jelenti azt, hogy a lap irodalmi folyóirattá vált volna. A kiadvány fő műfaja továbbra is a hír maradt a hadi, a kulturális, a tudományos és az egyéb közleményekben egyaránt, így a szerkesztőknek nem nyílt lehetőségük arra, hogy egy-egy jelentősebb hír kapcsán részletesen kifejthessék álláspontjukat, vagy hosszabb megjegyzéseket fűzzenek hozzá. Ugyanakkor újra és újra hangsúlyozhatták a nyelv és a nemzet fejlesztésének ügyét, bekapcsolódva ezzel a korszakbeli tudós társaságok akadémiai törekvéseinek – folyóirataik segítségével való – megvalósításába.

Görög Demeterék folyamatosan kapcsolatban álltak a különböző (kassai, komáromi, soproni és pesti) tudós társaságok íróival. Kiadványukban rendszeresen közöltek tudósításokat a magyar tudós társaságok sajtóorgánumaiból, így gyakran

¹⁵ HMNT. 1789. december 25. 686–687.

¹⁶ MOLNÁR József: *Görög Demeter (1760–1833)*. = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (30.) 1975. 68.

¹⁷ „Mindenek Anyanyelvünkön fognak ezután folyni, 's folytatattatni; talán az egy Törvénybélieket ki vévén; ezt is tsak egy ideig. Nints tehát kívánságunk' tetézésére egyéb hátra a' Magyar Társaságnak felállításánál. De minden bizonnal meg lesz ez is. Tsak valamiképpen meg ne tsükkennyék Magyarinkban a' tettebéli igaz buzgóság. Részemről, látja Isten, ha ki tellenék tölem, ezerekkel segétténém. 150. Aranyokat ugyan tsak reá szántam. Ennek felette, esztendőnként is tölem kitelhetőképpen segéttén e' Nemes Társaságot Hazafiúi kötelességemnek tartom.” Nunkovits György levelének egy részletét közölték. HMNT. 1790. december 21. 772–773.

volt olvasható a *Magyar Museumról*,¹⁸ a *Mindenek Gyűjteményéről*¹⁹ vagy Kazinczy *Orpheusáról*²⁰ szóló cikk, felhívás.

„Támadtak ezen Századnak végére siető részében, kedves Hazánkban-is olly Férjfiak, kik haldoklott Nyelvünknek újj életre való hozzásában, vagy külön külön, vagy öszve vetett vállakkal is munkálódnak. Mind azokat, mind ezeket esméri már rész szerént a’ Haza, ’s Anyai indulattal öleli. De szükség, hogy kedves Hazánkban azon része előtt-is esmeretesebbé legyenek, a’ melly talám még eddig, vagy semmit sem, vagy leg-alább igen keveset tudott róllok. – Ebben eszközök kívánunk lenni.”²¹

Az első félévtől kezdve egyre gyakoribbá váltak a tudományokkal, illetve a magyar nyelv fejlesztésével összefüggő „Jelentés”-ek és „Toldalék”-ok.²² Ezek elsősorban új könyvek megjelenéséről szóltak, valamint közölték a kiadványok fellelhetőségét, árát is, támpontot adva ezzel azoknak az olvasóiknak, akik szeretnének hozzájutni ezekhez. Érezhető ebben a tevékenységben a lap nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő törekvése, amellyel próbálják pótolni a magyar nyelvű művelődés intézményeinek hiányát.²³

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek nevéhez három – az akadémiai tervek előrevetítése szempontjából – kiemelkedő jelentőségű pályázati felhí-

¹⁸ „Ezen Gyűjteménynek tárgya a’ Magyar Nyelvnek ki-mivelése, gyarapítása; és a’ Tudományoknak Hazánkban való terjesztése.” HMNT. 1790. július 9. 32. A *Magyar Museumról* 1. még HMNT. 1789. december 8. 594–597; 1790. március 2. 273–275; 1791. március 29. 380–381; 1791. október 21. 525–528.

¹⁹ „A’ Komáromi Tudós Társaságnak érdemei, esmeretesebbek immár, ’s szembe tűnőbbek, hogy sem mint azokat szükség volna magasztalni. Ennek mind egyik Tagja külön külön új szolgáltatokat teszen, a’ közönségesen kívül is, a’ Magyar Nyelv Templomának fel építésében. – Most tsak T. Mindszenti Sámuel Úrról emlékezünk.” HMNT. 1790. március 2. 277–278. A *Mindenek Gyűjteményéről* 1. még HMNT. 1789. július 14. 30–32; 1789. november 13. 489–491.; 1790. július 23. 104.

²⁰ „Kazintzi Úr, Hamlet fordításán kívül, egy új magyar munkán is dolgozik, melyet nem sokára Orfeus név alatt világ eleibe szándékozik botsátani.” HMNT. 1790. március 2. 274.

²¹ HMNT. 1789. december 8. 593–597.

²² Főként a lapszámok végére tették ezeket a „Jelentés”-eket, elkülönítve a hadi jellegű hírektől, de a „Magyar Ország”, „rovatcím” alatt is gyakran foglalkoztak a „Magyar Nyelv”-et érintő ügyekkel.

²³ „Sajtónak és akadémiának a kapcsolata nem ismeretlen a 17–18. századi Európa művelődéstörténetéből, hiszen a legrégebb folyóiratokat éppen az akadémiák és a tudományos társaságok jelentették meg Nyugat-Európában. De míg e lapok a már létező és működő akadémiák orgánumai voltak, addig nálunk a 18. század végi hírlapok és folyóiratok mögött nem csak hogy nem álltak ilyen intézmények, hanem ellenkezőleg: éppen hírlapjaink és folyóirataink igyekeztek egy magyar tudós társaság létrehozását elősegíteni, annak tervét és megvalósítását erkölcsileg és anyagilag támogatni, és addig, míg ilyen intézmény megalakul, hiányát szerény lehetőségeikkel pótolni. Az első magyar nyelvű lapok mindkét törekvése: agitációja csakúgy mint az akadémiai szerep bizonyos mértékű vállalása méltán tarthat figyelmet érdeklődésre mind akadémiánk, mind pedig sajtónk története szempontjából.” KÓKAY György: *Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések.* = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 35.

vás²⁴ kapcsolódik. Ezek a munkák szervesen illeszkedtek a tudós hazafiak célkitűzései közé, és a hírlap programjának alappilléreinek tekinthetők, mivel a magyar nyelv fejlesztését, az irodalmi nyilvánosság intézményrendszerének kiépítését és a tudományterjesztést segítették elő.

Első pályázati felhívásukat – az első magyar pszichológiai műre – nem saját lapjukban tették közzé, hanem a *Magyar Kurírban* – 1789. január 9-én²⁵ –, mivel a *Hadi és Más Nevezetes Történeteket* csak 1789 nyarán indították el. Egy ismeretlen mecénás az első és a második helyezett mű kinyomtatását, valamint 30 aranyat vagy egy díszes aranypénzt ajánlott fel a díjnyertes szerzőnek.

Az első pályázati feltétel az volt, hogy a mű – a lélekről való korabeli tudás alapján – rendszerbe foglalja a különböző lelki folyamatokat. A második szerint világosnak kell lennie, és szemléltető példákat kell alkalmaznia. A harmadik feltétel pedig a nyelvi megfogalmazásra vonatkozott, mert a szerkesztők olyan, magyar nyelven megírt munkát vártak, amely a lehetőségekhez mérten kerüli az idegen kifejezések használatát.

Az 1790. június 8-i számban a pályázat kiírói a nyelvi nehézségekről panaszkodtak: e tudomány szakkifejezései még hiányoztak a magyar nyelvből, ami a téma és a vállalkozás újszerű voltát támasztja alá.

„Kellett tudni illik azon, Nyelvünkre nézve egészen új Tárgy körül forgolódtaknak olly ki fejezéseket fel venni ’s meg állítani szükségesképpen, mellyek vagy nem hallattak még ez ideig; vagy legalább közönségesek nem voltak.”

Egy egészen új lélektani diskurzus kialakításába kellett bevonni az olvasókat, ezért a pszichológiai munkák szerzői által magyarosított szavakat a lapban folytatásokban közölték.²⁶ Ezután pedig kikérték az olvasók véleményét, hogy mennyire tartják használhatónak az új kifejezéseket.

Az elkészült pályaműveket 1790 májusáig kellett Görög Demeter bécsi lakáscímére küldeni, ahol később a díjkiosztás is történt. 1790. december 14-én tájékoztattak is az eredményhirdetésről:

„A’ jövő hónapban lessz két esztendeje, hogy egy jó szívű Hazafi 30 aranyakat tett vőlt fel érdempénzül azon Magyar Tudósnak, ki a’ Psychológiát, ezt a’ Filosofíanak mindeneknek előtte leg szükségesebb ’s egy legszebb részét a mai nevedéséhez képest jó systemában fogná szülött nyelvünkön kidolgozni. Három ilyes munkák kül-

²⁴ Az első pszichológiai munka, a *Magyar Grammatika* és a „*Magyar Nyelv*” védelméért kiírt pályázat.

²⁵ „A’ mely Urnak munkáját a’ Birák leg-helyesebbnek találják a’ kötések-szerint, annak szabad akaratjára fog hagyatni, akár a harmintz aranyot pénzül, akár egy arany emlékeztető pénzt (Numisma) választani, mellyen a’ Tudós Urnak Neve, érdeme rövid, de fontos Magyar ditséretekkal, ’s emblemmákkal fog láttatanni.” *Az Érdemes Magyar Tudósokhoz.* = *Magyar Kurir* 1789. január 9. 112.

²⁶ HMNT. 1790. június 8. 726–727; 1790. június 11. 744; 1790. június 18. 776; 1790. június 22. 799–800.

dettek fel a' meg határozott időre, úgymint ezen folyó esztendőnek Május hónapjára Görög Úrhoz, melyek közül az felelt meg leg inkább a' feltett kívánságoknak, melylynek [...] Szerzője Bárány Péter Úr, a' ki szintén ekkoráig tisztség nélkül folytatott Iffjúi életét egészen a' tudományokban, 's anyai nyelvünkben való maga tökéletesebbítésére fordította. Reménylyük fel fog ezen érdemes Úr rándulni Pozsonból (a' hol vagyon mostani mulatása) kérésünkre, hogy itt néhány Hazafiaknak jelen létében által adhassa nékie az érdempénzt az azt feltett Hazafi; és személynösen is meg tehesse azon ajánlását az érdem-pénz' adója, hogy ha ki nem engedi ugyan csak képét metztetni az Iffjú Tudós Úr: tehát annak helyébe, munkájának 150 nyomtatvánnyával fog még az érdem-pénzen felül meg jutalmaztatni szíves fáradozása, melynek hasznos voltát minél előbb fogja a' Haza tapasztalni."²⁷

A győztes alkotás Bárány Péter *Jelenséges lélek-mény* című munkája volt, a második helyezett pedig Pálóczi Horváth Ádám lett, akinek a pályaműve 1792-ben nyomtatásban is megjelent. Bárány Péter pszichológiája²⁸ azonban egészen 1990-ig²⁹ nem került nyomtatásba, és arra sincs adat, hogy kéziratos formában bármilyen szűk körben elterjedt volna. A harmadik beküldött munka viszont eddig ismeretlen szerzőtől származik. A nyertesnek járó 30 aranyat ünnepélyes keretek között nyújtották át. A díjkiosztó ünnepségre, mely „akadémiai ülésre emlékeztető formák között folyt le,”³⁰ 1791. január 22-én került sor, s a Görög és Kerekas köré csoportosuló írók, tudósok társasága is megjelent rajta.

„Kerekas Úr szállására sereglett öszve, délutáni öt órára az említett kis Gyülekezet, melly is a Ns Magyar Testőrző Seregnél a szolgálatot tévő Fő Strázsamester Bárótzai, 's Hadnagy Illos és Vattay; Ajtatos Oskolabéli Atyák TT. Henyei, 's Kibling, Dr. Decsy, Gr. Szétseny ő Exc. Titoknokja Bárány, Fija Nevelője Tibolth, 's udvari Dr. Kis, tanuló Iffjak Szabó, és Bara; végre Görög, Kerekas, és azoknak Segítője Zlinsky Urakból állott.”³¹

Az összejövetelt Görög Demeter nyitotta meg, köszöntötte a megjelenteket, majd röviden elmondta a pszichológiai pályázat történetét, bemutatta a hozzájuk beérkezett pályázatokat (a jelmondatokat, melyekkel a munkákat megkapták), majd átadta Báróczi Sándornak a pályadíjat, és megkérte, hogy adja át a győztes munka szer-

²⁷ HMNT. 1790. december 14. 742–743.

²⁸ BOGÁR Krisztina: *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában.* = Irodalomtörténeti Közlemények (106.) 2002. 543–551.

²⁹ L. GYÁRFÁS Ágnes: *Az első bölcséleti mű, Bárány Péter: Jelenséges lélek-mény.* Budapest, 1990. MTA.

³⁰ KÓKAY: *i. h.* (23. jegyzet) 39.

³¹ HMNT. 1791. január 25. 89.

zójének. A hírlap Báróczi beszédét³² és Bárány Péter köszönetét³³ is közölte, majd tájékoztatták az olvasókat a beszédek utáni eseményekről:

„a társaság két újjonnan dolgozott, 's hozzánk a' meg vizsgáltság végett már fel is küldött Magyar Grammatikának szemléléséből származott örvendezés; egy jó Magyar Szótárnak készülhetéséről való tanátskozás; 's egy kis ozsonna követte, (melly a' бүti naphoz is vólt alkalmaztatva, a' vallás' külömbségére nézve.) – Nem a' tsupa szokás; hanem a' buzgó hazafiúi örömmek ereje okozta, hogy poharakat emellyen a' kis Gyülekezet, a' két Magyar Hazáért, annak boldogsága' fő eszközeinek jó Királyunk, 's Nádor-Ispányunknak virágzó életekért; Magyar Mecenássainkért; 's Nemzetünk' javára dolgozó minden Hazafi Társainkért. – 9 órakor lett vége ezen örvendés kis Gyülésnek; melly kitsin kezdetet hogy ideivel nagy vég követhessen, szívünkől óhajtuk.”³⁴

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* írói második pályázati felhívásukat, amely egy Magyar Grammatika írására buzdított, 1789. szeptember 25-én, a *Jelentés a' nemes magyar nemzethez* című írásukban közzétették. Ebben leírták céljaikat is, valamelyest programot tűzve hírlapjukhoz:

„E' részben úgy ítéljük, helyesebben nem tselekedhetünk mintha leg-elsőben is egy Magyar Nyelv tanító Könyvetske írása végett tesztünk fel jutalom pénzt; kérvén, sőt ugyan unszolván minden érdemes Hazafiakat, a' kiknek mind idejek, mind ahhoz meg-kivántató készületek vagyon, ne tiltsák fáradságokat, mellyet, meg kell vallani, egy Jó Magyar Nyelv tanító Könyv Hazai nyelvünkön való ki-dolgozása kíván. – Mi ugyan olly jutalmakat nem ígérhetünk, mint a' millyenekkel Anglia, és Frantzia Ország, nagyra Született Fiait, a' tudományoknak 's mesterségeknél előbb mozdítására serkenti; avagy már ditséretessen tett próbáikra nézve-meg tiszteli: ajánlunk ugyan csak nagy örömmel 20.-húsz aranyokat, és költségünkön kinyomtatandó munkájából 150 Exemplárokat, azon Hazája tiszta szeretetével gerjedező Úrnak, a' kinek munká-

³² „Fogadd el azért ezen tsekély kis adományotskát, nem mint fáradságodnak jutalmát; mert azt egyedül csak késő Unokáinknak háládatos fziweitől reményllheti valaha érdemes árnyékod; nem mint méltó jutalmat, mondom, hanem csak mint az érdemnek óltárához bé nyújtott áldozatot, úgy fogadjad; 's fogadd el véle együtt kebelünkben égő barátságos szeretetünket is, mellyel ölelünk és a' mellynek ereje mellett kérünk, hogy kövessed tovább is el kezdett szép, és hasznos írással mind Hazánkat gazdagítani, mind pedig Lakosait jobban is világosítani.” HMNT. 1791. január 25. 90–92.

³³ „Tudós Hazafiak !/A' magyar Lélektudományok ki-munkálását a' honnyai szeretet tudomra-is, több tudós Hazafiaknak tehetségére mérte, kiket én, elméjeknek mind mélységére, mind elevenségére mind pedig a' józanabb Böltselkedésben való tágasbb tudományokra nézve, nálamnál előbb-valóknak vallok. — Hogy az érdem az én munkámra esett: azt nem annyira foghatóságomnak, mint egy-átaljában Kantnak, e' jelenlévő Világ, leg ellő Böltsélkedőjének köszönöm. [...] Valóban hogy szomjú Hazám óhajtott boldogságához juthasson, nem kívánok néki jobb Hazáfiakat Báróztinál, Görögnél, Kerekesnél, — Kiknek szívességébe, s' több tudós Hazámfiainknak barátságába magamat ajánlom.” HMNT. 1791. január 25. 92–95.

³⁴ HMNT. 1791. január 25. 95.

ja, a közönséges egyenes ítélet tétel által, ez idő szerént leg-haszna vehetőbbnek fog ítéltetni.”³⁵

A pályázati kiírásban kezdetben csak néhány támpontot, elképzelést, keretet³⁶ adtak a készülő munkákhoz, és azt a lehetőséget is felvetették, hogy ha van olyan tudós „Hazafi”, aki csak egy-egy részét írná meg a magyar nyelvtannak, azt is tegye meg, mert később összeállhat a teljes grammatika. Kérték, hogy ebben az esetben is értesítsék őket, mert szeretnék tudni, halad-e előre ez a munka is. A pályázatokat 1790. július 13-ig kellett Görög vagy Kerekes bécsi címére elküldeni. 1790. március 2-án aztán pontosították a Grammatikára vonatkozó felhívásukat:

„A’ Magyar Grammatikának helyes ki dolgozására serkentő jutalom 50 arany fog ezentúl lenni, a’ már meg ígért 150 Exemplárokkal együtt. [...] Meg újíjtjuk ez úttal is a’ Magyar Grammatikának olly móddal leendő készítését erányzó kérésünket, hogy abban egy talpra esett Nyelv tanító Könyvnek minden részei, úgymint: az Etymologia, Syntaxis, Orthographia és Prosodia, a’ lehetőségig való tökéletességgel meg munkáltassanak, melly hogy annál szerentséssebb ki menetellel mehessen véghez: kívántunk hosszassabb határt szabni annak kidolgozására, úgymint ezen folyó esztendőnek a’ végét.”³⁷

³⁵ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

³⁶ „A’ Grammatika írásának módja erántt távol legyen tőlünk, hogy mi Regulákat akarnánk szabni az ollyan bölts Fejeknek, a’ kiktől magunk is örömet kívánunk tanulni, és mind azokról oktatást venni, a’ mellyek Hadi Történetek nevezetet viselő Írásunkban, előttök meg-jobbitására valóknak láttanak. Bátorokodunk mindazáltal jelenteni, melly igen ohajtanánk, hogy a’ készitendő Magyar Nyelv tanító Könyvben minden részei egy talpra esett Grammatikának, a’ lehetőségig való tökéletességgel jól megmunkáltassanak; hogy a’ tudós Író az eredeti szónak vizsgálásába ’s ki-tanulásába bé-ereszkedjen; azoknak tulajdon értelmeket ki-tapogatni, a’ rajtok esni szokott külömbkülömbféle szükséges változásokat fundamentomosan megmagyarázni, az azokból lett ’s lehető származásoknak módjait világosan fel-fedezgetni, és mind ezeknek azután bizonyos, ’s amennyire lehet közönséges Regulákat szabni igyekezzen. – Továbbá, hogy a’ szók öszve rakásának módját-is, más esmeretesebb nyelvektől meg-különböztetve, értelmes regulákba foglalja. – Így tselekedjen a’ szónak helyyes le-írásának, azoknak az írásban egymástól való meg-különböztetésének, és rövideden, vagy meg-vonva való kimondásának módjával-is. – Mind ezeken kívül, ki kérjük, adja ítéletét, a’ más nyelvekből költsönözött szók erántt, mellyeket gondol azok között szükségeseknek a’ meg-tartásra, ’s hogy lehetne azokból Nyelvünk természetével leg meg-egyezőbbben, a’ szónak más nemeit-is formálni. – A’ Deák ígék: declinatio, conjugatio, ’s a’ t. vagy meg-hagyhatja, vagy pedig Magyarra-is fordíthatja. – Az illyen készületű Magyar Grammatika kétség kívül azt tselekedné, hogy ezentúl elébb lenne átalýjában a Magyar Íffjúság jó Magyar, mint jó Deák, vagy jó Német.” HMNT. 1789. szeptember 25. 284–286.

³⁷ HMNT. 1790. március 2. 281.

A korábban pályadíjnak kitűzött 20 aranyat Nunkovits György³⁸ püspök toldotta meg 30 arannyal, így 1790-ben 50-re emelkedett az összeg.

A pályázatra összesen öt mű érkezett be, Görögék ezeket először Erdélybe, majd a „Kolosvári és a’ Nagy-Enyedi Fő Oskolákbéli Tudós Professzorokhoz”³⁹, végül Debrecenbe küldték el, hogy széleskörű kritikákat, bírálatokat kaphassanak az elkészült nyelvtanokról. A beérkezett munkák közül a bírálók egyiket sem tartották tökéletesnek, mert bizonyos dolgok a pályázatokból „vagy kimaradtak, vagy változást kívánnának,” így „a’ Tudós Ítéző-bírák készítettek Debreczenben” egy hatodikot, ez jelent meg 1795-ben: *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A’ Magyar Hirmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795.* E munka *Debreceni Grammatika* néven maradt fent a köztudatban.

A *Magyar Grammatika* bevezetéséből tudjuk, hogy a bíráló írók a pályázati jutalomra nem tartottak igényt, így az 50 aranyat felosztották az öt pályázó között. Az első díjat Földi Jánosnak ítélték oda, aki 26 aranyat kapott. A többi pénzt, fenként 6 aranyat a másik négy pályázó (Veres Mihály, Benkő László, Gyarmathy Sámuel,⁴⁰ Kerestaly Ignácz és segítőtársa, Kassai József) kapta. Méltatták még a *Grammatika* fő támogatóját, gróf Széchenyi Ferencet, aki háromszáz forinttal támogatta a kiadást, és reménykedtek benne, hogy ez a példa is serkenteni fogja „Tudós Hazánkfiai” egy „jó Magyar Lexicon eránt való szíves szándékunknak hatatos elősegítésére”.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői mindig kitüntetett figyelmet szenteltek a magyar nyelv ügyének, így miután 1789 végén II. József ígéretet tett arra, hogy a török háború lezárultával országgyűlést hív össze, amelyen a nyelvkérdés is téma lesz, Görögék az anyanyelv fontosságát bizonyító pályázatot hirdettek meg lapjukban.

Az 1790. március 12-i számban megjelentetett felhívás három kérdés megválaszolására buzdította az olvasókat:

„Örülünk mi is szerentsés sorsodon kedves Hazánk! és hisszük, hogy ezen örömmünket: mostani sokat ígérő környül állásidhoz képest hathatóssabban meg nem bi-

³⁸ Az 1795-ben kiadott *Magyar Grammatika* első oldalain közlik Nunkovits György Görög Demeterhez írt levelét (1790. december 10.), melyből kiderül, hogy ő ajánlotta fel a 30 aranyat. „Meg-gondolván egy jól elkészült Magyar Grammatikának felettébb hasznos, sőt nyelvünk ékességének előmozdítására elkerülhetetlenül szükséges voltát: eltökéltem azontúl magamban, hogy részemről 30 arannyal pótoljam azt a jutalompénzt, mellyel az urak serkentik hazánk tudósait egy jó magyar grammatikának írására. A 30 arannak általadása eránt már tettem is rendeléseket. — Cselekedetem bármi dicséretes is, vajon nem adósság-e, mellyel tartozom hazámnak? Nem kötelességem-e, melyre kötelez mind a levegő, melyet szívok, mind az az édes első szó, melyet magyarul ejtettem?” *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A’ Magyar Hirmondó íróinak költségével, Alberti betűivel.* 1795. iii–iv.

³⁹ *Magyar Grammatika... i. m.* (38. jegyzet) v–xii.

⁴⁰ 1794-ben Gyarmathi Sámuel – saját költségén – kinyomtatta grammatikáját *Okoskodva tanító magyar nyelvemester* címmel.

zonyíthatnánk, mintha Nevedben, ezen három Kérdéseket tesszük fel, Tudománnyal ékeskedő Fijaidnak a' meg fejtsére:

„1. Mitsoda ereje vagyon az Anyai Nyelvnek, a' Nemzet' természeti tulajdonságának (*Nationalis characterének*) fenn-tartására?

2. Mennyire segíti a' Nemzetnek valóságos boldogulását az Anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltatta azt, ennek valamely idegenért való elmellőzése?

3. Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák Nyelv' tudása?“⁴¹

A felhívás díjazását 20 aranyban szabták meg, amelyhez Péczeli József még 10-et hozzatett; a megfejtéseket július 13-ig kellett eljuttatni hozzájuk.⁴²

A pályázat azonban nem a várt módon alakult:

„Vártuk, hogy Hazánknak tudós Fiai közül annál felesebb számmal fogják ezen Kérdéseket figyelmetességeknek tárgyává tenni, mentől közönségesebb, 's uralkodóbb kezdett lenni Nemzetünkben, a' valóságos hazafiúi szeretet; és a' mennyivel erősebben meg voltunk fölére győztetve, hogy a' ki az elő adott kérdésekre igyekezik meg kívántatóképpen felelni, Hazájáért veszi pennáját kezébe. Érkeztek hozzánk két rendbéli feleletek nemsokára, de a' mellyek igen hijánosaknak találtattak. Később, küldötte betses érkekezését Szígeti prédikátor és professzor T. Gáti István Úr, mellyben mind a' három kérdéseket illette fontos rövidséggel, de ki tette Levelében, hogy nem jutalomért, hanem egyedül hazafiúi szeretetéből dolgozott: 's ígerte, hogy ideje lévén, bővebben is kimunkállya ezen szép és hasznos tárgyat. — Több Fejtegetői nem találkoztak a' fel tett Kérdéseknek.“⁴³

Annak ellenére, hogy a kérdések egyértelműen céloztak rá, hogy a magyar nyelv védelmére kell kelni a pályaműben, meglepő módon egy a latin nyelvet védő munka is érkezett.⁴⁴ a szerkesztők ebben a váratlan helyzetben felkérték Báróczi Sándort, hogy a latin nyelv mellett szóló 16 érvet válaszolja meg. Erre a kérésre írta

⁴¹ HMNT. 1790. március 12. 279–281.

⁴² „A' fel tett Kérdésekre adandó helyes Feleletektől igen sok függ, ha azok olly állításokat foglalának magokban, mellyek ne tsak a' tsupa okoskodáson épült okokkal erősíttessenek; hanem mind a' régibb, mind pedig az újabb Históriákból vett példákkal világosíttassanak, 's szembe tűnőképpen bizonyíttassanak. Kérünk azért, 20 Arany jutalom pénznek szives ajánlása mellett, minden velünk eggyütt ugyan azon egy nemes tzelra – Nemzetünk' javára törekedő Hazánkfiai; sőt kéri maga édes Hazájok általunk, vegyék fel az említett 3 Kérdéseket méltó figyelmetességeknek tárgyául, 's igyekezzenek azokat Hazájoknak tartozott buzgósággal meg fejteni. – A' Feleleteknek hozzánk lezendő fel küldését Juliusnak 13-dikára határozzuk, melly az akkor itt a' Leopold Városában esendő Margita Vására alkalmatosságával jó móddal meg történhet.“ HMNT. március 2. 279–281.

⁴³ HMNT. 1791. március 22. 357–359.

⁴⁴ „Még minekelötte T. Gáti István Úrnak küldeményét vettük volna, botsátott hozzánk Nemes Vedres István Úr Szegedről egy Irást, mellyben a' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való szükséges és hasznos voltát vitatta. HMNT. 1791. március 22. 357–359.

meg *A' védelmeztetett magyar nyelv* című röpiratát, amely pár hónapon belül – névtelenül – meg is jelent nyomtatásban.⁴⁵

Bárácz tagadta a rivális munkájának fő érvrendszerét, mely szerint

„a' Deák nyelvnek tudománnya a' Magyar Haza szabadságának edgyik ágazatyát állítja; mely Deák nyelv tudománnyában ha a' Hazafi esze el vásott, mindene bomlani fog, és végső rohanásra készül”.⁴⁶ Sőt arra vonatkozóan, hogy mit fog szólni a Hazánkban élő többi nemzetiség, ha a hagyományos közös latin helyett egy kiválasztott nemzetiségi nyelvet, a magyart kell használniuk, Bárácz azt írja, „miért ne lehetne hát, ellenben, azt reménleni, hogy azokat az elő számlált Nemzeteket, meg győző fontos okokkal capacitálván következő hasznokról, ne fogadnák el a' Magyar nyelvet, és önként ne tennék ezt az egy néhány esztendeig tartó áldozatot, egy olyan Hazának, melynek kebelében, más Nemzetekhez képpes, oly boldogságban élnek; annyivalis inkább, hogy nem hirtelen, hanyatt homlok, kívánnnyák bé hozását.”⁴⁷

Az 1790. június 11-i országgyűlés végül határozatot hozott a magyar nyelv használatáról az iskolákban és a hivatalokban is. Ennek fogadtatása örömteli volt; számos alkotás, kiadvány ihletője lett ez az esemény. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői azonban 1790 márciusában még csak reménykedhettek a kedvező fordulatban, illetve megpróbálták hatni az országgyűlés tagjaira.

„Minekelőtte széllyel oszlandók valának Pozsonból, Országunknak buzgóan fáradozott Rendjei: kötelességünknek tartottuk utóllýára is, érzékeny magyar szíveikre kötni Anyai Nyelvünknek ügyét. Leküldöttünk ti. Berkeny nevezetű Metzönk által, ezen tizimű Munkátskából: A' Magyar Nyelvnek, a' Magyar Hazában való szükséges vóltát tárgyázó hazafiúi Elmélkedések, 500 nyomtatványokat olly hagyomással, hogy azokat osztaná ki Hazánkban Oszlop-Emberei között, még ha lehetséges lenne, a' Gyűlésben. Későn érkezhettek le, mint írja, 13.dikon, Pozsonba a' Bízotunk; másnap tehát Hajdúkat kérvén a' Vármegye-Házától, azok által is osztogattatta, 's maga is osztotta a' nyomtatványokat. „Uton, útfélen meg állítottam (így ír) minden Uraságokat, 's adtam kinek kinek a' nyomtatványokból többet is egynél, olly kéréssem mellett, hogy a' felesleg valókat méltóztatnának által adni azoknak, kik már akkor nagy számmal odahagyták volt Pozson Városát. Kérdezték némelly Uraságok tőlem, ha magyar volna e' a' munka? 's midőn mondtam volna, hogy az: Annál kedvesebb, úgy szállának; mert már deákul tudunk, hanem Magyaroknak nevezetvén, magyarul is kell tudnunk.”⁴⁸

⁴⁵ „A' védelmeztetett Magyar Nyelv', vagy is a' Deák-ság mennyire szükséges vóltáról való ketős Beszélgetés név alatt ki jött Munkát meg lehet Pesten, a' Stábel Úr Bóltjában kapni, 17 kr. on.” HMNT. 1790. július 23. 104.

⁴⁶ BÁRÁCZI Sándor: *A' védelmeztetett magyar nyelv*. Béts, 1790. 34.

⁴⁷ BÁRÁCZI: i. m. (46. jegyzet) 40.

⁴⁸ HMNT. 1791. március 22. 357–359.

A szétszórt programosság középpontja: az akadémia

A hírlap társadalmi és kulturális szempontból legizgalmasabb korszakának az 1789–1792 közötti évek tekinthetők, amikor II. Józsefnek köszönhetően a cenzúraviszonyok rendezettebbek lettek. Később II. Lipót is engedett a magyar nyelvű törekvéseknek, sőt ő maga is támogatta a magyar nyelv használatát, közvetetten pedig térnyerését.⁴⁹ A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői felismerték, hogy a szellemi és irodalmi élet élénkítéséhez, megújításához az írók támogatásán kívül a főnemességet is késztetni kell az anyagi támogatásra, a köznemességet pedig fogékonyra kell tenni a nemzeti műveltség iránt. Ahhoz, hogy „Nemzetünk” a „pallérozott Nemzetek” boldogságából részesülhessen, egyrészt a Hazafiakat kell a „született nyelvüknek szeretetére, betsüllésére, ’s tanulására” ösztönözni; másrészt a „Magyar Nyelvnek gazdagodását, rendbe szedődését, ’s tsinossabbodását” kell elősegíteni, hogy azon „a’ Tudományok virágozhassanak, ’s a’ Köz-Dolgok folytattathassanak.”

Görög és Kerekes kapcsolatban álltak Bessenyeivel, majd a Bessenyei programját továbbvivő Révai Miklóssal. Tudjuk, hogy Görögék támogatták az 1790-ben megjelenő *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* kinyomtatását, és a *Magyar Museum, Mindenés Gyűjtemény* körül jelen lévő tudós társaságokkal is kapcsolatban álltak. Batsányi a *Magyar Museum* programadó „Bé-vezetés”-ében a tudománypártoló főnemesi réteg szükségességén kívül az akadémiák és a tudós társaságok fontosságát emelte ki.⁵⁰ A *Mindenés Gyűjtemény* is hasonlóan gondolta el a tudós társaság ügyét, Péczeli pedig próbálta anyagilag is támogatni (ahogyan korábban Révai igyekezett a *Magyar Hírmondó* bevételeiből), de az előfizetők elmaradása miatt már a lap fenntartása is akadályba ütközött. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői – a Bessenyei–Révai-program örököseként – kitüntetett figyelmet szenteltek a tudományok és a nyelv kérdéseinek. A nyilvánosság biztosításával, pályatételeik kiírásával hatékonyan tudták ösztönözni a magyar nyelvű tudományosság fejlődését, valamint az intézményesülés ügyét, melynek szükséges-

⁴⁹ Görögék arról adtak hírt, hogy már az uralkodói családból is többen elkezdtek magyarul tanulni, amivel példát állítanak azon magyarok elé, akik nem becsülik meg kellőképpen anyanyelvüket. „Már Ferentz Fő Hertzeg el kezdett Magyarul tanulni. Ugyan ezt fogja tselekedni Testvér Ötse is Leopold Hertzeg, Betsbe leendő érkezésével, ’s talán még ezen kívül az iffjabb Hertzegek közzül is egynehányan. – Nagy serkentésekre szolgálhatna ez sokaknak, Nagyoknak és Kissebbeknek, a’ kik magokat Magyaroknak tartják, ’s egyébbel meg nem tudják mutatni, hogy ők Magyarok, hanem hogy a’ Haza kebeléből veszik az áldást; – Magyarul vagy semmit se tudnak; vagy tsak imígy amúgy; ’s a’ mi osztán méltán keserítheti szívét egygy igaz Hazafinak, az ilyenek ítélnek Nyelvünknek arra való alkalmatlan vóltáról, hogy rajta valaha a’ Tudományok virágozhassanak, ’s a’ Köz-Dolgok folytattathassanak.” HMNT. 1790. május 11. 596–597.

⁵⁰ „A’ tanultság’ ’s világosságnak terjesztésére leg-nagyobb segélytségül szolgáltak mind ezen Nemzeteknek az Academiák és Tudós Társaságok; mellyek Európának majd minden nevezetesebb Városaiban fel-állottak.” *Bé-vezetés*. = Magyar Museum. Első kötet 1788–1789. Első negyed. Pesten, Trattner Mátyás’ betűjével xiv.

ségét erősen érezték. A tudományok és az irodalom fejlődése által az egész ország fellendülését is remélték, így egy központi, országos hatókörű és a bécsi udvar által is támogatott intézmény létrejöttéért munkálkodtak.

A *Jelentés a Nemes Magyar Nemzethez* című tudósításukban maguk adtak egy rövid programértelmezést hírlapjukhoz:

„ajánljuk azon tzélunkat, melyly szerént a’ Magyar Nyelvnek gazdagodását, rend-be szedődését, ’s tsinossabbodását, és ennél fogva a’ Tudományoknak-is rajta még nagyobb erőben lehető virágzását, nem tsak magunk; hanem más érdemes Hazafiak által-is kívánjuk munkálódní”⁵¹

A hírlap szerkesztőinek gondolkodás- és beszédmódjához a lap mélyebb rétegeiben szétszórtan megbúvó ideologizált célok nyújtanak támpontot. Ehhez viszont figyelembe kell vennünk a józsefi korszakra leginkább jellemző integratív és disszimulatív tendenciák meglétét,⁵² valamint a fogalmak értelmezéseinek változását.⁵³ Így pontos jelentésük megragadása csak a többi programszerű cikkel és a hírlap teljes anyagával összevetve lehetséges.

A hírlapban a tudós hazafiság beszédmódja érvényesült: ez volt a leginkább alkalmas a közösségképző szerep betöltésére, hiszen általános és ideologikus karakterű (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelkedése, a magyar nyelv megóvása stb.) volta révén ez tette lehetővé a legszélesebb körben a szerkesztők akadémiai terveinek előmozdítását.⁵⁴ A tudós hazafiság beszédmódja szerint a művelődés, a kultúra fejlődésének bármilyen előmozdítása a haza szolgálata, ezért érvelésrendszerükbe bekerült a pártolás általi felvirágoztatás gondolata is. Pályázataik kiírásával kapcsolatban is ennek összefüggésében használták a nyelv és a nemzet fogalmait. A szerkesztők ennek az érvnek a megerősítésére szisztematikusan a nyugati nemzetek példáit hozták fel követendő mintaként, szabadkoztak, amiért hasonló díjazást nem tudnak adni, egyúttal pedig a tehetősebb réteg „segítségét kéri” tervek megvalósításához.

„Mi ugyan olly jutalmakat nem ígérhetünk, mint a’ millyenekkel Anglia, és Francia Ország, nagyra született Fiait, a’ tudományoknak ’s mesterségeknek előbb mozdítására serkenti avagy már ditséretessen tett próbáikra nézve meg-tiszteli.”⁵⁵

⁵¹ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

⁵² DEBRECZENI Attila hívja fel a figyelmet a 18. század végén szinte egy időpillanatban meginduló folyóiratok integratív és disszimulatív tulajdonságaira, ami a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek beszédmódjára is jellemző, függetlenül attól, hogy a kiadvány – műfaját tekintve – hírlap. DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 46, 177.

⁵³ BÍRÓ: *i. m.* (6. jegyzet); vö. SZILI: *i. h.* (2. jegyzet).

⁵⁴ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 58.

⁵⁵ HMNT. 1789. szeptember 25. 283–284.

A tudós hazafiság beszédmódjának ezt a tételét alkalmazták az akadémiai tervek összefüggésében is, hiszen folyamatosan a külföldi fejlődési minták követését hangsúlyozták azáltal, hogy a különböző külföldi társaságokról, azok tevékenységeiről adtak hírt, előtérbe helyezve azok szükségességét.⁵⁶

A program további értelmezéséhez pontosan kell látnunk a kor egyik központi kérdését, a magyar nyelvet és a köré kapcsolódó fogalmak („Tudomány”, „Nemzet”, „Hazafiak”, „Magyar öltözet”, „Korona”, „Nemzeti Karakter”) közönségképző tendenciáit. A magyar nyelv ügye állandó kapcsolatban áll a „Tudományok” (tágabb értelemben pedig az irodalom) problémájával. A „Tudományok” fogalma a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* tekintetében a lehető legszélesebb értelmében fordul elő, a 'litterae' értelmében vett tudásként. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a differenciálódás jelensége ne jelenne meg e szemléletben,⁵⁷ de mindkét jelentés a praktikizmus funkcionális viszonyrendszerében értelmeződik. A tudomány eszköz ahhoz, hogy „a” pallérozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyossabban⁵⁸ része legyen hazánknak.

Több helyen foglalkoztak a magyar nemesség számára oly fontos jelképekkel,⁵⁹ de mindig a „saját” ideologizált céljaik szerint használták fel, építették be ezeket érvelésrendszerükbe úgy, hogy a legfőbb cél mindig „született Nyelv”-ünk fontossága, „pallérozása”, ezáltal pedig „Nemzetünk” fejlesztése, védelme legyen. A nemzeti jelképek így az összefoglaló „nemzeti Karakter” fogalmának és a tudós hazafiság beszédmódjának részeként értelmeződtek, amiben a nemzeti jelek kivétel nélkül alárendelődtek a nemzeti nyelvnek.

„Lám mihelyt maga kezdi betsülni a’ Magyar szép öltözetét; talál leg ottan más Nemzetben is Követőket. A’ mi most meg történt a’ Ruhán: meg történhetik az szintén úgy a’ Nyelven is; ha mi magunk abban a’ betsben fogjuk azt tartani, mellyet ez a’

⁵⁶ Hamburgi Társaság. = HMNT. 1791. január 7. 23–24; Göttingai Társaság = HMNT. 1791. január 14. 60–61; Londoni Társaság = HMNT. 1791. január 21. 103–104; A’ Tudós Királyi Akadémiája Berlinben ünnepelt = HMNT. 1791. február 22. 245–248.

⁵⁷ Példa erre a különböző tudományágak területéről hozott ismeretterjesztő témaanyag, vagy akár a grammatikai és a pszichológiai pályázat.

⁵⁸ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

⁵⁹ „A magyar ellenálló nemesség társadalmi és politikai súlya nagy jelentőséget kölcsönzött a nemzeti jeleknek általában, az írók viszont újfajta s a nemességtől gyökeresen eltérő sorrendet állapítottak meg e jelek között és tették nyilvánossá, a nyilvánosság előtt pedig vitathatatlaná. Ők a nemzetnek azt a jelét tartják a legfontosabbnak, amely az egész nemzetnek, az alacsonyabb néposztályokat is magában foglaló nemzetnek a jele: a nemzeti nyelvet.” Így a nemesség számára oly fontos jelek között – mint a korona, a zászló, az öltözet és a nyelv – más sorrendet állítottak fel. „Az írók reagálásaiból kiderül, hogy a nemzeti jelvények az ő számukra is fontosak voltak (jelentékeny szerzők köszöntik pl. A hazatérő koronát), értékelésük azonban gyökeresen tér el a nemesi politika értékelésétől: a kor irodalmában a nemzeti jeleknek alapvetően más rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen háttérbe szorul, a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít.” BÍRÓ: *i. m.* (6. jegyzet) 129.

Ruha felett érdemel, annyival nagyobb mértékben, a' menynyivel valóságosabb meg
esmerető jele egy Magyarak a' Nyelv, a' Ruhánál.”⁶⁰

Gyakran elítélően, számonkérően írtak arról, hogy a „magyar öltözet”-re egyesek méltánytalanul sokat költenek, miközben az anyanyelvükre sajnálják a kiadásokat; ez a fajta számonkérés a tudós hazafiság beszédmódjának egyik jellemző érvelése.

Folyamatosan és gyakran tudósítottak a „Nemzet” egy másik jelképéről, a „Koronáról”; így egy hosszabb cikkben összefoglalták a Korona történetét, kinézetét,⁶¹ olvashatunk Budára szállításának előkészületeiről, érkezésének fogadtatásáról, őrzéséről; ezzel összefüggésben még az időről időre egymást váltó vármegyék zászlóaljainak, a – „Korona Őrző Sereg” – tagjainak a névsorát is közölték, formaruhájuk kinézetével együtt.⁶² Kitűnik, hogy a nemzeti jelképeket ők is fontosnak tartották, de a „Magyar Nyelv” fejlesztésének praktikus célja szerintük mindennél előbbre való: ahhoz, hogy „Hazánk” a „pallérozott Nemzetek” közé kerüljön, első lépésként a „Nyelvünk”-et kell „rendbe szedni”.

A „Haza” szolgálata ezáltal nemcsak a vitézek, fegyverforgatók közvetlen szerepvállalásában testesülhet meg, hanem a mindennapi életben, a civil erények gyakorlásában is, így kapcsolódva a tudós hazafiság beszédmódjához, amely szintén azt vallja, hogy a hazát a tudás útján is lehet szolgálni⁶³ – ahogyan a hírlap szerkesztői is vélekedtek Tudósításukban:

„Ha meg-tekéntjük, hogy annyi jeles Hazánkfiai összevetett erővel iparkodnak a tudományoknak Hazai Nyelvünkön való gyarapításán, [...] lehetetlen, hogy az érzékeny Hazafinak szívét az öröm el ne fogja. E nemes példa minket is felgyulasztott képzelvén ezen idő szakaszszát egy olyan szerentsés Epoká-nak, mellyben Magyar Nemzetünk fényét s magával született erejét mind kardjával, mind pennájával megmutathatja.”⁶⁴

⁶⁰ HMNT. 1790. május 11. 596.

⁶¹ HMNT. 1790. november 23. Rajzolat.

⁶² „Pestről, a' következőket közölte velünk egy nagy érdemű Hazafi: „Ns Abaújvár és Borsod Vármegyéknek, Hazai Szent Kintsünk' Őrizetére ki küldött Zászlóaljai, ezen hónapnak 19-dikén érkezének bé Pestre.” HMNT. 1790. június 3. 709.

⁶³ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 68.

⁶⁴ HMNT. 1789. Tudósítás.

A politikai beszédmodok⁶⁵ közül néhol a republikanizmus⁶⁶ is teret kap. Közöltek például egy barátjuktól kapott levelet. Ebben egy külföldre elszármazott magyar mondta el véleményét az országban uralkodó – korábban saját szemével látott – helyzetről, annak okairól:

„tudni való dolog, hogy eleiről fogva többet ártott a’ Magyar a’ Magyarinak, mintsem a’ Német: mert, oh fájdalom! egy kis bérért, kész a’ Magyar farkasává válni Polgár Társának; ’s ő maga ásta eddig is főképpen Hazájának a’ vermet. [...] belőlők valaha olly félszeg Magyarkák vállyanak, a’ kik se ruhával, se nyelvvel, ’s végre a’ törösökös Törvények ’szentségével se gondollyanak semmit.”⁶⁷

Összegzés

Görög Demeter és Kerekes Sámuel hírlapalapításának ténye már önmagában is a hazáért, az egész nemzetért tett erkölcsi megnyilvánulásként értelmezhető, a tudós hazafiság beszédmódjában. A „pennával” való harc eredményének érdekében rendezték „rendszerbe” a hírlap tematikáját, amelyből kitűnik a szerzők intenciója, azaz a bécsi hírlap programossága. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* – hírlap léteének ellenére – népszerűségéből adódóan, és a tudós társaság támogatóinak köszönhetően eredményesen „tudta támogatni az akadémiai programot”.⁶⁸ A hírlap a tudós

⁶⁵ „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat >szótárat< jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket. Az eszméletörténet kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentenek az egyes fogalmak használói és befogadói számára; hogyan, milyen >logika< szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmodok >szótárai<, hogyan rendeződnek időnként át e >szótárak<; milyen vitához szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mind szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói.” TAKÁTS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. = Irodalomtörténeti Közlemények (102.) 1998. 668.

⁶⁶ „A republikanizmus politikai nyelvének lényegi eleme a korcsosulás és hanyatlás képzete. A republikánus beszédmód e jellegzetessége éppen ellentétes szemléletű, méghozzá a legáltalánosabb szemléleti jegyekben, a tudós hazafiság beszédmódjával. Ez utóbbi a tudományok kiteljesítésének, kiteljesíthetőségének jegyében fogant, ami az emberiség és benne a nemzet fokozatos tökéletesedését jelenti. Itt éppen az képviseli az értéket, ami a másikban a bukás oka: a régi értékek helyébe a modern kor új értékeinek állítása, a tudás, a földi javakkal való élés, a kifinomultság, egyszerűen a civilizáció kiteljesedése. [...] Republikanizmus és tudós hazafiság ugyanakkor igen jól megfér egymás mellett, szemléleti formáik végső értelemben összeegyeztethetlensége nem zárta ki párhuzamos használatukat, akár egy szövegen belül sem.” DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 68–69.

⁶⁷ HMNT. 1790. június 8. 715–719.

⁶⁸ KÓKAY: *i. h.* (23. jegyzet) 39.

hazafiak nyelvén szólt, a 80-as évek végén, „egy történelmi időpillanatban”⁶⁹ indult folyóiratokhoz hasonlóan. A szerkesztők elkötelezték magukat a magyar nyelv gazdagodásának, „rendbe szedődésé”-nek ügye mellett, ezáltal a korszak szellemi irányvonalait, tendenciáit lapjukhoz vonzva, az integráció eszméjét megvalósítva. Ezzel egyidejűleg – Görögék és a mögöttük álló társaság – az akadémia létrehozása mellett kötelezték el magukat, így egyfajta elkülönülés is megfigyelhető a századvégi sajtóorgánumok programjainak tekintetében, a disszimilációs tendenciát érvényesítve. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* jelentősége így a kultúraalakító, nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő tevékenységen túl az integratív és disszimilatív tendenciák⁷⁰ érvényesítésében is rejlik, fontos lépcsőt jelentve az irodalmi nyilvánosság intézményrendszereinek alakulástörténetében.

ANTAL, ALEXANDRA

**Le rôle de 'Hadi és Más Nevezetes Történetek'
(Histoires Militaires et autrement Notables)
dans la formation de la publicité littéraire**

Des organes de presse inaugurés à la fin du 18^e siècle, 'Magyar Hírmondó' (Messenger Hongrois) de Pozsony, 'Mindenek Gyűjtemény' (Collection Universelle) de Komárom, 'Magyar Kurir' (Courrier Hongrois) de Vienne, et 'Magyar Museum' (Musée Hongrois) comptent parmi les plus connus et les plus souvent cités. Le journal, 'Hadi és Más Nevezetes Történetek' (Histoires Militaires et autrement Notables), paru pour la première fois en juillet 1789, (de 1792 jusqu'en 1803 sous le titre de 'Magyar Hírmondó' (Messenger Hongrois), est beaucoup moins cité, son souvenir est presque totalement disparu, bien que dans son époque il ait été un journal populaire, honoré même de l'attention de nos plus grands écrivains. Ses rédacteurs - Demeter Görög et Sámuel Kerekes (fondateurs du journal) – ont été entourés d'une société, essayant de ramasser les représentants de la culture hongroise de Vienne, et ainsi, par eux et avec eux, ils ont aspirés à gagner d'autres également aux tendances littéraires et linguistiques hongroises, à trouver des défenseurs aux buts de leurs projets (éducation du public littéraire hongrois, développement de notre langue, littérature et culture), en même temps ils appartenaient également aux mécènes souhaités.

Dans l'étude présente surtout les concours en rapport du journal (le premier ouvrage de psychologie hongrois, le concours pour la défense de 'Magyar Nyelv' (Langue Hongroise) et Magyar Grammatika' (Grammaire Hongrois) sont au premier plan, puisqu'ils sont de plusieurs points de vue importants pour le journal et pour l'époque. D'une part ils peuvent donner un point de départ à la découverte du 'programme' d'un journal, qui occupe une place spéciale parmi les organes de presse de son temps, d'autre part, à travers de ces concours la possibilité de l'institutionnalisation de la littérature, les efforts académiques reçoivent également un accent, et finalement nous pouvons voir les relations des rédacteurs et de la société savante de Vienne, qui était en contact avec eux.

⁶⁹ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 177.

⁷⁰ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet)

BUDA ATTILA

„Látván is vakoskodni”

A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ

Az irodalom- és sajtótörténet diszkrét báját adhatják azok a pillanatok, amelyekben a jelen kutatója nemcsak régi korok alkotóival, hanem szakmabeli elődeivel is dialógusba keveredhet: egyetérthet velük, vagy különvéleményét demonstrálja, annak tudatával persze, hogy nincs messze az az idő, amikor saját maga is hasonló játék szereplőjévé válhat; szólnak majd hozzá, de már szavakkal nem tud válaszolni, kérdezhetik, ám csak holt betűit faggathatják tovább. Az ehhez hasonló, szellemekben megvalósuló, fizikailag virtuális találkozások későbbi szereplője mindig előnyösebb helyzetben van, mert birtokában lehet mindannak a tudásnak, amellyel elődei még nem rendelkeztek, s látását már nem homályosítják, nyelvét nem béklyózzák a korábbi megkötöttségek – igaz, szerez mindig helyettük bőven másokat. Mindez bizonyos alázatra és empátiára kell, hogy tanítsa az érzékeny utókort. A párbeszéd – valójában a hagyomány – folytatójának ezért kettős szándékot kell érvényesítenie a visszahívott múlttal szemben; a művek, értelmezések titkainak felfejtése mellett azok létrehozóinak indítékaira, keletkezésének körülményeire is figyelve; saját megértésében az egyszerre felelő és egymásra épülő korok szempontjainak ugyanúgy helyet találva; élve a kritikával, de pártatlanul az ítéletben.

* * *

Kultsár István hírlapjának befogadását, szakmai értékelését vizsgálva kezdettől feltűnő a vélemények bizonyos hullámmozgása, amely főleg a hazai és külföldi hírekkel áll összefüggésben. A kérdéses pont, amely legkirívóbban megosztja az utókort, a nem magyar vonatkozású cikkek megjelenése, mérlegelése, viszonyuk a hasonló belföldi közleményekéhez. A válaszok közül néhány eleve pontatlan, ellentétben áll a tényekkel, s magyarázatul kezdetben a lapismeret nélküli véleményalkotás, később a kritika nélküli, jóhiszemű átvétel adható. De van olyan szemlélet is, amely – ki nem mondva ugyan, ám érzékeltetve – a külföldről szóló tájékoztatást mintegy a hazai események ellentétéként, kizárásaként, az utóbbiakra jutó oldalszám csökkentéseként, netán elhallgatott esetlegességgként, zárványként fogja fel. E nézet az idegen viszonyok jelenlétét a nemzeti érzés gyöngülésének jeleként értékeli a megjelenés idején, egyben keletkezési korának erős patriotizmusáról is tanúságot ad, miközben kifogásolja, hiányolja azt a szerkesztő közléspolitikájában. Tetézi a felsoroltakat még egy ideológiai eredetű bizonytalanság, amely szintén végigkíséri a lap utókorát: annak a problémája, hogy mennyiben is volt politikai orgánum

a *Hazai Tudósítások* (HT.), illetve a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (HKT.), s milyen jelei, szintjei voltak e jellemvonásnak.

Az egyik legszembetűnőbb hamis vélemény, az első két évfolyamból hiányzó külföldi hírekhez való ragaszkodás annál is furcsább, mivel már 1887-ben megjelent Ferenczy József sajtótörténeti monográfiája, amely részletesen beszámolt az 1800-as évek elejének osztrák cenzúraviszonyairól, s ennek az engedélyezett lapokban tetten érhető lecsapódásáról. A levéltári dokumentumokat felhasználó munka szerint I. Ferenc osztrák császár és magyar király – belátva részint a külföldi lapok elterjedtségét a Német-római Birodalom határain belül, részint ezek előzetes ellenőrzésének lehetetlenségét – 1804. március 4-én a Helytartótanácsnak címzett rendeletében bejelentette, hogy jegyzékbe foglalják azokat a külföldi lapokat, amelyeket szabadon lehet olvasni, s a listát azontúl évente meg fogják újítani. Míg ezt a tényt egyfelől valóban korlátozásként lehet és kell értelmezni, másfelől azonban e határozat mégiscsak külföldi lapok olvasásához járult hozzá, híreik átvételének lehetőségét teremtette meg. De még a visszatartott lapok vagy lapszámok olvasását sem tiltotta az uralkodóház tagjai, az államminiszterek, a legfőbb udvari méltóságok, az államtanácsosok, a titkos udvari tanácsosok s a kormányelnök, valamint a „tartományi főnökök és parancsnokló tábornokok” számára. Sőt megbízható (közrangú) személyek, ha kérvényezték és fogadalmat tettek arról, hogy a cenzúra alá eső lapokat senkinek tanulmányozásra át nem engedik, az egyébként korlátozott újságokat akár meg nem határozott ideig is olvashatták, s e kedvezményt a belöldi lapok szerkesztői is megkapták, természetesen az előbbieket betartása esetén – mintha egy hozzánk jóval közelebbi időszak kulisszái között járnánk. A cenzúra, a megbízott hivatal és persze maguk a cenzorok is önkényesen és bizonytalanul, pozícióik védelmében alkalmazták a rendeletet, néha érthetetlen szigorral, máskor megmagyarázhatatlan elnézéssel.¹

A 19. század első évtizedének közepén, amikor Kultsár István lapengedélyért folyamodott, különben is más történelmi realitások érvényesültek, mint korábban, az előző század második felében; nem annyira szellemiek, mint inkább vaskosan birodalmiak. Bonaparte Napóleon már Franciaország császára volt, éppen hadban Ausztriával, 1805 októberében Joachim Murat tábornok bevonult Bécsbe, s december közepén, az austerlitz-i csatában Napóleon nagy győzelmet aratott az egyesült orosz–osztrák seregek fölött. A felvilágosodás eszméinek tiltásánál – ahogy az utókor is rögzítette – jelentősebb szerepe volt emiatt a hatalmi cenzúrának: sem a császári család, sem a bécsi államtanács, sem a hadsereg, sem a hadviselés körülményei nem eshettek beszámoló, pláne véleményezés alá. Mivel pedig Ausztria a Magyar Királyság számára egzisztenciálisan a legfontosabb hatalom volt, egyaránt tekintettel kellett lenni az állam érdekeire és képviselőinek személyes hiúságára, sértődékenységére. A lapalapító nyilván számolt mindezzel, hiszen folyamatosan megjelenő sajtóterméket akart kiadni, amely a polgári szabadságjogok által

¹ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. 8. Bp. 1887. Lauffer Vilmos, 506. Idézett oldalak: 97–102.

lehetővé tett tisztességes tájékoztatás megvalósítása mellett a hazai műveltségi szint emelését, a nemzeti érzések felkeltését, elmélyítését is célul tűzte ki. Szándékairól azonban csak annyit árulhatott el, amennyi még lehetővé tette a megjelenésbe való beleegyezést. Sőt bizonyos mértékben eléje is ment a sejthető elvárásoknak, ahogyan ez az egyik előfizetési felhívásból is kiderül:

„A külföldi tudósítások mindenféle nyelven elöntötték hazánkat, és magunktól elfordítván figyelmetességünket, elszunnyasztották hazafiúi tüzünket. Azért reménylem, hogy a haza előtt kíváncsot cselekszem, ha a felséges császári és királyi engedelemnek szoros értelme szerént egyedül Magyarországot, és a Magyar Koronához tartozó országokat tészem figyelmetességem tárgyává, és Hazai Tudósítások nevezet alatt, valóságos eredeti újságot kezdek.”²

Magánleveleiben is arról számolt be, hogy a Kancellária csak a hazai tárgyú hírek közlését hagyta helyben: sem a német, sem az osztrák belpolitika nem kaphatott nyomdafestéket, sőt ezekről még a pozsonyi vagy budai újságból sem vehetett át semmit.³ Aztán 1806. Szent Jakab havának (július) 2. napján megjelent a *HT.* első száma, és attól kezdve hetente kétszer, szerdán és szombaton folyamatosan eljutott olvasóihoz. Majd a dolgok természetes rendje szerint közléspolitikája kisebb-nagyobb kritikákat, ellenérzéseket, tiltásokat is kiváltott; a lapalapítás kezdetén szükséges szerkesztői véleménye, az ismerőseinek írt levelei pedig a kelleténél jobban befolyásolták az óvatlan utókort. Arra nem nagyon gondolt senki, hogy az elsődleges cél magának a megjelenésnek az elérése volt, ami sikerült is, s csak ezután lehetett gondolni a tartalmi, hírközlési kérdésekre; a kiadás lehetőségének elérése pedig már a Kultsár előtti magyar nyelvű lapok szerkesztőit is némi ravaszkodásra sarkallta. A következő évben, igaz, hivatali bonyodalmak és megyei feliratok után megkapta a külföldi hírek közreadásának jogát is, ez a tény azonban, a magánleve-

² Lelőhelye: OSzK Kisnyomtatványtár, dátuma: 1806. Böjtmás hava (március) 1. L. INDALI György: *Kultsár István és özvegye előfizetési felhívásai a Hazai és Külföldi Tudósítások tárgyában.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970/71. Bp. 1973. OSZK, 347–355.

³ LÖCSEI [TÓTH] Péter: *Kultsár István (1760–1828).* In: *Szombathelyi tudós tanárok.* Szerk.: KÖBÖLKUTI Katalin. Szombathely, 1998. [Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár–Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata]. 22–23. A szerző által is hivatkozott munka: MÁRKI Sándor: *Kresznerics Ferenc leveleskönyve.* Bp. 1914. Szent István Társulat, 49. Kultsár Kresznericsnek is megírta, hogy a Kancellária csak magyarországi események megírását tűri; ez az adat tér vissza folyamatosan a feldolgozásokban, nem egy esetben hivatkozásokra hivatkozva, az első évfolyamok elolvasása nélkül, kétségbevonhatatlan megállapításként.

lek félmondatainak és a lapban olvasható írások összevetésének hiányában nagyon hamar elsikkadt, legalábbis az alábbi áttekintés mintha ezt mutatná.⁴

1856-ban kerültek ki a nyomdából Toldy Ferenc irodalmi arcképei s emlékezései, amelyek hitelét személyes benyomásainak, az előtte volt nemzedék alakjaihoz fűződő élményeinek objektíválása adta.⁵ a felidézettek sorában szerepeltette Kultsár Istvánt is, érdemeit elismerve, az általa művelt s az emlékezés megírása idején gyakorolt újságírás közötti különbséget érzékeltetve. Elsorolta a *HT.* legfontosabb jellemzőit, érezhetően saját korábbi olvasmányélményeire is utalva; kinyilvánította, hogy lapjain a politika és a törvényhozás⁶ a cenzúra tiltása miatt nem kaphatott nyomdafestéket; s lapidáris egyszerűséggel karakterizálta az utókor számára a szerkesztőt: „Nem lázította fel vérünket, de lassanként elősegítette átváltozásunkat”. Ám arról egy szót sem ejtett, hogy Kultsár lapjában a hazai és nemzeti vonatkozású híreken, irodalmi és más mesterségbeli vonatkozásokon kívül bármi más is olvasható lett volna. A hazai sajtótörténet vitathatatlan tekintélye, idősebb Szinnyi József 1863-ban azt rögzítette, hogy Kultsár „külső országokat érdeklő tárgyakat” csak 1808-tól adott közre, ám a lap címének megadásában nála ugyanúgy, ahogyan

⁴ Részleges mentségül szolgáljon, hogy Horvát István naplóját, amely fontos adatokat tartalmaz a lapalapításról, *Mindennapi* címen csak 1967-ben adta ki Temesi Alfréd; e témakörben kizárólag Taxner-Tóth Ernő használta, l. TAXNER-TÓTH Ernő: *A világ változásai a Hazai s Külföldi Tudósításokban*. = Irodalomtörténeti Közlemények (93.) 1989. 370–389. Ugyancsak majd két évszázadig kéziratban maradtak Horvát István levelei, amelyekben – többek között – a megjelenést biztosító engedélyekről is beszámolt Ferenczy Jánosnak, l. *Horvát István és Ferenczy János levelezése*. Sajtó alá rend., előszó, jegyz.: Soós István. [Bp.] 1990. MTA Irodalomtudományi Intézete, 82, 90. Azért csak részleges a mentség, mert a *HT.* évfolyamai minden kutató előtt nyitva álltak – legalábbis az elmúlt évszázadban.

⁵ TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek*. Vál., szöveggond., bev., jegyz.: Lőkös István. Bp. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 212 [5]. Idézett oldalak: 107–116. A Kultsárról szóló írás 1856-ban jelent meg először a *Magyar Sajtóban*.

⁶ Toldy talán nem olvasott el minden számot, vagy már elfeledte, hogy például a *HT.* 1807. Pünkösd hó (május) elején, másodikán és kilencedikén is tudósított az április 9-én kezdődött országgyűlésről, igaz nem átfogó jelleggel.

például Toldy Ferencnél is bizonytalanságok vehetők észre.⁷ 1866-ban adta ki Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzát, amely röviden érintette Kultsár István személyét és tevékenységét is. Igaz, az újságról a nevé kívül egyebet nem írt, azt is helytelenül, mert kezdettől a kiegészült címmel idézte, egyebekben viszont megjegyezte: „Kultsár nem vallott határozott irányt se politikában, se irodalomban. Egyetlen eszméje és elve volt a nemzetiség. Magyar volt testestül-lelkestül, és régi szabású táblabíró. Szerette nemzete történelmét, irodalmát, zenéjét, színészetét, s izgatott mindenik mellett szóval és tettel.”⁸ Persze politikai lap létezhet úgy is, hogy szerkesztőjének nincs egy pártra szabott álláspontja, sőt, azt kell mondani, hogy a markáns és mozdíthatatlan véleményzilárdság nagyon könnyen ellentétbe kerülhet a polgári jogok egyik legfontosabbikával: a sajtószabadsággal, s azzal a Deák Ferenc által elengedhetetlennek nyilvánított körülménnyel, amely csak a hazugságot tiltja. Különben Deáknak nyilván megvolt minden oka arra, hogy éppen e feltétel teljesülését emelte ki, s Kultsár ellenében sem állítható, hogy a számára fontos ügyek mellé ne állt volna; fehéren-feketén a nemzet művelődését, öntudatát elősegítő, azt emelő ügyekben, és rejtőzködő szándékú, mégis egyértelmű külföldi hírszolgáltatásában. Ezért azokban az időszakokban és azokban a nyomdatermékekben, amelyekben nem a hitvalló politikai irányzatosság jelentette a központi kérdést, ennek kifogásolása – a feldolgozások más helyein is – nem más, mint egy későbbi időszak igényeinek igazságtalan visszavetítése. A református Gyulai egyébként a szerkesztő általa is nagyra becsült kiválóságai mellett csak azt róttá fel neki, hogy protestáns ifjakat öröme st. térített át katolikusnak. Látható, hogy a nemzeti szolgálat kidomborítása mint az elbeszélés vezérfonala nem engedte Kultsár lapjának külföldi cikkeit – de a belföldieket sem – említeni. Természetesen figyelembe kell venni azokat a nehézségeket is, amelyek a Nemzeti Múzeum Hírlaptárának létrejötté, gyűjteményének kialakulása, kutathatósága előtt az újságok, folyóiratok tanulmányozását megne-

⁷ SZINNYEI József, id.: *Hírlapirodalmunk a 19. században*. Első közlés. 1801–1830. = Vasárnapi Újság 1863. február 22. 66–67, az idézet a 67. oldalon található. Adatai közvetett forrásokból, például a *Tudományos Gyűjtemény*ből és Toldy Ferenc munkájából, *A magyar irodalom kézikönyvének* második kötetéből származnak. Szerinte Kultsár lapjának teljes címe ez: *Nemzeti Újság, vagyis Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1815-től pedig: *Hazai s Külföldi Tudósítások*. Ezzel szemben például az 1806. Mindszent havának (október) 11-i számában, a fejlécben ez olvasható: „Hazai Tudósítások”, az 1808. Szent András (november) havának 30-i fejlécében pedig ez: „Hazai és Külföldi Tudósítások”. Hasonlóan bizonytalan a cím magánál Toldy Ferencnél is, l. TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelen korig*. Rövid előadásban, 1864–1865. Összeáll., szöveggond.: SZALAI Anna. [Bp. 1987], Szépirodalmi Könyvkiadó, 510 [1]. Idézett oldal: 172. A címváltozatok felsorolása: CSORBA Sándor: *Az 1806-os törésvonal mentén...* (Kultsár István és a Hazai Tudósítások). = In: *Folytonosság vagy fordulat. A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Szerk.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó, 423. Idézett oldal: 127–128, 17. számú jegyzet. Horváth István Kultsár-nekrológiájában *Nemzeti Újság*ként említette, de a *HT.* és a *HKT.* neveket is felsorolta, l. *HKT.* 1828. Szent György hava (április) 2. 1.

⁸ A következő kiadásból: GYULAI Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. [1985], Szépirodalmi Könyvkiadó, 270 [1]. Idézett oldal: 73.

hezítették, filológiai feldolgozásukat hátráltatták; s feltételezni lehet azt is, hogy Gyulai részben szóbeli úton terjedő hagyományt öltött életrajzába, amelynek egyik, talán közvetett forrása éppen a nála idősebb Toldy Ferenc lehetett.

Horváth Mihály, a jeles pap-történész bővített kiadású munkájában viszont megemlítette, hogy 1807-ben egy ártatlan, a *HT*-ben az angliai parlamenti viszonyokkal foglalkozó tájékoztatás miatt értelmezési ellentétbe került egymással a hivatalos országgyűlési cenzor és a Kancellária, mely az előbbi a szerzővel együtt hivatalos vizsgálat elé citálta.⁹ Horváth Mihálynak és Szinnyei Józsefnek a külföldi hírek közlését illető, nagyjából egykorú értesülései tehát ellentmondásban vannak egymással. Szinnyei különben nagyszabású életrajzgyűjteményének később írt Kultsár István-címszavában azt örököltette meg, hogy a leendő szerkesztő főleg hazai ügyekkel akart foglalkozni, belátta azonban, hogy ez a lehetőség 1806-ban még nem elégít(h)ette ki az olvasókat, ezért 1808. július 2-tól a lap nagyobb részét külföldi hírek foglalták el. Ebben az elbeszélésben a cenzúrának nem volt szerepe, a tapintatos hallgatás a szócikk megírása idején az akkor egy államjogi keretben lévő Ausztriának, a K. u. K. állammal szembeni lojalitásnak volt a megnyilvánulása. Ugyanakkor Szinnyei demonstrálta a szerkesztő hazai szokások iránti elkötelezettségét, egyben az akkori olvasóközönség nemzeti érzelmekre való hangolásának szükségességét is, hiszen ez a múltértelmezés a kiegyezés utáni hazai belpolitika egyik önlegitimáló toposzává lett.¹⁰ Látható, hogy a külföldi hírek iránti igény az előbbiekre függvényében úgy jelenik meg, mint a hazafiság fejletlenebb foka, a hazai hírek terjedelmének csökkentője. „Mégis 22 évi szerkesztése alatt nem érte el azt a színvonalat, melyet a külföldi journalistika előrehaladása mértékében utódai létesítettek” – vonja meg végső ítéletét, s ezzel ő is a Gyulai által kitaposott útra lépett, egy későbbi mérce jegyeit kérve számon Kultsáron. A két vélemény között azonban hangsúlybeli különbségek vannak: amit Gyulai csak rejtetten tett szövé, azt Szinnyei nyíltan helytelenítette.

⁹ A felhasznált kiadás: HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. Az új dolgozat második, bővített kiadása. 1–8. Pest–Budapest, 1871–1873. Heckenast Gusztáv–Franklin. Az idézett oldal az utolsó kötet 315–317. oldalain található, s a *HT*. 1807. július 18-i számában olvasható cikkekre vonatkozik. Egyébként a rövid, tömörítő, különböző helyekről származó hírek között többször is szó volt az angol parlamenti viszonyokról, például a Boldogasszony hó (január) 1-jei szám 77. oldalán.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 7. Bp. 1900. Hornyánszky Viktor, 426–434. hasábk. Szócikkében két helyen is Toldy Ferenc emlékezéseit idézte. Nem lehet tudni, hogy életrajzát mikor állította össze véglegesen, de néhány évvel korábban, a Pallas nagylexikon 1894-es 8. kötetében árnyaltabban fogalmazott: „Az akkori cenzúrai viszonyok miatt többnyire az ausztriai és külföldi lapok híreit közlé, vezércikkei nem voltak; hazánkra vonatkozólag is városi s megyei híreket és kinevezéseket közölt.” Ugyanezen lexikonsorozat egy évvel későbbi, 9. kötetébe Négyesy László írta a Kultsár István-címszót, amely csak a legszükségesebbeket foglalja magában, szó sincs tehát újságának magyar és külföldi híreiről, értelemszerűen utóbbiak első megjelenéséről sem. Mindkét címszót szinte változatlanul, csak a szerzői monogramokat elhagyva, átvette a Révai nagylexikon is.

Más narratíva figyelhető meg Váczy Jánosnak Kultsár Istvánról szóló írásában, amely 1887-ben éppen az ellenkező kifogással élt.¹¹ A kiegyezés utáni második évtizedre újból erőre kapott a dualista állam Lajtán inneni felén is a már ismert, kibékíthetetlen, érdekcsoportokban megnyilvánuló belpolitikai megosztottság kormánypárt és ellenzék között, a nemzeti és a birodalmi/nemzetén túli ideológia által támogatva. A már 1887-ben sem előzmények nélküli, s az azóta is újra és újra feltámadó, egymást el nem tűrő, duális szembenállásban csak ellenfelek és összeegyeztethetetlen vélemények léteznek. Olyannyira, hogy a magyar belpolitika akkor is leképezte e kettősséget, s működtette váltakozó irányultságú demokratikus berendezkedéseinek idején is, amikor a közös államjogi és nemzeti kapcsolatokat már megszűntek, a történelem kódéba merültek, s immár a nemzeti függetlenséget visszanyert keretek kialakítása, szuverén és az ország polgárai számára elfogadható tartalommal való megtöltése kerülhetett sorra. Váczy János is leszögezte tehát, hogy Kultsár lapjából hiányzik a politikai pártállás; ennek okát pedig a politikai érzék hiányában, illetve a cenzúra szigorában látta. Az első évek jellemzésére magát a szerkesztőt idézte: Kultsár „nem kapkod a külföldi események után, mert ki ezt teszi »nincs abban az a szívbeli erő, hogy a nemzeti tulajdonságait megtarthassa«.” Csakhogy a lap nevének kibővülése után ez a felfogása megváltozott, hiszen – Váczy János szerint – Kultsár ezt követően sokkal többet foglalkozott a külfölddel, mint a hazával. „Amazokat, jobbra német lapok alapján elég bőven ismerteti, emerről már csak alig tíz sorba szorítja össze tudósításait.” Az igazság azonban az, hogy Kultsár a német lapok mellett francia, angol s alkalmilag más nyelvű lapokat is használt forrásként, a tíz soros hazai tárgyak léte pedig kicsinyítő túlzás. Ez nyomban világossá válhat mindenki számára, aki legalább az első szerkesztő haláláig végiglapozza az egyes évfolyamokat. Az persze igaz, hogy a belpolitikai hírek mellett bővülő helyet kaptak a hazai szellemi élet eseményei; így legfeljebb az mondható el, hogy a magyar vonatkozású, hosszabb-rövidebb írások tartalmi arányaiban állt be változás.

Ugyancsak 1887-ben készült el Ferenczy József monográfiája, amely elsőként foglalta össze a magyar hírlapirodalom kiegyezésig tartó történetét; a cenzúrával kapcsolatos fontos következtetéseiről már esett szó az előbbieken.¹² Munkájának a szerzői autopszia, illetve különböző levéltári dokumentumok felhasználása adja a jelentőségét. Ő ejtett szót arról először – miután főbb vonásaiban megismételte Gyulai jellemzését –, hogy Kultsár 1805. december 8-án adta be kérvényét József nádorhoz, aki a Helytartótanácsához utasította, az utóbbi pedig Bécsbe továbbította azt. A Kancellária az engedélyt megadta ugyan, de kikötötte, hogy a szerkesztő, folyamodásával ellentétben „semmiféle tudósítást se vegyen bele a császári német örökös tartományok, vagy más országok felől, sem a pozsonyi és budai lapokból, hanem pusztán Magyarországra és kapcsolt részeire szorítkozzék.” Ferenczy József említette azt is, hogy a megyék sérelmezték ezt az eljárást, Kultsár viszont

¹¹ VÁCZY János: *Kultsár István*. = Figyelő 1887. 270–283. Idézett oldalak: 274, 276.

¹² FERENCZY: *i. m.* (1. jegyzet) 506. Idézett oldalak: 111–115.

beletörődött, mivel „feladatának tekintette Magyarország részletesebb ismertetése által a hazafias érzést ébresztetni olvasóiban. Azt tartotta, hogy ily hazafiúi igyekezetnek leginkább a hazára ki kell terjednie [...]”. Ugyanakkor a nemzeti öntudat elmélyítését nem állította szembe a külföldnek szóló érdeklődéssel. Ezért, folytatta a szerző, feljegyezte mindazon híreket, melyek az európai státust illethetik, sőt szót ejtett a külföldi hírek 1807 utáni összevont közléséről is. E megjegyzés kétségtelenül alátámasztja, hogy Ferenczy József kézbe is vette azokat a lapokat, amelyekről monográfiáját írta. Emellett röviden bemutatta azt az utat is, amely végül a külföldi hírek közlését eredményezte.

Horváth Mihály levéltári adatát vette át Ballagi Géza is, aki a magyarországi politikai irodalmat feltáró szintézisét igen bő forrásanyag felhasználásával írta meg.¹³ Aprólékosan summázta a cenzúra működését, a kül- és belföldi újságokra egyaránt érvényes korlátokat, melyekből azt a következtetést vonta le, hogy a lapoknak „külföldi dolgokról nemcsak hogy véleményt nem volt szabad nyilvánítaniok, de azoknak még csak egyszerű említése is meg volt nekik tiltva”. Nem hozta viszont az olvasók tudomására azt, hogy az 1790 utáni cenzúra nem csak a kellemetlennek ítélt lapok megvonásával élt, s működését hivatali és emberi esetlegességek is befolyásolták.

Alapy Gyula 1911-ben ugyancsak életrajzot adott ki Kultsár Istvánról, amelyben felhasználta az addig megjelent munkákat; emellett pedig saját bevallása szerint ő maga is végzett levéltári kutatásokat.¹⁴ A *HT*-ről Ferenczyre hivatkozva megismételte, hogy Kultsár a királyi felhatalmazás alapján először csak magyar vonatkozású híreket nyomtathatott ki, külföldieket azonban még a pozsonyi és a budai német nyelvű lapokból sem vehetett át. Pest vármegye sérelmezte ezt a döntést – az anyanyelvi lapok nem lehetnek rosszabb helyzetben, mint a hazai nem magyar nyelvűek –, s feliratban kívánta a külföldi hírek közlését elérni, de sikertelenül. Alapy levéltári dokumentumokra hivatkozott, amelyek szerinte azt bizonyítják, hogy az első két évben nem is volt lehetőség a korlátozás kikerülésére, ám a vármegyeék egyesült tiltakozása 1808-ban mégis célhoz ért, s ez év májusában megérkezett a várva várt helybenhagyás. Látható, hogy a kéziratos és a nyomtatott forrásokat idéző feldolgozások sem nyújtanak mindig valóságos, a történeteknek megfelelő képet, hiszen Alapy – összefoglalásának számtalan erénye mellett – szót sem ejt könyvében a Horváth Mihály által említett esetről, sem pedig a külföldi hírek közlésének Ferenczynél fellelhető kezdetéről. Már nála szelektív tehát a források és a korábbi szakirodalom felhasználása – vagy befogadása. A tisztázatlanság miatt a valótlan adatok (külföldi hírek 1808-tól) öröklődtek Pintér Jenő irodalomtörténeté-

¹³ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. Franklin, 847. Idézett oldalak: 797–798.

¹⁴ ALAPY Gyula: *Kultsár István, 1760–1828*. Komárom, 1911. Spitzer Sándor, 51. Idézett oldalak: 16, 18.

be,¹⁵ s ezeket vette át később a könyv- és könyvtártörténet dokumentumainak kétkötetes válogatása,¹⁶ majd rájuk támaszkodott Indali Györgynek az első három előfizetési felszólítás szövegét közreadó írása.¹⁷ Az előbbi, mérvadónak szánt könyvtártörténeti szöveggyűjtemény még azt is megjegyezte: „A lap politikai közleményei nem lehettek jelentékenyek.”¹⁸ (Itt a *HT*-ről van szó.)

Arra lehet gondolni, hogy a nemzeti klasszicizmus irodalomtudományi kialakulásával végleg kanonizálódtak, más szóval megmerevedtek egyes addigi következtetések, megállapítások a szerkesztőről és lapjáról. Ezt követően a reformkorral és előzményeivel foglalkozó szerzők, különféle kutatásaik és publikációik szűkebb tárgyán túlnyúló önálló feltárást, amely kimondottan a *HT*-re vonatkozott volna, nem végeztek. Nem segített a helyzeten, hogy az ötvenes évektől ez a korszak félárnyékba került, s a *HKT* fennállását kísérő néhány jelenség – a külföldi hírek egy bezárkózó társadalomban, az irodalom- és művészetpártoló tevékenység szabadsága az ellenőrzött szellemi életben – nem kedveztek megismerésében; a lehetőség hiánya magával hozta az igény hiányát is. Az aktuális kérdésekkel szembesülő kutatók arra is gondolhattak, hogy ezen a téren az elődök már mindent megállapítottak, értelmetlen lenne még az ő munkájukat is újra elvégezni. Főlöszleges főlemlegetni azt a szemléletet is, amely a társadalmi, politikai, hatalmi változás után – érthető okokból – mellőzte, sőt kárhoztatta a források (ismételt) felhasználását, az adatpontosságot, a filológiai tisztességet. És persze a már létező összegzések, a szakmailag elismert szerzők tekintélye is sokat számított. A lapot bemutató feldolgozások, részközlemények így hát sorra ismételték, hogy 1808-ig csak belföldi hírek közlésére nyílt lehetőség, s a tartalmi bővülés kizárólag Pest megye tiltakozó felirata után következett be. Ez áll az 1965-ben megjelent akadé-

¹⁵ „A lap címe 1808-ban átváltozott Hazai S Külföldi Tudósításokká. Ekkor már külföldi híreket is szabad volt közölnie, de óvakodnia kellett minden olyan újdonság elmondásától, amely nyugtalanságot keltett volna az állampolgároknak [...] Hírlapját sokan olvasták.” *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 5. A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.* Bp. 1932. [Stephaneum], 45.

¹⁶ *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeáll.: Kovács Máté. [Bp.] 1963. Gondolat, 756 [2]. Idézett oldal: 307. Az ismeretterjesztő írások és a semmilyen új adatot nem tartalmazó munkák taglalásától eltekintünk.

¹⁷ INDALI: *i. h.* (2. jegyzet) 347.

¹⁸ Feltételezhetően a cenzúra, nem pedig az olvasatlanság (nem ismertség) miatt voltak jelentéktelenek – legalábbis Fülöp Géza szerint, aki a vonatkozó oldalakt írta, l. A 16. számú jegyzetet. Későbbi sajtótörténeti jegyzete szerint a lap 1808-ig csak belföldi híreket közölhetett, s „politikai jelentősége a cenzori ellenőrzés miatt ezután sem lehet számottevő”. L.: FÜLÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret.* Bp. 1984³. Tankönyvkiadó, 94. Idézett oldal: 69.

miai irodalomtörténet harmadik kötetében, illetve az 1980-ban közreadott történeti kézikönyvben is.¹⁹

A megközelítési szempontok változásának egyik érdekessége, hogy míg a ki-egyezés után Gyulai és Váczy megállapítása, enyhe rosszallása szerint Kulcsár István határozott politikai irányzat, egyértelmű politikai pártállás kinyilvánítása nélkül szerkesztette lapját, addig nagyjából száz évvel később expressis verbis politikai hírlapként aposztrofálták a *HT*-t; nyilván mindkét esetben saját koruk kívánalmait visszavetítve a reformkor előtti évekbe. Az 1945 utáni feldolgozások némelyike ráadásul – már amelyik egyáltalán vesztegetett néhány szót rá – nem felelte el meginteni a Nemzeti Újságot, Kulcsár lapjának önállósodott című folytatását mint a klerikalizmus támogatóját.

Az 1839 utáni évtizednek az egyes lapszámok kézbevétele után készült felmérése 2006-ig váratott magára. Balázs Attila tanulmánya ugyan átveszi a *HT*. és a *HKT*. első két évére és általános méltatására vonatkozó, a szakirodalomban kritikátlanul ismételt adatokat, ám az utolsó évtizedet feldolgozva körültekintően és pontosan mutatja be az egyes szerkesztőket s lapkészítési elveiket; sajnos még mindig túlságosan csak a belpolitikára koncentrálva.²⁰ Érdekes jelenség ráadásul, hogy a nem túl nagy számú reflexió egy része – már amelyik egyáltalán említést tesz ilyesmiről – a magyarországi, más része az ausztriai híreket tartja fontosabbnak, s ennek megfelelően illeti kritikával Kulcsárt, illetve a hatóságokat. Az 1979-es, egyébként torzóban maradt akadémiai sajtótörténet első kötete pedig az összes előzmény és megírásának ideológiai kényszerei következtében a következő kifogásokat emelte a lappal szemben, erősen figyelembe véve a már rögzült véleményeket: a *HT*. csak látszólag nyit új korszakot a magyar sajtótörténetben, valójában tartalom és színvonal tekintetében visszaesés elődeihez képest, ugyanis azt az európai referáló

¹⁹ „Az osztrák elnyomás átmeneti enyhülését kihasználva Kulcsár István alapította az új politikai hírlapot. Jellemző a politikai helyzetre, hogy külföldi híreket csak 1808-tól kezdve közölhetett.” *A magyar irodalom története. 3. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. [1965] Akadémiai Kiadó, 831. Idézett oldal: 192. L. még: *Magyarország története, 1790–1848.* 1–2. Főszerk.: MÉREI Gyula. Szerk.: VÖRÖS Károly. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 1456. Idézett oldal: 1108. Az utóbbit, amely csak egyetlen, nem helytálló mondatban említi Kulcsár lapját, 1983-ban másodszor is kinyomtatták, s az irodalomtörténetnek is vannak utánnomásai. Csak pironkodással lehet idézni, hogy a *Magyar irodalmi lexikon* (1963) szócikke szerint a *HT*. első száma 1805-ben jelent meg, az *Új magyar irodalmi lexikon* (1994) szerint pedig Kulcsár lapját 1806-ban alapította.

²⁰ BALÁZS Attila: *A Nemzeti Újság és szerkesztői.* = Magyar Könyvszemle (122.) 2006. 218–237.

sajtót képviseli, amely ekkor már idejétmúlt jelenség volt.²¹ Fontos kifogás, hogy nincsenek kommentárok a hírekben, amelyek egyébként is „rendezetlenül”, forráshely és dátum szerint követték egymást. A vonatkozó oldalak szerzője elismeri ugyan, hogy a magyar nyelv és kultúra szolgálata szempontjából Kultsár a korábbi lapok hagyományát követte, de azért mindez a szegényedést és a beszűkülést mutatta. A fejezet megismétli, hogy az első két évben csak hazai vonatkozású cikkek jelenhettek meg, mert a Helytartótanács nem engedte a külföldi híreket. A cenzúra elsősorban a napóleoni háborúk Ausztriára nézve veszélyes és kínos híreinek közreadását gátolta, s csak a vármegyék tiltakozásának hatására közölhetett Kultsár lapja 1808-tól külföldi híreket, *HKT.* cím alatt.

Bár e nagyszabásúnak indult akadémiai munka erényei önmagukért beszélnek, befejezetlen mivolta a munkára fogható szakemberek egykori hiányán túl rámutat legfőbb rendező elvének problémájára: arra, hogy a politikai szempont előtérbe kerülése, eluralkodása szinte mindig magában foglal bizonyos torzításokat – a politika irányának gyakori változásáról nem is beszélve –, s borítékolja a féligazságokat. Kérdés ugyanis, hogy ha – kiragadott szempontként – a példaként felidézhető elődlapok s a *HKT.* évfolyamainak számát tekintjük, a felrótt visszaesést miként, miben lehet értelmezni. Azon is el lehet gondolkozni, hogy a referálás elítélése, azaz a kommentárok hiánya mennyiben hátrány, mivel ez a kifogás kimondottan a polgári sajtójogok szabadsága ellen irányul, amelyek köztudott módon lehetővé teszik a szabad véleménynyilvánítást és -alkotást. A szerkesztők – még ha tágabb értelemben is – eleve politizálnak saját szerkesztési elveikkel, például a kiemelés-sel-mellőzéssel, a sorrenddel stb. Persze nem feledhető, hogy az említett ellenvetések akkor születtek, amikor a hazai tájékoztatáspolitikai éppen a hírmagyarázatokra épített, amelyek csak egyféle értelmezést tettek lehetővé, s az attól eltérő kommentálást erősen tiltották.

* * *

Említést kell tenni arról, hogy a későbbi véleményalkotást befolyásol(hat)ták a kortársak véleményei is. Itt elsősorban Kazinczy Ferenc változó állásfoglalását

²¹ „Politikai és világnézeti vonatkozásban el sem érte első magyar nyelvű újságjaink színvonalát: hírszolgálata terén a régi referáló lapokat, a nemzeti nyelv, kultúra és irodalom szolgálata szempontjából viszont a magyar sajtó első másfél évtizedének legjobb hagyományait követte.” *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 831 [1]. Idézett oldal: 247. A HT.-t is bemutató fejezetet a szerkesztő írta, aki álláspontját és az első évekre vonatkozó, elődeitől örökölt ismereteit később is képviselte: (1) „kezdetben nem volt szabad a külföldi eseményekről hírt adnia”, L. „Tekintetes Szerkesztő úr!” *Levelek a magyar sajtóról, 1790–1848.* Vál., szöveg-gond., jegyz.: FEHÉR Katalin, KÓKAY György. Bp. [1990] Szépirodalmi Könyvkiadó, 392 [7]. Idézett oldal: 281. (2) „Két éven keresztül kizárólag hazai vonatkozású cikkeket tartalmazott az újság, mert a Helytartótanács nem engedélyezte a külföldi hírek közlését.” L. BUZINKAY Géza–KÓKAY György: *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig.* [Bp.] 2005. Ráció, 225. Idézett oldal: 54.

kell figyelembe venni, amiről Alapy Gyula, S. Varga Katalin²² és Lócsei [Tóth] Péter²³ is körültekintően értekeztek. Kazinczy és Kultsár szépen kezdődő, majd elkomoruló, később kisimuló, de meghitté már soha nem váló kapcsolatának mélyén az alkotó és a kiadó megszokott, nem különleges, érdekkülönbségeket megjelenítő konfliktusa állt, amelyben mindkét félnek volt igazsága: Kazinczynak a monda-nivaló korlátozások nélküli közreadása, Kultsárnak folyóirata folyamatos megjelenítése volt a célja. A sajtószabadság ugyanis többarcú: mást üzen a szerzőknek, mást a kiadóknek, az igazgatási vagy büntetőjogi hatóságokról nem is beszélve.

A recepciónak azért szerencsére vannak kedvezőbb állomásai is; például Taxner-Tóth Ernő 1989-es, az eddig ismertettektől alapvetően különböző írása.²⁴ Ő foglalkozott elsőként kimondottan Kultsár lapjának külföldi híreivel. Tanulmányában sorra veszi a már kialakult véleményeket megkérdőjelező tényeket és jelenségeket, és kétségtelenné teszi, hogy külföldi híreket már 1807 közepétől lehetett olvasni a lapban; ám ő is inkább csak az európai vonatkozásokra tekint. Megállapításait

²² A 20. századi méltatások többsége már bizonyított és meg nem kérdőjelezhető tényként fogadta a korábbi vélemények jó részét, természetesen egyénileg szemelgetve közülük. S. Varga Katalin végigköveti Kazinczy és Kultsár viszonyának alakulását, ami a szokásos kiadói-szerzői ellentétek egyik korai megnyilvánulása volt. A maga szempontjai szerint mindkét félnek igaza volt, de Kazinczy véleménye az utókort a kelleténél is jobban befolyásolta. L. *Hazai Tudósítások*. Vál., szerk., előszó, jegyz.: S. VARGA Katalin. Bp. [1985] Magvető Kiadó, 549 [1]. Idézett oldalak: 11–13. Meg kell jegyezni, hogy ebbe a döntően hazai vonatkozású híreket közlő gyűjteménybe belekerült a bécsi állathecc leírása, amely igaz volt ugyan, s eléggé viszolyogtató, önmagában mégsem szolgálhat mást, mint Bécs lakosainak lejáratását, illetve a korabeli osztrák államvezetés megbélyegzését. Érdekes ugyanakkor, hogy a napóleoni háborúk eseményeit tartalmazó néhány hír is csak az 1808 októbere utáni számokból került a kötetbe, mintha egy misztikus tiltás akadályozta volna az első két évfolyam figyelembevételét. Fábri Anna korabeli források alapján felsorolja a Kultsárt ért kifogásokat: taszító modora, nyereszkedésre való hajlama, ügyeskedése – már-már csalása –, saját könyveinek kölcsönadásában való nehézkessége, ezek alkotják a bűnlajstromot. L. FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Bp. [1987] Magvető Kiadó, 749 [1]. Idézett oldalak: 219–245. Egy lapszerkesztőnek, ha újságját fönn akarja tartani, emellett mecénási szerepet is vállal, és nincs születése vagy egyéb kapcsolatai okán számolatlanul szórható vagyona – de ha van, akkor is –, meg kell néznie, mire adja ki pénzét; ez a könnyelműség hiányában megmutatkozhatott a felsorolt – vélt, vagy ténylegesen létező – jellemvonásokban, ám saját, személyes könyvtárának védelme kizárólag erőnként jöhet számításba. Ha nem így tett volna, nem ajánlhatta volna föl könyveit közösségi, oktatási és megyei célokra, alapítványt létrehozva kezelésére és gyarapítására. Más kérdés, hogy halála után gyűjteménye finoman szólva elképzelései ellenére „hasznosult”. Sajnos ez a szokásos történetek egyike, amely a nemzetnek ajándékozott értéktárgyak kallódását példázza. És természetesen Fábri Anna is megjegyzi, variálva a szakirodalomban továbbélő tévedést: „a szerkesztő lapjában nem közölhetett politikai híreket”. Olvasható az idézett mű 224. oldalán.

²³ Ahogy erre Lócsei [Tóth] Péter rámutatott, éppen a tájékoztatás szabadsága, a külföldi hírek közlése volt lapjának egyik fő erénye. L. LÓCSEI: *i. h.* (3. jegyzet) 13. Ugyanitt a külföldi hírek közlése miatti kálváriájáról l. 22–23. A szerző Kazinczy Ferenc levelezése alapján felsorolja a kritikus és támogató véleményeket egyaránt.

²⁴ TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 371, 376.

magukkal az egyes lapszámokkal és összehasonlító sajtótörténeti adatokkal is alátámasztja. Kitér arra, hogy a szigorú cenzúra ellenére a szerkesztő igencsak veszélyes híreket is közölt, s konstatálja, hogy „Kultsár lapjának irodalmi jelentősége lényegében földolgozott”. Ezzel egyet is lehet érteni, persze azokkal a megszorításokkal, amelyek az egyes vélekedések végiggondolása közben világossá váltak, s főként annak hozzáadásával, hogy ugyanakkor a *HKT*. ’művelődéstörténeti’ érdeme lényegében napjainkig feltáratlan – az előtte, vele és közvetlenül utána megjelenő magyar nyelvű újságokéval és hírlapokéval együtt. Pedig a hazai kultúrán túli viszonyok tükröződése korai lapjainkban a nemzeti önismeret elmélyítését is szolgálta. Igaz, a tanulmányozást nehezíti, hogy az részben a történeti, részben az összehasonlító módszerek együttes alkalmazását kívánja meg.

Új szemléletet mutat a Kultsár lapjával foglalkozó legutolsó két közlemény. Csorba Sándor egy 1996-os tanulmánykötetben vázolja az újságról szóló korábbi tudás egy szeletét, elhelyezi azt a Martinovics-összeesküvés utáni szellemi környezetben, helyzetképet ad a cenzúraviszonyokról, s folyamatosság és újrakezdés határvonalain belül értelmezi újra Kultsár törekvéseit. Szót ejt a külföldi lapokból átvett hírekről, cikkekről, és a modern hírközlés, tömegkommunikáció alapfogalmait alkalmazva jellemzi közlési elveit, illetve ütköztet néhány, a *HT*-ről kialakult vélekedést.²⁵ Vitathatatlanul a legpontosabb, rövidegében a legtöbb helyes megállapítást tartalmazó néhány oldalt Kerényi Ferenc írta, aki regionális irodalomtörténetének Kultsár István lapalapító tevékenységét sűrítő bekezdéseiben Ferenczy József kutatásaihoz tért vissza, s az általa összegyűjtött dokumentumok legfontosabbjait monográfiája végén közölte is.²⁶ Ezek alapján bontja ki a kezdet nehézségeit és körülményeit, a megjelenéshez vezető utat és állomásait. Az iratokból kiderül, hogy a magyar nyelv tökéletesítése és a külföldi hírek közlésének lehetősége – „külső Történetek”, ahogy olvasni lehet a megyei közgyűlés határozatában – kezdetől összekapcsolódott. A megyei feliratok kifogásai és sürgetései találkoztak az udvar mérlegelésével és meggondolásaival, melyek egyébként is a cenzúrán már átesett lapok anyagának felhasználása mellett szóltak – kisebbik rosszként. Az pedig más kérdés, hogy maga Kultsár hogyan élt végül a kért és megkapott lehetőséggel, s már a külföldi hírek közlésére vonatkozó feljogosítás megérkezése előtt milyen közléspolitikát folytatott.

Ferenczy József és Kerényi Ferenc kutatásai s a szakirodalom forrásközlései alapján tehát így összegezhető a teljes híryanagyig vezető út: 1. Kultsár István tervének, amely egy magyar nyelvű lap kiadására irányult, 1805. március 23-án van első nyoma Horvát István naplójában. 2. Az 1805. december 8-i beadványra – a József nádor–Helytartótanács–Kancellária útvonalat betartva – 1806. február 10-i kelte-

²⁵ CSORBA: *i. h.* (7. jegyzet) 120–134.

²⁶ KERÉNYI Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Bp. 2002. Pest Megye Monográfia Alapítvány, 443. Idézett oldalak: 56–58, 326–328. Kultsár István 1806. május 20-i kérvényében is összekapcsolja az anyanyelv gyakorlását a külföldi hírek közlésével, s utóbbit éppen az olvasók, az előfizetők kívánságával indokolta.

zéssel született meg az engedély,²⁷ amely azonban csak a magyar vonatkozású hírek közlésére szorítkozott. Ez szemben állt Kultsár elképzelésével, aki csalódottságáról magántársaságában és leveleiben nem hallgatott, ugyanakkor megkezdte az előfizetők felkutatását: 1806. Böjtmás hó (március) elsején felhívást bocsátott ki, ezzel párhuzamosan pedig újabb beadványban kérte a tartalmi kiterjesztést. Ennek az iratnak a kelte: 1806. május 20. Mellékletként csatolta a laptervet/mutatványszámot, az előfizetői felhívást és a helyben előfizetők névsorát. Törekvéseihez a megyék egy részének támogatását is meg tudta szerezni, Pest megye például már egy nappal későbbi kisgyűlésén kitűzte az ügyet. A nádor és a Kancellária azonban a leendő szerkesztő s a vezérmege egymást támogató, tartalmi bővítést kérő beadványát június végén elutasította. 3. Július elején megjelent a *HT.* első száma, s augusztus 26-án a Pest megyei közgyűlés másodszor is kérvénnyel fordult a nádorhoz, a királyhoz, illetve azokhoz a megyékhez, amelyektől támogatást remélt. Október és november elején a Kancellária megismételte az elutasítást, amit a december elsejei közgyűlés tudomásul is vett. 4. Kultsár azonban nem nyugodott bele e döntésbe, s egyfelől figyelmen kívül hagyta a tiltást – feltételezhetően a korabeli sajtó- és cenzúravizonyok ismeretében –, azaz kellő nagyvonalúsággal kezelte a hírközlési gátat: lassan és óvatosan, de már hozott külföldi híreket, 1807-ben pedig összevont közreadásukra is sort kerített. Másfelől az első félév befejeztével ismét kérelmezte a megkötés feloldását; erre utalt az 1807. június 3-i számban kinyomtatott, január elsejei keltezésű beszámolójában, amelyben a külföldi hírek bővebb közzétételéről is szó volt.²⁸ S bár a Helytartótanács 1807. október 31-én a lengyel felkelés és a francia–orosz háború híreinek izgató hatásától óvott, a módosítást a lap, dacára az előzményeknek, megkapta. Ugyanakkor az uralkodó – gyakorlatilag felülbírálván a hivatalok döntését – a cenzorokat fokozott ellenőrzésre, a szerkesztőt pedig lehetőleg a politikai hírek mellőzésére szólította fel. Lényegében tehát a Kultsár által folytatott gyakorlat megerősítését jelentette a királyi beleegyezés, amiről a szerkesztő nem is feledkezett meg december elsejei előfizetési felhívásában megemlékezni: „fő gondunk lészen, hogy azon külföldi dolgokat is, mellyek esmérte, Hazánkat akár miképpen illeheti, Felséges Urunknak kegyelmes engedelmével Hazafi Olvasóinkkal a leg hitelesebb kútforrások szerint közöljük.”²⁹ 5. Mindezt a fontos változást szentesítette 1808-ban a névváltozás. Hogy erre nem a januári első számban került sor, annak az lehet a magyarázata, hogy az első szám is július elején jelent meg, tehát az évfolyam vége nem a naptári év elejére, hanem közepére esett.

Meg kell még jegyezni a tárgy laza történeti keresztmetszetének a végén, hogy az „irodalmi jelentőség” analízisa is csupán 1828-ig érvényes. A Kultsár István

²⁷ Taxner-Tóth Ernő a megjelenést kérő folyamodvány dátumát 1805. december 25-re, az első, korlátozott engedélyét pedig 1806. január 10-re jelzi; az eltérés a több hivatalt megjárt iratok eltérő idejű iktatását mutatja. L. TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 371.

²⁸ A vonatkozó szövegrészt l. később.

²⁹ INDALI: *i. h.* (2. jegyzet) 353.

halála és a lap második névváltoztatása utáni korszakkal még annyit sem foglalkoztak, mint az első 22 évfolyammal. Sommás ítéletek olvashatók, ám valójában az utolsó két évtized anyaga feltáratlan. Csak a már idézett, tárgyilagos, bár az előzmények körvonalazásában a korábbi hibás adatokat átvevő, egy összetevőre koncentráló tanulmány készült el³⁰ – az utolsó évtizedről. A haladás mítoszának mint egyetlen megközelítési szempontnak a központba emelése, úgy tűnik, mellőzhetetlen és kizáró alkotóeleme lett a magyar kultúrának is a párhuzamosan létező, ugyanakkor egymást egyszerre támogató és opponáló, eltérő civilizációs szintű nemzeti részkultúrák megfigyelése és tárgyalása helyett. Pedig ez utóbbi legalább olyan pontos és a valóságnak megfelelő képet ad egy társadalom művelődési, műveltségi szintjéről, mint az az előbbiről feltételezhető.

* * *

I. Ferenc osztrák császár és magyar király gyakorlatilag uralkodásának kezdetétől, 1792-től hatalmi defenzívába szorult, mivel Franciaország háborús külpolitikája következtében először az úgynevezett koalíciós háborúval, majd a napóleoni hadvezetés terjeszkedésével kellett szembenéznie. A területi veszteségekre és a francia államjogi változásokra, azaz Napóleon császárrá koronázására válaszul 1804-ben megalapította az Osztrák Császárságot. Tisztában volt a sajtó, a hírközlés fontosságával és hatásaival, ezért az állami céloknak alárendelt működést kívánt biztosítani annak. A felvilágosodás hatására és Mária Terézia, valamint II. József uralkodása után azonban még egy rendőrállamot sem lehetett úgy működtetni, mint az ellenőrizetlen abszolutizmus korában. Az általánossá vált híréhség következtében a tiltások és engedmények láncolata, együttes lehetősége teremthette csak meg a kívánt cenzurális egyensúlyt, amelyet az európai politikai viszonyok pillanatnyi állása is erősen befolyásolt. Az persze természetes, hogy a megjelenésben gátoltak protestáltak a döntés ellen, s az indulatoknak néha ideológiai terepre tévedésében szerepet játszott a napisajtó egyre erősödő gazdasági vonzata is.

Közvetlenül a *HT.* első számának megjelenése előtt, 1806. július 12-én jött létre a Rajnai Szövetség, a Napóleon támogatását igénylő, s egyben a Német-római Birodalomból kilépő német államok részvételével. Ausztria és Poroszország (valamint Braunschweig és Hessen választófejedelemsége) mindvégig távol tartotta magát ettől a szövetségtől; az események hatására I. Ferenc ki is mondta a Birodalom megszűnését. Az ősz elején a francia csapatok döntő győzelmeiket érték el német területeken; november végén Napóleon kihirdette az Anglia elleni tengeri blokádöt, elfoglalta Lengyelországot, s december 19-én bevonult Varsóba. Ezek a hadiesemények az Osztrák Császárság számára közvetve és közvetlenül, tova- gyűrűző hatásaiban is károsak voltak. Érthető lett volna tehát, ha a cenzúra éppen a velük összefüggő hírek megjelenését gátolja. Ennek ellenére már az 1806. karácsony hó (december) 31-i számban olvasható egy Lengyelországhoz kötődő mon-

³⁰ BALÁZS: *i. h.* (20. jegyzet) 218–237.

dat.³¹ Megfogalmazása igencsak ötletes, mondhatni agyafúrt; a hír bekövetkeztét bizonytalanná teszi, de okát elárulja: „Kétséges, ha Varsóba érkezett-e Napóleon császár. Oda jövetelére halasztotta Lengyelország felszabadításának kihirdetését.” Mivel a magyarok a lengyelekhez hasonlóan nélkülözték az önálló állami létet, ráadásul a hagyományos lengyel–magyar barátság tudata eleve érdeklődést váltott ki itthon, az északról érkező újdonságok Kultsár szándékát támasztották alá: a nemzeti érzés felélesztését, megerősítését. A rövid híradást persze kétféleképpen lehet megítélni, s valószínűleg mindkettő igaz: a késleltetéssel elvesztette ugyan az aktualitást, közlésével, megfogalmazásával viszont a szerkesztő végeredményben politikai üzenetet fogalmazott meg. Ettől kezdve rendszeresen szerepeltek az újság lapjain lengyel vonatkozású hírek, tájékoztatók, szövegközlések. 1807. Szent Iván hó (június) 13-án például rokonszenvet keltő módon adott hírt Napóleonról,³² egyben megjelenítve a császárra vetített közép-európai ideálokat; Szent Jakab havának (július) végén pedig közölte a tiltsi fegyverszünet és béke,³³ majd ugyancsak a porosz királlyal,³⁴ valamint a cárral kötött béke szövegét.³⁵ Cáfolja a cenzúra mindenhatóságát a Kisasszony hó (augusztus) 19-i szám 118–119. oldalán egy „Lengyel szélekről” című cikk, amely az újonnan létrejött Varsói Hercegség államrendjét sorolta el. Szerepelt itt az örökös jobbagyság eltörlése, a katonai és állami irányítás született lengyelek kezébe adása, a lengyel nyelv állami használata, rendszeresen ülésező törvényhozás, amelynek alá van rendelve a király stb.³⁶ El lehet képzelni, hogy milyen érzésekkel fogadhatták e sorokat a hazai olvasók. Főlöskéges a példák számát szaporítani, az eddigiek is világosan mutatják egyfelől a cenzúra részleges és változó mivoltát, másfelől a lapról kialakított későbbi vélekedések hibáit.

A HT./HKT. első két évtizede tehát nem támasztja alá az előbbieken illusztrált, lenézve elismerő és szűkkeblű megállapításokat. Tévedés az a vélekedés, hogy a főlap eleinte nem közölt külföldi híreket – amiből aztán könnyű volt levonni még azt a következtetést is, hogy e tény szegényedést, illetve beszűkülést hozott magával. Ez legfeljebb az első évfolyamra, s arra is csak megszorításokkal igaz. Kultsár lapjában ugyanis, mint az előbbie is bizonyítják, hamar helyt kaptak a külföldi hírek, eleinte valóban kissé bátortalanul, ám a harmadik, negyedik évfolyamtól kezd-

³¹ HKT. 1806. Karácsony hava (december) 31. 439.

³² HT. 1807. Szent Iván hava (június) 13. 386. A híradás így kezdődik: „A francia császár igen kegyes az ő katonáihoz, könnyen hozzá mehet ki-ki, és jól elfogadtatik.” Hasonló hangnemű a Boldogasszony hó (január) 5-i szám gyűjteményes hírcsokrának kezdete a 85. oldalon: „A Párizsi Levelek ekképpen szólanak: »Amit Napóleon császár 1806. 4. októbertől fogva 1807. 14. júniusig tett, mindaddig a jövőendő maradékainknál is álmélkodást fog gerjeszteni, valámig az emberek között becsülete létszen a históriának.«”

³³ HT. 1807. Szent Jakab hó (július) 25. 62–63, és: Szent Jakab hó (július) 29. 65–66.

³⁴ HT. 1807. Boldogasszony hó (január) 5. 81–84, a szövegközlés a következő számokban is folytatódott.

³⁵ HT. 1807. Kisasszony hó (augusztus) 12. 97–99.

³⁶ A végleges konstitúció szövege a HT. 1807. Kisasszony hó (augusztus) utolsó számaiban olvasható (számozási hibák): 155, 160–162, 167–172.

ve egyenrangúan, önállósítva az eseményeket és a földrajzi helyeket. Már 1806. Mindszent havának (október) 8. napján hírt adott a lap a Török Birodalom fennhatósága alá tartozó Moldova és Szerbia egy-egy személyi és hadi változásáról, sőt az egyiket megjegyzéssel is ellátta, amelyben az európai szövetségek felbomlását és újjáalakulását firtatta.³⁷ Hasonló újdonságok az egész félévben olvashatók, igaz, vegyítve hazaiakkal, ami egyrészt a Kancellária megtevesztését is szolgálhatta, s feltételezhetően az első hónapokban Kultsár csak próbálgatta a közlési sorrendeket. Az sem állja meg a helyét, hogy ausztriai híreket nem közölhetett, hiszen már a következő számban hírt adott arról, hogy I. Ferenc névnapját ülte Laxenburgban, és latin nyelvű levelet írt Napóleonnak; híradással élt a császári ház más tagjairól, s Johann Christoph Adelung haláláról is.³⁸ Az sem igaz, hogy nem üzenhetett a sorok között. Íme:

„A lengyelek mostani buzgóságokat nehéz elegendőképpen leírni, a francia szeregeknek Varsóba lett bémenetele mindannyi diadalmi pompa volt. Kifejezhetetlen az az indulat, melyet ők közönségesen mutatnak. A hazai szeretet és nemzeti lélek a nép szívében is megmaradt; sőt az elnyomtatás által megerősödött. Szegénynek, gazdagnak, kicsinynek, nagynak csak az a legfőbb kívánsága, hogy megént nemzetet tehessenek. A leggazdagabbak nagy készséggel ajánlják evégre gyermekeiket, vagyonaikat, mindeneiket. E tünemény valóban szívreható. Már mindenütt a régi nemzeti öltözetben jelennek meg, régi rendtartásaikat s nemzeti szokásaikat megújítják. Leszen-e még királyok? Ki? Mi módon? Azt a jó Isten tudja, de csakugyan nem lehet megindulás nélkül látni ily régi nagy nemzetnek a megújulásra törekedő buzgóságát. Mentem mortalia tangunt.”³⁹

Nem is kell különösebben említést tenni az áthallásokról: ezek a sorok napjainkig vezető gondolatsort indíthatnak el Kelet-Közép-Európa legnagyobb lélekszámú országának környezetét erjesztő szerepéről. Nem beszélve a befejező mondatról, amelyet a korabeli olvasó azonnal ki tudott egészíteni: „Sunt lacrimae rerum...” Ez az idézet Vergilius *Aeneis*-ének egy részlete, amelyet – mellőzve most költőiségét – így lehetne nyersfordításban visszaadni: Könnyekre fakasztják a tárgyak az embert, és a halandó dolgok megérintik az ember lelkét. Mi más ez, ha nem az olvasónak szóló üzenet? Az első évfolyamokban a lap „Rövid tudósítások”, „Különbféle tudósítások”, „Ritka történetek” címek alatt nem egy esetben európai és Európán kívüli rövidhíreket közölt, amelyek földrajzi területek szerint nem különültek még el, hanem valami kvodlibetbe kerültek egymás után. A szerkesztő szándékára egyébként jól rávilágít az első, töredék év végi jelentésének néhány mondata:

³⁷ HT. 1806. Mindszent hava (október) 8. 246. Taxner-Tóth Ernő már az augusztus hatodik számában észrevett egy, a török elleni szerb felkelésre utaló kishírt, majd több hasonlót sorol még fel.

³⁸ HT. 1806. Mindszent hava (október) 11. 256.

³⁹ HT. 1807. Boldogasszony hava (január) 7. 10–11. Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt. Vergilius: *Aeneas*. I. 462.

„Már nemsokára esztendeje leszen azon fáradságos munkálkodásomnak, melyre a hazafiúság vezetett, a törvény bátorított. A nemzet dicsőségének, a hazai nyelv terjedésének eszközzése fő célom volt. Igyekeztem a hasznos és figyelemre méltó tárgyakat öszveszedni. Így reményltem, hogy kedvet nyerhetek a mostani olvasóimnál, köszönetet érdemlek a jövőendő historikusoknál. Ha nemes gondolkodásra, lelki felemelkedésre bátorítottam néha nemzetemet, csak olyan dolgokat emlegettem, melyekre úgysis természete szerént hajlandó. Érezték ezt sokat érdemes olvasóim, és az alacsony hízelkedéseknél, vagy idővesztegető tréfáknál inkább szerették férfias előadásomat. Úgy ítéltm, hogy egy ilyen hazafiúi igyekezetnek leginkább a hazára kell kiterjedni, de azt is jól tudom, hogy azért, mert magyarok vagyunk, nem szűnünk meg világ polgári lenni. Azért mindazokat, melyek bennünket, mint embereket, vagy mint az európai státust illethettek feljegyezni, mikor lehetett, el nem mulattam. Hogy ezekről bővebben is írassak, a felséges engedelmet naponként várom. [...]

Pesten 1. jan. 1807.”⁴⁰

Láthatóan nem ez áll itt: „bővebben írassak”, hanem az, hogy „bővebben is”. S noha a cenzúra kényszerében nem lehet kételkedni, erősségét és kikerülhetlenségét sem kell misztifikálni; mint kiderült, voltak gyakorlásában gyengébb és erősebb időszakok.⁴¹ Nem beszélve az állami hierarchia különböző szintjeinek egymást is felülbíráló tevékenységéről: a cenzúrát elrendelő központ, a kereteket és az irányítást ellátó, valamint a végrehajtást gyakorló országos hivatal, illetve a vizsgálandó művekkel szembekerülő cenzorok hatalmi és értelmezési ellentéteiről, különbségeiről. Az egyértelműen államellenes művek kiadásáról, terjesztéséről nyilván szó sem lehetett, de a határvidékeken mozgó megítélésében a cenzorok – mivel maguk is emberek voltak, akiket noha egyfelől utasítottak, másfelől azonban bizonyos határok között önálló döntési joggal rendelkeztek – eltérő véleményt is nyilváníthattak. S amire például az Alföldön nem volt esetleg lehetőség, az még más földrajzi területen megjelenhetett. Tiltás és hírérség egyaránt jelen van ugyanis a reformkor előtti művelődésben. Közülük végül az első szenved majd vereséget, s még a társadalmilag kicsiny, de egyre növekvő olvasóréteg is képes volt kezdetől saját legális, féllegális és cenzúrát megkerülő olvasmányaira rátalálni. Az első kategória nyilvánvalóan az Ausztria számára előnyös és hasznos körülményeket, a második azonban főként a külföldi eredetű, külföldről szóló, többjelentésű, nem direkt hatalom- és társadalomváltoztató igényű híreket foglalta magában. S csak a harmadik, üldözést kiváltó csoportra igaz, hogy az első nyilvánosságot kényszerből elkerülték, főként vallási és társadalmi okokból; de ide tartoztak például De Sade márkái is, ami a két szempont összekapcsolódására utal.

⁴⁰ HT. 1807. Szent Iván hava (június) 3. 364. A szakirodalomban e jelentés egy részletét – „azért mert magyarok vagyunk, nem szűnünk meg világ polgári lenni” – egyedül Ferenczy József idézte.

⁴¹ Az I. Ferenc által kiadott, a korábbinál szigorúbb cenzúrendelet szövegét Kultsár közölte is lapjának 1819. Boldogasszony hó (január) 20-i számában. Az utasítás a veszedelmes tárgyú szépirodalmi lapok olvasását tiltotta.

Mivel Kultsár újságjával művelődési és tájékoztatási programot akart végrehajtani, az érdeklődés felkeltéséhez magától értetődően használta fel a külföldi hírek iránti fokozódó igényt, s folyamatosan és következetesen újságja oldalain tartotta azokat. Ezzel a hazai levelezők mellé emelte az országon, birodalmon, kontinensen túli forrásokat, napi- és hetilapok cikkeit. Ráadásul lapjának közlő, krónikási tevékenységét kiegészítette többnyire művelődéstörténeti, etnográfiai, biológiai, történelmi érdekességeket tartalmazó írásokkal, amelyek egy része ugyan túlzás vagy téves tudás hordozója volt, ám jelenlétük ezzel együtt hozzájárult az olvasók megtartásához. Ezek az írások kezdetben a főlapba, később a *Hasznos Mulatságok* című melléklapba kerültek. A helyzet félreismerését mutatná hát, ha a külföldi vonatkozásokat egyszerű összeollózásnak minősítenénk: hiszen a mai magyar média sem cselekszik mást, mint a nagy nemzeti vagy nemzetközi hírügynökségek kínálatából szelektál a forrás vagy a saját preferenciáinak megfelelően, s jobb esetben informálja, máskor dezinformálja a megcélzott tömeget.

* * *

Az Európán kívüli világról hírt adó írások jelen voltak már a korábbi magyar nyelvű lapokban is. Például a Magyar Hírmondó több-kevesebb rendszerességgel vissza-visszatért az észak-amerikai kontinens eseményeire, s alkalmasszerűen kitért az Afrika északi partvidékén, Napkeleti-Indiában, Brazíliában, Chilében, Kalkuttában, Van Diemen földjén (Tasmania), Kínában, Otahiti (Tahiti) szigetén történetekre vagy a Bécsben tartózkodó kínai utazókra; az érdeklődésben még lényeges szerep jutott a távoli vidékek és lakóik egzotikumának. Az országok, városok kétféle relációban szerepelhettek: vagy önmaguk jogán, vagy valamely európai ország gyarmataként. Hírek, álhírek, a már létező nagy információs csatornák (a hírügynökségek elődei) átvett és lefordított jelentései képezték az olvasóknak szállított tényanyagot. Kultsár István azonban túllépett a figyelemfelkeltésnek ezen a szintjén, s a hangsúlyt a rendszeres tájékoztatásra helyezte. Erről, s az előfizetők számának emelkedéséről önérzetesen számolt be 1825-ben: „Ez idő elfolyta alatt a világ történetei sok és nagy változására fordítván olvasóimnak figyelmét, az ő részvételök esztendőről esztendőre nevedekett.”⁴²

Az Európa távoli országaiból, s mellettük a más földrészekről érkező hírek tehát éppen olyan fontosak voltak, mint azok, amelyek a magyar viszonyokban gyökerestek, ugyanis a kora reformkori olvasók számára a világ megismerését, ezzel pedig világképük tágulását segítette elő – persze nyilvánvalóan azokkal a korlátokkal, amelyekkel a hírszolgálat egyáltalán működhett. Ezekből az írásokból szereztek tájékozottságot elsősorban a humán értelmiségiek – konzervatívok, centristák és liberálisok egyaránt. Az ő felfogásuk, későbbi munkásságuk komolyan befolyásolta a hazai újságolvasói szemléletet, így például a szakértelmiségét és a politikusokét is. Amennyiben az újság fénykorát Kultsár István haláláig tekintjük, s feltételezzük,

⁴² *Újságom érdemes olvasóihoz.* = HKT./HM. 1825. Pünkösöd hava (május) 20. 308.

hogy akkori olvasóinak bizonyos hányada az 1820-as évek végén pályája elején állt, akkor egykori előfizetőikben a hatvanas évekig, a kiegyezésig éltek ifjúkoruk olvasmányélményei.

Mindemellett nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a *HKT.* előfizetőinek egy része feltételezhetően a német nyelvű (használatos) sajtónak is olvasója volt. Mind Magyarország, mind Ausztria számára közös örökség volt ugyanis, hogy országaik nem rendelkeztek olyan tengerészeti hagyományokkal, mint például a portugálok, spanyolok, hollandok, franciák, angolok, és olyan hírszolgálatuk sem volt, mint például az angoloknak. Ezért aztán – ahogyan napjainkban is – más nemzetek szűrőin keresztül jutottak el az Osztrák Császárság különféle nemzeteihez a nagyvilág hírei. Ez a birodalmon belül a nem magyar és nem német nyelvű lapokra is érvényes volt. Emiatt sem szabad hát kézlegyintéssel elintézni mindazt, ami nem kapcsolódik közvetlenül a nemzeti és függetlenségi harcokhoz, hiszen így nyomós értelmezési tereptől fosztja meg magát a kései szemlélő.

Kultsár István újságjában a nem európai földrajzi helyek közül kiemelkedő fontosságú a továbbított események gyakorisága szerint az észak-amerikai kontinens, főként a mai USA önálló állami életének kezdetei, Thomas Jefferson elnök megválasztásától fogva; a dél-amerikai kontinensen pedig elsősorban Brazília, amely az angol és a spanyol gyarmatosítók között igyekezett önállóságát megtartani. A Közel-Kelet országaiból a Török Birodalom, Konstantinápoly és Palesztina eseményei ismétlődnek. Az Orosz Birodalom többnyire európai vonatkozásaiban válik fontossá, Szibéria még kevésbé érdekes. Viszont gyakran szerepel a lap oldalain India és Kína. Hátsó-India, Japán és Ausztrália ellenben az 1830-as évekig többnyire az ismeretlenség homályában maradt.

Ezek a külföldről tájékoztató cikkek felvetnek még egy fontos problémát. A forráslapok ugyanis egyfelől nyelvi, másfelől irányultságbeli/hatalmi, nem egyszer egymásnak feszülő különbségeket képviseltek, ezért magának a *HKT.*-nek a felfogásáról, eszményeiről sem lehet teljes képet alkotni anélkül, hogy szövegét össze ne vetnénk a kiindulást jelentő hírekéivel.⁴³ Miben több, miben kevesebb egyik a másikánál, mit változtatott a fordítás, hogyan kommentált a fordító vagy a szerkesztő: mindezek fontos kérdések, amelyek még válaszra várnak. Csak az eredeti források felderítése, elemzése és véleményezése után lehet majd teljes képet alkotni a *HKT.* irányultságának teljességéről, arról, hogy miért éppen ennek a lapnak a megjelenését engedélyezték a 19. század első évtizedének a közepén.

⁴³ Kultsár többször nyilatkozott külföldi híreinek forrásait illetően, Taxner-Tóth Ernő is idézte hirtetését a Pesten előfizethető külföldi lapokra, l. TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 383. Szintén csak a felhasznált források alapján lehet majd verifikálni az 1812 végi, „Az érdekes olvasóhoz” című felhívásának ezt a pontját: „A külföldi dolgokból mindazokat szemesen kiválogatjuk, melyek közönséges figyelmet érdemelnek, s azokat hamar és teljesen közöljük. Ezen igyekezetünknek a folyó fél esztendőben több példáit adtuk, s evégből jövőendőben magunknak számos hiteles kútforrást szereztünk.” *HKT.* 1812. Karácsony hó (december) 8. 384–385.

A lapban központi szerepük természetesen az európai napi híreknek volt. A napóleoni háborúk és a konstantinápolyi Porta számtalan eseménye, a balkáni harcok és a Habsburg Birodalom belső ügyei bőven ellátták az egyes számokat közölnivalókkal. Mellettük kaptak helyet a már említett, főként amerikai és távol-keleti értesítések. Ezek kezdetben vagy rövid, néhány soros hírek voltak csupán, vagy az európai gyarmattartókhoz, kereskedelmi partnerekhez társuló hírek, tehát a Spanyolországról, Portugáliáról, Angliáról szóló bekezdések közé kerültek. Önállóosodásuk az 1809-es évfolyamtól kezdve figyelhető meg. Később, a húszas években alkalmasként egy-egy fontos észak-amerikai hírcsokor a lap egész számát lefedte úgy, hogy a járulékos részek (hirdetések) mellett mást nem is lehet olvasni: mai foglmaink szerint ezeket tematikus számoknak lehetne nevezni.

Amennyiben az 1809–1828 közötti, azaz a Kultsár haláláig tartó időszak Európán kívüli híreit a rájuk vonatkozó kitaró és folyamatos érdeklődés, vagyis a hírközlés gyakorisága szempontjából tekintjük, három nagyobb csoport képzésére nyílik lehetőség. Az elsőbe a legintenzívebb figyelmet kiváltó földrajzi területek tartoznak: Kelet- és Nyugat-India, mai foglmaink szerint az indiai szubkontines (Elő-India), illetve az Észak- és Dél-Amerika közötti szigetcsoport, amelyen Kolumbusz először partra szállt, mellettük Kína, valamint természetesen Észak- és Dél-Amerika; az előbbiből a kontinens fokozatosan nyugatra és délre megnyíló területei s a formálódó demokrácia, az utóbbiból az angol, spanyol, portugál gyarmatosítókkal folytatott küzdelmek, a lassan önállósodó új államok.⁴⁴ A második körbe sorolható területek egy-egy aktuálpolitikai esemény következtében kerültek ideig-óráig az érdeklődés homlokterébe. Ide tartozik például Észak-Afrika partvidéke az ott folyó kalóztevékenység következtében vagy Szent Ilona szigete Napóleon száműzetési helyeként. Végül megfigyelhető a véletlenszerű, elvétve előforduló említés is; erre Nepál, Celebesz vagy Ausztrália, Polinézia egyes szigetei hozhatók példaként. A földrajzi helyek persze néha még bizonytalanok, és nem mindig fedik a mai megnevezéseket. Az afrikai kontinens földközi-tengeri, többnyire arabok által lakott területeit sok esetben egyszerűen magának a kontinensnek a nevével azonosítják, s a közelebbi hely vagy helyek magukból a hírekből derülnek ki, de feltűnik az 'Afrikai Francia Kolóniák', a 'Barbaria', a 'Fez és Marokkó', az 'Egyiptom', a 'Tunisz és Algír', s természetesen a 'Szent Ilona' és a 'Kanári szigetek' elnevezés is, legtöbbször a közvetítőnyelvre jellemző nyelvi formát követve. A közelebbi keletet az 'Arabia', 'Perzsia', 'Palesztina', a távolabbat az általános 'Ázsia/Ázsiai dolgok', 'Keleti India', illetve a konkrétabb 'Kína', 'Nepál' nevek azonosítják. A 'Nyugati/Napnyugati India' a hírekben Haitit és Szent Domingót foglalja magába; az utóbbi jó példa a földrajzi, illetve általában a tulajdonnevek magyar alakjának megeremtésére egyszerű fordítás útján; ezt az elvet napjainkban

⁴⁴ A Távol-Kelet összegyűjtött hírei: *Tudósítások és hasznos mulatságok. Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből.* Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz.: BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta. Kolozsvár, [2010] Kriterion, 163–338. A kötet első fele bő válogatást tartalmaz a szépmesterségekkel kapcsolatos írásokból is.

talán csak Verne Gyula neve őrzi. Az észak-amerikai kontinens legnagyobb állama ’Északi (Éjszaki) Amerikai Egyesült Státusok’, ’Szövetséges Éjszaki Amerika’ néven, illetve ezek variációjaként fordul elő, Kanada neve, területe viszont az e lapból tájékozódó korabeli magyar olvasók előtt ismeretlen maradt. Előfordul ’Nyugati Florida’, miután 1810–1813 között ezt a területet a függetlenségi háború után megerősödött szövetségi államok megszerezték; maga a félsziget csak három évtizeddel később lett az USA része. Közép-Amerikát Mexikó képviseli; a ’Portugalliai Amerika’ Brazíliát, a ’Spanyol Déli Amerika’ és variációi pedig az egykori spanyol gyarmatok területeit nevezte meg.

Jól látszik a nem európai hírekből is, hogy a 18–19. század fordulóján Franciaország mozgatta a civilizált világ igen nagy hányadát – vagy közvetlenül, vagy közvetve, azon hatalmak által, amelyek szemben állottak vele. A nagy francia forradalom, az első császárság, a napóleoni háborúk, kísérő eszméik s következményeik átfomálták az amerikai kontinens északi és déli államait, gyarmatait, Afrika északi partvidékét, a Török Birodalom Kis-Ázsián, Anatólián túli tartományait, Európa államairól nem is szólva. A Távol-Kelet ez időre azonban a hollandok gyengülő s az angolok növekvő jelenlétű befolyási övezetévé vált. Az utóbbiak mellé a 19. század második felében felzárkózott az Amerikai Egyesült Államok; bár a *HKT.* lapjai még csak a függetlenségi háború utáni terjeszkedő állam eseményeit örökítik meg.

* * *

Kultsár István hetente kétszer megjelenő lapjának változatosságát, a magyar kultúrát inspiráló és ismeretterjesztő jellegét, híreinek földrajzi kiterjesztését – ha talán nem is ezekkel a szavakkal –, komolyan gondolta. „Nem tudni a világnak mostani történeteit, csak annyi, mint látván is vakoskodni” – ahogyan 1825-ben írta.⁴⁵ Közléspolitikáját üzletemberként az előfizetők megtartásának egyik eszközeként alkalmazta, s nem lehet nem gondolni arra, hogy az utókor vádjainak, feleletességének egy része eredetében hasonlít ahhoz, amiért például az Új Idők is kegyvesztett lett a szakemberek előtt; ez pedig a folyamatosan kitartó, nagyszámú olvasótábor. Természetesen a sajtó sokkal jobban ki van téve a tartalmi avulásnak, mint más nyomdatermékek, de ez a veszteség nem generális: vannak hírcsoportok, amelyek történelmi patinát kapva, a jelen olvasói számára is érdekesek lehetnek, mások pedig éppen az ismeretszerzést mélyíthetik el. A napisajtó, a folyóiratok élete sem statikus, szerzőik bizonyos időszakokban több, máskor kevesebb szabadsággal bírnak; mélységük, mozgalmasságuk, tartalmi és formai sajátosságai, a fennálló cenzúrához simulásuk vagy önállósodásuk az idő múlásával változik, változhat. Nem lehet tehát általános megállapításokat tenni anélkül, hogy legalább egyszer át ne lapoznánk a terítékre került évfolyamokat, s nem lehetne összefoglaló sajtótörténeti és egyéb más kézikönyveket kompilálni úgy, hogy a legfontosabb sajtómonográfiák, cenzúratörténetek ennek előtte el ne készülnének.

⁴⁵ *Újságom érdemes olvasóihoz.* = *HKT./HM.* 1825. Pünkösöd hava (május) 20. 308.

BUDA ATTILA

**Die Heimische und Ausländische Korrespondenzen –
und das außereuropäischen Welt**

Die Hazai és Külföldi Tudósítások (Heimische und Ausländische Korrespondenzen) hat zu den ersten ungarischsprachigen Blättern gehört. Sie hat auch ausländische Nachrichten neben den heimischen Korrespondenzen am Anfang des 19-ten Jahrhunderts regelmässig veröffentlicht. Auf diesem Gebiet hat sie eine grosse Bedeutung, weil seiner Redakteur, István Kultsár (Stephan Kultsár) im Gegensatz zu Europa-Zentralisierung früheren Zeitungen merkwürdigerweise beachtet hat, auch historische und kulturgeschichtliche Ereignisse anderer Kontinente veröffentlichte. Die Leser in den ersten Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters konnten so ein Bild über politische, kulturelle und gesellschaftliche Verhältnisse von den Nord- und Süd-Amerika, den Nahe und Ferne Osten und den Küstengebieten von Afrika bekommen. Unter den Quellen des Redakteurs haben auch deutsch-, englisch-, französischsprachige Zeitungen der aussereuropischen Welt figuriert. Das bekommt eine besondere Bedeutung, weil dies alles unter Zensurverhältnissen des Österreichischen Kaiserreiches nach Napoleon ermöglicht wurde.

Die Studie übersieht die zeitgenössischen Erinnerungen bezüglich der Zeitung von István Kultsár, sowie die Feststellungen der Fachliteratur. Sie zeigt mit deren Hilfe, wie ein engagierter Redakteur die Pressefreiheit, ein höchstes bürgerliches Recht auch während der Zensur realisieren konnte, mit klugen Anwendungen der bestehenden Möglichkeiten, bauend auf verschiedenen Interessen unterschiedlicher Behörden. Andererseits macht der Verfasser der Studie Versuch, verschiedene Wertungen im XX. Jahrhundert aufzudecken, die – anstatt die Zeitung von István Kultsár in ihrer Gänze zu sehen und zu bearbeiten – sie im allgemeinen nur in einer im voraus bestimmten Hinsicht berücksichtigt haben. Trotzdem die Hazai és Külföldi Tudósítások (Heimische und Ausländische Korrespondenzen) mit seinen Nebenblättern eine wichtige Rolle in der Weltbildserweiterung der Leser neben der Förderung der Wiedererweckung der Nationaltraditionen mit den Nachrichten über anderen Kontinenten gespielt hat.

KOCSIS LAJOS

A Csíki Lapok „pártsemleges” időszakának (1889–1898) politikai irányultsága

Figyelmen kívül hagyva az első székelyföldi újság, a *Hadi Lap* 1849-es megjelenését, a csíki sajtókiadás a környező megyékhez képest viszonylag későn indult meg, hiszen 1882-ig a vármegyében nem működött nyomda.¹ Az 1880-as évek második felében megjelenő első sajtótermékek, a *Gazdasági Értesítő*, valamint *Az Igazság* jellegüknél fogva, illetve megjelenésük gyakorisága miatt (a gazdasági, illetve egyházi témájú közlőny havonta látott napvilágot) azonban nem „csillapíthatták” a helyi ügyek iránt egyre jobban érdeklődő olvasóközönség információéhségét. Mivel elsősorban a népes csíkszeredai értelmiségi-hivatalnoki rétegnek volt egyre nagyobb szüksége egy vegyes tartalmú közlőnyre, az új lapalapítás az ő összefogásuk eredménye volt. A Györgyjakab Márton kiadásában megjelenő és csíkszeredai nyomdájában előállított *Csíki Lapok* mutatószámával 1888 karácsonyán ismerkedhetett meg a környék olvasóközönsége, majd 1889. január 2-án napvilágot látott a lap első száma is. Az alcíme szerint „társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi heti lap” története igazolta az életre hívásánál bábáskodók elvárásait: bizonyítva életképességét a *Csíki Lapok* nemcsak a csíki lakosság mindennapjainak részévé vált, hanem vidéki mércével mérve sikeres üzleti vállalkozásnak is bizonyult.

Csík vármegye mindmáig leghosszabb életű lapjának történetében (1944-ig volt jelen a helyi sajtópiacra) több, jól elkülöníthető szakaszt különböztetünk meg. Bár a vegyes tartalmú hetilap nyolc év után politikai tartalommal is bővült, ez igazi változást nem hozott az újság életében. Az első komolyabb átalakuláson tulajdonképpen a 11. évfolyamtól esett át, amikor dr. Fejér Antal, az új felelős szerkesztő a pártsemlegességére addig oly büszke lapot a Szabadelvű Párt szolgálatába állította. A pártoktól való teljes függetlenség erőteljes hangoztatása nem volt ritka a korszak újságainál.² Az olvasóknak tett tetszetős ígéretét azonban nem minden sajtóorgánus tudta teljesíteni. A „pártok feletti” önmeghatározást tehát nem szabad

¹ Marosvásárhelynek már 1858-tól volt sajtóterméke, 1872-ben Székelyudvarhelyen is megjelent az első lap, két év múlva Sepsiszentgyörgy is saját kiadvánnyal büszkélkedhetett, 1882-től pedig Kézdivásárhelyen is nyomtattak hírlapot.

² A Brassóból Sepsiszentgyörgyre átköltöző *Nemere* például „nem valamelyik politikai párt, társadalmunk valamelyik osztálya: hanem állami és nemzeti közérdekeink, az elfogulatlan igazságérzet közlőnyének” hirdette magát. (*Előfizetési felhívás*. = *Nemere* 1874. szeptember 26. 1.) De a Kézdivásárhelyen megjelenő *Székelyföld* sem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem.

készpénznek venni, a téma vizsgálatát nem lehet megkerülni egy hírlap történetének tanulmányozása során sem. Nincs ez másképp a *Csiki Lapok* esetében sem; cikkünkben ezért az első évtized egyik legérdekesebb kérdését, a pártsemlegesség problematikáját elemezzük.

Csik vármegye első helyi érdekű hetilapja jól átgondolt, részletes programmal lépett az olvasóközönség elé. Ezek az induláskor megfogalmazott feladatok gyakorlatilag a régió fejlődése vázlatos tervezetének is tekinthetők, hiszen a mélyreható változások alapvető feltétele volt többek között a kulturális és gazdasági élet fellendítése, az oktatás szerepének növekedése és nem utolsósorban a hagyományosan konzervatív szemléletű csiki székelység nyitottabbá válása az új, polgári műveltség iránt. A *Csiki Lapok* tehát a vármegye polgárosodását tűzte zászlajára, és az évek során ehhez mindig következetesen ragaszkodott is. Sok laptársával ellentétben a *Csiki Lapok* nem valamely egyesület vagy a vármegye hivatalos közlönyeként jelent meg. Már indulásakor leszögezték, hogy a szerkesztőség munkáját semmiféle klikk vagy hatalmi és személyi érdek nem fogja befolyásolni. A kiadvány tehát a különböző magánérdekek támogatása helyet a közjó előmozdítását, a csiki székelységet akarta szolgálni. Ennek megfelelően a *Csiki Lapok* a csiki székelységet érintő kérdésekkel és eseményekkel foglalkozott, és nem a napi sajtóban részletezett országos eseményekkel traktálta olvasóit.

Az 1889–1896-os időszakban, amíg vegyes tartalmú közlönyként jelent meg, a *Csiki Lapok* politikai program megfogalmazására természetesen nem vállalkozhatott. A politika azonban nem szorult ki teljesen az újságból, hiszen az általános tájékoztatás részeként, ha ritkábban is, de ilyen jellegű kisebb hírek is napvilágot láttak. Ezt időnként meg is indokolták:

„Nem hivatásunk az országos politikával foglalkozni. Politizálnunk általában nem is szabad, de az nincs és nem is lehet nekünk megtiltva, hogy az eseményeket időről-időre ne közöljük olvasóinkkal, sőt ezt tenni kötelességünkben is áll, ha mindjárt ezen események politikai természetűek lennének is.”³

Az előfizetési felhívásokban viszont a szerkesztőség mindenki számára egyértelművé tette, hogy a lap nemcsak nem áll egyetlen párt szolgálatában sem,⁴ de egyetlen csoportosulás támogatását sem élvezi.⁵ Ennek ellenére az elfogulatlan és tárgyilagos tájékoztatás követelményének a *Csiki Lapok* nem tudott maradéktalanul eleget tenni.

³ *Nem félünk.* = Csiki Lapok 1892. január 20. 1.

⁴ Csak két jellemző példa a politikai lappá alakulása előtti időszakból: A „Csiki Lapok nem kortescélra, nem a clerikális irány jobbágy szolgálatára” lett megteremtve (Csiki Lapok 1889. március 27. 1); „Maradunk önállóak, senki érdekének alá nem rendelték, egyedül a köznek akarva szolgálni!” (Csiki Lapok 1894. december 26. 3).

⁵ „Bennünket e tekintetben – utalt a lap anyagi függetlenségére az előfizetési felhívás – minden szubvenció nélkül még az egyszerű gyanúsítás vádja sem érinthet.” *Társadalom, közgazdaság és szépirodalom.* = Csiki Lapok 1892. december 25. 3.

Mivel 1897-ig politikai kérdésekkel elvileg nem foglalkozhatott, a lap politikai irányultságára mindenekelőtt a vármegye országgyűlési képviselőinek ténykedését bemutató közleményekből, valamint a parlamenti választásokról szóló tudósításokból lehet következtetni. A szerkesztőség ugyanis sokkal nagyobb sajtónyilvánosságot biztosított a két függetlenségi és 48-as párti képviselőnek (Molnár Józsefnek és Győrffy Gyulának), mint a Szabadelvű Párt színeiben mandátumhoz jutó ifj. Andrássy Gyulának (1892-től Tódor Józsefnek) és Mikó Árpádnak. Az ellenzéki politikusok tevékenységét a lap mindig figyelemmel kísérte, fontosabb beszédek közlésének, valamint a választóiknak tartott beszámolóikról való tudósításoknak köszönhetően a csíki olvasóközönség mindig értesülhetett parlamenti működésükről. Az e közleményeknek biztosított előkelő hely (Molnár képviselőházi beszédét például a vezércikk helyén közölték 1893. november 15-én), illetve terjedelem (1892. június 22-én a melléklet mindkét oldalán szintén az ő szónoklata volt olvasható) mellett szembetűnő a megfogalmazás is; ennek segítségével igyekeztek szimpátiát, bizalmat kelteni az ellenzéki képviselők iránt.⁶ Ezzel ellentétben a kormánypárti képviselők nevével elvétve (parlamenti felszólalásaiknak például nyomát sem találjuk) vagy csak jelentéktelen rövid hírekben találkozunk. Jellemző a róluk megjelent igen kevés és rövid írásokra (kivételesen vidéki levelezők küldték be!), hogy a felelős szerkesztő nem mindig hagyta azokat megjegyzés nélkül: a hozzájuk fűzött lábjegyzetek pedig szintén az ellenzékiesség erősítését szolgálták. Mikó képviselő gyergyói útjáról például a lap rendes munkatársa (csak ezért adták le a cikket) küldött tudósítást, amely után megjegyezte, hogy:

„úgy értesültünk, hogy a beszámoló beszédek alatt és után is az éljen Kossuth Lajos, éljen Ugron Gábor felkiáltások többször elhangzottak mi – ha igaz – nagyon is illusztrálja, miképp Gyergyóban az ellenzéki érzelmű választók nagyon is sokan lehetnek.”⁷

Mint látható, a *Csíki Lapok* egyértelműen a csíki székelység körében népszerűbb ellenzéki magatartás ébrentartására törekedett, ami a kortársaknak nem is lehetett annyira meglepő, hiszen az újság első felelős szerkesztője, dr. Bocskor Béla ebben az időszakban a Csík vármegyei Függetlenségi és 48-as Párt jegyzője volt.

Az országgyűlési képviselőkkel kapcsolatban tapasztalható egyértelmű politikai állásfoglalásokon kívül az újság nem törekedett minden kétséget kizáróan ellenzékiessége bizonyítására. Bár soha nem mulasztották el, hogy az évfordulók alkalmával terjedelmes cikkekben felelevenítsék 1848–1849 dicső napjait, valamint méltassák

⁶ Jó példák erre: „Miután képviselőnk [Molnár József] néhány órát a beszámolóra megjelent választói között eltöltött, mindenki megelégedéssel és a bizalom megerősödött érzelmével vált el szeretett képviselőjétől.” (Csíki Lapok 1889. július 24. 2); „Az egész ház által rokonszenvesnek ismert” Győrffy Gyula „tartalmas beszédét” mondott a véderő törvényjavaslatról (Csíki Lapok 1889. március 20. 3).

⁷ Csíki Lapok 1891. szeptember 16. 3.

Kossuth Lajos tevékenységét,⁸ ezekben a közleményekben tartózkodtak a vármegei vezetés vagy a kiegyezés bírálatától. Egy-egy kivétellel azonban találkozunk. Ilyen például a gróf Andrássy Gyula halálával kapcsolatos rövid hír, amelyben leszögezik: „lapunk tere és programja nem engedi, hogy a nemes gróf haláláról bővebben megemlékezzünk”⁹.

De az ehhez hasonló félreérthetetlen megjegyzések és a függetlenségi szellem előnyben részesítése mellett a fennálló rendszer nyílt támadásával is találkozunk.

„Jött megint egy tavasz, de nem verőfényes, mint az 1848-iki, hanem amolyan erős, ködös, amitől nem éled, hanem álmosodik az ember. A megifult phönyx madárnak leszegték szárnyait, s azt mondták, hogy majd megnő magától. Élni hagyták ugyan, de többé már nem repülhetett. Ez volt 1867. Azóta egyre jobban nyesegetik tollait s ez: a ma!”¹⁰

A Függetlenségi és 48-as Párt támogatása az 1892-es országgyűlési választások alkalmával csúcsosodott ki. Bár az újság a szabadelvű párti képviselőjelöltek vidéki korteshadjáratairól is beszámolt, sokkal részletesebben és nagyobb terjedelemben tudósította olvasóit az ellenzéki párt választási összejöveleiről. Ezekben jelentős csorbát szenvedett a gazdasági, kulturális, tanügyi beszámolókra jellemző tárgyilagosság, objektív közlés, hiszen egy-egy tudósítás a szabadelvű párti jelölt elleni hangulatkeltést szolgáltatta.¹¹ A részrehajló tájékoztatás heves indulatokat váltott ki: az egyik elégedetlen olvasó például erőlyesen követelte a két fél választási mozgalmainak arányos bemutatását, ellenkező esetben akár a főügyészséghez való feljelentést sem zárta ki. A *Csiki Lapok* egyik programpontjára hivatkozva (a kiadvány célja az olvasók kedvében járni) azonban a szerkesztő kívágta magát ebből a kínos helyzetből:

„ki kell nyilvánítanunk, hogy legkevésbé sem tehetünk arról, hogy miszerint az ellenzéki érzelmi választók sokkal több bizalmat helyeznek a lapunkba [...] s azért nagyon természetes dolog az, hogy az ellenzéki mozgalmakkal bővebben foglalkozunk, mint a szabadelvű pártiak mozgalmával...”¹²

⁸ A lap a március 15-i ünnepségekről gyakorlatilag minden nagyobb községből beszámolt, Kossuth 90. születésnapját ünnepelve (1892. szeptember 19-én) pedig piros-fehér-zöld keretes, halálára emlékezve (1894. március 25-én és április 4-én) gyászkeretes címlappal jelent meg.

⁹ *Csiki Lapok* 1890. február 26. 3.

¹⁰ *Márczius tizenötödike.* = *Csiki Lapok* 1891. március 18. 1.

¹¹ Az 1892-es választást megelőző napokban a lap például dr. Tódor József kanonok, szabadelvű képviselőjelölt csíkkarcfalvi útjáról számol be igen egyoldalúan. A képviselőjelölt a falu felé igyekezve „Vacsárcsi és Rákos községeken át a legkedvezőtlenebb fogadtatásban részesült, mert mindkét községben »le vele-le vele«, »éljen az ellenzék« szavakat kiabálta feléje a lakosság nagy része s mindkét községben kiszáradt fenyőfákból és ezekre ráaggatott piszkos rongyokból hevenyésztek számára díszkapukat és zászlókat, sőt mint hallottuk, sáros hólabdákkal is megdobálták őt és kíséretét.” *Képviselőválasztási mozgalmak megyénkben.* = *Csiki Lapok* 1892. január 20. 2.

¹² *Nem félünk.* = *Csiki Lapok* 1892. január 20. 1.

A választások végeredményét és kialakulásának körülményeit a lap ennek megfelelően a megszokott módon elemezte. A két ellenzéki képviselő diadalában a csíki lakosság függetlenségi törekvéseinek megerősödését látta, ugyanakkor igyekezett megmagyarázni a bukás okait a karcfalvi és a gyergyói kerületben:

„A kormánypárt jelöltje [Tódor József] csak kevés dicsőséget aratott megválasztása által, mert a hivatalos presszió, vesztegetés, ámitás és fondorlat adta kezébe a mandátumot.”¹³

A képviselőválasztás érdekessége, hogy ezt követően néhány olvasó megunt, hogy ellenzéki szemüvegen keresztül kellett szemlélnie az eseményeket, és visszamondta az előfizetést. A lap elkötelezettségére jellemző, hogy a szerkesztőség, kihasználva a konkurenciahiányt, kísérletet sem tett visszacsalogatásukra, sőt tettükért nyilvánosan kigúnyolta őket.¹⁴

Az 1892-es választások során „felzaklatott szenvedélyek” csillapodása után a *Csíki Lapok* hangvétele – akárcsak az olvasók élete – visszatért a rendes kerékvágásba. A kormányzat rendszeres bírálatával továbbra sem találkozunk az újság hasábjain, de a szabadelvű párti helyi politikusokkal kapcsolatban napvilágot látó érdemi hírek csekély száma miatt ezután sem volt kérdéses a lap politikai irányultsága. Politikai megnyilatkozásoknak nagyobb tér ezt követően is csak választások alkalmával nyílt, amikor a megnövekedett olvasói érdeklődést kiszolgálva a szerkesztőség egyértelműen állást foglalhatott a jelöltek mellett vagy ellen. A gyergyói körzetben tartott időközi országgyűlési választások idején is (1894) teljesen egyértelmű a lap ellenzékiisége. A kormánypárt elleni ilyenkor szokásos megnyilvánulások például már a tulajdonképpeni választási mozgalmak megindulása előtt (amikor a szabadelvű párti jelölt személye még nem is volt ismert) elkezdődtek, hiszen a szerkesztőség által „időszerűnek” talált olvasói levél megvonta a főispán-ná választott Mikó Árpád képviselőségének nem túl pozitív mérlegét.

„Ez a sok nagy ember jelölés úgy összezavarta fejünket, hogy most már azt is kezdjük sajnálni, hogy ugyan miért hagy el Mikó Árpád. Nekünk ugyan nem tetszett a politikája, de az az egy bizonyos volt, hogy minden esztendőben nyáron, mikor hazalátogatott, legalább megmoshattuk a fejét, egyszóval volt, akit összeszidjunk.”¹⁵

A függetlenségi szellem előnyben részesítése azonban érdekes módon jelentősen mérséklődött az 1896-os őszi választások során. A négy évvel azelőtti, rendkívüli számokban közölt terjedelmes tudósításokkal alig találkozunk, az előző választás

¹³ *Választási mozgalmak vármegyénkben.* = *Csíki Lapok* 1892. február 3. 2.

¹⁴ „A Csíki Lapok szerkesztősége és kiadóhivatala mélyen megszorodott szívvel jelenti, hogy [...] urak, leghűbb és legpontosabb elő- és utófizetőink folyó évi február hóban a Csíki Lapokra nézve saját elhatározásuk folytán elhaláloztak.” *Csíki Lapok* 1892. február 10. 3.

¹⁵ *Csíki Lapok* 1894. Augusztus 29. 2.

idején megjelent lelkesítő vezércikkek helyét a szavazás „politikai részétől eltekintő”, elméleti kérdéseket boncolgató írások vették át. A lap a kormánypárti és az ellenzéki képviselőjelöltek kortesútjairól gyakorlatilag azonos terjedelemben számolt be, az előző időszakhoz képest meglepően tárgyilagosan. Bár egyértelmű volt, hogy a tudósítók melyik párt szimpatizánsai, az ellentábor jelöltjének személyét minősítő negatív jelzőkkel, személyeskedő megjegyzésekkel alig találkozunk. A választások eredményéről szintén kiegyensúlyozott, mindkét fél politikai érzéseit tiszteletben tartó beszámolókból értesülhettek az olvasók. A gyergyószentmiklósi kerületben történekről például kifejezetten baráti hangon számol be a tudósító:

„Mindegyik pártot lelkesítette, biztatta a győzelem reménye. Zeneszó, lelkes éljenzés hangzott szüntelen s hol az egyik, hol a másik párt lelkesedése emelkedett felül.”¹⁶

Bár a lap vezércikként hozta Molnár József nyílt levelét (1896. október 28.), amelyben a képviselőjelöltségtől való visszalépését indokolta választóinak, nem találunk olyan egyértelmű utalásokat, amelyek a mostanáig egyértelműen ellenzéki beállítottságú sajtóorgánum egyik vagy másik fél melletti elkötelezettségét bizonyítanák. Ennek köszönhető, hogy a *Csíki Lapok* tájékoztatása talán most állt a legközelebb a többször hangoztatott pártsemlegességhez. A lap korábbi ellenzékiességének az 1896-os választások idején tapasztalható eltompulása, sőt eltűnése a felelős szerkesztő életében bekövetkezett változásokkal magyarázható. Az 1895 decemberében megyei tiszti ügyésszé választott dr. Bocskor Béla ugyanis szakított függetlenségi és 48-as párti múltjával, mi több, a választásokon a Szabadelvű Párt támogatásával akart mandátumhoz jutni a csíkkarcfalvi kerületben. Érthető tehát, hogy kormánypárti jelöltként nem akarta komoly hírlapi támogatásban részesíteni az ellenzékét, ugyanakkor nem alakíthatta át a többnyire függetlenségi eszméket valló olvasótáborral rendelkező lapot sem a kormánypárt szócsövén. E kettősség miatt változott meg egy rövid időre tehát a lap irányultsága: 1896 végén az újságban a kormányzat és az ellenzék támogatottsága kiegyenlített. Az október végi választáson különben alulmaradt dr. Bocskor Béla politikai pálfordulása azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen már két hónap múlva meg kellett válnia főszerkesztői székétől.

Az egyre gyarapodó olvasótábor láttán már 1895-ben felmerült a *Csíki Lapok* politikai közlönnnyé alakításának lehetősége, ezt azonban csak 1897 januárjától sikerült megvalósítani. Györgyjakab Márton tulajdonos kiadó a profilbővítéssel természetesen még sikeresebbé szeretne volna tenni lapját, amelyre az újság tekintélyét, töretlen népszerűségét figyelembe véve minden esély megvolt. Ennek érdekében azonban nemcsak az ezzel járó anyagi áldozatot vállalta, hanem személyi változást is szükségesnek tartott. Az utolsó év tanulságait levonva megköszönte a felelős szerkesztő dr. Bocskor Béla nyolcéves munkáját. Bocskor nemcsak pártállása miatt nem tűnt a jövő emberének, de vármegyei tiszti ügyésként jóval kevesebb ideje is

¹⁶ *A választások eredménye megyénkben.* = *Csíki Lapok* 1896. november 4. 2.

maradt a lap szerkesztésére. Mivel a tulajdonos biztos kezekben szeretne volna tudni lapját, a vármegye egyik legismertebb és legtevékenyebb személyiségét, a korábbi országgyűlési képviselőt, ifj. Molnár Józsefet kérte fel felelős szerkesztőnek. A komoly és határozott tervek ellenére az új felelős szerkesztő nem jelentett hosszútávú megoldást a *Csíki Lapok*nak, egy év után ugyanis önként megvált tisztségétől. A hírlapirodalom Csík vármegyei elmaradottságát figyelembe véve az utód megtalálása nem ígérkezett könnyű feladatnak, így ideiglenesen a tulajdonos 1898. január 1-jétől átvette a lap szellemi részének az irányítását is.¹⁷ Mivel szerkesztői tapasztalattal egyáltalán nem rendelkezett (az addigi kilenc év alatt egyetlen cikket sem írt lapjába), és nehezen elképzelhető, hogy a nyomda és a könyvkereskedés irányítása mellett át tudta volna vállalni a szerkesztés és a terjesztés sokrétű feladatát, kétségtelen tény, hogy a tulajdonos helyett valaki ellátta a felelős szerkesztő munkáját, annak ellenére, hogy hivatalosan nem ő foglalt helyet a szerkesztői asztalnál. Bár ezzel kapcsolatban egyetlen információt sem találunk a lap hasábjain, valószínű, hogy az íráscikkek jelentős részét jegyző T. Nagy Imre töltötte be ezt a szerepet.¹⁸

A politikai hetilappá válás ellenére Molnár József továbbra is kitartott az induláskor vállalt program mellett, és minden olvasót biztosított afelől, hogy a kezdeti célokat, törekvéseket kedves újságjuk továbbra is következetesen szem előtt tartja, azokhoz hű marad. Bár elvileg lett volna rá joga, a tulajdonos ellenállt a szabad politizálás csábításának, és nem tette ki sikeres lapját a gyors bukás esetleges veszélyének.

„Egyébiránt fő törekvésem nem a politizálás lesz, hanem rámutatni csíki bajainkra, azoknak orvoslását vita tárgyává tenni, minden igazságtalanságot és hamisságot szigorúan üldözni, a visszaéléseket nem takarni el, de egyúttal el is ismerni a jó és helyes cselekedeteket és intézkedéseket.”¹⁹

A lap tehát nem vált „nyíltan politizáló újsággá”. Ennek ellenére a pártatlanság kérdését a program nem kerülhette meg. A szerkesztőség mindenekelőtt valamelyik politikai párthoz való kötődés látszatát szeretne volna elkerülni, így érthető, hogy minden adandó alkalommal kiemelte az újság „pártokon felül álló” jellegét:

„Újból is hangsúlyozzuk, hogy e lapok az igazság védője, a közvélemény kifejezője fog lenni mindig, s noha politikai tartalma is lesz, igyekezni fog megtartani azt a kitűzött álláspontját, hogy pártokon kívüli szempontból ítéli meg a közdolgozat.”²⁰

¹⁷ A meglepő döntés hátterét nem részletezi, erről csak egyetlen tömör mondatban értesülhetett az olvasóközönség: „A szerkesztésért a felelősséget úgy a hatósággal, mint egyesekkel szemben én viselem.” *Csíki Lapok* 1897. december 23. 1.

¹⁸ Visszaemlékezéseiben T. Nagy Imre már egyértelműen utalt az újságnál ebben az időszakban betöltött szerepére, de ennek időtartamát eltúlozza: „a Györgyjakab megnevezett szerkesztősége mellett évekig szerkesztettem a *Csíki Lapokat*.” TIVAI NAGY Imre: *Emlékezés régi csíkiakról*. Kolozsvár, 2000. Stúdium Kiadó, 39.

¹⁹ *Előfizetési felhívás*. = *Csíki Lapok* 1896. december 23. 1.

²⁰ *Előfizetési felhívás*. = *Csíki Lapok* 1897. január 6. 1.

Jelentős változás ez az előző időszakhoz képest, hiszen míg akkor vegyes tartalmú közlönyként a fontos politikai ügyekben képviselt ellenzéki álláspontját nyíltan vállalta, most sokkal jobban megpróbált elzárkózni bármelyik eszmei-politikai irányzat követésétől. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a Molnár József névvel fémjelzett *Csíki Lapok*tól elvárható volt-e az objektivitás. Mivel korábban országosan ismert függetlenségi párti politikus volt, a sokat hangoztatott teljes pártatlanságot talán egyetlen kortárs sem vehette komolyan. Molnár becsületes, egyenes jellemét bizonyítja, hogy nem is akarta elhíttetni olvasótáborával, hogy sutba dobva múltját, feladatát elfogultságmentesen fogja ellátni. Ennek ellenére megpróbált politikai beállítottságán felülemelkedni:

„Kijelentem azonban, hogy noha a lap pártokon felül álló politikai lap lesz, egyéni politikai meggyőződésemet és nézetemet nem tagadom meg, de azért igyekezni fogok minden párttal szemben szigorúan tárgyilagos bíráló lenni.”²¹

A korszak számtalan példájából kiindulva hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy felelős szerkesztőjének köszönhetően a *Csíki Lapok* a függetlenségi párt szolgálatába szegődött. Ezzel szemben, bár nyilvánvalóan nem vált belőle kormánypárti médium, érdekes módon sokkal enyhébb ellenzéki vonalat képviselt, mint korábban. Igyekezett a pártatlanság látszatát kelteni: bár továbbra is a függetlenségi eszme híve maradt, ennek hirdetését, népszerűsítését sokkal kifinomultabb eszköztárral tette, mint az előző korszakban. Ennek ékes bizonyítéka, hogy míg a lapban alig foglalkoznak részletesebben a politikai élet főbb szereplőivel, a Függetlenségi és 48-as Párt, illetve az egyetlen Csík vármegyei ellenzéki képviselő, Várossy Gyula tevékenységét nyomon követik. Nem volt ritka, hogy a szerkesztőség, mintha igazolni akarta volna magát, magyarázattal is ellátta ezeket a tudósításokat. Érdekes az Országos 48-as Szövetség megalakulásáról beszámoló cikket bevezető megjegyzés, amelynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy még a részrehajlás gyanújának árnyékát is elkerüljék: „Minthogy e párt egy nagy országos párt, kötelességünknek tartjuk, mint politikai lap, a következőkben ismertetni a megalakulást.”²²

A lap politikai irányultságáról sokszor az olvasói levelek közlését elutasító magyarázatok is árulkodóak. Bár legtöbbször arra hivatkoztak, hogy az írások nem aktuális politikai kérdéseket tárgyalnak, előfordult félreérthetlenebb utalás is. Egy, az 1848-as forradalmi eseményeket elemző olvasói levél kapcsán például a szerkesztő azzal indokolta döntését, hogy a cikkben nemcsak az ellenzék álláspontját bírálják, de „oly fejtegetések mellett van dicsőítve a kiegyezés, amely egy pártlapban helyt foglalhat, de a Csíki Lapok pártokon felül álló programja mellett nem tehető közé.”²³

²¹ *Előfizetési felhívás.* = Csíki Lapok 1896. december 23. 1.

²² *Az országos 48-as szövetség megalakulása.* = Csíki Lapok 1897. május 12. 2.

²³ Csíki Lapok 1897. február 24. 3.

A programban sokat hangoztatott függetlenség 1898-ban más értelmezést nyert. Molnár József kiválása után a lap nem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem, így továbbra is pártonkívüli politikai lap maradt, amely „minden helyi és közérdeket minden befolyástól menten fog tárgyalni”²⁴. Az előző évvel ellentétben azonban, amikor elvileg bármely párttól érkező tárgyilagos cikket az író egyéni felelősségére közöltek, mostantól szigorúbban jártak el. Az év eleji hagyományos előfizetési felhívást helyettesítő cikk közérthetően elmagyarázta, hogy pártálláspontot tükröző írások megjelentetésétől – akár helyi, akár országos ügygel foglalkoznak – ezentúl az újság elzárkózik. A pontos és határozott megfogalmazással a szerkesztőség megpróbálta kiköszörölni a lap függetlenségén esett esetleges csorbát, ugyanakkor félremagyarázhatatlanul leszögezte, hogy valójában ez jelenti az igazi pártatlanságot.²⁵ Ennek fényében természetesen újra megerősítették, hogy az újság céljai között a köz szolgálata mindenek felett áll.

„E lapok politikai iránya továbbra is az marad, hogy előttünk nincs se kormány, sem párt, melyet védelmeznünk kellene, vagy melyet támadni a lap hivatásának tartana. Támadjuk vagy hibáztatjuk azt, akár honnan jön, amit a közérdekből rossznak tartunk és támogatjuk azt, amit ugyanazon érdekből hasznosnak ítélünk.”²⁶

A politika szereplőitől való egyenlő távolságtartás már túlmutat a korszak „független újság” meghatározásán (ez alatt tulajdonképpen csak a pártoktól való anyagi függetlenséget értették). Bár kétségtelen tény, hogy a kiegyensúlyozottság tekintetében jelentős előrelépés történt, a teljes semlegesség nyilván most sem valósult meg. 1898 újdonsága azonban, hogy módosult a lap politikai beállítottsága. A korábbi ellenzéki irányvonal előtérbe helyezése helyett a 10. évfolyam során ugyanis – különösen az év második felétől – egyre jobban érzékelhető a kormány mérsékelt támogatása.²⁷ A *Csíki Lapok* pártelkötelezettségéről azonban ennek ellenére nem beszélhetünk, mivel a szabadelvű párthoz vonzódó írások aránya nagyon alacsony, és hiányoznak az ellenzéket erőteljesen bíráló cikkek. Az újság továbbra sem fejt ki politikai propagandát, helyt ad olvasói véleményeknek, de egy-egy tudósítás terjedelméből, a szerkesztői megjegyzésekből jól kitapintható a kormány tevékenységének elismerése. Elfoglultságára utal többek között, hogy a Csík vármegyei országgyűlési képviselők közül az olvasók ezentúl elsősorban a szabadelvű pártiak munkásságáról értesülhettek. Várossy Gyula októberi hivatalos látogatásának időpontjáról például egy héttel korábban tájékoztatta az érdeklődőket, de

²⁴ Csíki Lapok 1897. december 22. 1.

²⁵ Sok olvasó úgy értelmezte a lap függetlenségét, hogy abban vegyesen hol ellenzéki, hol pedig kormánypárti közlemények láthatnak napvilágot.

²⁶ *Boldog új évet!* = Csíki Lapok 1898. január 5. 2.

²⁷ Ennek oka valószínűleg a szerkesztőváltás lehetett, hiszen a tényleges felelős szerkesztői feladatokat ellátó T. Nagy Imre a kiegyezéspárti (a kortársak által 67-esnek nevezett) irányzat elkötelezett képviselője volt.

magáról az eseményről már egyáltalán nem tett említést. Ezzel szemben dr. Egyedi Arthur képviselő július 23-i csíkszeredai beszámolójának egy egész oldalt szentelt. Nemcsak hogy teljes egészében közölte a Szabadelvű Pártot képviselő politikus beszédét, de lelkesen tudósított az esti díszvacsorán történekről is. Ezek után nem meglepő, hogy tevékenységét is igen eredményesnek értékelte:

„Mindnyájan meggyőződünk arról, hogy dr. Egyedi a képviselőiséget nem csak a cím kedvéért vállalta el, hanem a mandátummal járó kötelességeket minden irányban a legnagyobb buzgósággal teljesíti is.”²⁸

A kormánypárttal szembeni „jóindulatú semlegesség” még jobban tetten érhető a válságos belpolitikai helyzetet elemző decemberi lapszámokban.²⁹ A hetilap politikai identitása – ha eddig kételkedtünk volna – most már teljesen világos, hiszen egyértelműen elítéli az ellenzék magatartását, amely az országgyűlésben „nem komoly elvi kérdések megvitatására törekedett, hanem a legkisebb értékkel sem bíró napirend viták előidézésével Bánffy báró kormányelnök személye ellen intézett támadásokat”³⁰.

A feszült parlamenti élet kérdése azért került hangsúlyozottabban felszínre, mert a disszidensek között volt az 1896-tól már szabadelvű párti dr. Győrffy Gyula is. A szerkesztő nyilvánvalóan nem helyezte a csíkszentmártoni kerület képviselőjének elhatározását, de elfogadta azt, és reményét fejezte ki, hogy döntését Győrffy minél előbb indokolni fogja választóinak is. Ez valóban nem váratott sokáig magára: a következő héten a képviselő „kétségbeesett eszköznek” nevezte a Tisza-féle javaslatot, és alkotmányos aggályait hangoztatva kijelentette, hogy ezt „fajom elárulása nélkül, még akkor sem fogadhatnám el, ha nem volnék képviselő”³¹. Ebben a számban az olvasóközönség azonban nemcsak a kilépés okait ismerhette meg alaposabban, hanem még egyszer meggyőződhetett a korábbi ellenzéki orientáció háttérbe szorulásáról is. Győrffy döntésével – mint már korábban is írták – a szerkesztőség nem értett egyet, így a cikket sem hagyták szó nélkül. Ugyan nem szálltak vitába a képviselővel, de „megcsillagozott” magyarázattal látták el, amelyben kifejtették, hogy a képviselő iránti tiszteletből tért adnak a közleménynek, „a nélkül azonban hogy ebből bármi vonatkoztatást lehetne tenni” a lap álláspontjára.³² A szerkesztői indoklás azonban ezúttal fölösleges mentegetőzésnek bizonyult: az olvasók még ugyanebben a számból értesülhettek, hogy 1899. január 1-jétől a lap szerkesztését a közismerten szabadelvű párti nézeteket valló dr. Fejér Antal fogja

²⁸ *Képviselői beszámoló.* = Csíki Lapok 1898. július 27. 1.

²⁹ 1898 őszétől az ellenzék által alkalmazott technikai obstrukció gyakorlatilag ellehetetlenítette a parlament működését. A helyzet orvoslására törekvő Tisza Kálmán javaslata (Lex Tisza), amely a parlamenti határozatot helyettesítve, a kormány számára különleges fölhatalmazást akart biztosítani, annak ellenére, hogy nem került a képviselőház elé, tulajdonképpen a Szabadelvű Párt szakadásához vezetett: 30 képviselő kilépett a pártból (disszidensek).

³⁰ *Bonyolódott állapotok!* = Csíki Lapok 1898. december 14. 1.

³¹ *Győrffy Gyula a Tisza-féle törvényjavaslatról.* = Csíki Lapok 1898. december 21. 1.

³² *Győrffy Gyula a Tisza-féle törvényjavaslatról...i. h.* (31. jegyzet)

átvenni. Az új felelős szerkesztő az általa követett eszmékről és vezérelvekről az előfizetési felhívásban tájékoztatta az olvasóközönséget, egyértelművé téve mindenki számára a lap politikai irányultságát:

„Eddigi nyilvános szereplésem, s 17 évi tapasztalatom csak egy ösvényt jelöl meg, melyen ezután is haladhatok, mint ember, mint társadalmi individuum s ez: – az országos szabadelvűség ösvénye. ... Nem lesz tehát senkire nézve meglepő, mikor kijelentem, hogy a Csíki Lapokat is jövőre ezen párt szellemében fogom szerkeszteni mindaddig, míg én ennek eszméit, törekvését jóknak, a haza javára előnyösöknek, üdvösöknek fogom tudni.”³³

Ezzel tehát lezárult a *Csíki Lapok* történetének tíz évig tartó pártsemleges időszaka. Ahogyan láttuk, a korszak hasonló „pártok feletti” sajtótermékei többségéhez hasonlóan a Csíkszeredában napvilágot látott újságnak sem sikerült teljesen távol tartania magát a politikai élettől. A *Csíki Lapok* pártsemlegességének jellegzetessége, hogy a függetlenségi eszme folyamatos, de változó intenzitású támogatását 1898-ban a kormánnyal való mérsékelt szimpátia váltotta fel. De érdekes módon ezt nem Györgyjakab Márton kiadótulajdonos pártállása befolyásolta, hanem a felelős szerkesztő által pillanatnyilag vallott politikai nézetek. Bár a lap elkötelezettségéhez nem férhet kétség, megállapítható, hogy ez csak ritkán volt érzékelhető a kortársak számára. Programjának megfelelően ugyanis a *Csíki Lapok* igazi helyi lapként mindenekelőtt Csík vármegye gazdasági, társadalmi, kulturális életével foglalkozott, és nem belpolitikai kérdésekkel, amelyekben a tájékoztatás kiegyensúlyozottsága a legtöbb csorbát szenvedte.

KOCSIS, LAJOS

La tendance politique de la période neutre (1889–1898) de 'Csíki Lapok' (Journal de Csík)

Dans l'histoire de plus d'un demi-siècle du journal, paru depuis 1889 à Csíkszereda, 'Journal de Csík', le premier changement vraiment important est survenu après une décennie, lorsque l'hébdomadaire jusque-là neutre est devenu le porte-parole local de 'Szabadelvű Párt' (Parti Libéral). L'autodétermination „au-dessus des partis” préalable était vrai seulement du point de vue que le journal n'était pas soutenu par aucun groupement politique. La tendance politique du journal a été décidée par les convictions politiques de ses rédacteurs: pendant neuf ans, le but de 'Csíki Lapok' a été décidément de réveiller une attitude d'opposition, populaire parmi les Sicules de Csík, tandis que la dernière année de l'époque, le journal s'efforçait à un soutien modéré du gouvernement. La prise de position politique du journal pouvait être déduit des écrits en rapport des députés du département de Csík, et des compte-rendus des élections législatives. Dans cette période donc 'Csíki Lapok' n'était pas un organe ouvertement politique, ne servait aucun parti politique, mais il restait un organe locale, qui s'occupait des questions administratives et socio-publiques du département.

³³ A *Csíki Lapok* mélyen tisztelt olvasóihoz. = Csíki Lapok 1898. december 28. 1.

LENGYEL ANDRÁS

A Hét kiadóhivatali igazgatójáról

Kiss József összegyűjtött verseinek Hegedős Mária gondozta kötetében az egyik – hagyatékából, kézirat alapján – közölt vers¹ Hajdú Sándorról szól. Ez az 1916 körül íródott vers, amely két változatban („H.S.-nak”, illetve „Hajdú” címmel) is fennmaradt, a következő:

Ketten húzunk egy ócska taligát.
Kátyún, göröngyön, gondon, bajon át,
(S van jó huszonöt éve legalább.)
Ismerjük, tudjuk egymás baját –
Isten segítsen bennünket tovább.

A közreadó nem tudta, ki volt ez a H. S., jegyzetben nem is ad róla eligazító magyarázatot, pedig a vers, ha komolyan vesszük, nem kevesebbet állít róla, mint-hogy a beszélőnek – azaz ez esetben a vers szerzőjének, Kiss Józsefnek – legközvetlenebb munkatársa volt. Ám a vers „Hajdú” című variánsa nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a H. S. nem lehet más, mint Hajdú Sándor, *A Hét* kiadóhivatali igazgatója. S ő csakugyan szinte a kezdetektől ott volt a lap körül, majd az évek során, szerepköréből is adódóan, a szerkesztő-tulajdonos bizalmasa és mindenese lett: olyan ember, aki *A Hét* legbelső köréhez tartozott. (1916-ban már a „huszonöt év” is igaz volt.) A sajtótörténeti kutatás számára tehát – kivált Kiss József versének ismeretében – egyáltalán nem érdektelen feladat fölmérni pályáját, tevékenysége körét. Egy munkakör természetrajza és *A Hét* története válna általa jobban megismerhetővé.

Itt mindjárt fölmerül az első kérdés: mi tudható erről a Hajdú Sándorról? Lexikonokban, kézikönyvekben nem szerepel, s bár a kortársak olykor-olykor emlegették, Kosztolányi Dezső például még egy kis cikket² is írt róla, a mai szakirodalom nemigen vesz róla tudomást. Maguk a rá vonatkozó, ma elérhető adatok is egyenetlenek – két legfontosabb életrajzi adatát, a születés és a halál dátumát például nem is ismerjük. Szerencsére azonban a sajtótörténeti szempontból legértékesebbről, kiadóhivatali munkájáról viszonylag sok minden összeszedhető.

¹ Kiss József összegyűjtött versei. Sajtó alá rend., jegyz.: HEGEDÜS Mária. Bp. 2001. Argumentum Kiadó, 692; a vers keltezéséhez l. 688.

² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Hajdú úr*: = *A Hét* 1913. 847–848. A Kiss József és kerekasztala című kötet (Bp. 1934) emlékezői is több helyen utalnak Hajdúra.

Szorosabb értelemben vett életéről annyi a bizonyos: eredeti neve nem Hajdú volt, hanem Hoch. Ez egyértelműen kiderül a 71.668/1902 BM rendeletről, amely névváltoztatását engedélyezte: „Hoch Sándor bodrogi illetőségű budapesti lakos, úgyszintén kiskorú Erzsébet és Dezső gyermekei családi nevének »Hajdú«-ra kért átváltoztatása, folyó évi 71.668. számú belügyminiszteri rendelettel, megengedtetett.”³ E közleményből, amely a Budapesti Közlöny 1902. július 9-i számában jelent meg, közvetve az is kiderül, hogy Hoch Sándor „bodrogi illetőségű” volt, azaz Bodrogon született, s 1902-ben már két kiskorú (azaz 24 éven aluli) gyermeke is volt. Sajnos, mindebből nem állapítható meg, hogy mikor született, de annyi föltételezhető, hogy amikor 1891-ben *A Héthez* került, már legalább húszéves volt – valamikor 1871 előtt született tehát. S mivel föltételezhető, hogy posztjára már némi tapasztalat birtokában került, a valószínű születési dátumot még előbb kell keresnünk – talán 1860–1871 között (sőt még korábbi dátum sem zárható ki teljesen).

* * *

A Hét kötelékébe, mint az a húszéves jubileumát méltató kis cikkből⁴ kiderül, 1891. február 15-én került. A lap akkor már több mint egy éve létezett, Hajdú tehát nem tartozott az alapítók közé, de – mivel a Kiss-érában végig posztján maradt – Kiss József mellett mégis ő a másik, aki szinte a lap teljes történetét aktív résztvevőként élte át. (A többiek viszonya egy idő után meglazult vagy meg is szakadt a lappal; még Kóbor Tamásé is.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy Kiss József versindító állítása, mely szerint ők ketten húzzák az „ócska taligát”, történetileg hiteles, igazolható.

Az igazi kérdés így az: mi volt Hajdú Sándor feladata *A Hétnél*? Ha csak magából a lap híradásaiból indulunk ki, akkor annyi látszik bizonyosnak, hogy dolga elsősorban az előfizetési akciók szervezése és adminisztrálása lehetett. Ez, jellegéből adódóan, negyedévente ismétlődő, kampányszerű munka volt, s jelentőségét két szempontból lehet leírni: egyrészt itt realizálódott a lap bevétele, másrészt a kiadóhivatal volt a lapnak az a szerve, amely összeköttetésben állt az olvasóközönséggel. A valóságban azonban, mint a forrásokból kiderül, Hajdú Sándor tényleges feladatköre ennél lényegesen összetettebb volt – ez szépen megmutatkozik azokból a leveleiből, amelyeket főnökéhez, Kiss Józsefhez írt, s amelyek Kiss hagyatékában (legalább részben) fenn is maradtak.

Sajnos a fennmaradt 29 levél⁵ időbeli megoszlása nagyon egyenetlen. Az 1891–1919 közötti közel három évtized bizonyos periódusaiból egyetlen levél sem maradt meg, néhány évből csak szórványosan akad egy-egy levél, igazán összefüggő

³ Budapesti Közlöny 1902. júl. 9.

⁴ *Húsz esztendő*. = *A Hét* 1911. 125.

⁵ A leveleket Kiss József hagyatékának részeként a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őrzi. Kilen levél már katalogizálva van, a többi egyelőre földolgozatlan. Ismeretüket Varga Katalinnak köszönöm.

levélsorozat pedig csak 1916-ból van. Szerencsére ezek együtt mégis kirajzolják Hajdú Sándor szerepkörét, sőt munkáját egyes időszakokban jól megfoghatóvá tesszik. Belőlük végeredményben átláthatóvá válik egy kiadóhivatali vezető minden-napi tevékenységi köre.

Az első levél már viszonylag kései, 1899-ből való; ezt Hajdú még Hoch Sándorként írta alá. A következő évekkel későbbi, 1905-ből való, majd 1907-ből, 1909-ből van egy-egy levele. (Közben szerencsére két hozzá írott levél is megmaradt; mindkettőt a lap egyik vezető munkatársa, Ambrus Zoltán írta.) 1912-ből már öt levelét is ismerjük, 1916-ból pedig – nyilván nem függetlenül Kiss József távolléteitől, betegeskedéseitől – egész sorozat: 20 (!) levél maradt meg.

Az ezekből kirajzolódó szerepkör, a lap afféle mindenesée, nyilván kezdettől fogva jellemző volt rá. Az 1894-ben kiadott *A Kis Hét* című alkalmi lap,⁶ amely játékos 'pro domo' közleményekkel köszöntötte a szerkesztő-tulajdonost József-nap alkalmából, már Hajdút is a szűkebb csapat tagjaként emlegette. Ignotus „Programunk” című, játékosan komolykodó szerepversében ő is megjelenik, mint aki most a szerkesztő-tulajdonos alkalmi „szerkesztővé” előlépett fiának dolgozik: „napot-éjet Sándor úr / Csak öneki szentel.” Hajdúnak nyilván az apa, azaz Kiss József körül is ez volt a szerepköre.

Az első fennmaradt levél, amelynek pontos kelte 1899. június 28., s a Szuezen („Suez”) lévő Kiss Józsefnek referál, mindenesetre már ezt a Hajdút mutatja meg:

Az előfizetések még nem igen indultak meg. Ma érkezett az első nagyobb ? összeg 84 frt, tegnap és tegnapelőtt 27 és 35 frt érkezett. Azt hiszem holnaptól kezdve már jönnek a nagyobb összegek. A helyi nyugtákat ma adom ki, de azt is csak szombaton kezdik incassalni, összesen 552 frt, ezenkívül van még Loppert 135 frt körül, amit hétfőn vagy kedden fog fizetni és néhány kisebb összeg könyvtárak által fizetendő.

Papp Dániel fordítása már ki is van szedve, Abonyi novellája le van adva. Kóbor és Lovik urak egész komolyan fognak a munkához. A Hazai banktól a két számla a mellékelt levél kíséretében ma érkezett vissza. A Kőolajfinomítónak holnap lesz a közgyűlése és pénteken oda fogok menni. Ma vagy holnap azt hiszem Tolnai úr fog jönni fizetni és így a hét végére a nyomdának egy nagyobb összeget fogunk adni.

Mindenféleképp igyekezni fogunk, hogy minden a legnagyobb rendben legyen és így Nagyságos uram egészen nyugodtan lehet és csak azon igyekezzék, hogy egészségét helyre állítsa.

A déli vaspályától jött ma egy jegy [,] azt is [,] valamint a hazai bank levelét és még egy más, postán érkezettett is mellékelve küldöm.

Nagyságos úrnak minden jót kíván

Alázatos szolgálja
Hoch Sándor

⁶ Az alkalmi lapról l. LENGYEL András: *Egy alkalmi lap: A Kis Hét (1894, 1899)*. = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 106–111.

E beszámoló több szempontból is fontos információkat tartalmaz. Mindenekelőtt: a levél nyelve, szerkezete és ortográfiája elárulja, hogy aki írta, nem magas iskolázottságú ember, s nem is gyakorlott stilisztá. Magatartása a tipikus „kisemberé”, aki levele hangnemében is, nyelvi fordulataiban is a kis beosztott „alázatos” szerepében mozog. Amit azonban intéz, az egyáltalán nem lényegtelen, sőt a lap szempontjából igencsak fontos: ő intézi a pénzügyeket. Nemcsak az előfizetési bevételeket regisztrálja és szervezi, hanem a különböző cégektől és pénzintézetektől megszerezhető pauszálékát is. A Hazai Bankra történő utalás is valószínűleg ez utóbbi körbe tartozik, a köölaj-finomító emlegetése pedig bizonyosan a „laptámogatás” e formájára utal. Érdekes, hogy ezt is Hajdú intézte, ő ment el a pénzért stb. Szerepe tehát aktív. Emellett figyelemre méltó a nyomdának szánt „nagyobb összeg” emlegetése is. Más forrásokból⁷ is tudjuk ugyanis, hogy *A Hét* előállítása lényegében hitelből történt, s a lap részletekben, egy-egy „nagyobb” összeggel törlesztett. Az 1899-i levél maga is egy ilyen, egyelőre csak kilátásba helyezett törlesztést dokumentál. Hajdú „mindenesi” szerepkörét dokumentálja, hogy a levél írója nemcsak a szorosan vett kiadóhivatali dolgokról számolt be főnökének, hanem írt a lap szellemi részébe tartozó munkatársak aktivitásáról is. Papp Dániel, Abonyi Gyula, Kóbor Tamás és Lovik Károly név szerinti emlegetése nyilván nem is véletlen. Közülük hárman bizonyosan (de lehet, hogy mindannyian) a belső körhöz tartoztak.

Mindezekén túl a levélírás alkalmá is figyelemre méltó: Kiss József ekkor is betegeskedett, az élőszóbeli ügyintézés helyett tehát ezúttal írásban kellett referálni neki.

* * *

Hajdú Sándor sajátos, bizalmi helyzete korán kialakulhatott. Szorosan vett kiadóhivatali munkája mellett, úgy látszik, volt egy közvetítői szerepe is – a külvilág és Kiss József között. Érdekes módon erre Ambrus Zoltán két levele szolgál közvetlen bizonyítékkal: Hajdút mindkettőben közvetítésre „használja”. Az egyik levél szerepel az *Ambrus Zoltán levelezése* című kötetben,⁸ de ott a címzett – tévesen – Hajdú Miklósként van megnevezve, jöllehet a megszólításból („Tisztelt Hajdú úr”) és a belső utalásokból is nyilvánvaló, hogy az igazi címzett csakis *A Hét* „Hajdú úr”-ja, azaz Hajdú Sándor lehet. Ez az 1902 augusztusában írott levél konkrét adatain túl azért érdemel fokozott figyelmet, mert e szerint *A Héttel* és Kiss Józseffel konfliktusba kerülő Ambrus (mellesleg: *A Hét* egyik meghatározó szerzője!), Hajdún keresztül „üzent” a lap irányítóinak, neki mondta el panaszait. Maga a levél is alighanem csak azért maradt meg, mert a közvetítést Hajdú úgy oldotta meg, hogy átadta a levelet főnökének mint „érdemi” címzettnek. Az mindenesetre így is érdekes, hogy Ambrus a mindig elérhető, „helyén lévő” Hajdúhoz juttatta el

⁷ Vö. LENGYEL András: *A Hét két nyomdászamlája (1901, 1909)*. = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 239–243.

⁸ *Ambrus Zoltán levelezése*. Sajtó alá rend.: FALLENBÜCHL Zoltán Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 120; vö. még: 451.

kéziratait is. Következtetéseinket megerősíti, hogy ugyanez a kettősség jellemzi Ambrusnak egy másik, a Kiss-hagyatékban fennmaradt, nagyjából ugyanabban az időben keletkezett, de valamivel későbbi levelét⁹ is. Ezt, mint kiadatlant, érdemes teljes egészében is idézni:

Szerda reggel.
Tisztelt Hajdú Úr!
Valamivel jobban vagyok. Délután egy Berzsenyit is küldök.
Tisztelettel
Ambrus

Ebben a rövidke, kézirat kísérelő levélben figyelemre méltó, hogy soros „Berzsenyi”-jét, a lap népszerű sorozatának éppen akkor aktuális új darabját Ambrus Hajdúnak küldte meg. Úgy látszik, ekkor már „Hajdú úr” volt a fix pont *A Hét* háza táján; ő volt az, akit biztosan el lehetett érni. S bár munkaköre nem *A Hét* szerkesztése volt, mint „postaláda” jól működött.

* * *

Sajnos a következő Hajdú-levél évekkel későbbi; kelte: 1905. március 11. Ennek újdonsága, hogy immár megszólítással indul („Nagyságos Uram!”), s bár ez sem stílusbravúr, néhány ponton mélyebb bepillantást enged *A Hét* adminisztrációjába, mint az előbbi. Mindjárt az első bekezdés roppant tanulságos:

„A mai postával utalványon küldünk 500 Koronát. A lap szerkesztése elég jól és olcsón megy. Elek Pálék az 500 Koronát kifizették, a cikkkel megvoltak elégedve. Inkasszáltam a 400 Koronát az osztálysorsjátéknál is [,] azonban Benke igazgató úr a 200 Korona kiutalványozását nagyon is korainak találta és csak az év második felében lehet róla szó.”

E pár sorba a lap finanszírozásának lényege van belesűrítve: a pénz mint pauszálé a banktól („Elek Pálék”) és egy nagy cégtől („osztálysorsjáték”) jön, de ezt a lapnak ki kell érdemelnie. A cikkel, amit *A Hét* viszonzásként közölt, a bank ez esetben meg volt elégedve, a másik cég viszont egyelőre még korainak ítélte a támogatás folyósítását. Szimptomatikus Hajdúnak a lap szerkesztésére vonatkozó mondata is: a szerkesztés „elég jól és olcsón” megy. Azaz a költségek leszorítása, alacsony szinten tartása is szempont volt.

Figyelemre méltó, hogy Hajdú a lap szolgáltatásait igénybe venni óhajtó cégekkel alkudozni is tudott: „Pöstyénfürdő mellékelni óhajt [azaz mellékletet akar kiadni önmagáról *A Hét*ben], most alkuban vagyunk [,] 15 Korona differencia van köztünk, de azt hiszem [,] megfogyják adni. Holnapra várom feleletüket.” Hasonló

⁹ Ambrus Zoltán levele Hajdú Sándornak, keltezetlen. PIM Kézirattára, Kiss József hagyatéka.

ügy lehetett az is, amelyre egy bizonyos Kohn kapcsán utal a levél: „Kohn megküldte a megrendelést, de az ő – nagy sajnálatára 50 Koronára redukálnia kellett.” Amihez Hajdú kommentárja ez: „Még mindig elfogadható.”

E levélből derül ki az is, hogy *A Hétek* saját előfizetés-gyűjtő ügynökei is voltak; Hajdú egy bizonyos Blumot és Szabó Sándort néven is nevezi.

„Blum meglehetősen szorgalmas, a múlt és e héten összesen 35 előfizetőt szerzett és pedig Temesváron 10 (az előzőkkel most már Temesváron összesen 34-et), Szege-den 8, Lugoson 7 és Aradon 9-et, és 1 pestit. Van közte $\frac{1}{4}$ éves egy [...] vagy $7\frac{1}{2}$ [éves] és a többi egész éves. A jövő héten Győr, Versecz, Nagybecskerek és H. M. Vásár-helyre megy. Ezek is mind jó helyek és azt hiszem elég eredményt fog elérni.”

A másik ügynök, Szabó Sándor 1 előfizetőt vitt („M-Szigetből”), egy féléveset, s „közvetlenül” (azaz ügynök közbejötté nélkül is) jött „vagy kettő”. „Ha így folytatódik meg lehetünk elégedve.”

Érdekes a levél záró bekezdése is. Ez Hajdút már mint a „gazda” helyettesítőjét mutatja be, akinek dolga a lappal való törődés: „Minden aprósággal nem akarok itt foglalkozni, illetve nem akarom terhelni, általában azon leszek és igyekezni fogok, hogy minden a legpontosabban és a legnagyobb rendben menjen úgy, hogy Nagyságos uram meg legyen elégedve.”

Az időrendben harmadik levél, amelynek kelte 1907. szeptember 9., Hajdút már mint Kiss József intimusát, személye körüli bizalmi emberét mutatja. Ebben – pontosabban ennek mellékleteként – küldi például az „Ottó úr”, azaz Kiss József fia által kért *Ünnepnapok* kötetet, a Sümegről kapott szőlőt stb. A pénzek dolga természetesen ez alkalommal is fölmerül a témák között, de most nem ez az igazán lényeges, s csak kis összegről van szó: „ide mellékelem a Déli vasút utalványát is 13 Kor. 60 fillérről és miután ezt Nagyságos úrnak kell aláírni [...] azt hiszem legcélszerűbb volna, ha azt a nagyságos úr hazaértekor ott a d. v. pénztáránál fel is venné”. Az utalványnál most fontosabb, hogy Hajdú a szerkesztés dolgaiba is belefolyt némileg: „Pap Mariskától most érkezett egy novella és kért 40 Koronát, mert különben nem tud haza jönni. Már el is küldtem neki.” E döntés megítéléséhez persze tudni kell, hogy Pap Mariska az egyik Kiss-fiú szerelme volt, félig-meddig a családhoz tartozott, Hajdú döntése tehát valójában nem lépte át kompetenciája határait: bizalmi emberként tudta, hogy a novellát Kiss József úgyis elfogadta és kifizette volna. Az igazi döntést igénylő szerkesztési problémát pedig Hajdú most is csak közvetítette főnökéhez: „Pállya Károlynak e hó 10-én nyílik meg a Könyves Kálmánnál gyűjteményes kiállítása. Írjon erről és milyen formában Márkus? Kérem ezt levelezőlapon azonnal tudatni.” Ez a problémaközvetítés azonban így is figyelemre méltó. Az ilyesmi általában szerkesztőségi, nem pedig kiadóhivatali hatáskör.

A következő, két évvel későbbi (1909. július 20-i) levél is részben pénzügyi beszámoló, részben pedig a lap belső életének krónikája. A hangsúly most a pénzügyeken van:

„Kunstädtertől tegnap beérkezett 318 Korona. A levelekre holnap és holnaputánra várok nagyobb postát. Az itthon hagyott 1000 Koronához ma még 400 Koronát tettem takarédba. Pöstyénbe is ma küldtem el a számlát, az is néhány nap múlva be fog jönni. Van azonkívül 1100 Korona megrendelés, jó, de Teureznek nincs pénze. A múlt héten még azzal biztatott, hogy 20ika körül lesz. Ma azonban még csak megközelítőleg sem mondhat időt. Szóval erre számítani nem lehet és vagy az Újsághoz kell folyamodnunk, vagy más valakit kell keresni.”

Az emlegetett akcióknak a konkrét tartalmát ma már igen nehéz kideríteni, ha egyáltalán lehetséges, de bizonyos, hogy ezek a lap és az üzleti élet közötti bonyolult és érzékeny összekapcsolódások jelzéseiként értelmezhetők. A cégek konkrét ellenszolgáltatás fejében, esetleg általányszerű juttatásként anyagilag támogatták *A Hetet*. (A „levelek” persze, amelyekre Hajdú „nagyobb postát” várt, alighanem csupán az előfizetőket fizetésre fölszólító levelek voltak. Hajdú levélben sürgette meg az előfizetési díjak beküldését.) Ugyancsak nem teljesen dekódolható a levél egy másik pénzügyi utalása, ám maga az utalás így is sok mindenről árulkodik: „Az ötven koronát e hét végén okvetlen meg kell fizetni, mert tegnap már itt voltak árverezni és 26án újra eljönnek, ha addig be nem fizetjük.” Hogy mi lehetett ez az ötven korona, s kinek tartozott vele *A Hét* (vagy személy szerint Kiss József), nem derül ki. De a lap és a szerkesztő-tulajdonos pénzügyeinek teljes összefonódását ismerve így is beszédes az árverés veszélye. Relatív kis összegről lévén szó, ez semmiképpen nem az anyagi stabilitás jele.

Hajdúnak a lap életében betöltött szerepét mutatja, hogy a pénzügyi referálás után a belső dolgokról is beszámolt távollévő főnökének.

„Itt most úgy látszik állandó a melegség. Úgy tudom, Ágai Adolf úr is e héten utazott oda [ti. Balatonfüredre, ahol akkor Kiss József is időzött]. Szini még Angolországban van. Cholnoky úrnak írt, de a haza jövetelt még nem említi. Adorján úrnak a címét itt küldöm. Bíró Lajos úrnak írni fogunk. Ottó úr [ti. Kiss József fia] itthon van és úgy tudom, hogy már napok óta készül írni, de nem tudta még befejezni.”

Sőt az ismerősök és munkatársak seregszemléje után magáról a lapról is referált:

„Azt hiszem, a számokkal megvan Nagyságos Uram elégedve? Ha nem akad valami aktuális képünk e hétre [ti. A címlapra], akkor kiadjuk a Schwartzert unokáját. A napi lapok oly üresek és annyira nem történik semmi, hogy igazán alig lehet a lapot valamivel megtölteni.”

Ez már kétségkívül az otthonosan mozgó, bennfentes ember hangja, aki nemcsak teljesen azonosult lapjával, de annak saját feladatkörén túli dolgait is figyelemmel követte.

* * *

1911. február 15-én, Hajdú szolgálatba állásának 20. évfordulójakor a lap „munkatársai, belső emberei, bizalmasai és egyáltalán a vele szorosabb kapcsolatban

lévők” kis ünnepséget tartottak tiszteletére,¹⁰ a február 19-i szám pedig „Húsz esztendő” címmel neki szentelte egyik „Innen-onnan”-ját. A – jelű szerző ez alkalommal rövid, tömör, de elismerésekben nem fukarkodó portrét rajzol róla. A cikk kimondja, hogy Hajdú „húsz esztendőn keresztül mindig egyformán buzgó szeretettel, soha meg nem apadó szorgalommal, de évről-évre növekvő hozzáértéssel és immár közmondásossá válóan megható hűséggel” látta el feladatát *A Hémél*. Mindig azon dolgozott, „hogy sem előfizetőnek, sem munkatársnak, sem üzletfélnek semmiféle jogos kívánsága kielégítetlen ne maradjon, és hogy *A Hét* egész közigazgatása példás rendben, ideális pontossággal és pontosan fungáljon. Húsz esztendő alatt így tette az ő csendes, de célját mindig látó működése azt, hogy *A Hét* világa és az olvasó között olyan intim kapcsolat keletkezett, aminőt más lapnál az olvasó közönségével elképzelni is alig lehet.”¹¹ Jellemzése egy ponton szójátékba csapott át, de ez, túl gesztusértékén, szerepköre természetébe is bevilágít:

„Hajdú Sándor az az egyetlen hajdú, akiről elmondhatjuk, hogy ért a harangöntéshez is. Amikor például a munkatársakon a kéziratot kell behajtani, akkor könyörtelen és pontos, mint a hajdú. De amikor a kézirat már a kezében van, akkor kiérzi belőle a harangszót, a gondolatoknak és a szavaknak azt a muzsikáját, amely belering *A Hét* hasábjaiából az olvasó fülébe is és amelynek vulgó irodalom a neve. Húsz esztendei munka *A Hémél*, húsz esztendei szakadatlan együttlét – már nem is írókkal, hanem magával a most múlt húsz esztendő magyar irodalmával – Hajdú Sándort is literary gentlemen-jévé teszi a foglalkozásának”.¹²

Figyelemre méltó mozzanat, hogy a cikk írója nemcsak azt hangsúlyozza róla szólva, hogy „mint adminisztrátor, mint anyagi dolgok rendbentartója és felelőse kiváló”, de azt is, hogy „ragaszkodik irodalomhoz, írónépséghöz egyaránt”. A cikk zárata pedig, ha lehet, még kitüntetőbb, hiszen azt állítja Hajdúról, hogy „húsz évi munkája csendes, de nem nyomtalan, nevét az olvasó csak nagy ritkán ha látja, pedig azért mégis úgy van a dolog, hogy a XIX. század legvégének és a XX. század kezdetének az irodalomtörténetében ott lesz Hajdú Sándor neve is”.¹³

A Hét elismerő cikke nyilvánvalóan nem pusztán egy névtelen cikkíró magánvéleménye volt – kifejezte a szerkesztő-tulajdonos, Kiss József vélekedését is. Gesztus volt ez, s alighanem az is Kiss elismerésének bizonyítéka, hogy 1911-ben megjelent könyvét, a *Legendák a nagyapámról* egy példányát dedikálva ajándékozta kiadóhivatali vezetőjének. (A példány az 1943-as nagy és reprezentatív Kiss József-kiállításon¹⁴ látható is volt; amint azt a kiállítási katalógus 69. tétele is rögzíti.)

¹⁰ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹¹ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹² *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹³ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹⁴ A Kiss József emlékkiállítás katalógusa. Országos Magyar Zsidó Múzeum, Bp. 1943. december – 1944. január. [Bp. 1943.] 10.

zította. Sajnos a dedikáció szövegét akkor elmulasztották közölni, ma pedig már lappang a példány.)

* * *

1912-ből, vélhetően Kiss József hosszabbodó távolléteinek, betegeskedéseinek köszönhetően már öt levél is fennmaradt. Hogy ennyi íródott-e összesen, vagy több, nem lehet megállapítani, de föltehető, hogy ez csak a „maradék”, amely túlélte az időket. Az öt levél együtt mindenesetre már így is viszonylag jó képet ad Hajdú munkájáról, szerepköréről.

Az első levél 1912. július 23-án keletkezett, majd gyorsan utána július 25-én, 27-én és 30-án is követte egy-egy. Az 1912. évi utolsó – fennmaradt – levél kelte viszont hónapokkal későbbi; ez december 9-én született. Az egyik levélhez, a július 25-ihez egy pénzügyi gyorsmérleg is tartozik, a négy júliusi levél pedig oly rövid időre sűrűsödik össze, hogy együtt jó keresztmetszetet adnak a kiadóhivatali vezető napi ügyintézéseiről. Kiderül belőlük, hogy ekkor elsősorban a hirdetések és a pausálék dolgai foglalkoztatták. Július 23-án az „osztálysorsjáték” számláját, valamint a Kereskedelmi Bank és egy német cég hirdetéseit emlegette. Július 25-én arról számolt be, hogy: „Pénz kevés, de mindennap jön valami. E héten még jön 200 Korona Engelsmann[tól], a Kölcsönintézet tulajdonosától. Már jelezve van.” A lap pénzügyi helyzete ekkor a levél mellékletét képező gyorsmérleg szerint ez volt: „Bevétel VII. 22-ről maradt 919.33–, VII. 23. Posta 17.50, VII. 24. Posta 44.–, VII. 25. Posta 33.–”, azaz összesen 1014 korona 5 fillér állt rendelkezésre. E napokban (július 23. és 25. között) a kiadás 78.20 volt, tehát maradt 935 korona 85 fillér. A gyorsmérleg részletezi a kiadásokat is: „VII. 23. 2. cs. Piskóta 4.–, fehérnemű tisztítás 5.58. VII. 24. Portó és bélyeg 3.72, Betegsegélyző 4.90, Ngos asszonynak 20.–, VII. 25. Hirlapbélyeg 34.–, Herman Károly 6.–”. (Az utóbbi tétel nyilvánvalóan honorárium volt.) E mérleg több tanulságot is rejt magában. Mindenekelőtt föltűnik, hogy viszonylag szerény összegekről van szó: *A Hét* (s Kiss József) nem állhatott túl jól anyagilag. A kiadások részletezéséből az is kiderül, hogy *A Hét* mint intézmény és a tulajdonos mint magánember pénzügyei lényegében egybemosódtak: a kiadások egy része kimondottan magánkiadás volt. A postai költségek (portó, bélyeg) mellett szorosan vett lapkiadási költséget csupán Hermann Károly, alias Ambrus Balázs honoráriuma jelentett. A kiadóhivatali és a személyes dolgok egybecsúsítását jelzi az is, hogy a július 27-i levélben Hajdú Sándor saját kérésével is előállt:

„Nem tudom, hogy I éig a Nagyságos úr haza jön-e és így ezúton kérem [...] tessék szíves lenni nekem 100 Korona előleget kiutalni [...] mert ez egyszer nincs együtt a házbérem [...] melyet emeltek is, de azonkívül némi előre nem látott kiadásaim is voltak. És kérem, ne tessék ezen megterheltetésért nehezteni, de igazán nincs most kihez fordulnom.”

S mivel a kért előleget Kiss József megadta, előállott az a fura helyzet, hogy július 30-i levelét Hajdú ezzel indította: „Nagyon köszönöm a kiutalt előleget és I én ki fogom magamnak fizetni.” Ugyancsak a hivatalos és a személyes dolgok keve-

redése mutatkozik meg a július 25-i levél egy másik passzusában is: „A mellékelt 3 levél papírt tessék szíves lenni aláírva visszaküldeni, Géza úrnak fog egy kelleni és szeretnék Dezsőnek is egy jegyet kérni, hogy a 8 napos szabadságát valahol vidéken tölthetné.” Az emlegetett „Géza úr” Kiss József fia, „Dezső” pedig alighanem Hajdú Sándor (immár felnőtt, sőt dolgozó) fia. Az aláírás pedig, amit Hajdú Kiss Józseftől kért, *A Hét* által igényelhető vasúti szabadjegyhez kellett. Azt a kedvezményt tehát, amelyet *A Hét* mint hetilap az államvasutaktól kapott, akkori szokás szerint természetbeni juttatásként, személyes célra használták föl.

A levelekben olykor a lapszerkesztés dolgai is fölbukkannak. A július 27-i levélben például így: „Szegény jó Huszár bácsi is elköltözött. Sajnálom, hogy nem írhattunk róla, de a napi lapok is csak ma hozták és a gyászjelentés is ma reggel jött.” Ugyane levél egy későbbi helyén pedig Hajdú a megjelent számra reflektált: „Az e heti számunk azt hiszem elég változatos és jó?” (Itt a kérdőjel használata ellentmond a közlésnek, de valamiképpen kifejezi Hajdú bizonytalanságát, alkalmazkodási igyekezetét.) Azt, hogy Hajdú alkalmilag a szerkesztőség ügyeibe is belefolyt, a július 25-i levél mutatja meg a legtisztábban; ebben *A Hét* címlapképeivel kapcsolatban végzett intézkedéseiről számolt be:

„Vadász Miklós úr [a neves grafikus] szívesen rendelkezésünkre bocsát minden képet, kivéve azokat, melyek az Estben már megjelentek. Justh Gyula képét tehát nem engedheti át. Wagner Kosimát adjuk a címlapra. Igen szép kép és érdekesebb lesz mint akár Justh, akár a japán császár. Azt hiszem Nagyságos uram is helyeselni fogja.”

A legtöbb részlet azonban értelemszerűen itt is a pénzügyekről szól. A 23-i levélben emlegetett „Serényi titkár úr”, aki a Sorsjáték részéről intézte *A Hét*nek „járó” pénzk kiutalását, a 30-i levélben ismét fölbukkan. „Serényi titkár úr nagyon kedves volt és a szokásos 2% levonásával ki is utalta” *A Hét*nek szánt támogatást. Jellemző az is, amit Hajdú ennek kapcsán még megemlít. Az ügyintéző Serényi és *A Hét* emberei között már bizonyos személyesebb összeköttetés is fennállt. „A múlt héten Pozsony körül járt [ti. Serényi] és sajnálja, hogy nem tudott a Nagyságos úr [ti. Kiss József] ott tartózkodásáról, hogy meglátogatta volna. De Visegrádon okvetlen, talán már a jövő héten fel fogja keresni.” Az ilyesféle, személyessé váló kapcsolatok valószínűleg együtt jártak a lap finanszírozásának módjával, s ápolásuk mindkét fél számára célszerű volt. *A Hét* léte ugyanis, amennyire a szétszórt adatokból kikövetkeztethető, nem kis részben ezektől a támogatásoktól függött. A 30-i levél egy másik passzusa (részleteiben is, egészében is) szintén szimptomatikus:

„A 200 koronát posta utalványon ma elküldtem [ti. Kiss Józsefnek] és azt hiszem a házbért is meg lehet 1-2án fizetni. A hitelszövetkezet is elküldte a kimutatást. Szerintük még 261.16 fillér van a *mi* javunkra. Azt hiszem azonban, ha a Nagyságos úr haza tértét megvárjuk és személyesen fog hozzájuk elmenni [,] ezt meg lehet nagyobbitani.”

A július 23-i levélnek van egy érdekes „technikai” utalása is. Kiderül belőle, hogy *A Hét* kiadóhivatalában ekkor már írógépet is használtak. Egy reklamlás kapcsán legalábbis Hajdú a következőket jegyzi meg: „Ha a Nagyságos úr is így gondolkozik, tessék a levelet néhány sorban skiccirozni [vázlatosan megfogalmazni], hogy *legépelhessem* és elküldhessem.” Eszerint tehát Hajdú egy-egy fontos üzleti levelet már írógépen maga pötyögtetett le! S mivel a szóban forgó levél címetzte egy német cég lett volna (tehát a levelet németül kellett írni) – Hajdú valamilyen szinten németül is tudott. (Nyilván von haus aus.)

A decemberi levél nagyjából hasonló, mint az 1912-ben született többi levél: két fő eleme megint a pénz és a címlapkép. Legfőlőbb az egyéníti, hogy most az egyik emlegetett pénzforrás a „hazai bank”, a másik pedig egy bizonyos Keszthelyi úr. Az igazi újdonság ebben a decemberi levélben az, hogy – egy konkrét esetről beszámolva – a pausálászerzés mechanizmusába is bepillantathatunk. Hajdú Sándor ugyanis most elbeszéli azt, amiről máskor – mint mindkettőjük számára szokványos ügymenetről – hallgat: „A Skoda művek tőkeemelése alkalmából Teurer közbenjárása folytán egyelőre 200 Koronát küldtek. A napi lapok sem igen kaptak többet. Későbbre állandó pausálét helyeztek kilátásba.” Eszerint tehát, ha jól értjük a híradást, a pausálé megszerzéséhez kellett egy erősödőben lévő cég, amely „etetni” volt kénytelen a sajtót, hogy megfelelő nyilvános kép formálódjon róla; egy protektor, aki közvetített; s maga az úzus, amely hallgatólágosan szabályozta a cégek és a média mindkét fél számára optimális viszonyát. Azaz a jó kapcsolat érdekében a sajtónak, így *A Hét*nek is „járt” bizonyos pénz, amely – ha minden rendben zajlott – rendszeresíthető volt. Hajdú idézett megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy ebbe a gyakorlatba az egyik számításba veendő lapként *A Hét* is beletartozott.

* * *

A 25. évébe belépő *A Hét* 1913. december 28-án önmagát ünnepelte, s az ünnepelésből Hajdú Sándornak is jutott. Az öt méltató cikket „Hajdú úr” címmel Kosztolányi Dezső írta,¹⁵ s a lap ekkor Hajdú portréját is hozta. A fotó egy sovány, szikár, bajszos idősebb férfit mutat, sőt maga a cikk is utal „Hajdú úr” öregségére („öreg lábaival naponta megmássza a népszínház-utczai ház három emeletét”).¹⁶ Az igazán érdekes azonban nem ez, hanem az a jellemzés, amelyet – személyes munkakapcsolatuk alapján – Kosztolányi a kiadóhivatali igazgatóról ad. Sajtótörténetileg is tanulságos, hogy Hajdú szerepkörét Kosztolányi így írja le:

„a munka határtalan hatáskörrel és jogokkal ruházta fel. Kezeli a pénzt, átveszi és behajtja a kéziratokat, telefonon szigorú intéseket küld a lustatollú íróknak, hirdetéssel tárgyal, a czimszalagokat ünnepi csokorba köti, a kánikula legizább hónapjaiban pár óráig helyettese a segédszerkesztő helyettesének, és mind e bokros teendői

¹⁵ KOSZTOLÁNYI: *i. h.* (2. jegyzet)

¹⁶ *A Hét* 1913. 818.

mellett arra is ideje marad, hogy érdeklődjék a munkatársak egészségi állapota iránt, s a kis kifutófiút elküldje ásványvízért és paprikáért. Patriarkális régi kötésű mindezen, direktor és betegápoló, szárnyság és vezérkari főnök, az irodalom öreg honvédje. Nemcsak azt tudja, mit főznek az irodalomban, de azt is, mit főznek délben Kiss József konyháján.”¹⁷

A jellemzésből kiderül, hogy „Hajdú úr” bár nem szerkesztő, sőt nem is ambicionálja ezt a szerepkört, az irodalomhoz tartozik: „Végre is huszonöt év íróival szemtől-szembe állott és intim pózban láthatta őket, mert mindegyiknek pénzre volt szüksége. Az embereket a pénz és a szerelem őszintévé teszi.”¹⁸ Kosztolányi szerint Hajdúnak van „érzéke az írók ázsiójának a megállapításához. Hogy mi az irodalom-piaczi érték, azt nem a fanyalgó kritikákból tudod meg, de az ő mosolyából. Tud beszélni diplomatikusan és tud hallgatni is. Kiss József nem fogad mindenkit. Hajdú úrnak czerberusi feladata az, hogy az oda nem valókat – az udvariasság formáján belül – elnógassa. A mellőzött írók az ő atyai keblén sirják el keserű könnyeiket.”¹⁹ Az irodalomhoz való viszonyát, finom iróniával, így mutatja be:

„Ő a kéziratot becsüli, mint a jó kereskedő a portékáját. Vastag czukorspárgájával megméri, milyen hosszú, és más véleményt sohase kaphatunk tőle, elég hosszú-e, vagy sem. Ez is a világszemléletéből fakad. Megható azonban, hogy annyi időn át egyetlenegy sor se kallódott el a kezén, úgy vitte át a nyomdába a sok feketére karmolt papírt, mintha százashatárakat czipelne, az irodalmat, amelyet sokan fitymálnak, a maga módján tiszteli azzal, hogy olvasatlanul is respektálja és vigyáz rá.”²⁰

Az írás hosszának (terjedelmének) lemérése, amely a honorárium megállapításának alapja volt, mélyen megrögzülhetett Kosztolányiban, mert – mint Kosztolányiné Karinthyról írott könyvéből²¹ kitetszik – ezt a sajátos módszert még feleségének is elmesélte. Hajdú urat évtizedekkel később Kosztolányiné is ezzel jellemezte.

Kosztolányi ítélete minden iróniája ellenére egyértelműen elismerő: Hajdú Sándor „kötelességtudása és munkája el nem vesző, a konzervativizmusa bámulatos”; „negyedszázada – egy kapkodó korban – mindig és igazán a helyén állott, több hasznára volt az irodalomnak ott az aprópénzes asztalkájánál, mint azok az írók, akiknek a kiadóhivatalban sincs helyük. Kultúra, igazi kultúra, amit csinált.”²²

¹⁷ A Hét 1913. 817.

¹⁸ A Hét i. h. (17. jegyzet)

¹⁹ A Hét i. h. (17. jegyzet)

²⁰ A Hét i. h. (16. jegyzet)

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Karinthy Frigyesről*. Bp. 1988. Múzsák Közművelődési Kiadó, 58. „Kiss József lapjánál, A Hétnél egy-egy hasáb 10 korona volt, s a csonka hasábokat centiméterrel mérte ki Hajdú úr, a kiadóhivatali főnök.”

²² A Hét i. h. (16. jegyzet)

A jellemzésből a lapkiadás hasznos mindenésének portréja bontakozik ki, aki az adott patriarchális viszonyok közt egyszerre „szolga” és honoráriumosztó nagyhatalom, aki maga nem alkotó ember, de az alkotás feltételeinek elősegítője.

* * *

A sors fintora, hogy a források szelektív pusztulása következtében a legtöbb levél abból az időszakból (1916) maradt fenn, amikor *A Hét* már túljutott pályája zenitjén, s a lap szerkesztését az öreg és betegeskedő Kiss József már egyre kevésbé maga végezte. Ám – s ez jellemző – a lapkiadás dolgait még ekkor sem engedte ki a kezéből, s e munkájában számára Hajdú Sándor egyre nélkülözhetetlenebb lett. Hajdú Kissnek referáló levelei 1916-ban időnként szinte napi gyakorisággal születtek, jól bemutatva a kiadóhivatali munkát.

1916-ból húsz (!) levél, valamint hozzájuk csatlakozva jó néhány alkalmi pénzügyi mérleg maradt fenn. Ezek időbeli megoszlása és időrendje önmagában is beszédes. Az első levél március 22-én íródott, majd gyors egymásutánban jött a többi: március 23-án, 27-én, 30-án, április elején (ez keltezetlen), április 3-án, 6-án, 10-én, 12-én, 15-én, 16-án, 17-én, 22-én, 26-án, 27-én, majd több hónapos szünet után szeptember 6-án, 8-án, 14-én, 22-én és 26-án.

A levelek megerősítik az eddig mondottakat, s inkább csak mennyiségileg és a konkrét ügyek vonatkozásában hoznak újat. Hajdú Sándor lényegében ekkor is ugyanazt csinálta, amit korábban, csak most ez a tevékenysége összefüggően és részleteiben is megismerhetővé válik.

A beszámolók centrumában a pénzügyek álltak, Hajdú hirdetési és főleg pauszáléval kapcsolatos ügyekről referált. A levelekben számos cég és pénzekekről döntő korifeusz neve bukkan föl. Visszatérően ismétlődő név például Ullmann úré, azaz – föltehetően – Ullmann Adolfé (1857–1925), a Magyar Általános Hitelbank vezéréé. Neve a március 22-i, 23-i, 27-i, április 3-i, 6-i, 15-i és 17-i levélben is megjelenik, sőt az április 6-iban titkára, „Bán úr” is fölemlítődik. Ullmann azonban ez időben éppen hogy nem támogatta a lapot. Figyelemre méltó, hogy „jóindulatának” megnyerésére Hajdúnak külön stratégiája is volt: Ullmann kitüntetése alkalmával *A Hét* írt róla.

„Ullmannról már csak azért íratam – írta erről Hajdú –, mert úgy kombináltam a dolgot, hogy, talán akkor amikor én nála jártam, ő már tudott a küszöbön álló kitüntetéséről és úgy gondolkodott talán, hogy, ha akkor ad, a kitüntetés alkalmával megint csak várunk tőle valamit és akkor kétszer kellene adnia. Úgy gondoltam hát, hogy iratok róla, talán most megembereli magát. A lapot kipécézzve, boríték alatt külön elküldtem neki. Már most rajta van a sor, hogy megmutassa, ki és mi lakozik benne.” (1916. ápr. 17.)

De Ullmann mellett föl-fölbukkan a neve Hegedűs Lorándnak (márc. 30.), Lánczy Leónek (márc. 23., ápr. eleje), a Lánczy mellett titkárkodó Szabó úrnak (márc. 23., márc. 27., márc. 30.) vagy Krausz „Siminek” (márc. 30., ápr. 6.) – sőt utóbbi titkárnőjének, Váradi kisasszonynak (márc. 30.) is. Érdekes, s alighanem jellemző, hogy

a legendás hírű bankárt, Krausz Simont még a föltétlen tekintélytisztetéssel jellemezhető Hajdú úr is „Simi”-ként emlegette. (*A Hét* és Krausz viszonyáról külön cikket lehetne írni.) Az emlegetett, *A Héttel* valamilyen pénzügyi viszonyban lévő cégek és bankok nevei még gyakrabban bukkannak föl a beszámolókból; ezekből terjedelmes lista állítható össze: Union bank (márc. 30.), Agrárbank (márc. 30.), Leszámlolóbank (márc. 30.), „Beszerzési” (márc. 30.), Magyar bank (ápr. 10.), Hermes (ápr. 6., szept. 8.), Hitelbank (ápr. 17., 27., szept. 8., 14.), Nemzeti textilművek (ez ifj. Chorin Ferenc vállalata volt – ápr. 12.), parcellázó bank (ápr. 6., ápr. 16., ápr. 26.), Generali (ápr. 26.), Runione (ápr. 26.), Fonciere (ápr. 26.), Adria tengerhajózási vállalat (ápr. 26.), Hungária szálló (szept. 22.), fegyvergyár (szept. 22.), Apollo (márc. 27., szept. 22.), stb.²³ E területre jellemző, sőt a viszonyok lényegére rávilágító Hajdú egyik április 6-i megjegyzése: „A parcellázó banknak tőkeemelése lesz. Egy kis közleményt az e heti számba leadok róla, ezzel talán könnyebb lesz, hogy valamit mi is kapjunk.”

A magáncégektől jövő támogatás mellett *A Hét* közületi pénzeket is kapott. Ilyen összefüggésben föl-fölbukkan Bartóky József államtitkár neve is. Április 10-én Hajdú így referált róla: „Bartóky államtitkárhoz a levelet ma elvittem. Választ nem kaphattam, mert valami hosszabb tárgyaláson volt elfoglalva. Egy-két napon belül bizonyára lesz válasz.” Igaza lett. Április 12-én már kedvező hírt rögzíthetett: „Bartókytól azt a telefonüzenetet kaptam, hogy az ügy, úgy mint a múlt évben, el van intézve és már intézkedett, hogy azt hivatalosan is néhány napon [belül] elintézzék.” Mint az április 15-i levélből kiderül, Bartóky tartotta is szavát:

„Bartóky igazán talpig úriember” – írta róla Hajdú. „Ilyen kellene, nem sok, csak vagy 10. Akkor a magyar irodalomnak nem lenne panasza. A kiutalt pénzt ma már fel is vettem és abból mindjárt vissza tettem a takarékbá 800 Koronát, melyet azért vettem ki, hogy Ottó úrnak [Kiss József fiának] gépvásárlásra 660 Koronát adhassak.”

Nem teljesen világos, hogy ez a Bartóky kiutalta pénz azonos-e azzal, amelynek nyugtájáról az április 15-i levél egy másik helyén Hajdú így írt: „A miniszterelnökségi nyugtát május 1-re aláírás végett megküldöm azért, hogy azt mielőbb vissza küldeni tessenék, mert 20-22-ike körül be kell adnom.” Valószínűleg igen.

A Hét finanszírozásának egyik (nem mindig működő) forrása jól megfoghatóan a főváros volt. A március 27-i levélben Hajdú már arról írt, hogy pénz átvételét kellett nyugtáznuk: „A főváros nyugtáját mellékelten küldöm és kérem azt aláírva vissza küldeni.” A keltezetlen, de bizonyosan április legelején született következő levélben ismét ilyen pénz fölvételéről van szó: „A városnál szintén hétfőn vagy kedden incassálok” – írta ekkor Hajdú. Április 3-án mégis arról kellett beszámolnia, hogy a várt kifizetés késik: „A városnál csak néhány nap múlva lehet felvenni [a pénzt], úgy látszik nincs pénz a kasszába[n]”. Valójában, mint utóbb kiderült, új kifizetési rend lépett életbe, amelyről április 6-án Hajdú már így referált:

²³ A neveket a levelekben található helyesírással közöljük.

„A városházán új rend van. Hasonlít a Kultuszminiszter[é]hez. A fizetéseket már nem Szántó vagy Hevesi eszközli, hanem egy másik ügyosztály. Előbb azonban az utalványt a polgármesternek kell aláírni. Az ügydarab már napok óta ott hever a polgármester asztalán, de még nem ért rá aláírni. Már megkerestem Csergő doktort is, hogy sűrösse meg. Talán 2-3 nap múlva meg lesz.”

A dolgok azonban ezúttal nehezebben s lassabban alakultak, mint ahogy Hajdú remélte. Április 10-én még mindig a várakozásról volt kénytelen tudósítani: „A városnál még mindig nincs elintézve. Még 4-5 napig bizonyára eltart, mert csak most van az ügy a tanács előtt.” Április 12-én a huzavona újabb stációja következett: „A városnál [...] még mindig lóg a dolog. Ma újra beszéltem Csergővel, aki megígérte, hogy még ma utána jár, hogy hol késik és holnap megadja a választ.” Az április 15-i levél *A Hét* kálváriájának újabb állomását rögzíti:

„A városnál még mindig lóg az ügy. Bár Bárczy [polgármester] előtt van már az akta aláírás végett. Azonban úgy látszik, itt együtt vannak több lapok és van közöttük, amelyiket Bárczy nem óhajt honorálni és emiatt késik az aláírás. Csergő doktor azonban megígérte, hogy amennyire lehet, sürgetni fogja a dolgot.”

Az ügyet ekkor egy bizonyos „Méltóságos asszony” lendítette előrébb, akivel Hajdú bizonyára Kiss József intenciói szerint vette föl az érintkezést. A beszámoló erről az április 17-i levélben így szól: „A Méltóságos asszony most értesített, hogy dr. Salgó úr nem csak vállalkozott, de már el is intézte a városi ügyet és *legkésőbb 3 napon belül a pénzt is megkapjuk*.” A remény azonban most is alaptalannak bizonyult. Az újabb huzavonáról április 22-én Hajdú már meglehetősen rezignáltan referált:

„A várostól még mindig nem jött semmi. Talán a Méltóságos asszony többet tud a dologról mondani. Most már nekem is kevés a reményem, hogy onnét valamit kapunk, kivéve, ha Salgó úr tud valamit az ügyben tenni. Ki és mi, és hogy hol lakik ez a Salgó úr, nem tudom és ezért nem is fordulhatok hozzá.”

Sajnos, az ügy végkifejletéről a fennmaradt levelek már nem tudósítanak. A főváros mint pénzforrás, ez alkalommal valószínűleg elapadt.

Sajátos, mondhatnánk személyre szabott pénzforrásként említhető az izraelita közalap. *A Hét* (vagy talán csak személy szerint Kiss József) mindenesetre áprilisban innen is kapott 500 koronát. Az április 16-i levél ezt az akciót így mutatja be:

„Mezey Ferencnél tett látogatásom némi eredménnyel járt, amennyiben Mezey úr ma arról értesített, hogy az izr. közalap 500 Koronát fog a Nagyságos úrnak küldeni Punksdorfbá, de tekintettel a mai zsidó-ünnepre, ezt az összeget csak holnap teszki postára.”

Persze talán mondani sem kellene, ez az ügy sem lett olyan sima, mint amilyenek indult. Másnap, április 17-én Hajdú már az ügymenet lelassulásáról volt kény-

telen beszámolni: „Mezey Ferencnél ma jártam. Azt mondta, érdeklődjek szerdán reggel nála, addig talán el tudja intézni a dolgot.” Április 22-én pedig váratlan, de logikus fejleményként már Hajdú érdeklődött Kiss Józsefnél, megkapta-e a pénzt: „Kíváncsi vagyok[...], hogy Mezey úr betartotta e ígéretét. Nekem azt mondta, hogy legkésőbb csütörtökön postára adják a pénzt. Azóta nem kérdezősködtem, nehogy tolaodónak tartson.”

Akárhogy volt is, Hajdú leveleiből annyi mindenképpen kiderül, a pénzszerzés nehéz kenyér volt.

* * *

Az előfizetés-gyűjtés persze az egyéb pénzekről függetlenül változatlanul fontos volt. A lap olvasói el nem hanyagolható bevételi forrásként is meghatározó jelentőségűek voltak *A Hét* számára is. Egy-egy előfizetési „negyed” kezdetekor tehát velük is volt gond, intéznivaló. Az 1916. áprilisi helyzet Hajdú Sándor leveleiből jól megfogható.

Hajdú április 6-án így írt főnökének: „Az előfizetések lassan, de befolynak, számra nézve elég, de az összegek kicsik, mert csupa negyedévesek. Jövő héten fizet Kunstädter is” (aki valószínűleg előfizetéseket gyűjtött *A Hét* számára). Pár nappal később, április 10-én már az előfizetői kedv csökkenéséről adott hírt: „Az előfizetési pénzek már gyérülni kezdenek, a mai posta is már csak 33 Korona volt. A hét folyamán még elküldöm a felszólító leveleket.” Erre az erősítésre szükség is volt. Április 12-én már arról kellett Hajdúnak beszámolnia, hogy „az előfizetőknek, már a hátralékosoknak most készítem a felszólító leveleket, mert nagyon lassan jönnek már és a helyi incasso is nagyon lassan megy.” Ám április 17-én már így is összegző helyzetképet adhatott:

„Előfizetők dolgában eddig még aránylag jól állunk. Márczius végén volt 1162, le-járt 540, maradt 622. Maig van tényleges előfizető 980. Helyi nyugtára kint van még 31. Kunstädternél 54 (ez szombatra fog fizetni) és vidéki, kiknek levelet küldtem 100. Ha ezek mind bejönnek, akkor nem veszítünk, de nem is emelkedünk. Én azt hiszem, hogy ezek nagyobb része bejön és ami új esetleg még jön hozzá a negyed végén, ott fogunk állani, ahol a negyed előtt. A mai viszonyok mellett ez nem veszteség.”

Jó lenne tudni, hogy hogyan alakult *A Hét* őszi „negyede”, változott-e érdemben az előfizetők száma. A levelek őszi sajnósa csak egyetlen ide vonatkozó adalékot tartalmaznak, azt is még az őszi negyed megnyitása előtről. Szeptember 14-én Hajdú csak ennyit rögzített az előfizetők mozgásáról: „Posta alig jön valami. Naponta 1-1 utalvány. Az e heti számhoz postautalványokat mellékelünk az októberi negyed megnyitására. Talán a jövő héten már jön egy kis pénz.” Ez túl sovány utalás ahhoz, hogy az éppen érvényesülő trendről érdemi következtetéseket tudjunk levonni.

Csak feltételezhető (a tavaszi adatok alapján), hogy nagy változás az őszi negyed során sem következett be. Az irodalmi jelentőségét lassan elvesztő *A Hét* közön-ségtörténeti pozíciója tehát még ekkor, 1916-ban is viszonylag stabil volt.

* * *

Már Kosztolányi portrécikkéből is láthattuk, hogy Hajdú Sándor a maga óvatos, visszafogott módján a lapkészítés bizonyos munkafázisaiban is szerepet vállalt. Ezt az 1916. évi levelek is megerősítik.

Hajdú 1916. március 23-án még csak azt jelezte Kiss Józsefnek, hogy „a lappal most végeztünk.” Pár nap múlva, március 30-án, amikor már ismerte Kiss József véleményét a számról, bővebben írt a lapkészítés némely összefüggéséről:

„A múlt heti számunkat én is láttam, hogy nem a jobbak közül való. Ennek okát Rózsaán kívül abban is látom, hogy egy nappal előbb kellett megjelenünk és talán az is, hogy kedden nem voltam ide haza. Egyébként majd én Rózsa úrral beszélek[,] még pedig egész komolyan.”

Rózsa Miklós, akit eszerint a gyöngébb számért hibáztattak, ekkor *A Hét* felelős szerkesztője volt, s Kiss József távollétében a szerkesztést ténylegesen ő végezte. Felelőssége tehát a lap színvonaláért kétségtelen. De ennél a ténynél érdekesebbnek látszik, hogy mellette Hajdú Sándor mint a tulajdonos bizalmasa afféle „komszár” szerepet töltött be, figyelmeztethette kötelességére. Hajdú következő, keltezetlen, de bizonyosan április első napjaiban született levelében már intézkedéseiről is értesülhetünk: „Az e heti számunkkal, azt hiszem jobban meg lesz elégedve” – írta ekkor Kissnek. „Intézkedtem, hogy ezentúl a konferenciák megint nálunk legyenek, és hogy én is tudjak, lássak mindent.” Ez a levélrészlet önmagáért beszél, mutatja Hajdú informális hatalmát, a tulajdonostól nyert befolyásának mértékét. Ugyanakkor az is kiderül belőle, hogy ez időben a szerkesztőségi értekezletek, az úgynevezett „konferenciák”, amelyeknek korábban nagy súlyuk volt, már nem *A Hét* szerkesztőségében zajlottak, hiszen a levél szerint e megbeszélési formát vissza kellett hozni a szerkesztőségbe, hogy Hajdú kontrollja érvényesülhessen. Ez már bizonyosan a bomlás jele, a szerkesztő-tulajdonosi erős kéz gyöngülésének mutatója.

Ilyen közvetlen s egyben lényegi beavatkozásról a többi levél nem tudósít, s ez így természetes. Hajdú jó ösztönrel nyilván került a munkába való fölösleges beavatkozásokat. De azért a későbbi levelekben a lapcsinálás egy-egy mozzanata így is felbukkan. Szeptember 8-án például így írt: „A lappal idején elkészültünk és azt hiszem nagyon szép számot hoztunk össze. A mai hivatalos lap közli, hogy Wlasics báró lett, a jövő héten azt hiszem kiadhatjuk” [Wlasics fényképét *A Hét* címlapján]. A szeptember 26-i levél más összefüggésekre világít rá. Kiderül, hogy Kiss József versének átengedését *Az Est* számára közösen beszélték meg, s Hajdú bonyolította le a dolgot: „Rózsa azt tartja, hogy a verset le lehet adni. Holnap reggel átviszem Miklós úrnak [Miklós Andornak, *Az Est* főszerkesztőjének] és bevasalom a 250 Koronát.” (Ez az adat persze *Az Est* történetéhez is adalék. Igazolja azt aényt, amelyet Mórícz Zsigmond naplója örökített meg, hogy Kiss József egy ideig csúcshonoráriumot kapott verseiért *Az Est*től.)

Hajdú és a lapszerkesztés viszonyának sajátos dimenziója volt a honoráriumfizetés. A szerzők szemszögéből nézve Hajdú Sándor volt az az ember *A Hét*-nél, akitől a honoráriumot föl lehetett venni – ezt a munkatársak későbbi visszatekintő utalásai

nyilvánvalóvá teszik. Az 1916. évi levelek, pontosabban a hozzájuk csatolt melléletek, ezek az alkalmi pénzügyi gyorsmérlegek megerősítik az írói emlékezéseket, s számos honoráriumadatot tartalmaznak. Bbár ezek mint szórványos adatok nem fedik le *A Hét* honoráriumviszonyait, nyomjelző adalékokként érdemes számba venni őket. 1916-ból tizenöt szerző egy vagy (többnyire) több honoráriumáról kapunk így képet. A legnevesebb, Kosztolányi Dezső a következő összegeket kapta (zárójelben a kifizetés napja): 25 (03. 20.), 30 (04. 4.), 10 (04. 20.), 30 (04. 27.), 34 (08. 17.). A többieké így alakult: Fodor Gyula: 8 (03. 24.), 10 (04. 1.), 6 (04. 21.), 15 (09. 18.) – ez utóbbit Fodor egy novelláért kapta; Lengyel Ernő: 38 (04. 20.), 20 (04. 27.), 30 (08. 17.), 25 (09. 21.); Haraszi Zoltán: 20 (03. 20.), 44 (03. 24.), 32 (04. 1.), 12 (04. 27.); Holló Márton: 10 (03. 20.); Falu Tamás: 9 (03. 24.), 15 (04. 1.), 15 (04. 21.), 9 (08. 19.); Rózsa Miklós: 100 (04. 3.); Kárpáti Aurél: 4 (03. 27.); Halasi Andor: 28 (04. 21.), 10 (08. 16.); Lakatos László: 30 (04. 20.); Kósa Miklós: 10 (04. 28.); Lányi János: 50 (08. 18.); Zolnai Béla: 30 (09. 19.) két szám írásaiért; Körmendy Viktor: 20 (09. 21.) egy Saison-cikkért.

Magukat az adatokat így elszigetelten egyelőre nemigen lehet értelmezni: nincs összevetésre alkalmas teljesebb adatsor, s az itt regisztrált kifizetésekről sem tudjuk, mely konkrét írásokat ellentételezték. Az első benyomás alapján azonban arra gyanakodhatunk, hogy szerény honoráriumokról volt szó; *A Hét* ekkor sem fizetett nagyon jól.

* * *

A bevezetesként idézett vers, amely a közreadó (s a vers belső utalásai) szerint ekkoriban, tehát 1916 körül született, az eddig mondottak alapján életrajzilag teljességgel megalapozottnak tetszik: Hajdú Sándor a források szerint csakugyan Kiss József jobbkeze volt, s ahogy a vers mondja, ők ketten húzták az „ócska taligát”. *A Hétnél* betöltött szerepe, a szürke eminenciás szerepe tehát csakugyan irodalom-és sajtótörténeti érdeklődésre tarthat számot; ilyenként illik őt figyelembe venni.

Innen nézve érthető az is, hogy amikor a háború végén, 1918-ban a lapot Kiss József eladta az addigi felelős szerkesztőnek, Rózsa Miklósnak, a lebonyolításban – mint a Bíró-Balogh Tamás által közreadott dokumentumok²⁴ igazolják – megint Hajdú Sándoré volt a gyakorlati ügyintéző szerep: nemcsak jelen volt az adásvételi szerződés megkötésekor, nemcsak tanúskodott, hanem – jellemző mozzanat ez – a kasszakulcs is (még akkor is) nála volt.

A Hét története persze az adásvétellel még nem teljesen zárult le, a lap haldoklása elhúzódott még egy ideig, de „Hajdú úr” sajtótörténeti szerepe lényegében véget ért. Ahogy végső soron a „gazdájáé”, Kiss Józsefé is.

Hajdú életének *A Hét* utáni (valószínűleg már nem túlzottan hosszú) szakaszáról nincsenek adataink; azt sem tudjuk, mikor s hol halt meg. A *Kiss József és kerekasztala* című múltidéző kötet 1934-ben mindenesetre már azt sejteti, hogy akkor

²⁴ BÍRÓ-BALOGH Tamás: *A Hét tulajdonosváltásai 1918–19-ben.* = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 495–501. A vonatkozó adatok: 498–499.

már egy ideje ő sem volt az élők sorában. Nevét – s szerepének ismeretét – azonban a magyar sajtótörténetnek meg kell őriznie.

LENGYEL, ANDRÁS

A propos du directeur de rédaction de 'A Hét' (La Semaine)

L'étude essaye de présenter l'activité du directeur de rédaction de 'A Hét' (La Semaine), Sándor Hajdú. Il a rempli le poste entre 1891 et 1919, et comme le propriétaire-rédacteur, József Kiss l'avait avoué en vers également, il était sa 'main droite'; non seulement il avait soigné l'administration et les finances du journal, mais il avait assisté dans toutes les domaines son chef. Hajdú peut-être considéré comme un 'à-tout-faire' patriarcal. La reconstruction de son activité, même si esquissée, nous donne une image de la vie intérieure de 'A Hét'. Et puisque 'A Hét' était une des institutions pionnières de la modernisation de la vie culturelle hongroise, les relations de cet hebdomadaire nous montrent certaines choses du processus et des conditions de cette modernisation.

V. TÓTH KORNÉLIA

A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája

Ex libris és képtudomány

Az ex libris „grafikai epigramma”¹, mondanivalóját sűrítve megjelenítő, egy-egy ötletre építő, emblémaszerű alkotás. Részben ebből adódnak specifikus ikonográfiai jellemzői. Az ikonográfia és a nyomában kibontakozó ikonológia (képtudomány) elsődleges feladata a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárása, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosítása és interpretálása.² Az ex libris mint kisgrafikai műfaj vizsgálatához többféle megközelítési lehetőség is kínálkozik: mérlegelhetjük a tartalmi, a jelentés- és a kifejezésaspektusokat, analizálhatjuk a stilisztikai jellemzőket, illetve szemügyre vehetjük a technikai megoldásokat.³ Az ábrázolás-megjelenítés és az elvonatkoztatások szféráját tehát egyaránt kutathatjuk. E műfajban mindamellett a kiindulópont általában nem a művészi, grafikai probléma, hanem egy társadalmi, történeti, etikai, esztétikai eszme, mely a kompozíciót meghatározza, azaz a formaival szemben a tartalmi oldalon van a hangsúly.⁴ A művész a maga szuverén világában a vizualitás keretei közé emeli az irodalomban használt elbeszélő módot, olyan értelemben, mely lehetővé teszi annak egy „olvasatát”, értelmezését. Az ex libriseken tapasztalható narratív szerkesztés megfejtése pedig a néző feladata. Ez ábra és szöveg egymásra hatását, kölcsönöségét is magában foglalja: az ex libris műfaja a szöveg és a kép interreferenciális viszonyában értelmezhető. A diszkurzivitás legnyilvánvalóbban a tulajdonos nevére utaló ábrájú, ún. beszélő ex libris esetében figyelhető meg. Ennek eredete a heraldikus ex librisekre, illetve ezek fő elemére, az ún. beszélő címerekre,⁵ névcímerekre vezethető vissza, melyekben a tulajdonos neve szimbólumokkal jut kifejezésre.

Az ex librisek képi üzenetet hordozó formavilága, motívumkincse alapján három fő kategóriát különböztethetünk meg: a heraldikus (címeres), a témás (azaz

¹ HORVÁTH Hilda: *Ex librisek a 20. század első felében*. In: *A modern magyar fa- és linóleummetés 1890–1950*. Szerk.: RÓKA Enikő. Miskolc, 2005. 190. /A Miskolci Galéria Évkönyvei/; KÖNIG Róbert: *Cornwalltól Edinburghig. Grafikai epigrammák*. Debrecen, 1987. KBK.

² *A képek politikája*. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szerk.: SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra. Szeged, 2008. JATE Press 9. /Ikonológia és műértelmezés 13./ 9.

³ WEHNER Tibor: *Vén Zoltán*. In: *Vén Zoltán*. Szerk.: RÓZSA Zsuzsanna. Bp. 2004. Maecenas, 39.

⁴ HORVÁTH Hilda: *A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei*. In: *A magyar ex libris művészet a XX. század elején* (bölcsezdoktori disszertáció). Bp. 1986. ELTE; L. még: Kisgrafika 1987. 2–3. sz. 37.

⁵ BERTÉNYI Iván: *A címertan reneszánsza*. Bp. 2010. Argumentum, 63.

szimbólumos) és az egyszerű szöveges ex libriseket.⁶ A 18. századtól, a könyvjegyek egyre személyesebbé válásával, a modern ex libris kialakulásával terjedt el az addig domináns címeressel szemben a témás ex librisek használata. A műfaj igazi virágzását a 19–20. század fordulóján a szecesszió hozta el, amikor a könyvjegy eredeti funkciójától elszakadva önálló gyűjtés tárgyává is lett.

A vizsgálat tárgya

A 4585 ex librist tartalmazó moszkvai Minajev-gyűjteményben⁷ a magyar grafikusok alkotásai mellett a magyar tulajdonosok számára készített, a magyar nyelvű, illetve a tartalmukban Magyarországra utaló ex librisek is vizsgálat tárgyát képezték. A beazonosított 784 hungarika könyvjegy magyar alkotói⁸ közül az ismertebbek, akik egyben a legtöbb ex librisszel szerepelnek: Fery Antal, Drahos István, Stettner Béla, Andruskó Károly, Bordás Ferenc, Kertes-Kollmann Jenő, Menyhárt József, Nagy László Lázár, Takács Dezső, Nagy Arisztid, Sterbenz Károly, Nagy Árpád, Buday György, Tempinszky István és Diskay Lenke.⁹ A magyar megrendelők közül kiemelkedően sok lap szerepel Réthy István, Galambos Ferenc, Semsey Andor és Szigeti István nevére. Több híres magyar grafikus külföldi megrendelők számára is alkotott könyvjegyet; a legtöbbet Sz. G. Ivenszkij, A. Leier és P. Pfister nevére. A magyar gyűjtők számára ex librist készítő külföldi grafikusok¹⁰ többsége orosz, lengyel, osztrák és német nemzetiségű: J. Szuszkiewicz, B. J. Tomecki, F. Kühn, J. Ny. Tyihanovics, F. von Bayros, J. Ny. Goljakovszkij, K. Kozlovskij, A. I. Kalasnyikov és G. Ratner.

⁶ DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 27.

⁷ A tanulmány a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztályán 2010 folyamán Klebelsberg-ösztöndíjjal folytatott ex libris kutatás eredményeit összegzi.

⁸ A Minajev-gyűjteményben legnagyobb példányszámban szereplő magyar grafikusok ex libriseik darabszámával: Fery Antal (107 db), Drahos István (90 db), Stettner Béla (58 db), Andruskó Károly (48 db), Bordás Ferenc (46 db), Kertes-Kollmann Jenő (40 db), Menyhárt József (31 db), Nagy László Lázár (26 db), Takács Dezső (17 db), Nagy Arisztid (13 db), Sterbenz Károly (10 db), Nagy Árpád (8 db), Buday György (8 db), Tempinszky István (7 db), Diskay Lenke (7 db), Várkonyi Károly (7 db) stb. Zömében az 1960–70-es évekbeli alkotásaik szerepelnek a gyűjteményben.

⁹ Többük munkásságáról jelentek meg katalógusok, alkotásjegyzékek: *Fery Antal élete, munkássága, alkotásainak jegyzéke*. Szerk.: FERY Veronika. Miskolc, 2005. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága; GALAMBOS Ferenc: *Drahos István ex libris művész (1895–1968)*. Szentes, 1968; BORDÁS Ferenc: *Harminc fametszet*. Bp. 1978. Kisgrafika Barátok Köre.

¹⁰ A külföldi grafikusok közül magyar gyűjtő nevére legtöbb ex librist készítő, hungarika ex libriseik darabszámával: J. Szuszkiewicz (18 db), B. J. Tomecki (11 db), F. Kühn (10 db), J. Ny. Tyihanovics (10 db), F. von Bayros (5 db), J. Ny. Goljakovszkij (5 db), K. Kozlovskij (3 db), A. I. Kalasnyikov (2 db).

A területi, nyelvi, személyi és tartalmi hungarikumok időben jól lehatárolhatóan, főként az 1960–70-es években készültek. A motívumkincs alapján jórészt a témás, szimbólumos ex librisek közé sorolhatók, melyek mellett elhanyagolható mennyiségben fordulnak elő heraldikus, illetve szöveges könyvjegyek. A témás ex librisek főbb csoportjai: könyvet ábrázoló, topográfiai (tájat, épületet bemutató), szőlős-boros és étkezéssel kapcsolatos, nőt ábrázoló, erotikus ex librisek, néprajzi-irodalmi hagyományt őrző, mitológiai-történelmi témájú, önreflektálón a művészetre utaló, portré ex librisek. Gyakoriak a megrendelő foglalkozását, hobbiját egy-egy jellemző szimbólummal kifejező könyvjegyek, illetve az elvont eszméket, a közös kulturális örökség részévé lett mítoszokat megjelenítő allegorikus alkotások.¹¹ Bizonyos ex librisek feliratukban is utalnak a témájukra: az 'ex musicis' zenei témájú, az 'ex numismaticis' éremgyűjtéssel, az 'ex philatelicis' bélyeggyűjtéssel, az 'ex vinis' borral, az 'ex libris gastronomicis' étkezéssel kapcsolatos, az 'ex libris geographicis' földrajzi-utazási témájú, az 'ex libris eroticis', illetve a 'sex libris' erotikus tartalmú ábrát jelöl.

Könyvet, könyvolvasást ábrázoló ex librisek

A könyv a tudás jelképe. A könyvjegy eredeti, könyvet őrző, könyvtulajdonost jelölő funkciójára utalóan napjainkban is az egyik legelterjedtebb motívum. A könyv előfordulásának számos módzata lehetséges.¹² Szerepelhet egyedül vagy többedmagával, enteriőr részeként, könyvespolcon vagy asztalon, sőt még „házikó” is épülhet belőle (N38/36, N21/7¹³, graf. Drahos István). (L. 1. ábra.)

¹¹ Részletezett tematikus felosztásra példasor az olasz szakirodalomból: angyalok, állatok, könyvtárak, Don Quijote, erotika, iniciálék, könyvek, katonai könyvtárak, mitológia, hegy, halál, zene, hajó, akt, építészeti díszek, táj, irodalmi és történelmi karakterek, növények, foglalkozások. L. *Prima biennale internazionale di tematiche exlibristiche „San Giorgio nell'ex libris”*, Villanova d'Albenga 30 Maggio 21 Giugno, 1998. Eds.: Silvana Anna BOCCARDO, Maria Cristina CAVALLO, Gian Carlo TORRE. Albenga, 1998. Bacchetta, 31. A felosztás külön tárgyalja a korai, címeres (heraldikus) ex libriseket. Az amerikai szakirodalomban a főbb témacsoportok: bizonyos tárgyakat, a tulajdonos személyét, a földrajzi területet, illetve a foglalkozást-hobbit jelölő ábrák. L. BUTLER, William E.: *American bookplates*. London, 2000. Primrose Hill Press, 15. HORVÁTH Hilda rendszere: címeres (heraldikus); portré; foglalkozásjelölő; képzőművészeti tárgyú; tájábrázolások (látképek); állatok, keveréklények; növények; nők, férfiak, aktok az ex libriseken; gyermek ex librisek; emberpár, erotikus ex librisek; könyv; élet és halál. L. HORVÁTH: *i. m.* 1986. (4. jegyzet).

¹² A könyv ex librisen való előfordulási módzataira számos példával szolgál „A könyv az ex librisen” című, a belgiumi Leuven város egy könyvkiadója által kiírt pályázatra beérkezett anyag, illetve az ezekből Luc Van den Briele – a Graphia szerkesztője, az ex libris ikonográfiai és technikai kérdéseinek világhírű szakértője – által összeállított kiadvány: *Boek en exlibris [A könyv az ex librisen]*. Ed.: Luc Van den BRIELE. Leuven, 1986. Ceuterick.

¹³ A számozás (N1/...) a Minajev-gyűjtemény mappáira utal, az azokban szereplő ex librisek egyedi jelzetével.



1. ábra.
(Graf. Drahos István)

Láthatjuk környezetében egy szál virággal (N38/24, graf. Nagy L.), falevéllal, olvasólámpával vagy bagollyal (N3/31), őrző-védő kutyával, majommal. Tölgyfaágon fekvő nyitott könyvet ábrázol Pásztor Mihály könyvjegye (N19/41, graf. Fery). A Biblia, a szőlőfürt és a gabona motívuma kapcsolódik össze Zergi Gábor ex librisén (N19/45, graf. Fery). A könyvből fakadó tudásra, életre utalóan elterjedt motívum a belőle kinövő fa képe, melynek gyökerei a könyvbe kapaszkodnak. Helbing Ferenc különösen kedvelte a könyvbe gyökeret eresztő rózsafa motívumát.¹⁴

Sok lapon könyvet olvasó személy szerepel (pl. N21/30, N21/33, graf. Drahos), köztük hölgyek, urak, idősek, fiatalok egyaránt előfordulnak. A századforduló szecessziós könyvjegyein – a kor nőkultuszának és az olvasás divatjának megfelelően – feltűnően sok az olvasgató hölgyeket bemutató könyvjegyek száma. Gótikus ablak mellett olvasó nőalak látható Holli Erzsébet (N14/7, graf. Gácsi), olvasó kislány Réthy István ex librisén (N8/8, graf. Stettner). A humor jelenik meg Rosenberg Ferenc két olvasó tinót ábrázoló, „Tanulj tinó!” feliratú lapján (N28/13, graf. Vadász).

A könyv gyakran összekapcsolódik a fény, a világosság motívumával. A csendéletekben a könyv mellett gyakran helyet kap a mécses, a gyertya, a lámpa vagy a fáklya.¹⁵ Magyarzsákodi Pásint József ex librisén gyertyafény mellett olvasó diák látható (N3/17). A könyv szereplője jelenik meg látomásszerűen Nagy Dezső író-olvasó férfit ábrázoló ex librisén (N3/18, graf. Haranghy).

Több foglalkozás jelrendszerének is szerves része a könyv: tudósok, jogászok, orvosok, gyógyszerészek, szerzetesek asztaláról sem hiányozhat. Tompos Ernő ex librisén létrán álló takarítónőt látunk, amint levesz egy könyvet a könyvespolcra (N22/54, graf. Menyhárt). A betűszedés, könyvnyomtatás témakörébe tartozó ex librisek, illetve tágabban értelmezve a valamilyen könyvre mint műre, irodalmi alkotásra utaló könyvjegyek is ide sorolhatók.¹⁶ Ex libris pályázatok népszerű szereplőjét, a világirodalom egy jeles regényhősét, Don Quijote alakját nyitott könyvvel, a háttérben szélmalommal láthatjuk Kertész Dénes ex librisén (N3/24, graf. Vecsei)¹⁷, illetve kedvenc lovával és szolgájával Flávio de Gouveia Osórió lapján (N11/6, graf. Stettner). 1997-ben, Cervantes születésének 450. évfordulóján Spanyolországban, majd 2001-ben Olaszországban rendeztek Don Quijote témá-

¹⁴ HORVÁTH Hilda: *A könyv az ex libriseken*. = Kisgrafika 1991. 4. sz. 6.

¹⁵ HORVÁTH: *i. h.* 1991. (14. jegyzet) 5.

¹⁶ Dr. Soós Imre: *Boek en exlibris (A könyv az ex librisen)*. Összeállította: Luc Van den Briele. Ceuterick, 1986. = Kisgrafika 1987. 1. sz. 42.

¹⁷ SÁNCHEZ MOLTÓ, M. Vicente: *Catálogo de la exposición „450 Muestra Internacional de Exlibris Cervantinos (1547–1997)”*. Barcelona, 1998. Associació Catalana d’ Exlibristes.

jú nemzetközi ex libris pályázatot, melyen több száz művész vett részt.¹⁸ A témában alkotó magyar művészek közt találhatjuk Nagy László Lázár, Molnár Dénes, Andruskó Károly, Vén Zoltán stb. grafikusokat. Irodalmi és zenei vonatkozású az Eva Fausz Legier nevére készített ex musicis lap (N11/75, graf. Bordás), Csokonai versére utaló felirattal („Oh Tihannak riadó leánya”), fuvalázó nőalakkal. A magyar irodalom költőóriásának, Ady Endrének egy művét olvasó férfi látható Rapcsák András ex librisén, a háttérben szaladó nőalakkal (N22/86, graf. Stettner). (L. 2. ábra.)

Eseményekhez (ünnepi könyvhét, nevezetes évforduló stb.) kapcsolódóan is középpontba kerülhet a könyv motívuma. Ilyen pl. Az 1967-es ünnepi könyvhét alkalmából alkotott, univerzális könyvjegy, melyet – saját nevével ellátva – bárki beragaszthatott könyvébe (N38/25).



2. ábra. (Graf. Stettner Béla)

Topográfiai ex librisek

A Minajev-gyűjteményben legtöbb ex librisszel szereplő Fery Antal (1908–1994) szerencsi grafikus ex libriseire a klasszicizáló, realista stílus jellemző. Topográfiai ex librisein gyakran ismétlődő elemek a természeti értékek, képződmények, híres városi építmények:¹⁹ tavon úszó vitorlásokat jelenít meg Fery Sarolta könyvjegye (N38/75), Fery Veronikáé várat ábrázol, az előtérben vitorlášhajóval (N19/50). Henrik Zabłocki 1961-es ex librisén a Halászbástya (N19/22), Katona Gábor ügyvéd könyvjegyén az esztergomi bazilika látható (N4/8).

A Minajev-gyűjteményben szereplő Budapest-ábrázolások többsége a budapesti XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus egyik pályázati kiírására készült.²⁰ Alkotói közt Fery Antal mellett Andruskó Károly (N29/6), Stettner Béla (N22/70) és Kertes-Kollmann Jenő (N2/30) neve emelhető ki.²¹ Ivenszkij festőművész, gra-

¹⁸ Szemle. = Kisgrafika 1998. 3. sz. 7. L. még *Don Quijote az ex libriseken* (katalógus). = Kisgrafika 2002. 2. sz. 7.

¹⁹ Vorwort. In: *Internationale Exlibris-Ausstellung. Die Topographie im Exlibris*. Hrsg.: Herbert SCHWARZ. Kronach, 1989. Kreis- und Autobibliothek Kronach, 1.

²⁰ A téma: Budapesttel kapcsolatos, illetve a kongresszust jelképező ex libris. L. Kisgrafika Értesítő 1970. április, 661.

²¹ A Budapest-témájú ex librisek későbbi külföldi kiállításokon is nagy sikerrel szerepeltek. A jelentős nemzetközi ex libris kiállításokat szervező nyugat-németországi Kronach város Körzeti és Autokönyvtára 1989-ben „Topográfia az ex libriseken” címmel bemutatott anyagában a legnagyobb számban az Alpok megjelenítése szerepelt, aztán Prága, majd Kronach városa. A negyedik helyen Budapest és Bécs állt az ábrázolt tájak népszerűségi sorrendjében. L. *Kiállítás Kronachban: topográfia az ex libriseken*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 6.



3. ábra.

(Graf. Kertes-Kollmann Jenő)

fikus, 1953-tól a Vologdai Képtár igazgatója nevére szól a Kertes-Kollmann Jenő bonyhádi grafikus által a XIII. kongresszusra készített, a magyar Parlamentet ábrázoló könyvjegy (N22/29). Ugyancsak Kollmann Jenő alkotásai Erich Kuiv nevére a Halászbástyát (N22/20), Axel Leier nevére pedig az egri minaretet (N11/16) és a tihanyi apátságot (N11/17) bemutató könyvjegyek (L. 3. ábra).

Az egyéni stílust kialakító, az orosz grafika élvonalába tartozó A. I. Kalasnyikov (1930–2007) témavilágában is központi helyet foglalnak el a városképek. A Minajev-gyűjteményben fellelhető, az 1970-es budapesti kongresszusra készített, magyar vonatkozású épületeket (Halászbástya, Mátyás-templom, egri minaret) ábrázoló lapjai kitűnnek jól megmunkált stílusukkal (N25/8,9). A Budapest-témájú nemzetközi ex libris pályázat első díjas ex librise is tőle származik:

a Stettner Éva nevére szóló, a Parlamentet ábrázoló lap.²² K. Kozlovskij (1905–1975) Réthy István nevére készített 1970-es kongresszusi lapjának témája szintén Budapest: a Parlament, a Hősök tere, a Szabadság-szobor, kollázsszerű elrendezésben. G. Ratner (1933–1996) különleges képi nyelvét a széles, ecsetvonásszerű sávok, geometrikus és szabálytalan síkidomok váltakozása adja, mely felfokozott drámaisággal, ritmikussággal telítődik.²³ Az 1970-es kongresszus alkalmából Szőlgyémy Pál számára készített ex librisén budapesti városrészlet látható: a Duna és hídjai, körben épületekkel (N24/2). J. Ny. Tyihanovics – Réthy István nevére szóló – linómetszete minszki városrészletet mutat be, templommal (N24/15).

A városok közül Budapest mellett Szeged és Eger ábrázolásai fordulnak elő leggyakrabban. Szeged nemzetközi hírű festő- és grafikusművésze, Kopasz Márta (1911–2011) hitvallása szerint: „Alkotóvá a művészi mondanivaló teszi az embert, ami szenvedésein, tapasztalatain át szűrődik le. Jellemzője, hogy az egész emberiséghez, annak minden korszakához szól.”²⁴ A művész alkotásai elsősorban plaszticitásukkal tűnnek ki: térben lát és láttat, páratlan variációs készséggel, az ábrázolás és a felirat összhangjával. Az általa kialakított ún. csipkés stílus a nemzetközi mezőnyben is egyedülálló. Fa- és linómetszetein legtöbbször Szegedet bemutató városkép (N29/2), történelmi kompozíció és emberábrázolás szerepel, realista, néhol szürrealista megformálásban. Az egri Megyei Könyvtár részére készített ex

²² Az ex libris szerepel az 1970. decemberi Kisgrafika Értesítő címlapján, és az 1989-es kronachi kiállítás katalógusában, 595. opusszám alatt. L. *Internationale Exlibris-Ausstellung. Die Topographie im Exlibris... i. m.* 1989. (19. jegyzet) 31.

²³ GALAMBOS Ferenc: *German Ratner*. = Kisgrafika Értesítő 1971. Augusztus, 841.

²⁴ SZEPESVÁRINÉ RÁCZ Mária: *Kopasz Márta, R. Pap Piroška és László Anna jubileumi kiállítása Szegeden*. = Kisgrafika 2001. 4. sz. 8.

librisén egri városrészlet látható a minarettel (N29/1). A könyvtár részére Diskay Lenke (1924–1980) is alkotott könyvjegyet, mely nyitott könyvet ábrázol macskával, kerítéssel (N38/72), színvilágában sötétbarnával kombinált arannyal. Az egri vár elevenedik meg Kádár Lajos ex librisén (N38/74, graf. Fery). (L. 4. ábra.)

Sopron grafikus mindenese,²⁵ Sterbenz Károly (1901–1993) könyvjegyein keresztül betekintést kaphatunk a város művelődéstörténetébe. Megrendelői zömmel soproni lakosok: cserkészek, papok, kispolgárok; közülük kiemelkedik Tompos Ernő építész neve. Sterbenz ex librisei számos példáját adják a foglalkozásra utaló ábrájú könyvjegyeknek (l. később). Menyhárt József (1901–1976) nemhiába kapta a „Debrecen krónikása” címet számtalan, a város utcáit, tereit megjelenítő alkotása miatt.²⁶ A fény-árnyék gazdag átmenetén alapuló, plasztikus hatású grafikáin gyakran mozgalmas, drámai kompozíciót hoz létre. Népies-realista stílusú ex libriseinek kedvelt témája a népies életkép (szüret, N22/50), népviseletbe öltözött pár (N22/41). A „magyar tenger”, a Balaton ábrázolása – vitorlásokkal, a kulturális örökség részét képező tihanyi apátsággal – látható Drahos István és Kertes-Kollmann Jenő több alkotásán (N21/48, N11/17).

Andruskó Károly (1915–2008) 'ex libris geographicis' lapjai az utazáshoz, a megismert tájakhoz, épületekhez kapcsolódnak. Ezek az útleírás ex librisek két-színnyomatúak, az ábrázolás „couleur locale” jellegét nemcsak a helyi sajtóságok adják meg, hanem a táj és az élmény, a valóság és a művészi megfogalmazás egy-ége is. Az útleírások-sorozat két példánya, egy Andruskó nevére szóló, hegymászókat ábrázoló (N29/31), illetve egy Erdélyi István nevére készített, tavon evező embert megjelenítő ex libris (N29/24) fellelhető a Minajev-gyűjteményben is,²⁷ hasonlóan Paul Pfister francia professzor, művészeti szakíró könyvjegyeihez, melyeken szintén városképek szerepelnek (N29/11, N29/14). A hazánkban többször megforduló világhírű professzor nevezte Magyarországot „Ex libris Land”-nak, azzal összefüggésben, hogy Budapest 1970-re megkapta a XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus rendezési jogát.²⁸



4. ábra. (Graf. Fery Antal)

²⁵ GALAMBOS László: Sterbenz Károly, Sopron grafikusművésze. = Kisgrafika Értesítő 1965. Augusztus, 193.

²⁶ LENKEY István: Emlékezés Menyhárt Józsefre. = Kisgrafika 1996. 3. sz. 4–6.

²⁷ GALAMBOS Ferenc: Bevezető. In: Ex libris geographicis Caroli Andruskó. Senta, 1969. 3. – A könyv tartalmazza Andruskó Károly „Útleírások” sorozatba tartozó több ex librisét Erdélyi István, Galambos Ferenc, Földesdy József és önmaga részére.

²⁸ KATONA Csaba: 50 éves a Kisgrafika Barátok Köre. In: A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve, 1959–2009. Bp. 2009. KBK, 13.

A magyar városok mellett külföldi helyszínek is felidéződnek a hungarika ex libriseken. A Marguerite Pfister nevére szóló lap Párizst ábrázolja az Eiffel-toronnyal és a Diadalívvel (N29/15, graf. Anduskó). Moszkva központja, a Kreml és a Vörös tér elevenedik meg Sztefanovszkij ex librisén (N5/12, graf. Kollmann). A Galambos Ferenc részére készült geographicis lapon a közép-amerikai azték civilizációt felidéző maszk látható (N28/11, graf. Kónya). Nagy Dezső könyvjegye ókori egyiptomi, görög és római műemlékeket mutat be a piramisok, a Szfinx és az Akropolisz képével, szobortorzóval, oszlopfőekkel; emellett a Notre Dame is megjelenik rajta.

Szőlős-boros és étkezéssel kapcsolatos ex librisek

A szőlő kultúrtörténete összekapcsolódik az emberiség történetével. Ahol csak termesztették, kezdettől fogva szent és isteni növénynek, életfának, élet és halál jelképének tekintették. Betekintést nyújtva a bibliofil szőlészek-borászok és fogyasztók életvilágába, nemegyszer egészen intim gondolataiba, a szőlős-boros ex librisek érthetően nagy variabilitást mutatnak. Ide tartozik a szőlőskert, szőlőtőke és -bokr, szőlővesszők és -fürtök, a szüret, a bor, a borospohár, a hordó, a pince stb. megjelenítése. Az ún. szőlős motívum könyvjegyen való előfordulásának első példája A. Dürer 1504-es, Pirckheimer Willibald számára készített ex librise, amelyen a címer feletti füzereken szerepelt mint dekorációs elem.²⁹ Hazánkban profiljának megfelelően a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kifejezetten szőlős-boros témájú ex librisek gyűjtésére szakosodott. A gyűjtemény létrejötté Lippóczy Norbert (1902–1996) magyar születésű tarnóvi³⁰ (Lengyelország) gazdamérnök, borkereskedő érdeme. 1969-ben ajándékozta a múzeumnak szőlős-boros témájú ex libriseit, kb. 800 könyvjegyet. A többi, borászattal kapcsolatos ex librisét a Zigelona Górai Bormúzeumnak és a varsói Fukier Múzeumnak adományozta.³¹ Lippóczy anyagából a Mezőgazdasági Múzeumban – az 1970-ben Budapesten tartott XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódóan – nagy kiállítást rendeztek, „Szőlő és bor az ex libriseken” címmel.³² Azóta több alkalommal is bemu-

²⁹ *Szőlő és bor az ex libriseken*. Szerk.: LIPPÓCZY Norbert. Bp. 1970. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 3; JUNG, Hermann: *Dürer schuf das erste „Wein-Exlibris“*. Zu einem Katalogwerk des Landwirtschaftliches Museum in Budapest. = Österreichische Weinzeitung 1971. szept.

³⁰ Lippóczy Norbert gyűjteményének első kiállítása Tarnóban volt, 1963-ban. Erről katalógus is megjelent: *Winna latorosl w exlibrise*. Tarnów, 1963. Grudzien.

³¹ BUKOWSKI, Tadeusz: *A magyar díszpolgár*. = Magyar Napló 2001. 2. sz. <http://www.inaplo.hu/mn/200106/46.html>.

³² Erről ez évben katalógus is megjelent *Szőlő és bor az ex libriseken* címmel, I. *Szőlő... i. m.* (29. jegyzet). Azóta több katalógus is megjelentettek a folyamatosan bővülő állományról: *Szőlő és bor a kisgrafikákon* (kiállítási katalógus). Bp. 1972. Magyar Mezőgazdasági Múzeum; *Internationale Exlibris-Ausstellung – Wein und Rebe* (Lippóczy Norbert és Bodnár Sándor közös gyűjteményes kiállítása). Kronach, 1980. Kreis- und Autobibliothek Kronach; *Szőlő és bor az ex libriseken és alkalmi grafikákon*. Bp. 1984. Magyar Mezőgazdasági Múzeum.



5. ábra. (Graf. Fery Antal)

tatták a folyamatosan bővülő állományt, mely 1982-re már 3421 grafikából állt, jelenleg pedig kb. 5000 darabot számlál.

A Minajev-gyűjteményben szereplő, Lippóczy Norbert nevére készített ex librisek mindegyikén fellelhetők e motívumkincs elemei: szőlő gyümölcsös-tálon, alak szőlőfürttel, illetve borospohárral, szőlőprés stb. (Fery Antal, Nagy Arisztid és a lengyel Wiesław Röhrenschef, József Szuszkiewicz alkotásai.³³) Fery Antal ex librise szövegében is utal a tokaji borvidékre: Ex libris tokajensi-

bus Norberti Lippóczy (N38/80). (L. 5. ábra.)

A szőlőmotívum mesei elemmel ötvöződik Lippóczy Norbert ex librisen: a kezében szőlőfürtöt tartó várúrnő és a vár aljából feltekintő, szőlő után sóvárgó róka alakjával (N15/7, graf. Röhrenschef). A szőlő és a bor városaként mutatja be Eger az orosz A. Kalasnyikov könyvjegye borospincével és az egri minarettel (N25/9). A XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódó, 1970. november 9-i egri kirándulást több ex libris is megörökíti, többek között az Ebergényi Tibor nevére szőlő, pincében borozó embereket ábrázoló (N38/92, graf. Stettner).

Lippóczy Norbert öccse, Miklós (1913–2004) is neves ex libris gyűjtő volt. Élete nagy részét Passaicben (USA) töltve ex libriseivel az Amerikai Magyar Múzeumot gyarapította. Gyűjteményéből többször rendeztek tematikus kiállítást hazánkban is. A nevére készített könyvjegyek többségükben mulatozó, borozós jelenetet örökítenek meg (N21/34, graf. Drahos; N20/1, graf. N. Ott). (L. 6. ábra.)

A szőlős-boros ex librisek gyakori szereplői Dionüszosz (Bacchus) isten, a bor és mámor megtestesítője, valamint kísérőiként a félig ember, félig állat, kecskeszarvú, patás faunok. A Szigeti István nevére készült „Ex vinis prosit” lapon Pán alakjának nimfával, szőlőfürttel való megjelenítése feliratában is utal a tartalomra, a borral való köszöntésre (N19/25, graf. Fery). A Wiltner Sándor nevére szőlő alkalmi lapon a „Bort, búzát, békességet!” felirat újévi jókívánságként a bőséget, áldást fejezi ki (N11/81, graf. Bordás). Házasságkötésekre készített kisgrafikákhoz is kapcsolódik a bor, a köszöntés motívuma (N19/12, graf. Fery). Dekoratív megformálású Lippóczy Ilona női portrét a kalapján szőlőfürtökkel ábrázoló ex librise (N23/1, graf. Szuszkiewicz). Az Axel Leier német fogorvos,



6. ábra. (Graf. Norbert Ott)

³³ Az ex librisek jelzete: N1/9, N15/8, N22/68, N38/80.

cottbusi ex libris gyűjtő³⁴ számára Drahos István, Kertes-Kollmann Jenő, Kékesi László és Gácsi Mihály által készített könyvjegyek többségén szintén a szőlős-boros téma szerepel (N8/15, 41, N11/17, N38/52).

A „De re coquinaria” feliratú lapok az étkezéssel kapcsolatos témákat jelölnek.³⁵ Ezek felirata megfelel az ’ex libris gastronomicis’ jelentésének. Bordás Ferenc piaci árusokat, illetve női fejet gyümölcsöskosárral ábrázoló ex librisei feliratukban is utalnak a gasztronómiai témára (N11/70, 72). Kopp György könyvjegye ételes-italos csendéletet jelenít meg (N19/7, graf. Fery), hasonlóan Berda József (1902–1966) költő ex libriséhez, melyen étkekkel terített asztal látható. Berda ugyanis a lét hétköznapi örömeiről, például az evés-ivás élvezetéről írt ódai hangú, epigrammatikus tömörségű szabadverseket (N19/32, graf. Fery).

Nőábrázolások, erotikus ex librisek

Az ex libris személyességénél, kis méreténél fogva is alkalmas intim, bizalmas témák, motívumok megjelenítésére. Az erotika világát idéző, „ex libris eroticis”, „ex eroticis”, „sex libris” stb. feliratú könyvjegyek szövegükben is utalnak tartalmukra. A szecesszió korában, mely a hagyományoktól való elszakadást hirdette, és alkotásaiban erőteljes atmoszférát, túlfűtött hangulatot teremtett, az erotika, a férfi és nő kapcsolatának ábrázolása is kiemelt szerepet kapott. A nő, a szerelem, a szexualitás ábrázolása a nyugati országokban többnyire leplezetlen, nyers formát öltött, míg északon inkább a filozofikus megközelítés volt jellemző. E témában Magyarországon 1913-ban Franz von Bayros³⁶ osztrák grafikus, festő alkotásaiból – majd e rendezvény 90 éves évfordulóján, 2003-ban Soó Rezső professzor és más gyűjtők anyagából – nagyszabású ex libris kiállítás nyílt „Sex Libris”³⁷ címmel.

A női aktok, a szerelem témájának ábrázolása tekintetében az orosz gyűjtemény hungarika anyagában a világhírű Franz von Bayros mellett Drahos István, Sterbenz Károly, Menyhárt József³⁸ alkotásai emelkednek ki erotikus fantáziájuk, dekorativitásuk révén. Az aktok egyrészt a harmonikus test formáiban való gyönyörködés kifejezői. A Hanns Heeren nevére készített, női aktot virágok közt, csilaggal ábrázoló ex libris idilli hangulatot áraszt, a női báj hangúlyozza (N11/37, graf. Nagy Á.). Hasonlóan a nőszményt mutatják be Rozsnyay Kálmán és György

³⁴ KRESTIN, Steffen: ... nicht ohne Biss! Exlibris aus dem Bestand des Zahnarztes und Sammlers Dr. Axel Leier/ Stadtgeschichtliche Sammlungen Cottbus. Hrsg.: Steffen KRESTIN. Cottbus, 2003. Regia-Verlag.

³⁵ Az 1968-as comói XII. Ex Libris Kongresszus egyik témáját jelöli. L. *Aki nem tud arabusul...* = Kisgrafika. 1975. 1. sz. 12.

³⁶ *A Gyűjtő* című folyóirat az 1913-as budapesti kiállítása kapcsán különszámot jelentetett meg művészetéről. Mindamellett a kiállítás oly nagy botrányt kavart, hogy a rendőrség bezáratta.

³⁷ *Sex Libris: Erotikus ex librisek kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeum és magángyűjtők kollekciójából* (kiállítási katalógus). Szerk.: HORVÁTH Hilda. Bp. 2003. Iparművészeti Múzeum.

³⁸ Az ex librisek jelzete: N21/23, N8/13, N22/52.

Antal szecessziós ex librisei (N26/3,4, 7) dekoratív megformálással, a szépséget a gyönyörű archban és kecsességben látatva, virágmotívumokkal hangsúlyozva (L. 7. ábra).

A mezítelen női test démoni erejű, erőteljesen erotikus, érzéki tartalmakat is közvetíthet, a csábító nő alakjával, a férfit invitáló mozdulatok, testhelyzetek megjelenítésével. Ágyon fekvő női akt látható Szigeti István ex librisén (N37/11, graf. Kühn). A motívumkincs több esetben összefonódik mitológiai témákkal. A szárnyas gyermekként, a „szerelem nyílá”-val ábrázolt Erósz (római Cupido, Amor) alakja toposzá vált (N8/16). Gyakran antik szerelmi történetek jelenítődnek meg, pl. Európé elrablása (N8/20); Danaé argoszi királylánynak, Perszeusz anyjának a története vagy Lédá a hattyúval (N38/35). Nőt elrabló kentaur (N8/19, graf. Sterbenz) látható Szigeti István könyvjegyen.



7. ábra. (Graf. Rozsnyay Kálmán)

Néprajzi-irodalmi hagyományt őrző ex librisek

A tárgyi és szellemi néprajz képi és motívumvilágának megjelenítése a kisgrafikákon kiterjed a népi építészetre, a fafaragó művészetre, a népi hímzésmintákra, a stilizált virágábrázolásokra stb.³⁹ A többségében realista életképeket, etnográfiai témájú ex libriseket alkotó Bordás Ferenc (1911–1982) képi világában a szürrealisztikus, balladisztikus vonások ötvöződnek egyfajta dekoratív, meseszerű látásmóddal, gyakori madár- és virágábrázolásokkal, csendéletekkel (N11/41, N11/68). Egy házasságkötésre készített alkalmi lapján mézeskalács házikó szerepel egy ifjú párral (N11/85). Bod Sára ex librisén két rózsaszál látható (N11/65). Mesei elemként jelenik meg Bordás Sándor lapján a gyermekét ölében tartó anya mellett az egyfejű sárkány alakja (N11/84).

Sebők Zsigmond ex librise magyaros népviseletbe öltözött asszonyt ábrázol, a háttérben gémeskúttal (N26/5, graf. Rozsnyay). László Gyula (1910–1998) régészprofesszor Mátyás Vilmos nevére készített könyvjegyen is nőalak látható népviseletben, kezében galambbal (N26/8). A galamb – a keresztény ikonográfiából eredeztethetően a béke, a szelídség, a tisztaság jelképe – gyakran előfordul Fery Antal grafikáin is (pl. N19/66). Galambos Ferenc számára – nevére utalóan – számos galambot ábrázoló ún. beszélő ex libris készült, időnként összekapcsolódva a könyv, a Biblia motívumával (N11/52, graf. Menyhárt).

³⁹ A témából hazánkban az egyik legátfogóbb bemutatást a millicentenáriumhoz kapcsolódó kisgrafikai és ex libris pályázat nyújtotta 1996-ban „1100 éves magyar népművészet” címmel. L. A KBK millicentenáriumi pályázata. = Kisgrafika 1996. 4. sz. 4–20.



8. ábra. (Graf. Buday György)

Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, az angol királyi fametsző társaság tagja, az első magyar fametszetregény készítője⁴⁰ egyedi, páratlan világát a magyar mesék, legendák, balladák motívumainak metamorfózisával teremtette meg. Illusztrációkat készített Ortutay Gyula néprajzi gyűjtéseihez, Radnóti Miklós költeményeihez. Fába metszve idézte Arany János és a székely nép balladáit, Madách Imre Tragédiáját. Irodalmi és egyúttal néprajzi vonatkozású Radnóti Miklós nevére szóló könyvjegye, melyen nőalak szerepel szív alakú testtel, egy szál tulipánnal, az égen a Holddal (N26/1). Népviseletbe öltözött pár látható Ortutay Gyula néprajzkutató ex librisén (N26/2). (L. 8. ábra)

A Lustig István szegedi ügyvéd számára készített fametszetű könyvjegyen a tanya és a gémeskút megjelenítése összekapcsolódik egy másik motívumvilággal, a könyvet olvasó ember alakjával (N8/34, graf. Buday). Zsindelyes kerek kút látható Szölgyémy Pál ex librisén (N3/20, graf. Farkas).

Népies életképek elevenednek meg Andruskó Károly több grafikáján: Csépe Imre ex librisén parasztember látható, a háttérben tanyával (N29/3); bográcsban ételt készítő férfit, a háttérben tóval, csónakkal mutat be Andruskó ipse fecit könyvjegye (N29/4). Menyhárt József 1939-es, Réthy István nevére szóló újévi lapján parasztcsalád látható kaszával, korsóval, gyümölcskosárral, mézeskalács szívvvel (N22/51). Falusi életkép látható házakkal, asszonyokkal Wiltner Sándor újévi grafikáján (N11/81, graf. Bordás). Tempinszky István alkotásán, a V. K. Polikarpov számára készített ex librisen kardból munkaeszközt, ekevasat hajlító munkás ábrája látható (N38/26).

A magyarság egyik emblemikus helye, a Hortobágyi Nemzeti Park a csikóssal, a kilenclyukú híddal Petőfi Sándor tájverseit idézi. Az Alföldön lovát ugrató csikós alakja jelenik meg a Szölgyémy Pál és a Nagy József részére készített könyvjegyen (N3/19, graf. Farkas, N3/32, graf. Toroczkai). Irodalmi műhöz, Arany János elbeszélő költeményéhez kapcsolódóan a nádasban bujdosó Toldi alakja, a farkaskaland jelenete elevenedik meg Jutka könyvjegyén (N21/38, graf. Drahos).

⁴⁰ Boldogasszony búcsúja (15 fametszet). L. Dr. Tóth Ervin: Buday György. In: Magyar Exlibris-gyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete Évkönyve. Bp. 1937. 14.

Mitológiai-történelmi tárgyú ex librisek

Az ún. kép-a-képben eljárás, melyet a festészetben régóta alkalmaznak, a korábbi kultúrák alakjainak, motívumainak, alkotásainak a felidézése, beépítése a kompozícióba.⁴¹ A magyar ex libris művészetben e módszerrel valósítja meg világhíressé vált parafrázisait Vén Zoltán.⁴²

A bibliai bűnbeesés jelenetét idézi fel Staibl Andor könyve (N8/6, graf. Gál). Imhotep alakjával az ókori Egyiptomot hívja elő Primász Péter ex librise (N19/13, graf. Fery). Nagy László Lázár ceglédi grafikus egy saját névre szóló könyvjegyen az egyiptomi írnok szobra látható (N38/13). (L. 9. ábra.)

Sterbenz Károly női aktokat bemutató, erotikus, ún. sex librisei Szigeti István nevére gyakran összekapcsolódnak a görög mitológia történeteivel, pl. Európé elrablásával (N8/20), a félig ember, félig ló formájú kentaurok alakjának felidézésével (N8/19). A bika képében megjelenő Zeusz és Európé szerepel Fery Antalnak az 1961-es lipcsei ex libris kongresszusra alkotott könyvjegyen is (N19/21). Léda a hatyú alakjában őt elcsábító Zeusszal látható Kertész Dénes ex librisén (N38/35, graf. Drahos). Stettner Béla egyik könyvjegye a görög mitológia hírhedt téma jelenetét idézi: Párizs és a három, a legszebbnek járó aranyalmaért vetekedő istennő alakjának ábrázolásával (N22/96, Jaczkó László nevére). A szerelmi vágy istene, a nyilazó Erósz látható Pali ex librisén (N8/16, graf. Révész).

A Rezsodovics Ferenc nevére készített könyvjegyen Zeusz mint főisten jelenik meg, hatalmas villámokkal (N19/77, graf. Fery). Petrikovits László szerencsi orvos⁴³, a Szerencsi Múzeum egyik létrehozója, a könyvek, ex librisek, képeslapok lelkes gyűjtője számos könyvjegyet készíttetett a szintén szerencsi grafikussal, Fery Antallal. Ezek közül több az antik világból meríti témáját: az ókori Görögországot idézi a Pallasz Athéné alakját (N19/63), illetve az ülő nőalakot amforával megjelenítő ex libris (N8/32). Az antik világ harcaira utal a harci szekeret bemutató könyvjegy (N19/18). A Tímár József nevére alkotott ex librisen álarc látható, mely az ókori görög színházak világába vezet (N19/70). Gaál András nevére szólóan klasszikus görög fej profilja rajzolódik ki (N19/46).



9. ábra.

(Graf. Nagy László Lázár)

⁴¹ Az egyetemes festészetben elsőként Giotto alkalmazta. L. Dr. MEZEI Ottó: *Az ex libris ha meg-növekszik*. In: *Vén... i. m.* (3. jegyzet) 5.

⁴² Vén Zoltán alkotásai közül ide sorolhatók profán és szakrális témák egyaránt, például a Dürer-figurákból komponált ex librisek, vagy Aszklépiosz figurája, Szent Mihály, Szent Jeromos alakja stb.

⁴³ GALAMBOS Ferenc: *Dr. Petrikovits László (1901–1972)*. = Kisgrafika különszám, 1994. 22.



10. ábra. (Graf. Stettner Béla)

felkelés elevenedik meg: parasztok láthatók zászlókkal, cséphadarókkal (N11/7, graf. Stettner). (L. 10. ábra.)

Foglalkozásjelölő ex librisek

A foglalkozásjelölők közül az egyik leggyakoribb motívum a jogra, jogászai hivatásra utaló bekötött szemű, pártatlan Justitia alakja, illetve attribútumai, a mérleg és a pallos. Ezek szerepelnek például Eisenbarth Tamás és Gombos László jogászok ex librisein (N38/79. graf. Fery, N38/49, graf. Drahos). Időnként a paragrafusjel és a bölcsességet jelképező bagolymotívum kapcsolódik össze (N38/18). Előfordul a téma moralizáló bemutatása, például a mérleg két serpenyőjében az igazság és a bűn allegorikus megjelenítésével.

Az orvosi ex libriseken leggyakrabban betegét vizsgáló orvos látható, de a doktort ábrázolhatják dolgozószobájában, kutatómunkát folytatva, mikroszkóp, könyvek társaságában is. Az orvosi ethosz allegóriái, jelképei mellett az egyes szakterületeket közelebbről is bemutató, orvosi eszközöket, mérőműszereket, magát az orvoslás folyamatát megjelenítő ábrákat is találhatunk, például Pólus Károly és Bánhidó Ferenc könyvjegyein (N38/87, N11/4, graf. Stettner). Gyakori a gyógyítás görög istenének, Aszklepiosznak⁴⁴ az ábrázolása a kígyós bottal (Aesculap pálca), mely az orvoslás-gyógyítás eszméjének kifejezőjeként a gyógyszerészet szimbóluma is. A serleg vagy pálca köré tekeredő kígyó külön szimbólumként is előfordul, szintén Aszklepioszra, illetve a bibliai Mózesre utalóan (Ex libris Berger T., N28/16, graf. Gy. Szabó). A „szent” kígyónak gyógyító erőt tulajdonítottak, ezért az élet

⁴⁴ Aszklepiosz az epidaurosziak szerint a gyógyítás tudományát egyrészt Apollóntól, másrészt Kheiróntól tanulta. Olyan ügyes seborvos lett belőle, és annyira értett az orvosságokhoz, hogy őt tisztelik az orvostudomány atyjaként.

megújulásának jelképévé vált. A gyógyászat két védőszentje, Szent Kozma és Szent Domján, valamint az egészség istenasszonya, Aszklépiosz lánya, Hügienia figurája is kedvelt motívum.⁴⁵ Az egészség és a betegség kérdéskörének megjelenítése és összekapcsolása a halál, az elmúlás gondolatkörével a szecesszió idején különös hangsúlyt kapott. A halál gyakran kaszásként (vagy csuklyásként) jelenik meg, csontvázal, koponya- és virágábrázolással, homokórával, például Vas Frigyes és Tiboldi Tibor ex librisén (N33/1. graf. Cserna, N21/18. graf. Drahos).

A mérnöki tervező munkára utaló körző, vonalzó, könyv, épületmakett szerepel Hollós Lóránt ex librisén (N21/50, graf. Drahos); rajzolóasztalnál dolgozó mérnök látható Kiss Tibor könyvjegyen (N11/36, graf. Kollmann). (L. 11. ábra.)

Egy kísérletező tudóst lombikkal, körzővel mutat be Kopp Károly könyvjegye (N19/5, graf. Fery).

A névre utaló, ún. beszélő ex librisek közül Szabó János könyvjegye a szabók foglalkozásának kellékeit mutatja be: ollót, táskát magával vivő férfit ábrázol (N28/19, graf. Takács). Szövő nő, ollós címer látható Sterbenz Tercsi ex librisén (N8/9, graf. Sterbenz).

A sport világába vezet a Gombos László jászberényi bíró számára Drahos István (1895–1968) által az 1968-as mexikói olimpiai évre alkotott könyvjegy dobogókon álló sportolókkal, az előtérben az olimpiai lánggal és az olimpiai jelszóval: „Altius, citius, fortius!” (Gyorsabban, magasabbra, erősebben!) (N21/60). Ugyanezt a témát veszi tárgyául a Várkonyi Károlytól (1910–2001) rendelt ex libris, az olimpiai öt karika ábrázolásával (N38/20). Sakkfigura szerepel Tokaji András könyvjegyen (N19/51, Fery). A vadászatra utalóan Zakár József ex librisén szarvas látható célkeresztben (N11/32, graf. Nagy L.).

Többféle foglalkozás fő tevékenységeit jeleníti meg Andruskó Károly ipse fecit lapja: a festő, a tanár, a földműves és a munkás alakjával (N29/5).

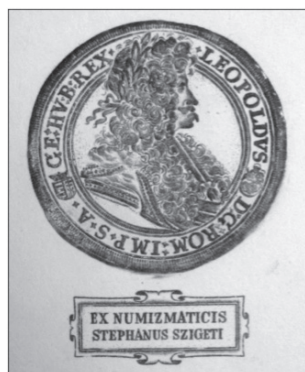
Gyűjtésre, hobbiira utaló ex librisek

Az ex libris könyvtulajdonost jelölő funkcióján túl az utóbbi századokban egyre inkább a gyűjtés és a cserék tárgyává vált. Ezt segítették elő a megalakuló kisgrafika egyesületek, illetve a hazai és nemzetközi szinten rendezett találkozók, kongresszusok. Drahos István egyik könyvjegyen a „KBK szekerét” húzó Réthy István, a Kisgrafika Barátok Köre titkára látható (N21/27). A „Kedvenceim” felira-



11. ábra. (Graf. Drahos István)

⁴⁵ HORVÁTH Hilda: *Foglalkozási jelképek az ex libriseken.* = Kisgrafika 1988. 2. sz. 28.



12. ábra. (Graf. Vertel József)

tú lapon Réthy legkedvesebb könyvjegyei és azok készítőinek szignói szerepelnek, nemzetközi vonatkozásokkal (N21/28). Az 1964-es krakkói kongresszus alkalmából a szintén Réthy nevére alkotott grafikán egy nőalak szignós lapokat szór maga köré (N19/11, graf. Fery).

Az ex librisek más gyűjtőtevékenységekről, hobbiokról is tanúskodhatnak. A numizmatikai ex librisek az éremgyűjtés hobbijára utalva érmekeket ábrázolnak. Ide sorolhatók Fery Antal 'ex numismaticis' lapjai (pl. Giuseppe de Michelis és Mario Manca nevére, N19/1,2). Ezek mellett Szigeti István, neves budapesti érem- és kisplasztikagyűjtő, ex libris készítő, a Kisgrafika Barátok Egyesületének alapító tagja számára készített érmés lap szerepel a Minajev-anyagban (N3/23, graf. Vertel).⁴⁶ (L. 12. ábra.) Szigeti István az ország egyik legnagyobb numizmatikai anyagával rendelkezett, de emellett kb. 60 000 darabos ex libris gyűjteményt is létrehozott, benne 70 körüli saját névre szóló lappal. A két gyűjtemény összekapcsolását jelentette a numizmatikai téma kisgrafikán való szerepeltetése, az ex numismaticis lapok készíttetése. Komlós János könyvjegyén is érem szerepel, mikroszkóppal (N11/26, graf. Trojan).

A 'filatélia' szóból alkotott 'ex philatelicis' felirat a bélyeggyűjtő ex libriseket jelöli. A hobbira utaló ábrázolás, azaz bélyegek szerepelnek Kopp György és Otti Fuchs ex librisein (N3/27, N19/47, graf. Fery).

Önreflektáló, a művészetre utaló ex librisek

Önreflektálóan a művészet témáját középpontba állító ex librisekre is találhatunk példákat. Ennek egyik formája, amikor az ábra közvetlenül utal a művészi tevékenységre annak eszközei vagy egy munkafolyamat a bemutatásával (N19/31, Drahos). A Kisgrafika Barátok Köre nevére szóló, metszőszerszámokat ábrázoló ex libris, az olasz M. E. Leboroni alkotása akár a kisgrafika kör emblémája is lehetne (N34/7). Gy. Szabó Béla egyik könyvjegyén fába szúrt metszőkések utalnak az ex libris készítés folyamatára (N25/1, graf. Upitis). A munkaeszköz időnként kiegészül a művész portréjával: egy saját nevére készített alkalmi lapon például Fery Antal önarcképe látható vésőkkel (N19/76, Fery). Nyomdászműhely, nyomdászgép idézi fel a sokszorosítást Zilahi László ex librisén (N39/3, graf. Rozsnyay). Katona Kiss Ferenc és Zakár Ferenc könyvjegyén festő látható állvánnyal, modellt álló nőalakkal (N21/10, graf. Drahos, N22/85, graf. Stettner).

⁴⁶ *Numismatiker exlibris*. Hrsg.: Walter GRASSER. Coburg, 1979. Neue Presse, 39.

Az ex librisek felidézhetnek valamely jeles műalkotást, szobrot, festményt stb. Ezek közül kedvelt motívum Kolozsvári Márton és György szobra, a Sárkányölő Szent György (N11/38, graf. Herczeg). Brüsszel ismert jelképe, egy kis bronz szökőkút-szobor, a Manneken Pis szerepel Szigeti István egyik ex librisén (N19/26, graf. Fery). Női torzó látható Szentessy László ipse fecit lapján (N14/6). Szász Endre (1926–2003) festő, grafikus számára külföldi művész, J. Szuszkiewicz (N4/6) készített könyvjegyet, melyen az ülő Krisztus szobra utal a festő vallásos tárgyú műveire.

A Gesamtkunstwerk gondolata jegyében többféle művészeti ág képviselői – egy festő, egy grafikus, egy szobrász és egy zenész – láthatók a Kertész Dénes nevére szóló ex librisen (N21/13, graf. Drahos), illetve az Ivenszkij nevére szóló könyvjegyen (N21/39). A művészcímer, mely három tarpajzsot tartalmazó címerpajzs-ból áll (fent kettő, alattuk egy kispajzs), kiegészítő elemként sokféle kompozícióban helyet kap. Erdélyi István ex librise férfialakot ábrázol, kezében könyvvel és fáklyával, a háttérben a művészcímerrel (N22/33, graf. Kollmann). Kollmann Jenő ipse fecit lapján nőalak szerepel festőecsettel, művészcímerrel, galambbal (N22/34), Nagy Dezső könyvjegyen fáklyával, címerekkel (N38/33, graf. Drahos). Gyakori, hogy a képen a művészetek egyéb jelképei, attribútumai (paletta, lant stb.) fordulnak elő, pl. Klaus Rödel ex librisén sellő látható, lanttal (N33/2, graf. Diskay). A tájban elhelyezett festőállvány a plein air festészetre utal.

A színház, a tánc és a zene világába vezet a Fr. Carbonara nevére Nagy Árpád által alkotott ex libris, cipőjét kötő balerina alakjával (N22/59). A kép fény-árnyék hatásai, festményszerűsége révén felidézi Edgar Degas balerinákat ábrázoló festményeit, illetve Robert Demachy „A kulisszák mögött” című, fényképről készült guminyomatát, a „festői fényképezés” egy példáját.⁴⁷ Hofi Géza (1936–2002) humorista könyvjegyen személyéhez illően színész szerepel, két álarcval (N11/28, graf. Trojan). A zene világát idézi Sass Ervin ex librise zongorával (N8/36, graf. Takács), Klein Henrik könyvjegye zongorázó nőalakkal (N26/4, graf. Rozsnyay), illetve a Semseyné Valkó Ilona nevére szóló ex musicis lap, orgonán zenélő nőalakkal (N19/27, graf. Fery). Jandó Jenő (1952–) zongoraművész legfőbb attribútuma a zongora (N28/17, graf. Takács), mint ahogy Kodály Zoltán (1882–1967) zeneszerzőt, népzene kutatót jól jellemzik az énekesmadár, a népi motívumok és a hárfa (N19/9, graf. Fery). J. Gruber könyvjegyen egymást átölelő fiatal pár látható, Strauss egyik művéből vett idézettel, kottarészlettel (N21/42, graf. Drahos).

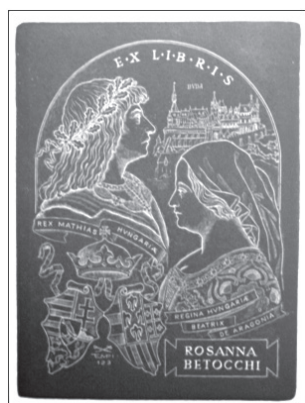
Portré ex librisek

Külön kiemelném gazdag művelődéstörténeti vonatkozásaik miatt a portré ex libriseket. A tulajdonos arcképét ábrázoló ex librisek első alkalmazásaira már a 16. századtól láthatunk példákat az ún. kettős (a címet, illetve a tulajdonos port-

⁴⁷ BEKE László: *Műalkotások elemzése*. Bp. 1984. Nemzeti Tankönyvkiadó, 313.



13. ábra. (Graf. Fery Antal)



14. ábra.

(Graf. Tempinszky István)

róját ábrázoló) super ex libriseken, melyeket kívülről sajtoltak a könyv bőrtáblájába.⁴⁸ A portré szerepeltetése hazánkban főleg a 18. századtól terjedt el, amikor a címert háttérbe szorítva egyre gyakrabban az egyént jellemző, bemutató ábra került a könyvjegyre. A megrendelők arcképeinek alternatívájaként kedvenc írók, költők, tudósok, történelmi személyek, művészek portréi is megjelentek, az egyén érdeklődési körére utalóan.

Stettner Béla portré ex librisei közül Ady Endre szerepel a Szigeti Zsuzsa nevére alkotott könyvjegygyen (N22/93), az 1970-es ex libris kongresszus alkalmából készült, a nevére szóló lapon pedig Semsey Andor – ex libris gyűjtő, művészeti szakíró, a Kisgrafika Barátok Köre vezetője – profilábrázolása látható (N22/77). A könyvnyomtatás feltalálója, Gutenberg profilja látható Fery Antal határozott vonalvezetésű fametszetén (Kiss Károly könyve, N19/42). (L. 13. ábra.)

Dante olasz költő arcéle jelenik meg Petrikovits László ex librisén (N19/54, graf. Fery). Petrikovits bélyeg nagyságú portré ex librisei közül ismeretek emellett az Ady Endrét, Petőfi Sándort ábrázolók (Fery Antal alkotásai).⁴⁹ Rosanna Betocchi aprólékosan kidolgozott, rézmetszetű könyvjegygyen Mátyás és Beatrix profilja szerepel címerrel, a budai Várral (N38/21, graf. Tempinszky). (L. 14. ábra.)

Bocskai István portréját láthatjuk a szerencsi Bocskai István Gimnázium számára készített intézményi ex librisen (N19/74, graf. Fery). Maczelka Tibor könyvjegygyen az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelésre emlékezve Dózsa György portréja látható, a háttérben felkelőkkel (N11/21, graf. Fery). Nagy László Lázár (1935–) ceglédi grafikus in memoriam lapjai közül kiemelném a Bartók Béla nevére szólót Bartók arcképével (N11/13), illetve a Beethoven nevére készült portrélapot (N11/15). Sinkovits János centenáriuma (1870–1970) Andruskó Károly portré ex libriszel emlékezett (N29/9).

A külföldi hírességeket felidéző lapok közül Dürer portréja látható Semsey Andor ex librisén (N3/6, graf. Várkonyi), Mengyelejevé pedig a Semsey András nevére alkotott könyvjegygyen (N38/73, graf. Fery).

⁴⁸ A Gyűjtő. *Le Collectionneur. Ex-libris különszám.* Szerk.: SIKLÓSSY László. Bp. 1913. Szent György Céh, 55.

⁴⁹ Fery... i. m. (9. jegyzet)

Bordás Ferenc női portréi egyedi szint jelentenek: az ábrázolást szívesen gazdagítja a fejeket fátyolszerűen körülvevő finom vonalvezetésű és dekoratív rajzolattal. Gyümölcstálszerűen díszített kalapot viselő nő portréja látható a Gianni Mantero (1897–1985) építésmérnök, a világ egyik leghíresebb olasz ex libris gyűjtője nevére szóló lapon (N11/70). Bordás saját nevére készítettett könyvjegyen is kalapos női fej szerepel (N25/5, graf. Goljakovszkij).

A külföldi grafikusok alkotásai közül ábrájában és megrendelőjében is magyar vonatkozásúak a minszki J. Ny. Tyihanovics rézkarc technikával készített portré ex librisei: II. Rákóczi Ferenc (N24/7), Liszt Ferenc (N24/12), Bartók Béla (N24/10) és Arany János arcképével (N24/11),⁵⁰ Réthy István, illetve Semsey Andor nevére. Ezek amellet, hogy újabb példákkal gazdagítják a magyar portrétörténetet, az orosz gyűjtemény legszebb darabjainak számítanak; aprólékosan kidolgozott, élethű alkotások.

Nem hungarika vonatkozású, de a gyűjtemény eredeti tulajdonosa, J. Ny. Minajev miatt említésre méltó egy nevére készítettett, az orosz drámaíró Puskin portréját bemutató ex libris.⁵¹

Végszó

Az ex libris mint vizuális dokumentum komplexitása révén egyszerre képes tükrözni a korszellemet, a korstílust, a művészt, a rá jellemző technikát, a megrendelőt és az ő attribútumait, foglalkozását, hobbiját; betekintést ad történelmünk jeles napjaiba, portrékon követhetjük nyomon kiemelkedő tudósainkat, íróinkat, művészeinket. Az ex librisek mint képi üzenetek ikonográfiája a művelődés- és társadalomtörténet, az irodalom, az építészet, a vallás és a zene világába egyaránt betekintést ad, lehetőséget nyújtva a tudományok közti átjárásra.

A kisgrafikai műfaj életben tartásához pedig elengedhetetlen a mecénások, a megrendelők és az ex libris gyűjtők személye. A megrendelők – mint azt a foglalkozásjelölő ex librisek leginkább tanúsítják – a társadalom széles rétegét képviselik: a képzőművészek mellett találhatunk köztük könyvtárosokat, történészeket, művészettörténészeket, írókat, költőket, nyelvészeket, zenészeket, színészeket, papokat, orvosokat, jogászokat, mérnököket, építészeket, politikusokat, sportolókat stb., és magánszemélyek mellett intézményeket is. A moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya hungarika vonatkozású ex librisei változatos motívumkincsükkel, gazdag nemzetközi vonatkozásrendszerükkel a grafikusok mellett róluk, a megrendelők, a gyűjtők igényeiről, ízlésvilágáról is tanúbizonyságot tesznek.

⁵⁰ II. Rákóczi Ferenc (N24/7) és Liszt Ferenc (N24/12) portréja – Réthy István nevére; Bartók Béla (N24/10) portréja – Semsey Andor nevére; Arany János arcképe (N24/11) – Semsey András nevére.

⁵¹ Puskin születésének 175. évfordulójára 1974-ben készítette Evald Okas grafikus. L. *Internationale Exlibris-Ausstellung, Dichter und Dichtung im Exlibris*. Hrsg.: Herbert SCHWARZ. Helmbrechts, Kronach. 1982. Kreis- und Autobibliothek, 25.

TÓTH KORNÉLIA, V.

**L'iconographie des ex-libris de rapport hongrois
de la Bibliothèque Rudomino de Moscou.**

L'approchement de point de vue iconographique-iconologique des ex-libris, le contenu d'image, la découverte des motifs le contenant, sa présentation, son interprétation, peuvent servir de résultats ultérieurs dans le domaine des recherches de l'exlibrisologie.

Le sujet de l'analyse, les ex-libris de rapport hongrois du Département des Livres Rares de la Bibliothèque Nationale Russe de Langues Étrangères Rudomino de Moscou, sont bien déterminables dans le temps, ils sont exécutés dans les années 1960–70, tandis que par l'ensemble des motifs, ils peuvent être classés dans la catégorie des ex-libris à sujet, et symboles, à côté desquels, les pièces à texte ou bien à motifs héraldiques sont en nombre minime. À partir du 18^e siècle, la personnalisation toujours plus importante des ex-libris, la formation de l'ex-libris moderne a fait diffuser l'emploi des marques de livres à sujet, en revanche des marques préalables, aux motifs héraldiques. Les groupes les plus importants – à retrouver également dans la collection de Moscou – sont les suivants: représentation de livre, topographique, (paysage ou bâtiment), en rapport du vin et des repas, représentant des femmes, érotique, conservants des traditions folkloriques ou littéraires, à sujet mythologiques, ou historique, renvoyant aux arts, et portraits. Souvent peut-on rencontrer des marques exprimant d'un symbole caractéristique la profession du propriétaire, ou encore les marques présentant des idées abstraites, des mythes devenus parties de la tradition culturelle commune. Certaines pièces, de même par leurs inscriptions, renvoient à leur sujet, ex musicis, à la musique, ex numismaticis à la collection numismatique, ex philatelicis à la collection des timbres, ex vinis en rapport des vins, ex libris gastronomicis en rapport des repas, ex libris geographicis à sujet géographique ou de voyage, ex libris eroticis ou encore sex libris, signale une image à contenu érotique. La discursivité est à remarquer le plus évidemment dans le cas des images renvoyant au nom du propriétaire, des ex-libris 'parlant'.

L'ex-libris donc peut-être interprété dans la relation interrétérante du texte et de l'image, un ouvrage graphique, souvent à contenu symbolique, présentant son sujet de manière concentrée, dont la recherche demande les connaissances de plusieurs branches de science.

KÖZLEMÉNYEK

Transcursum. *Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról.*¹ Tarnai Andor bizonyosan még igen sokáig megkerülhetetlen magyar kritikátörténeti összefoglalásában² részletesen elemzi az 1480-ban, Velencében nyomtatott esztergomi breviárium³ előszavát,⁴ a rá annyira jellemző éleslátással véve észre és távlatosan elemezve az apró adatokban rejlő tanulságokat. Csak a legkomolyabb tudósok sajátja, hogy egymástól távol levő, tűszúrásnyi pontokból összképet vizionáljanak. Ha ezen az alábbi, egyetlen tűszúrásnyi ponton esetleg némi helyesbítésre szorulnak következtetései, akkor is az övé az érdem, hogy e szövegnek a könyvtörténeti szemponton túli jelentőségére fölhívta a kutatás figyelmét.

Tarnai szerint az előszót „még az oklevélírás formai szabályai szerint, nem éppen magas irodalmi műveltséggel és tájékozottsággal szerkesztették meg”.⁵ Részletes indoklás nélkül is elfogadható, hogy Túroni Mihály milikói püspök, esztergomi helynök⁶ szövege – az ún. reneszánsz-humanista stiliztikánál⁷ semmiben nem alább való, egyszerűen más, ráadásul élő, természetes – középkori latint,

¹ A tanulmány az OTKA K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” pályázatának keretében készült.

² TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó.

³ RMK. III/1. 1.

⁴ Az előszót, az incipitet és a kolofont újra közölve, e tanulmány elemzéseinek egy korábbi, változatosabb formájával I. *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurembergae apud Anthonium Koburger; anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*. Ed.: Blasius DÉRI. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, xx–xxiv. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 16./Monumenta Ritualia Hungarica 1./ L. még különösen a 105–106., 109. jegyzetet.

⁵ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

⁶ Róla I. KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhazsználata 1183–1543*. Bp. 2007. Szent István Társulat/Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae III. Studia 9./ Különösen: 103–107, 193–194. Az esztergomi kanonokokra és a káptalan műveltségének jellegére vonatkozóan bővebb kifejtéssel elemzi e szöveghelyet is: KÖRMENDY Kinga: „*Studiosus Ciceronis*” kanonok fogalmazta-e az első nyomtatott *Breviarium Strigoniense* előszavát? In: *Summa. Tanulmányok Szelestei Nagy László 60. születésnapjára*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. PPKE Bölcsészettudományi Kar Kari Kiadó, 183–188.

⁷ Bár ÁBEL Jenő (majd a hagyatékából kiadó és azt kiegészítő Hegedűs István) stiliztikai kifogások nélkül sorolja a reneszánsz irodalmába: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Iussu Academiae Scientiae Hungaricae ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partismque auxit Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1903. 291–292. Folytatólagosan az 1484-es zágrábi breviárium előszava: 292–293.

éspedig az oklevélszerkesztés formuláit, frazeológiáját, egészében véve annak körülményes „stílusát” és a szokott egyházas terminológiát használja.⁸

E prefáció stilisztikai sajátosságait, valamint egész oklevélszerző jellegét azonban nem feltétlenül, sőt egyáltalán nem a „reneszánsz-humanista” műveltség hiányára kell visszavezetnünk, hanem – mint azt Körmendy Kinga⁹ már megállapította – a szöveg hivatalos (jogi), jövőhagyó, illetve elrendelő jellegére (a jogász érseki helynök részéről), továbbá az Esztergom akkori, „sede vacante” egyházi jogi helyzetéből következő uralkodói „jelenlétre”. Legyen ez bármilyen szintű befolyás,¹⁰ a világi uralkodó parancsára való utalás (annak szokott jogi formuláival és középkorias stilisztikájával) teljességgel indokolt. Éppen ezért a munka „nemzeti jellegéről”, „az uralkodó személyének határtalan becsüléséről”, „történeti perspektíváról” és „nemzeti önbecsülésről”¹¹ szóló vélekedések is túlínterpretációnak tűnnek: a szöveg e tekintetben egy egyházi jogi helyzet egyszerű lenyomata.¹²

Tarnai Andor a szakértő kanonokokra való, fentebbi előszóbeli hivatkozást¹³ úgy értelmezi, mint egy tudós klerikus kör szöveggkritikai munkájának elismerését: „A kritikátörténet tárgyává azáltal válik a kiadvány, hogy már a király javított, helyes szöveget kívánt kinyomtatni, s e feladatot az eszter-

⁸ Az ellenőrzés megkönnyítése végett idézzük a latin szöveget, kurziválással kiemelve az alább elemzendő szövegrészletet: „Michael, episcopus Milkonienensis ac in ecclesia Strigoniensi in pontificalibus vicarius et causarum auditor generalis omnibus et singulis dominis, clericis beneficiatis et non beneficiatis, curatis et non curatis, ecclesiarum plebanis et eorum vicegerentibus et alias quarumcumque dignitatum titulis insignitis in et sub dioecesis iurisdictione et provincia dictae ecclesiae Strigoniensi constitutis et commorantibus salutem et paternam in Domino benedictionem. Superioribus diebus recepimus in mandatis a serenissimo principe, domino Matthia, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo, domino nostro gratiosissimo, quatenus de modo et rubrica ipsius almae ecclesiae Strigoniensis *breviarium correctum pro exemplari* super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, diurnis et nocturnis, circumspecto Ioanni de Ratispona librario ad imprimendum plura breviora pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus. Nos attendentes huiusmodi mandatum regium iustum, accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis, huiusmodi *breviarium bene correctum et transcursum pro exemplari* ad imprimendum plura iuxta rubricam ecclesiae Strigoniensis tradidimus. Quare vos omnes et singulos dominos praefatos in et sub dioecesis iurisdictione et provincia Strigoniensis commorantes in virtute salutaris oboedientiae requirimus et hortamur, ut huiusmodi horas canonicas iuxta statuta sanctorum patrum et rubricam Strigoniensem perficere ad salutem animarum vestrarum valeatis, huiusmodi impressa breviora pro usu vestro ad vestras ecclesias disponatis feliciter. [8”]

⁹ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148–149.

¹⁰ Tarnait követve (*i. m.* [2. jegyzet] 75) – a nyomtatott liturgikus könyvek sorozatának tanulságait is meggondolva (*Missale Strigoniense 1484. i. m.* [4. jegyzet] xvi. 75. jz.) – úgy vélem, Mátyás valóban „felismerte az új találmány jelentőségét”, vagyis megsejtette a könyvnyomtatás korszakváltó szerepét, és – miért ne vennénk a lényegre illetően komolyan Túroni Mihály szavait a királyi parancsról – „az esztergomi egyházmegye breviáriumának kinyomtatására 1479-ben maga adott utasítást”. Meggondolandó, hogy az 1484-es kiadás ([a, j]) az 1479-es királyi parancsot 1484-re is megismétli. Kérdés, hogy ez csupán mechanikus ismétlés, anélkül, hogy kihagyták volna a királyra való hivatkozást (mintegy folyamatosan érvényesnek tekintve azt), vagy pedig valóban újabb királyi parancs előzte meg az újrakiadást. Véleményem szerint mindkét esetben lényegileg meglehetett a királyi akarat.

¹¹ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 76.

¹² Vö. KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148.

¹³ „accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis...”

gomiak elég tudatosan és szervezeten hajtották végre. [...] a sajtó alá rendezés feladatának világos fölismerésére ott derül fény, ahol az idézett uralkodói rendeletnél is nyomatékosabban hangsúlyozza a szöveg javított voltát: valamiféle laza munkaszervezet körvonalai azokból a szavakból vehetők ki, melyekben Túroni Mihály püspök, érseki vikárius elmondja, hogy az ügyel kapcsolatban kikérte néhány hozzáértő kanonokjának véleményét. Arra azonban, hogy ténylegesen ki rendezte sajtó alá az esztergomi egyházmegye első nyomtatásban megjelent breviáriumát, az előszóban a leghalványabb célzás sem található.”¹⁴

E nagy ívű értelmezést már annak alapján is módosítanunk kell, ami az 1480-as évekbeli esztergomi káptalan tagjainak műveltségével kapcsolatos, Körmendy Kinga-féle kutatásból kiderül, tudniillik hogy abban „nem voltak humanista műveltségű egyetemjárt méltóságok, akik a megfelelő szellemi, anyagi tekintéllyel és lehetőségekkel rendelkeztek. Garázda [Péter] volt az egyetlen az 1480-as években a székeskáptalanban, aki humanista tanultsággal rendelkezett, de ekkor még csak nyitrai főesperes volt. Egymagában humanista, ezzel a javadalommal nem lehetett döntő szava”.¹⁵

A művelődéstörténeti-szociológiai szempontú vizsgálódást és annak kézenfekvő következtetéseit kiegészíti és megerősíti az előző egyetlen, de érdekes tanulságokat rejtő szavának elemzése. A királyi parancs „correctum pro exemplari” kifejezését ugyanis a végrehajtásról beszámoló mondat („Nos autem...”) bővítve ismétli meg: „bene correctum et t r a n s c u r s u m pro exemplari”.

A „correctum” (’kijavított’, azaz ’korrekt’) és a „pro exemplari” (’a mintapéldány szerint kijavítva’, ’összevetve a mintapéldánnyal’) kifejezéseket – helyesen – Tarnai is a középkori scriptoriumok összefüggésébe helyezi: „a szerzetesi scriptoriumokban nálunk is, mint mindenütt, gondosan ügyeltek a lemásolt szövegek helyességére”.¹⁶ Legalábbis a mintapéldányul szolgáló esztergomi liturgikus kéziratokra ez a megállapítás mindenképpen igaz.¹⁷ A jeles kritikátörténész egy 14. századi szabályzat „post exemplaria” kifejezésére is hivatkozva írja továbbá a jelen előszóról, hogy „a szövegkritikára vonatkozó kifejezés [...] világosan utal arra, hogy a nyomtatott könyv a scriptoriumokban folyó munka mechanizmusából nőtt ki”.¹⁸ A szokásos, és a későbbi, nyomtatott liturgikus kiadványokban is rendre visszatérő, de sokszor csak üres formulaként ismételt ’(bene) correctum’, ’emendatum’ és hasonló szavak mellett azonban, úgy vélem, föl kell figyelni az itt szokatlan, éppen ezért minden bizonytalansággal és pontosan használt ’transcursum’ szóra,¹⁹ amely eddigi megfigyeléseim szerint a ’(bene) correctum, emendatum, revisum’ szavakkal és az ezek kombinációiból kialakított kifejezésekkel szemben a kor (az első nyomtatványok utáni évtizedek) nyomtatott liturgikus könyveiben, úgy tűnik, nem fordul elő, legalábbis a kéziratra, illetve nyomtatványra vonatkozóan.

Ha csak – ahogyan az első előfordulásban áll – a ’correctum’ szót vesszük figyelembe, az valóban sugallhatná a folyamatszerűséget: eszerint a parancsot követő javítási, „korrigálási” munkafázisról lenne szó. (Erre gondolhatott Tarnai Andor is.) Ha azonban tekintetbe vesszük a teljesebb, vagyis a végrehajtást leíró szöveget („bene correctum et t r a n s c u r s u m”), abban ellentmondásos lenne egy és ugyanazon, a királyi parancsot követő és a nyomtatást megelőző előkészítő munkafolyamatra

¹⁴ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75–76.

¹⁵ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 149.

¹⁶ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

¹⁷ Az MRH I. voltaképpen igen rövid szövegkritikai apparátusa, de akár az abban föl nem tüntetett helyesírási következtetlenségek viszonylag kis száma is igen jó színvonalúnak mutatja az esztergomi könyveket.

¹⁸ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 174, 136. jz.

¹⁹ A ’(könyvet) felületesen átfut’ ókori (úgy tűnik: ezüstkori) latin előfordulásai közt idézhető Quint. Instr. 10. 5. 8: non enim scripta lectione secura transcurrimus.

vonatkoztatva az 'alaposan kijavított (vagyis: gondosan átolvasott) és átfutott (vagyis: felületesen átolvasott)' értelmezés.

A korabeli liturgikus nyomtatványokban gyakran találunk az előzőkhöz hasonló, két participiumot tartalmazó kifejezéseket a javítás folyamatára, illetve a javítottságra vonatkozólag. Akkor viszont a két igei származék valóban szinonima; pl. „correctum et emendatum” (Missale Strigoniense 1484, 1486),²⁰ „magna cum diligentia revisum et fideli studio emendatum” (Breviarium Zagradiense 1484), „bene revisum ac fideli studio emendatum” (Missale Strigoniense 1486, 1495, 1498), „diligenti cura et vigilantia studio emendatum atque revisum” (Breviarium Strigoniense 1494). (Mindegyik adat kofonban.)

Ha tehát komolyan vesszük a latin szöveget, márpedig ezt kell tennünk, akkor nemigen van más értelmezési lehetőség, mint hogy a 'bene correctum' kifejezést a parancs előtti (akár jóval régebbi) leírást követő ellenőrzésre vonatkoztassuk, amelynek eredményeként egy „korrekt” szöveg állt elő. A passzív perfekt participiumnak mint perfektnak megvan mindkét oldala: jelenti a folyamatot és annak eredményét is – még akkor is, ha a 'bene' adverbium a folyamatszerűséget (az ige név igei oldalát) látszik hangsúlyozni. A javítási folyamat eredményeként létrejött állapot, vagyis a 'korrektség' jelentésével viszont a főntebbi szöveg hibátlan értelmet ad ki: „a (korábban) alaposan kijavított (tehát korrekt) és (most ráadásul) átfutott (tehát valamilyen szempontból még átnézett)” breviáriumot adták át nyomtatásra.

Ha meggondoljuk a királyi parancs 1479-es időpontját²¹ (bármikor is essék az éven belül), valamint azt, hogy a testes (4^o, ff 468) kötet már 1480. november 12-én²² készen állt,²³ pusztán az idő szorítása miatt sem gondolhatunk egy humanista-reneszánsz értelemben vett többéves, több hónapos vagy akár csak többhetes szövegkritikai munkára. Arra lehetett idejük, hogy egy jó szövegállapotú („correctum”), sőt a különleges felelősség miatt igen jó szövegállapotú („bene correctum”) breviáriumot jelöljenek ki a rendelkezésre álló és a napi gyakorlatból nem hiányzó kéziratok között, és azt „átfutva” („transcursum”) adják át a könyvkereskedőnek („Ioanni de Ratispona”) a velencei kinyomtatásra („ad imprimendum”), vagyis sokszorosításra („plura brevitaria”).

²⁰ Elemzését, illetve hogy ez sem jelent föltétlenül valóban gondos, hosszú filológiai munkát, l. *Missale Strigoniense 1484. i. m.* (4. jegyzet) xvi.

²¹ Incipit breviarium de tempore et sanctis, etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem et ritum sacrae ecclesiae Strigoniensis, imprimi mandatum per serenissimum principem, dominum Matthiam, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. regem invictissimum anno Domini 1479. Idcirco omnes clerici dioecesis praefatae, ad quos ex impressione huiusmodi breviarium pervenerit, iuges fundant ad Dominum Iesum preces pro felici regimine, pace et prosperitate eiusdem illustrissimi principis, quamdiu vivet in humanis, et ut post eius obitum cum suis fidelibus inter angelorum agmina vitam consequatur sempiternam. Amen. [a.]

²² Huius breviarii finis adest feliciter anno Christi salutifero 1480, die 12 mensis Novembris, serenissimo principe Matthia Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo regnante, ob multorum clericorum utilitatem imprimi iubente, inclita Venetiarum in urbe summo studio elaboratum, duce Ioanni Mocenico regnante optimo, impensis vero Ioannis Cassis dicti librarii ex Ratispona et per industriosum artis impressoriae magistrum, Erhardum Radtolt de Augusta impressum. [d.]

²³ Összehasonlításul: az 1496-os, 316 föliő (2^o) terjedelmű *Missale Vicense* 400 példányának kiválóan dokumentált nyomtatási folyamata a barcelonai Rosenbach-Luschner nyomdánál négy és fél hónapig tartott; l. *Missalia secundum morem et consuetudinem Vicensis diocesis*, Per Alemannos, Barcelona 1496. = ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier: *Missale Vicense 1496*. Barcelona, 2001. Institut d'Estudis Catalans, 13–17. /Biblioteca Liturgica Catalana 3./

Az „átfutás” mibenlétét csak sejteni tudjuk. Ilyen lehetett – az 1484-es *Missale Strigoniense* áttekintéséből nyert tapasztalatok alapján – esetleg a fölösleges részek (pl. A csak a székesegyházi, érseki liturgiában szükséges elemek) törlése, a korábban függelékes anyagok vagy marginálék beemelése, egyes item-címek módosítása. Komoly filológiai munkára sem szükség, sem idő, s mint kiderült Körmenydy Kinga kutatásaiból, szövegkiadó szakember sem volt. Jó szövegállapotú kéziratokban akár válogathattak is, a rendelkezésre álló idő viszont igen rövid lehetett. Így Túroni Mihály és az esztergomi kanonokok liturgiátörténeti jelentőségének túlhangsúlyozása sem állja meg a helyét. Az 1480-as és az 1484-es esztergomi nyomtatott liturgikus könyvek minden lényeges tekintetben a (színvonalas) esztergomi kéziratok könyvek egyszerű áttételei az új médiára. Az annak megfelelő (illetve azáltal lehetővé tett) formai és összeállításbeli jellemzők, sőt filológiai módszerek a liturgikus könyvek esetében is több évtizedes folyamat eredményeként alakultak ki.

DÉRI BALÁZS

A spiritualisták és a könyvműveltség. *Tschesch és elvrokonai olvasottságának nyomában.* A „spiritualisták” megnevezés egy egységes vallásos csoport létezésére enged következtetni. A szakirodalomban is elfogadott tény, hogy ebben az esetben mozgalmak összességéről beszélhetünk, amelyek különböző árnyalatokkal gazdagítják a kora újkori kegyességi irodalomról alkotott képet is.

E tanulmány célja, hogy bemutassuk a spiritualisták csoportjába sorolt különböző gondolkodók ellentmondásosnak tűnő megnyilvánulásainak egy aspektusát: a könyvekhez, illetve a könyvek által megszerezhetőnek vélt – általuk „valós”-nak nevezett – tudáshoz való viszonyt. A csoport inhomogenitását figyelembe vevő analízis érdekében a vizsgálat középpontjában itt egy kiemelt személy, Johann Theodor von Tschesch (1595–1649) és az ő „valós” tudáshoz kapcsolódó viszonya áll.¹ Ennek szükségességét az is indokolja, hogy a szakirodalomban Tschescht gyakran kizárólag Jakob Böhme követőjeként, szócsovéként mutatják be – szerintünk alaptalanul.²

Tschesch bemutatása előtt első lépésként szenteljünk egy kis figyelmet egy anonim jelentésre,³ melyet 1675 tavaszán írt egy ismeretlen személy, akit az erdélyi százsz lelkészjelölt, Johann Bayer megfigyelésére jelöltek ki. A Brassóból jött ifjú peregrinációja végén intő prófétaként jelenik meg előttünk Lübeckben.⁴ A jelentés névtelen szerzője egyik beszámolójában közli, hogy az egyetemi végzettségű Bayer nemcsak az egyetemekről, hanem a könyvek istenkeresésben betöltött szerepéről is elítélően nyilatkozik. Saját egyetemi éveit csak disznóólban (Sau-Ställen) töltött időként ábrázolja, és azt állítja, hogy neki „már semmilyen könyvre nincsen szüksége”. Amikor a megfigyelő *Collegium Polemicum*⁵ című könyvét kívánta kölcsönkérni Bayertől, ő eltanácsolta a műtől mint jelentéktelen könyvtől (lauter nichts), mellyel teljesen fölösleges foglalkozni. Bayer vendége beszámolt arról is: vendéglátója arra hivatkozott, hogy neki már nincsen szüksége ilyen könyvekre, mivel őt Isten tanította. Egy további jelentésből igen harcias jelenet tárul elénk: Bayer előkészítette a látogató által kért könyvet, de azt – több más könyvvel együtt – darabokra tépte, és egy részüket a kályhába, a többit – amelyeket a fogadásné határozott fellépése után nem tudott elégetni – az

¹ Tscheschszemélyéről l. többek közt BALDINGER-MEIER, Annemarie: *Lateinische und Deutsche Dichtung im 17. Jahrhundert: Johann Theodor von Tscheschs Vitae cum Christo sive epigrammatum sacrorum centuriae XII (1644).* = Daphnis 6. 1977. 291–312; *Literatur Lexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*. 11. Hrsg.: Walther KILLY. Gütersloh–München, 1991. Bertelsmann Lexikon Verlag, 432–433.

² Erről a nézetről l. többek közt KOFFMANN, Gustav: *Die religiösen Bewegungen in der evangelischen Kirche Schlesiens während des siebzehnten Jahrhunderts*. Breslau, 1880. 22.

³ A jegyzőkönyvből részletek: FONT ZSUZSA–KESERÜ Bálint: *Egy brassói lelképásztor spirituális eltevélyedése az 1670-es években*. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán. Bp. 2007. MTA Irodalomtudományi Intézet, 485–491. [http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Font_Keseru.pdf].

⁴ Bayer személyéhez (aki nem azonos az 1674-ig élt azonos nevű eperjesi tanárral és ismert filozófus szerzővel) bővebben l. FONT ZSUZSA–KESERÜ Bálint: *Erdélyi százsz rajongók a XVII. században. A brassói Johann Bayer, Lübeck prófétája*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf. Kolozsvár, 2003. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 236–244.

⁵ A jelentésben megemlített, 1665-ben megjelent könyvben Johann Andreas 6. (I. MANITIUS, Johann: *Collegium Politicum : Viginti Disputationibus [...] Hoc est, Sub Thesium brevissimum, & Quaestionum maxime illustrium ac iucundissimarum, aliarumque rerum ac distinctionum utilissimarum forma, pertractatum / & In Alma Leucorea Publice expositum Autore Ac Praeside Johannem Manitio ... Sub calcem Accessit Index Disputationum & Quaestionum*. Wittenberg, 1665. Quenstedt ajánlása a kötet 6. oldalán található).

ablakon kidobta, mondván: micsoda ember lenne ő, ha olyan dolgokat adna tovább, amelyek teljességgel haszontalanok.

Bár Tschesch szintén a spiritualisták körébe sorolható, teljesen eltérő karaktert jelenít meg. A könyvégető Bayertől (és társaitól) radikálisan különbözik az emberi tudás és eszközei megítélésében: latinos műveltségét és egyetemi tanulmányait vállalva bírálja kora könyvműveltségét.

Tscheschnek általában is vannak fenntartásai a könyvekből szerezhető tudás minőségével és a tanult emberek „véleményeivel” (Meinungen) szemben. Három fő érvet nevez meg: véleménye szerint egyfelől „a sok könyvnek sosem szakad vége”⁶, továbbá a prédikációk is csak a testre hatnak; másfelől a könyvek megakadályozzák Isten valós megismerését, mivel „a fülek még mindenütt a könyvekkel vannak betömve és elfoglalva”⁷; és végezetül „az emberek [által alkotott különböző] vélemények és előírások közepette a jámborak (die Einfältige[n]), sőt még sok kegyes, tanult ember sem tudja, hogy hová forduljon”.⁸ Mint ahogy ebből is látszik, Tschesch is kritizálja a könyvek áradatát és a sok, egymással konkuráló nézet elterjedését. Ez az ellenszenv nála mégsem vezet könyvromboláshoz vagy a tanult tudás teljes elutasításához. Sőt mi több, Tschesch egy költői kérdés által érzékelteti pozitív beállítottságát a műveltség (Litterae) iránt. Mindez az általa „híresnek és műveltnek” nevezett Joachim Morsiushoz írt epigrammájának első sorában fogalmazódik meg a következőképpen: „Talán bűn a műveltség, bűn a művelteket szeretni, és nem a tömeg léptei nyomán tartani a csillagok felé?”⁹

Mivel a spiritualisták alapvetően bipoláris világfelfogása szigorúan és következetesen különbséget tesz lélek és test, szellem és betű, inspiráció és tanultság, illetve a tulajdonságok terén szellemi és világi, jámbor és tanult között, Tschesch elismerő megnyilatkozásai a műveltséggel kapcsolatban és visszafogottsága az ún. „betű-tudás” (Buchstabenwissen) kritizálásakor hiteltelennek tűnhet a spiritualisták csoportján belül. Mivel viszont az említett fogalmak a spiritualisták esetében olyan ellentétpárokat alkotnak, amelyek egy skála két végpontját képezik, Tschesch beállítottsága nem tekinthető feltétlenül ellentmondásosnak. Amennyiben megkíséreljük elhelyezni Tschesch nézeteit és tetteit egy ilyen jellegű skálán, a betűhöz, a tanultsághoz közelebb eső póluson kell elhelyezni őket, míg Bayer és a többi radikális spiritualista nézetei e pólustól jelentősen távolabb lennének, és a másik véglethez, a szellem és az inspiráció kizárólagosságának pólusához közelednének. Ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy Tschesch ugyan alapvetően sok nézetet oszt Bayerrel, de azokat mégsem képviseli oly radikális módon, mint a példaként megszólaltatott brassói lelkész. Annak ellenére tehát, hogy alapvetően Tschesch is elutasítja az „emberi tanokat” (Menschen-Lehren), mint vitairó, költő és levélíró nem képes ezek ellen radikális fellépésre. Tschesch nyíltan kifejezi örömét az egyre gyakrabban felbukkanó, neki tetsző írások megjelenése miatt. Az új, Tschesch által kegyesnek ítélt irodalom gazdagodását ő a kinyilatkoztatás meg nem szűnő feléledése bizonyítékának látja:

⁶ „viel Bücher machens [...] kein ende” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Kurtzer und einfältiger Bericht / Von der einigen wahren RELIGION* [...]. Amsterdam, 1646. 14–15.

⁷ „die Ohren noch überall [...] mit der Bücher [sic!] verstopffet und praeoccupiret” (TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vertrauliche Send-Schreiben, Vom Inneren Ewigen Leben/Wobey Ein auserlesenen Brief Jacob Böhmens/Vom Wahren Christen [...] zu Dienst herausgegeben*. S. L., 1711. 30).

⁸ „weil dann nun unter so vielen Meinungen und Satzungen der Menschen / die Einfältige[n] / auch wohl viel fromme Gelehrte / fast nicht wissen / wo sie sich hinwenden sollen” – TSCHESCH: *Kurtzer...* i. m. (6. jegyzet) előszó, 6r.

⁹ „An Literae Crimen, Literatos Crimen amare, / Et non vulgari tendere ad Astra Gradu?” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vitae cum Christo sive Epigrammatum sacrorum centuriae XII*. S. L. 1644. 261, Nr. 11.

„Ietzo gehet hin vnd wider das Licht auff, vnd wirdt vberall davan gezeuget beij allerleij Menschen, vnd kommen allerleij schöne vnd Geistreiche Schrifftten hervor, die davan zeugen [tehát a fényesség feltöréséről], vnd reget sich zu deßen Offenbarung fast die gantze Natur.“¹⁰

Tscheschnek ezen elképzelése – ami egyben a spiritualista gondolkodás egyik alapgondolata – arra a nézetre vezethető vissza, hogy a kinyilatkoztatás nem zárult le a Szentírás rögzítésével, hanem állandóan újra és újra megismétlődő jelenség. Az új kinyilatkoztatás ennek folytán szerves részét képezi a korábbi kinyilatkoztatásoknak: azok egy másik oldalát világítja meg, így folyamatosan feleleveníti, kiegészíti és elmélyíti a korábbi kinyilatkoztatásokat.¹¹

A könyv- és betűellenesség tehát nála is – mint sok más spiritualistánál – nem a vad gyűlöletet jeleníti meg minden könyvvel szemben, hanem kifejezi az olyan alkotások elítélését és semmibe vételét, amelyek a Szentlélek hozzájárulása nélkül keletkeztek.¹² Mindezek felül, mint ahogy az Tschesch több írásából és leveléből is kiderül, ő a „földi” értelemben véghezvitt tettet tartja nem spiritualistához méltónak és elítélendőnek. Ez okból ítéli el Tschesch a spiritualista utazó prófétát, Ludwig Friedrich Gifftheilt (1595–1661)¹³ is, mikor az vallásos hevületében 1636-ban törrel támadt az ifjabb Lucas Osianderre.¹⁴ Gifftheil – aki röpiratok és levelek által szólt intő hangon Európa előkelőségeihez és egyetemi professzoraihoz, apokaliptikus hangulatban bűnbánatra próbálva őket ösztökélni – nem az egyetlen radikális prófétaszemélyiség ebben az időben. Gondoljunk csak Adolf Heldre, Paul Felgenhauerre vagy az elbingi Albrecht Adelgreifra. A magukra prófétaként tekintő radikálisok tragikómikuma, hogy saját nézeteik népszerűsítéséhez ők is nagy örömmel ragadtak tollat, sok esetben még nagyobb vehemenciával, mint ellenségeik.

Tschesch itt bemutatott kettőssége legnyilvánvalóbban a latin nyelven íródott epigrammagyűjteményében jelenik meg. Itt Tschesch saját életét mutatja be, 1621-ben bekövetkezett (spirituális) „új-jászületésétől” (renasci) 1644-ig, részletesen beszámolva olvasmányairól és humanista műveltségéről. Lirájában szintén héber és latin nyelvtudását csillogtatja meg, amikor versei címzettjeinek nevét gondosan szótagokra bontja, majd azok eredetét a latin, illetve a héber nyelvből próbálja levezetni, ily módon adván azoknak értelmet.¹⁵ Ezáltal Tschesch tulajdonképpen pontosan arra a „betűtudásra” támaszkodik, amit a radikális spiritualisták oly hevesen kritizálnak és elleneznek.

¹⁰ Tschesch Lazar Henckelnek 1637-ben írt levele (Klassik Stiftung Weimar: Herzogin Anna Amalia Bibliothek Sign. MS. Q. 286/18 Bl. 22r–26r. Bl. 24r.).

¹¹ Ezekről az elképzelésekről bővebben l. BENZ, Ernst: *Der Prophet Jakob Boehme. Eine Studie über den Typus nachreformatorischen Prophetentums*. Darmstadt, 1959. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 80–82.

¹² L. pl. TSCHESCH: *Kurtzer...* i. m. (6. jegyzet) 17.

¹³ Gifftheil személyéről bővebben: *Gifftheil, Ludwig Friedrich*. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. 2. Hrsg.: Friedrich Wilhelm BAUTZ. Hamm, 1990. 244 hasáb; valamint WALLMANN, Johannes: *Schlesische Erbauungsliteratur des 17. Jahrhunderts. Die Schriften des Liegnitzschen Landeshauptmanns David von Schweinitz (1600–1667)*. = *Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte* (86.) 2007. 45–98. itt 62.

¹⁴ Az ifjabb Lucas Osiander (1571–1638) ortodox-lutheránus teológiaprofesszor Tübingenben.

¹⁵ L. pl. TSCHESCH: *Vitae...* i. m. (9. jegyzet) I: 56. (Tschesch Epigrammaira a következőkben rövidítésképpen római számmal a *centuriae*-re, arab számmal pedig az azon belüli sorszámára hivatkozom). L. még Tschesch halotti versét az elbingi költő Friedrich Zamehl tiszteletére (*ΠΟΛΥΦΗΜΙΑ Nobiliss: Ampliss: Viri Dn: Frid. Zamelii Poetae, & Reip: Elbing: Cos: Claris: Doloris ac amoris contestandi causa ab amicis scripta*. Elbing, 1647. 1v.).

Vitairataiban Tschesch érvelésben jártas és nagy olvasottsággal rendelkező íróként jelenik meg. Olvasottságára az említett epigrammagyűjtemény mellett levelezéséből, két, Böhme népszerűsítésére írt művéből (az *Einleitung*ből¹⁶ és az *Apologiá*ból¹⁷), posszesszorbejegyzéseiből, valamint közvetve közeli barátja, Abraham von Franckenberg könyvtára vizsgálatának a segítségével lehet következtetni. A könyvtár már az 1630-as években ismert volt a spiritualisták körében, és a kortársak gyakran nem kizárólagosan Franckenberg tulajdonaként, hanem Tschesch és Franckenberg közös könyvgyűjteményeként tekintettek rá. Így gondolta például Johann Permeier is, aki fontos szerepet játszott a misztikus-spiritualista irodalom terjesztésében, többek közt a Kárpát-medence területén is.¹⁸ Permeier ezen törekvéseiben a magyar-osztrák származású mágnás donnersmarcki¹⁹ Henckel családtól várt támogatást. A Henckel család magyar nyelvű területek felé irányuló, anyagi érdekek által is motivált komoly érdeklődését az is szemlélteti, hogy az ifjabb Lazarus Henckel fiának, Eliasnak a neveltetésében a vallás és a latin nyelv elsajátítása mellett a magyar nyelv tanulásának is fontos szerepet tulajdonított.²⁰ Tschesch nemcsak Permeierrel, hanem a Henckel családdal is kapcsolatban

¹⁶ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Einleitung in dem Edlen Lielen-Zweig des Grundes und der Erkänntniß / der Schrifften des Hoherleuchten Jacob Böhmens / geschrieben an Heinricum Prunnium [...] durch Johannem Theodorum von Tschesch*. Amsterdam, 1679.

¹⁷ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Zweifache Apologia und Christliche Verantwortung auf die fünf lästerlichen Hauptpuncte Davids Gilberti von Utrecht / insgemein: Wider die Person und Schrifften des theueren und hoherleuchteten Manns Jacob Böhmens [...]*. Amsterdam, 1676.

¹⁸ Permeier alakjához l. WOTSCHKE, Theodor: *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich (55.) 1934. 65–68; WOTSCHKE, Theodor: *Der Polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*. = Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen (22.) 1931. 1–66, különösképp 4–11; WOTSCHKE, Theodor: *Johann Permeier: Der Primarius der christköniglichen Triumphgesellschaft*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte (56.) 1937. 565–592; KESERÜ Bálint: *In den Fußstapfen der Rosenkreutzer: Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken*. In: *Rosenkreutz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Amsterdam, 2002. 286–306. Bibliotheca Philosophica Hermetica /Pimander, Texts and Studies 7./; VISKOLCZ Noémi: *Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására*. Bp. 2006. Universitas Kiadó /Res libraria 1./; VISKOLCZ Noémi: *Egy Böhme-olvasókor az 1630–40-es években*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 140–145. A levél, amelyben Permeier Franckenberg és Tschesch közös könyvtáráról beszél, 1638. április 28-án íródott, és a Franckesche Stiftung könyvtárában található (B17a III31). L. továbbá: VISKOLCZ: i. m. 2006. (18. jegyzet) 43–44.

¹⁹ Szepescsütörtökhely, ma Spišský Štvrtok, Szlovákia. A család kapcsolatairól l. KESERÜ Bálint: „Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen”. In: *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*. Im Auftrag der Stiftung Haus Oberschlesien. Hrsg. Gerhard KOSELLEK. Bielefeld, 2000. /Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 8./ 281–293.

²⁰ L. GÜNDISCH, Gustav: „Valentin Frank d. Ä. Als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck”. In: Gustav GÜNDISCH: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Aufsätze und Berichte. Köln, 1987. Böhlau, 379–389. 383. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14./

állt.²¹ A sziléziai spiritualista a befolyásos család révén próbálta saját műveit megjelentetni, valószínűsíthetően a szépségségi nyomdák valamelyikében.²²

Franckenberg 1652. március 16-án keltezett leveléből kiderül, hogy Tschesch könyvei halála után immár hivatalosan is Franckenberg „Bibliotheca Eusebiana”-nak nevezett könyvtárába kerültek.²³ Ezeknek a könyveknek egy része ma a Wrocław Egyetemi Könyvtárban található; vizsgálatukat Franckenberg könyvtárának kutatása során Bruckner János végezte el.²⁴ További hét könyv található a Sächsische Landesbibliothek–, Staats- und Universitätsbibliothekben. Ezek túlnyomó része Tschesch egyetemi tanulmányaihoz kötődik.

Az említett forrásmunkák vizsgálatával megállapítható, hogy Tschesch széleskörű olvasottsága erősen eklektikus jellegű, és nem csupán a teozófus Böhme műveinek olvasására korlátozódik, mint ahogy az a szakirodalomban elterjedt. Tschesch főképp *Einleitung* és *Apologia* című műveiben számol be Böhme könyveinek tanulmányozásáról. Ebből kiderül, hogy Tschesch Böhme írásai közül először feltehetőleg nem az *Aurorát*, hanem Böhme *Von der Gnadenwahl* című alkotását ismeri meg. Továbbá arra is fény derül, hogy Tschesch saját bevallása szerint 1637 és 1641–1642 között nem foglalkozott Böhme műveinek olvasásával. A Tschesch által megnevezett Böhme-kiadványok megerősítik ezt a „vallomást”, mivel ezek nagyrészt Abraham Willemsz van Beyerland 1642-ben holland területen kiadott kötetei. Tschesch ismeri viszont az Angelius Werdenhagen által lefordított és kiadott latin nyelvű Böhme-könyvet, a *Psychologia verát* is. Tscheschnek olvasnia kellett továbbá jó barátjának és „Kristusban való testvérének” (Bruder in Christo), Franckenbergnek a Böhme-kiadványát, amely *Josephus Redivivus*²⁵ címmel jelent meg, (Pszeudo) Tauler írásaival együtt.

Noha Tschesch kiemelt fontosságú olvasmányai közé sorolja – természetesen a Biblia abszolút primátusának elismerésével – Luther írásait is, viszont egy szintre emeli azokat a késő középkori német misztikus, Johannes Tauler műveivel. Amellett, hogy Tschesch Taulert Lutherrel egyetemben „a két egyesítendő középpont”²⁶ egyikének nevezi, azt javasolja „istent kereső olvasóinak” (gottsuchender Leser), hogy először Tauler műveit olvassák el, csak azt követően tanulmányozzák Luther írásait.

²¹ Tschesch viszonyáról a Henckel családhoz l. KARNITSCHER Tünde: *Vigasz „éhező lelkek” számára. A sziléziai spiritualista, J. Th. von Tschesch művei nyomában*. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Szerk.: FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter. Szeged, 2011. 235–241.

²² Ezzel kapcsolatban l. még KESERÜ Bálint: *Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országaiban a donnermarcki Henckelek példáján*. In: „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok *Galavics Géza tiszteletére*. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 379–387, különösképpen 382–383.

²³ FRANCKENBERG, Abraham von: *Briefwechsel*. Szerk.: Joachim TELLE. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995. Frommann-Holzboog, 295–296.

²⁴ BRUCKNER, János: *Abraham von Franckenberg a bibliographical catalogue with a short-list of his library*. Wiesbaden, 1988. Harrassowitz /Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 25/. Franckenberg könyvtárával kapcsolatban l. még BRUCKNER, János: *Die „Bibliotheca Eusebiana” Abraham von Franckenbergs: zur Rekonstruktion einer Gelehrtenbibliothek (1652)*. = *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* (13.) 1986. 66–70.

²⁵ Az egyes Böhme-nyomtatványokhoz bővebben l. BUDDECKE, Werner: *Die Jacob-Böhme-Ausgaben. Ein beschreibendes Verzeichnis. I. Die Ausgaben in deutscher Sprache*. Göttingen, 1937. /Hainbergschriften. Arbeiten Göttinger Bibliothekare 5./ 166, Nr. 140; 191–193, Nr. 164; 195–197, Nr. 166–167.

²⁶ „Thaulerus, Lutherus: Duo centra unienda” – TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) I: 58.

Mindkettőjük műveiben szinte kizárólag Krisztus központi szerepének hangsúlyozását és a krisztusi kegyességet tartja meghatározónak.²⁷

Eckhart mester és Heinrich Seuse Tschesch megítélése szerint külön csoportba tartoznak. Úgy véli, Eckhart és Seuse „theológiája” még nem tökéletes, hanem csak „előkészület a valós, szellemi, passzív teológiára”.²⁸ A passzív teológiát illetően Tschesch a két évszázaddal később tevékenykedő Matthes Weyer²⁹ műveit látja mérvadónak. A misztikus írók közül még Diego de Estella, Bonaventura, Johannes Justus von Landsberg (cca 1490–1539),³⁰ Constantin de Barbanson (1582–1631)³¹ és az Avilai Szent Teréz gyóntató Alcántarai Szent Péter műveit, valamint a spiritualisták körében kanonikusnak számító *Theologia Deutschot* és Kempis Tamás *Imitatio Christi* című alkotását ismeri. Tschesch egyik művének későbbi kiadója, Friedrich Christoph Oetinger tudósítása szerint Tschesch az 1620-as *Frankfurti Vulgata* kiadásában végrendeletképpen az *Imitatio Christi* III. könyve 23. fejezetének első részéből idézett latin nyelven.³² Tschesch itt feltehetően a Franckenberg könyvtárában található, Castellio által Bázelen latin nyelven kiadott *Imitatio Christiből* idéz.³³

Kevésbé meglepő módon Arndt és a pseudoweigelianus írók is Tschesch olvasmányaihoz tartoztak. Ez vonatkozik a rózsakeresztesek munkásságára is, amellyel Tschesch kézirat formájában már egyetemi éveiben is találkozhatott Marburgban. Ezek közül Tschesch valószínűleg John Dee, Johann

²⁷ TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) III: 89. Itt szükséges megemlíteni, hogy Tschesch is – mint sok kortársa – tévesen Taulernek nyilvánít több, a strasbourgi *Gottesfreunde* körében született művet. Ilyen például a *Nachfolung des armen Lebens Christi*, amelyet Tschesch halála után Franckenbergre hagyott; vö. BRUCKNER: *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D37. A könyv a következő címen is ismert: *Das Buch von der geistigen Armut* (l. még GNÄDINGER, Louise: *Johannes Tauler: Lebenswelt und mystische Lehre*. München, 1993. Beck C.H. Verlag, 423).

²⁸ „es [ist] alles nur eine Vorbereitung der recht Geistlichen Theologiae passivae und [erreicht] sie noch nicht” – TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60.

²⁹ L. még TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 53–54, valamint TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60, 61–63. Weyer személyéhez l. még *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon i. m.* (13. jegyzet) 16: 1546–1548. hasáb; ARNOLD, GOTTFRIED: *Kirchen- und Ketzerhistorie*. 3. Frankfurt am Main, 1729. 16–20; ARNOLD, GOTTFRIED: *Vertheidigung der mystischen Theologie*. In: *Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie, oder Geheimen Gottesgelehrtheit, wie auch der alten und neuen MYSTICORVM. Nebst beygefügtter Vertheidigung dieser Theologie, und einem Sendschreiben von den Gründen und Kennzeichen der vornehmsten MYSTICORVM aus den letzten Seculis*. Zweyte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1738. 176–177; ZEDLER, Johann Heinrich: *Großes vollständiges Universal Lexicon*. 55. Leipzig–Halle, 1748. 1175–1177. hasáb.

³⁰ Landsberg befogadja az egyházatyák kegyességi irodalmát és a középkori misztikát (ez mindegyiknek a Herz–Jesu–Frömmigkeitra vonatkozik), amelyet megpróbál meghonosítani a mindennapi vallásos életben.

³¹ Bővebben Barbanson személyéhez l. Stanislaus GRÜNEWALD recenzióját: *Zeitschrift für Ascese und Mystik* (10.) 1935/2. 161–164.

³² TSCHESCH, Johann Theodor von: *Aufmunternde Gründe zu Lesung der Schrifften Jacob Boehmens [...] nebst Johann Theodor von Tschesch Leben*. Frankfurt–Leipzig, 1731. 6.

³³ CASTELLIO, Sebastian: *De Imitando Christo, Contemnendisqve mundi uanitatibus libellus auctore Thoma Kempisio, interprete Sebastiano Castellione*. Basel, 1563. L. még BRUCKNER: *i. h.* 1986. (24. jegyzet) 68–69; *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D38.

Valentin Andreae és Julius Sperber műveit olvasta.³⁴ Az első két szerzőtől Franckenberg könyvtárában is voltak példányok.³⁵

Meglepő módon úgy tűnik, hogy bár Tschesch néhány helyen kritizálta a spiritualisták körében jól ismert Paracelsus nézeteit, annak könyveit csak közvetve ismerhette a polemikus irodalomból, vagy feltételezhetően egyáltalán nem ismerte.³⁶ A rendelkezésre álló források sem árulnak el többet arról, hogy Tschesch olvasta-e, és ha igen, akkor mely írásait olvashatta Paracelsusnak.

Mint korábban említettük, Tschesch epigrammaiban több helyütt humanista műveltségéről ad tanúbizonyságot. Marburgban és Heidelbergben töltött egyetemi évei során (1615–1621) keletkezett írásai főképp a klasszikus irodalom toposzaiból táplálkoznak. A klasszikus antik görög filozófusok és írók közül Arisztotelészt, Epikurosz, Platónt, Plutarkhoszt, az eliszi Pürrhont, a szamoszi Püthagorasz, a kitioni Zénont és Szókratészt említi meg. Ezen „pogány” gondolkodók dicsőítését (Arisztotelész és Zénón kivételével) azzal magyarázza, hogy véleménye szerint nézeteik jól összeegyeztethetők a Szentírással.

A kora újkorban a spiritualisták körében Hermész Trismegisztosznak tulajdonított írások, annak ellenére, hogy koruk, szerzőjük és valóságuk már Tschesch életében is vitatott volt, Tschesch számára mégis kiemelkedő fontossággal bírtak.³⁷ Tschesch Augustinus Steuchus (1497–1548) *De peregrini Philosophia*³⁸ című könyvét, valamint Francesco Patrizi 1593-as velencei *Nova de universis philosophia*...³⁹ című művét ismeri. Mint az a címlap alapján is megállapítható, a reneszánsz platonizmus és a kései hermetizmus egyik legnagyobb alakjaként számon tartott Patrizi⁴⁰ által kiadott kötetben a *Corpus Hermeticum* mellett a platonikus filozófia, Zoroaszter és Arisztotelész gondolatai is megtalálhatóak.

³⁴ Tschesch 1635. március 10-én keltezett, Franckenbergnek írt levelében említi Sperber írásait a következő címmel: *Ein Geheimer Tractatus Iulii Sperberi Von den dreyen Seculis oder Haupt-zeiten* és *Mysterium Magnum* – TSCHESCH: *Send-Schreiben...* i. m. (7. jegyzet) 4.

³⁵ A Franckenberg könyvtárában fellelhető két mű: DEE, John: *Monas hieroglyphica*, vö. BRUCKNER: i. m. 1988. (24. jegyzet) 95, D13; valamint ANDREA, Johann Valentin: *Peregrini in patria errores*.

³⁶ L. Tschesch 1641. október 3-án Heinrich Pruniusnak írt levelét (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Sign. 796 Helmst. 59r.), valamint TSCHESCH: *Einleitung...* i. m. (16. jegyzet) 90.

³⁷ L. STOCKINGER, Hermann E.: *Die hermetisch-esoterische Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse auf das Denken Johann Christian Edelmanns (1698–1767)*. Hildesheim, 2004. Olms Verlag, 212–220, 178–223. /Philosophische Texte und Studien 73/. A hermetikus írások kora újkori kritikájához l. *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance; Dokumentation und Analyse der Debatte um die Datierung der hermetischen Schriften von Genebrard bis Casaubon (1567–1614)*. Hrsg. Martin MÜLSOW. Tübingen, 2002. Mohr Siebeck /Religion und Aufklärung 9/.

³⁸ Vö. TSCHESCH: *Vitae...* i. m. (9. jegyzet) V: 24.

³⁹ A következő kiadványról van szó: PATRIZI, Francesco: *Nova de universis philosophia libris quinquaginta comprehensa [...] Quibus postremo sunt adjecta. Zoroastis oracula CCCXX ex Platonis collecta. Hermetis Trismegisti libelli et fragmenta [...] Asclepii discipuli tres libelli. Mystica Aegyptiorum, a Platone dictata, ab Aristotele excepta, et perscripta philosophia. Platoniorum dialogorum novus penitus a Francisco Patritio inventus ordo scientificus. Capita demum multa in quibus Plato concors, Aristoteles vero Catholice fidei adversarius ostenditur*. Velence, 1593. L. még BRUCKNER: i. h. 1986. (24. jegyzet) 68.

⁴⁰ L. KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 308–309, 262–267.

Mindezen ókori és részben Mózes előttinek gondolt nézetek azért találnak befogadásra a spiritualisták nagy részének és Tscheschnek a gondolkodásmódjában, mert a meg nem szűnő keresztény isteni kinyilatkoztatásként jelennek meg a befogadók számára. A kinyilatkoztatást nem csak szüntelenül ismétlődő és időtlen, hanem mindig újra alakot öltő jelenségnek látják, amely a pogányok előtt sem torpan meg. Ez a fő gondolat megjelenik Steuchusnál is, és alapot szolgáltat annak az elképzelésnek, hogy ugyanaz a tudás létezett már Krisztus megszületése előtt, a nem keresztények között is. Tschesch szintén újra meg újra meglepetésének ad hangot, amikor egyre több párhuzamot vél fölfedezni a Krisztus előtti írások és a Szentírás között.⁴¹

Összefoglalásként megállapítható, hogy Tschesch viszonya a könyvekhez és a könyvműveltséghez túlnyomórészt pozitív. Olvasottsága eklektikus, a felekezeti hovatartozást figyelmen kívül hagyja. Tschesch ennek során a Biblia, valamint – csak a legfontosabbakat említve – a késő középkori misztika, a hermetikus irodalom, az antik görög és római gondolkodók, a kora újkori radikális spiritualisták és Luther elképzeléseit ötvözi egységes, új, szinte már szét sem bontható egyveleggé.

Annak ellenére, hogy Tschesch osztja a spiritualisták által elvárt jámbor és „együgyű” (einfältig) hívők ideáljának elképzelését, saját maga nem tagadja meg könyves műveltségét, és szüntelenül azon munkálkodik, hogy a legkülönbözőbb irodalmi műfajokon belül (epigramma, szonett, vitairat, vigasztaló levelek, kegyességi irodalom, értekező próza), mind a latin, mind a német nyelv használatával minél szélesebb olvasótábort nyerjen meg. Ily módon nemcsak a kevésbé iskolázott hívőket, hanem a polemikus iratokat böngésző tanult embereket is meg szeretné győzni saját (és nem kizárólag Böhme) vallásos elképzeléseiről. Tschesch irodalmi munkássága ezáltal „apostoli” énje alá rendelődik. Számára a legfontosabb az általa helyesnek vélt hit magas színvonalú ismertetése és terjesztése a lehető legszélesebb körben.

KARNITSCHER TÜNDE BEATRIX

⁴¹ L. pl. TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 10.

A Hét álnevei (Regeszta az önleplezésekről). Akik kézbe vették már *A Hét* valamelyik évfolyamát, tudják, hogy a lapban meglehetősen sok úgynevezett álnév szerepel: a szokványos szignóktól az ilyen-olyan álneveken át a különböző jelekig. Ez a rejtőzködés, ez az álruhás szerzői jelenlét olyan mérvű, hogy *A Hét* egyik jellegzetességének kell tekintenünk. (Erre, aligha véletlenül, már Krúdy Gyula fölfigyelt, aki Kiss Józsefről írott portréjában¹ az álnévhasználat egyféle magyarázatát is megkísérelte.) Az álnévhasználat azonban számos problémát fölvet; mindenekelőtt elfedi, vagy legalábbis elbizonytalanítja a valódi szerzők kilétét. Így a kutatásnak legalább két komoly problémát feltétlenül tisztáznia kell. Az egyik mindjárt a szerzők azonosítása (ezt kísérlik meg elvégezni az álnévlexikonok, esetünkben Gulyás Pál² nevezetes munkája), a másik pedig – persze nem függetlenül az első feladattól – a jelhasználat módjának átvilágítása. A kettő közül az utóbbi a bonyolultabb (s szemiotikailag az érdekesebb), ám ennek is előfeltétele az elsőként említett munka: a jel és a jelhasználó összetartozásának tisztázása. Magyarán az: melyik jelet ki használta, azaz ki volt a szerző, aki egy adott jellel jelölte meg írását.

Sajnos esetünkben egyelőre aligha mondható el, hogy az alapfeltárás már megtörtént volna. Gulyás Pál ugyan jó néhány jelet és nevet azonosított *A Hét* köréből is, de adatait egy szélesebb körű gyűjtésbe integrálta, így *A Hétre* vonatkozó adatokat voltaképpen föloldotta az összmagyar álnévrendszertekben – miközben adatfeltárása értelemszerűen nem érte el a kívánt teljességet. Ebből pedig az következik, hogy ma se az nem világos, milyen jelek és álnevek fordultak elő az évtizedek során *A Hétre*, sem pedig az, hogy közülük melyek várnak még tisztázásra. Az álnévlexikon, funkciójából adódóan, „csak” arra ad választ, hogy egy keresett álnév „igazi” szerzőjét sikerült-e már azonosítani. Ez persze egyáltalán nem kevés, sőt. A teljesítmény nagyságát csak az tudja igazán becsülni, aki már maga is próbálkozott hasonló munkával. Gulyás Pál szorgalma azonban, ismételjük meg, számos olyan problémát nyitva hagyott, amelyre választ szeretnénk kapni.

Az előttünk álló munkát valamicskét könnyíti, hogy a nevek és jelek egy részét maga a lap fedte föl: olvasóinak érdeklődését kielégítendő s önmaga iránt érdeklődést keltve az idők során jó néhány olyan szerkesztői üzenet – „Heti posta” – született, amely ide vágó becses adatokat tartalmaz. Olykor – valamilyen alkalmából, többnyire a lap történetére emlékezve – más összefüggésben is föl-villan egy-egy álnév tulajdonosa. (Az egyik jubileum alkalmából magáról *A Hét* álnévhasználatáról is született áttekintő cikk³ – sok fontos adattal, de természetesen egyáltalán nem minden problémát megoldva.)

Első lépésként most a lapnak ezt az önföltáró, „önleplező” munkáját kísérlöm meg számba venni. Az így összeállt regeszta a szerkesztői üzenetre (Heti posta) való hivatkozás után megadja az adatot visszakereshetővé tevő évszámot és oldalszámot (a kettőt kettősponttal választva el), majd a szempontunkból releváns szemelvény szövegét. (Egy-egy álnevet persze a lap olykor többször is „leplezett”; ezeket mégis minden esetben regisztrálom, hiszen így az álnév időbeli használatára is nyerünk adatokat.) A szemelvények az álnevek föloldásán túl használatuk indítékaiba és irodalomtörténeti szerepükre is rávilágítanak.

Heti posta 1890: 272. „*Margit*. [...] Ha jól értettük, Ön arra kíváncsi, hogy kik írják nálunk a névtelen cikkeket, kicsoda például az a Masque, az a Nemo, az az X, az az Y? Névtelen hősöknek nem mondhatjuk őket, mert részben jó hangzású, részben fényes nevek viselői az irodalomban. Inkább

¹ Krúdy Gyula: Mese a varrógépről. = Uő: A tegnapok ködlovagjai II. köt. Békéscsaba, 1925. 214-215.

² Gulyás Pál: Magyar álnév lexikon. Bp. 1956.

³ Lovik Károly: Álnevek. = *A Hét*, 1899:866-867.

zártisakú lovagoknak, a kik nagyobb kényelem okáért »bujkálnak«, a mint Ön mondja, hogy jó dömöczki aczélukkal annál keményebben támadhassanak. Nem mondjuk épen, hogy indiscretio, a mit tőlünk kíván, de mindenesetre igen kedves és az illetőkre nézve mindenképen hízelgő kíváncsiság. Papája azonban, a ki nagyon okos ember lehet, egészen más verdictet ejtene, azt mondaná: »Margó, békesség adassék! Ezek is olyan actacsomók, a melyekbe a kis lány ne akarjon belepillantani.« Arra a kérdésére azonban, hogy ki olvassa leveleit, minden kétséget kizáró választ adhatok: *Justh* Zsigmond barátunk *nem*, mert ő most Nápolyban a Posilipon sétifíká! és sütkérezik a napon. A viszontlátásra!”

Heti posta 1891: 211. „*K. Szigethy Margit*. Ön igen okosan értelmezi azt a kis cikket és józan értelemmel másképp magyarázni nem is lehet. Hogy *Andronikus* kicsoda, azt minden irodalmi ember tudja: a profán életben *Kozma* Andornak hívják.”

Heti posta 1891: 440. „*Nagyvárad. Sch. I.* Hogy kicsoda az a *Homo*? Először is egy szellemes ember, a ki ebéd után fekete kávé mellett annyi esprit potyogtat el, hogy muníciónak kifutná egy új obstructionális hadjáratra a szélbaliaknak akár egy esztendőre. Másodszor, kiváló képzettségű jogtudós és harmadszor olyan író, aki nálunk is ritkítja párját, pedig szépecskén vagyunk. A nevet, noha nem titok, nem írhatjuk ki, mert nem kaptunk rá meghatalmazást.”

Heti posta 1891: 568. „*Többeknek*. Hogy kicsoda az a *Lucius*? Néhányszor már kitértünk a felelet elől, miután azt tartjuk, hogy a komoly író nem azért ölti fel a rostélyos sisakot, hogy az első hívásra, mint valami czirkuszi gladiátor megjelenjen és magát poseba vágva mutogassa igazi ábrázatát. Most azonban, miután mindenfelől zaklatnak, megmondjuk, hogy kicsoda az a *Lucius*. *Lucius* nem egy ember, hanem gyűjtőnév, egy vívómasque, a melyet felváltva az őlt fel, a kit épen a napi parancs glédába szőlít – pour l’ honneur du drapeau! Az első, a ki heti *Krónikánk* alá e nevet biggyesztette: *Keszler* József volt, a legfényesebb elmék közül való, akik valaha Magyarországon tollat forgattak. Írtak utána *Luciusokat* *Balogh* Pál, a Budapesti Hírlap poétikus tollú vezércikk-írója, továbbá *Ambrus* Zoltán, a ki egy személyben bohème és grand seigneur és aki apró-cseprő dolgokban annyi szellemet pocsékol el, a mennyi tíz takarékos írónak elég lenne útravalóul a parnasszus legmagasabb csúcsára. Az utolsó *Luciust* azonban ezek közül egyik sem írta, hanem írta egy teljesen ismeretlen kollégánk, a ki még egyre vacillál, hogy micsoda név megtanulására kényszerítse a világot. Önök *Kóbor Tamás* aláírással olvastak tőle néhány szépen írt magvas tárczát és rajzot. Egyébképen *Bermann* Adolfnak hívják és egy helybeli elsőrendű pénztintézet tisztviselője.”

Heti posta 1891: 568. „*Sz. Margit Masque* és *Idem* egy személy. Bővebb felvilágosítást adhat róla *Mustármag* és *Csongor*. Mindannyian szívesen köszöntik Önt.”

Heti posta 1891: 584. „Múlt számunkban a »Régi dal« című költemény alól a szerző *Bartóky József* neve véletlenségből kimaradt, mit ezennel pótolunk.”

Heti posta 1891: 728. „*Munkács. Nővérek*. Hogy kíváncsiságát egészen kielégítsük, közöljük ím az illetőnek naccionálóját. Szül. 1867. szeptember 2-án. Ebből kiszámíthatják önök, hogy tíz hónap híján 25 éves, a mely korban az emberek nálunk még nőtlenek szoktak lenni. Születés helye: Pozsony. Vallása: igazhitű. Termete: közép. Fogai: épek. Haja: borzas. Orra: sas. Egyéb ismertető jelei: feltűnő szerény és flegmatikus. Az önök szíves érdeklődése azonban – ezt subrosa jegyezzük meg – mégis kihozta a sodrából.”

Heti posta 1892: 48. „*Budapest. Flórának*. Az ez évi első számunkban megjelent »Saison« című csinos kis alkalmi poemát *Waitzenkorn* Oszkár fiatal másodéves jogász küldte be hozzánk.”

Heti posta 1892: 64. „*Mezarthim*. Annak a »Vége vége...« refraines költeménynek utolsó versszakát nem lehetne kissé jobban pointirozni? Utolsó küldeménye szép és igaz. Olvasóink közül sokan kérdezősködnek: férfi-e, nő-e *Mezarthim*? Mit feleljünk?”

Heti posta 1892: 112. „*Nagyvárad* *előfizető*. Hogy ki lappang a *Mariska* név alatt? Egy igen szellemes, igen művelt és igen szerény úrhölgy, aki nem egyezik bele, hogy kíváncsiságát kielégítsük. És Semper? – Nem az, akire Ön gondol.”

Heti posta 1892: 160. „*Philadelphia. F. Janka. [...]* 2. *Semper* név alatt utolsó időkben legtöbbször Kóbor Tamás írt. Nestor mindig Ambrus Zoltán.”

Ravachol Budapesten 1892: 235. „Az első merénylet elárulta jelenlétét. Igenis Ravachol itt van, csak-hogy itt a közönség félrevezetése céljából a Plagiosippus nevet vette föl. Az első bomba elsült és a kiszemelt áldozatot annyira szétszaggatta, hogy legbensőbb barátai is alig ismernek rá. Csakhogy Plagiosippus nem egy személy, hanem fiatal és tudós emberek egész szövetezete, akik az irodalomban uralkodó rendszerrel nincsenek megelégedve és el vannak szánva, hogy minden nagyfejú irodalmi kufárt légbe röptenek és a nagyképű monopoliumot aláaknázzák. Ravachol-Plagiosippusék jelszava: Le a vaskalappal uraim!”

Heti posta 1892: 335. „*Farkasd. B. Malvin és Adél úrhölgyeknek. [...]* *Lancelot* név alatt néhányszor Munkácsy Kálmán fiatal novellista írt lapunkba, kinek most van sajtó alatt első nagyobb gyűjteménye. A másikat el nem árulhatjuk.”

Heti posta 1892: 351. „*To hope is my lot. [...]* A mi rendes fordítónk Fáy Béla úr, ki nemcsak tudással, de ambícióval is teljesíti ebbeli hivatását. [...]”

Heti posta 1892: 388. „*Budapest. Kiváncsi.* Traveller egyik legrégebb munkatársa lapunknak és ha minden áron tudni akarja, nem más mint *Szemere* Attila, ugyanaz, aki *A Hét* által felvetett famosus Salontérkérdésben úgy megdöngötte Byzancz kapuit, hogy a horpadása ma is meglátszik.”

Heti posta 1893: 159. „*Pepka.* *Semper* = Kóbor Tamás. Hogy Kóbor Tamás kicsoda? Nos, mindenestre *valaki*.”

Heti posta 1893: 174–175. „*Bécs.* 1. Az »Ismerlek szép maszk« című cikket Heltai Jenő írta. 2. Munkácsy Kálmán tudtunkkal nem rokona Munkácsy Mihálynak. 3. Ignótusz és Pató Pál azonosak és némi rokonságban állnak Tar Lőrincz úrral, ki bizonyosan jó ismerőse nagysádnak a »Toldi szerelméből«. Hogy mire való az álnév? Arra így rövidesen megfelelni nagyon bajos. Egy előnye mindenestre van: az hogy az álnevek után nem kell külön adót fizetni.” Heltai hivatkozott írása „Reporter” aláírással jelent meg: 1893:85.

Heti posta 1893: 190. „*V.i.* 1. A kávéházi ciklust legközelebb folytatjuk. 2. Robin = Ábrányi Emil.”

Heti posta 1893: 190. „*Nagy*–Kanizsa. Ignótusz közzöni szíves érdeklődését de incognitóját épen önnel szemben nem lebentti meg. Fél, hogy elrontja illúzióit. Mit szólna ön, ha kitűnnék, hogy a poétáját például Schlesinger Mórnak hívják?”

Irodalom 1893: 226. „Celio, becsületes polgári nevén dr. *Vásárhelyi Lajos*, kinek finoman czizellált hol érzelmes, hol sarkastikus lírai ömlengéseit mindig hálásan fogadták olvasóink és kitüntető figyelemmel az irodalom – eljegyezte magának *Sternthal Ella* kisasszonyt, Sternthal Adolf úr, gyulavarsányi birtokos kiváló műveltségű, bájos leányát. *Celio* utolsó költeményében, mely tavaly szeptemberben *A Hét*-ben megjelent, Ádám apóval évelődött ilyenformán: »Ádám apó, a szerelem – Veled is – Üze fura vastag tréfát. – Minek is szeretted Évát – Minek is?« Mi pedig saját verséből citálván a fejére: »*Hej mihamar utólért a Nemezis*«, boldog kollégánknak teljes szívből gratulálunk.”

Heti posta 1893: 275. „*Nagyvárad. Melinda.* Ignótusnak, legfiatalabb munkatársunknak valódi nevét, amelyre Nagysád annyira kíváncsi, nem publikálhatjuk, egyszerűen azért, mivel az aki e szerény álnévnek súlyt és tekintélyt szerzett, idegenkedik attól, hogy polgári nevét közhírré tegyük. Ezt az aversiót némileg érthetővé teszi az, hogy a kis Ignótusnak (mi magunk közt így hívjuk) az édes apja, a *nagy* Ignótus, akinek neve, ha a magyar publicisztika történetét megírják, mindig ott fog tűndökölni az elsők és legnagyobbak között, teljes életében megelégedett két kis csillagocskával és fényes, olykor egész Európát foglalkoztató cikkei alá sohasem biggyesztette a nevét. A fiú sem akar jobb lenni az apjánál. Ignótus akar maradni és megelégszik azzal, hogy az olvasóközönség mohón olvassa az Ignótus aláírással megjelenő cikkeit, a melyekben az ő üde, fiatal lelkének színes röppentyűit eregeti. Több oldalról azt a kérdést intézik hozzánk, hogy vajjon az az Ignótus, aki azokat az érzelmes verseket írja lapunkban, azonos-e azzal a Pató Pállal, aki könyveket bírál

- és novellákat ír? Egy füst alatt e kérdésekre is felelünk: igen, ugyanaz. Megesik azonban, hogy olykor, ha czikkeivel nincs megelégedve (és ez sűrűn fordul elő) kölcsönkéri »Toldi szerelmének« egyik hőstől a még sűrűbb sisakrostélyt és nagy furfanggal *Tar Lőrincz* nevét írja czikkei alá. A beavatottak azonnal észreveszik a turpisságot, hogy *valaki* a saját idegen tollaival hivalkodik. Hogy azonban az elhallgatott névért némiképen kárpótoljuk Nagysádat, ide nyomatjuk az ő híven talált fotográfiáját. Ez a fésületlen kőczos, torzonborz fej annak a vastag szivarcsutkának a végében, Ignotusnak vonásról vonásra hű képmása. Ha lesütött szemeit felütné, egy pár apró, barnán villogó okos szem mosolyogna Nagysádra, és ha véletlenül közelébe jutna, ellenállhatatlan vágyat érezne, belemarkolni az ő természetes csigákban omló, szénfekete selymes hajába, amit mi meg is cselekszünk olykor, amikor valami nagyon szépet ér, mint például ma is, a *Péter* című kis mesteri rajz alkalmából, melyben Nagysád bizonyára gyönyörködni fog. Megjegyezzük még, hogy ez az ügyes kis tollrajz ugyancsak egy Ignotusnak, a harmadiknak és legfiatalabbnak a műve. A Viktor gyerek rajzolta. Isten segítségével majd csak ebből is válik valami.” A szöveg mellett rajz.
- Kitépt levelek 1894: 462. „Olvasóink nagy részét még mindig nyugtalanítja a kíváncsiság, vajon kicsoda az *Egy asszony*, aki ezeket a finom érzésű, mely megfigyelésre valló és az igazság hatását keltő naplótöredékeket írta. Még egyre érkeznek találgató levelek, melyek a modern magyar irodalom legelőkelőbb íróit tisztelven meg a *szerzőség* gyanújával, már ezáltal is bizonyítják, mekkora irodalmi értéket tulajdonítanak a *Kitépt levelek*-nek. A kitaró ostromnak nem állhatunk tovább ellent – kapitulálunk, A nagy találgatás mellett egyik-másik olvasó rátalált az igazira is, aki nem más, mint *Gyarmathy Zsigáné*, nőiróink e kimagasló alakja, kinek a kezében a penna csakúgy fog, mint férfikézben. Ezért hajlottak a találgatók inkább a férfi-szerző hipotéziséhez. De a sok intim vonás, mely a kitépt levelekből nyilatkozik s az egésznek bensőséges, nőies szelleme a tisztult izlésű, előkelő gondolkodású, amellet nőiesen érző úrihölgyre vallanak. Ezzel a leleplezéssel véget ért a találgatás, most már a »gyanúsított« írók nem kénytelenek többé díszes tollakkal ékeskedni, melyek nem az övék, hanem kollégiais tisztelettel háríthatják át az elismerést és tetszést arra, akit az tulajdonképpen illet.”
- Heti posta 1894: 622. „H. M. Vásárhely. *N. R.* A *Jaák* aláírású krónikákat, melyek annyira fölkellették érdeklődését *Tóth Béla*, *A Hét* egyik oszlopa írja.”
- 1894: 818. „*Márkus* József hivatalból képviseli nálunk ezt az irányt, de avval az eleganciával s diszkrétcióval, amit *A Hét* olvasói az ő *Nemo* névvel jegyzett színházi csevegéseiből ismernek.”
- Heti posta 1895: 484. „*Ibolyás levél*. Hogy mért híjják a württembergi királyt Kiliánnak? Mert ott minden embert Kiliánnak hínak. Egyébiránt *Bojtorján* nem az, akire ön céloz, hanem *Ambrus Zoltán*, akire rá *nem* ismerni nehéz, mert stílusa oly kiváló és annyira egyéni. Máskülönb kelles sorainak igen megörültünk.”
- Heti posta 1895: 840. [Nyomdahibásan: 480.] „*Zenta*. Mondtuk volna életében? Megtettük. Olvassa el *A Hét* 1894. 36. számában Jaakh cikkét, Jaakh = Tóth Béla.”
- Heti posta 1896: 79. „*Bartóky M.* [...] Az álneveket nem szívesen szellőztetjük; annyit azonban elárulhatunk önnek, hogy az illető asszony.”
- Heti posta 1896: 79. „*Tolna Tamási*. A kettő azonos, de nem vagyunk felhatalmazva az incognitó szellőztetésére. Meleg üdvözet!”
- Heti posta 1896: 144. „*Budapest. Tükörcsücske*. A *Yorik* aláírású első krónika szerzője azonos azzal a bizonyos Ignotusz-szal, aki nagyon rossz fiú, mert mindig maskarázik és akármilyen név mögé rejtőzik, sohase tud jól elbújni. De nem az ő hibája. A macskákat és az igazi írókat mindig meg lehet ismerni a kezük karmolásáról.”
- Heti posta 1896: 160. „*Miskolcz. R. Katinka*. Köszönjük meleg érdeklődését. Íme a Kulcs: Ignotus = *Tar Lőrincz* = *Veigelsberg Hugó*; Jaakh = *Tóth Béla*; Flaneur = *Semper* = *Kóbor Tamás*. *Incubus* = *Heltai Jenő*. *Ambrus Zoltán* rendesen *Tiborcz* és *Masque* nevek alatt ír. Ha megúnja *Csongort* tész helyébe. Reméljük most már mindent tud. Üdvözet.”

Heti posta 1896: 175. „*Budapest. F. Gusztáv.* Múlt számunkban megtalálja nagyjában a feleletet. Riporter = Heltai Jenő.”

Heti posta 1896: 208. „*Budapest. H. Ilka.* Ignotus.”

Heti posta 1896: 224. „*Budapest. K. Az Ezüstkanalak* című krónikát, lapunk belső munkatársa *Heltai Jenő* írta.” A hivatkozott írás „Incubus” aláírással jelent meg: 1896:196–197.

Heti posta 1896: 651. „*Melinda.* Az Emma-leveleket Ignotus collegánk szokta irkálni, de ő most szabadságon van. Ha hazajön, megkérjük, hogy vessen megint olyan Emmához illő szálkás betűket. Egyelőre kívánságát nem teljesíthetjük.”

Heti posta 1896: 749. „*Budapest. Kiváncsi.* Hogy az Incubus név mit jelent? Üsse fel a Pallas nagy lexikonját, ott megtalálja a tudományos definícióját: ez egy incselkedő manó, Faunus vagy Sylvanus, holmi lidércz akinek egyéb dolga sincsen minthogy örökké erdőn mezőn csatangol. Arról, hogy Incubus Heltai Jenőt is jelent, a tudományos lexikon még egyelőre nem tud semmit, pedig azt minden olvasónőnk tudja. Sebjaj, majd megtanulja. De Incubusnak ma már, legalább *A Héthez* közel álló körökben, átvitt érteménye is van. Guruló rubelt, monétát, szóval azt a pénzt jelenti, a mi nincsen. Mivelhogy az a pénz, ami e körökben megfordul, nem jelent semmit. Heltai Jenő barátunk volt az első a ki a gyönyörűen hangzó Incubus szót mintegy programzenéül használta ily értelemben: Incubus, öreg, küldj incubust! A mi házi tudósunk a geniális Jaák is föltétlenül és minden habozás nélkül acceptálta a pogány szónak ily modern alkalmazását és, hála istennek, ő se kér már tőlünk pénzt, csak incubust, incubust! De oly érzelmesen, annyi szellemmel, gráciával, oly édes naiv bohém-találékonysággal senki sem tud incubust kérni, mint a múzsák ez elkényeztetett gyermeke. Minap egyszer kora reggel fölvernek egy levéllel. Jaák keze írását ismertem fel a borítékon. De levél nem volt a borítékban, egy betű írás sem. Levél helyett egy kis karton lapon ezt a rajzot találtam benne, Jaák megszólalásig hű enarcképét. Ha a symbolisták ily világosan tudnák kifejezni, azt amit akarnak!” [A rajzon egy férfi bal kezében kalapot tart, amibe pénzdarab hullik.]

Heti posta 1896: 824. „*Havasi gyopár.* Ön nem tévedt, mikor kedves bátyját fűzfapoétának tartotta. – Vicomte Letorière = Gróf Vay S.”

Heti posta 1898: 32. „*Budapest. K. J. Ő* jel alatt Szöllősi Zsigmond, *A Hét* rendes munkatársa, ír *Innen-Onnant*.”

Heti posta 1898: 304. „*B. O.* A három csillagos úr Lovik Károly, a mi rendes dolgozó társunk.” Szikra / x. 1898: 447. Szikra = gróf Teleki Sándorné.

Heti posta 1898: 528. „*Cagliostro.* Ha türelmesebb volna, rövid időn belül kegyed is megfejtené a rebuszt. Jaák például nem Ambrus Zoltán, hanem Tóth Béla, aki tehát akkor is Jaák, ha csak J-h. Hogy az álnév hány újabb álnévre tagolódik, arra példa Ignotus, aki akkor is Pató Pál, amikor Tar Lőrincz. Ennyit egyelőre.”

Heti posta 1898: 640. „*L. L. Pp* = Pató Pál = Ignotus; Pont = Bojtorján = Ambrus Zoltán. Egyelőre elégedjék meg ennyivel.”

Heti posta 1899: 16. „Genoveva. *Jaák* – Tóth Béla, *Ignotus* – Ignotus.”

Heti posta 1899: 63. „Hű előfizető. Dániel = Papp Dániel, Semper = Kóbor Tamás.”

Heti posta 1899: 191. „B. J. Kolozsvár. Orlov = Lovik Károly, G-s = Osvát Ernő.”

Heti posta 1899: 228. „K-t. Budapest. M G. = m. g. E chiffre alatt dr. Molnár Géza ír *A Héthe*.”

Heti posta 1899: 400. „A Hetetlen... Knut Hamsun regényét Telekes Béla fordítja.”

Heti posta 1899: 448. „*B. Lajosné.* *Nagykároly.* Ignotus.”

Heti posta 1899: 480. „*Margit.* [...] Tehát legyen türelemmel és érdemelje ki buzgó olvasással a tizenkettedik órát, amikor is, mint törzsökös előfizetők előtt szoktuk, leleplezzük munkatársainkat.”

Heti posta 1899: 496. „*Baby.* Ignotus.”

Heti posta 1899: 544. „[...] Ami az álneveket illeti, azok arra valók volnának, hogy elrejtsek gazdájukat, de ki tudna ilyen ostromnak ellentállani? Tehát: Junius = Zilahi Kiss Béla, Semper = Kóbor Tamás, Pont = Ambrus Zoltán = Idem, Heltai = Incubus, Tetétlen = Papp Dániel, Tóth Béla = Jaákh, $\bar{\text{O}}$ = Szöllösi Zsigmond, $\star\star$ = Lovik Károly. Elég ennyi? Üdv.” Itt nem jelenik meg a jel. Ha ezek olyanok, amik valamilyen külön karakterkészletből származnak, kérem, legyen szíves elküldeni nekem a készletet is.

Heti posta 1899: 586. „*Kiváncsi*. Kóbor Tamás.”

Heti posta 1899: 618. „*K. A. dr. Barcs*. Ignotus.”

Heti posta 1899: 634. „*T. K.* 1. 2. Kóbor Tamás, 3. Ignotus, 4. Ambrus Zoltán.”

Heti posta 1899: 634. „*P. J.* Semper = Kóbor Tamás. Incubus = Heltai Jenő.”

Heti posta 1899: 650. „*F. Irén*. *Budapest*. Ignotus írta, aki különben szintén nagyon kíváncsi természetű.”

[Jegyzet Incubus „Párisi lelkek” című verséhez] 1899:693. „A mi kedves társunk Incubus, közönségesen János, költői nevén Heltai Jenő állandóan áthelyezkedett Párisba és ezentúl onnan küldi nekünk hetenkint bájos rigmusait, melyeket egy idő óta súlyosan nélkülöztünk. szerk.”

Képaláírás 1899: 851. „Jeszenszky Sándorné (Mariska).”

Álnevek / Lovik Károly. 1899:866–867.

866: „*Lucius*. Ez volt az első álnév, mely *A Hét* hasábjain megjelent.”

866: „Annyi álnevet hirlap még nem fogyasztott, mint *A Hét*. Rövid idő alatt nem tudta senki, ki rejtőzik alattuk, nem még Kiss József sem. Sőt többet mondok, azok sem, akik maguk viselték. Mert az óriás halmazban összekeverődtek s gyakran felcserélődtek, ahogy Hamlet a párbajban a mérgezett kardot ellenfelével fölcseréli.”

866: A ’Semper’ álnévről: „ketten is lakoztak benne: Ambrus Zoltán és Kóbor Tamás”. „Így evezett Ignotus és Kozma Andor a *Tallozó Gerzson* hajójában, Kóbor Tamás és Papp Dániel a *Monachus* sajkájában együtt.”

866: „*A Hét* álnevei maguk egy testes kötetre rúgnak és ma-holnap külön bibliothekát kívánnak.”

866: „*Lucius* maga is gyűjtőnév, amely alatt Keszler Józsefen kívül még *A Hét* egész gárdája szokott volt megjelenni.” A ’Lucius’ névhez: „*Keve, Lapu, Mariska, Merlin, Toborzó, Senki* csatlakozik hozzá.”

866: „A második kötetben mutatkozik be *Idem* és *Tiborcz*, amelyek a legtartósabb álarok közül valók és ma is még élnek. Tulajdonosuk: Ambrus Zoltán, aki azonban nem állt meg e két névnél [...]. *Pont, Gönczöl, Masque, Mustármag, Bojtorján, Nestor, Csongor, Little John, Ovidovits Lázó*, mind az ő jogos tulajdonai.”

866: Az első évfolyam 28. számában „A tükör előtt” címmel vers jelent meg. „A vers elé ez a név van írva: *Véghelyi Imre* [...] Ez a Véghelyi Imre aequale Ignotusszal, akinek ez volt az első irodalmi kísérlete.” A „következő számokban felváltja őt [ti. Véghelyi Imrét] *Ignotus*, aki az álnevek dögében talán még Ambrus Zoltánt [...] is megverte. *Ignotus, Pató Pál, Tar Lőrincz, Korax, Ebréus, Kádár, Yorick, Manfréd, Globetotter, Homunculus, Trannhäuser, Dixi, Fakir, Piktör, Anch’io, Bull* stb. Az ő titkos nevei.”

866: Kóbor Tamásnak szintén sok álneve volt. „Tudnivaló, hogy maga, *Kóbor Tamás* is álnév, de olyan jól sikerült, hogy neki is annyira megtetszett, hogy állandó névül választotta s ma már a postás is ezen a néven tiszteli. [...] Kóbor Tamás csapatából a *Monachus, Simplex, Semper, Caliban, Flaneur, Reveur, Joó Iván, Simon Gyula* és az egész alfabet *a-tól z-ig*, miközben az *x* a legszeszélyesebb alakokban (*x, X, -x, +x* stb.) sorakozott.”

- 866: „Heltai Jenő az *Ichor* névről hamarosan lemondott.”
- 866: Tóth Béla „álnevek dolgában a minimumra szorítkozott. A 80-as évek híres *e.* jegye A Hétben is gyakran fordult meg, aztán csatlakozott hozzá a: *Ják*. Így: *Ják*. [...] csak később ment odáig bőkezűségben, hogy a *Jákot* az *a* betűvel ajándékozta meg s lőn: *Jaák*. Innét már csak egy lépés volt a *Jaákh*-ig, amely név ma is kedves pszeudonimja.”
- 866: Heltai Jenő „*Ichoron* kívül *Elta*, *Reporter* és végül *Incubus* valók az ő leltárába.”
- 866: Kozma Andor „csak az Innen-Onnanok ☆ jele szignálta”.
- 866: „Papp Dániel már sokkal gyakrabban cserélgeti az álarcait. Természetesen vele is megesett, hogy a Kóbor Tamás egy nevét (a *Monuchust*) használta”. „Papp Dániel bizonyos zamatot tudott neveinek adni, amiért kollégái méltán megirigyelték. Az ő jelmezei mindig eredetiek”, például: „az egyszerű *Dániel*, a félelmetes *Suhintó*, a rejtélyes *Tététlen* és a Dániel középfoka: a *Dániel pap*.”
- 866: Az „Innen-Onnanok titokzatos jelei”: „↪ Tóth Béla, * = Ignotus, △ = Kóbor Tamás, ☆ = Kozma Andor, □ = Ágai Adolf, sőt Heltai Jenő is, !? = Papp Dániel, ⊙ = Ambrus Zoltán, ♂ = Szöllősy Zsigmond, ≡ = Reiniger Simon.”
- 866–867: „Azok, akik egy álnévvel is beérik, a következők: *Ráspoly* = Herczeg Ferenc, *Porzó* = Ágai Adolf, *Pán* = Szomaházy István, *Junius* = Zilahi Kiss Béla, *Traveller* = Szemere Attila, *Sipulusz* = Rákosi Viktor, *Mezarthim* = Kempelen Farkas, *Vicomte Letorières* = Vay Sándor gróf, *Bob* = Makai Emil, *Mariska* = Jeszenszky Sándorné, *Margit* = Fuchs Margit, *Tell* = Telekes Béla, *Simeon* = Salgó Ernő, *Garabonczás* = Osvát Ernő, *Sigma* = Szöllősy Zsigmond, *Hetes* = Kún József, *Vessző* = Molnár Ferenc, *M...* stb. stb.”
- 867: „Az álnevek tarka gombolyagában gyakran tűnt fel egy selyem dominó, aki az *Emma asszony* nevet viselte. Ő a mi fátyolos hölgyünk, a spiritus familiaris, aki mindig jókor bukkan föl s kakaskukorékoláskor, e lap tördelésénél, ismét eltűnik. Homály borítja utait [...]. Miután még sokáig van rá szükségünk, tovább hiszünk benne és – nem leplezzük le ezúttal sem.”
- 867: Az „álnevek álnevei”-ről: „Tudnivaló, hogy Kóbor Tamás és Ignotus is már álnevek. Már most Kóbor Tamás álnevének *Simplex* volt az álneve. A Simplex álneve pedig gyakran *S-x* volt. Sőt az *S-x*-nek is akadt álneve, a: *-x*, ennek pedig az egyszerű *x*. Szintúgy Ignotus is. Ignotust *Pató Pál*, Pató Pált *P-ó P-l*, P-ó P-l-t *P.P.* és *P.P.-t* végre *p.p.* helyettesítette.”
- 867: „végül még én is leteszem álszakámat és ezennel tisztelettel aláírom magamat: *Délibáb* = *D-b* = Lovik Károly”.
- Heti posta 1899: 886. „*Amélie. Kolozsvár*. Az Innen-Onnan !?! jele alatt ép[p]en a kegyed egyik szellemes földije: Széchy Károlyné ír. Ő az egyetlen nő írónk, aki ezt a nehéz rovatot állandóan és ritka esprit-vel támogatta. Régebben ** jegy alatt írt, de azóta a három csillagot egy más munkatársunknak engedte át.”
- Heti posta 1899: 906. „*B-é*. Hetes, akiről e napig magunk se tudtuk, hogy ki légyen, mert álnévét előttünk se leplezte le, e héten maga mutatkozik be.”[□]
- Heti posta 1900: 16. „*Ilona*. [...] Az Emma asszony incognitóját mi nem szellőztethetjük. Sok szép asszonyra ráfogják, hogy ő az. Legutóbb László Albertné vették gyanúba, de mondhatjuk ártatlanul. Mert László Albertné elmés és kedves asszony ugyan, de Emma asszonnyal egyáltalán nem azonos. Azt azonban, hogy Emma asszony szakállt viselne, ezennel hivatalosan dementáljuk. Még egy bajuszka se igaz abból.”
- Heti posta 1900: 32. „*Bandi mamája*. Szellemes levelét el akartuk küldeni Emma asszonynak, de kedves barátnőnk elutazott a Rivierára, s egyelőre semmit se akar hallani irodá-

- lomról, mert karácsonykor valami 200 könyvet küldtek a nyakára s ez a szellemi diétáját hosszú időre agyonütötte.”
- Ora et labore. [Jelenet.] 1900: 45–47. A szöveg önmeghatározása: „Körkép két részben az erkölcsi rém-uralom idejéből. Írták: Bojtorján Nep. János és Idem Xav. Ferencz. Előadják a vidéken, Magyarország szerte.”
- Heti posta 1900: 64. „Dr. B. J. Veszprém. A kérdezett múlt heti krónikát Ambrus Zoltán írta.”
- Heti posta 1900: 160. „Gyöngyös. Érdeklődése igazán megható. Az egyik Fáy Béla, a másik Ambrus Zoltán.”
- Heti posta. 1900: 292. „Vadkert. K. Gy. A O^+ jegy alatt Szöllősi Zsigmond, lapunk belső dolgozótársa ír. Nagyon örülünk, hogy nézeteink itt találkoztak. Azt hisszük egyebekben is.”
- Heti posta 1900: 307. „B. K. Debreczen. Az elsőt Molnár Géza dr., a másikat Lovik Károly írta.”
- Heti posta 1900: 739. „P. Leo. Budapest. Kóbor Tamás.”
- Heti posta 1900: 804. „Dr. F. Budapest. Szigma = Szöllősi Zsigmond; – x = Kóbor Tamás.”
- Heti posta 1901: 784. „Tánczos Gizike névaláírással egy csinos kis költemény jelent meg múlt számunkban, melyről utóbb kiderült, hogy az *Csergő* Hugo versének szó szerinti másolata. A költemény beküldésének körülményei azt sejtetik velünk, hogy itt nem annyira plagiumról van szó, mint inkább »heccz«-ről, melyet valami éretlen siheder magának megengedett; az sincs kizárva, hogy ez a siheder voltaképpen nem is egy siheder, hanem egész asztaltársaság, mely ilyenformán irodalmi kritikát gyakorol és kellemesen szórakozik. Talán a *Tánczos* Gizike névvel, ha ugyan ez élő személy neve, épp úgy visszaélés történt, mint magával a költeménnyel, mely *Csergő* Hugo aláírással és Budapesti Napló egyik idei februári számában megjelent. Ezek természetesen csak hozzátételek, mert szinte elképzelhetetlen, hogy valaki komolyan verset akarjon lopni, ahol bizonyos, hogy rajta veszt, mikor félmillió koronát lophat, ahol valószínű, hogy menekül.”
- Heti posta 1901: 816. „Nagyvárad. Clara. Lancelot = Dr. Molnár Géza.”
- A *Hét* szakácskönyve 1901:855. „Megemlítjük végül, hogy az egyik pályadíjat nyert Erdélyi asszony pseudonymja alatt Szöcs Ákosné, kuriai bíróné, úriasszony rejlik.”
- Heti posta 1902: 276. „30509. sz. előfizető. Az inkriminált *Saison* írója Lovik Károly, A *Hét* egyik kiváló oszlopa. Az Innen-Onnan rovatban az övé [a] hármass csillag, ami a katonaságnál századost jelent. Az irodalomban ezt a jelet generálisok is használják olykor, ha incognitóban akarnak maradni, ami azonban nekik soha sem sikerül.”
- Heti posta 1902: 580. „F. Hagi. Sz. Mariska. Nem, Emma nem szegedi asszony. Legalább is hét város vetekszik már a birtokáért, de nem adhatjuk oda Szegednek sem. Szinte megfoghatatlan, hogy a nők mennyire érdeklődnek iránta, jobban, mint a férfiak. Fájdalom, intímabb részleteket nem közölhetünk róla, de majd valamikor kiadjuk az arcképét.”
- Heti posta 1902: 580. „Budapest. A. B. A nagy Galeotto péczeszóval ellátott Innen-Onnant Szöllősy Zsigmond írta.” A hivatkozott írás előtt a jel: ||
- Heti posta 1902: 692. „Budapest. B. H. Hogy Lancelot kicsoda? Egy ember, aki annyira szereti az igazságot, hogy fel se veszi, ha betörik érte a fejét. Egyébként Molnár Gézának híjják és polgári állására nézve a m. kir. zenede rendes tanára.”
- Heti posta 1902: 724. „D. J. Horváth Czirill könyvét ajánljuk. – Veigelsberg Hugó.”
- Heti posta 1902: 790. „Tolna-Tamási. Még mindig. Censor nem Kenedi, Délibáb = Lovik. Az elnézés meg van adva.”
- Heti posta 1903: 350. „Budapest. L-né. A cikket Kóbor Tamás írta. Nem az első, melyet barátunk emlékének szentel.”

- Heti posta 1903: 386. „*Miskolcz. L.* Illo pseudonym alatt Lovik Károly kiváló egyénisége rejtőzik. Úgy látszik, hiába bujkál, nyomban ráismernek.”
- Heti posta 1903: 466. „*Pannonia-szálló.* Ignotus.”
- Heti posta 1906: 508. „*V. E. Puck* néven *Szép Ernő* ír, akinek a nevét bizonyára ismeri már szép, gondolatban és poézisben gazdag komoly verseiből is.”
- Heti posta 1906: 556. „*Beata. Léva.* Reveur és Plume Szini Gyula, Paganel Cholnoky Viktor.”
- Heti posta 1906: 721. „Hadak útja című mai versünk alatt *Emőd Tamás* teljesen új írói nevet talál az olvasó. A verset Nagyváradról kaptuk, Fleischer Ernő aláírással. Hangjánál, formás voltánál fogva mindenképpen rászolgált a kiadásra, de az aláírást nem találtuk egészen stílszerűnek. A magyar költészet berkeiben nincs keletje az idegen idiomának. Így lett a Fleischer Ernőből Emőd Tamás. Kívánjuk, hogy megrögzítse ezt a nevet az irodalomban.”
- Heti posta 1907: 218. „*Zboró.* Paganell = Cholnoky Viktor, Reveur = Szini Gyula, Semper = Kóbor Tamás.”
- Marco Párisban 1907: 237. Marco = Márkus László.
- Heti posta 1908: 472. „*Kérdezősködők.* Az álnév ugyan azért álnév, hogy eltakarja azt, aki mögéje rejtőzik, de a nagy meglebben talán szabad meglebbenteni egy percre az inkognitokat. Tehát: Semper, Simplex = Kóbor Tamás, Paganel, Arne = Cholnoky Viktor, Syron = Lovik Károly, Florestan = Décsy Imre dr., Lehota = Kosztolányi Dezső, Lynkeusz = Wallesz Jenő, Tövis = Rózsa Miklós dr., Reveur = Szini Gyula, Baburin = Náday Pál.”
- Heti posta 1909: 32. „*Nagyvárad.* M. Ilonka. A Tobogány aláírással megjelent Antiszanin című krónikát Rózsa Miklós írta. Örülünk, hogy a cikk az önök körében is feltűnést keltett. R. M. ez idő szerint lapunk művészeti rovatának a vezetője. Természetesen Tövis álnéven, mert hogy egy kínálkozó szójátékot elüssünk: nincsen Rózsa tövis nélkül.”
- Heti posta 1909: 156. „*Erdélyi Zoltán úrnak.* [...] Az inkriminált kritika tehetséges szerzője, Kosztolányi Dezső barátunk, per tangensem arra kéri önt, hogy ne írjon neki zsidó leveleket, mert ő jó keresztény római katolikus, hozzá bácskai és zsidóul nem is tud.”
- Heti posta 1909: 564. „*Kissebes.* S. M. Az író álneve már régen nem az, aminek lennie kellene. Ma már csak amolyan használatba vett név, amelyet utazó fejedelmek jegyeznek be a szállók vendégkönyvébe. Tehát csak ideig-óráig tartó inkognitót jelent, amely mögött mindenki sejti, sőt legtöbbször fel is ismeri az igazi fejedelmet. A hasonlat szerénytelen, de legalább nem sántít. S miután ön a kevesek közül való, akik az inkognitóban utazók igazi nevére kíváncsi, ideírjuk valamennyit. Asmodeusz: *Kéri Pál*, Baburin: *Náday Pál*, Badaud: *Adorján Andor*, Florestan: dr. *Décsy Imre*, Lehota: *Kosztolányi Dezső*, Lynkeusz: *Wallesz Jenő*, Paganel: *Cholnoky Viktor*, Reveur: *Szini Gyula*, Simplex: *Kóbor Tamás*, Tövis: *Rózsa Miklós.*”
- Heti posta 1910: 48. „*Szeged.* M. A Toll és Tör rovatba olyanok is írhatnak, akik nem munkatársai »A Hét«-nek. Szívesen látjuk.”
- Heti posta 1910: 792. „*G. P. Paganel.* *Cholnoky* Viktor, Syron: *Lovik Károly*, Czövek: *Hajó Sándor*, Maitre Jacques: *Bródy Miksa*, Lynkeusz: *Wallesz Jenő*, Lehota: *Kosztolányi Dezső*, Semper: *Kóbor Tamás.*”
- Heti posta 1911: 456. „*Iksz. Sz. L.* = Szabolcsi Lajos.”
- Heti posta 1911: 488. „*Losoncz.* A gyermekkor regényéről szóló cikket *Kárpáti Aurél* írta.”
- Zilahi Kiss Béla 1911: 501. „[...] alig volt egy is [...], aki [...] annyira átérezte és átéreztetette volna, mint Zilahi Kiss Béla – *Junius.*”
- Heti posta 1911: 780. „*Tanítónő.* A kíváncsiság nem akkora bűn, hogy szépen kérni kellene miatta. Íme a névsor: Syron = Lovik Károly, Paganel = Cholnoky Viktor, Maximus és Maitre Jacques = Bródy Miksa, Lynkeusz = Wallesz Jenő.”
- Heti posta 1912: 231. „*Elkészt.* Ön évekig gyűjtögette a kérdéseket s most elénkbe áll valamennyivel. Tehát: Syron = Lovik Károly, Paganel és Arne = Cholnoky Viktor, K. D.

- és Lehotai = Kosztolányi Dezső, Lynkeusz = Wallesz Jenő, Carpaccio = Kárpáti Aurél, Czövek = Hajó Sándor, Jean Preux = Sztrakoniczky Károly, Sn = Sebestyén Károly, Sz. L. = Szabolcsi Lajos. A Toll és tör, meg az Innen-Onnan rovatot a szerkesztő szerkeszti.”
- Heti posta 1912: 360. „Nagyvárad. Syron = Lovik Károly, Paganel = Cholnoky Viktor, K. D. = Kosztolányi Dezső, Polóniusz = Lengyel Ernő.”
- Heti posta 1913: 648. „Érdeklődő. Tessék a névsor: Syron = Lovik Károly, Mascadin = Lakatos László, Pikk = Gábor Andor, Maitre Jacques = Bródy Miksa, Carpaccio = Kárpáti Aurél, Lynkeusz = Wallesz Jenő.”
- Kádár Gusztáv 1913: 873. Húsz évesen lett *A Hét* munkatársa. „Az apróságok [ti. Amelyeket a lapnak küldött] ✂ jel alatt jelentek meg”. „Azontúl hosszabb ideig szolgáltam az Innen-Onnan rovatot, részt vehettem *A Hét* szerdai konferenciáin.”
- Heti posta 1915: 204. „G. J. Brassó. Syron = Lovik Károly, Punin = Kosztolányi Dezső, Cserkész és Tövis = Rózsa Miklós, Polonius = Lengyel Ernő. Carpaccio = Kárpáti Aurél. A kezdőbetűket ezek után most már ki méltóztatik találni úgy-e?”
- Ambrus Balázs 1915: 238. „*A Hét* olvasói finom versek alatt szokták olvasni ezt a nevet, mely eleven és valóságos név lett ama tiszta és egyéni művészet jogán, melylyel egyet jelent. A költő azonban nemcsak a maga álomvilágában él, de a polgári társadalomban is, itt azonban dr. Herman Károly álnév alatt bújt meg a névtelen milliók között.”
- Heti posta 1915: 676. „D. I. és A. *Sátoraljaiújhely*. Kérésüket elintéztük. Cserkész név alatt Rózsa Miklós ír.”
- Heti posta 1917: 288. „B. Z. 649. Polonius = Lengyel Ernő: Alex = Erdődy Elek: Z. B. = Zolnai Béla; Pajzs = Pajzs Elemér; Junior = ifj. Szende Pál.”

* * *

A főnti adatok futó áttekintése is több következtetés levonását engedi meg. Ami a leginkább feltűnő: egyes álneveket s jeleket nem egyszer, hanem kétszer vagy még többször is leleplez a lap. Ez a „leleplezés” inkább tetszik a szerepjátszó munkatárs népszerűsítésének, semmint valódi leleplezésnek. Feltűnő az is, hogy a „Heti posta”-ban adott föloldások meglehetősen következetességgel a lap rendszeres – nyilván: szerződöttet – munkatársait, azaz (alkalmi kivételektől eltekintve) a „szerkesztőség tagjait” érintik. A „szerkesztőségi kemény magot”, Ignótust, Kóbor Tamást s másokat például olykor a konkrét álnevek leleplezése nélkül is emlegetik – nyilvánvalóan azért, hogy forogjon a nevük és érdeklődést keltsenek irántuk, azt a látszatot keltve, hogy ez esetekben a föloldás csak a szerkesztői üzenet címzettjének szól. Érdekes az is, hogy az ide vágó szerkesztői magyarázatok egy többé-kevésbé koherens „álnévelméletet” adnak ki. A lap – elsősorban nyilván a szerkesztő, Kiss József – álnevekhez való viszonya így a művészi szerepjáték egyik változataként is fölfogható.

Ugyanakkor föltűnő, hogy az „Innen-Onnan” rovat jeleiről csak kevés említés történik – ezek a jelek már inkább a tényleges rejtőzés eszközei. A „Toll és tör” rovat piktogramjait viszont gyakorlatilag soha nem fedik föl, ezek „leleplezése” nem témája a „Heti posta”-knak. A rovat piktogramjai szinte teljes inkognitót jelentettek – e polemikus rovat szerzőit a lap, jól érzékelhetően, védte.

Külön probléma, hogy egy-egy föloldott álnév és/vagy jel mindvégig azonos szerzőt fedett-e. Az adatok egy része arra vall, hogy bizonyos neveket/jeleket olykor egy idő után – „véletlenül”, vagy a szerzőgárda természetes fluktuációját követve – új szerzők vettek át. Az álnévhasználat ilyen „közös” módjára több explicit hivatkozás is történik. Azt azonban, hogy melyik álnév/jel köthető szilárdan egy adott szerzőhöz, valamint melyiket (és mikor) használta két vagy több, különböző időben dolgozó szerző is, csak konkrét filológiai vizsgálat döntheti el. Valószínű, hogy egyes nevek/jelek egy adott időszakban többnyire egy szerzőhöz köthetők, s ott, ahol mégis váltás

következik be, a váltásban valami rendszer volt. Egyelőre annyi kockáztatható meg, hogy a jelek közös, többek általi használata gyakoribb lehetett, mint az álneveké – az álnevek föltehetően jobban kötődtek egy-egy szerzőhöz.

Summa summarum: úgy vélhetjük, *A Hét* gyakorlatában keveredett a szerzői (művészi) szerepjáték és a tényleges rejtőzés igénye és gyakorlata. Hol az egyikről, hol a másiktól volt szó. Míg bizonyos szövegek szerzőjének rejtése célirányosan történt, azaz az álnév csakugyan elfedte a valódi szerzőt, addig az álnevek jelentős része voltaképpen csak a játékos – bújócskázó – névhasználatra példa, s a valódi rejtéssel ellentétben a játék és az identitáskeresés eszköze volt. A valódi rejtőzködés és a szerepjáték azonban egyaránt alaposabb vizsgálatot, részletezőbb bemutatást igényel.

LENGYEL ANDRÁS

Egy újabb József Attila-dedikáció és tanulságai. A József Attila-kutatás régóta számon tartja a költőnek *A külvárosi éj* (1932) című kötetébe, Ortutay Gyula részére írt ajánlását: Róna Judit kézirat-katalógusa közölte és regisztrálta.¹ A dedikáció így szól: „Ortutay Gyulának barátsággal. Bp., 1933. márc. 1. József Attila”. Ortutaynak – mint a Szegedi Fiatalok egyik tagjának – volt kapcsolata József Attilával, de ez csak alkalmi lehetett. (Miképp Tolnai Gáborral is; más művkolltagokkal, mint például Radnóti Miklós, Buday György és Hont Ferenc, lényegibb kapcsolata volt.)

Nemrég – tulajdonosa jóvoltából – lehetőségem nyílt egy eddig ismeretlen, József Attila által dedikált kötetet kézbe venni, és a szerző által saját kezűleg beleírt ajánlást lefotózni. A *Medvetánc* (1934) most fellelt példányába József Attila ezt írta: „Ortutay Gyulának / barátsággal / József Attila”.

A dedikáció azonban – bár megfejtése egyszerűnek tűnik: a költő adott még egy kötetet az egyik szegedi fiatalnak – félrevezető. Címzettje ugyanis nem Ortutay Gyula (1910–1978) néprajztudós, irodalomtörténész, politikus, hanem Ortutay Gyula (1914–1943) író, kritikus, aki Lovass Gyula néven vált ismertté. Lovassnak rövidre szabott életében mindössze két kötetét látott napvilágot, a *Csokonai utóélete* című disszertáció (1936), illetve a *Honfitársnőm: Micheline* című regény (1942). Ezek mellett számtalan novellát, cikket, irodalomtörténeti tanulmányt, esszét, kritikát és filmkritikát publikált, négy kötetet fordított, köztük Alain-Fournier világhírű regényét, *Az ismeretlen birtokot*. Készülő – és még korántsem teljes – bibliográfiája jelenleg 330-nál több tételt tartalmaz.

A dedikáció sajnos datálatlan, és semmi más dokumentum sem utal keletkezésének idejére. A *Medvetánc* 1934 decemberének legelején készült el, legkorábbi ajánlásai december 2-án keltek.² József Attila a kötet megjelenését követően 1935-ben, 1936-ban, de még 1937-ben is írt egy-egy példányba ajánlást, az utolsót 1937. Augusztus 18-án.³ Így bizonyosan csak annyi mondható, hogy az ajánlás 1934–1937 között született.

A családi emlékezet azonban megőrizte a dedikáció keletkezésének történetét. Lovass Gyula fia, Ortutay András nyugalmazott levéltáros e-mailben a következőket mondta el róla: „A *Medvetánc* megjelenését követő könyvnapon (1935) apám a sátrak közt járva látta, hogy József Attila a kötetet dedikációval 5 pengőért árulja, s nincs egyetlen érdeklődő sem. A történet szerint ő vásárolt és 10 pengőt adott. Az biztosnak tűnik, hogy közelebbi ismertsége nem volt apámnak, bár eltett egy újságpéldányt J. A. halálhírével.”⁴ Ugyanakkor József Attila könyvnapi szereplésének nincs hivatalos nyoma, könyve soha nem szerepelt életében a könyvnapi listán. (Először 1938-ban, a Cserépfalvi kiadású Összes versei és válogatott írásai került be.)⁵ A költő azonban ettől függetlenül jelen lehetett a könyvünnepen, személyesen is, és korábbi könyve által is: a Révai sátrában 1935 nyarán ott lehetett az 1934 végén kiadott *Medvetánc*. Mint ahogy ma, régebben is szokás volt, hogy a kiadók nemcsak a legújabb, hanem a régebbi, de nem nagyon régi könyveiket is árulták egy időben: ezeket szintén el kellett valahogy adni. S mivel 1935-ben a „könyvnap”-ot június 3–5. között tartották, a József Attila-dedikáció keletkezését ebben az intervallumban lehet valószínűsíteni.

Ennek a dátumnak nem mond ellent az sem, hogy Lovass Gyula a József Attilával való találkozásakor még Ortutay Gyulaként mutatkozott be. Lovass az 1930-as évek első felében kezdett publikálni.

¹ *József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus.* Összeállította: M. Róna Judit. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 405.

² L. *József Attila összes versei. Kritikai kiadás.* 1. 1916–1927. Közzéteszi: STOLL Béla. Bp. 1984. Balassi Kiadó, 522.

³ *József Attila kéziratai... i. m.* (1. jegyzet) 408–415.

⁴ Ortutay András e-mailje, 2011. okt. 3.

⁵ *Könyvnap / könyvhét / ünnepi könyvhét. 50 esztendő 1929–1979.* Szerk.: FÜLÖP Géza. Bp. 1979. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 114. A könyvnapi kiadványok jegyzékét összeáll.: T. KÖRNYEI Márta.

Első írásai a nagykanizsai napilap, a *Zalai Közlöny* hasábjain jelentek meg, Ortutay Gyula néven. Már ugyanebben az évben használta viszont az Ifj. Ortutay Gyula névváriánst, megkülönböztetve magát apjától, aki akkor Nagykanizsán volt iskolaigazgató. 1935-ben ugyanitt azonban már az Ortutay L. Gyula nevet használta; az L. édesanyjának vezetéknévére, a Lovassra utal. Egyik közleménye még ebben az évben is Ortutay Gyula névalírással jelent meg, egy évvel később a *Csokonai utóélete* viszont már Dorogi-Ortutay Gyula néven látott napvilágot, majd ezt követően az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* is megjelent pár irodalomtörténeti és hungarológiai tárgyú dolgozata e néven. 1937-ben tűnt föl először a később véglegessé vált Lovass Gyula névalak (pl. A *Válaszban* és a *Korunk Szavában*), 1938-ban, a *Zalai Közlönyben* viszont még ismét saját polgári nevén, de immár doktorként: Dr. Ortutay Gyula aláírással publikált. Ezt követően azonban már valóban állandósult a Lovass Gyula névhasználat: egyetlen regénye, fordításai és folyóirat-közleményei is ezen a néven jelentek meg.

A szűkebb pátriabeli – nagykanizsai – közlésben a névhasználatot akár még a szerkesztőség számájára is lehetne írni („a mi fiunk” írását közlik, akaratlanul is a megszokott nevét írva a cikk alá), valószínűbb azonban, hogy maga Lovass különböztette meg a nevét a helyi és országos közlemények esetében. Legalábbis erre utal, hogy ekkor írt dedikációiban is ingadozott még saját nevének írásmódjában. A *Csokonai utóélete* egyik példányába ezt írta: „Kiss Béla tanár úrnak / hálás tanítványa / Dr. Ortutay Gyula”, egy másikba viszont ezt került: „dr. Szerb Antalnak / őszinte tisztelete jeléül / Dorogi-Ortutay Gyula”.⁶ A névhasználati különbség könnyen megmagyarázható: Kiss Béla tanár úr Ortutay Gyulaként ismerte a szerzőt – egykori tanítványát –, Szerb Antallal viszont csak ekkor alakult ki kapcsolata, így a neki szánt példányba csakis a borítón szereplő hivatalos név kerülhetett.

A József Attila-dedikáció kelte és a Lovass Gyula név használata tehát egybeesik. (Ugyanakkor persze nem meglepő, sőt nagyon is gyakori jelenség, hogy valaki – szerzői nevétől függetlenül – az eredeti nevén mutatkozik be.) A költő és a majdani kritikus kapcsolata alkalmi volt, vélhetőleg erre az egyetlen találkozásra korlátozódott.

Lovass Gyula segítő szándéka annál is indokoltabb volt, hogy József Attila többet várt a kötettől, anyagilag és szakmai visszhangját illetően egyaránt: „Boldogan újságolta – emlékezett vissza Fodor József –, hogy megjelenik egy nagy reprezentáns antológia a verseiből. Ez kihúzza a bajból. [...] A »Medvetánc« volt. Gyönyörű gazdag verses könyv, kiteljesedett, nagy költő műve. Sikere is volt. Írt róla még két újság is, némelyik 6–8 sorig is elment!”⁷ A memoár jól érzékelteti a csalódottságot, némileg viszont túloz: a *Medvetánc*ról, ha jelentőségéhez mérten nem is sok, de kettőnél mégis több kritika, méltatás született. Remenyik Zsigmond egy, a *Medvetánc*ot követő kötet megjelenése utáni beszélgetést örökített meg. A visszaemlékezés szerint József Attila ekkor éppen az eladott példányszámokkal érvelt: „»Tudjátok, hogy a Nagyon fáj-ból hány példány fogyott? Száztizenöt. Nem hiszem, hogy kiadónak kedve lenne költőtől kötetet megjelentetni, akinek verskötetéből csak száztizenöt fogyott«, mondotta. »Ha az eladott példányszámok határoznák meg az író értékét, jól nézne ki a világ. Goethének a Dichtung és Wahrheitjéből, pedig akkor Goethe már világhírű író volt, kétszázötven példány fogyott«, válaszoltuk abban a reményben, hogy ez megnyugtatóra szolgál. Ajkait kissé gúnyosan félrehúzta, nem tetszett neki az összehasonlítás.”⁸ Azonban ekkoriban nemcsak a költői-írói súly megítélése – és az esetleges következő kötet kiadásának feltétele – függött az eladott példány-

⁶ Az első kötet magántulajdonban, a második a PIM Szerb Antal-hagyatékában található, jelzete: PIM C 14.553.

⁷ FODOR József: *A költő és kora*. = Újság 1941. jan. 19. ÚjraKözli: *Kortársak József Attiláról. II. (1938–1941)*. Szerk.: BOKOR László. Sajtó alá rend.: TVERDOTA György. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 1383–1385.

⁸ REMENYIK Zsigmond: *Költő és valóság*. = *Korunk* 1938. jan. ÚjraKözli: *Kortársak... i m.* (7. jegyzet) 936–941.

számtól: szó szerint egzisztenciális kérdés is volt, mert a korszakban „az írói honorárium összege a fűzött könyv bolti árának 10%-a volt, kifizetésének esedékességét [...] a könyvek fogyása szabályozta. Vagyis az írók aszerint kapták meg honoráriumuk részleteit, hogy könyvükből mennyit tudott eladni a könyvkereskedelem.”⁹ És hogy ez József Attila életében valóban mennyire egzisztenciális kérdés volt, arról legjobban a költő egyik, 1935. november 16-án Budapest polgármesterének, Szendy Károlynak írott levele tanúskodik, amelyben éppen a *Medvetánc* példányait kínálja a fővárosnak megvételre: „arrakérem Méltóságodat, olvassa el ezt a könyvet s ha érdemesnek találja rá íróját, segítse nehéz helyzetében legalább azzal, hogy a Főváros vásároljon néhány példányt belőle.” Majd hozzátette indokait: „Leginkább azt szeretném, ha a Főváros kiváltaná zálogban lévő irogepemet, melyet már nyolc hónapja nélkülözök. Villanyomat, gázamat kikapcsolták, fűtetlen szobában fagyoskodom és – mit mondhatnék egyebet – igen el vagyok keseredve.”¹⁰

* * *

A két Ortutay Gyula azonos neve természetesen mindkét fél számára zavaró lehetett, s később Lovass Gyula – többször – változtatott is szerzői nevén. A néprajztudós Ortutay naplójában, 1943. szeptember 29-i bejegyzésében – Lovass halálakor – külön ki is tért erre a kölcsönös feszélyezettségre: „A múltkor elfeledtem ideírni, pedig volt már egy utóirat, hogy szegény *Ortutay (Lovass)* Gyula 29 éves korában meghalt nyirokmirigyrákban; a betegségét csak a boncolás tudta megállapítani. Felesége áldott állapotban van, van már egy gyerekük. Pedig most kezdett volna kinőni, lassú ember volt, tanulmányirónak, kritikusnak jól bevált volna. Persze, a mi állandó összetévesztési sorozatunkhoz tartozik, hogy sokan az én haláloamat vélték: éjszaka a Rádió-portás telefonált, ki akarták rakni a fekete zászlót, délelőtt telefonáltak a Rádióhoz, hogy mikor lesz a temetésem, a *Népszava* majd megíratta a nekrológomat, és sokan híresztelték, hogy én haltam meg. [...] Szegény fiút mindenképp sajnálom, bár épp a sok összetévesztési kaland miatt valami feszélyezettség volt közöttünk, és nem tudtunk igazán összebarátkozni. Egy tanulmánya van nálam *Péterfy*-ről, közlöm majd a *Magyarságtudományban*.”¹¹

A tanulmány azonban már nem jelent meg, maga a *Magyarságtudomány* is megszűnt. Előtte azonban még volt egy érintkezési pont a két Ortutay között. Ugyancsak magántulajdonban található Ortutay Gyula 1933-ban, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadásában megjelent *Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény* című kötetének egy egészen egyedi dedikációt tartalmazó példánya. A kézzel írt ajánlás így szól: „Ortutay Gyulának szere- / tettel küldi / Ortutay Gyula”.

Természetesen nem arról van szó, hogy a néprajzkutató szegedi fiatal magának dedikálta (és küldte) a kötetet; a könyvet a másik Ortutay Gyula, azaz Lovass Gyula kapta. Sajnos ez a dedikáció is keltezetlen, így nem lehet tudni, hogy a „feszélyezettség” melyik szakaszában született: még maliciózus figyelmeztetés-e, vagy már csak baráti fricska.

A néprajztudós Ortutay azonban később is szembesült a névazonosság miatti összekeveréssel. Naplójának egy későbbi, 1973. június 3-i bejegyzése szerint az alábbi „mulatságos epizód” esett meg vele: „már az első nap keresett egy Anna Maria *Piña* vonzó nevű ifjú hölgy. Kiderült, hogy szegény néhai *Ortutay-Lovass* Gyula ugyancsak *Ortutay* Gyula névre hallgató fiát kereste volna, aki latin-amerikai szakértő, külpolitikai újságíró a *Magyar Nemzet*-nél, s kezdettől fogva *Lovass* Gyula néven ír. De hiába, a magánéletben ezt a nehéz nevet viseli, s az ifjú kisasszony azt hitte, ő vezeti a magyar delegációt – biztos növelte volna a tekintélyét. A titkárunkat megkértem, tájékoztassa a kisasszonyt,

⁹ KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap... i. m.* (5. jegyzet) 7–88. 16.

¹⁰ *József Attila levelezése*. Sajtó alá rend.: STOLL Béla. Bp. 2006. Osiris Kiadó, 429–430.

¹¹ ORTUTAY Gyula: *Napló. I. 1938–1954*. Szerk.: MARKÓ László. Pécs, 2009. Alexandra Kiadó, 353–354.

akit nem is láttam, de telefonon a kis Lovass-t megnyugtattam.”¹² Sőt, amiről nem írt naplójában – s ugyancsak Lovass Gyula fiától tudni –, hogy az Ortutay Lovas Gyula néven cikkei mellett több kötetet is publikáló újságíró Ortutay Gyula (1944) végső soron tőle kapta a nevét. A legfiatalabb Ortutay Gyula ugyanis „egyetemistaként a *Magyar Nemzettel* volt nyári gyakorlaton, s a szerkesztő megengedte, hogy munkája befejezésekor írjon egy cikket a kubai eseményekről. A nyomdászok közül hívta fel valaki Ortutayt, aki beszélt a szerkesztővel, a cikk már Lovas Gyula néven jelent meg. Ő emlékezett a névre, naplójában is megemlítette apánk halálát. A Lovas végi egy s már a szerkesztő találánya volt, a Lovass szerint túl zsidós.”¹³

* * *

Az Ortutay egyébként másért is problémás név. Saját tulajdonomban őrzöm Nagy Péter (1920–2010) irodalomtörténész *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon* című, 1943-ban megjelent kötetének – valójában könyv alakban kiadott doktori disszertációjának – egy dedikált példányát. Az ebbe írt ajánlás a következő: „Ortu<d>ay-Lovass Gyu- / lának, barátsággal / 1943 febr. / Nagy Péter”.

Ez a kötet is Lovass Gyuláé volt. Nagy Péter névtévesztése – a vezetéknevet félrehallva először d betűt írt, majd az kijavította – feltehetőleg Lovass észrevételére – t-re, talán azt is mutatja, hogy az ekkorra már közismert néprajzkutató neve sem volt annyira egyértelmű. Vagy talán éppen attól akarta Nagy Péter tudattalanul is megkülönböztetni? Erre ma már nem lehet biztos választ adni.

Visszont hogy nem egyedi az eset, arról éppen a néprajztudós Ortutay írt. Hasonló példájában Radnóti Miklós volt a névtévesztés elkövetője: „áldogáltunk a rektori hivatal (akkoriban quaeaturának nevezték) folyosóján. [...] Lapedőnyi beiratkozási lapommal némán álltam az ijedten, tétován kérdegető elsőévesek közt [...] Mellettem egy alacsony, vékony csontú, kissé görbe tartású kolléga állt, ugyancsak hallgatagon. [...] Nem ismertem az egyetemről, pedig a kezében bölcsészkar lap volt. [...] Ismeri azokat a Szegedi Fiatalokat? – Nekem tetszett, hogy egy elsőéves az akkor bontakozó mozgalmunk felől faggat, s atyai pártfogással közöltem: – Hogyne ismerném, alapító tag vagyok magam is. De miért érdekelné ez önt gólya létére?

A kérdésben rejlő sértésre ügyet se vetett, gyorsan kinyitotta aktatáskáját s kiemelt egy vékony füzetnyi verseskötetet, a *Pogány köszöntőt*, megkérdezte a nevem, s a félrehallott t betűt gondosan kijavítva szép írásával ezt: »Ortutay Gyulának kollegiális üdvözlettel Radnóti Miklós« – s odaírta a dátumot is.”¹⁴

A dedikált kötetet az ELTE Néprajzi Intézetének Könyvtára őrzi; a tőlük kapott másolaton valóban jól látszik, hogy Radnóti először tényleg rosszul, Ortudaynak írta a címzett nevét: „Ortu<d>ay Gyulának / kollegiális üdvözlettel / Radnóti Miklós / Szegeden, 1930. október 1.”

Mentségére szóljon, hogy a címzett visszaemlékezése szerint mindez az első találkozásuk történet.¹⁵ Az viszont csak a figyelmetlenséggel magyarázható, hogy manapság is használatos a rosszul írt névalak: a Google is több találatot dobott ki a tévesen leírt névre, könyvészeti felsorolásoktól tudományos dolgozatig. Úgy látszik, valóban nehéz ez a név.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

¹² ORTUTAY Gyula: *Napló. III. 1967–1977*. Szerk.: MARKÓ László. Pécs, 2010. Alexandra Kiadó, 355.

¹³ Ortutay András e-mailje, 2011. Aug. 7.

¹⁴ ORTUTAY Gyula: *Szegedi évek*. In: Uő: *Fényes, tiszta árnyak*. Bp. 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 186–187.

¹⁵ A dedikáció be is került a Radnóti-dedikációk katalógusába (BÍRÓ-BALOGH Tamás: *Radnóti Miklós dedikációi*. In: *Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok 5*. Szerk.: LENGYEL András. Szeged, 2010. [2011.] Móra Ferenc Múzeum, 38–116.), másutt bővebben is szóltam róla: BÍRÓ-BALOGH Tamás: „Megajándékozott egy kötetével”. Radnóti dedikációi mint életrajzi források. = Forrás 2009. máj. 46–53.

FIGYELŐ

Ibrahim Müteferrika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban. A török nyomdász atyjaként ismert kolozsvári születésű Ibrahim Müteferrika (1670/71–1747) jelentős diplomáciai karriert futott be a 18. századi Oszmán Birodalomban. Ki is volt ez a Rákóczi fejedelem tolmácsaként, diplomataként és nyomdászként is működő rejtélyes figura, akinek eredeti nevét mára a feledés homálya borítja? Erre a kérdésre (is) keresi a választ a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye által létrehozott honlap,¹ amelyhez kapcsolódva mindkét, magyarországi „müteferrikákat” őrző könyvtár (az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA Könyvtára) digitalizáltatta ezen anyagát, így létrehozva egy teljes, 17 műből álló virtuális gyűjteményt a nyomdász életében megjelent kiadványokból. Jelen írásunk ehhez a Müteferrikát (úra)felfedező folyamathoz kapcsolódva igyekszik az OSZK-ban található gyűjteményből ízelítőt adni, miközben felvázolja a kalandos életpályát is.

Ibrahim maga írta az 1709-ben megjelent *Riszále-i Iszlámije* (Értekezés az iszlámról) című vallási traktátusában, hogy Kolozsvárott született,² de arról nincsenek pontos adataink, hogy milyen körülmények közt került az Oszmán Birodalom területére és a Porta szolgálatába. Egyes feltevések szerint ifjan elrabolták, míg mások inkább azt valószínűsítik, hogy ő menekült egészen Isztambulig, mert unitárius meggyőződése miatt üldözték.³ Ez utóbbit támasztja alá a fenti vallási értekezésében használt bibliai argumentáció Isten egyetlenségéről és a Mohamed próféta személyére vonatkozó bibliai utalás zsidó-keresztény meghamisításáról, amelyben Servetusnak és követőinek a hitvitákban gyakran használt érvét láthatjuk felsejleni.⁴ Az iszlámról szóló értekezés alapján mindenesetre biztos, hogy Müte-

¹ *A titokzatos nyomdászmeister Ibrahim Müteferrika és a török nyomdászat kezdete*, összeáll. Kovács Nándor Erik, szerk. Sajó Tamás = <http://muteferrika.mtak.hu/index.html>

² „Én, igénytelen, szegény szolga, Magyarországon, Kolozsvár városában születtem.” Id. Horváth J. József: *Ibrahim Müteferrika Magyarországon*. Ponticulus Hungaricus 2004. = <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/muteferrika.html>

³ A Müteferrikára vonatkozó gazdag szakirodalomból itt csupán néhányat említünk: Kovács Nándor Erik: *Küzdők öröksége: Szilágyi Dániel, Vámbéry Ármin és Ibrahim Müteferrika emlékezete és az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének török kincsei*. In: *A kíváncsi világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeáll.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2009. Liliium Aurum, 273–288; Horváth J.: i. m. (2. jegyzet); Schmidt Szonja: *Ibrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban*. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 220–228; Tóth Ferenc: *Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában az 1730-as évek végén*. = Magyar Tudomány 2011. = <http://www.matud.iif.hu/2011/01/05.htm>; Simonffy, Aladár von: *Ibrahim Müteferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*. Bp. 1944. Dr. Vajna & Bokor; Berkes, Niyazi: *İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği*. = Belleten (26.) 1962. 715–737; Sabev, Orlin: *Ibrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726–1746)*. İstanbul, 2006. Yeditepe Yayınevi.

⁴ Schmidt: i. h. (3. jegyzet) 225.

ferrika nem külső kényszerből vált muszlimmá, hanem tudatos, megfontolt választás eredményeként.⁵ A tehetséges fiatalember hamar megtanulhatott törökül és perzsául, otthonról hozott ismereteinek, nyelvtudásának és ambíciójának eredményeként pedig elnyerte a szultán diplomáciai különmegbízottja, vagyis a müteferrika tisztségét, amely után – eredeti neve ismeretének hiányában – elterjedt ragadványnevét kapta.

Müteferrika tehát 1714-ben Bécsben tárgyalta Savoyai Eugen herceggel, majd 1717-től (más források szerint 1720-tól) II. Rákóczi Ferenc állandó portai összekötője és tolmácsa lett egészen a fejedeleme 1735-ben bekövetkezett haláláig.⁶ Mikes Kelemen, a fejedelem személyi titkára *Törökország levelek* című munkájában többször említi Ibrahim efendit, akiről a haldokló Rákóczi a Portához írt búcsúlevelében így emlékezik: „A császár kegyelmességébe ajánlom [...] kiváltképpen Ibrahim hív tolmácsomat. A mindenható Isten jutalmaztassa meg legdrágább áldásával velem tett jótéteményeit.”⁷ Annál is inkább meghatározó volt e feladat, mivel Müteferrika magyarországi recepciója éppen a Rákóczi-emigrációhoz kapcsolódó kutatások melléktermékeként keletkezett.

A birodalom modernizálását elősegítő nyomdaalapítás gondolata minden bizonnyal kolozsvári tapasztalatai alapján érlelődött meg Ibrahimban, ám ennek technikai megvalósítása csak hosszú előkészületek után vált lehetségessé. A sikerhez vezető út egyik lépése az *Er-Risâletü, l-Müsemâ mi Vesf-letü Tîbâ, a* (A nyomda szükségessége) című, 1726-ban írt traktátus, amelyben Müteferrika a nyomdával járó előnyöket veszi sorra a muszlim írásos örökség megőrzésétől a nagy szótárak, történelmi, földrajzi, asztronómiai és államigazgatási művek hiba nélküli és olcsó közreadásának lehetőségéig; ezek az iskolázottság emelésével járulnának hozzá a birodalom jólétéhez. Ezt a kéziratos munkát Müteferrika benyújtotta a sejhüli szlámnak és a nagyvezírnek, akik szultáni jóváhagyással engedélyezték a tipográfia beindítását, de csakis az ulemâ (a legfőbb vallásjogi testület) határozatának megfelelően: vallási tárgyú művek kiadása – a szent szövegek meghamisításának lehetősége miatt – szigorúan tilos a nyomda számára. Müteferrika első nyomtatványaiában közzé is tette eme engedélyeket, valamint megjelentette a nyomdára vonatkozó írásait, hogy a nagyközönség meggyőződhessen a tipográfia legitimitásáról.⁸

A végül 1728/1729-ben induló első isztambuli nyomda felszerelése javarészt Bécsből származott.⁹ A tipográfia hat sajtóval dolgozott, ebből kettőt – Müteferrika saját földrajzi érdeklődésének megfelelően – térképek sokszorosítására állandósítottak.¹⁰ Két rézmetszőt is foglalkoztatott az officina, de bizonyos kiadványokhoz maga Müteferrika is készített réz- és fametszetű illusztrációkat,¹¹ emelve ezzel a könyvek értékét, és bizonyítva saját sokoldalúságát. A nyomda 1729-től 1742-ig készítette el 17 kiadványát 22 kötetben. Közben 1735–1740 között szüneteltette tevékenységét. Erről a szünetről 1944-ben Simonffy Aladár még csak annyit tudott közölni, hogy Ibrahim ismét megbízotti feladatokat kapott a Portától, de közelebből nem nevezte meg ezeket. Tóth Ferenc nemrégiben megjelent publikációjából kiderül, hogy Müteferrika az 1736–1739 között zajló orosz–török háborúban végzett diplomáciai tevékenységet, miközben szerepet vállalt a magyar emigráció Rákóczi Józseffel kapcsolatos titkos diplomáciai terveinek egyengetésében is.¹²

⁵ Erre először Niyazi Berkes hívta fel a figyelmet, az addig elterjedt vélekedésekkel szemben. L. KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 279, 20. jegyzet.

⁶ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 10.

⁷ Id. HORVÁTH J.: *i. m.* (2. jegyzet)

⁸ SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 226.

⁹ TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet)

¹⁰ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 38–40.

¹¹ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 38–40.

¹² TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet)

A nyomda az 1740-es újraindulás után még négy művet jelentetett meg. Simonffy szerint Mütferrika vállalkozása nem hozott jelentős anyagi hasznot, sőt a nyomdaalapító szegényen, egy dagesztáni küldetés során szerzett betegségben hunyt el.¹³ Az újabb szakirodalom óvatosabban fogalmaz: eszerint Mütferrika valószínűleg 1747-ben bekövetkezett halálának körülményei homályosak.¹⁴

A Mütferrika-nyomda által kiadott művek témaválasztását – a vallási tárgyú munkák tilalma mellett – a nyomdavezető tudományos érdeklődése határozta meg:¹⁵ mindenekelőtt földrajzi, történeti, nyelvtudományi alkotások kerültek ki a sajtó alól, de a 17 mű közt akad útleírás, politikafilozófiai értekezés és a mágnesességről szóló könyvecske is. Mütferrika kiadói tevékenységére jellemző volt, hogy nagyrészt maga írt előszót a kinyomtatott művek elé, amelyekben kijelölte azon olvasók körét, akik haszonnal forgathatják majd e munkákat, valamint rendszeresen kiegészítette a könyvek tartalmát az általa tudott újabb ismeretekkel. Ibrahim iskolázottságára vonatkozóan könyvtárának rekonstrukciója,¹⁶ a nyomdájában kiadott saját művei és a fent említett előszavak alapján Schmidt Szonja valószínűsíti, hogy Ibrahim medreszei oktatásban részesült; innen az efendi jelző, amelyet többször használ magával kapcsolatban.¹⁷ (Máshol „földrajztudós Ibrahim”-ként vagy egyszerűen „nyomdász Ibrahim”-ként aposztrofálja magát.) Biztos azonban, hogy akármilyen oktatásban is részesült akár eredeti hazájában, akár a választottban, Mütferrika küldetésének tekintette „felrázni a török politikai elitet és modern ismeretekkel és eszközökkel elősegíteni a modernizáció útját”.¹⁸

*Már csak kettő hiányzik*¹⁹

Az OSzK Régi Nyomtatványok Tárában összesen 15 található meg a Mütferrika-nyomda 17 kiadványából. A török ösnyomtatványok több különböző forrásból és különböző időpontokban érkeztek a Régi Nyomtatványok Tárába. E dokumentumok első csoportja – amely megalapozta a Mütferrika-gyűjteményt – Széchényi Ferenc könyvtárából származik. Ő vásárolta meg az isztambuli sajtó 13. kiadványaként megjelent *Târîh-i Na'imâ* (Naima története) című munkát, amely két kötetben, 1438 oldalon dolgozza fel az eseményeket 1592-től 1659-ig. Ez Ibrahim efendi bevezetőjével látott napvilágot 500 példányban, 1735-ben.²⁰ (A gyűjteményben két Széchényi-példány található.) Szintén Széchényi könyvtárából való Ömer efendi tollából az *Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna* című – az 1736–1739 között dúló boszniai háború történetét bemutató – mű, amely a nyomda 16. termékeként hagyta el a sajtót 1741-ben.²¹ Ugyaninnen való az 1740-ben megjelent *Târîh-i Raşid efendi* (Raşid

¹³ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 40–41.

¹⁴ *A titokzatos nyomdászmester...: i. m.* (1. jegyzet)

¹⁵ KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 280.

¹⁶ A könyvtárat levéltári források alapján rekonstruálta: SABEV: *i. m.* (3. jegyzet), id. SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 224.

¹⁷ SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 227.

¹⁸ KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 281. A 18. század első felében az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét, miután a katonailag meggyengült állam elitje III. Ahmed uralkodása alatt egyre nyitottabbá vált a nyugati szokások iránt. Ekkortól küldtek több nyugati országba követet, ekkor vált divattá a franciás kertművészet vagy a tulipánnemesítés, amelyről a korszak a nevét kapta. Ennek a reformfolyamatnak egyik előhírnöke Mütferrika. L. részletesen TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet).

¹⁹ L. SOLTÉSZ Zoltánné: *Már csak öt hiányzik.* = OSzK Híradó 1977. 246–249.

²⁰ Jelzete: App. H. 3109; App. H. 3110. Harmadik példánya 1918-tól van a könyvtár tulajdonában, ennek jelzete App. H. 3108.

²¹ Jelzete: App. H. 3105.

története) című háromkötetes krónika, amely 1662-től 1721-ig meséli el a történeteket. Ennek a Széchényitől származó példánya egybe van kötve a műhely 15. termékével – a történeti sorozat utolsó darabjával –, a Şeyh Asim efendi Ismail Çelebi zade által írt *Târih-i Çelebizâde* című művel, amely 1741-ben jelent meg.²²

További két Műtefferrika-kiadványt vásárolt meg a könyvtár – a pecsét tanúsága szerint – még a 19. században: egyrészt a Jean-Baptiste Holderman jezsuita páter kéziratából készült híres francia nyelvű török nyelvtant, a *Grammaire turque*-t, amely a nyomda 8. terméke, és amelynek kiadását jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormány.²³ A franciák számára készült első arab és latin betűs török nyelvkönyv mára a legritkább török ösnyomtatványok egyike, s kiadása jól példázza, hogy Ibrahim több szempontból is rászolgált a műtefferrika (egyik jelentésében: 'sokoldalú') névre. 1897-ben vásárolta meg a könyvtár a tipográfia 3. kiadványát, amely az 1720-as afgán-perzsa háború történetét meséli el. Ennek fordítója valószínűleg maga Műtefferrika, eredetije pedig Jan Tadeusz Krusiński jezsuita szerzetes latin nyelvű műve. A személyesen Rákóczi által pártfogolt²⁴ kiadás 1730-ban látott napvilágot 1200 példányban.²⁵

A török ösnyomtatványok gyűjtésének az 1968-as esztendő adott új lendületet, ekkor szerezte be ugyanis a könyvtár Pastinszky Józseftől az isztambuli sajtó hatodik, 1730-ban megjelent termékének második kötetét. A teljes mű *Târih-i Mısır li Süheyli efendi* címmel Egyiptom történetét dolgozza fel két kötetben, 106 levélnyi terjedelemmel.²⁶ A példány külön érdekessége, hogy Simonffy Aladárnak, a Budapesten megjelenő, német nyelvű *Pester Lloyd* egykori isztambuli tudósítójának ex librise szerepel benne, tehát ez a kötet a Műtefferrikát először (és máig utoljára) önálló monográfiával méltató magyar kutató tulajdona volt. Ezt a művet már a Régi Nyomtatványok Tára számára vette a könyvtár, s ez a beszerzés indította a tár vezetőit, hogy később a Műtefferrika-nyomda fent felsorolt, eddig a törzsgyűjtemény részét képező kincseit a központi raktárból áthelyeztessék az RNYT. állományába.²⁷

A gyarapodás 1975-ben folytatódott, amikor sikerült megszerezni az officina egyik leghíresebb termékét, a 11. kiadványt, Katib Çelebi *Cihân-nüma* című alkotását.²⁸ Çelebi ebben a világtükörben Mercator, Ortelius és Cluver eredményeit összegzi, valamint kiegészíti mindezt olyan igen jelentős arab és perzsa tudósok földrajzi tárgyú megfigyeléseivel, akiknek eredeti munkái elvesztek, és ma már csak ezen áttételes török fordításból rekonstruálhatóak az utókor számára. A könyv utolsó részét maga Műtefferrika fogalmazta. Ennek fekete-fehér metszetekkel ellátott példányaiért akkoriban 30 piasztért kértek, míg „illuminált térképekkel” – ahogy egy 18. századi utazó feljegyzéséből tudjuk – 44 piasztért.²⁹ A kiadvány 500 példányban jelent meg, de ezekből igen kevés maradt fenn. Ugyanebben az évben vásárolta meg a könyvtár a fáradhatatlan nyomda 7. sajtótermékét, a *Kalifák rózsakerije* című, a bagdadi kalifátus történetét feldolgozó munkát Hüseyin Murtazâ Nazmizâde tollából.³⁰ Ez 1731-ben, 500 példányban, 130 levélen látott napvilágot.

Ez után 1977-ben került sor az állományrész legnagyobb bővülésére: négy, a sussexi Ad Orientem Ltd.-től vásárolt nyomtatvánnyal gazdagodott a gyűjtemény. Ezek közt van a műhely 12. terméke, egy

²² Jelzete: App. H. 3107.

²³ TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet). Jelzete: App. H. 3104.

²⁴ A fejedelem a nagyvezírnél járt közben, hogy a mű megjelenhessen. L. ABRAHAMOVICZ, Zigmunt–HOPP Lajos: *Rákóczi és a magyar könyvnyomtatás*. = Magyar Könyvszemle (93.) 1977. 178–181.

²⁵ Jelzete: App. H. 3106.

²⁶ Jelzete: App. H. 3092.

²⁷ SOLTÉSZ: *i. h.* (19. jegyzet) 248–249.

²⁸ Jelzete: App. H.3142.

²⁹ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 28.

³⁰ Jelzete: App. H. 3143.

történeti munkákból álló sorozat kezdődarabja: Katib Çelebi krónikája, amely a bűnbeeséstől kezdve időrendben tárgyalja az eseményeket 1648-ig. A Çelebi által megírt világtörténetet Emir Buhara Şeyh folytatta 1731-ig, majd a kiadást közvetlenül megelőző 3 év eseményeit Müteferrika foglalta össze. Müteferrika végül – jó reklámszakemberként – 12 oldalon méltatja Çelebi jelentőségét, és egyúttal beszámol a nyomda által eddig frissen kiadott műveiről. Ez a könyv 1734-ben, 500 példányban *Takvîm ül-tevârih* címmel jelent meg.³¹ Szintén 1777-től birtokolja a könyvtár a *Ferheng-i Şu'ûri* című, több mint 900 levélből álló török–perzsa szótárt, Şuuri Hasan efendi művét, mely 22 550 szó jelentését illusztrálja 22 450 perzsa disztichonnal.³² Ez a tipográfia 17., Müteferrika életében tehát utolsó munkája, amely 1742-ben került forgalomba.

Más szempontból értékes a következő 1777-es beszerzés. A *Tuhfet ül-kiâr fi esfâr ül bihâr* című, szintén Çelebi-mű a tengeri hadviselésről szól. Ez az officina második kiadványa 1729-ből; öt szép rézmetszetes térképet tartalmaz a Föld két féltekéjéről, a Földközi-, az Adriai- és a Fekete-tengerről.³³ A legkisebb terjedelmű negyedik mű Nyugat-India történetét adja elő Tahiri Hindi feldolgozásában. Ez 1730-ban hagyta el a sajtót négy rézmetszetes térképpel, egy Ptolemaiosz nyomán készített csillagterképpel és 12 különleges fametszettel díszítve.³⁴ Simonffy leírása szerint ez a nyomtatvány már 1944-ben is rendkívül ritkának számított,³⁵ a kinyomtatott 500 példány többségét ekkorra nyilván „szétolvasták”. A kötet illusztrációit mindenesetre „páratlan elbeszélőkészség, sajátos művészi fantázia és stílus jellemzi”.³⁶

Időrendben a legutolsó beszerzés 1998-ban történt, amikor egy hollandiai árverésen vásárolt meg a könyvtár két újabb „müteferrikát”. Az egyik ezek közül a nyomda első kiadványaként megjelent kétkötetes arab–török szótár, amely röviden csak Vankulu szótáraként ismert.³⁷ A szótárnak egy kézzel írt példányáért 350 piasztért kellett fizetni a korban, míg a nyomtatott (és a nyomdász szándéka szerint hibáktól kevésbé hemzsegő) változat ára ennek mindössze a tizede: 35 piasztér volt.³⁸ Ez a legjobb minőségű papíron, török kötésben, 1000 példányban jelent meg 1729-ben. A másik, *Füyûzât-ı miknatisîye* (A mágnes előnyei) című kiadványnak – amely a sorban a 10. volt – maga Müteferrika a szerzője. A mágnesességről írt, elsősorban latin nyelvű forrásokból merített munka két rézmetszettel, 500 példányban került piacra 1732-ben.³⁹

Az így csaknem teljes életműből már csak két munka hiányzik: Timur Lenk 1730-ban nyomtatott története, valamint Müteferrikának a társadalom igazgatásáról és a hadviselésről írt saját műve, melynek jelentőségét a modernizáció szempontjából többen méltatták.⁴⁰

³¹ Jelzete: App. H. 3151.

³² Jelzete: App. H. 3152.

³³ Jelzete: App. H. 3150.

³⁴ Jelzete: App. H. 3149.

³⁵ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 19.

³⁶ SOLTÉSZ: *i. h.* (19. jegyzet) 249.

³⁷ Jelzete: App. H. 3252.

³⁸ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 16–17.

³⁹ Jelzete: App. H. 3253.

⁴⁰ „A mű a »Lále devri« (Tulipán-korszak) névvel fémjelzett, az európai orientáció kezdetét jelentő időszak fontos kritikai értekezése az állami élet és a morális válság számos kérdésére kitér, de – a korban jellemzően – főként a hadsereg problémáira, reformjára helyezte a hangsúlyt, ami nem csoda, hiszen a visszaesés legerőteljesebben a területvesztések és katonai vereségek formájában éreztette hatását. E művében [Müteferrika] első alkalommal használja az Nizâm-i dzsedid (új rend) fogalmát, amely csak a 18. század utolsó éveiben, III. Szelim szultán (1789–1807) haderőreformja idején kerül be az oszmán modernizálási folyamat szótárába.” Kovács: *i. h.* (3. jegyzet) 281, 21. jegyzet.

A két hiányzó nyomtatvány eredetiben való beszerzéséig azonban a kutatók rendelkezésére áll digitális másolatuk, amelyeket a MTA Könyvtára Keleti Gyűjteményének jóvoltából, csereként kaptunk 2011-ben.

VARGA BERNADETT

Versben megénekelte nyomdászjelvények. A kiadói- és nyomdászjelvények kutatása a grafika- és a nyomdásztörténet határterületének mondható. Az alábbi költeményre azért hívnám fel az érdeklődők figyelmét, mert azon ritka kivételek közé tartozik, amikor az irodalomtörténet mezszygyéjére tévedve bukkanunk valamilyen érdekességre. Kiadói jegyekre vonatkozó szórványos irodalmi utalásokat persze ismerünk; Ady például így ironizált a Singer és Wolfner-féle vállalkozás jelvényével:

Szeszélyes és bolondos földi párák,
Kik nem tudják soha, hogy mit akarnak:
(Singer és Wolfner: »Magyart a magyarnak.«)¹

Az olyan irodalmi alkotás azonban, amely kimondottan ezt a témát dolgozná fel, valóban fehér holló. A szóban forgó vers eredetileg a *Gentleman's Magazine* című irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti havilap 1836. májusi számának 501. oldalán jelent meg, a szerző nevének feltüntetése nélkül. Következő említése két évvel később történt, a *The Aldine Magazine of Biography, Bibliography, Criticism, and the Arts* művészeti és irodalmi hetilap első évfolyamának első számában (1838/1. 4). A „The Aldine triumvirate” című – öt részletben megjelent – írás a neves nyomdászcsalád három generációját mutatta be; ennek illusztrálására közölték újra a költeményt. Szerzőként itt már Samuel Egerton Brydges (1762–1837) „néhai tiszteletre méltó bibliográfus” szerepel.

Charles Henry Timperley (1794–1861) *A dictionary of printers and printing* című művében (London, 1839. 206) ismét Samuel Egerton Brydges neve alatt közölte. A téves adatot ezután többen átvették, így például Jacob Larwood (1827–1918) és John Camden Hotten (1832–1873) *The history of signboards from the earliest times to the present day* című, cégérekéről szóló könyvükben (London, 1866. 229); ők azonban csak az első, illetve az utolsó két versszakot adták közre.

A valódi szerző kilétét végül John Gough Nichols (1806–1873) fedte fel „The Aldine anchor: an impromptu” című írásában (*Notes and Queries* 1866/252. 327). Szerinte a vers írója valójában nem Samuel Egerton Brydges, hanem John Mitford (1781–1859) anglikán lelkész. A 19. század eleji művelt brit közélet jelentős személyisége saját versein kívül számos nagy angol költő műveit rendezte sajtó alá. Baráti köréhez tartozott ugyanis William Pickering (1796–1854) londoni kiadó, aki nem mellesleg szintén a horgonyra tekeredő delfint választotta jelvényéül „Aldi discipulus anglus” (Aldus angol tanítványa) jelmonddal. Mikor Pickering 1833-ban részesedésre tett szert a nagy hagyományokkal rendelkező *Gentleman's Magazine*-ban, barátját bízta meg a lap szerkesztésével is. 1834–1850 között, míg ezt a funkciót viselte (tehát az „Aldus horgonyja” megjelenésének idején is), Mitford számos saját versét és esszéjét is közölte. Ezek egyikével van tehát dolgunk. A tévedés oka az lehetett, hogy közvetlenül a költeményt megelőzően Brydges két szonettjét hozta a lap, és mivel az „Aldus horgonyja”-nak nem tüntették fel a szerzőjét, automatikusan Brydges-nek tulajdonították ezt is.

¹ Ady Endre: *Mikor Margita visszajött.* = Nyugat 1912/19. 522–524.

The aldine anchor: an impromptu

„Let your emblems, or devices, be a dove, or a *fish*, or a musical lyre,
or a *naval anchor*.”

Clement. Alexandrin: **Paedag.** lib. iii. c. xi.

Would you still be safely landed,
On the Aldine *Anchor* ride;
Never yet was vessel stranded
With the *Dolphin* by its side.

Fleet is Wechel's flying courser
A bold and bridleless steed is he;
But when winds are piping hoarser,
The *Dolphin* rides the stormy sea.

Stephens was a noble printer,
Of knowledge firm he fixt his *Tree*;
But Time in him made many a splinter,
As, old Elzevir, in thee.

Whose name the bold *Digamma* ballows,
Knows how well his page it decks;
But black it looks as any gallows
Fitted for poor authors' necks.

Nor Time nor Envy e'er shall canker,
The sign that is *my* lasting pride;
Joy, then, to the Aldine *Anchor*,
And the *Dolphin* at its side.

To the Dolphin, as we're drinking,
Life, and health, and joy we send;
A Poet once he sav'd from sinking:
And still he lives – the Poet's friend.

Aldus horgonya (improvizáció)

„Az emblémátok avagy jelvényetek pedig legyen egy galamb, vagy egy *hal*, vagy egy lant,
vagy egy *hajó horgonya*.”

Alexandriai Kelemen: **A tanító.** III. könyv 11. fejezet

Biztonságban ringatózhatsz
Aldus erős *horgonyán*;
Hajó soha nem ért zátonyt
Delfinnel az oldalán.²

² Aldus Manutius velencei nyomdász-kiadó és örökösei a horgonyra tekeredő delfint használták jelvényként.

Wechel fürge paripája
 Bátran s zabla nélkül száll³
 Ám ha dühödt vihar tombol
 A hullámon a *delfin* áll.

Estienne, a nemes nyomdász
 Tudás fáját tűzte ki⁴
 De *Idő*vel forgácsá lett
 Mint a tiéd, Elzevir.⁵

Büszke ember, kinek nevét
 A *digamma* díszíti;⁶
 Bár mint bús bitó, kötele
 Szerzőnk nyakára illik.

Évek telte vagy irigység
 Nem ejt foltot jelemen
 Éljen Aldus *vasmacskája*
 És áldás a *delfinen*.

Áldomásunk rád köszöntjük:
 Jó életedet kívánja
 Egykor süllyedéstől mentett
 költő⁷ s annak barátja.

Simon Melinda

³ Andreas Wechel frankfurti kiadónak, illetve örököseinek (Claude de Marne és Jean Aubry) kiadói jegyén többek között a mitológiai Pegazus is szerepel.

⁴ Értsd: cégérként tűzte ki háza kapuja fölé.

⁵ Mindkét nyomdászcsalád jelvénye fát ábrázol. A párizsi Estienne-eké levágott, illetve beoltott ágú olajfát a „Noli altum sapere” (Ne légy hát fennhéjázó) mottóval; az amszterdami Elzevireké szintén olajfát a „Ne extra oleas” (Csak az olajfáig) felirattal; a leideni Elzevireké pedig szilfát a „Non solus” (Nem vagy egyedül) jeligével. A témáról l. SIMON Melinda: *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói*. = Tiszatáj 2011/4. 71–81.

⁶ A görög ábécéből korán kikerült betű, a digamma az Abraham John Valpy (1787–1854) által Londonban kiadott „Delphin Classics” című sorozat címlapjain szerepelt.

⁷ Arión: az ókori görög mitológia költője, akit a legenda szerint a vagyona sávargó hajósok a vízbe dobtak. Utolsó kívánsága az volt, hogy még egyszer énekelhessen. A csodálatos dal hallatán a lantjával vízbe merülő dalnokot egy delfin a hátára véve partra vitte.

SZEMLE

Kereszturi József: Bibó István, a könyvtáros. Pécs, 2010. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 157 l.

Bibó István személyében az utókor főként a politikai gondolkodót és az 1956-os Nagy Imre-kormány államminiszterét tiszteli. Arról viszont ritkán esik szó, hogy aktív éveinek jó részét két közgyűjteményben, az Egyetemi Könyvtárban és a Statisztikai Hivatal Könyvtárában töltötte. Ezen időszakok bemutatásának szentelt Kereszturi József egy kismonográfiát, amely a neves gondolkodó életútját ezúttal erről az ismeretlen oldalról világítja meg.

Az 1940-es évek végén bekövetkezett kommunista hatalomátvétel a magyar humán értelmiség számára is komoly változásokkal járt. A kutatóintézetekből, az egyetemi katedrákról és a Tudományos Akadémiáról nagy számban távolítottak el magasan kvalifikált tudósokat, akiket az új rendszer ideológiai szempontból megbízhatatlannak tartott. Míg az idősebbeket nyugdíjazták, addig a fiatalabbakat gyakran külföldre költöztették, könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba „száműzték” (pl. Kosáry Domokost, Benda Kálmánt, Kemény G. Gábort, Keresztury Dezsőt, Berlász Jenőt). Ott nemcsak munkalehetőséget találtak, hanem hosszabb távon a szakmai továbblépésre is volt esélyük, bár egykori hivatásukkal csak sokkal rosszabb feltételek mellett foglalkozhattak. Visszatérésük a tudományos életbe már az 1960-as években megindult, és a Kádár-rendszer liberalizálódásával párhuzamosan egyre nagyobb méreteket öltött. Ez a folyamat azonban csak az 1990-es évekre zárult le, így többeknek már csak posztumusz formában adatott meg a szakmai rehabilitáció.

Ehhez a „száműzött” tudósgenerációhoz tartozott az eredetileg jogásznak tanuló Bibó István is. Bár apja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselőjeként könyvtárügyekkel foglalkozott, majd később a szegedi könyvtár igazgatója volt, fia mégis köztisztviselői pályára lépett. 1945 márciusában a belügyminisztérium közigazgatási főosztályájának lett a vezetője, ahonnan Rajk László miatt távozott 1946 júliusában. Ezt követően a Teleki Pál Intézet Társadalomtudományi Intézetének igazgatója és a Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Politika Tanszék vezetője lett 1950-ig, amikor rendelkezési állományba helyezték.

Bibó 1951 januárjától a Mátrai László vezette Egyetemi Könyvtár munkatársa lett, ahová szép számmal kerültek más, szintén magasan kvalifikált tudósok (pl. Dümmerth Dezső, Borzsák István, Csapody Csaba, Szentmihályi János, Szalatnai Rezső). Itt osztályozó könyvtáros lett a katalógizáló osztályon, miután sikertelenül pályázott egy osztályvezetői állásra. Ezzel párhuzamosan bér- és leltárfelelősi feladatokat is ellátott, és csak 1954-ben sorolták át tudományos kutatónak. Ettől kezdve ismét publikálni kezdett, de a korábbiaktól eltérően már nem jogfilozófiával vagy politológiával, hanem könyvtári segédkönyvek összeállításával és bibliográfiakészítéssel foglalkozott.

1956 novemberében államminiszter lett Nagy Imre kormányában, a forradalom leverése után pedig visszatért az Egyetemi Könyvtárba. 1957 májusában letartóztatták, és 1963 márciusáig raboskodott.

Szabadulását követően Erdei Ferenc és Ortutay Gyula segítségével a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában helyezkedett el mint

tudományos kutató. A Hivatal vezetője ekkor az a Péter György volt, aki a Rákosi-korszakban, a kommunista hatalom elvárásainak megfelelően alakította át az intézményt. Az 1960-as évektől viszont már munkalehetőséget biztosított több olyan kutatónak is, akik ellenzéki magatartásuk miatt máshol nem tudtak volna a szakmájukban elhelyezkedni (pl. Andorka Rudolf, Szelényi Iván, Cseh-Szombati László, Ferge Zsuzsa). Bibó 8 évet töltött itt, de már nem folytatott kutatásokat, holott a könyvtár igazgatója, Dányi Dezső ezt komolyan szorgalmazta. Nyugdíjba vonulása után itthon és külföldön ugyan megjelent néhány újabb írása, ám a tudományos élet vérkeringésébe már nem tért vissza 1979-ben bekövetkezett haláláig. Korábbi munkássága révén viszont az 1980-as évekre a magyar politikai gondolkodás egyik emblematisztikus figurájává vált, műveit pedig 1986-ban nagyrészt itthon is kiadták.

A szerző Bibó István életéről egy rövid, de teljes életrajzot írt, amelyhez alapvetően két nagy forráscsoportot használt. Az egyiket azok a nyomtatásban megjelent interjúk és visszaemlékezések jelentik, amelyek magától Bibótól, illetve munkatársaitól és barátaitól származnak. A másik nagy forráscsoportot az Egyetemi Könyvtár Levéltárában és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található dokumentumok jelentik. Ezek Bibó életének eddig ismeretlen oldalát mutatják be; a szerző többet is közöl ezekből könyve függelékben.

Ugyanakkor a mű szerkezetileg bizonyos aránytalanságot mutat, mivel a könyvtárosi életúttal foglalkozó részek a szövegnek alig több mint a felét teszik ki. Szerencsésebb lett volna, ha Bibó életének ez az oldala nagyobb hangsúlyt kap a már jól ismert politikatörténeti tényekkel szemben. Az is hiányérzetet kelt, hogy 1956 kapcsán kizárólag Bibó államminiszteri tevékenységéről esik szó, az Egyetemi Könyvtárban játszott akkori szerepéről vagy az intézmény belső életéről nem. Szintén rendkívül érdekes lett volna megvizsgálni Bibó és a „száműzött” tudósok viszonyát is mindkét közgyűjteményben.

A könyv függelékében a szerző számos, a két Bibó számára dedikált kiadvány fényképmásolatát közli, amely jól mutatja a korabeli

tudományos és szellemi élethez fűződő kapcsolatrendszerüket. Ugyanakkor ennek közelebbi vizsgálatára már nem kerül sor, holott ennek a bemutatása szintén fontos lett volna mind a család, mind a korabeli értelmiség történetének szempontjából.

A könyv a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik jól ismert alakjának az életútját mutatja be, eddig ismeretlen szempontok alapján. Bár Kereszturi József műve felvet néhány tisztázatlan, továbbgondolásra érdemes kérdést, könyve a maga nemében mégis rendkívül fontos munkának számít. A magyar tudománytörténet ugyanis eddig még adós maradt ennek a „száműzött” tudósgenerációnak az életútjával, az egyes emberek pályájának és „túlélési” stratégiájának a bemutatásával, a szocialista rendszer tudománypolitikájáról vagy az egyes intézmények működése közötti különbségekről nem is beszélve. Ezen adósság törlesztéséhez természetesen még hosszabb idő szükséges, a most tapasztalható hiányok pótlását pedig éppen az olyan életrajzok és részmonográfiák jelenhetik majd, mint Kereszturi József Bibóról szóló műve.

VESZTRÓCZY ZSOLT

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. História–MTA Történettudományi Intézete, 564 l. /História Könyvtár. Monográfiák 27./

Pálffy Géza monográfiájában, amint az előszó első mondata is jelzi, a Magyar Királyság (amely alatt a három részre szakadt országnak a Habsburg Monarchiához csatlakozott részét és jogutódját érti) 16. századi működésének és kapcsolatrendszerének történetét tekinti át.

A mű 12 fejezetből áll: az első afféle bevezetés, az utolsó pedig összegzés; a többi tíz szól tulajdonképpen a Magyar Királyság történetéről. Minden fejezet végén összegzést olvashatunk, de több alkalommal találunk illet az egyes alfejezetek végén is. Erre szükség is van, mert a szerző óriási forrásmennyiséget és szakirodalmat mozgat, tömértelen adattal, amelyben nem

könnyű a tájékozódás. A szerzőt dicséri, akinek imponáló tárgyi tudása nem ismeretlen a kor-szak iránt érdeklődő laikusok és történészek előtt, hogy nem vesztí el a fonalat, és közben arról is gondoskodik, hogy a szerényebb tárgyi tudású olvasó se vesszen el a tények sűrű erdejében. Bár egy ismertetésnek arra kell törekednie, hogy a bemutatásra kerülő munkát a fejezetek tagolásának megfelelően, azoknak egyenlő teret szánva mutassa be, a téma gazdagsága, a felvetett témák nagy száma miatt ettől eltekintek: a továbbiakban a véleményem szerint kulcsfontosságú fejezeteknek nagyobb, az inkább leíró jellegű részeknek pedig kisebb figyelmet szentelve mutatom be Pálffy Géza monográfiáját.

Az első fejezetben, a bevezetésben arról olvashatunk, hogy bár rengeteg cikk, tanulmány, könyv, illetve forráskiadás született a 16. századról, mégis milyen kevésbé ismerjük. Ez lehet az oka annak, hogy sok tévhit, mítosz él makacsul a magyar történeti tudatban erről a fordulatokban rendkívül gazdag korszakról. Az első alfejezet sorra veszi ezeket az előítéleteket, vitatható nézőpontokat. A szerző szerint ezek szinte mindegyike a nemzetállami szemlélethez köthető, amellyel részletesen is foglalkozik az 1/d alfejezetben. A romantikus nemzeti történetírás a magyar történelmet kurucos-labancos szembeállításban látta és láttatta, 16–17. századi történelmünk fordulópontjait a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakhoz kötötte, miközben – néhány kutatót leszámítva – elfeledkezett a magyar történelemnek egy szélesebb, középkelet-európai történelmi folyamatok összefüggésébe történő beágyazásáról.

Nem volt jobb a helyzet, sőt a romantikus nacionalista történetnézetet illetően máig keveset változott a környező népek (szlovák, szlovén, horvát, román és burgenlandi osztrák) történetírása. Az utóbbi években talán magyar részről történt a legtöbb kísérlet az említett szemléletmódnak a megváltoztatása érdekében, amely történetírásunk régi adóssága. Pálffy vállalkozása ezeknek az új hazai és nemzetközi eredményeknek a továbbgondolása és adaptálása sok olyan forrás bevonásával, melyet eddig kevés vagy semmilyen figyelemre nem méltat-

tak, folyamatosan szembesítve a hazai és nemzetközi szakirodalommal, hangsúlyosan említve a szerző számára mintául szolgáló, a térséggel foglalkozó monografikus feldolgozásokat.

A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az új eredmények és trendek érvényesítése és beépítése a történetírásba egyúttal azt is jelenti, hogy újra kell gondolnunk e két évszázad periodizációját; a hangsúlyt nem a függetlenségi mozgalmakra és felkelésekre, tehát a konfliktusokra, hanem éppen fordítva, az együttműködésre, a kooperációra és ezek logikus előfeltételeire, a dinasztia és a magyar rendek kompromisszumaira kell helyeznünk. Ennek szellemében eljárva három fordulópont elkülönítését javasolja a 16–17. század magyar történelmét illetően: az első az 1526 utáni sorsdöntő évtizedek; a második, kevésbé markáns a bécsi békét (1606) követő negyedszázad; a harmadik pedig egy hosszabb, az 1670-es évektől az 1720-as évekig terjedő időszak. Ezek közül ő az első két fordulópont elemzésére és a kettő közti időszak tárgyalására vállalkozott; a „Bevezetés” utolsó alfejezetéből (1/e) azonban az is kiderül, hogy a szerző saját maga elé emelve korlátokat, csupán a hagyományosan királyi Magyarországnak nevezett országrész történetének bemutatására vállalkozott. Véleménye szerint ugyanis a másik két országrész, illetve az országrészek kapcsolatrendszerét legalább két további monográfiában kellene tárgyalni.

A második fejezet pillanatfelvétel a magyar királyságnak a mohácsi katasztrófát megelőző állapotáról. A szerző hangsúlyozza, hogy az oszmán birodalom támadása egy különlegesen összetett államot ért, amely alatt egy közigazgatásilag, nyelvileg, kulturálisan különböző fejlettségű és rangú területekből összeálló állam-konglomerátumot, „egy kisebb birodalmat” ért. Ez az összetettség nemcsak a magyar királyok tituluszában, hanem fő méltóságviselőiknek listájában is megmutatkozott. Ezzel az országgal összehasonlítva az oszmán birodalom sokkal nagyobb erőforrásokkal és hadipotenciállal rendelkező állam volt, amelynek egyértelmű célja a hódítás volt. A magyar királyság megszerzéséért jelentkező másik erő, egy, az oszmántól képletében telje-

sen eltérő, de a magyar államéhoz sok tekintetben igen hasonló összetett állam volt, amelyet a szerző következetesen Habsburg Monarchiának hív. A két hatalmas ellenfélnek a Kárpát-medencében történő összecsapása a Magyar Királyságot az európai történelem centrumába emelte és tartotta végig a 16. század folyamán.

A harmadik fejezet a 16. századi magyar történelem egyik legizgalmasabb és legnyugtalanabb periódusába kalauzolja el az olvasót. A két rivális király küzdelme miatt kitört a polgárháború, amelynek következménye az ország három részre szakadása lett. Az oszmán térhódítást Szapolyai „végzetes lépése” is megkönnyítette, amikor a vazallitást vállalva segítséget kért Szülejmántól. A szultán ugyanis hódításai „bevett koreográfiája” szerint magyarországi uralmához, amelynek vége Magyarország teljes bekebelezése lett volna, „szálláscsinálót” keresett (62–63, 66). A változásoknak a könyv témája szempontjából legmesszemenőbb következménye mindazonáltal a Magyar Királyság frontországgá válása lett. Ennek kifejtésére a 6. fejezetben kerít sort a szerző.

A frontországgá válás egyúttal azt is jelentette, hogy Bécs vált a Magyar Királyság második fővársává (4. fejezet). A budai udvar megszűnt, illetve betagozolódott a Habsburgok bécsi udvarába, amely egyúttal egy új monarchia központja is lett. Uralkodója, I. Ferdinánd magyar király a nagy kiterjedésű, igen tarka terület megszervezésére és megtartására mélyreható reformokat indított el, amellyel megvetette egy közép-európai nagyhatalom alapjait. Ez ugyanakkor a szerző véleménye szerint azt is jelentette, hogy a korábbi történetírásban kialakult véleménnyel ellentétben a Magyar Királyság nem lehetett ütközőállam, mert a Habsburg Monarchia tényleges része lett, mégpedig igen előkelő helyet elfoglalva a birodalmon belül.

Ezek a változások egy sor fontos következménnyel jártak a magyar vezető elit szempontjából. Az 5. fejezetben részben már korábban publikált kutatási eredményeire támaszkodva Pálffy azt mutatja be, hogy a közhiedelemmel ellentétben, amely a nemzeti romantikus történetírás függetlenségparadigmájából következett,

a bécsi udvar nem zárkózott el a magyar arisztokráciától. Ezt nem is tehette, hiszen szüksége volt fegyveres erejükre, tapasztalataikra, hely- és nyelvismeretükre, röviden a lojalitásukra. Az integrációra tehát megvolt a lehetőség, a magyar arisztokrácia azonban alig élt vele; ennek szerkeázó okai voltak, például igen költséges volt egy rezidenciát fenntartani a császárvárosban, azonkívül az állandó török betörések miatt nem maradhattak tartósan távol birtokaiktól. Nem segítették a beilleszkedést az idegen nyelvi környezet, az eltérő udvari szokások sem. Ez lehetett az oka annak, hogy számuk az 50-es években nőtt csak meg. A növekedés oka a patronatusi rendszer feléledése volt. Oláh Miklós főkanclár vagy Várday Pál királyi helytartó igen sokat tett azért, hogy megerősödjének a kapcsolatok a bécsi udvar prominens személyiségeivel vagy akár az uralkodóval. A Bécsben, illetve Prágában élő magyar udvari emberek száma mindazonáltal hullámozó volt a következő fél évszázadban, alapvetően csökkenő tendenciát mutatva; ezt a 112. és 117. oldalon található 9. és 10. táblázatok érzékletesen mutatják. A végső csapást II. Rudolf császár alatt a Habsburg-udvar Prágába költözése (1583), azaz szinte elérhetetlen távolságba kerülése jelentette; a főnemesség ekkor taktikát változtatva a Bécsben maradt főhercegek udvarában építette föl újra kapcsolatrendszerét.

A magyar nemesség számára az egyik felemelkedési lehetőséget a Magyar Királyság védőbástyaszerépének felerősödése jelentette. Az állandó háborús helyzet, és az a tény, hogy ennek következtében kiépült egy igen hosszú végvári rendszer, sok nemes számára kínálta a katonai karrier lehetőségét. Mindennek azonban ára is volt: Európa egyik legerősebb katonai szövetségében a legfelsőbb katonai pozíciókat nem magyarok töltötték be, bele kellett tehát nyugodni abba, hogy a legfontosabb királyi végvárok helyőrsége, illetve azok nagy része idegen parancsnokok alatt szolgáló idegen (főleg természetesen német) származású volt. A 17. és 18. táblázat mindazonáltal érzékletesen mutatja be, hogy a katonai szolgálat sok esetben előszobája volt valamely hagyományos magyar udvari főméltóság, illetve a bárói cím elnyerésének (166, 169–

172), tehát a végső mérleg egyáltalán nem olyan negatív, mint ahogyan a történetírói hagyomány egy része máig tartja.

A katonai mellett lehetőség nyílt hivatali karrierre is. De míg az előző pálya alapvetően a nemesi származásúak előtt volt nyitott, a kiépülő pénzügyi-igazgatási rendszerben a polgári származásúak előtt is megnyílt a tér a társadalmi felemelkedésre. Ez, pontosabban a mértéke új fejlemény volt, még akkor is, ha ennek szintén meg kellett fizetni az árát. A Habsburg-közpon-tosítás a pénzügyi téren volt a legsikeresebb: a királyság jövedelmeinek kezelése végső soron a különböző ausztriai kamarák kezében ösz-szpontosult, bár a döntéshozókészítésben a ma-gyar kamarák, már csak a technikai nehézségek miatt is, továbbra is megkerülhetetlenek maradtak. A végvárrendszer fenntartásának költsége azonban nemcsak a magyarországi bevételeket haladta meg, hanem a monarchia bevételeit is; a különbözetet birodalmi segélyekből és kölcsö-nökből finanszírozták. Ezt a tényt a szerző azért tartja fontosnak hangsúlyozni, mert a közhiede-lemmel ellentétben a magyar és idegen katonaság fizetetlenségének okai nem a magyargyűlö-let, hanem a pénzügyi finanszírozás nehézségei voltak.

Míg az előző fejezet arra világított rá, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia meghatá-rozó jövedelemforrása volt, a 8. fejezet ennek az összetételére világít rá. Az élelmiszerben gazdag ország nemcsak a Monarchia, hanem Közép-Eu-rópa éléskamrája is volt, így meghatározó sze-repet játszott a kontinens gazdasági vérkeringésében. Ez az oka annak, hogy a szétdarabolódás ellenére a gazdasági kapcsolatok megmaradtak az országrészek között. Sőt ezzel magyarázható, hogy a század utolsó harmadára esett a magyar-orzági tőkés vállalkozások virágkora, amelyre azonban a századvég hosszú háborúja súlyos csapást mért. Az egykori háborúzó felek gaz-dasági érdeke azonban azt követelte, hogy ezek a kapcsolatok helyreálljanak, ami arra világít rá, hogy Magyarország az európai gazdasági vérke-ringésben nélkülözhetetlen szerepet játszott.

A 9. és 10. fejezet a szuverenitás intézménye-ivel és szimbólumaival foglalkozik. Hogy a szer-

ző számára milyen jelentőséggel bír a téma, jelzi, hogy a 9. A monográfia leghosszabb, több mint 70 oldalra rúgó fejezete. Ebben Pálffy hosszan foglalkozik Magyarország megváltozott jogi helyzetével, illetve a Habsburg-uralkodók és a magyar rendek közti viszony alakulásával. En-nek kapcsán hangsúlyozza, hogy abszolutizmus-ról nem beszélhetünk (ezt a kifejezést egyébként, amint arra a szerző is utal, a legújabb nemzetkö-zi szakirodalom is egyre kevésbé használja): az ország szuverenitása ugyan sérült, amennyiben megszűnt a budai királyi udvar, az ország jogi-lag egy nagyobb birodalmi egység részévé vált, és például a legfontosabb méltóságot, a nádori posztot is sikerült az uralkodóknak évtizedekig betöltetlenül hagyniuk, de a Magyar Tanács, il-letve a legfontosabb rendi intézmények, mint például a vármegyék, illetve az országgyűlés za-vartalanul működhetek tovább. A szuverenitás legfontosabb szimbóluma, mintegy kifejeződése mindazonáltal a szabad királyválasztó jog volt, amelyet a Habsburgoknak szintén nem sikerült teljesen kikapcsolniuk: kénytelenek voltak, még ha formálisan is, de megtartani. Magyarország tehát választói monarchia (Wahlmonarchie) ma-radt. Mindez arra világít rá a szerző szerint, hogy az uralkodó és a rendek kapcsolata nem írható le maradéktalanul egy duális viszonyrendszerben, amint a hagyományos történetírás véli, mert ez a kapcsolatrendszer, amint az osztrák, német és cseh kutatások is igazolták a Monarchia egyéb területein, ennél sokrétűbb volt. Pálffy ezért kü-lönböző identitásokról és lojalitásokról beszél, amelyekbe egyszerre fért bele az uralkodóhoz fűződő lojalitás, ugyanakkor a rendi jogok sok-szor erőteljes és erőszakos védelme. Ebbe a vi-szonyrendszerbe helyezendőnek gondolja Bocskai és Bethlen Gábor mozgalmát, amelyeket szerinte nem tekinthetünk a független Magyar-országért folytatott küzdelemnek, mert az tulaj-donképpen a királyi Magyarország rendjeinek küzdelme volt a jogaikért.

A következő fejezet ennek a viszonyrend-szernek a szimbolikus megnyilvánulásait fog-lalkozik. Míg a 9. fejezet összefoglalása a Habs-burgok legonátlóbb országaként, addig a 10. A Monarchia második országaként aposztrofálja

a Magyar Királyságot. A titulátúra, a koronázások alkalmával használt címek, címerek, zászlók vagy akár a koronázási lakoma ülérendje a ceremóniák és gesztusok nyelvén fejezi ki, hogy mennyire fontos tényezője maradt a magyar nemesség és az ország a Habsburg-birodalomnak. Mert bár a legfontosabb cím és tisztség a császári volt, és bár a magyar nemességnek bele kellett nyugodnia, hogy a Habsburg-udvar a Jagellóknál ridegebb és zártabb burgundi-spanyol etikettet követi, ennek következményeként pedig helyet kellett adnia a birodalmi méltóságoknak és az idegen nemességnek is, a koronázási rend, illetve a lakomákon való részvétel mégis jelezte a többi társországhoz képest a magyar korona kiemelt szerepét. A mondandót a szerző szokásához híven itt is szemléletes táblázatok illusztrálják (26, 27, 28, 29. táblázat). Itt kell hangsúlyozni, hogy a fejezet megírásában a szerző olyan forráscsoportot használt fel, amelyre a modern magyar történetírás szinte semmilyen figyelmet nem fordított.

A kötet utolsó előtti fejezete, mint említettem, lazábban kapcsolódik a monográfia témájához. A 11. fejezet, amelyben a Bocskai-felkelés történetéről olvashatunk, több szempontból is lezárja a korszakot. Egyrészt sor kerül az első fegyveres mozgalomra a Habsburg Monarchián belül, másrészt lezajlik egy hatalmi átrendeződés, amely egyúttal a Habsburg-központosítás (bár az összegzés az eddigi szóhasználatlalt ellentétben abszolutizmust ír) korlátait is megmutatta. Az események részletes elemzése arról győzte meg a szerzőt, hogy helytelen Bocskai-szabadságharcról vagy akár függetlenségi harcról beszélni. Közelebb járunk az igazsághoz, ha mozgalomról (pontosabban mozgalmakról) vagy felkelésről beszélünk. Ráadásul a szembenálló oldalakon elhelyezkedő magyar világi és egyházi elit, legalábbis a statisztika (30/a–c táblázat) ezt mutatja, egyáltalán nem állt teljes egészében Bocskai mellé. Ennek alapján tehát négyféle mozgalmat különíthetünk el, amelyeket a különböző hatalmi és társadalmi érdekcsoportok artikuláltak. Jösszével egyetlen közös pontjuk akadt, Bocskai István személye, ezért konklúzióként Pálffy szerint sokkal jogosultabb Bocskai-felkelésről – egyébként a magyar történetírás mérvadó vonulata ezt

az álláspontot képviseli most is – vagy Bocskai István mozgalmáról beszélni. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Habsburg Monarchiára jellemző erős centralizáció – erős rendiség képlete alapján véve érvényben maradt.

Az utolsó, 12. fejezet (ki-ki döntse el, hogy a fejezetek száma véletlenül esik-e egybe egy nagyobb kronológiai egység, az év hónapjainak számával) tulajdonképpen az összefoglalás(ok) összefoglalása. A szerző újra végigveszi az általa tárgyalt fejezeteket és fő témákat. Ez alkalmat teremt arra, hogy két újabb táblázatban vizualizálva egyrészt megvonja – néha előretekintve egészen a 20. századig – a 16. század mérlegét (31. táblázat), másrészt hogy egy szemléletes ábrában összefoglalja a Magyar Királyság igazgatását és berendezkedését a 16. század utolsó harmadában (4. ábra), amikorra tehát kiépült a Habsburg Monarchia rendszere.

A monográfia végén a bőség zavarával küzd az olvasó; a szerző által átnézett levéltári fondok, kiadott források, illetve a szakirodalom majdnem százoldalnnyi (!) helyet foglal el (426–516). A könnyebb áttekinthetőség végett külön található a táblázatok, ábrák, térképek és képek jegyzéke, amelyet név- és helynévmutató, illetve a legvégén maguk a színes térképek és képek követnek.

Pálffy Géza munkája hatalmas vállalkozás, amelynek során óriási kiadott és kiadatlan anyagot megmozgatva, szakirodalmat elolvasva markáns és a korábbiaktól nagyban eltérő képet rajzol a Magyar Királyság 16. századáról.

KRUPPA TAMÁS

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIV–XV. Szerk.: SZÖGI László. Bp. 2011. ELTE Egyetemi Könyvtár, 406 l.

Kétszeres évfordulót hozott a 2010–2011-es tanév az Eötvös Loránd Tudományegyetem számára. 375 éve alapította ugyanis Pázmány Péter a Filozófiai Fakultást, azaz a Bölcsészettudományi Kart, emellett a jogfolytonosságot tekintve 450 éves fennállást mondhat magáénak egyik legfontosabb intézménye, az Egyetemi Könyvtár. Mindkét dátum a hazai oktatás- és

tudománytörténetnek is fontos határköve; nem véletlen, hogy a kar és a könyvtár egyaránt rendezvényekkel, kiadványokkal (az előbbi gazdagon illusztrált emlékkönyvvel, az utóbbi pedig új évkönyvével) köszöntötte a jubileumokat.

Az összevont, XIV–XV-ös jelzéssel ellátott gyűjteményben közölt tanulmányok is részben az alkalmából indulnak ki: a felsőoktatással kapcsolatosak, illetve az Egyetemi Könyvtár történetével, gyűjteményeinek néhány különleges darabjával foglalkoznak; utolsó negyedében pedig a 2008-as Reneszánsz Év tiszteletére az Egyetemi Könyvtár állományából összeállított kiállítás-hoz kapcsolódó konferencia szerkesztett előadásai olvashatók. A *Mátyás király* című bemutató katalógus még abban az évben megjelent Bíbor Máté János szerkesztésében, s ezt a blokkot is ő állította össze. De természetesen jelen van a kötet lapjain a történettudomány, a művelődés- és társadalomtörténet is, vagyis azok a tudomány-szakok, amelyeknek a gyűjtésében és feltárásában jelentős szerepet tölt be a patinás intézmény.

A bevezető írás szerzője Szögi László, aki két évtizedes hazai peregrinációkutatásának eredményeit foglalja össze. A vizsgálat fő célja az egyetem nélküli ország vándorhallgatóinak lehetőség szerinti pontos azonosítása volt. A kutatás néhány, korábban már nyomtatásban megjelent magyar nyelvű kiadvány mellett főként külföldi egyetemek forráskiadványaira támaszkodott. Azt a nagy társadalmi igényt, amely a felsőbb fokú tudás megszerzése miatt a jelentős európai központok felé irányította a hazai hallgatókat, sok szempontú összegzésben tárgyalja: egyetemek szerint, létszámok és időszakok bontásában, származási helyek vonatkozásában, valamint kitér a több egyetem előadásait látogatókra, illetve az egyházi tisztségviselőkre is. Az összegzés a felderített adatok elemzésével és értékelésével teljesebbé teszi az eddigi ismereteket, s megállapításait három térképpel támasztja alá.

A nagy világhistória kis összetevőjére vet fényt Kosztricz Anna tanulmánya: a második világháború utáni évek egyik magyar kezdeményezésű akciójára, amely a két világháború között létrehozott magyar kulturális intézmények mintájára egy moszkvai Collegium Hungaricum megalapítását tűzte ki célul. A gondolat kitalá-

lói az intézmény létrehozása mellett a kulturális kapcsolatok javítását, s ezen keresztül a két ország közeledését is tervbe vették. Csak hogy az 1945 utáni években szó sem lehetett bármilyen, egyenrangúságon alapuló viszonyról. Ráadásul a Szovjetunióra vonatkozó hazai ismeretek eléggé hiányosak voltak, s az adott szituációval – ösztöndíjasok küldésével és fogadásával – kapcsolatban felmerülő kérdéseket a két országban másképp ítélték meg: az érdekkülönbségek, a szavak és azok eltérő értelmezése az igények kölcsönösségét nem tették lehetővé.

Szintén a történelem a tárgya Latorczai Csaba írásának is, aki katolikus főpapjaink részvételét vizsgálja az oktatási-kulturális törvényjavaslatok felsőházi vitáiban. Írása első részében ismerteti a felsőház történetét röviden. Kitér a tagság feltételeire, a törvényi háttérre, a hatásköri változásokra, majd az 1927–1944 közötti törvényhozási ciklusok szerint részletesen bemutatja a felmerült témákkal kapcsolatban elhangzott véleményeket és hozzászólásokat. Végül név szerinti összesítés segítségével értékeli a katolikus főpapok szerepét egyfelől a felsőház működésében, másfelől a megbeszéltek kérdések konstruktív tárgyalásában.

Knapp Éva írásával kezdődnek az Egyetemi Könyvtárhoz konkrétan is kötődő forrásfeldolgozások. Egy be nem fejezett kéziratot anyagyűjtésre irányuló, feleslegesen erős kritikai hangvételű írása a jezsuita korszak (1561–1773) könyvtárosait azonosító korábbi munkák pontatlanságait veszi célba. Hogy nem ok nélkül, arra bizonyíték 15 új nevet tartalmazó tanulmánya. A felsorakoztatott források segítségével sokkal teljesebb képet rögzít az adott időszakról, szembeállítva a tévesen adatolt és az újonnan azonosított könyvtárosokkal kapcsolatos ismereteket, táblázatokban közölve az érvényes ismereteket.

Ugyancsak forrásokkal foglalkozik Kazi-mir Edit: a *Pesti Napló* 1850–1875 közötti, az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos cikkeit összegzi és elemzi. Ez az időszak, amely Toldy Ferenc másodszori igazgatásával kezdődött, s a kiegyezést követő első nagy tözsdekrach utáni évekkel fejeződik be, fontos volt a könyvtár történetében. A szerző egyéb forrásokat is bevon ugyan a korabeli könyvtári állapotok jellemzés-

ébe, ám döntően az adott napilap közleményeire támaszkodik, s találatait szöveggyűjteményként is közli. A forrásközlő és a feldolgozó rész egyaránt fontos adalékokat hoz felszínre a könyvtár életéből, egyben (rejtetten) rámutat a hazai sajtófeldolgozás egyik fő hiányosságára, a kutatásokat elősegítő repertóriumok hiányára.

Tóth Péter folytatja az évkönyv előző kötetében megkezdett közleményét, amelyben újabb kódextöréseket azonosított az Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből. Az itt közölt töredékek is belesimulnak abba a kutatásba, amelyet Mezey László kezdeményezett még a hatvanas években, az Egyetemi Könyvtár állományára alapozva. A feltárás-azonosítás programszerűen a hetvenes évek elején kezdődött az ő, majd Vizkelety András és Madas Edit vezetése mellett, s más intézmények anyagára is kiterjedt; az eredményeket több katalógus anyaga tartalmazza. A feltáró munka az Egyetemi Könyvtárban is folytatódott; ennek eredményéről számol be a szerző bevezetésében. Leírásai egyaránt magukba foglalják a töredék, valamint – amennyiben megállapítható – az őrzőkönyv leírását, azonosítják a talált szöveg szerzőségét, s természetesen szövegkritikát is adnak.

Bíbor Máté János és Fabó Edit egyaránt hálás, kapcsolat- és hatástörténeti témát járnak körül: egyikük Wolfgang Amadeus Mozart fellelhető és azonosítható magyarországi benyomásait, élményeit veszi számba, másikuk pedig a női emancipáció néhány 19. század végi magyarországi jelenségét vizsgálja. Mindkét témával foglalkoztak már előttük is, mindez azonban nem kisebbíti eredményeiket, éppen ellenkezőleg: megállapításaik két érdekes művelődéstörténeti téma feldolgozásának a hagyományba beépülő, le nem zárt folytatását jelentik. Mozart zongorajátéka 1786-ban, bécsi látogatásakor már Kazinczyt is elbűvölte; hatása mindmáig töretlen Magyarországon, ahogyan persze a világ bármely más részén is. Bíbor Máté János Mozart zenéjének „magyaros” elemeit, a dedikációkat, az első hazai előadások körülményeit, azok viselkedését vizsgálva, a magyar közgyűjtemények Mozart-relikviáit rögzítve keres választ arra, hogy lehetett-e, s ha igen, milyen képe, ismerete lehetett Mozartnak a magyarságról. Tanulmánya

nemcsak e kérdésre válaszol, hanem a hazai zeneszerető közönség lankadatlan érdeklődését is megőrökíti. Fabó Edit divatos, ám távolról sem kimerített jelenséget elemez, a női önállóság megteremtésére irányuló, kiegyezés utáni törekvéseket, azok társadalmi lecsapódását: a hagyományos szerepfelfogás szerinti provokáció érzését, az élelapok gúnyos kommentálásait, az egyenjogúsításra irányuló politikai fellépés ellehetetlenítését, a régi és új szerepkörök előítéletes értelmezését. Írását mulattató és tanulságos illusztrációk kísérik.

Az évkönyv utolsó szövegcsoportha a már említett előadások szerkesztett, eredetileg alkalomhoz kötődő változataiból áll. Kulcsár Péter több évtizedes gyakorlata alapján foglalja össze a humanista szövegek kiadásával kapcsolatos tapasztalatait. Hasonló témájú, kicsit bővebb írása már megjelent korábban az *Irodalomtörténetben*; ez a közlés a legfontosabb körülményekre koncentrálna, még szorosabban: a forrásokra és azok értékelésére, a közlendő szöveg megállapítására, a kritikai apparátusra, az emendáció buktatóira és a közzétételre. Bár címe szerint humanista szövegek közreadásával foglalkozik, megállapításai a későbbi korok hasonló problémáival küszködő kutatói számára is igen hasznosak lehetnek. Pajorin Klára, Ritoókné Szalay Ágnes és Véber János a magyarországi humanizmus egy-egy fontos szereplőjének, szerzőjének, alakítójának, Ióannész Argüropulosznak, Janus Pannoniusnak és Váradi Péternek a tevékenységét foglalják össze, részben kapcsolattörténeti szempontból, illetve az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található munkáik alapján. A késő középkor és a humanizmus találkozását örökítik meg Bárczi Ildikó és F. Romhányi Beatrix írásai Laskai Osvát és Gyöngyösi Gergely művei egy-egy szempontjának kiemelésével. Wehli Tünde a töle megszokott alapossggal ismertet a kiállított könyvek közül hármat, azokat, amelyek művészettörténeti szempontból elhanyagoltak mondhatók; leírásait a kötet végén színes illusztrációk erősítik meg. Ugyancsak a történelem- és irodalomcentrikus megközelítésen kívül maradván, speciális szempontból veszi sorra Papp Júlia az Egyetemi Könyvtár 19. századi hasonmásait, Boreczky Anna pedig a Thuróczy-kronika

15. századi, kéziratban maradt példányának ki-rályábrázolásait. A szintén illusztrációkkal kísért írások üdítő befejezést adnak a gyűjteménynek, amelynek utolsó tartalmi eleme Bárczi Ildikó munkáinak bibliográfiája.

A változatos tematikájú, érdekes írásokból álló gyűjteményről befejezésül még azt lehet meg-említeni, hogy névmutatóval használata sokkal könnyebbé vált volna, s talán még egy átolvasás-sal a néhány megmaradt apró hibát is ki lehetett volna küszöbölni. Mindez azonban a tartalmi vonatkozásokat nem érinti.

BUDA ATTILA

Batthyaneum: Omagiu fundatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina BIRO HENDRE. București, 2011. Editura Bibliotecii Naționale a României, 273 l.

A kötet Batthyány Ignác erdélyi püspök születésének 270. évfordulójára jelent meg: ezzel tisztelgett az alapító előtt a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtár. Batthyány Ignác németújvári gróf tizennyolc évig állt a hatalmas kiterjedésű erdélyi katolikus egyházmegye élén (1780–1798 között, korai haláláig). Ez idő alatt megalapozta mindazokat a nagyszabású kulturális terveket, amelyek koncepciója már egri évei alatt – nem utolsósorban az egri püspök, Eszterházy Károly hatására – megfogalmazódtak benne. E kulturális koncepciónak, amelybe könyvtár, múzeum, csillagvizsgáló és nyomda is beletartozott, mára legmaradandóbb része az erdélyi közművelődésnek szánt könyvtár, a korábbi trinitárius templomban elhelyezett Batthyaneum. Ismeretes, hogy az alapító végakarátában (1798) az erdélyi római katolikus püspökségre hagyta a felvilágosodásnak ezt a tudományos intézményét. Ma a Batthyaneum a bukaresti Biblioteca Națională a României filiáléja. A reprezentatív kötet kezdeményezése, összeállítás és megjelentetése Doina Biro Hendrének és elődjének, Ileana Dârjának, valamint a bukaresti Nemzeti Könyvtárnak köszönhető.

A kötetben lévő román, magyar, angol, német és francia nyelvű tanulmányokat a Román Nemzeti Könyvtár főigazgatójának, Elena Tîr-

zimannak és az olasz kulturális intézet részéről Gianfranco Fraccarollónak az előszava vezeti be (rövid áttekintéssel a Batthyányak itáliai családi kapcsolatairól). A huszonegy tanulmány méltó módon reprezentálja az erdélyi püspököknek a kulturális élet tág területére kiterjedő figyelmét: a kötetben egyháztörténeti, könyvtörténeti, művészettörténeti, régészeti, éremtani, eszmetörténeti dolgozatok váltják egymást. A legtöbb tanulmány a Batthyaneum könyvgyűjteményével foglalkozik: a könyv- és kötetstörténet témáiban tárgyalja a könyvtár kézíratos, illuminált, kottás és nyomtatott kincseit.

Ha a felölelt korszakot nézzük, a kötet tanulmányai a kelta leletektől a 19. századi pecsétgyűjteményig terjednek. Kevesek számára ismert ugyanis, hogy a Batthyaneumban nemcsak könyvek, hanem más műtárgyak is vannak, ahogy az akkortájt alapított közgyűjteményekben ez szokásos volt. A Batthyaneum különösen gazdag ókori leletekben, hiszen ezek gyűjtése éppen Gyulafehérváron, a római kori Apuleum utódtelépülésén valóban elsőrangú feladat, ugyanakkor Batthyány Ignác idejében teljesen feltáratlan terület volt.

Egyháztörténeti témakörben az első Marton József Batthyány Ignácra, a főpapról szóló tanulmánya, amely nyomon követi e kiemelkedő egyházi személy tanulmányait a pesti piarista gimnáziumtól a római San Apollinare kollégiumig. 24 éves volt, amikor a római Academia Philaetorum tagjává választották, és engedélyt kapott VI. Pius pápától, hogy a vatikáni könyvtárból magyar vonatkozású, eredeti okmányokat másoljon le; ezek egy részét később püspöki nyomdájában közre is adta. Tudományos gyűjteményeinek alapjait már Eszterházy Károly püspök mellett, egri nagyprépostként megvetette, anélkül hogy lelkipásztori feladatait elhanyagolta volna. Negyvenéves volt, amikor Eszterházy Károly püspökké szentelte (1780), és a következő évben elfoglalhatta székhelyét mint erdélyi püspök Gyulafehérvárott. Tudományos és közművelődési tervei mellett a pasztorizáció és az egyházkormányzás gyakorlati kérdéseit is rendkívüli lelkiismeretességgel végezte.

Batthyány Ignáccal foglalkozik Doina Biro Hendre dolgozata is, amely abból a szempont-

ból vizsgálja a püspök személyét és főpásztori szolgálatát, hogy hogyan tevékenykedett egy elhivatott főpap a jozefinizmus korában. Batthyány rendszeres kapcsolatban volt a Bécsben székelő pápai nunciussal, Giuseppe Garampival. Nagyon sok idejét töltötte utazással. Minthogy egyaránt tagja volt az erdélyi főkormányshéknak (guberniumnak), és a pozsonyi országgyűlésnek, rendszeresek voltak útjai Nagyszeben, Kolozsvár, Buda, Pozsony és Bécs között. Érdekes momentum, hogy Batthyány erdélyi püspökként három uralkodó fölött mondott gyászbeszédet: Mária Terézia, II. József és II. Lipót fölött. A dolgozat függeléke közli az 1794. évi erdélyi egyházmegyei sematizmust, benne az erdélyi klérus tagjait nevük és hivataluk szerint.

A szorosabban a Batthyaneum könyvgyűjteményével foglalkozó tanulmányok sorát Iacob Márzának, a Batthyaneum egyik korábbi vezetőjének az esszéje nyitja, élvezetes stílusban vonultatva fel a könyvtár legnevezetesebb kincseit. Sipos Ibolya és Vass Csongor közös tanulmánya a Batthyaneum történetét vázolja fel röviden. Érdekes adat a többféle forrásból összeválogatott és vásárolt könyvek elhelyezéséről, hogy a Bécsből megvásárolt és részben vízi úton, részben keréken Erdélybe érkező Migazzi-féle könyvtárat előbb Szebenben helyezték el (1782), az 1790-ben vásárolt lőcsei könyvállományt pedig a püspök előbb Kolozsvárott és szamosfalvi kastélyában tartotta. Kezdetben Szebent egyébként is alkalmasabb helynek tartotta a tudományos gyűjtemény és egy közművelődési társaság létrehozására, mint a vidékiesebb Gyulafehérvárt. Kevésbé ismert, hogy az általa létrehozott tudományos intézetnek csak egy részét képezte a könyvtár, hiszen mellette modern csillagvizsgáló, jól felszerelt nyomda és könyvkötő műhely volt, ezenkívül régiségtár, ásvány- és kagylógyűjtemény.

Gabriela Mircea dolgozata pótlásokat ésiegészítéseket tartalmaz a Batthyaneum román nyelvű, cirill és román vonatkozású könyveit leíró korábbi katalógushoz, amelyet Cristina Bica adott ki 1980-ban. Ezt a három évtizeddel ezelőtt megjelent katalógust részletesebb leírással, a kézírásos bejegyzések közlésével egészíti ki, összesen 61 tételben.

Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmánya áttekintést ad arról, hogy a magyarországi könyvnyomtatás korai, 16–18. századi emlékei közül ma 122 olyan ritkaságot tartunk nyilván, amelyeknek egyetlen példánya a Batthyaneumban van. Természetesen többségükben erdélyi nyomtatványok, ezért különösen említésre méltó, hogy az 1664-ben a jezsuiták és a reformátusok között folyó ún. kassai hitvita több vitairatának egyetlen példányát itt őrzik. Joachim Wittstock a korai német írásbeliség Batthyaneumban fellelhető emlékeiről írt, azaz az erdélyi szász írásbeliség itt őrzött emlékeiről, amelyekről a tudományos világnak azóta van tudomása, hogy G. D. Teutsch 1840-ben felhívta rájuk a figyelmet. A tanulmány szerzője a legnevezetesebb német kéziratokból és ősnymtatványokból mutat be néhányat. Ileana Dârja a Batthyaneum négy itáliai reneszánsz illuminált kódexét mutatja be: kettő bizonyítottan, a másik kettő pedig kikövetkeztethetően a Migazzi-gyűjteménnyel került a könyvtárba. A művészeti stílusukban a korvinnákkal sok hasonlóságot mutató kódexek a szerző megállapítása szerint firenzei és velencei műhelyekben készültek.

Horst Klusch erdélyi anabaptistákról (újra-keresztelkedők, habánok) szóló tanulmánya részben egyháztörténeti, részben könyvtörténeti tárgyú. A legkorábbiakat még Bethlen Gábor telepítette le (1621) a Gyulafehérvárhoz közeli Alvincen, a legkésőbbi hittestvérek pedig 1755-ben vándoroltak be, miután Karintiából elűzték őket. Ma külföldön, jórészt Amerikában élő utódaik számára a Batthyaneum az anabaptisták kéziratok könyveinek legfőbb lelőhelyeként ismert. Ennek oka, hogy az Alvincről való elűzésük és a Kárpátokon túli vidékre való továbbvándorlásuk előtt konfiskált kéziratok könyveik (krónikák, bibliamagyarázatok, énekeskönyvek: összesen 20 kéziratok kötet) különféle úton-módon még az alapító idejében a Batthyaneumba kerültek.

Muckenhaupt Erzsébet és Rozsondai Marianne Johannes Henckelnek (1481–1539), a lőcsei Szt. Jakab-templom plébánosának a könyveiről, azok történelmi kötéseiről írták közös tanulmányukat. A könyveket a lőcsei főtemplomban őrizték mindaddig, amíg Batthyány Ignác

meg nem vásárolta a gyűjteményt. A humanista könyvgyűjtő könyveibe beírta nevét, így azonosíthatók. A ma ismert 55 kötetnek túlnyomó többsége a Batthyaneumba került, kettőt pedig az Országos Széchényi Könyvtár őriz. A tanulmány szerzői a kötések stílusa (gótikus és reneszánsz) és műhelyük alapján írták le és rendszereztek a könyveket, majd a jó áttekinthetőség kedvéért a tanulmány végén a Henckel-féle könyvek felsorolása is megtalálható.

Alexandru Știrban és Maria Zgârciu közös tanulmánya olyan korai dokumentumokat (kéziratosokat, nyomtatott könyveket és egy térképet) tárgyal, amelyeknek a restaurálását a gyulafehérvári központi restauráló műhelyben végezték. Itt restaurálták többek között az 1699-ben Gyulafehérvárott nyomtatott, *Kiriakodromion* című könyvet. A szerzők dolgozata a restauráló munka tanulságait és eredményeit foglalja össze.

Adrian Papahagi és Dincă Adinel-Ciprian tanulmánya nem kötődik szorosan a Batthyaneumhoz, mert tárgya a Romániában folyó paleográfiai és kodikológiai kutatások áttekintése, annotált bibliográfia formájában. Minthogy azonban gyűjteményenként tárgyalja a vonatkozó irodalmat, így benne együtt látható a Batthyaneum kódexeivel foglalkozó eddigi szakirodalom.

A Batthyaneum könyvgyűjteményének sokszínűségét bizonyítja Merczel György dolgozata, amely „A Batthyaneum-könyvtár kottás forrásai” című doktori értekezésének rövidített, angol nyelvű változata. A Batthyaneum állományában 50 kottás, kéziratos forrást tart számon az irodalom, ebből 22 töredék. Kiemelkedik közülük az újonnan felfedezett ún. *Gyergyói Gradualé*, amelyet falusi, plébániai használatra szántak, és lejegyzésétől, a 15. századtól a 18. századig használatban volt. Hat, külföldön nyomtatott esztergomi misszálét is őriznek a könyvtárban. Ezekben a hangjegyek üresen hagyott helyét azután magyar, kurzív, kézírásos hangjegyekkel töltötték ki.

A Batthyaneum csillagvizsgálójával két tanulmány foglalkozik: az egyik művészettörténeti, a másik technikátörténeti szempontból. Kovács András dolgozata tárgyalja a csillagvizsgáló dekorációját, ezt a kevésbé ismert iko-

nográfiai programot. A Batthyaneum könyvgyűjteményként él a köztudatban. Kevésbé ismert, mert nem látogatható az épület legfelső szintjén berendezett csillagvizsgáló. Díszítésének ikonográfiai gazdagsága messze felülmúlja a könyvtárteremét. Központi termének mennyezetét allegorikus alakokat ábrázoló, görögökkel elmozdítható fakazetták díszítették, amelyek központi alakja a csillagászat műzsája, Uránia volt. A művészettörténet szerencséjére a „Specula” első csillagásza, Mártonffy Antal, Hell Miksa tanítványa gazdag forrásértékű nyomtatott könyvben ismertette a csillagvizsgálót, amelyben 12 rézmetszet segítségével alkothatunk fogalmat arról, hogy milyen ikonográfiai programot kívántak a falakon, a mennyezeten megjeleníteni. Végül takarékosabb formában valósult meg a díszítés, mára pedig (ahogy az emlékkötet néhány fényképe is érzékelteti) erősen károsodott: a rokokó falfestmények és füzérek egy része áldozatul esett a sokszori beázásnak és javítgatásnak. Volker Wollmann tanulmányának ugyancsak a csillagvizsgáló a tárgya. Az erdélyi trinitáriusok (fogolyszabadítók) rendje 1719-ben épült templomukat és kolostorukat nem sokáig használták, mert II. József rendelete 1780-ban feloszlatta a rendet. Batthyány már 1795/1796-ban megkezdte az átépítési munkákat. Ennek során az épület homlokzata némileg megváltozott: a két alacsony tornyot lebontották, helyére a csillagvizsgálónak szánt centrális építmény került, ablakkal. Eredeti berendezése a megszüntetett bécsi jezsuita kollégium csillagvizsgálójából származott. A padozaton acélhuzal jelölte a meridiánt, amelynek bronz ellensúlyát a falba építették. A tudományos munka azonnal megkezdődött, a napi megfigyeléseket már az alapító püspök elrendelte, és a feljegyzéseket 1850-ig rendszeresen vezették. Haynald Lajos püspök 1858-ban ugyancsak Bécsből modernebb berendezéseket rendelt. A csillagvizsgáló belső tereit Lönhart Ferenc püspök idejében, 1882–1896 között renoválták. A csillagvizsgálóról szóló tanulmányok tartalmát itt azért tárgyaljuk bővebben, mert ez volt az épületnek az a része, amelyet a legigényesebben, művészi módon alakítottak ki, és – ellentétben a jóval takarékosabb díszítésű könyvtárteremmel – még Batthyány idejében

használatba vették. Ma viszont a tudomány és a látogatók számára egyaránt hozzáférhetetlen: a kötetben a mai állapotokat illusztráló néhány kép – szándéka ellenére – lehangoló.

A Batthyaneum régiséggyűjteményével több tanulmány foglalkozik. Gabriela Dănilă Lőnhárt Ferenc (1819–1897) erdélyi püspök pecsétgyűjteményéről ír munkájában. Lőnhart Ferenc (1882-től erdélyi püspök) kevésbé ismert alakja itt méltó elismerést nyer. Mecénási alakja kis-sé elhalványult Batthyány Ignác mellett, holott a Batthyaneum most 72 000 könyvtári egységet számláló gyűjteményét gyarapította az ő 3000 kötetes saját könyvtára is, amelyet a Batthyaneumnak adományozott. A szerző a Batthyaneum pecsétgyűjteményének Lőnhárt Ferenchez köthető, jórészt 19. századi darabjait mutatja be. Daniela Ciugudean a Batthyaneum régiséggyűjteményéből származó, bronzból készült kelta emlékek restaurálásáról ír, Volker Wollmann pedig egy római viasztábláról (tabula cerata), amelyet 1786-ban Verespatakon, bányászat során találtak. A viasztábla Hadrianus császár korából származik; különlegessége, hogy a rajta lévő szöveg görög: egy, az aranybányában megkötött munkaszerződés olvasható rajta. Vasile Moga tanulmányában a Batthyaneum régiséggyűjteményének néhány további római kori tárgyról írt. Batthyány Ignác élénken érdeklődött püspöki székhelye római kori emlékei iránt, és némelyik lelet ügyében levelezett is Stefano Borgia bíborossal, a Congregation de Propaganda Fide prefektusával 1786-ban. A tanulmányban tárgyalt ókori emlékek közül kiemelkedik három kis fogadalmi szobor: Aphrodité, Pán és Jupiter kisméretű szobra.

Viorica Suciú Sztojka Zsigmond püspök éremgyűjteményéről írt, amely ugyancsak a Batthyaneum régiséggyűjteményéhez tartozik. Az egykori gyulafehérvári jezsuita rendház feloszlásakor, 1773-ban leltár készült az ingóságokról. Ez a leltár sorolja fel a püspök éremgyűjteményét, amelyet 1759-ben adományozott a jezsuita kollégiumnak. Az arany-, ezüst- és bronzérmék egy részéhez külföldön jutott hozzá, párizsi kánonjogi tanulmányai idején, majd egri prépostként Kassa környéki lelőhelyekről gyarapította gyűjteményét, a legnagyobb részt pedig a Gyulafehérváron és környékén talált antik pénzérmék teszik ki: 109 ezüst és 163 bronz, amelyek áttekintő táblázatát és datálását a tanulmány végén találni.

Bár nem tartozik szorosan a Batthyaneum témaköréhez, de eszmétörténeti szempontból és az alapító püspökkel való rokonsága révén mégis van helye a kötetben Doina Biro Hendrének a felvilágosodás egyik érdekes képviselőjéről szóló tanulmányának. Gróf Batthyány Alajos, Rousseau egyik legelkeltebb magyarországi követője ugyanis az erdélyi püspök egyik fiatalabb öccse volt. A szerző újabb levéltári kutatásai tovább árnyalják ennek a franciás műveltségű főúrnak, több (névtelenül megjelent) latin nyelvű munka szerzőjének a képét.

Az emlékkötet változatos témákat feldolgozó 21 tanulmánya méltón képviseli a Batthyaneum tudományos intézményét, anyagának gazdagságát, sokoldalúságát. Ha nem is abban a formában és környezetben, ahogy azt az alapító püspök eltervezte, de az intézmény, az épület és kincsei sok történelmi változást átélve megvannak, és a tudományt szolgálják. Az emlékkötet a bukaresti Román Nemzeti Könyvtár kiadásában jelent meg, a Giovanni Morando Visconti olasz kulturális intézet támogatásával.

V. ECSÉDY JUDIT

Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, 2011. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 449 l.

Egyszer meg kellene vizsgálni a régi magyar irodalommal vagy egyszerűbben: a kora újkor művelődéstörténetével foglalkozó kutatók korfáját, hogy másoknak is feltűnjön, milyen sok kolléga érdemi ki – közel azonos időben – a kerek születésnaphoz kötődő köszöntő kötetet. Arányaiban feltűnően népes nemzedék kapcsolódott szervezeten vagy spontán lelkesedésből a belterjes, ám egyre népesebb körökben Rebakucs-kutatóknak nevezett táborhoz, ám ha egy pillantást vetünk erre a virtuálisan létező

kutatói közösségre, láthatjuk a mögöttük álló mestereket, a pályára bocsátókat. A mostanában köszöntött és köszöntendő nemzedék esetében meg kellene egyszer nevezni azokat is, akik akár közvetlen gyakorlati tanácsaikkal, akár már csak emlékeinkben élő sugalmazásaikkal ezeket a kutatásokat elindították: (alfabetikus rendben és a teljesség igénye nélkül) Borsa Gedeon, Keserű Bálint, Kovács Sándor Iván, Klaniczay Tibor, Tarnai Andor. A nagyszámú emlékkönyv-megjelenés idején azonban egyre nehezebb dolguk van a szerkesztőknek és a szerzőknek is. A tematikus kötetek összeállításakor valahogy figyelni kell arra, hogy az egyes dolgozatok kötődjenek az ünnependő szerzőhöz, és úgy legyenek alkalmiak, hogy mögöttük mégis komoly kutatómunka látszódjék. A Heltai János tiszteletére közreadott kötet szerkesztőinek, Kecskeméti Gábornak és Tasi Rékának ez szinte maradéktalanul sikerült.

Miután a kötet szerkesztői (vagy egy névtelenségbe burkolózó bibliográfus) a kiadvány végén Heltai János publikációinak jegyzékét is közzétették, viszonylag könnyű ellenőrizni, hogy a tudós egyetemi tanár és könyvtörténész munkássága milyen átfogó, illetve résztemákat dolgoz fel, milyen területekhez kapcsolhatóak a tiszteltő tanulmányok. Mivel Heltai János tudományos tevékenysége két nagy intézményhez (nemzeti könyvtárhoz és egyetemhez) kötődik, találó a cím is, és a kötet dolgozatainak fejezeteibe sorolása is. A tiszteltő barátok, kollégák dolgát pedig megkönnyítette, hogy szinte nincs olyan téma, amely nélkülözhetné a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* köteteit, melyekben Heltai János egyre nagyobb léptékű szerepet vállalt. Gyakran idézett alapmű az *RMNy.* szerkesztésének korabeli könyvkiadási tanulságait levonó akadémiai doktori disszertáció is (*Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásban 1601–1655.* Bp. 2008). A könyvtörténeti, bibliográfusi tevékenységen túl Heltai sok éve meghatározó alakja a Miskolci Egyetem régi magyar irodalmat oktató tanszékének, kollégái és tanítványai tehát a közvetlenül megismert kutatásokra és egyetemi oktatómunkájára hatására is hivatkozhatnak.

A kutatási témák alapos ismeretében a kötet szerkesztői úgy állították sorba a dolgozatokat,

hogy azok tematikus fejezeteket alkossanak, de nagyobb távlatból utaljanak Heltai János teljes munkásságára is. Az első fejezet főleg a hitviták irodalmával, szereplőivel foglalkozik, utalva a szerző által szervezett miskolci hitvita-konferenciára és az előadásokat tartalmazó értékes tanulmánykötetre („Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk.: HELTAI János, TASI Réka. Miskolc, 2005. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalom-történeti Tanszék). Miután a kötet gazdagsága, terjedelme nem teszi lehetővé, hogy minden dolgozattal érdemben foglalkozzunk, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hányféle módja van az ünnepeltnek és annak munkásságához való kötődésnek.

Tasi Réka, a hajdani tanítvány, majd kolléga dolgozatának kiindulópontja Heltai János egy margószéli lektori megjegyzése, amely ezután a hitvitázók módszereinek elemzésére készítette a szerzőt („Ezekbe azért a bizonyságokba ilyen vétek vagyon...” Hitvita és módszer: Monoszló, Gyarmathi, Pázmány). Varga Bernadett a *Papistak meltatlan üldözése...* című vallási és politikai vitairattal foglalkozik, amelynek hátterét korábban Heltai János tárta fel részletesen. Varga a mű szerzőségének megállapítására sorakoztat fel megfontolandó érveket, de ő sem zárja ki újabb, bizonyító értékű források előkerülésének lehetőségét („Zajgódgyatok magyar ’euangelicusok vala-míg tetszik...”). Garadnai Erika és Martis Zsombor tanulmányának (Országútikör és hitvita) ajánlása utal arra a toleráns és tárgyilagosan tudományos légkörre, amely Heltai János miskolci szemináriumait jellemezte: „A Miskolci Universitas hitvitázó szemináriumának régi pápista deákjai ajánlják e szerény irományt szeretett és igen tisztelt tudós kálvinista professzoruknak.” Demeter Júlia egy 1745-ből származó verses hitvitadráma közreadásával gazdagítja Heltai János gyűjteményét (Ím eképpen versem fut sebes szélekkkel). Ugyancsak a 18. század közepéig terjeszti ki a vizsgálódás határait Paverics Ilona – Heltai János OSZK-s kolléganője több évtizedig – az úrnapi prédikációkról szóló tanulmányában („Az igazság soha sem adatik elé a gorombasággal”).

Heltai János több, hazai és külföldi megjelenésű tanulmányban foglalkozott a heidelbergi peregrinációval, kitüntetetten pedig Alvinczi Péterrel. A köszöntő kötet következő fejezete a Heidelbergben tanult diákok ismeretlen dokumentumait teszi közzé: Szabó András Miskolczi Csulyak István Heidelbergről szóló feljegyzéseit közli, Imre Mihály és Kecskeméti Gábor pedig (csaknem) ismeretlen Filiczky János-verset tár fel. Gréczi-Zsoldos Enikő nyelvészeti szempontból elemzi azokat az Alvinczi-szövegeket, amelyeket Heltai János jelentetett meg húsz évvel ezelőtt (Alvinczi Péter nyelvhasználatáról).

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* által feltárt anyagokhoz kapcsolódnak a következő fejezet tanulmányai, melyek között van nyelvészeti, néprajzi, nyomdászati- és általános művelődéstörténeti jellegű is. Az *RMNy.* által bibliografizált anyag új szempontú vizsgálatára hívja fel a figyelmet Voigt Vilmos, aki a 16. század „proverbializálódó” címadására sorakoztat fel példákat (A magyar proverbiumok legrégibb rétegei). Fazakas Gergely Tamás azokkal a 17. század eleji szerzőkkel foglalkozik, akik többek között Heltai János feltáró munkája alapján kerültek ismét a kutatás előterébe (Nemzeti bünbánat Bethlen Gábor idejében). A Heltai János által összegzett 17. századi műfajok között szerepelnek az újévi üdvözlő versek is. A Forgách Zsigmond köszöntésére készült kiadványból emelt ki egyet, majd egészített ki számos más verssel és illusztrációval Gyulai Éva, aki Marussi Antal, az eddig kevésbé ismert költő munkásságával foglalkozik (Hinni, Pegase! Marussi Antal költő saját címeréről írt versei, 1603–1628). Kilián István is az *RMNy.*-re támaszkodik a régi magyar színjátszást újabb forrással gazdagító munkájában. A facsimilében is közreadott és drámatörténeti háttérértelmezéssel ellátott közlemény az eperjesi és bártfai iskolai színjátszáshoz nyújt színpadtechnikai ismereteket (Rézmetsetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből). Postma Ferenc és P. Vásárhelyi Judit szövegközlése az *RMNy.* 3. kötetének gyűjtőköréhez tartozó, a Strassburgi Egyetemi Könyvtárban újonnan felfedezett magyar verseket teszi közzé szabályos leírással, teljes szöveggel és hasonmás formában is (Ist-

ván Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654). Csorba Dávid dolgozatánál ismételtlen az ajánlásra kell hivatkoznunk. A tanulmány címe Hodosi Sámuel, „hüségese, szerény és tevékeny lelkipásztor” unikumként fennmaradt munkájára utal, a jelzők pedig (talán nem véletlenül) Heltai János tanár urat idézik („Őrálló torony”. Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban). A 17. század kedvelt műfajaival, a prédikációkkal, gyülekezeti énekekkel és fejedelmi tükrökkel foglalkozik a szerzőktől megszokott magas színvonalon a fejezet további három tanulmánya, Dukkon Ágnes, H. Hubert Gabriella és Havas László írása.

A köszöntő kötet utolsó fejezete azoknak a kollégáknak a dolgozatait fogta egy csokorba, akik írásukkal kevésbé kapcsolódnak Heltai János kutatói tevékenységéhez, de tisztelétüket saját tudományterületük egy-egy közleményével is kifejezték. Mózes Huba versformai megjegyzéseket gyűjt csokorba (Tizennégy szakaszos költemények szövegszervező arányai), Szelestei Nagy László két 18. század végi Te Deumról értekezik. Az egyetemi tanár kolléga, Gyapay László távolabbi korszakból átvélt dolgozata az akadémiai kritika és Kölcsény viszonyával foglalkozik, Porkoláb Tibor pedig azért ajánlja Lévy József Mikes-versének elemzését Heltai Jánosnak, mert az ünnepelt professzor „Lévy Mikesét is *memoriter* fűjja, mert még az alsó tagozatban megtanulta Gaál Erzsébet (Csöre néni) tanító nénitől”. Legkülönböztetőbb azonban Kabdebó Lóránt hivatkozása. Az érdekesítő tanulmány három költő egyazon Molière-fordításáról értekezik, az apropója pedig egy dedikált Szabó Lőrinc-kötet megvásárlása, amelynek „épp akkor sikerült a megvétele, amikor a felkérés érkezett Heltai kollégám köszöntő kötetében való részvételre”.

A terjedelmi lehetőségek miatt megemlíteni nélkül maradt dolgozatok is természetesen hozzájárulnak az ünnepelt méltó köszöntéséhez, ahogyan a számos nevet tartalmazó Tabula gratulatoria is. Nyilván csak az időhiány eredményezte, hogy a kötet nem tartalmaz névmutatót, Bessenyei József dolgozatának az utolsó monda-

ta (bekezdése?) lemaradt, Bellágh Rózsa jegyzeteiből pedig hiányzik az Apáczai Csere Jánosra vonatkozó aktuális szakirodalom, beleértve az ünnepi évfordulóra megjelent *Irodalomismeret* különszám teljes anyagát is.

NÉMETH S. KATALIN

Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Bp. 2011. Argumentum Kiadó, 314 l.

Jürgen Habermas (A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása), Marshall McLuhan (Understanding Media), Friedrich Kittler (Aufschreibesysteme 1800/1900), Norbert Bolz (Am Ende der Gutenberg-Galaxis), majd K. Ludwig Pfeiffer (A mediális és az imaginárius) médiatörténeti és -elméleti kutatásai a hetvenes évektől hazánkban is komoly érdeklődést váltottak ki. Az ezredforduló után ez az érdeklődés ráadásul oly módon látszott visszahatni az irodalomértelmezői munkára, hogy a (már korábban háttérbe szorult) történeti és az újabb keletű szövegelméleti szempontokat egyre gyakrabban előzte meg a művek közvetítettségének kérdése. Így terelődött a figyelem többek között a folytatásos (regény)közlések mediális aspektusaira, s ez a figyelem az újraéledő Kosztolányi-kutatás után nemrégiben a Jókai-kutatást is új alapokra kívánta helyezni (vö.: SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. Kalligram Kiadó). Hogy e kísérletek mennyire voltak sikeresek, annak megítélése nem a jelen írás feladata; a magam részéről mindenesetre nem tartom szerencsésnek, ha e (kétségtelenül ígéretes) mediológiai perspektívát az egyes – filológiai, szemiotikai és narratológiai problémákat egyaránt felvető – életművek monografikus feldolgozásának kizárólagos szempontjává avatjuk.

Van azonban a posztmodern médiakutatásnak egy vitathatatlanul pozitív hozadéka is, egyfajta szemléletváltás, melynek előjelei már a műalkotás zártságának képzetét feladó, s ily módon a „kulturális szövegek” Mieke Bal-i felfogását előlegező posztstrukturalista irodalomelméletben, Roland Barthes és Julia Kristeva munkáiban is megfigyelhetők. Nem másról van itt szó, mint hogy a mediális multiplikációt és a kánoni

struktúrát érintő, a kultúratudomány olaján megfuttatott, piaci és szociálpszichológiai szempontokkal kiegészült kérdésföltevés akaratlanul is visszahelyezte tudományos jogaiba a marxista ideológiák igájában drasztikusan lesóványodott és hitelét veszített magyar sajtótörténetet. E státusváltás ékes példája Sipos Balázs e monográfiája, mely már bevezető fejezetében jelzi saját tárgyának tudományelméleti aktualitását, ugyanakkor nem tekint el (az újszerű feldolgozást lehetővé tevő elmélet[ek] részletes argumentációja mellett) a honi szakirodalom innovatív újraolvasásától sem. Ez utóbbi termékenységet jelzik az olyan kitételek, mint: „a médiatörténet evidens módon politikai társadalomtörténet” (27), továbbá a sajtótörténet segédtudomány (Pápay S.), történeti forrás (L. Ranke, J. Wilke) és irodalomtörténeti probléma (Pintér J., Szerb A., Thienemann T.) voltával való számvetés.

A könyv második fejezete (Propaganda és közvélemény az első világháború után) az egész munka anyagkezelését meghatározó módszertani alapvetéssel indul, melyben a szerző Berger és Luckmann tudásszociológiai értekezését citálja: a társadalmi-politikai valóságra vonatkozó tudás „mindig valamilyen adott helyen levő tudás” (45). A történetész kutató – hermeneutikai szituáltóságának illetén rögzítése után – a világháború = propagandaháború megfeleltetés legfontosabb fogalmait interpretálja. Ide tartozik a ’moral panic’, illetve a ’dehumanizálás’ (az ún. „belgiumi eset” informatív példájával). Ezek a (bekezdések élére helyezett) terminusok egyrészt könnyen áttekinthetővé, másrészt elsajátíthatóvá, feldolgozhatóvá teszik a könyv anyagát a szakmai és nem szakmai olvasók számára egyaránt. Ráadásul – mint azt Sipos könyve is bizonyítja – a fogalmak története sok esetben a közvélemény, a sajtó, s így voltaképpen a társadalom története. Ékes példája ennek a „propaganda” jelölő jelentettje, melynek permanens transzformációja egyszerre jelzi a közvetítettség történeti változékonyságát, s derít fényt egy korszakos episztémé mibenlétére. Esetünkben arra, hogy „a propaganda egykorú koncepciója, illetve a sajtó hatalmáról kialakított nézetek erős túlzáson alapultak, de erőteljesen rögzültek, és így meghatározhatták a sajtó és a hatalom viszonyát” (85).

Nemrégiben a Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom* Szabó Dezső-fejezete kapcsán hiányoltam Szabó faj-, illetve zsidófogalmának kifejtését, mondván: e nélkül *Az elsodort falu* csak részben érthető. Nos, a jelzett kérdés kapcsán Sipos Balázs (kötetének 93–94. oldalain) megidézi Prohászka Ottokár 1920-as sorait, s lábjegyzetben közli a „zsidókérdés” legújabb szakirodalmát is. Továbbá – noha 2010-es monográfiájában Szegedy-Maszák Mihály külön fejezetet szentelt a szabadkai költő publicisztikájának – Kosztolányi (az *Új Nemzedék* rovatvezetőjeként kifejtett) zsmárnáltevékenysége ezúttal tágabb kontextusba kerül: gondolatait Sipos olyan – a kor közízlését és közgondolkodását alapvetően meghatározó – szerzők vélekedésével ütközteti, mint Rákosi Jenő, Bangha Béla és Prohászka Ottokár. Külön szót érdemel Rákosi munkásságának részletes ábrázolása. Hiánypótló portré ez a *Népszava* húszas évekbeli szerkesztőjéről, még annak tudatában is, hogy a szerző e karakterisztikus újságírói tevékenységéről a *Múltunk* egyik 2005-ös számában már külön tanulmányt közölt. Ugyanakkor vitatkoznom kell Sipos egy elejtett megállapításával, amely az 1919-es Szabó-regényt, illetve Tormay *Bujdosó* könyvét „az ilyen [fasiszta] típusú sajtótermékek” (90) közé sorolja. Bár ezeket a szövegeket valóban nehéz (s maradéktalanul talán nem is lehet) elválasztani a fogantató eszmetörténeti paradigmától, semmiképpen sem nevezhetők sajtóterméknek, sőt – mint az újabb kutatások rámutattak – szépirodalomként (is) olvashatók (vö. BÁNKI Éva: „A földomláshoz minden zuhanó rög hozzá tartozik”. *Történelmi fordulat és próza-poétika Kosztolányi Dezső Édes Annájában és Tormay Cécile Bujdosó könyvében.* = *Studia Caroliensia* 2009/4. 105–119).

A „Politikai rendszer és politikai nyilvánosság” című harmadik fejezet a tekintély, a hatalom, a kultusz és a propaganda összefüggéseinek tisztázása után a „sajtópolitika” kifejezés huszadik század eleji értelmét a következőképp definiálja: a sajtó működésének jogi szabályozása, illetve az annak megváltoztatására irányuló szándék. Ezt követően a jogi szabályozás egyes eseteire, így a Kúria 1917-es, a fajtalan tartalomra vonatkozó rendeletére és a fokozatos felelős-

ség rendszerére (az ún. „belga szisztémára”) tér át. Szorosan ezután a magyar szerzői és média-jogi törvénykezés történetének legfontosabb kérdései kerülnek reflektorfénybe: a szerzőtárs jogi kategóriája, az időszaki lapokhoz szükséges miniszterelnöki engedély és (pénzbeli) biztosíték, a betiltás belügyminiszteri jogköre, a mentelmi jog felfüggesztésének kérdése stb. (Végül éppen ezek a kérdések vezettek oda, hogy a húszas évek végén fölmerült az angol büntetőjogi felelősségvállalási szabályozás bevezetésének lehetősége.)

Figyelemre méltó, hogy az újságíró-kamara – melynek ötletét már 1890-ben Farkasházy Zsigmond, majd 1907-ben Légrády Imre is fölvetette – eredetileg a következő célkitűzéssel indult: „szükség lenne egy olyan kötelező tagságú szervezetre, amelynek segítségével ki lehetne szűrni a pályára alkalmatlanokat, illetve meg lehetne gátolni, hogy működésüket egyáltalán megkezdjék” (161). A kötelező tagságú újságíró-szervezet létrehozása – persze gyökeresen más okok miatt – a Gömbös-kormány tervei között szintén szerepelt. És bár a Magyar Újságírók Egyesülete már a harmincas évek elején kidolgozta a Magyar Újságíró Kamara alapszabály-tervezetét, az 1938-as törvény – szakmai érdekvédelmi és minőségbiztosítási szervezet létrehozása helyett – német–olasz–osztrák mintára államosította a sajtót. (Ráadásul oly módon, hogy a felállítandó kamara tagjainak csupán húsz százaléka lehetett zsidó.) A szelektálásnak és az írásszabadság korlátozásának természetes következménye volt, hogy minden eddiginél élesebben vetődött föl a szakmai identitás kérdése, amelyre Sipos a tőle megszokott adatgazdagsággal válaszol az újságírói szabadjegytől és az 1931-es hivatalos okmánytól a létszámkorlátozáson és a hitfelekezetek szerinti megoszláson át a zsmárnál lakásviszonyáig, valamint minimálbérük és nyugdíjuk számadataiig.

Innen pedig már csak egyetlen lépés a magyar újságírás intézményrendszerének kiépülése, azon belül is az egyes szektorok – első helyen máris a képzés, a képesítés és a minőség-ellenőrzés – megoldásai. A kötet itt részletesen szól a Magyar Turán Szövetség sajtótanfolyamáról, a tudós és a propagandista újságíró típusairól, a műhely-

rendszerű, illetve az „érettségi + gyakorlat”-ra és a „hat félév + magántevékenység”-re épülő képzésről, az 1942-es debreceni nyári egyetemről, valamint az újságíróklubról (Írók és Hírlapírók Otthon Köre). Végül a sajtó és a hatalom szövetségének legradikálisabb formája, a cenzúra hatalmi apparátusának leírása olyan eszmék, módszerek, eszközök és alintézmények bemutatásához kapcsolódik, mint a judeobolsevik elv, a Sajtóellenőrző Bizottság, a parancskönyv, a sajtó- és főszerkesztői értekezletek, a szuttogók hálózata, a hangulatjelentések, a megrendelt cikkek és a különböző évjáratú *Nyilas Évkönyvek*.

A régebbi és újabb szakirodalmat összehasonlító, szintetizáló igényű zárófejezet (Sajtó, hatalom, ellenállás – és emlékeztetük) végre felsorolja a német szempontból nemkívánatos lapokat, valamint az ellenállás illegális sajtótermékeit; azokat tehát, amelyekről mind a Márkus-féle (1977), mind a Buzinkay-Kókay-féle (2000) sajtótörténet hallgatott. Irodalomtörténeti szempontból is érdekes továbbá az antifasiszta ellenállásra, illetve az illegális lapok előállítására emlékező regények csoportja (Petyke Mihály: *A Gestapo foglya voltam*, Gyenes István: *Élet a föld alatt*, Izsáky Margit: *Ország a keresztfán*). A kérdés az, vajon olvashatók-e ezek a szövegek irodalmi szöveggént, közelíthetünk-e feléjük a szépirodalom olvasásához használatos értelmezői stratégiáinkkal? Könyve végén a szerző fölteszi a kérdést: vajon valóban túlhangsúlyozott-e a Horthy-korszak sajtótörténeti jelentő-

sége – mint azt többen vélik? Merész és rokon-szenves, önkritikus és programatikus válasza így hangzik: „a sajtó és a hatalom Horthy-korszak-beli viszonya a sok fontos munka ellenére sincs feltárva” (270).

Néhány vessző- és elütési hibán kívül e munka nyelvileg, tartalmilag egyaránt zavarba ejtően gazdag és jól szerkesztett, a megmozgatott hatalmas (primer és szekunder) irodalom ellenére tömör és precíz. Ugyanakkor szórakoztató és tudományos, így nemcsak kézikönyvként, hanem ismeretterjesztő munkaként is haszonnal forgatható – ami pedig ritka erény a mai magyar tudományosságban. Ez persze nem utolsósorban annak köszönhető, hogy Sipos Balázs nem kapkod, nem váltogatja a témáit, tudományos pályája kezdetétől a huszadik századi sajtó kérdéseivel, azon belül is a Horthy-korszak média-történetével foglalkozik – gondoljunk csak első kötetére (*A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Bp. 2004. Napvilág Kiadó), valamint számos konferencia-előadására, tanulmányára, recenziójára. Mint a példa mutatja: a folyamatos anyaggyűjtés és tájékozódás, a kitartó újraolvasás, -gondolás és -írás nem föltétlenül vezetnek kóros önismétléshez, kifulladásához. Sőt úgy tűnik, a valódi korszerű, kultúratudományi kutatómunka számára ez az egyetlen helyes út.

SOLTÉSZ MÁRTON

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Veszprémy, László</i> : Chefs de guerre orateurs. Rhétorique comparative normando-hongroise de théâtre de la guerre	169
<i>Veszprémy, Márton</i> : La date de naissance de Matthias Hunyadi et de Jean Corvin. L'horoscope, comme source	180
<i>Bolonyai, Gábor</i> : De la traduction d'Hérodien de Antonio Bonfini	190
<i>Kertész, Balázs</i> : Manuscrit franciscain du 16 ^e siècle, écrit en Hongrie, à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek)	212
<i>Lauf, Judit</i> : La survie au 18 ^e siècle d'un monument de langue médiéval. Le codex d'autrefois du parchemin de Piry et le 'Makula nélkül való tükör' (Glace impeccable)	234

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szebelédi, Zsolt</i> : Problèmes manuscrits de la traduction de Szerémi de László Juhász	256
<i>Smohay, Péter</i> : D'un fragment de Balassi nouvellement retrouvé	263
<i>Ősz, Sándor Előd</i> : Où faisait ses études, et quand est-il mort, János Szenczi Molnár. Données d'histoire de livre à la vie du fils aîné de Albert Szenczi Molnár	268

REVUE

XVI–XVII a. lituanika. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saculi sexti decimi et spetimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudré/Concinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. (<i>Monok, István</i>)	276
Omnis creatura significans. Mélange offert aux 70 ans de Mária Prokopp. Essays in Honour of Mária Prokopp. Réd., avant propos: Anna Tüskés. Budapest, 2009. (<i>Havas, László</i>)	277
Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. (<i>Etényi, Nora, G.</i>)	282
Bibliographie sélectionnée de l'histoire de la presse hongroise. 1705–1944. Vol. 2. K–M. Comp.: Éva Lakatos. Budapest, 2011. (<i>Lengyel, András</i>)	285
Liber discipulorum. Mélange offert pour les 65 ans de András Kovács. Réd.: Zsolt Kovács, Emese Sarkadi Nagy, Attila Weisz. Kolozsvár, 2011. (<i>Monok, István</i>)	287
Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre à Genève au XVI ^e siècle. Préface de Max Engammare. Genève, 2011. /Cahiers d'Humanisme et Renaissance. Vol. 96./ (<i>Monok, István</i>)	288
Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen, und Budapest. Hrsg. Von Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. Bremen, 2012. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Nd. 63.) (<i>Rózsa, Mária</i>)	290

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mkszk@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhet meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Veszprémy László</i> : Szónokló hadvezérek. Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika	169
<i>Veszprémy Márton</i> : Hunyadi Mátyás és Corvin János születési időpontja. A horoszkóp mint forrás	180
<i>Bolonyai Gábor</i> : Bonfini Héródianosz-fordításáról	190
<i>Kertész Balázs</i> : Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban	212
<i>Lauf Judit</i> : Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. <i>A Pír-y-hártya</i> egykori kódexe és a <i>Makula nélkül való tükö</i> r	234

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szebelédi Zsolt</i> : Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései	256
<i>Smohay Péter</i> : Egy újra előkerült Balassi-töredékről	263
<i>Ősz Sándor Előd</i> : Hol tanult és mikor halt meg Szenczi Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenczi Molnár Albert legidősebb fiának életéhez	268

SZEMLE

XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saeculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudarė/Concinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka XXVIII. (<i>Monok István</i>)	276
Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp. Szerk. és az előszót írta: Tüskés Anna. Bp. 2009. Centrart Egyesület (<i>Havas László</i>)	277
John Roger Paas: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. Harrasowitz Verlag (<i>G. Etényi Nóra</i>)	282
A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944, 2. kötet. K–M. Összeáll.: Lakatos Éva. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár (<i>Lengyel András</i>)	285
Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány (<i>Monok István</i>)	287
Schwarzfuchs, Lyse: L’hébreu dans le livre à Genève au XVIe siècle. Préface de Max Engammare. Genève, 2011. Droz /Cahiers d’Humanisme et Renaissance 96./ (<i>Monok István</i>)	288
Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen /Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ (<i>Rózsa Mária</i>)	290

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Szónokló hadvezérek

*Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika**

A kutatás már korábban felfigyelt arra,¹ hogy a magyar és normann történet szemlélet, történetírás között megfigyelhető bizonyos hasonlóság, annak ellenére, hogy a közvetlen historiográfiai kapcsolatok nem bizonyíthatóak. Persze a liturgikus kapcsolatok megvoltak; elég, ha a hazai misekönyvekben, sacramentariumokban feltűnő, helyi tiszteletnek örvendő normandiai szentekre gondolunk. Ez azt bizonyítja, hogy közvetlenül is érkeztek onnan liturgikus könyvek az országba. Mindez azonban még nem feltételezi, hogy történetírók vaskos pergamenkötetei is vándoroltak a két ország között, inkább a közös irodalmi műveltségben és párhuzamos történeti körülményekben, a magyar és normann harci „virtus”-ban ragadható meg a hasonlóság gyökere.

A normann és magyar historiográfia kezdeteinek összehasonlítása szerencsésen mutathat rá azokra a hasonlóságokra, amelyek az újonnan kereszténnyé váló európai államokat jellemezték.² Ami a magyaroknak 997 és 1000, az a normann történelemben 911. Ekkor kötött szerződést egymással a „kalandozó”, majd a mai Észak-Franciaországban megtelepedő normannok fejedelme, Rolló és a frank király, III. Károly. A keresztény térítés, az egyházszervezet megszilárdítása Magyarországhoz hasonlóan itt is legalább egy évszázadot vett igénybe.³ A most részletesebben leírt Dudo-mű mellett 1000 körül keletkezett egy Fécamp-i krónika: Szent Audoenus (Ouen) második translációjáról és Szent Szeverin maradványainak átviteléről szóló tudósítás. A történetírás első emlékei évkönyvtöredékek; az első történetíró, akinek a nevét is ismerjük, egy kanonok: Saint-Quentini Dudo. Művével, a *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*mal vállalkozott arra, hogy 1000 körül megírja

* A tanulmány első változata 2010 májusában a kéziratos Csákváry Ferenc-emlékkönyv számára készült.

¹ VESZPRÉMY László: *The Birth of Hungarian Identity in the Historiography of the Middle Ages*. In: *Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête*. Ed.: PIROSKA NAGY. Rouen, 2001. Université de Rouen, 93–109.

² BOUDUIN, Pierre: *Autour d'une construction identitaire: la naissance d'une historiographie normande à la charnière des Xe-XIe siècles*. In: *Conquête, acculturation, identité: i. m.* (1. jegyzet) 79–92; KERSKEN, Norbert: *Geschichtschreibung im Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1995. Böhlau, 78–125.

³ A normannok és a magyarok mint a keresztény társadalmat fenyegető rablók között már a kortársak igen sok hasonlóságot találtak. Ezekre l. SZÜCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992. JATE.

a normannok őstörténetét, megtérésüket és korai történetüket. Dudo nagy számban használja a klasszikusokat, különösen Vergiliust.⁴ Ez látszólag megkülönbözteti a magyar krónikástól, aki mindösszesen egyetlen vergiliusi fordulatot idéz, azt is csak közvetett forrásból. Ugyanakkor főleg Anonymus művével meglepő párhuzamokat mutat, ami a korabeli, egymást nem ismerő írástudók azonos céljaira és irodalmi eszköztárára figyelmeztet.

A hasonlóságok, a közös motívumok meglepőek: Rollónak a honfoglalásra és a kereszttség felvételére ösztönző álma Scanza szigetén, majd Angliában, a honfoglalás ótestamentumi és vergiliusi motívumai, a házasság legitimizáló szerepe Rolló és III. Károly leánya, Gizella között. A normann krónikás számára is kézenfekvő az érvelés, hogy a pogány normannok pusztító hadjáratait is az isteni gondviselés vezérelte a keresztények bűneinek megbosszulására. Dudo érvelése a normannok függetlenségét hangsúlyozza, ti. csak Istennek alávetettként tekint a keresztény normann népre. A nép erényei között a katonai vitézség emlegetése szembetűnő, miként annak hangsúlyozása is, hogy Isten kiválasztott népeként érték el új hazájukat.

Persze a hasonlóság bizonyos mértékben könnyen érthető. Mindkét nemzet viszonylag későn, s közel egy időben vállalkozott, nem kis külső nyomásra, a keresztény államalapításra, s mindkét nemzet igen büszkén tekintett korábbi katonai erényeire, szinte egész Európát érintő „kalandozó” hadjárataira. Mindkét nép egy par excellence katonanemzet, amely saját kardjával, fegyverével szerezte meg magának hazáját; a normannok esetében többet is.⁵

A vezérek szájából elhangzó beszédek többsége – a dolog természeténél fogva – a csata előtt, mégpedig szinte mindig egy később győztesnek bizonyult csata előtt hangzik el; ilyenkor valóban szükségesnek érezhették, hogy harcra biztassák katonáikat, s morálisan felkészítve őket elvegyék kedvüket a csata közbeni meneküléstől. E beszédek jelentős része fiktív volt, vagy ha a csatamezőn valóban el is hangzott ilyen (szűk körben, az alvezérek előtt), a későbbi írásba foglalóknak akkor sem volt tudomásuk ezekről: nyilván a nemzettipológia és a korabeli retorikai hagyomány szabályai szerint és példái alapján, maguk szövegezték meg őket. A klasszikus szerzők és retorikai kézikönyvek ösztönző hatással lehettek; így például valószínűsítik, hogy Poitiers-i Vilmosnál (William of Poitiers) a hastingsi csata előtti Hódító Vilmos-beszéd Sallustius *Catilinájára* vezethető vissza.⁶ Ennek ellenére bizonyos

⁴ BOUET, Pierre: *Dudon de Saint-Quentin et Virgile: L'Enéid au servicede la cause normande.* = *Cahiers des Annales de Normandie* (23.) 1990. 215–235.

⁵ DAVIES, Ralph Henry Carless: *The Normanns and Their Myth.* London, 1976. Thames and Hudson. (Magyarul: *A normannok.* Bp. 2003. Osiris Kiadó); LOUD, Graham A.: *The Gens Normannorum - Myth or Reality?* = *Anglo-Norman Studies* (4.) 1981. 104–116; SEARLE, Eleanor: *Facts and Patters in Heroic History, Dudo of Saint Quentin.* = *Viator* (15.) 1984. 123 skk.; ASHE, Laura: *Fiction and History in England, 1066–1200.* Cambridge, 2007. Cambridge University Press, 1–27.

⁶ STORELLI, Xavier: *Convaincre pour vaincre: place et fonction des harangues militaires dans l'historiographie anglo-normande (XIe siècle-debut du XIIIe siècle.* In: *Convaincre et persuader: communication et propagande aux XIIe et XIIIe siècles. Actes des colloques de Fontevraud, Oxford, Barcelone, Saintes, Octobre 2004–Novembre 2006.* Éd.: Martin AURELL. Poitiers, 2007. 53–80. 59.

forrásértékkel bírnak, hiszen jól tükrözik egy adott nép történetírásának az önképét, saját nemzeti sajtáságaikkal kapcsolatos toposzait.

A kérdéskör az újabb klasszika-filológiai szakirodalomban is nagy vihart kavart. Mogens H. Hansen az 1990-es években két tanulmányában vonta kétségbe az antik történetírók leírásait a beszédek hitelességét illetően.⁷ Kétséget nem tűrően szögezte le, hogy a beszédek, későbbi középkori „társaik”-kal együtt, csak a retorikai kézikönyvek hatására, utólag, minden valóságalapot nélkülözve íródtak. A klasszika-filológusok részéről meggyőző ellenvetés, hogy az írói invenció, az utólagos, irodalmi igényű megszövegezés lehetőségének fenntartása mellett sincs alapunk a parancsnoki, hadvezéri beszédek létét kétségbe vonni. Érdekes fejtegetések születtek arról, hogy mekkora az a sereg, embertömeg, amely a szövegnek legalább a nagyobb részét még figyelemmel tudja kísérni. Felhasználva az amerikai környezetvédelmi mérések eredményeit, Anson úgy véli, hogy 95%-os hatékonysággal 1200 embert lehet úgy alakztatba rendezni, hogy hallják a hozzájuk intézett beszédet.⁸

A normann identitás egyik összetevője kétségkívül a harci erény volt, amin nem lehet csodálkozni, hiszen hódítóként jelentek meg Normandiában, Angliában és Dél-Itáliában, valamint fizetett zsoldosként Bizáncban. Nick Webbernek igaza lehet,⁹ hogy a ‘normanitas’ igazi fénykora a 10–11. század volt; a 12. század közepe után e fogalom, vagyis önidentitásuk és az idegenek róluk alkotott képze egyaránt nagy átalakuláson ment át. Igaz, a 12. századi angol történetírók között a hagyományos toposzok (elsősorban harci kiválóságuk) még tovább élnek, de a távolságtartás elemei is megfigyelhetők. Az angol seregnek (nos Engleis) már csak egy részét alkotják, egyáltalán nem jelképezték az angol király seregének az egészét. Így Jumièges-i Vilmos (William of Jumièges) szavai szerint „abban az időben a normannok mindig

⁷ HANSEN, Mogens Herman: *The Battle Exhortations in Ancient Historiography: Fact or Fiction?* = *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* (442.) 1993. 161–180; Uő: *The Little Grey Horse: Henry V's Speech at Agincourt and the Battle Exhortation in Ancient Historiography*. = *Histos* 1998, id. ANSON, Edward: *The General's Pe-Battle Exhortation in Graeco-Roman Warfare*. = *Greece and Rome* (57.) 2010. 304. A tagadó álláspontot követi GOLDSWORTHY, Adrian K.: *The Roman Army at War 100 B.C-AD 200*. Oxford, 1996. Clarendon Press, 146. A vitára l. még EHRHARDT, C. T. H. R.: *Speeches before Battle?* = *Historia* (45.) 1995. 119–121; CLARK, Michael: *Did Thucydides Invent the Battle Exhortation?* = *Historia* (44.) 1995. 375–376; HAMMOND, N. G. L.: *The Speeches in Arrian's Indica and Anabasis*. = *Classical Quarterly* (156.) 1999. 238–254. Újabb középkori példára l. JONES, Michael K.: *The Battle of Verneuil, 17 August 1424: towards a History of Courage*. In: *Medieval Warfare 1300–1450*. Ed. by Kelly DeVries. Farnham, Surrey-Burlington, 2010. VT, 31–68. (Első megjelenés: *War and History* [9.] 2002. 375–411.)

⁸ ANSON: *i. h.* (7. jegyzet) 305–309. Igaz, John Keegan még 5000 embert is alkalmasnak talált arra tízes sorokba rendezve, hogy a nekik szóló beszédet figyelemmel követhessék; l. KEEGAN, John: *The Mask of the Soldier*. New York, 1988. Penguin, 55; id. ANSON: *i. h.* (7. jegyzet) 305.

⁹ WEBBER, Nick: *The Evolution of Norman Identity 911–1154*. Woodbridge, 2005. Boydell, 1–39; vö. ASHE: *i. m.* (5. jegyzet) 55–69. A 12. századra harctéri kegyetlenségük már egyáltalán nem tűnt követendőnek, vö. ASHE: *i. m.* (5. jegyzet) 68–69. Így WACE művében (*Roman de Brut*. Ed. A.J. Holden. 3 vols. SATF. Paris: A. & J. Picard, 1970–1973. 2: 17–20. „fiere fu... nunhons ne se tenoit a une fame espouse”), aki nemcsak vérszomjassággal, hanem poligámiával is megvádolja őket (amit a magyarok esetében Anonymus határozottan elutasít).

megfutamították ellenfeleiket, de egyszer sem szaladtak meg előlük”.¹⁰ Dudo is hasonlóképpen fogalmaz a normann vezérekről, így Rollóról is. Külön érdekesség, hogy az általuk követett harci taktika (különösen a színlelt megfutamodás) milyen nagy megbecsülésnek örvendett a történetírók körében, akár a hastingsi, akár a homályos Rouen környéki, akár az I. Henrik és II. Vilmos közötti csatáról van szó.¹¹ Hasonlóképpen a hadicselek közé tartozott a normannok kis létszámának az eltitkolása a csatában, hogy annál nagyobb meglepetéssel győzhessék le az ellenséget.¹² A kegyetlenségre való hajlam is velük született, mint Dudo megállapítja Hosszú-kardú Vilmosról (William Longsword):¹³ „caede atque ruina sublimiter exaltatus” (magasra jutott az ölés és a pusztítás révén).

Az érveket szépen összegzi Malmesburyi Vilmos (William of Malmesbury) az 1138-as, skótok elleni ún. zászlós csata alkalmával (Battle of the Standard, Battle of Northallerton):

„Miért kellene nekünk győzelemért könyörögni, amikor a Mindenható szinte hűbérbe adta a győzelmet a mi fajtánknak? Nem foglalta el őszünk Gallia nagy részét egy kis sereggel, és nem törölte el magát a Gallia nevet is az odávaló néppel együtt? Hányszor futamodott meg előttünk a frank sereg? Hányszor harcolták ki a győzelmet Maine, Anjou vagy Aquitánia harcosaival szemben még olyankor is, amikor alig volt rá esélyük? Ami pedig ezt a szigetet illeti, amelyet hajdanában a dicső Julius hódított meg hosszú idő alatt és seregei nagy vesztesége árán; atyáink és mi magunk rövid idő alatt hódítottuk meg, bevezettük ott a saját törvényeinket és akarattunk szerint rendelkezünk vele. Saját szemünkkel láttuk a francia királyt és seregét, amint elmenekült előlünk, miközben a francia király legjobb nemeseit elfogtuk, egyeseket váltságdíjért szabadon engedtünk, másokat láncra vertünk, és megint másokat tömlőcbe vetettünk. Ki más hódította meg Apuliát, Sziciliát és Calabriát, ha nem ti, normannok? Nem ugyanazon a napon és ugyanazon órában futamodott-e meg mindkét császár a normannok elől, habár az egyik az apja ellen harcolt, a másik a fiú ellen? Ki fog tehát félni, ha nem inkább nevetni, amikor ilyen emberekkel szemben a hitvány skót száll harcba, félig mezítelen bennszülötteivel?”¹⁴

Rögtön felfigyelhetünk arra, hogy a normannok esetében megtörtént katonai sikerekre történik utalás, így a bizánci császár felett görög földön 1082–1083-ban

¹⁰ *The Gesta Normannorum Ducum of William of Jumièges, Orderic Vitalis, and Robert of Torigni*. Ed.: Elisabeth M. C. VAN HOUTS. Oxford, 1995. Clarendon, 2: 34. (a továbbiakban: *GND.*): „Cuius tempore etatis semper fuerant assueti hostes fugare Normanni, terga vertere nulli”; id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36.

¹¹ *Carmen de Hastingae Proelio of Guy, Bishop of Amiens*. Ed.: Frank BARLOW. Oxford, 1999. Clarendon, 1: 26. (a továbbiakban: *Carmen*): „artibus instructi [...], Franci bellare periti ac si devicti fraude fugam simulare”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 125; Dudo Sancti Quintini: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*. Ed.: Jules LAIR. Caen, 1865. F. Le Blanc-Hardel, lat. 255. ford. 130. (a továbbiakban: DUDO), id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36: „simulantes fugam quasi hostibus convicti”; az utóbbira l. *GND. i. m.* (10. jegyzet) 2: 104: „qui videbantur fugere, ceperunt eos acriter cedere”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 36.

¹² DUDO: *i. m.* (11. jegyzet) 150, 156, 296.

¹³ DUDO: *i. m.* (11. jegyzet) 192, vö. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 37.

¹⁴ *Rolls Series* 2: 321–323. Ford.: BÁNKI Vera. In: DAVIES: *i. m.* (5. jegyzet) 70–71.

elért sikerekre, vagy arra, amikor 1084-ben Guiscard Rómából visszavonulásra kényszerítette IV. Henrik császárt, vagy 1058-as mortemeri győzelmükre, valamint Hódító Vilmos angliai partraszállására. Persze igaz, hogy a magyar történetben a honfoglaláskori harcok kapcsán nehéz lett volna történeti győzelmekre hivatkozni.

A normannok pogány korban való üdvtörténeti szerepére kevesebb az adat. Inkább választott népként foglalkáz el a kijelölt területet, honukat, megkeresztelkedésük után pedig mint Isten ostroma mérnek csapást ellenfeleikre. Egyébként a normannok kis száma sok esetben megfeleltethető a valóságnak, hiszen Dél-Itáliába és Bizáncba kisebb, néhány száz fős csapatokkal indultak el. A 12. században az angol érzékenységre is tekintettel az elavult angol gyalogságot teszik felelőssé a hastingsi csata kimeneteléért, ahol az angolok nem tudtak a pompás normann lovasságnak ellenállni, akiket különben az isteni segítség is támogatott.¹⁵

E kérdésnek, a normann katonai retorikának eddig a legrészletesebb tanulmányokat John R. E. Bliese szentelte. Ő meg volt arról győződve, hogy a beszédek nem egyszerűen klasszikus latin beszédek átvételei.¹⁶ Sőt a latin klasszikus hadírók, köztük Vegetius alapján úgy vélte, hogy a korabeli hadvezetésnek fontos részét képezte a vezérek és katonák közti élőszóbeli párbeszéd. Annyiban igaza van, hogy a krónikákba foglalt beszédek magukon viselik a korabeli krónikás keze nyomát, de szinte az utolsó kifejezésig már korábban kitalált fordulatokat és képeket váltogatnak. Persze ezzel ma is így vagyunk, a katonai vezetők beszédei ma sem gondolati gazdagságukról és önállóságukról híresek. Ebből tehát még nem következik, hogy e beszédek ebben vagy ehhez közeli formában valóban elhangzottak.

Ebben az összefüggésben érdekes a néhány középkori magyar, harcra tüzelő beszédet szemügyre venni; ezek leginkább az 1200–1210 körül alkotó magyar Névtelennél maradtak ránk. Bliese az 1000–1250 közötti időszakból 91 krónikát vett fel a listájába, s 331 beszédet azonosított. Ezek motívumai valóban olyan toposzok köré csoportosíthatók, amelyek kisebb-nagyobb számban általánosan felbukkannak. Bliese felosztásban azt találjuk, hogy a harci lovagi erényekre való

¹⁵ WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 130. Maga a *Gesta Guillelmi of William of Poitiers* (ed.: R. H. C. DAVIS, Marjore CHIBNALL. Oxford, 1998. 128) „legyőzhetetlen népként” emlegeti őket: „Invictissime nationis”, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 134. Hastingsnél herkulesi erővel küzd Vilmos: „viribus Herculeis”, I. Carmen: *i. m.* (11. jegyzet) 28, id. WEBBER: *i. m.* (9. jegyzet) 134. Bő forrásidézetekkel KÖHLER, Gustav: *Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit*. I. Breslau, 1886. 1–54; MORILLO, Stephen: *The Battle of Hastings, Sources and Interpretations*. Woodbridge, 1996.

¹⁶ BLIESE, John R. E.: *The Courage of the Normans – A Comparative Study of Battle Rhetoric*. = Nottingham Medieval Studies (35.) 1991. 1–26. (neten is hozzáférhető). Korábban Uő: *Rhetoric and Morale: A Study of Battle Orations from the Central Middle Ages*. = Journal of Medieval Studies (15.) 1989. 201–226; Uő: *Rhetoric Goes to War: The Doctrine of Ancient and Medieval Military Manuals*. = Rhetoric Society Quarterly (24.) 1994. 105–130. Továbbá I. még STORELLI, Xavier: *Les harangues de la bataille de l'étendard, 1138*. = Médiéval (57.) 2009. 15–32; Uő: STORELLI: *i. h.* (6. jegyzet). A bizánci katonai kézikönyvek hadvezérektől elvárt beszédeire I. LUTTWAK, Edward N.: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, MA/London, 2009. Belknap Press of Harvard University Press, 310–311.

utalás a beszédek felében tetten érhető, majd a további főbb csoportok különíthetők el: az isteni segítség reménye; az igaz ügyért való harc; a katonai erőfölény az ő oldalukon áll; a menekülés tilalma; a zsákmány és gazdagság reménye; a család és az ország védelmezése; utalás az ősök által kivívott győzelmekre, melyek az egész nép hadra született tehetségére utalnak; korábbi sérelmek megbosszulása; a létszámbeli hátrány ellensúlyozása más előnyökkel; a halottaknak járó égi jutalom; a vezérek bátor példája követésének a fontossága; a pillanat régóta várt volta.

A magyar Névtelen beszédeiben, hasonlóképpen a normannokéhoz, hangsúlyos szerep jut a nép saját, vele született harci erényeinek. Lássuk tehát a Névtelen beszédeit a *Magyarok történetéből*:

(8. fej.): „A Szent Lélek támogatását élvező Álmos pedig felöltötte fegyverzetét, elrendezte harcsorait, lovára ülve erre-arra lovagolt, hogy biztassa vitézeit és miután megindult a roham, az övéi élére állva így szólott hozzájuk: *’Szkíták, bajtársaim, bátor férfiak! Ne feledjétek azt a pillanatot, amikor útnak indultatok és azt mondtátok, hogy karddal és vérrel szerzitek meg azt a földet, ahol majd lakhattok. Ne törődjétek az oroszok és kunok sokaságával, akik kutyáinkhoz hasonlatosak. Vajon nem juhászodnak-e meg tüstént a kutyák, amint uruk szavát meghallják? A virtust bizony nem a népek sokasága, hanem a lélek bátorsága táplálja. Vagy nem tudjátok, hogy egyetlen oroszlán számos szarvast megfutamít, miként egy filozófus mondta. De hogy másra fordítsam a szót, azt mondom nektek: Ki tudott eddig ellenállni a szkíta vitézeknek? Nem futamították-e meg a szkíták a perzsák királyát, Dariust, aki féltelmében csúfosan megfutott Perzsiába és elveszítette 80ezer emberét? Vagy nem ölték-e meg Cyrus perzsa királyt 330 ezer katonájával? Vagy nem a szkíták mértek megalázó vereséget Nagy Sándorra, Fülöp király és Olimpias királyné fiára, aki sok országot hódított meg fegyvereivel? Ezért rendületlenül és bátran harcoljunk azok ellen, akik kutyáinkhoz hasonlítanak, s ne féljünk jobban seregüktől mint a legyek hadától!’* Álmos fejedelem vitézei nagy bátorságot merítettek a hallottakból.”

Majd (39. fej.): „Árpád fejedelem könnyek között *fohászodott Istenhez*, vitézei bátorítására pedig így szólott: *’Szkíták, akiket a bolgárok gögje Ung váráról hungváriaknak nevezett, ne feledkezzetek meg kardjaitokról a görögöktől való féltelmegekben és hírneveteket se veszítsétek el. Ezért serényen és bátran küzdjünk a görögök és bolgárok ellen, akik asszonyainkhoz hasonlatosak, és ne féljünk jobban a görögök sokaságát, mint asszonyainkét.’*”

A magyar példák ismeretében nyilvánvaló, hogy a hasonlóságok fennállnak. A normann beszédek 67%-a a nép bátorságáról tesz említést; ennek megfelelője a magyarországi szövegben a „kemény” (durus) jelző.¹⁷ Maguk a normann források is használják a „gens ferocissima” fordulatot, miként az Jumièges-i Vilmosnál olvasható.¹⁸ Mindennek értelmezése már a magyar szerző megjegyzései közül hámozható ki: minden megpróbáltatást elviselőnek írja le a katonákat, majd rögtön ezután említi, hogy nagy természetűek és bátrak. Hasonlóságnak tekinthető, hogy a be-

¹⁷ A Névtelen szerző kommentárja: „Úgy hiszem, mai utódaikat látva megbizonyosodhatunk népük kemény voltáról... A szkíta nép ugyanis olyan kemény volt, hogy minden megpróbáltatást elviselt, nagytermetűek voltak és bátrak a harcban.” (Ford.: VESZPRÉMY László).

¹⁸ William of Jumièges: *Gesta Normannorum Ducum*. Ed.: Jean MARX. Rouen–Paris, 1914. A. Lestringant, A. Picard, 77, 93.

szédekben védekezésről nem esik szó, hiszen a magyarok esetében is szinte mindig mint hódítókról esik szó.

A magyar krónikás a hőseinekhez hasonlóan a vitézségért „elnyerhető földet és nevet” kifejezést alkalmazza, miközben a bátorság a lovagi leírásokban is szorosan összekapcsolódott a becsület (honor) elnyerésével. E kifejezés egyébként a magyar esetben pontosan követi a Nagy Sándor-történetet, a keménység szempontjából pedig a szkítáknak a késő antik szerző, Justinus fennmaradt kivonatában, az *Exordia Scythicá*ban olvasható leírását. Az már önmagában is sokatmondó, hogy a Névtelen a magyarok harci hagyományát a rómaiakat és perzsákat megszégyenítő szkítákra vezeti vissza, közvetve pedig az egész világot térdre kényszerítő makedónok tulajdonságait alkalmazza rájuk. Ennek a korabeli művelt olvasóközönség körében hírértéke volt, hiszen a Trója-, illetve Nagy Sándor-irodalom a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott.

A jogos ügyért, azaz jogokkal megalapozott harc a beszédekben a Névtelennél nem szerepel, de megjegyzései igazolják, hogy a hódításra való jogot ő az attilai örökség birtokbavételében látta. A hunok neve azonban a krónikában nem fordul elő, Attila nevét is csak a Kárpát-medencei fejedelmekhez küldött követek emlegetik: a bűvös névnek az ő körükben kellett kifejtenie hatását. Közben azonban Attila nevét az egyszerű harcosok is ismerni látszanak, hiszen a csehek is erre való hivatkozással hátrálnak meg.

A normannok az isteni segítségre is többet hivatkoznak, mint a többiek (44% az egész mintavétel 31%-ához képest). A magyar krónikás is gondosan ügyel arra, hogy a pogány magyarok sorsát is beágyazza az üdvtörténetbe; ebben nyilván a későn érkezők lázas keresztény legitimációs törekvése érhető tetten. A Névtelen a beszédekben nem, de közvetlenül azt megelőzően leírja, hogy a Szentlélek kegyelmét bíró Árpád fejedelem a beszéd előtt az Istenhez könyörög, s Álmos esetében sem győzi hangsúlyozni, hogy a Szentlélek kegyelmének birtokában vezeti a magyarokat.

Az ellenséges harcosoknak különféle, leginkább gyáva állatokhoz vagy éppen a nőkhöz való hasonlítása nyilván általános toposznak tekinthető. Nálunk ennek forrása ismét a Nagy Sándor-regény. A *Carmen* valóban felemlegeti, hogy az angolok elnőiesedtek, s a hadművészetben gyengék, villám által megfélemlített birkákhoz vagy rókákhoz hasonlíthatók.¹⁹ Huntingdoni Henrik (Henry of Huntingdon) tovább fokozza az angolok bemutatásának lesújtó voltát: nem elég, hogy járatlanok a hadművészetben, még ijaik sincsenek.²⁰ Ez egyúttal a magyar Névtelennek azokat a sokat

¹⁹ *Carmen*: i. m. (11. jegyzet) 22–23, vö. BLIESE: i. h. 1991. (16. jegyzet) 9.

²⁰ Henry of Huntingdon: *History of the English. Historia Anglorum*. Ed.: Thomas ARNOLD. London, 1879. Longman, 263. /Rolls Series 74./ A Névtelen is jelentőséget tulajdonít a fegyvereknek: az első fejezetben azt hangsúlyozza, hogy „a szkíták említett népe a harcban kemény volt, lóháton gyors, fejükön sisakot viseltek, az íj és nyíl használatában felülmúlták a világ minden népét, miként erről utódaikra pillantva meggyőződhetek”; a szlávoknak viszont – némileg meglepő módon – éppen azt veti a szemükre, hogy hitvány fegyverekkel, ijakkal szállnak szembe a magyarokkal.

vitatott megjegyzéseit is árnyalja, amikor a magyarokat és ellenfeleiket az íjhasználat ismeretével, illetve annak hiányával jellemezve értékeli. Továbbmenve, Poitiers-i Vilmos a mézszárlásra váró marháknak a magyar Névtelennél szintén feltűnő képével írja le az angolokat.²¹ Érdekes ellentmondás, hogy az ellenfél lebecsülése a remélt győzelem értékét is relativizálja, hiszen gyenge ellenfelet legyőzni nem nagy dicsőség. Ezt azonban csak a nagy mesélő, Malmesburyi Vilmos tette szóvá Anglia normann meghódítása kapcsán: „Szép kis dicsőség mondhatom! Egy harcias nép legyőzi azokat, akiket megbénít a sokaságuk és éppen gyávaságuk tenne félelmetessé!”²²

Szintén közös a két nép beszédeiben, hogy feltűnően magas arányban hivatkoznak az elődök haditetteire (a normannoknál 36% aránylik az egész mintavételben tapasztalható 10%-hoz), amire a normann és magyar (szkíta, hun) hódítások egyaránt csábíthatták a szerzőket. A hastingsi csata kapcsán például Hódító Vilmos azzal biztatja a katonákat, hogy ne féljenek azoktól, akiket korábban többször legyőztek, hanem emlékezzenek atyja és nagyatyja győzelmeire. Ez a magyar példában ismét a beszédeken kívül, az Attilára való utalásban fedezhető fel.

A nép verhetetlenségére való utalás nemcsak a magyar krónikában, hanem Huntingdoni Henriknél is előfordul, amikor Hódító Vilmos szájába a következő szavakat adja: „Ha akad angol, akiket elődeink, a dánok és norvégok egyaránt száz csatában legyőztek, egyetlen Rollo népét ért vereséget is fel tud mutatni, megadom magam és visszavonulok.”²³ Számos hasonló példa lenne megemlíthető a normann krónikák közül, de most csak Aelredre utalok, aki szerint a normannok Istentől hűbérbe kapták a győzelmet (quasi in feudum).²⁴

Szintén feltűnően magas arányban fordul elő az a toposz, hogy néhány bátor ember sok gyávat meg tud futamítani (a normannoknál 25% aránylik az egész mintavétel 9%-ához). A létszámbeli aránytalanságon az isteni segítség,²⁵ az ősök hírneve, a hadban való jártaság és a katonai fegyelem tud segíteni. Ennek forrása megint többféle lehet: a Bibliától a Nagy Sándor-történeten át egészen Vegetius művéig nyúlhatnak a közhelyszerű szólások előzményei.²⁶ A menekülés kárhoztatása, intő felemlgetése

²¹ William of Poitiers (Guillaume de Poitiers): *Histoire de Guillaume le Conquerant (Gesta Guillelmi)*. Éd.: Raymonde FOREVILLE. Paris, 1952. Les Belles Lettres, 190; *English Historical Documents 1042–1189*. Ed.: David Charles DOUGLAS, George W. GREENAWAY. London, 1953, Eyre & Spottiswoode, 2: 226., vö. BLIESE: *i. h.* 1991. (16. jegyzet) 9.

²² William of Malmesbury/Willelmi Malmesbiriensis: *De gestis regum Anglorum libri quinque*. Ed.: William STUBBS. London, 1887. 1: 282.

²³ Henry of Huntingdon: *i. m.* (20. jegyzet) 201–202.

²⁴ Aelred of Rievaulx: *Relatio de Standardo*. In: *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*. Ed.: Richard HOWLETT. London, 1884–1890. 185–186. /Rolls Series 82. 4 vols. III./ Részletes elemzése BLIESE, John R. E.: *Aelred of Rievaulx's Rhetoric and Morale at the Battle of Standard, 1138*. = Albion (20.) 1989. 543–556. E beszéd egyike a leghosszabbnak, a Rolls Series kiadásában négy és fél oldal, miként Bliese megjegyzi.

²⁵ 1Makk 3: 19, Gen 39: 21. stb.

²⁶ Flavius Vegetius Renatus: *Epitoma rei Militaris*. Ed.: Carl LANG. Leipzig, 1885. Reprint: Stuttgart, 1967. Teubner, 122.

a magyar szerzőnél furcsamód hiányzik, míg a normannok a fejvesztett menekülés okozta zavar, taktikai veszély kérdését alaposan körüljárják.

A zsákmány emlegetése igen alacsonyan reprezentált a normann beszédek körében, s a magyar krónikás is habozni látszik, amikor – bár nem elítéli el – a zsákmányszerzés iránti szenvedélyt kortársaira korlátozza.²⁷ Wace-nál azonban a hastingsi csata előtt Vilmos elősorolja a materiális előnyöket is: az aranyat, ezüstöt, gazdagságukat, birtokaikat. Ez, illetve ennek részletei a magyar krónikásnál már a csata után kerülnek szóba, amikor az önként meghódolt vagy fegyverrel meghódított földet a magyarok birtokba veszik minden gazdagságával együtt, esetleg a meghódolt fejedelemség követeitől ajándéka kapják.

A nemzetközi szakirodalomban sokat vitatkoznak arról, hogy a 12. században valóban létezett-e még „normann mítosz”. Azt mindenesetre ennek eldöntése nélkül is nyugodtan állíthatjuk, hogy a pogány, szkíta-hun magyar múlt mítosza igenis kikristályosodott a 12. század végére a mára elveszett korai krónikafolytatások, valamint a szóbeli mondahagyományozódás nyomán, s különböző csatornákon át mindmáig élő maradt. E nézet első rendszeres írásba foglalói az 1200/1210 (újabbban 1200/1220) körül működő magyar Névtelen, majd az 1285 körül alkotó Kézai Simon lettek. A motívum, a hadi virtusokban gazdag ‘normanitas’ eltűnt ugyan, de a harci beszédek rekonstruálása a humanizmus idején a magyar történetírók körében érdekes módon újra követőkre talált. A magyar Névtelen munkája Magyarországon önmagában áll ugyan, korabeli közép-európai kortársaival azonban összevethetők a *Gesta Hungarorum* beszédei.

Az egybevetés nem meglepő módon azzal a tanulsággal jár, hogy az 1100-as években a lengyel történetírók nem utalnak a harctéri beszédekben népük harciasságára, múltbeli harci tetteire, ahogyan a csehek valamivel később alkotó történetírója, Cosmas sem.²⁸ Elemeikben persze sok, a magyarok és normannok beszédeivel való hasonlatosság figyelhető meg: Gallus Anonymusnál például az ütközet régóta várt volta, a számbeli fölényt ellensúlyozó isteni segítség és a korábbi vitézség (virtus) (I: 22). Megjelenik nála továbbá a menekülés lehetetlensége, ami kitartásra bírhatja a lengyel katonákat (II: 28), valamint a hazáért való meghalás²⁹ (III: 5), amely szintén közhelynek tekinthető, s különféle változataiban a magyar Névtelennél is megvan (8. fej.³⁰). Máskor az ellenség által elkövetett sérelmekre utal, ami általában, majd később, a humanista korban, a török elleni kontextusban az egyik legáltalánosabb motívum lesz (III: 23).

²⁷ Anonymus 1. fej.: Ha az őket ért sérelmekről volt szó, akkor mindent képesek voltak kockára tenni. Amikor pedig a szkíták győzelmet arattak, a zsákmánnyal mit sem törődtek, ellentétben mai utódaikkal, hanem csak a dicsőségre törekedtek.”

²⁸ Cosmas Pragensis: *Chronica Boemorum*. Ed.: Bertold BRETHOLZ. Berlin, 1923. Weidmannsche Buchhandlung. Reprint: München, 1980. MGH /Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum N. S. II./; *Gesta Principum Polonorum*. Kiad.: Paul W. KNOLL, Frank SCHAEER. Budapest–New York, CEU Press, 2003.

²⁹ „Pro libertate Polonie vel mori vel vivere preparati”. Itt forrása 1 Makk 4: 35, a magyar Névtelennél a Biblia és a Nagy Sándor-regény (Historia Alexandri).

³⁰ Forrásai: 1Mach 1: 65 és Historia Alexandri, 186. etc.

Cosmasnál ezzel szemben már sokkal kisebb jelentőséget kapnak a harci beszédek, ennek megfelelően kevésbé kidolgozottak is. Az ellenségnek az állatokhoz való hasonlítása itt is előfordul, például a cseh farkasokkal és harcias oroszlánkölykökkel szemben német birkák állnak fel (II: 35); ilyen még kétszer a dicső harctéri halál képének felvillantása, majd ismét a farkasok, azután egy dühöngő tigris emlegetése (III: 17, III: 226), a szerző iskolázottságához és klasszikus műveltségéhez illően horatiusi, vergiliusi és sallustiusi helyekről kölcsönözve.

Végül mi is hasonló konklúzióra juthatunk, mint a normann eseteket vizsgáló szerzők, Davis, Loud, Bliese és Storelli. Úgy látjuk, hogy a nemzeti önképnek szerves része volt a katonai bátorság és hadra termettség hangsúlyozása, egyértelműen pozitív kontextusban. Ezeknek a valós eseményekkel való kapcsolata, mint minden nemzeti mítosz és toposzokkal leírt önkép esetében, sokszor ellentmondásos vagy következetlen volt ugyan, de mindenesetre roppant hatásos.

A normann példákon jól látszik, hogy a szerzők a legritkább esetben vesznek részt személyesen a csatában, így hiteles, helyi információkhoz bizonyosan nem jutottak. Ám az írói bemutatásban ezeknek a fiktív beszédeknek nagy szerep jut. Valóság-tartalmuk is van, hiszen hasonlók minden bizonnyal elhangozhattak, ugyanakkor visszaadhatnak valamit a kor érvelési gyakorlatából is, amennyiben hasonló érvek politikai gyűléseken, tanácskozásokon nyilván valamilyen formában elhangozhattak. Szerencsés Storelli megoldása, aki a macrobiusi „*narratio fabulosa*” terminust alkalmazza rájuk.³¹ Alkalmazása szerzői-szerkesztői tudatossággal történik: az ütközet istenítélet jellegét még inkább kidomborítja, annak bekövetkeztére előkészíti az olvasót.

Mindez igaz lehet Magyarországra is. Mindenesetre a magyar historiográfiában olyan ideológiai alapanyagot halmozott fel, amely azután a török háborúk és Mátyás korában összekapcsolódott a humanista történetírás és a fiktív harci beszédek újabb virágkorával, sőt az Európa védőbástyája toposz felépítésében is tovább tudták bővíteni és hasznosítani. Nem véletlen tehát, hogy a magyarok híres harci tapasztalatát még az 1480–81-es otrantói török ostrom kapcsán is (újra) emlegetik az itáliai források.³²

LÁSZLÓ VESZPRÉMY

Der Feldherr als Redner

Eine komparative Rhetorik der normannischen und ungarischen Feldherr-Reden des Mittelalters

Wie in der letzten Zeit Bliese, John R. E. als erster darauf aufmerksam machte, kommt in den Werkern der normannischen Geschichtsschreiber (Dudo, William of Poitiers, William of Malmesbury usw.) den ermutigenden Reden vor den Schlachten eine wichtige Rolle zu. Das ist verständlich, spielten doch die

³¹ STORELLI: *i. h.* (6. jegyzet).

³² VÖ. VESZPRÉMY László: *Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról (1480–81)*. = Hadtörténelmi Közlemények (103.) 1990. 105–112.

militärischen Tugenden in der Identität der Normannen eine besonders große Rolle. Der hohen Anzahl der Reden der Normannen gegenüber gibt es lediglich ein einziges ungarisches Beispiel: die Reden in den *Gesta Hungarorum* des Anonymus (entstanden um 1200). Im Hintergrund der auffällenden Ähnlichkeit zwischen den normannischen und den ungarischen Reden steht wohl die Erinnerung an die Eroberungen der Normannen bzw. an die Erfolge während den Streifzügen der Ungarn. Die Betonung der Tapferkeit und der militärischen Tauglichkeit in einem eindeutig positiven Kontext bildete im Falle beider Völker einen wichtigen Bestandteil der nationalen Identität.

In der Fachliteratur der 1990er Jahre entfaltete sich eine heftige Debatte darüber, ob die uns bekannten antiken und mittelalterlichen Reden auf dem Schlachtfeld tatsächlich gehalten waren. Der Autor des vorliegenden Aufsatzes argumentiert dafür, dass diese Reden mit größter Wahrscheinlichkeit vorgetragen wurden, doch die Abschreiber wohl keine genauen Kenntnisse über ihren Inhalt hatten. Sie formulierten die Reden in ihren Werken den Topoi der nationalen Identität und des Selbstbildes der betroffenen Nation entsprechend aufgrund ihrer eigenen Lektüren.

VESZPRÉMY MÁRTON

Hunyadi Mátyás és Corvin János születési időpontja

A horoszkóp mint forrás

Mátyás királyunk nem uralkodói családban látta meg a napvilágot, bár apja, Hunyadi János kormányzó kétségtelenül a legnagyobb hatalommal bíró emberek egyike volt az országban. Értelemszerűen nem álltak krónikások és udvarnokok a szépreményű újszülött bölcsőjénél, így – bár kivételesen ismerjük kolozsvári szülőházát – születésének dátuma nem maradt ránk a nagy király történetét az utókor számára megőrző kódexekben vagy terjedelmes családfákban. Sokáig még világrajövetelének éve sem volt egyértelmű a történelmi kutatás számára. A kortársak híradásai egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Az ezek által okozott kavarodást Fraknói Vilmos *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*¹ című művében próbálta föloldani, és az 1440-es dátum mellett tette le voksát. Művében külön jegyzetben tárgyalja Mátyás születésének kérdését. Áttekinti, hogy a kortárs írók szerint a király hányadik évében járt egyes események bekövetkezésekor: ebből kitűnik, hogy az adatok kezelésében való pontosság nem tartozott a humanista történetírók erényei közé. A források alapján két lehetőség merült fel: az 1440-es vagy az 1443-as születés. Az utóbbi mellett szól Lapidius Cervinus (Ilija Crijević raguzai költő) emlékbeszéde, melyet Mátyás halála után tartott Ragusa városában. Ez a legkorábbi forrásunk, amelyben a születés pontos napja szerepel: 1443. február 23. A régebbi történetírók Fraknói Vilmos előtt Mátyás születését 1443-ra tették, az 1440-et pártoló új vélemény azonban annyira elterjedt, hogy még a tankönyvekbe is bekerült. A forrásokban jelentkező ellentmondásokat kiváló történészi munkával és logikus következtetéssel Guoth Kálmán magyarázta meg. 1943-as tanulmányában² sorra veszi a 11 történetírói forrást, mely Mátyás születésére vagy életkorára vonatkozik, és következetesen végigvitt oknyomozó érveléssel bizonyítja az 1443. február 23-i dátum helytállóságát.³ (Azon források szerzői, amelyek az 1440-es születést támasztják alá, részben nem rendelkezhettek pontos információkkal a leendő király életkoráról, részben pedig öregbíteni kívánták Mátyást, hogy nagykorúsága ne legyen kétséges.) Legújabban Kubinyi András is

¹ FRAKNÓI Vilmos: *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Bp. 1890. 13, 73–74.

² GUOTH Kálmán: *Mikor született Mátyás király?* Kolozsvár, 1943. Nagy Jenő és fia. /A Kolozsvári Szemle Könyvtára 10./

³ Az erdélyi szász hagyomány tükröződik az 1740. évi török Névtelen 1443-as adatában. *A magyarok története. Tarih-i Üngürüs, Madzsar Tarihi*. Ford.: BLASKOVICS József. Bp. 1982. Magvető Kiadó, 447. /Magyar Hírmondó/

határozottan tévesnek ítélte⁴ az 1440-es dátumot. Állításához nem fűzött jegyzetet, mivel mind magyar, mind angol nyelvű könyve lábjegyzetek nélkül jelent meg.

A király születésére vonatkozó forrásoknak különleges csoportját képezik a korban rendkívüli népszerűségnek és megbecsültségnek örvendő horoszkópok. Mátyás születésének ma elfogadott időpontját éppen e fennmaradt horoszkópok alapján ismerjük.⁵ Huszti József hívta fel a figyelmet klasszikus tanulmányában, a „Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben” című írásában⁶ egy, Krisztina svéd királynő (1626–1689) könyvtárából a Vatikáni Könyvtárba (Biblioteca Apostolica) került kódexre,⁷ melyben a többi között megtalálható Hunyadi Mátyás, II. Lajos, I. Ferdinánd és I. Miksa király (II. Miksa néven német-római császár) horoszkópja. A horoszkópokat Fraknói Vilmos nem említi a források között, ahogy az 1940-es reprezentatív Mátyás- emlékkönyv⁸ sem tud róluk (feltételezi egykori létezésüket, de elveszettnek véli őket).

Mátyás horoszkópábrájának a közepén az 1443. február 23-i dátum olvasható, és a hazai történettudomány ezt fogadta el érvényes születésnapként. A február 23-i dátum még két helyen szerepel ezen a kéziratban kívül: egy krakkói Mátyás-horoszkópban és a raguzai szónok beszédében. Huszti véleménye szerint mind a három dátum egy forrásra vezethető vissza: Mátyás ezt az időpontot tartotta saját születési idejének. Neki magának azért lehetett szüksége az információra, hogy az alapján fel lehessen állítani horoszkópját (az asztrológia jelentőségéről a későbbiekben lesz szó). Ezt a képletet feltehetőleg később lemásolták további kódexekbe is, amin nincs mit csodálkoznunk, hiszen Közép-Európa egy regionális nagyhatalmának uralkodójáról volt szó. Így már a gyászbeszédbe is az akkor „elfogadott”-nak tekintett, a horoszkópokon is szereplő dátum került.

⁴ KUBINYI András: *Mátyás király*. Bp. 2001. Vince Kiadó, 7; angolul: KUBINYI, András: *Matthias Rex*. Bp. 2008. Balassi Kiadó, 23.

⁵ LUPESCU Radu: *Hunyadi Mátyás: az őszektől a hatalom küszöbéig*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp. 2008. BTM, 35–49. 47–49.

⁶ HUSZTI József: *Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben*. = Magyar Könyvszemle (35.) 1928. 1–10. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00181/pdf/001-010.pdf> (2011. április 10.)

⁷ Vatikáni kéziratár Reg. Lat., 1208. sz. kézirat. A kéziraatra l. még: KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum: Vol. II, Italy, Orvieto to Volterra, Vatican city a finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*. London–Leiden, 1967. The Warburg Institute – E. J. Brill. Reprint: 1977. Brill, 597. A kolligátum kéziratból kiadták Stífer 1551-es, Königsbergben másolt munkáját (1–33. fol.): STIFEL, Michael: *Kurzer Abriß der gesamten Lehre Euklids im zehnten Buch seiner Elemente*. Ed.: Wolfgang MERETZ. Berlin, 1977. Selbstverl.; PELLEGRIN, E.: *Les manuscrits de la Reine de Suède au Vatican. Réédition du catalogue de Montfaucon et cotes actuelles*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1965. Studi e testi Vol. 238. 112, 2038–39-es szám; ez azt igazolja, hogy a kézirat valóban Krisztina királynő könyvtárával érkezett a Vatikánba.

⁸ SZATHMÁRY László: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában*. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*. Szerk.: LUKINICH Imre. Bp. é. n. 413–452, különösen 433.

Husztí érvelésében egyetlen homályos pont maradt: vajon az asztrológus a nap mely pontjától számította az órákat, vagyis a nap kezdetét, amikor fölállította a képleteket? Husztí érezte az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot. Lehetségesnek tartotta az órák éjféltől, reggel 6-tól vagy este 6-tól történő számítását, és feltételezte, hogy az első eset áll fenn. Itt azonban sajnos tévedett. Klasszika-filológusként nem volt elég tájékozódott az asztrológiai források terén, így nem ismerhette fel, hogy a horoszkópok szerzője, Magister Othmarus stettini csillagász⁹ déltől számította az órákat, és ezzel a nap kezdetét.

A rajzolt horoszkópábrák aszcendense pontosan meghatározza, hogy mai fogalmaink szerint hány órára van felállítva a képlet, a Hold helyzete pedig megmutatja, hogy melyik napra. A Föld kétfajta mozgása (a precesszióval most nem foglalkozunk) következtében ugyanis minden nap egy adott időpontjában az ekliptika más pontja kel fel a horizonton, a Hold pedig a lassú bolygók járása mellett az óra másodpercmutatójához hasonlóan egyértelműen azonosítja, hogy egy hosszabb időszakon belül melyik napról van szó. Ezek a tények a csillagászok és az asztrológiában járatosak számára nyilvánvalók, valamint az asztrológiai számítógépes programokkal (Placidus, Urano) könnyűszerrel ellenőrizhetők. Ennek eredményeképpen, ha például a horoszkóp a felirat szerint „6 óra 37 percre” van felállítva, az nem hajnali 6 órát, hanem este 6 órát jelent, mivel az órákat déltől számolták.

I. Ferdinánd horoszkópjában¹⁰ a „10 óra” tehát ($10 + 12 = 22$) nagyjából este 10 órát, az aszcendens foka alapján egész pontosan CET (Central European Time, azaz közép-európai idő szerint) 23:13:58-at jelent. Az eltérések a helyi időből¹¹ vagy számolási pontatlanságból adódhatnak. Itt még abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az órák számításának eltérése nem okozott csúszást a napok számozásban.

I. Miksa horoszkópja a király és császár születésének hagyományosan elfogadott időpontjához képest (1527. július 31.) egy nappal későbbre, augusztus 1-jére van felállítva. A déli napkezdettől következően a „11 óra 11 perc” 23 órát, pontosan CET 23:23:40-et jelent. A ma általában elfogadott július 31-i születés mellett a szakirodalomban az augusztus 1. is elfordul, de ennek a problémának tisztázása nem jelen írás feladata.

II. Lajos horoszkópja másolási hibákkal tarkított. A horoszkópokra és a bolygóállások alapján egyértelmű, hogy a képlet 1506. július 1. CET 11:13:48-re van fölállítva, ami déli napkezdettől számolva 1506. június 30. „23 órának” felel meg. A kéziratban tisztán látszik, hogy az 1506-os évszám helyett 1505 szerepel. A következő történhetett: a másoló a képletet helyesen másolta le, ám ahogy az évet elírta, figyelmetlenségből elírta az órát is. Ezt a feltevést támogatja, hogy a Jupiter is rossz helyre van berajzolva. Mint Husztí írásából kiderül, a kódex szerzője más művekből

⁹ GUOTH: *i. m.* (2. jegyz.) 17.

¹⁰ A kódexben szereplő négy horoszkóp képét I. Husztí cikkében, illetve annak online elérhető változatában (*i. h.* 6. jegyzet).

¹¹ A helyi idő és a zónaidő közti különbség Budapest esetében 16 perc, így nálunk valójában 16 perccel „van több”, mint amennyit az órák mutatnak.

sietve állította össze ezt a gyűjteményt, a gyors másolás pedig szükségszerűen hibákat vont maga után. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a másik három horoszkópban nincsenek hibák. Az sem kizárt, hogy a tévedések már az eredetiben is jelen voltak. Erre csak akkor adhatnánk végérvényes választ, ha egyértelműen meg tudnánk határozni, mely kódexekből állította össze művét a kompilátor.

Mátyás horoszkópjánál ugyancsak a déli napkezdet okozta a zavart. A horoszkóprajz felirata, miszerint Hunyadi Mátyás 1443. február 23-án „15 óra 7 perc 34 másodperc-kor” született, a mai napkezdettel számolva 1443. február 24. (!) nagyjából hajnali 3 óra, pontosan CET 2:54:40. Ha megnézzük ennek a percnak a csillagállásait, azt találjuk, hogy az pontosan megfelel a rajzolt képletnek (Hold az I. házban, Bak 9°). A horoszkópon egyértelműen látszik, hogy a Nap a horizont alatt van: semmiképpen sem jelenthet délután 3 órát. Ez azért különösen jelentős tény, mert Huszti a horoszkóp alapján következtetett vissza Mátyás születésének napjára, egyébként a már említett Lampridius Cervinus értesülését alátámasztandó. Hunyadi János fiatalabb fia tehát – ha a horoszkópot igaznak fogadjuk el – mai fogalmaink szerint február 24-én látta meg a napvilágot Kolozsvárott, amit az asztrológusok időszámítási szisztémája még február 23-ának tekintett. A kéziratban leírt szám tehát más jelent, mert az asztrológia másként értelmezte a nap fogalmát. A horoszkópról pedig minden további nélkül átkerülhetett a február 23-i forma a gyászbeszédbe (vagy akár a köztudatba is), így a két forrás nem mond ellent egymásnak. Guoth Kálmán hívja fel rá a figyelmet: a szónok beszédében a születés óráját asztrológiai fogalmakkal határozza meg („az ég tetőpontja”, „12-ik állomás”), így forrása minden kétséget kizárólag egy horoszkóp volt.¹² Huszti megkockáztatja, hogy Lapridius értesülésének forrása Giovanni Gazulo (Gazulo János, Ivan Gazulič) raguzai csillagász lehetett (akit korábban Mátyás az udvarába hívott, de ő idős korára való tekintettel visszautasította a meghívást), Guoth pedig egyértelműen ezen a véleményen van. Mint már említettük, a Krisztina királynő könyvtárából származó kódexben található horoszkópon kívül ismerünk még egyet, ami Mátyás születésének csillagzatát ábrázolja. Ezt Szádeczky Lajos fedezte fel,¹³ ám nem adta ki, csak beszámolt róla. A horoszkóp képe szerepel azonban Végh András

¹² A horoszkóp leírása a szónoki beszédben némileg pontatlan, mivel kolozsvári születésnél Mérleg Medium Coeli esetén a 12. ház nem eshet a Bak jelbe. A tévedés azonban érthető, Lapridius maga tudomásunk szerint nem volt asztrológus. A beszédet l. *Analecta recentiora ad historiam renascentium in hungaria litterarum spectantia*. Ed.: Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1906. MTA, 42–67. 51.

¹³ SZÁDECZKY Lajos: *Lengyelföldi levéltárakról*. = Századok (15.) 1881. 313–331. A krakkói magyar vonatkozású horoszkópokra l. újabban *Biblioteka Jagiellonska. Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgierskich XV i XVI wieku*. Szerk.: Aleksander BIRKENMAIER, Kazimierz PIEKARSKI. Kraków, 1928. Drukarnia W. L. Anczyc i Spółka, 14–15; AMEISENOWA, Zofia: *The Globe of Martin Bylica of Olkusz: and Celestial Maps in the East and in the West*. Wrocław–Kraków–Warszawa, 1959. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Fig. 4; ROSINSKA, Grazyna: *Scientific Writings and Astronomical Tables in Cracow: a Census of Manuscript Sources (XIVth–XVIth centuries)*. Wrocław–Warszawa et al., 1964. Ossolineum, Polish Academy of Sciences Press, Nr. 721, 1050, 1246, 1249. Itt köszönöm meg Dr. hab. Jacek Soszyński segítségét, aki rendelkezésemre bocsátotta a még kiadatlan, Krakókban őrzött horoszkópok másolatát.

„Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei”¹⁴ című írásában. A krakkói horoszkóp másodpercre pontosan megegyezik a vatikánival; igen valószínű, hogy közös forrásra vezethetők vissza.

Ugyanígy értelmezhető a királlyá választás időpontja, mely a vatikáni horoszkóp mellett jegyzetként szerepel (1458. január 23. „22 óra 28 perc”) is, mely Thomasi velencei követ szerint valójában 1458. január 24-én történt. A horoszkóp jegyzete 1458. január 24. délelőtt 10 óra 28 percet jelent helyi idő szerint. A koronázásnak a kódexben jegyzetként szereplő időpont-megjelölése 1464. március 18. „20 óra 4 perc”, pedig – mint Huszti kifejti – a történelmi adatok alapján a koronázás március 29-én, zöldcsütörtökön történt. Itt sem történt más – a kompilátor elírta a koronázás napját: 28-a helyett 18-át rótt a papírra. A március 28. „20 óra 4 perc” pedig éjféltől napkezdetre átszámítva nem más, mint 1464. március 29. 8:04 helyi idő szerint. Ez a reggeli óra már megfelel a koronázás szertartásának, és nem kell holmi „adminisztratív eseményre” gondolnunk, ahogy Huszti feltételezte. Így feloldódnak a dátumbeli eltérések okozta ellentmondások, melyekre Huszti nem talált magyarázatot.

Nem én vagyok az első, akinek mindez feltűnt Mátyás születési horoszkópjával kapcsolatban. Annak idején Guoth Kálmán is felhívta a figyelmet a napok elcsúszásának tényére *Mikor született Mátyás király?* című, korábban említett írásában, ám ez láthatóan elkerülte a történészek figyelmét, így a február 24-i dátum nem honosodhatott meg a hazai szakirodalomban. Pedig, amint Guoth is megemlíti, olyan egyértelmű, hogy a későbbi király 24-én, azaz Mátyás-nap reggelén jött világra. (A gyermekeket tudvalevőleg gyakran arról a szentről nevezték el, akinek ünnepe a kisdéd születésnapjára esett.)

Meg kell emlékeznünk a széles látókörű, kiváló klasszika-filológus, Bollók János alapos asztrológiai vonatkozású tanulmányáról is.¹⁵ Ebben tárgyalta Mátyás király születési horoszkópját, de annak ellenére, hogy Janus Pannonius esetében felismerte az órák déltől történő számolását, a dátumban okozott elcsúszás nem tűnt föl neki. Ő Janus Pannonius epigrammái alapján az 1440-es születési évet támogatja, érvelését azonban ebben az esetben nem érezzük kellően megalapozottnak.

Eddigi olvasmányaim között Mátyás király születésének napjaként egyébként egyetlen helyen találkoztam a február 24-i, a horoszkóp alapján helyesnek tartott dátummal: az *Encyclopedia Britannica*-ban.¹⁶ A szócikk az online kiadás tanúsága szerint Elekes Lajos munkáján alapul, így feltételezhető, hogy ő olvasta Guoth Kálmán munkáját.

¹⁴ VÉGH András: *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei*. = Művészettörténeti Értesítő (59.) 2010. 211–232. A Mátyás-horoszkópot tartalmazó kézirat lelőhelye Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, BJ 3225, 8.

¹⁵ BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 299–328. Megjelent újabban: Uő: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. S. a. r.: DÉRI Balázs. Bp. 2003. Argumentum Kiadó.

¹⁶ *Mátyás*, I. In: *Britannica Hungarica világciklopédia*. 1–20. Főszerk.: HALÁSZ György. Bp. 1994–2009. Magyar Világ 12: 428–429.

Egy másik esetben szintén egy horoszkóp az egyetlen forrásunk a születés időpontjára vonatkozóan: Corvin János születése kapcsán. Mátyás törvénytelen fiának szintén két horoszkópja maradt fenn, ám ezek eltérnek egymástól a születés órájának és percének tekintetében. Mindkettőről tudósít Schönherr Gyula.¹⁷ Az első kézirat¹⁸ valójában két horoszkópábrát és egyéb információkat tartalmaz. Megtudjuk belőle, hogy Corvin János „1473. április 2-án, 9 óra 29 perc 15 másodperckor” született. Elég azonban egy pillantást vetnünk a képletre, hogy lássuk: a Nap a horizont alatt található, tehát a „9 óra” nem jelenthet 9 órát: újfent az órák déltől történő számításával van dolgunk. Az időpont az órák éjféltől történő számítása esetén az aszcendens alapján 1473. április 2. CET 21:13:12. A kísérszövegből megtudjuk ezenfelül, hogy az utód 1472. július 14-én éjfélt után egy órával fogantatott. Joggal feltételezhetjük, hogy ezt is a déli napszámítás szerint értették. Eszerint a fogantatás időpontja mai fogalmaink szerint 1472. július 15., nagyjából hajnali 1 óra. (Ennek forrásértéke azonban elég kétséges: egy szerelmi légyott alkalmával még kevesebb tanú szokott jelen lenni, mint egy szülésnél.) A második horoszkóp Corvin János 12. születésnapjának bolygóállásait mutatja, és ún. „Nap-visszatérés képlet” vagy szolárrevolúció. A szolár az asztrológiai prognózis egy formája: minden évben arra a pillanatra állítják fel, amikor a Nap pontosan visszatér a születési horoszkópban elfoglalt eredeti helyére. A 12. születésnap egyben az ekliptikát nagyjából 12 év alatt megtevő Jupiter visszatérése is. Ennek időpontja a kéziratban szereplő időmegjelölés alapján „1485. április 2. 7 óra 18 perc 3 másodperc”, mely az aszcendens alapján valójában 1485. április 2. CET 19:02:50. (Schönherr cikkébe két helyen is sajtóhiba csúszott: 13. születésnapról és 1484-ről olvashatunk nála.) Először mindkét horoszkóp a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg.¹⁹

A második, a „krakkói kisebb” horoszkóp²⁰ Schönherr szerint Ilkus Mártonnak (a lengyel Marcin Bylica z Olkuszat),²¹ Mátyás asztrológusának a munkája lehet, akárcsak a krakkói Mátyás-horoszkóp Huszti és Szádeczky véleménye szerint. (Marcin Bylica szintén Rómából érkezett Mátyás udvarába Regiomontanusszal együtt.)²² Itt a születés ideje „1473. április 2. 14 óra 7 perc 12 másodperc”; ha azonban alaposabb vizsgálat alá vetjük a bolygóállásokat, rájövünk, hogy ebben az esetben is déltől számították az órákat, tehát a születés ideje a mai felfogás szerint az aszcendens alapján 1473. április 3. CET 1:47:19. Ismét van tehát egy nap eltérés a nap kezdetének eltérő felfogásából adódóan. (Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a korban az órák és a napkezdet déltől történő számítása asztrológus körök-

¹⁷ SCHÖNHERR Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Bp. 1894. 18–19, ill. 32–33. közti képoldal.

¹⁸ *Horoscopia e nativitate Iohannis Corvini filii regis Ungariae*. Krakkói Egyetemi Könyvtár (ma Biblioteka Jagiellońska) BJ. 2828. sz.

¹⁹ CSONTOSI János: *Corvin János két Horoscópja*. = Magyar Könyvszemle (5.) 1880. 5–6. 381–387. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00065/pdf/381-387.pdf> (2011. április 14.)

²⁰ Krakkói egyetemi könyvtár (ma Biblioteka Jagiellońska) BJ. 3225. sz. 16.

²¹ KUBINYI: *i. m.* (4. jegyzet) 136.

²² VÉGH: *i. h.* (14. jegyzet) 218.

ben – legalábbis Közép-Európában – bevett szokás volt.) A történettudomány által jelenleg elfogadott születési dátum a két (félreértelmezett) születési horoszkópot alapul véve 1473. április 2. volt. Azonban, mint láthatjuk, az egyik valójában április 3-ra van felállítva. Tehát döntenünk kell, hogy melyiket fogadjuk el helyesnek. Ha ugyan dönthetünk, mivel egyik horoszkóp „valódisága” mellett sem szól több érv, mint a másiké mellett. Jelenlegi tudásunk alapján ugyanis csak annyit mondhatunk: Corvin János vagy április 2-án, vagy április 3-án született.

Talán Mátyás környezete sem tudta pontosan az időpontot (Mátyás nem tartózkodott Budán a gyermek születésekor), az anyának, Barbara Edelpöcknek azonban tudnia kellett; este negyed 10 és hajnali háromnegyed 2 között mégiscsak jelentős időkülönbség van. Lehet, hogy a két horoszkóp két rivális asztrológus szakmai véleménykülönbségét tükrözi, vagy talán csak különböző forrásokból jutottak az adatokhoz. Ha ez az utóbbi eset áll fenn, akkor Marcin Bylica munkáját kell előnyben részesítenünk; az udvari asztrológusnak feltehetőleg hiteles információk álltak rendelkezésére. Ám az sem kizárt, hogy az egyik horoszkóp propagandisztikus célokra, „a nyilvánosság számára” készült.

Ahogy a kutatás ezekkel a horoszkópokkal kapcsolatban tévedett, nem ismervé fel a képletre írt dátum és annak jelentése közötti különbséget, úgy más esetben is tévedhetett. Éppen ezért revideálandó minden olyan eset, ahol egy dátum meghatározásának egyetlen (vagy kulcsfontosságú) forrása horoszkóp.²³

Fölmerülhet bennünk a kérdés: vajon megbízható forrás-e a horoszkóp mint egy történelmi esemény dátumának jelölője? Itt különbséget kell tennünk az események

²³ A déli napszámítás érvényes III. Frigyes horoszkópjára is, ám itt nem okoz eltérést a napok számozásában. A horoszkópot Bollók János is közli (*i. h.* 15. jegyzet), de nem hivatkozik rá. Frigyes születési ideje ez alapján 1415. szeptember 21. CET 20:52:00. Mátyás és nagy politikai ellenfele horoszkóját együtt említi Melanchton, az előbbi hadi sikereit a születési képletben előnyösen álló Marsnak tulajdonítva, és ajánlja, hogy a fejedelmek is tájékozódjanak az asztrológia felől: MELANCHTON, Philipp: *Initia doctrinae Physicae*. Wittenberg, 1549. 57–58. II. Ulászló horoszkóját Végh András közli (*i. h.* 14. jegyzet). Ő is éjfél előtt született, így nincs eltolódás a napok számozásában. Születési ideje az aszcendens alapján 1456. március 1. CET 20:53:52. A születési képlet melletti horoszkóp kitöltetlen, az alatta felsorolt bolygóállások azonban az 1469. május 3. CET 8:27:23-nak megfelelő időpontra vonatkoznak. Ennél az eseménynél tehát a nap 2-áról 3-ára csúszik. A horoszkóp felírata az eseményt II. Ulászló cseh királlyá választásaként nevezi meg, ám az valójában Mátyás cseh királlyá választásának időpontja (és egyben Niccolò Machiavelli születésének napja). Ezek a bolygóállások voltak láthatóak a budai palota könyvtárában. A másik képen négy horoszkóp látható. Az első II. Ulászló cseh királlyá koronázása, a horoszkóp alapján 1471. augusztus 22. CET 8:48:40. A második II. Ulászló magyar királlyá koronázása. Ennek időpontja a horoszkóp szerint: 1490. szeptember 19. CET 9:34:32. Felhívjuk a figyelmet: ez egy nappal későbbi dátum, mint ami a történetírás köztudatában él! A másik két horoszkóp az 1499. augusztus 22. kb. CET 5:21:39, illetve 1499. szeptember 19. kb. CET 14:17 időpontra vannak fölállítva, ám a feliratok ezeket is a cseh és magyar királlyá koronázás képletének nevezik. A négy horoszkóp alatt valószínűleg prognosztikai eljárásokkal (direkciók, profekciók) kapcsolatos szimbólumok láthatóak. Ezeken felül ismertek még többek között Beatrix királyné és a Thurzó család egyes tagjainak horoszkópjai (WISLOCKI, Władisław: *Katalog Rekopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Cracoviae, 1877–1888).

típusa szerint. Egy király koronázásának jelentőségével mindenki tisztában volt, valamint a résztvevők nagy száma miatt elég tanú áll rendelkezésre a dátum pontosságának igazolásához. Az ilyen jelentőségű, reprezentatív események horoszkópjait véleményem szerint nyugodtan használhatjuk történeti forrásként. Mátyás koronázása esetében is láttuk, hogy nincs ellentmondás a királlyá választás és a koronázás horoszkópidőpontja, valamint az általunk elfogadott történelmi tények között. Némileg más a helyzet azonban a születésekkel. Egy síró csecsemő látványa nem sok jelét adja későbbi jelentőségének, felemelkedésének vagy hatalmának. Egy gyermek születése izgalommal teli esemény, melyen általában korlátozott számú személy van jelen. A társadalmi ranglétra alsóbb szintjein a pontos időpont általában nem is érdekel senkit: a gyermek úgyszólván vagy földműves lesz, mint az apja. Bár az asztrológia iránti érdeklődés és a bolygók hatásába vetett hit rangtól függetlenül jellemző lehetett a társadalom nagy részére, az asztrológiával való foglalkozás (a horoszkópok megrendelése és elkészítése) elsősorban mindig a vagyonosabb és a képzettebb rétegek időtöltése volt, nem utolsósorban azért, mert műveléséhez igen komoly matematikai ismeretekre volt szükség (pl. gömbháromszögtan, szférikus trigonometria). Nem véletlenül került ki számos asztrológus a csillagászok, matematikusok vagy később a mérnökök közül, hiszen ők rendelkeztek a képletek felállításhoz szükséges matematikai képzettséggel.

A születések időpontját illetően tehát könnyű tévedni, és könnyű meghamisítani azokat. Ahogy Huszti utalt rá, a reneszánsz tudósokat és Mátyást magát is érdekelte az asztrológia, ezért a születés idejét jelző horoszkóp akár hiteles (de legalábbis egykorú) forrásnak is tekinthető. A király születésekor, valamint a cseh trón megszerzésekor fennálló égi konstellációk (vagyis a két esemény horoszkópja) mennyezetfreskó formájában Mátyás budai palotájának termeit is díszítették.²⁴ Mátyás és az

²⁴ LÁNG, Benedek: *Unlocked Books. Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*. University Park, PA, 2008. Pennsylvania State University Press, 237; BOUDET, Jean-Patrice–HAYTON, Darin: *Matthias Corvin, János Vitéz et l'horoscope de la fondation de l'Université de Pozsony en 1467*. In: *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Éd.: István MONOK. Bp. 2009. OSzK, 205–213. 207. Mindkettejük forrása a budai vár freskóinak leírása a vonatkozó latin szöveg közlésével: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár*. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, 79–80. A kérdést 16. századi útleírások összehasonlító vizsgálatával Végh András oldotta meg véglegesen (*i. h.* 14. jegyzet). Ez alapján kiderül, hogy a királyi palota keleti szárnyában három horoszkóp is szerepelt falfestményként: Mátyás születési képlete mennyezetfreskó formájában, a cseh királlyá választás csillagállásai a könyvtár oldalfalán (éggömb és nem négyzetes horoszkópára alakjában), valamint annak az időpontnak a konstellációi, amikor II. Ulászló „magyar király lett”. A horoszkópok korabeli értelmezése még nem térhetett el túlságosan az ókori felfogástól, melyet például Ptolemaiosz *Tetrabyblos* című klasszikus asztrológiai kézikönyvében találunk. PTOLEMY: *Tetrabyblos*. Ed.: F. E. ROBBINS. Cambridge, Mass. 1940. Harvard University Press (görög–angol kiadás). Vö. BARLAI Katalin–BORONKAI Ágnes: *Csillagászati kódexek a Corvina Könyvtárban*. = Meteor Csillagászati Évkönyv 1997. 192. Itt köszönöm meg Láng Benedeknek, hogy a témával foglalkozó, *Classificatory Strategies in Late Medieval Celestial Sciences in Central Europe* című disszertációját rendelkezésemre bocsátotta.

asztrológia kapcsolatát Huszti József vázolta *Janus Pannonius* című munkájában.²⁵ Amint arról 1459-es levelek tanúskodnak, az uralkodó rögtön trónra kerülése után udvari asztrológust kívánt foglalkoztatni (Huszti ebben az asztrológiát pártoló Vitéz János hatását látta). Giovanni Gazulo nem fogadta el meghívását, ám valamilyen módon kapcsolatban kellett maradnia Mátyás körével, ha valóban ismerte a király születésének pontos időpontját. Ennek egyik lehetséges útja a Janus Pannoniusszal folytatott levelezése volt. Marcin Bylica és Regiomontanus 1467 körül kezdett Magyarországon dolgozni. Bylica mint a király asztrológusa működött, a fontos események horoszkópjait ő állította föl az uralkodó számára. Regiomontanus, aki Bylicához hasonlóan a pozsonyi egyetem tanára volt, csak néhány évig tartózkodott Magyarországon; kidolgozta az asztrológiai házak megállapításának új módját, direkcións táblázatokat és kalendáriumot („csíziót”) írt. Bylica végig Mátyás szolgálatában állt, és a király halála után is Budán maradt (talán még a II. Ulászló trónra lépésének csillagállásait ábrázoló freskóhoz is ő készíthette a számításokat). Rajtuk kívül bizonyára számos, az asztrológia iránt érdeklődő személy tartozott hosszabb-rövidebb ideig Mátyás köréhez (példaként Galeotto Marziót említhetjük). A korban tehát igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az asztrológiának: szintén ennek egyértelmű jele, hogy többek között Corvin János, valamint a pozsonyi egyetem alapításának horoszkópja is ránk maradt. Husztinak igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy az asztrológiától – az akkori világnézet szerint – az emberek sorsa függött, ezért az események helyét és idejét illetően igyekeztek minél pontosabb adatokat beszerezni. A csillagok állásának nagy jelentőséget tulajdonítottak, ezért politikai döntések, háborúk kimenetele és országok sorsa függött az égitestek helyzetétől. Ugyanakkor éppen a horoszkóp jelentősége tette azt a hamisítás vonzó tárgyává. Aby Warburg munkájának²⁶ köszönhetően tudjuk, hogy Luthernek fél tucat különböző horoszkópja forgott közkezen; olasz asztrológusok (Cardanus és Lucas Gauricus) szándékosan helytelen dátumra állították fel a horoszkópot, hogy ily módon a reformátor számára kedvezőtlen értelmezést kapjanak. Gauricus tudvalevően VII. Kelemen pápa asztrológusa volt. Az asztrológia a politika – nem kevés pénzbe kerülő – eszköze volt, így a történelem folyamán a legtöbb asztrológust hatalmi pozícióban lévő emberek foglalkoztatták, ezért mindig kritikával kell kezelnünk a horoszkópokat. A budai palota falait díszítő horoszkópoknak igen komoly reprezentációs szerepük volt. A Mátyás születésére vonatkozó horoszkóp manipulációjának lehetőségével egyébként Bollók János is számolt. Ismerve a Mátyásra jellemző udvari reprezentációt, a hazai, de főleg külső országok felé irányuló, mesterien manipulált propagandát, ez egyáltalán nem volna meglepő. Azonban az eddigiek alapján (február 24-e Mátyásnap) valószínűnek tűnik, hogy Mátyás születési horoszkópja legfeljebb a pontos óra és perc tekintetében „manipulált”.

²⁵ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. Janus Pannonius Társaság. <http://mek.oszk.hu/08000/08091/08091.htm#n1> (2012. február 2.) XV. fejezet.

²⁶ WARBURG, Aby: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. [Bp.] 1986.

A hazai történettudomány eddig elfogadta a Mátyás-horoszkópot a születés időpontjának forrásául, s véleményem szerint ezt a továbbiakban is komolyabb kockázat nélkül megtehetjük. A születés idejének egy napos eltérése Mátyás életének, uralkodásának vagy a magyar történelemben elfoglalt szerepének értelmezésén semmit nem változtat, ugyanakkor felhívja a figyelmet egy lényeges dologra: a horoszkóp a történelmi források egy speciális típusa, és mint ilyennek az értelmezése kiegészítő ismereteket kíván, ha el akarjuk kerülni a súlyos félreértéseket.

MÁRTON VESZPRÉMY

Das Geburtsdatum von Matthias Corvinus und Johann Corvinus

Das Horoskop als Quelle

Die zeitgenössischen Quellen bezüglich des Geburtsdatums des Matthias Corvinus, König von Ungarn, bieten uns umstrittene Daten an. Mit der Interpretation der Quellen hat sich Kálmán Guoth beschäftigt, seine Argumente überzeugen uns von der Richtigkeit des Datums 23. Februar 1443. Dieses Datum ist außerdem auch von den Horoskopen untermauert, die von den Hofastrologen für das Ereignis der Geburt Matthias' erstellt und von Lajos Szádeczky und József Huszti entdeckt wurden. Die Forscher haben aber die Tatsache nicht erkannt, dass die Horoskope – unserem heutigen Begriff nach – für den 24. Februar erstellt sind, weil die Astrologen damals Mittag als den Beginn des Tages betrachtet haben. (Kálmán Guoth hat das Phänomen festgestellt, aber seine Ergebnisse blieben von anderen Historikern anscheinend unbemerkt.) Diese Tatsache verursacht Abweichung in einigen anderen, von Huszti veröffentlichten Horoskop-Daten (Wahl zum König und Krönung von Matthias), und hilft uns, die bisher unerklärbaren Termine zu verstehen, die nächtlich zu sein vermutet waren.

Eine Frage bleibt noch unbeantwortet: Ist ein Horoskop eine glaubwürdige, zuverlässige Quelle? Das hängt auch davon ab, ob das Horoskop tatsächlich „für Benutz“ gemacht oder aus propagandistischen Gründen verfälscht wurde. In seinem Artikel argumentiert der Autor dafür, dass beim Fall der Geburt eines Kindes, das nicht in einer Herrscherfamilie geboren ist, man nicht ganz sicher sein kann, ob das Horoskop richtig ist; aber zum Beispiel das Horoskop einer Krönung mit größter Wahrscheinlichkeit vertrauenswürdig ist. Doch selbst wenn ein Horoskop manipuliert ist, ist dann wahrscheinlich nur die Uhrzeit der Geburt fragwürdig (in der Astrologie ergibt ein Unterschied von 20 – 30 Minuten eine völlig andere Interpretation). Angesichts dieser Tatsache kann man – wie die Historiker es bisher auch getan haben – das Horoskop als eine Quelle bezüglich der Geburt des Königs Matthias akzeptieren: Der Herrscher ist – unserem heutigen Wissen nach – am 24. Februar 1443 geboren.

Uns sind auch zwei Horoskope des außerehelichen Sohns von Matthias, Johann Corvinus, bekannt, aber die beiden sind nicht identisch. Da diese Horoskope die einzigen Quellen bezüglich des Geburtsdatums von Johann Corvinus sind, kann lediglich so viel festgestellt werden, dass er in der Nacht vom 2 auf den 3 April 1473 geboren ist, aber es lässt sich nicht genau entscheiden, an welchem Tag.

BOLONYAI GÁBOR

Bonfini Héródianosz-fordításáról*

Néhány évvel ezelőtt e folyóirat hasábjain jelent meg egy tanulmány a Bonfini-kéziratok keletkezéséről és későbbi sorsáról Kulcsár Péter tollából.¹ Az elemzés első fele Bonfini történeti művének szövegahagyományozását követi nyomon, második része pedig fordításainak és a *Symposion*nak a kézirateit vizsgálja, és – részben új adatokra is támaszkodva – az eddigi konszenzustól jelentősen eltérő álláspontot fogalmaz meg. Arra a következtetésre jut, hogy a ránk maradt kéziratok közül a *Symposion*t és annak rövid töredékét a szerző saját kezűleg írta (ezt a korábban is felvetődő lehetőséget mind ez idáig egyhangúlag elvetette a kutatás),² valamint a salzburgi Héródianosz-fordítás piros tintával író, második keze is Bonfiniéval azonos (ez korábban senkiben sem merült föl). Az azonosítás megerősítésére egy negyedik – korábban figyelmen kívül hagyott – szöveget is bevon az elemzésbe Kulcsár Péter. Az OSzK „Clmae 444” jelzetű Frontinus-kódexének előzéklapján olvasható bejegyzés két Bonfini-epigrammát tartalmaz, két különböző kéztől.³ A második írásképpel kapcsolatban mutat rá arra Kulcsár, hogy első pillantásra is egyértelműen látszik rajta, hogy ugyanattól a kéztől származik, mint az előbb említett három szöveg. Végül pedig a *Symposion*-korvina előzéklapjának bekötött Hermogenész-töredékről megállapítja, hogy a salzburgi Héródianosz-kódex fekete tintával író, első kezétől származik, aki Johannes Franciscusként mutatkozik be, „comes augustalis” és „familiaris pontificius” titulussal. Ez az írnok azzal a Johannes

* A tanulmány a „Corvina Graeca” című (K 75693) OTKA-pályázat keretében készült.

¹ KULCSÁR Péter: *Bonfini-kéziratok*. = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 213–236, illetve olaszul KULCSÁR, Péter: *I manoscritti di Bonfini*. = Camoenae Hungaricae (1.) 2004. 71–92.

² A rengeteg elírás, s főként a görög ékezés elemi hibái miatt I. APRÓ, Stephanus: *Antonius Bonfinis Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Bp. 1943. Egyetemi Nyomda, xiv. APRÓ István álláspontját átveszi CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 166, valamint CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 4. kiad. Bp. 1990. 44.

³ L. még KULCSÁR Péter: *Három epigramma 1487-ből*. = Irodalomtörténeti Közlemények (100.) 1996. 313–317.

Franciscus Angelitával (Giovanni Francesco Angeli) azonos, akit Bonfini említ meg mint hűséges társát és Recanati jegyzőjét a *Symposion* bevezetőjében.⁴

Az alábbiakban Bonfini Héródianosz-fordításának kézirataival kapcsolatban szeretném Kulcsár Péter elemzését kiegészíteni és pontosítani, mindenekelőtt egy általa nem ismert kódex tanúságára alapozva. A tanulmány második felében a fordítások alapjául szolgáló görög kódexek azonosíthatóságáról, illetve szövegkritikai értékéről lesz szó, végül röviden érintem a fordítás jelentőségének, szellemi közegének és minőségének kérdését is.⁵

A Héródianosz-fordítás kéziratai

A hazai kutatás a fordításnak a mai napig csak egyetlen példányát tartja számon, melyet a salzburgi Universitätsbibliothek őriz M II. 135 jelzettel.⁶ A kódexnek nemcsak az első ívfüzete, hanem kezdőlapja is elveszett, így illumináció és címer híján a fordítás után olvasható (128^v) kolofón alapján szokás hiteles corvinának tartani:⁷ „Ad ser<enissi>mum Regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti: atque a Jo<hanni> Francisco comite Augustali: a famulare Pontificio transcripti ob magnam in Regem Ungariae et Boemiae devotionem. Finis. Soli Deo gloria et laus.” A piros tintával írt záró megjegyzésből tudjuk (mely Kulcsár Péter meggyőző érvelése szerint magától Bonfinitől származik), hogy a szöveget a fentebb említett Johannes Franciscus másolta. Az aranymetszésű kódex zöld selyem kötése egykorú, a Mátyásnak készített jellegzetes díszkötések közül a wolfenbütteli Ficino-kódexéhoz hasonlít.⁸ Provenienciája az 1850-es évekig ismeretlen, ekkor ajándékozta Paúr Iván

⁴ Kulcsár Péter szerint Johannes Franciscus fivére, „Johannes T.” szintén közeli kapcsolatban állt Bonfinivel: ő készítette el a *Decades* mára elveszett diszpéldányát, s másolói tevékenységéért nemesi címet is kapott Uláslótlól; I. KULCSÁR: *i. h.* 1995. (1. jegyzet) 233–236. Johannes Franciscus Angelitáról I. még PAJORIN Klára: *Mátyás király és Bonfini barátja, Prospero Caffarelli*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica, tom. XIV., fasc. 2.* Miskolc, 2009. E typographeo Universitatis, 253–261.

⁵ Külön tanulmányban tervezem a Filozofiatörténet-fordításokat tartalmazó kódexek, valamint a Heródotosz-töredék kérdésének tárgyalását.

⁶ KULCSÁR Péter interneten közzétett listáján (*Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, <http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/inventarium-de-operibus/inventarium-de-operibus-081028-9>, letöltve: 2010. november 10-én) szintén csak egyetlen példányt említ.

⁷ CSAPODI–CSAPODINÉ GÁRDONYI: *i. m.* 1990. (2. jegyzet) 152. tétel, valamint MADAS Edit is: *La Bibliotheca Corviniana et les corvina authentiques*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne. 15–17 novembre 2007*. Éd.: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAL. Bp. 2009. 55.

⁸ CSONTOSI János: *Latin Corvin-kódexek bibliográfiai jegyzéke*. = Magyar Könyvszemle (6.) 1881. 157.

Schallhammer soproni postatisztnek, ő pedig 1873-ban adta el a salzburgi egyetemi könyvtárnak.⁹

A fordításnak azonban létezik egy másik példánya is. Ez a kódex jelenleg a vatikáni könyvtár Fondo Rossiano gyűjteményében található, jelzete Ross. 483.¹⁰ Az 56 levélből álló, 240 × 165 mm méretű pergamenkódexet humanista írással másolták. A gyakorlott kezű másoló igen gazdaságosan használta ki a rendelkezésére álló írófelületet: egy sorba 50-60 betűnek, egy lapra pedig rendre 47 sornak szorított helyet. Szépen formált, apró betűi egyenletesek és könnyen olvashatók. A kezdőlap baloldalát és felső sávját fehér indafonatos minta díszíti L alakban. A lap alján két angyal tart egy címet, melynek rajzolata szinte a felismerhetetlenségig ki lett kaparva.¹¹ Az angyalfigurák festése elnagyolt, szinte a befejezetlenség érzetét kelti. Az illumináció tehát nem tárja föl egykori tulajdonosa kilétét, és ugyanígy hiányzik a szövegből is bármiféle, azonosításra alkalmas ajánlás vagy bejegyzés. A kódex provenienciája egészen a 18. század közepéig ismeretlen. Valamikor 1838 és 1854 között vásárolta meg Giovanni Francesco de Rossi könyvgyűjtő. Az ő hagyatékából került mai helyére, a vatikáni könyvtárba.

A vatikáni kézirat jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy a fordítás teljes szövegét tartalmazza, szemben a salzburgi kódexszel, melynek az első quaterniója teljes egészében elveszett. Ajánlás, mint említettük, ebben a teljes példányban sem maradt ránk, de ennek hiányából nem következtethetünk arra, hogy a salzburgi sem tartalmazott Mátyásnak szóló dedikációt. A vatikáni kódexben megmaradt szövegrész mennyisége alapján viszont az biztosan állítható, hogy a salzburgi kódexből elveszett quaternióra egy esetleges ajánlás szövege már nem férhetett rá.¹² legfeljebb egy vagy két oldal szabad helyet képzelhetünk el rajta, de leginkább

⁹ [CSONTOSI János:] *Elhunyt Paúr Iván*. = Magyar Könyvszemle (14.) 1889. 366.

¹⁰ A kódexről tudomásom szerint Hans TIETZE tesz először említést 1911-ben publikált *Die illuminierten Handschriften der Rossiana Wien–Lainz* című művében (Leipzig, 1905. 119). A kézirat adatai az *Iter Italicum* megfelelő kötetében (KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum*. 2. Leiden, 1967. Brill, 410), valamint G. RILL Bonfini-szócikkében is (*Dizionario Biografico degli Italiani*. 12. Roma, 1970. 28–30) szerepelnek. A kézirat olvasatait (a salzburgival együtt) a legújabb, 2005-ben publikált Héródianosz-kiadás elkészítője, C. Lucarini is felhasználta (*Herodianus: Regnum post Marcum*. Edít Carlo M. LUCARINI. München–Leipzig, 2005. Saur Verlag), legutóbb pedig M. Martellini adott néhány soros ikonográfiai elemzést kezdőlapjának díszítéséről rövid Bonfini-monográfiájában: MARTELLINI, Manuela: *Antonio Bonfini. Un umanista alla corte di Mattia Corvino*. Viterbo, 2007. Edizione Sette città, 70–73.

¹¹ Legalábbis az általam használt, mikrofilmről szkennelt fekete-fehér másolat alapján a címer beazonosíthatatlan; mindössze az vehető ki, hogy a címer közepén két (esetleg három) széles sáv futott keresztbe.

¹² Ezt már KULCSÁR Péter is sejtette: *i. h.* 1995. (1. jegyzet) 232–233. Megjegyzendő, hogy a jelenleg 128 föliós salzburgi kódex végig quaterniókból áll, összesen 16-ból (16 × 8 = 128), számozásuk pedig folyamatos, B-től R-ig. Kulcsár olyan mikrofilmen vizsgálta a kéziratot, amelyen, ahogy említi, nem voltak jól láthatók a betűjelek; bizonyára emiatt merült föl benne annak lehetősége, hogy a füzetek váltakozó hosszúságúak, a számozásuk pedig rendszertelen. Valójában szó sincs erről.

semennyit.¹³ Ha tehát Bonfini ehhez a fordításához is írt ajánlást Mátyásnak (amit azért nem teljesen alaptalanul feltételezhetünk, hiszen Hermogenész-, Averulinus- és Philosztratosz-fordítását, valamint a Beatrixnak ajánlott *Symposiont* és a végül Ulászlónak szánt *Decadest* is egyaránt terjedelmes dedikációval látta el), akkor ez a prefáció vagy egy teljes quaterniót tehetett ki, vagy külön lapo(ko)n lett a füzetek elé kötve. Bonfini ránk maradt ajánlásainak terjedelme akár az első feltételezést is támogathatja: a Philosztratosz-szöveg elé írt bevezető még hosszabb is (körülbelül 18 ezer betű), mint ami a salzburgi kódex egy quaterniójára ráfér (körülbelül 14 ezer betű); az Averulinus-ajánlás terjedelme közel egy ívnyi (mintegy 11 ezer betűből áll); a Hermogenész-fordítás bő kilencezer betűs előszava kétharmad ívet tesz ki; míg a másik két – nem Mátyásnak ajánlott – mű bevezetője egy „salzburgi ív” felénél valamivel hosszabb, illetve rövidebb. Ellenérvet jelent viszont, hogy az ívfüzetek számozása a fordítással indult (az elveszett faszikulust *A*-val kellett, hogy jelöljék, mert a jelenlegi első ívfüzet betűjele *B*), vagyis a feltételezett ajánlást tartalmazó füzetet jelöletlennek kell elképzelnünk; ez pedig ha nem is példa nélküli, de nem szokványos eljárás.

Magától vetődik föl a következő kérdés: mi a két kézirat viszonya egymáshoz?¹⁴ Ha kizárólag a szövegekből indulunk ki, egyértelmű választ kaphatunk: a két kézirat egyikét sem a másíkról másolták. Egymástól függetlenül készültek, és pedig minden bizonnyal közvetlenül a szerzői kézirat alapján. Mi alapján következtethetünk erre? Először is az szól önálló értékük mellett, hogy bár a salzburgi példány alapvetően sokkal jobb minőségű szöveget hoz, mint a vatikáni, az esetek egy kis százalékában egyértelműen az utóbbi őrzi meg a helyes olvasatot az előbbivel szemben. Tehát mindkettőjük 'suo iure' férhetett hozzá az eredeti szöveghez. Másodszor, hibáik túlnyomó többsége egymástól függetlenül keletkezett, amelyet nem vesz át a másik. Ugyanakkor van néhány közös hibájuk is, de nagyon kevés, amely mind könnyen magyarázható azzal, hogy mindkét másoló a szerzői kézirat szöveghibáját veszi át (vagyis nem azért tévednek együtt, mert egyikük a másíkról másolt). Az általam átvizsgált szövegrészekben (az eredeti mű mintegy negyedében) két esetben valószínűsíthető, hogy a szövegromlás forrása az autográf lehet.¹⁵ Ez a szám nagyjából megfelel annak, amit egy autográf (vagyis kevés hibát tartalmazó) kézitről másoló két jó kezű írnoktól várhatunk. Lássuk a példákat.

A salzburgi kódex (ezentúl **S**) rögtön a második mondatában eltér a vatikáni kézirat (ezentúl **Va**) szövegétől. Míg az előbbi 1^a lapján ez olvasható: „Ad urbem

¹³ A salzburgi kódex egy quaterniójára átlagosan 9–11 Teubner-oldalnyi görög szöveg fordítása került; a kiesett első ívfüzet bő 9 Teubner-oldal fordítását tartalmazta, s talán még egy illuminációt is a kezdőlapon.

¹⁴ Lucarini, aki mindkét kézirat szövegét figyelembe vette, amikor Bonfini fordítását is segítségül hívta a görög szöveg megállapításához, azt a megjegyzést teszi, hogy a két kéziratban egyetlen alkalommal sem fedezett föl egymástól eltérő olvasatot; LUCARINI: *i. m.* 2005. (10. jegyzet), xvii–xviii, xxiv.

¹⁵ A salzburgi kéziratnak összesen 40 levelét hasonlítottam össze a vatikáni kézirat 17 főliónyi szövegével, vagyis a görög szöveg számozása szerint az 1.7.6.-tól az első könyv végéig, valamint a 3.2.6.-tól a 4.1.4.-ig tartó szövegrészt.

dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum”, az utóbbi kézirat egy szóval többet hoz: „Ad urbem dehinc festinat **referens** sacellum Iovis ceteraque templa se revisurum” (3^v). A két olvasat között nem nehéz döntenünk: a „referens” igenév a rákövetkező acc. cum inf.-es szerkezet vezérigei szerepét tölti be, ezért nélkülözhetetlen a mondatban: „Innen a Városba siet, arra hivatkozva, hogy Iuppiter szentélyét és a többi templomot szeretné ismét felkeresni.” A „referens” participium nélkül a „se revisurum <esse>” szerkezet a levegőben lógna. A salzburgi kódexbeli hiányát ezért másolói figyelmetlenségből eredő kihagyásnak kell tartanunk. A helyes olvasatot tehát ezúttal az **S**-sel szemben a **Va** őrzi meg. (A fordítás hűségének kérdéséről később részletesebben is szó lesz majd, de már itt észrevehetjük, hogy Bonfini szövege több ponton is eltér az eredetitől. A mostani szövegrészlet esetében a görögben egyrészt másképp tagolódnak a tagmondatok, másrészt nyoma sincs az acc. cum inf.-es szerkezetnek, harmadrészt pedig egyes szavak jelentése is más, mint ahogy azt Bonfini érteni véli: ὥς δ' ἐς τὴν Ῥώμην εἰσῆλθας, ἐς τε τοῦ Διὸς τὸ τέμενος καὶ τοὺς ἄλλους νεῶς ἀνελθὼν...” Vagyis: „Amint pedig bevonult Rómába, s felment Juppiter szentélyébe és a többi templomba, ...” (majd következik a főmondat), tehát a „referens” és a „se revisurum” helyett valójában egyetlen participium áll, amelynek a jelentése mindkettőtől különbözik (ἀνελθὼν, „felmenvén”). Ha a két latin változatot az eredeti szövegtől függetlenül, s kizárólag mint latin szövegeket nézzük, a **Va** szövege az **S**-hez viszonyítva grammatikai szempontból elfogadhatóbb, értelmesebb. Ez alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bonfini eredetileg azt a változatot írta, amelyik a **Va**-ban olvasható, függetlenül attól, hogy az általa létrehozott latin mondat pontos értelme eltér attól, amit a kontextus alapján az eredeti szövegben lehetségesnek nevezhetnénk, s főleg attól, amit a görög szavak ténylegesen megengednek.

Az általam észrevett tizenegy további esetből, ahol nyilvánvalóan **Va**-ban találjuk meg a helyes olvasatot **S**-sel szemben, még kettőt emelek ki (a szövegvariánsok teljes listáját lásd a Függelékben). Mindkét példa, csakúgy mint az összes többi, banális elírásból vagy apró figyelmetlenségből ered. Az első esetben Johannes a „quosque noctu iam necari oporteat” („mindazokat, akiket még az éjjel meg kell ölni”) mellékmondat „quosque” vonatkozói névmását rontotta el egy hasonló hangzású, de teljesen más jelentésű „quousque” kérdőszóra („meddig”): „quousque noctu iam necari oporteat” (13^v).¹⁶ A hiba annyira nyilvánvaló, hogy elméletileg akár azt is feltételezhetnénk, hogy a helyes olvasatra a **Va** másolója saját maga jött rá, de minthogy másutt nem adja jelét szövegjavítói hajlamának, ezt a feltételezést inkább csak elméletinek kell tartanunk. Marad a kézenfekvőbb értelmezés: a vatikáni kézirat másolója ezúttal pontosabb volt, mint Johannes.

A másik szöveghelyen Severus bithyniai győzelméről írja Johannes: „promulgata Severianae victoriae fame” (40^r), de a sikernek természetesen nem az éhsége (fames), hanem a híre (fama) terjedt el, így a vatikáni olvasatot kell helyesnek elfogadnunk:

¹⁶ A fordítás (8^v) ezúttal viszonylag pontosan adja vissza a görög mondatot: „ὅσους χρὴ τῆς νυκτὸς φονευθῆναι” (1.17.2).

„promulgata Severianae victoriae **fama**” (18^v). A józan ész mellett ezt támogatja a görög szöveg is: „ὥς δὲ διέδραμεν ἡ φήμη τῆς Σεβήρου νίκης” (3.2.7), ahol szintén a győzelem híre fut végig a Bithyniával szomszédos tartományokban.

Jóval több azonban azoknak a szöveghelyeknek a száma, ahol az **S** örzi meg a helyes olvasatot a **Va**-val szemben. Az általam átnézett, mintegy két könyv terjedelmű szövegben 60 ilyen esetet lehet regisztrálni. Közülük hét hiba kihagyásos,¹⁷ két-három tucat pedig értelmetlen olvasatokat, sőt olykor nem létező szavakat¹⁸ produkáló elírás, így az az amúgy sem valószínű forgatókönyv, hogy a salzburgi kódexet a vatikániról másolták, teljesen kizárható. Ezekből az értelmetlenségig torzult alakokból aligha lehetett volna kikövetkeztetni a másik kéziratban szereplő, értelmes olvasatokat.

Néhány szemléletes példa jól mutathatja, hogy az **S** mennyivel jobb és megbízhatóbb szöveget hoz, mint a **Va**. A „πιστεύσας ὁ νεανίας” („a fiatalember, abban bízva...”, 1.9.9) igeneves szerkezetnek nyilvánvalóan az **S** kódex „dum omnia **credit**” olvasata felel meg (4^r), nem pedig a **Va** „dum omnia **redit**” variánsa (5^r15), még ha az előbbi („miközben mindent elhisz”) sem adja vissza maradéktalanul az eredeti szöveg értelmét. Az intranszitiv „visszatér” igének azonban semmiképp sem lehet helye ebben a mondatban.

Ugyanígy egyértelmű, hogy a „μεμνημένος αἰεὶ τῆς τοῦ ἐπιδραμόντος φωνῆς” („miközben egyfolytában támadója szavai jártak <Commodus> fejében”, 1.8.8) fordításának Bonfini az **S**-ben olvasható „**vocem** suo capiti **insultantis** quotidie memoria repetit” változatot szánta (2^v), és nem a **Va** részint értelmetlen, részint nyelvtanilag hibás verzióját: „**vicem** suo capiti **insultentis** (sic!) quotidie memoria repetit” (4^r10).

Egy másik mondat szövegén (1.12.6–7) nem egyszerű figyelmetlenségből, hanem valamiféle megfontolásból változtathatott; más kérdés, hogy a beavatkozás ezúttal mulatságos eredménnyel zárult. Az **S** szövege alapján („quin etiam mox imperatoris **equites** universos in eos egredi iubet”, 7^v) azt tudhatjuk meg, hogy valaki „nem-sokára azt is megparancsolja, hogy a császár teljes lovassága forduljon ellenük”. Amint az előzményekből kiderül, ez a valaki egy Kleandrosz nevű, Commodus császár kegyeibe férközött fríg rabszolga, aki azok ellen veti be a lovasgárdát, akik éppen ő ellene lázadtak föl. Bonfini fordítása a parancs tartalmát illetően megfelel az eredeti szövegnek („κελεύσαντος τοῦ Κλεάνδρου πάντες οἱ βασιλικοὶ ἵππεις τοὺς τε ἐντυγχάνοντας ἔβαλλον καὶ ἐτίτρωσκον”, „Kleandrosz parancsára a teljes császári lovasság <megjelent> és nekiesett mindenkinek, aki csak elébe került”), bár zavaró, hogy hiányzik a mondatból az alany, vagyis Kleandrosz, akinek a neve a mondat későbbi részeiben sem bukkan föl. Minden bizonnyal ennek köszönhetően történt, hogy a **Va** másolója – akár tudatosan, akár ösztönösen – „kipótolta” a hiányzó alanyt, melyet az „equites” szóból alkotott meg, s így az ő verziójában a „császári igazságosság”, az „imperatoris aequitas” szólít föl támadásra mindenkit a lázadók

¹⁷ A **Va** lapszámozása szerint: *om. pecuniae* (4^r22), *om. sibi* (6^r8–9), *om. et* (6^r33), *om. sed* (6^r34), *om. ducto Pertinace accessere. Letus* (10^r17), *om. In ocio degebat* (23^r2), *om. mortem* (26^r5).

¹⁸ 6^r11–12 *deguntribulani*, 8^r19 *praesentionem*.

ellen: „quin etiam mox imperatoris **aequitas** universos in eos egredi iubet” (6^v5). A mondatnak lett alanya, csak a maradék értelmét vesztette el közben.

Hasonló példákat hosszasan lehetne sorolni. A **Va** másolói hibái, legalábbis egy részük, szemmel láthatóan más szinten mozognak, mint amelyeket Johannes Franciscus követett el. Egyszerű bakik becsúsznak nála is (betűtévesztés,¹⁹ kettőzés,²⁰ hasonló kinézetű betűk összekeverése²¹), de jó néhány esetben komolyabb nyelvi hibákra vagy jelentős eltéréseket eredményező rontásokra is képes. A deponens igei alakokat például szinte rendszeresen írja át cselekvőre,²² olykor pedig teljesen váratlan és a mondat szerkezetébe egyáltalán nem illeszkedő formában másol át szavakat.²³

Végül néhány olyan sajátos hibával is találkozni lehet, amely mindkét kézirat szövegében egyaránt előfordul, és jó okkal feltételezhetjük róluk, hogy közös elődjükre, vagyis Bonfini autográf kéziratára vezethetők vissza. A προσκτωμένωv többes genitivusban álló, „újabb szerzemény”, „a korábbiak mellé megszerzett vagy” jelentésű, főnévként használatos igenévnek mindkét kódex latin szövegében a „Parthorum” szó felel meg. Azzal a különbséggel, tegyük hozzá gyorsan, hogy az **S** írnoka rájött arra, hogy a szövegbe nem a „párthus” népnév, hanem a „parta (-orum)”, „megszerzett vagyontárgyak” genitivusa illik, és ennek megfelelően áthúzta a „h” betűt. Az eredeti „h” betűs változat azonban (mely a javítás után is tökéletesen látható) olyan egyedi és sajátos tévesztés, amelyről nehéz elképzelni, hogy a másik kódextól függetlenül keletkezett volna. Furcsa hibák, mint amilyen a „partorum” szó „h” betűs írása, olykor bárkinek becsúszhatnak, de hogy ugyanezt a furcsa hibát mindkét másoló egymástól függetlenül egyaránt elkövesse – ez nagyon valószínűtlennek tűnik. A hibát tehát alighanem Bonfini ejthette, és az ő példányából öröklődhetett tovább mindkét kéziratba. Azon pedig, hogy Johannesszel szemben a **Va** írnoka nem javította ki a hibás alakot, már az eddig említett saját tévesztései alapján sem kell csodálkoznunk; az értelmetlen szó meghagyása végképp érthetővé válik, ha majd Bonfini fordításának különös vonásaira térünk rá.

Egy másik helyen az észak-afrikai struccok megfelelőjeként szerepel mindkét kéziratban (**S** 11^v és **Va** 7^v43) a többes ablativusban álló „istrutheis” szó. A „strutheus” főnévnek azonban nincs ilyen mellékalakja,²⁴ így ezúttal sem gondolhatunk másra,

¹⁹ „Vocem” helyett „vicem”-et ír, „tales” helyett „talīs”-t, „moliatur” helyett „molitur”-t, „volebat” helyett „volebant”-ot, „ullum” helyett „illum”-ot, „lentus” helyett „laetus”-t, „devecus” helyett „defectus”-t stb.; l. a Függelékét.

²⁰ Pl. „omnino” helyett „omninino”-t, „deinceps” helyett „deindeceps”-et ír.

²¹ Egy helyütt minden bizonnyal a „s” (2ⁱ) rövidítést nézhette „f”-nek, és oldotta föl „s<ib>” helyett „f<ratr>”-nak (3^v41).

²² Így lesz „calumpniari”-ból „calumpniare”, „impartiebantur”-ból „impartiebant”, vagy „praedatur”-ból „praedat”.

²³ Elég meglepő például, ahogy „admirantur”-ból „admitte” lesz, „veretur”-ból „vertitur”, a „miseris” melléknévből „demerseris” igei alak, „recognosce”-ből „recognosceret”, „cedo”-ból „caede” vagy „dixit” igei alakból „dux” főnév.

²⁴ Legalábbis sem a *Thesaurus Linguae Latinae*, sem DU CANGE, sem FORCELLINI szótára, sem az *Oxford Latin Dictionary* nem tud róla.

mint hogy előzőleg a szerzői kéziratban került be véletlenül a „strutheis” szó elé egy „i” betű vagy egy „i” betűnek értelmezhető függőleges vonás. Az ismeretlen szón aztán talán az egzotikus „Maurusius” jelző miatt sem akadt fönn egyik másoló sem (sőt maga Bonfini sem a szöveg átolvasása közben), és ezért maradhatott meg végül mindkét kéziratban.

A salzburgi kézirat szövegének jobb minőségét nyilvánvalóan az biztosította, hogy egyfelől az írnok, Bonfini hűséges munkatársa, Giovanni Francesco Angelita²⁵ láthatólag jobban értette a mesterségét, alig hibázott, másfelől munkáját maga a szerző, Bonfini ellenőrizte, s ha kellett, korrigálta. Bonfini a javításokon túl címekkel, lapszéli megjegyzésekkel, valamint fejezetbeosztást jelölő és lényeges pontokat kiemelő jelekkel is ellátta a főszöveget. Úgy tűnik, csak a Mátyásnak készített (salzburgi) példányt látta el megjegyzéseivel. A vatikáni példányból hiányoznak ezek a kiegészítések, így feltételezhetjük, hogy a szerzői kéziratban sem voltak meg. A vatikáni kézirat írnoka legalább egy klasszissal gyengébb volt Fermóból származó kollégájánál: nemcsak jóval több hibát vétett, hanem sokkal súlyosabbakat is; olykor nyelviileg lehetetlen vagy értelmetlen szavak is elhagyták tollát.

Johannes és Bonfini láthatólag együttműködve dolgoztak. Az írnok előre helyet hagyott a címeknek, két helyen pedig megtartotta a szerzői kéziratban üresen maradt részeket, feltételezhetően azzal a szándékkal, hogy a szerző majd utólag megoldja a hiányzó részek problémáját. Az első esetben (11^r) azért hagyhatott üresen két sornyi helyet a maga munkapéldányában Bonfini, hogy jelezze a görög szövegében észlelt lakúnát (esetleg egy másik példány segítségével később kiegészítse?). Johannes megtartja a lakúnát, s végül Bonfini értesíti piros lapszéli megjegyzéssel az olvasót a szövegkiesésről. A margóra beszúrt két szó közül az első eleje nehezen kivehető: „<Grae>co (esetleg <lo>co) defuit.”

A második esetben (54^r) nem világos, miért nem írt le egy latin mondatot Johannes, s hagyta üresen a helyét: talán a mondat fordítása nem készült el végleges formában, vagy nem lehetett pontosan kiolvasni? Ez a fordítási kihagyás annál is inkább különös, mert egy nyelvi szempontból egyáltalán nem nehéz mondatról van szó. Akárhogy is, annyi bizonyos, hogy a másoló érzekelte a latin szöveg befejezetlenségét, ezért átugrotta, az üresen hagyott részre pedig végül Bonfini maga írta be utólag a hiányzó mondatot (kézírása egyértelműen felismerhető); értelemszerűen ezúttal feketével, nem pirossal. Mindebből arra is következtethetünk, hogy Bonfini valószínűleg nem volt a másoló közelében a másolás idején, máskülönben Johannes rövid úton tisztázhatta volna vele a problémát. Érdemes megjegyezni, hogy a vatikáni példányban semmiféle bonyodalomra utaló jel sincs, szövege pedig megegyezik a Bonfini által betöltött szöveggel. Bonfini talán saját kéziratát is rendbe hozta a korvína átnézésakor. Ha így történt (ami azért egyáltalán nem biztos), akkor ez a salzburgi kódex elsőbbsége mellett szól.

²⁵ Kézírása esztétikai szempontból is magas színvonalú; kurzív betűinek apró részletekig finoman és egyedien kidolgozott formái különleges eleganciáról tanúskodnak.

A vatikáni kézirat szintén Bonfini saját példányáról készült, de ennek elkészítésében és korrigálásában a fordító láthatólag már nem vett részt. Olykor betű alatti pontok jelzik, hogy a szöveget, vagy legalábbis egy részét, valaki gondosan átnézte később. Elég sok hibát észre is vett benne, de helyes alternatívákat sehol sem kínált helyettük: az illetőnek valószínűleg nem állt rendelkezésére az autográf, az önálló javításhoz pedig vagy a kedve, vagy a bátorsága, vagy az ötlete hiányzott.

A két kézirat viszonyát érdekes megvilágításba helyezi a vatikáni kézirat illuminációja. Martinelli a viszonylag egyszerű fehér indafonatos díszítést Francesco d'Antonio del Cherico 1460 tájára datált Macrobius-kódexének illuminációjával (Firenze, Plut. 65.36) s általában a művész 1480-ig tartó első alkotói korszakának alkotásaival rokonítja.²⁶ Martinelli nem állítja ugyan expressis verbis, hogy ténylegesen is 1480 előtt keletkezett a kódex, de érvelésében megvan ennek a lehetősége.²⁷ Ez viszont azt jelentené, hogy Bonfini még évekkel azelőtt lefordította Héródianosz művét, sőt az elkészült szöveget még át is engedte valakinek másolásra, mielőtt Mátyásnak felajánlotta volna. Szövegkritikai szempontból lehetséges lenne az eseményeknek ez a menete; az előbb említett apróságot nem tekinthetjük kizáró oknak. A feltételezés ellen szól azonban két körülmény. Először is nagyon különös, hogy a szerző ennyire nem viselte gondját az első példány szövegének. Másodszor (és ez sokkal komolyabb szempont): az illuminációnak létezik egy szinte hajszálpontos párja, amely nagy valószínűséggel 1496 utánra datálható.²⁸ A jelenleg Valenciában őrzött pergamenkódex (Biblioteca Universitaria 870) Lancelotto Macedonio *Historia Sancti Paridis* című művét tartalmazza, Aragóniai Frigyes nápolyi királynak (Beatrix öt évvel idősebb bátyjának) szóló ajánlással.²⁹ Frigyes 1496–1503 között volt Nápoly királya, a valenciai kódexet így erre az időszakra tehetjük. Az illuminációk nagyfokú hasonlósága alapján pedig az feltételezhető, hogy a vatikáni Héródianosz-kódex is nagyjából ekkor keletkezhetett. A két indafonatos díszítés csupán méreteiben és az iniciáléjában különbözik egymástól, de ez egyszerűen a díszítendő kódexek eltérő méretéből, valamint a kezdőbetűk különbségéből adódik. A valenciai kódex illuminációjában függőlegesen kilenc indahurok, vízszintesen pedig két szőlőlevélhajtás és egy apró rügy fért el, a vatikániban tizennégy hurok, illetve három kihajtott levél. Ezt leszámítva az indák ugyanolyan minta szerint fonódnak össze: egy egyenesen kinyúló szálal kör alakú hurkokkal és kacskaringókkal fon körül egy másik szál, az indák szálaiból pedig ugyanazokon a helyeken nőnek ki azonos formájú apró rügyek. A vízszintes szőlővenyigét és a venyige végét, valamint a függőleges inda végét pedig ugyanazon a helyeken díszítik apró virágminták, a vatikánit tíz apró kerek és egy

²⁶ MARTELLINI: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 72.

²⁷ MARTINELLI: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 68–79.

²⁸ A felfedezés Zsupán Edináé, akinek ezúton is köszönöm az illumináció keletkezési körülményeivel kapcsolatos észrevételeit.

²⁹ „Serenissimo Domino Regi Neapolitano Federico Aragoneo Historiam Sancti Paridis frater Lancelotus Macedonius miles hierosolimitanus dedicavit.” Közli DE MARINIS, Tammaro: *La biblioteca Napoletana dei re d'Aragona*. Milan, 1952–1957. Ulrico Hoepli, II. 102; az illumináció a 4. kötet 161. lapján látható.

pávatollszerű virág, a valenciait öt kerek és egy pávatollszerű (az utóbbira megint csak nem fért rá több). Megegyezik a két címertartó angyal alakja is (testtartásuk éppúgy, mint fejük és szárnyaik), sőt a kezükben lévő koszorú fonadéka is azonos. Különbség mindössze abban figyelhető meg, hogy a valenciai kódex két puttójának a lába alá három-három vonallal ködszerű anyagot, egyfajta légies „talajt” is rajzolt a festő, a vázlatosan megfestett alakok pedig ezúttal kevésbé hatnak befejezetlennek. A valenciai kódexben az aragón királyi címer látható; a vatikániban, mint említettük, nehezen kivehető a címer mintája, de az biztos, hogy nem az aragóniai nyomai látszanak rajta. A két kódex másolója sem azonos. Így azt állapíthatjuk meg, hogy a két kódex festője minden bizonnyal közel azonos időpontban kaphatott két különböző személytől felkérést, és a két megbízásnak két különböző írnokkal együttműködve tett eleget. Ez az ikonográfiai egyezés tehát egyértelműen a kései datálást támasztja alá, vagyis a vatikáni kódex másodlagosságát a salzburgihoz képest. Mindenesetre érdekes, hogy a vatikáni és valenciai kódexek esetében a bianchi girari egyszerűbb változatának a század végén viszonylag ritka alkalmazásával van dolgunk, hiszen a díszítőmotívumnak ez az egyszerűbb típusa a hatvanas években élte virágkorát, de a jóval bujábban tenyésző szőlőindákat ábrázoló típusa is csak a hetvenes évekig volt igazán népszerű.³⁰

A fordításhoz használt görög kódex

Héródianosz-kódexek a korabeli Itáliában

Összesen hat olyan, görög nyelvű Héródianosz-kódexet ismerünk, amely az 1480-as években Itáliában elérhető volt. Közülük kettő (Marc. gr. 389 = V és Marc. gr. 390 = v) a velencei Marciana-könyvtárban van, ahová az egykor Rómában élő Bésszarión adományaként kerültek valamikor 1469 és 1474 között. Hármat Firenzében őriztek: a g-t (Leid. 23), mely 1425-ig Corbinellié volt, a Badia könyvtárában, az m-et (Plut. 70. 21) Lorenzo és Giovanni de Medici gyűjteményében, az l kéziratról (Plut. 70. 17) pedig nem tudható pontosan, hogy hol. A hatodik kézirat (A) valamikor 1453 után, Konstantinápoly elestét követően jutott Itáliába, de nem ismeretes, hogy kinek a tulajdonába került. Elképzelhető, hogy maga a másoló, a kijevei Iszidórosz hozta magával Görögországból, de nincs rá egyértelmű bizonyíték. Nem sokkal később azonban életjelt adott magáról a kódex: Federico da Montefeltro az ebben a kódexben olvasható Polübiosz-szövegről készíttetett magának másolatot a krétai Johannész Rhószossal (jelenlegi jelzete Vat. Urb. Gr. 101). A két szöveg kollációja egyértelműen bizonyítja az utóbbi szöveg apográf jellegét. A másolásra még 1474. augusztus 21-e előtt kellett, hogy sor kerüljön,

³⁰ AVRIL, Francois: *Dix siècles d'enluminure italienne*. Paris, 1984. Bibliothèque Nationale, 119–120; CANOVA, Giordana Mariani: *The Italian Renaissance Miniature*. In: *The Painted Page: Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550*. Ed.: Jonathan J. G. ALEXANDER. London–New York, 1994. Prestel, 29.

mert az elkészült példány Federigót még „comes Feltrensis”-ként, nem pedig az augusztus 21-e után őt megillető címen, „dux”-ként nevezi meg.³¹ A kódex később valószínűleg Mátyás tulajdonába került. A budai jelenlétre csak közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre: a Polübiosz-szöveg első kiadója, Vincentius Obsopoeus a kötet előszavában beszéli el, hogyan sikerült egy német katonának kimentenie a könyvet Budáról a török pusztításból.³²

Az 1484-ben frissen pápává avatott VIII. Ince felkérte Angelo Polizianót (vagy inkább örömmel fogadta a firenzei humanista ajánlkozását) egy addig lefordítatlan görög munka latinra fordítására. Valószínűnek tűnik, hogy sem a pápa, sem Poliziano nem tudtak erről a vatikáni kézitről. Poliziano ugyanis csak a szöveghagyomány másik ágába tartozó firenzei kéziratok alapján dolgozott, és nincs nyoma annak, hogy a vatikáni kézirat olvasatait ismerte volna. Bonfini nagyjából ugyanekkor készülő fordításáról pedig egészen biztosan nem volt tudomásuk, mert Poliziano választása kifejezetten a görög szöveg „érintetlensége”, vagyis lefordíthatatlansága miatt esett a császárkori történetíróra.³³

Bonfini példányának szövegtörténeti helye

A görög kódex ugyan elveszett, de a latin fordítás alapján a szöveghagyományozásban elfoglalt helye is pontosan megállapítható, néhány korabeli hivatkozásnak köszönhetően pedig valószínűsíthető, hogy hol tartózkodott a 15. században.

Ami a szövegtörténeti helyét illeti, a kézirat rokonsági kapcsolatait először W. Nichipor tárta föl a Héródianosz-szöveghagyomány teljes feltérképezésére

³¹ MOORE a két kézirat teljes kollációja alapján állítja, hogy a vatikáni példány a müncheninek az apográfja: MOORE, John M.: *The Manuscript tradition of Polybius*. Cambridge, 1965. University Press, 16. Ezzel szemben Daniela Gionta és Kerstin Hajdú, úgy tűnik, nem tud MOORE eredményéről, ezért dokumentálatlannak mondják az A kódex itáliai sorsát: GIONTA, Daniela: *Pomponio Leto e l'«Erodiano» del Poliziano*. In: *Agnolo Poliziano. Poeta scrittore filologo*. A cura di Vincenzo FERA, Mario MARTELLI. Firenze, 1998. Casa Editrice Le Lettere, 425–458; HAJDÚ, Kerstin: *Mit glücklicher Hand errettet? Zur Provenienzgeschichte der griechischen Corvinen in München*. In: *Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Hrsg.: Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. 25–50. /Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum I, Bavarica et Hungarica I./

³² HAJDÚ: *i. h.* 2008. (31. jegyzet) 35.

³³ „Cum Romae abhinc triennium ferme in comitatu essem florentinae legationis, [...] memini abs te mihi magna celebritate curam delegari vertendi in latinam orationem romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperirentur” – emlékezik vissza Poliziano 1487-ben írt előszavában a három évvel korábban kapott megbízatásra (*Epist.* VIII. 1). A levelet teljes terjedelmében közli GIONTA, Daniela: *Iconografia erodiana Poliziano e le monete di Lorenzo*. Messina, 2008. 5–6. Ognibene di Lonigo (Omnibonus Leoniceus) a Septimius Severus istenné avatásáról szóló részletet (4.2) fordította le Flavio Biondo kérésére; I. GIONTA, Daniela: *Storia di una citazione erodiana nella „Roma triumphans”: da Ognibene di Lonigo a Poliziano*. In: *Vetustatis indagator. Scritti offerti a Filippo di Benedetto*. Ed.: Vincenzo FERA, Augusto GUIDA. Messina, 1999. Centro Studi Umanistici, 129–153.

vállalkozó disszertációjában.³⁴ Ebben arra az eredményre jutott, hogy a Bonfini által használt görög eredeti a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Gr. 157 jelzetű kódexéhez áll legközelebb, amelyet A sziglummal szokás hagyományosan jelölni. Az általa felsorolt összekötő hibák (melyek közé több, csakis ebben a két kéziratban észlelhető lakúna is tartozik) minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a két kódexet ugyanarról az – azóta elveszett – példányról másolták.

Szövegkiadásában Lucarini további észrevételekkel járult hozzá Bonfini görög eredetije és az A kódex viszonyának tisztázásához. Három olyan szöveg helyet is sikerült találnia, ahol egyedül a Bonfini fordítása alapján kikövetkeztethető szövegvariáns őrzi meg a helyes olvasatot. Egyikük különösen tanulságos, mert a szóban forgó olvasat nemcsak a fordítás közvetítésével őrződött meg, hanem egy másik kézirat lapszéli jegyzetében is, s ez a jegyzet a kódex történetéről is információkkal szolgál. A firenzei Medici-könyvtár Conv. Soppr. 164 jelzetű kódexének (c) margójára valamikor 1496 után a kódex friss tulajdonosa, Petrus Candidus más kódexek olvasatait is bejegyezte. A variánsok többségét az egykor Corbinelli tulajdonában lévő, halála után pedig a firenzei Badia könyvtárában elhelyezett, jelenleg Leidenben őrzött, szövegkritikai szempontból igen értékes kódexből (g) írta ki. Emellett egy helyütt egy általa vatikáninak mondott kézirat olvasatára is hivatkozik, melyről Johannes Cursius (vagyis Giovanni Corsi, Ficino tanítványa és életrajzírója) révén szerzett tudomást.³⁵ A hivatkozott vatikáni kézirat és a Bonfini-féle fordítás egyezése Luca-rini figyelt föl, aki ez alapján azt is egyértelműnek látta, hogy Bonfini a szóban forgó vatikáni kéziratból fordított. Lucarini a mára elveszett kódex korabeli ismertségét is megpróbálta kideríteni. A vatikáni könyvtár dokumentumai között nem találta nyomát görög nyelvű Héródiosz-kódexnek. Végül mégis csak sikerült rábukkannia egy közvetett forrásra: a ferrarai I. Ercole herceg (1471–1505) 1488. november 22-én keltezett levelére, melyet a lucai Guazzellinak,³⁶ a vatikáni könyvtár akkori őrének írt. Ebben Ercole egy olyan történetírói listáról tett említést, amelyet Guazzelli állított össze számára a vatikáni könyvtár anyagából azzal a céllal, hogy a herceg másolatot készíttethessen róluk. A tíz tételből álló lista kilencedik helyén Héródiosz *De vitis quorundam imperatorum* című műve szerepel. Lucarini szerint ez a kódex két okból kifolyólag is nagy valószínűséggel azonosítható Bonfini görög eredetijével. Egyrészt a vatikáni könyvtárban ebből az időszakból más Héródiosz-kódex

³⁴ Walter N. NICHIPOR: *The text of Herodian's history*. Diss. Harvard University Cambridge (Mass.), 1975.

³⁵ „ὁδὼν] ὄρων: sic in bibliotheca Vaticana legisse se Iohannes Cursius testatus est, id est ὄρων de finibus, tametsi in plerisque ὁδὼν legere est.” A kódexlap fényképét közli GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 455. Megjegyzendő, hogy GIONTA nem vizsgálta meg Bonfini fordítását. A „ὄρων”-ra történő javítás ötletét később Casaubonus is felvetette konjektúrájával, természetesen anélkül, hogy Petrus Candidus lapszéli jegyzetét vagy Bonfini fordítását ismerte volna.

³⁶ BERTONI, Giulio: *La biblioteca estense e la cultura ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471–1505)*. Torino, 1903. 260–261.

nem ismeretes,³⁷ másrészt erre mutat a címmegjelölése is. Ercole levelében ugyanis egy olyan címváltozat szerepel az eredetinek elfogadott és jóval elterjedtebb *Regnum post Marcum* helyett, amely Bonfini példányára emlékeztet; abban ugyanis a *de Ro(manorum) imp(eratorum) gestis*, illetve *de Romanis imperatoribus* változatokkal találkozhatunk.

Ha Lucarini meggyőző azonosítását elfogadjuk, akkor levonhatjuk azt a nem túl merész következtetést, hogy a görög kézirat azért került nem sokkal a fordítás befejezése után a vatikáni könyvtárba, mert Bonfini innen kaphatta kölcsön. A kölcsönzés feltételezése mindenesetre nincs nehézségek és kérdőjelek híján. Arra még könnyű magyarázatot találni, hogyan kölcsönözhetette ki Bonfini a kéziratot: ehhez megvoltak a jó kapcsolatai: egyfelől Caffarelli püspök,³⁸ másfelől Lazzarelli személyében. Utóbbi szavaiból az derül ki, hogy Bonfini már 1485 előtt a Pomponio Leto köré szerveződő római humanisták közé tartozott.³⁹ A kölcsönzésnek azonban semmilyen nyoma sincs a szigorúan vezetett kölcsönzési naplóban. Még ennél is furcsább, hogy a fenti Ercole-levelet leszámítva egyetlen leltárkönyv sem említi a kéziratot, és maguk a könyvtárosok sem tudnak róla. Az adatok teljes hiányában így még az is elképzelhető, hogy Bonfini példánya mégsem a vatikáni könyvtárból került a herceghez, és a könyvtárba valamilyen más úton-módon, csak a fordítás elkészülte után jutott el, majd idővel nyoma veszett.

A szövegahagyományozásbeli rokonságon túl a két kódex sorsa (melyeket valamikor az 1420–30-as években másolhattak közös ősről)⁴⁰ történetük egy későbbi pontján ismét összeér, pontosabban közelít egymáshoz. A müncheni kódex ugyanis szintén Mátyás tulajdonába került. A két kódex azonban egymástól független szálon kötődhetett Mátyáshoz, hiszen Bonfini még nem ismerte személyesen a magyar

³⁷ DEVRESSE, Robert: *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V.* Città del Vaticano, 1965.

³⁸ Caffarelli és Bonfini kapcsolatáról l. PAJORIN: *i. h.* 2009. (4. jegyzet).

³⁹ FRITSÉN, Angela: *Ludovico Lazzarelli's Fasti christianae religionis: recipient and context of an Ovidian poem.* In: *Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn.* Ed.: Dirk SACRÉ, Gilbert TOURNOY. Leuven, 2000. 121–123. /Supplementa Humanistica Lovaniensia 16./

⁴⁰ A müncheni kódexet Ignaz HARDT (*Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum bibliothecae Regiae Bavaricae.* 2. München, 1806. 184–186), később NICHIPOR (*i. m.* 1975. [34. jegyzet] 36–37), majd MOORE (*i. m.* 1965. [31. jegyzet] 15) közelebbről nem részletezett paleográfai érvek alapján a 14. századra datálta. Velük szemben Ludwig MENDELSSOHN a 15. századra keltezte (*Herodiani Ab Excessu Divi Marci Libri Octo.* Leipzig, 1883. Teubner), a Robert Mantle RATTENBURY–Thomas Wallace LUMB szerzőpáros (*Les Ethiopiques.* Paris, 1960. Les Belles Lettres) és Aristide COLONNA (*Le Etiopiche di Eliodoro.* Torino, 1987) pedig, akik Héliodórosz szövegét adták ki, a 15. század elejére. LUCARINI a 14. századi keltezés mellett foglalt állást, ő is indokai bővebb kifejtése nélkül: *i. m.* 2005. (10. jegyzet), xxiii. A kérdésben a döntő bizonyítékot azonban Fonkićnak és Poljakovnak már néhány évvel korábban, 1989-ben sikerült megtalálnia; ők a másoló kezét a kijevi Iszidóroszéval azonosították: FONKIĆ, Boris L.–POLJAKOV, Fedor B.: *Ein unbekanntes Autograph des Metropoliten Isidoros von Kiev = Byzantinische Zeitschrift* (82.) 1989. 96–101. Ez alapján a kódex keletkezési idejét egy valamivel szűkebb időszámban lehet kijelölni: a 15. század második-harmadik évtizedében.

királyt, amikor az 1480-as vagy az azt megelőző években Héródianosz fordításába belefogott; így aligha Mátyás személyén keresztül jutott hozzá az általa használt görög kézírathoz. A müncheni kódexről, mely Héródianosz munkája mellett Polübiosz és Héliodórosz műveit is tartalmazza, mindenesetre azt biztosan tudjuk, hogy csak 1453 után került Konstantinápolyból Itáliába.⁴¹

Lucarini kiadása előszavában közli, hogy csak néhány problematikus esetben vette elő Bonfini fordításait; így talált rá három olyan olvasatra, amely helyesnek tűnő modern konjektúrákkal egyezik meg. Az első két könyv áttanulmányozása során további hat olyan szöveghelyet találtam, ahol Bonfini fordítása mögött egy másutt meg nem őrzött és talán helyes, egy-egy későbbi konjektúrával egyező olvasat sejthető. Közülük hármat emelek ki.

Az első szöveghelyen Stavenhagen illesztett egy szót a görög mondatba, egy acc. cum. inf.-es szerkezet hiányzó accusativusát: „ὁ δὲ Κόμοδος ... ἐκέλευεν αὐτῷ <πάντα> παρασκευασθῆναι ὥς διανυκτερεύσων ἐν τῷ τῶν μονομάχων καταγωγίῳ” (1.16.4), „Commodus megparancsolta (ti. Laetusnak és Eclectusnak), hogy legyen előkészítve <minden>, hogy a gladiátorok kaszányájában tölthesse az éjszakát.” A πάντα accusativus talán nem feltétlenül hiányzik, de beillesztése kétségtelenül gördülékenyebbé és világosabbá teszi a mondatot. Bonfini fordításában szerepel a szó: „Comodus (sic) ... eos cuncta parare iussit, quoniam in gladiatoria schola pernoctaturus erat” (13^r).⁴² Hozzá kell tennünk, hogy gondolhatunk arra is, hogy a „cuncta” szó mint a „parare” ige kötelező vonzata került Bonfini mondatába. Ennek az ellenérvnek úgy lehet leginkább az élet venni, ha megfordítjuk az érvet: hogy ti. talán éppen azért választotta Bonfini a „parare” igét a „cuncta” vonzattal, mert mindkét szó benne volt a szövegében; ha a „παρασκευασθῆναι” önmagában állt volna, akkor minden bizonnyal ennek megfelelő igét választott volna. Összességében tehát valószínűbb, hogy a „cuncta”-val a „πάντα”-t fordítja.

A második példával tisztább a helyzet. A kódexek egyöntetű μετρίαν olvasatával szemben Stephanus az „οὐ” tagadószó beillesztését javasolta a jelző elé: „ἐπείπερ αὐτῷ ἐπάρχω ὄντι <οὐ> μετρίαν ἀπένεμον αἰδῶ”, „minthogy vele mint parancsnokukkal szemben nem kevés tiszteletet éreztek” (2.2.1). Bonfini szövegében ott a tagadószó, ez pedig csak azt jelentheti, hogy a görög példányában is ott volt: „quoniam prefecto sibi iamdudum non mediocrem reverentiam impartiebantur” (17^r). Más kérdés viszont, hogy vajon az „οὐ μετρίαν” variáns a helyes olvasat-e. Lucarini arra hivatkozva utasítja el Stephanus konjektúráját, hogy a „μετρίος” jelző nemcsak ’mérsékelt’-et, ’keves’-et, hanem az ellenkezőjét, ’elég nagy’-ot is jelenthet, vagyis felesleges a tagadószó beillesztése. A jelző kétértelműsége miatt a kérdésben nem könnyű dönten; mindenesetre a Bonfini fordításában szereplő „non” jóvoltából most már kézírati hagyományból származó bizonyíték is szól az „οὐ μετρίαν” olvasat mellett.

⁴¹ Erről a kolofón (169^r) tudósít: „Ez a könyv Konstantinápolyból a város eleste után lett elhozva.”

⁴² Bonfini ezúttal a „ὥς” + futurum participium célhatározói jelentését nem ismerte föl, de végül is ügyesen megoldotta a helyzetet a cselekvési szándékot kifejező coniugatio periphrastica alkalmazásával.

Az utolsó szöveghelyen szintén egy olyan szó jelenik meg Bonfini fordításában, amelynek megfelelő görög szó a ránk maradt kéziratokban nem szerepel, de hiányát a modern kori filológusok érezték és jelezték. „βιοὺς δὲ ὥς οὐκ ἄγνοεῖτε, ὑπὸ πλῆθους ἀποπνιγείς διεφθάρη”, „s mivel jól tudjátok, hogyan élt: megfulladt a hatalmas mennyiségtől, abba pusztult bele” (2.2.6) – magyarázza Laetus az először sikertelenül megmérgezett, végül megfojtott Commodus halálának okait a gyilkosságba be nem avatott testőröknek. A problémát természetesen az okozza, hogy a „nagy mennyiség” önmagában megállhat-e a szövegben, vagy sem. Először Schwartz vetette föl, hogy Laetus a túl sok ételre terelhette a szót, ezért a „ὑπὸ πλῆθους <τροφῆς>” olvasatot javasolta (a kifejezés ugyanis 1.17.10-ben egyszer már előfordul). Később Lucarini a „πλησμονῆς” (’töltekezés, túlfogyasztás’) konjektúrával állt elő a „πλήθους” helyére, de kiadása kritikai apparátusában ezt az ötletét utóbb visszavonta. Bonfini szövege egy harmadik szó meglétét sejteti: „pro nimia, ut scitis, crapula suffocatus interiit” (18^r), azaz Commodusszal a sok ital végezhetett. S minthogy megfojtása előtt Commodus „a méregtől és italtól volt elgyengült állapotban” (παρειμένον ὑπὸ τοῦ φαρμάκου καὶ μέθης), nem tűnik lehetetlennek, hogy a „nimia crapula” fordulat a „μέθη” vagy valamely rokon értelmű szóból származik.

Bonfini fordítása

Héródianosz-fordításán valószínűleg több éven át dolgozott Bonfini, de teljesítménye ezúttal is messze elmarad attól a szinttől, amelyre legjobb kortársai képesek voltak.⁴³ A kudarcot nem csupán nyelvtudásának bizonytalanságai okozhatták, hanem tárgyi ismereteinek hiányosságai is, melyek főként a császárkori Róma társadalmi és politikai intézményei, vallási képzetei és szokásai terén ütköztek ki. Megfelelő kézikönyvek és segédletek híján olykor nem sikerült a kulturális távolságot áthidalnia. S ha megítélésünk szerint Poliziano fordítása messze túlszárnyalja az övét, akkor ennek elsősorban nem az az oka, hogy Bonfini esetleg a szó szerinti fordítás elavult, középkorias elvét vallotta,⁴⁴ netán rosszabb stilszta lehetett Poliziano-

⁴³ Hermogenész-, illetve Philostratosz-fordításaival két másik tanulmányban foglalkoztam; BOLONYAI, GÁBOR: *Orpheus' Sweat. Antonio Bonfini as Translator of Hermogenes and Philostratus*. In: *Acta Conventus Neo-latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*. Ed.: Joaquín Pascual BAREA – Karl ENENKEL – Amedeo DI FRANCESCO – David MONEY – Colette NATIVEL – Howard B. NORLAND – László SZÖRÉNYI, Arizona, 2010. Tempe/Medieval and Renaissance Texts and Studies/, 157–168 és BOLONYAI GÁBOR: *Philostratosz szofistái – Bonfini fordításában*. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére*. Szerk.: DÉRI BALÁZS. Bp. 2008. L’Harmattan Kiadó, 41–52.

⁴⁴ PENDLETON, Oliver R.: *Era plagiario il Poliziano nelle sue tradizioni di Epitteto e di Erodiano?* In: *Il Poliziano e il suo tempo. Atti del IV Convegno internazionale di studi sul Rinascimento (23–26 settembre 1954)*. Firenze, 1957. Sansoni, 269–270. Fryde a legjobb 15. századi fordításnak tartja Poliziano munkáját a historiográfia területén; FRYDE, B. E.: *Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. Hambledon Press, 108–113.

nál,⁴⁵ hanem sokkal inkább az, hogy egyszerűen nem értette olyan alaposan és mélyen a szöveget, mint a késő ókor világában rendkívül otthonosan mozgó Poliziano. Míg a firenzei humanista világosan átlátta és magabiztosan uralta anyagát, recanati kollégája olykor még egy-egy participiumos szerkezetben is elveszett.

Bonfini fordítási hibái nagyon széles skálán mozognak. Előfordulnak félreolvasásból eredő tévesztések is. Amikor Commodus császár először ölti magára a gladiátorok mezét és fegyverzetét, Héródianosz – Bonfini tolmácsolásában – a következőképp kommentálja az eseményt: „Hoc triste spectaculum sol ipse vidit” („Ezt a szomorú látványt maga a Nap is látta”, 1.15.7). Valójában azonban nem a Nap, hanem a nép nézte szomorúan a látványt (σκυθρωπὸν εἶδεν ὁ δῆμος θέαμα). Bonfini rosszul tagolta a szavakat, a „μ”-t „λι”-nak nézte (ezt alkalmasint nagyon könnyű), s így a „δῆμος” (‘nép’) szót „δ’ ἥλιος”-nak (‘nap’) olvasta.⁴⁶

Másutt hasonló hangzású szavakat kever össze. „Verum quandoque eum desinere oportuit edoctum Romanorum imperium a nonnullis affectari” (1.16.1) – írja az uralkodása vége felé közeledő Commodusról. „Végül azonban abba kellett hagynia (az uralkodást?), miután rájött, hogy a rómaiak feletti uralomra nem kevesen pályáznak.” Bölcs belátásra tért volna, s leendő riválisait látván, önként mondott volna le hatalmáról Commodus? Szó sincs róla. Csak az történt, hogy Bonfini a „μεμνηότα” igenevet összecserélte a „μεμαθηκότα” igenévvvel, és a szócseréből adódó értelmi vákuumot saját kútfőből merített szavaival töltötte ki – ami már a vonzatok megváltozása miatt is eleve kudarcra ítélt lépés volt (a „desinere” tárgy nélkül maradt, az „edoctum” viszont feleslegesen acc. cum inf.-et kapott). A görög szöveg jóval sötétebb képet fest a császár hatalmának közelgő végétől: „ἔδει δὲ ἄρα ποτὲ κάκεῖνον παύσασθαι μεμνηότα καὶ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν τυραννουμένην” („Akkor már végre véget kellett, hogy vessenek Commodus őrjöngésének és a rómaiak feletti zsarnoki uralomnak.”)⁴⁷

Hasonlóképp, Perennius nem azokat távolítja el a fiatal Commodus közeléből, „akik Commodust szerették” („qui Comodum amabant”), hanem „akikkel szemben Commodus szégyent érzett”, „akiktől tartott” (οὐς καὶ ὁ Κόμοδος ἦδεῖτο, 1.9.1).

⁴⁵ Sőt, egyes vélemények szerint ennek épp az ellenkezője az igaz. Poliziano fordítását már a római humanisták többsége sem fogadta lelkesen, főként a cicerói normáktól eltérő vonásai és ritka szavak mintájára saját maga által képzett fordulatai miatt; l. GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 425–430. A mai kutatók közül Kulcsár Péter, illetve Martellini ítéli meg úgy, hogy Bonfini választékosabb stílusban írt Polizianónál. KULCSÁR a tömörségre hivatkozik: *i. h.* (1. jegyzet) 233. Ennek valójában az az oka, hogy Bonfini rengeteg szót és szókapcsolatot kihagy a fordításából. Martellini néhány hendiadyoinra és kétségtelenül ügyes fordulatra hívja föl a figyelmet, melyeket valóban megindokolható módon és szerencsés kézzel szőtt mondataiba Bonfini: *i. m.* 2007. (10. jegyzet) 73–76. Az összkép azonban, mint látni fogjuk, azt mutatja, hogy Polizianóhoz képest Bonfini összehasonlíthatatlanul pontatlannabb, s vele ellentétben alig ad vissza bármit is Héródianosz retorikai bravúrjaiból, tömör és árnyalt megfogalmazásaiból.

⁴⁶ „triste Romano populo spectaculum id visum” (Poliziano; a továbbiakban: Pol.).

⁴⁷ „Ceterum ipsum quoque desinere aliquando ab sua vecordia et civitatem tyrannide liberari oportebat” (Pol.).

Bonfini alighanem az „ἡδέϊτο” (’szégyent érzett’) igét a hasonló hangzású „ἡδετο”-nak értette (’kedvelte’), s az sem zavarta, hogy ez az ige deponens és dativus vonzattal jár, így az általa feltételezett jelentés szintaktikai okok miatt sem lehetséges.⁴⁸

Az esetek egy jelentős részében azonban, úgy tűnik, nem szavak összekeverése áll a félrefordítás hátterében, hanem egyszerűen egy-egy szó fel nem ismerése. „ἀνοιμώξασα καθ’ ἑαυτήν” („feljajdulva magában”, 1.17.5) – olvassuk Marciáról, amit Bonfini így ad vissza: „secum cogitans” („magában gondolkozva”). A tévedés nem súlyos, s minthogy ezúttal nincs olyan szó, amellyel összetéveszthetőnek tűnik az igenév (hacsak nem az „οἶμαι” igéből eredeztette), elképzelhető, hogy Bonfini nem ismerte fel, melyik ige alakjáról van szó, s találmányra írt be helyette egy másikat, ami a szövegösszefüggésbe nagyjából beleillőnek tűnt számára.⁴⁹

Ehhez a kényelmes (de kétes) megoldáshoz elég gyakran fordult. A Commodus holttestét elszállító szolgálkáról írja a történetíró, hogy nem vizsgálták meg a tetemet, „ἐπεὶ μηδ’ αὐτοῖς διέφερε ταῦτ’ εἰδέναι” („mivel őket sem érdekelte, hogy ezt [ti. halálának körülményeit] megtudják”, 2.1.2).⁵⁰ Bonfini nem jött rá, és nem is próbálta kideríteni, hogy mit is jelent a „διέφερε” dativus vonzattal, ezért megelégedett egy házilag kikövetkeztetett jelentéssel: „postquam videre non contigit” („miután nem volt rá módjuk látni”). Az így keletkezett mellékmondat magyarázatnak nem igazán meggyőző, és ez a példa jól rávilágíthat a fordításnak arra a gyengeségére is, hogy Bonfini egyáltalán nem zavarja, ha homályos értelmű mondatok szerepelnek szövegében.

Más kategóriába sorolhatók azok az esetek, amikor Bonfini szó szerint fordít ugyan, de nem a szövegösszefüggésnek megfelelően választja ki az adott, amúgy jól dokumentálható szótári jelentést. „τί δὴ μέλλετε”; („Akkor hát mit haboztok?”, 2.1.7) – szegezi a kérdést feltételezett gyilkosainak Pertinax. „Quae debetis?” („Mivel tartoztok?”) – szól Bonfini verziójában ugyanez, az adott helyzetben értelmezhetetlenül. A „μέλλω” ige elvben valóban kifejezhet kellést, akárcsak a latin „debeo”, de csak egyfajta homályosan érzett sorsszerűséget (szemben a latin igével, mely jóval tágabb értelemben használatos). Ezúttal azonban a „μέλλω” nem kellést, hanem késlekedést fejez ki, a „debeo” így semmiképpen sem lehet a megfelelője. A zavart pedig az fokozza tovább, hogy Bonfini a „τί” kérdő névmást is tévesen a „μέλλω” vonzatának hitte, ezért adta vissza a „debetis”-hez tartozó „quae”-vel.⁵¹

Végül vannak olyan esetek, amikor a latin szöveg olyan mértékben és önkényességgel rugaszkodik el a görög eredetitől, hogy az utóbbira szinte nem is lehet ráismerni a végeredmény alapján. „ταραχῆς δ’ οὔσης περὶ τὸ προάστειον τοῦ τε Κομόδου ἐν τοῖς ἀνακεχωρηκόσι τόποις ἡδοναῖς σχολάζοντος” („Amikor lázadás tört ki a külvárosban és Commodus félreeső helyeken az élvezeteknek adta át magát, ...”, 1.12.6). A mondat első fele radikális átalakításon esik át Bonfini kezén:

⁴⁸ „quos imperator verebatur” (Pol.).

⁴⁹ „secum ingemiscens” (Pol.).

⁵⁰ „quae ad se parum pertinere arbitrabantur” (Pol.).

⁵¹ „Quid statis?” (Pol.).

„Suburbanum obsidet natura loci et arte munitissimum ubi se Commodus voluptatibus exercebat.” „Commodus megszállja a hely adottságaiból adódóan és mesterségesen is védett külvárost, és ott az élvezeteknek adta át magát.” A mondat első hét szavából egyedül a „suburbanum” jelenléte indokolható; az összes többi csak a fordítói fantázia terméke. Mentségére legyen mondva, hogy Bonfini nem teljesen önkényesen konfabulált, hanem a „félreeső helyek” korábbi leírása alapján (1.12.2) pótolta ki azt a részt, amit valószínűleg nem értett.⁵²

A szabadjára engedett képzelet leglátványosabb példája a következő szöveghelyhez kötődik: „λαβὼν γραμματεῖον τούτων δὴ τῶν ἐκ φιλύρας ἐς λεπτότητα ἡσκημένων” („írótablát vett elő, egy olyat, amelynek vékonyra kimunkált lapjai hársfaháncsból készültek” 1.17.1). A különleges írótabla aprólékos leírásával Bonfini láthatóan nem tudott mit kezdeni, ezért nekiállt blattolni: „sumpto libello hisque ex fiducia in suspitionem adductis ...” Vagyis: „írótablát vett elő, és akik bizalmából kiesve gyanúsak lettek előtte” (azoknak felírta rá a nevét – szól a folytatás, már helyesen).⁵³

Az eredeti szöveg és Bonfini fordítása összevetésekor gyakran találkozni azzal, hogy egy-egy kifejezés vagy akár szerkezet egyszerűen hiányzik a latin változatból. Hogy ennek hátterében az áll-e, hogy Bonfini nem értette a görög szavakat, vagy csak nem vette őket észre, eldönthetetlen. Mindenesetre – a Teubner-kiadást alapul véve – oldalanként átlagosan két-három ilyen eset fordul elő.

Végezetül említést érdemel az a hibatípus, amikor egy-egy szellemes mondás csattanója vész el a fordításban. Héródianosz bővelkedik az efféle nyelvi leleményekben; valamennyit számon kérni a fordítón nyilvánvalóan igazságtalan volna, de rendszeres elmaradásuk mindenképp a fordítás komoly gyengeségének nevezhető. Az alábbi példában teljes egészében elsikkad a poén. Commodus a Napistennek állít szobrot, talapzatára pedig saját nevét íratta föl, de a hivatalos „Germanicus” mellékneve helyett – gladiátorörületéhez méltó módon – az „ezer gladiátor legyőzője” fordulattal mutatja be magát: „ἀντὶ δὲ Γερμανικοῦ μονομάχους χιλίου νικῆσαντος” (1.15.9). Bonfini éppen a két leglényegesebb szót hagyja ki a szövegből, a ’helyett’ prepozíciót és a ’gladiátor’ főnevet: „basi subscripsit [...] Germanici imperatoris milia superantis” („az alapzatra ezt íratta: Germanicus császár, ezrek legyőzője.”)⁵⁴

Bonfini fordításának legkomolyabb hiányosságai azonban nem is annyira a lexikai-szemantikai, mint inkább a szintaktikai szinten jelentkeznek. A többszörösen összetett mondatok pontos visszaadásával meg sem próbálkozik, helyette rendre egyszerű mondatokra tördeli őket. Különösen feltűnő, mennyire könnyedén fordítja a nem indicativusban álló igei alakokat úgy, mintha azok indicativusban állnának, s változtatja meg ezáltal a tagmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolatokat.

⁵² „Cum autem suburbanum omne tumultu compleretur, et Commodus ipse in alto secessu voluptatibus indulgeret” (Pol.).

⁵³ „sumpto in manus libello, quales de philyra tenuissimi [...] fiunt” (Pol.). A különleges táblára a Miscellanea egyik fejezetében is kitér (I 72), melynek autográf kéziratában a margón erre a szöveghelyre is utal; I. GIONTA: *i. m.* 2008. (33. jegyzet) 33.

⁵⁴ „in basi subscripsit [...] pro Germanico mille gladiatorum victorem” (Pol.).

Ugyanilyen sok gondja akad a különféle participiumos szerkezetek jelentésével is; helyhiány miatt azonban ezek példáitól most eltekintek.

Befejezésül egy utolsó kérdésre térnék rá: miért vállalkozhatott Bonfini éppen Héródianosz művének lefordítására? A történeti műfaj és a mű lefordíthatatlanságából adódó kihívás mellett döntését talán befolyásolhatta maga a műben tárgyalt korszak (a római császárkor 2–3. századi világa, amit még érdekesebbé tehetett a szerzőnek a császárok személyére koncentrálnak megközelítésmódja), s választása esetleg a római régiségek iránti érdeklődésével⁵⁵ is összefügghetett. Erre következtethetünk a salzburgi kódex lényegét kiemelő margináliáiból, a *Symposion*ban olvasható egyik hivatkozásából (mely a császárok istenné avatása kapcsán utal Héródianosz leírására), s végül Bonfini szellemi környezetéből, mely bizonyíthatóan érdeklődött Héródianosz iránt is. A Pomponius Leto körül csoportosuló római humanistákról van szó: az 1468-as betiltása után újjáalakult római Akadémia tagjairól, akik egyfelől a császárkor, másfelől a tárgyi emlékek, főként feliratok és érmék iránt mutattak különleges érdeklődést.⁵⁶ Bonfininak a római Akadémia tagjaihoz fűződő szoros kapcsolatát Ludovico Lazzarelli *Fasti Christianae religionis* című, 1475–1480 között született, illetve 1486 táján átdolgozott művének egy részlete bizonyíthatja. Műve elején Lazzarelli azokat a barátait sorolja föl, akiknek megmutatta költeményét, s a Pomponio Leto körébe tartozó humanisták között megemlíti az időközben Pannoniába távozott Bonfini (és Cinzio) nevét is: „nec gloria parva est / Inter tot vatum nomina posse legi. / His possem, Antoni, te iungere, te quoque Cynthi, / At vos nunc vates Pannonis ora tenet. / Inclyta Mathiae refovent vos atria regis” (*Fasti* 13–16).⁵⁷

Mindenesetre ha Bonfini Rómából kapta nemcsak a kódexet, de a szellemi ösztönzést is a fordításhoz, elég furcsának tűnik, hogy munkájáról ennyire nem tudott senki. Még Pomponio Leto sem reflektált rá, pedig ő nagyon alaposan tanulmányozta és gazdag jegyzetekkel látta el nyomtatott Poliziano-fordítását.⁵⁸ Mondhatjuk, nem először történik meg ez Bonfinival: Naldo Naldi, aki pedig jól ismerte Bonfini fordítói

⁵⁵ Bonfini epigráfia iránti érdeklődéséről I. RITÓKNÉ SZALAY Ágnes: *A római föliatok gyűjtői Pannoniában*. In: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Szerk.: JANKOVITS László. Bp. 2002. Balassi Kiadó, 75–86.

⁵⁶ Egy másik kódex a Héródianosz-szöveg iránti érdeklődésnek egy másik oldalára világít rá. Ahogy ezt GIONTA meggyőzően bizonyítja, Lorenzo Medici olyan díszkódexet készíttetett magának az Attavante–Neri párossal, amelynek illusztrációi a gyűjteményében őrzött, császári portrékat ábrázoló érmék alapján készültek. A képi program tervezésében GIONTA szerint maga Poliziano vett részt: nemcsak fordításával bizonyította a görög történetíró iránti érdeklődését, hanem a filológusi műveiben is számos esetben hangsúlyozta az érmék és a tárgyak fontosságát, és kiaknázta forrásértéküket; GIONTA: *i. m.* 2008. (33. jegyzet), különösen 19–29.

⁵⁷ FRITSÉN: *i. h.* 2000. (39. jegyzet) 123–124.

⁵⁸ L. GIONTA: *i. h.* 1998. (31. jegyzet) 434.

munkásságát,⁵⁹ szintén hallgatott a Héródianosz-fordításáról, miközben a Polizianóét hosszan és lelkesen méltatta.⁶⁰

Függelék

A salzburgi (UB M II. 135) és a vatikáni kézirat (Vat. Ross. 483) egybevetése Héródianosz 1.7.6–2.15.7 alapján

A Va őrzi a helyes olvasatot:

Ad urbem dehinc festinat, sacellum Iovis ceteraque templa **referens** se revisurum **Va** (3^v7)

referens *om.* **S** (1^r) (Her. 1.7.6)

De quibus optime meritis es, hos **potissimum** habes inimicos **Va** (6^v23) potissimos **S** (8^v) (οὐς μάλιστα εὐηγέτησας, τούτους ἐχθροὺς ἔχεις, 1.13.2–3)

in **conficiendis** propria manu feris nimium occupatus **Va** (7^v15–6) in conficientis **S** (11^r) (ὑποσχόμενος τὰ τε θηρία πάντα ἰδίᾳ χειρὶ κατακτενεῖν, 1.15.1)

non [...] prodire, sed [...] egredi [...] volebat, ac [...] talis populo Romano **aspici** **Va** (8^r42)

aspicitur **S** (13^r8)

quosque noctu iam necari oporteat **Va** (8^v12) quousque **S** (13^v)

Nec deliberationis nec **morae** tempus illum **Va** (9^r2) nec more tempus **ullum** erat **S** (14^v)

Illi Martia facile **se** daturam pollicetur **Va** (9^v3–4) *se om.* **S** (14^v)

Hunc vitae, inquit, finem me habere sperebam **Va** (9^v21–22) Hoc **S** (16^v)

promulgata Severianae victoriae **fama** **Va** (18^v43–44) fame **S** (40^v) (3.2.6)

Peonia **Va** (24^r19) Poeonia **S** (51^r), *sed in margine Peonia a manu Bonfinis scripta est* **quondam** **Va** (24^r) **condam** **S** (52^v)

haec quae **dicuntur** **Va** (26^v24) haec quae dicimus **S** (60^v) (τὰ εἰρημμένα, 3.9.7)

S első kezének (Johannes) a hibáját a második kéz (Bonfini) javítja ki:

blasfemabant (17^v) *litteras ph litterae f superscripsit Bonf*

S őrzi a helyes olvasatot:

simulari **S** (1^r) simulare **Va** (3^v19)

perniciosa **s<ib>**ⁱ universoque senatui consuleret **S** (2^r) perniciosa fratri **Va** (3^v41) (ὀλέθρια βουλευσασθαι αὐτῷ τε καὶ πάσῃ τῇ συγκλήτῳ, 1.8.4–5)

vocem suo capiti **insultantis** **S** (2^v) vicem suo capiti insultentis **Va** (4^r10) (τῆς τοῦ ἐπιδραμόντος φωνῆς, 1.8.8)

multum **pecuniae** coegerat **S** (2^v) pecuniae *om.* **Va** (4^r22)

⁵⁹ „Hinc bene qui veteres quicquid scripsere Pelasgi / Transferat in Latium Picens Antonius ille / Doctus adest, aperitque tibi Rex cuncta iubenti / Graecia quae scripsit, datque illa legenda Latinis.” (NALDI: *De laudibus augustae bibliothecae carmina* 1.136–139).

⁶⁰ NALDI: *i. m.* 2. 363–374.

- Tales ... poenas S (3^v)** **Talis ... poenas Va (4⁴⁵)**
calumpniari S (3^v) **calumpniare Va (5¹⁻²)**
 dum omnia **credit S (4^r)** **redit Va (5¹⁵)** (πιστεύσας ὁ νεανίας, 1.9.9)
 a nemine **observatus S (5^v)** **servatus Va (5¹⁵)** (μηδενὸς προφυλαττομένου, 1.10.6)
 manu **tactum S (5^v)** **manu factum Va (5²⁷)** (οὐδὲ ψαυστὸν χειρὸς ἀνθρωπίνης, 1.11.1)
iamdudum crudele iudicium subitura S (6^r) **iam tam Va (6⁵)**
 Romani simul dei numen ac virginis sanctitatem **admirantur S (6^v)** **admitte Va (6¹⁰)** (ὁμοῦ δὲ τὸ ἐναργὲς τῆς θεοῦ καὶ τὸ σεμνὸν τῆς παρθένου Ῥωμαῖοι ἐθαύμασαν, 1.11.5)
 degit: tribunali **S (6^v)** **deguntribulani Va (6¹¹⁻¹²)**
 hunc fore **s<ib>¹** **saluberrimam S (7^r)** **sibi om. Va (6¹⁸⁻¹⁹)** (mégtha a görögben nincs is nyoma a visszaható névmásnak: σωτήριον εἶναι ἐδόκει, 1.12.1)
 ut **et** regii corporis custodiam ageret, et ... praeesset. **S (7^v)** **et (primum) om. Va (6³³)** (τὴν τε τοῦ σώματος φρουρὰν καὶ τὴν τοῦ θαλάμου ἐξουσίαν ...ἐγχειρισθῆναι, 1.12.3)
 imperatoris **equites universos S (7^v)** **imperatoris aequitas Va (6⁵)** (πάντες οἱ βασιλεῖοι ἵππεῖς, 1.12.6)
 quisque in Cleandri potestatem **veretur S (8^r)** **vertitur Va (6¹²)** (δέει τῆς Κλεάνδρου ἐξουσίας, 1.13.1)
hic eum habebat infensum S (8^v) **haec Va (6²⁵)**
 tanti mali his **miseris auctorem S (8^v)** **tanti mali demerseris Va (6²⁷)**
ad mortem eduxeris S (8^v) **a morte eduxeris Va (6²⁸)**
 nondum ... scientem, **sed suspicantem S (9^r)** **sed om. Va (6³⁴)**
 Ad haec Commodus nequid in eum populus **moliatur, vehementer timet S (9^v)** **molitur Va (7⁸)**
 Tot periculis liberatus propter spem omnibus **offerebatur S (9^v)** **offerebantur Va (7¹⁰)** (προσφέρετο, 1.13.7)
 reliqua **vitae scelera S (10^v)** **reliqua eius Va (7²)** (τὰ λοιπὰ τοῦ βίου ἀνέφερον ἀμαρτήματα, 1.14.7)
 ne ipse quidem haec latere **volebat S (10^v)** **volebant Va (7³)** (οὐδὲ αὐτὸς λανθάνειν ᾔθελεν, 1.14.7)
 Romanam regiamque **per<son>am exutus S (10^v)** **personās Va (7⁷)** (ἀποδυσάμενός τε τὸ Ῥωμαίων καὶ βασιλείον σχῆμα, 1.14.8)
 post verbum **locavit lacunam nuntiat Bonf scribens <Grae?>co (esetleg <lo?>co) defuit S (11^r)** **Va lacunam non indicat (7¹⁴)**
 quos omnes certa manus iaculatione **superabat S (11^r)** **superabant Va (7²³)** (οὓς πάντας εὐχειρία ὑπερέβαλλεν, 1.15.2)
 gladiatorum praeclaro quoquo se **praestantiorem appellari edixit S (12^v)** **praesentionem appellari eduxit Va (8¹⁹)** (τῶν μονομαχούντων ἐνδόξου τινὸς προτετελευτηκότος ὀνόματι καλεῖσθαι προσέταξε, 1.15.8-9)
inconsultam turpemque mentem eius accipiens S (12^v) **inconsultem Va (8⁴⁶)**
deinceps S (13^v) **deindeceps Va (8¹⁴)**
 Sed ne mulierem quidem nentem **praevenies** („egy szövé asszonynál sem érsz többet”) **S (14^r)** **praevenies Va (8³⁸)** (οὐ καταπρόιξη αὐτὸς μεθῶν νηφούσης γυναικός, 1.17.6)
 Eclectus lecto libello **percussus S (14^v)** **percussus Va (8^v)** (ἐκπλαγείς, 1.17.6)
 Nec deliberationis nec more tempus **illum erat S (14^v)** **nec morae tempus illum Va (9²)**
 timentes, ne dum totum revomeret venenum **e vestigio resipisceret S (15^r)** **est vestigio Va (9²⁰)**
 Comodi manum **recognosce S (17^r)** **recognosceret Va (9³⁷)** (γνωρίζεις δὲ τὴν Κομόδου χεῖρα, 2.1.10)
 non mediocrem reverentiam **impartiebantur S (17^r)** **impartiebant Va (9⁴⁵)**
consueverant S (17^v) **consueverat Va (10¹⁵)**
 ducto Pertinace accessere. Letus **S (18^r)** **ducto Pertinace accessere. Letus om. Va (10¹⁷)**
Nos autem cum populo Romano S (18^r) **Non autem eum Va (10²⁴⁻²⁵)** (ἡμεῖς τε καὶ ὁ δήμος τῶν Ῥωμαίων, 2.2.7)

virum **vobis** duximus aetate venerandum **S** (18^r) virum nobis duximus **Va** (10^r) (ὁμῖν ἄγομεν ... ἄνδρα τὴν μὲν ἡλικίαν σεμνόν, 2.2.7)
ad fluviorum **ripas** et in ultimis imperii Romani finibus militantes **S** (18^r) fluviorum ripis **Va** (10^r32)
 quae **hoc duce** passi sunt **S** (18^v) in hoc duce **Va** (10^r35)
 imperio **cedo** **S** (19^v) caede **Va** (10^v22) (σοὶ τε τῆς ἀρχῆς παραχωρῶ, 2.3.4)
Lentus tandem in imperatoriam sellam ascendit **S** (19^v) Laetus **Va** (10^v25)
 quod quidem omne Niger **circumsepsit** **S** (41^r) circumseptum **Va** (19^r)
praedatur **S** (50^r) praedat **Va** (22^v11)
deventus enim multis navibus **S** (50^v) defectus **Va** (22^v34)
 pacem agebat. **In ocio degebat** **S** (51^r) In ocio degebat *om.* **Va** (23^r2)
omnino **S** (51^r) omnino **Va** (23^r4)
irritat **S** (51^r) irratat **Va** (23^v10)
incessu **S** (51^r) incensu **Va** (23^v)
 nil contra **dixit** **S** (51^r) dux **Va** (24^r7)
 Ego vero promisi: nequomodo me facinus **accusante**, rem alii **demandaret** (55^r) accusantes rem alii demandarent **Va** (24^r29–30)
 insatiabili **rerum** cupiditate **S** (55^v) rem **Va** (24^v)
 Britanni ... legatos **mittunt** **S** (57^r) mittit **Va** (25^v2)
 seni patri **mortem** inferrent **S** (58^v) mortem *om.* **Va** (26^r5)
 Romam revertebantur **S** (59^r) vertebantur **Va** (26^r22)
 cineres cum aromatibus in urnam alabastri **reconditos** Romam referunt **S** (59^r) reconditis **Va** (26^r23–24)
 e **ministris** aliquem **S** (59^v) e ministros **Va** (26^r)
 totusque **locus** **S** (61^r) lectus **Va** (27^r3)
captam lampada **S** (61^v) capta lampada **Va** (27^r)

Szerzői kéziratra visszavezethető, közös hiba:

qui Parthorum cumulo minimum poterat expleri **S** (1^r) **partorum** corr. Iohannes ipse Parthorum **Va** (3^v18) (τῶν μὲν προσκυμένων ἀεὶ καταφρονήσει, τῶν δ' οὐπω παρόντων ἀπλήστῳ ἀντιποιήσει, 1.8.2)
 Haec Maurusiis Istrutheis multo velociora **S** (11^v) Istrutheis **Va** (7^v43) *correx* **strutheis**
 pro voto autem et voluntate mea: tanquam servator benemeritus **S** (54^r) *om. Joh, scripsit Bonf*

GÁBOR BOLONYAI

On Bonfini's translation of Herodian

Before entering Matthias' service, Antonio Bonfini dedicated to the king, among his other literary products, his freshly made translation of Herodian as well. The manuscript presented, which was partly copied by the author himself, is now kept in Salzburg (UB M II. 135). The text, however, is preserved in another copy (Vat. Ross. 483), neglected by most specialists of the field. This paper has a threefold aim. First, it examines the textual relationship of the two versions. Second, it analyzes the value of Bonfini's – now lost – Greek original, as it can be extrapolated on the basis of the Latin translation, in constituting Herodian's text, whether it contained readings not preserved in other manuscripts. Third, it compares Bonfini's translation to that of Poliziano, which was made roughly at the same time or slightly later, but independently of his much less known colleague's version.

KERTÉSZ BALÁZS

Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban

A Bajor Állami Könyvtár Clm 9071 jelzetű, a ferences rendhez köthető szövegeket tartalmazó kézirata Magyarországon készült a 16. században. A müncheni könyvtár latin nyelvű kódexeinek katalógusa 1874-ben röviden ismertette a kötet tartalmát.¹ Friedrich Keinz, a könyvtár munkatársa 1879-ben további adatokkal bővítette a kéziraatra vonatkozó ismereteket, és közölte az abban található két magyar szövegegléket.² A hazai szakirodalomban elsőként Csontos János adott hírt a kötetről 1882-ben, azonban az 1874-es müncheni katalógusból átvett leírásból több tartalmi egységet is kihagyott.³ A kézirat az 1882-ben megrendezett nagyszabású könyvkiállításon is látható volt.⁴ A rendtörténetírás korán felismerte a kötet forrásértékét: Kollányi Ferenc a müncheni kéziratot is felhasználta 1898-ban megjelent terjedelmes tanulmányában, amelyben a magyarországi obszerváns vikária (1523-tól szalvatoriánus provincia) felépítését, működését mutatta be.⁵ A kutatás a későbbiekben is hasznosította a gyűjtemény egy-egy tartalmi egységét; a további szakirodalomra a tanulmány megfelelő helyein utalok. Megemlítenéd, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek történetét feldolgozó legújabb monográfia szerzője nem aknáztá ki a kéziratot, jöllehet tud a létezéséről.⁶ A kötet teljes körű

¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 9071. HALM, Carolus-MEYER, Gulielmus: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi II Pars I. Codices num. 8101–10930 complectens*. München, 1874. 80–81. A kézirat digitalizált formában is megtekinthető: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0001/bsb00017411/images/index.html>. A kutatást a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj tette lehetővé.

² KEINZ, Friedrich: *Zwei alte Ungarische Texte aus einer Handschrift der K. Bayer. Hof- und Staatsbibliothek*. München, 1879.

³ CSONTOSI János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1882. 202–240., a ferences kézirat: 217.

⁴ *Könyvkiállítási emlék*. Bev.: RÁTH György. Bp. 1882. 42. (132. sz.)

⁵ KOLLÁNYI Ferenc: *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében*. = Századok (32.) 1898. 317–327, 405–419, 510–518, 600–620, 716–731, 814–821, 909–930.

⁶ CEVINS, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle. (vers 1450–vers 1540)* Roma, 2008. Istituto storico dei Cappuccini /Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83./ A kéziratos források felsorolásában (627–632) a müncheni kézirat nem szerepel. Utalások a kézira-ra: 26, 94, 167., 69. jegyzet. A monográfiához l. Molnár Antal recenzióját: MOLNÁR Antal: *Egy válság anatómiája*. = Buksz (20.) 2008. 216–224.

feldolgozására, amely a fizikai leírás és a teljes tartalmi feltárás mellett a kézirat keletkezését, rendeltetését és sorsát is vizsgálja, eddig még nem került sor. Jelen tanulmány erre a feladatra vállalkozik.⁷

A kézirat leírása

A kötet összesen 144 papírlévléből áll, méretük 160 × 106 mm. A hátsó kötés-tábla belső oldalára ragasztott cédula szerint a kéziratot 1965-ben restaurálták. Az első és az utolsó levelet ekkor illesztették a könyvtesthez, tehát az eredeti kézirat 142 fölióból áll.

Vízjel csak néhány levélen ismerhető fel, mindig a felső belső sarokban.⁸ A víz-jeleknek minden esetben csak a töredéke látható, egyrészt azért, mert a legnagyobb részüket levágták, másrészt azért, mert a maradék részben eltűnik a levél gerinc felőli behajtásában. A filigránok azonosítása az elmondottak következtében lehetetlen.

A kötetben két levélszámozás található, mindkettő a rektók jobb felső sarkában. A korábbi, valószínűleg 16. századi számozás kihagyja a beíratlan leveleket, így 106-ig jut el. A későbbi számozás a beíratlan föliókat is figyelembe véve hibátlanul végigmegy a kéziraton, így 142-ig jut el. A továbbiakban ezt a számozást veszem figyelembe. Az első levél az eredeti kézirat előzéklapja.

A szöveg végig egyhasábos. Sok oldalon látható keretvonalazás, néhány oldalon a sorvonalazás és a punctorium is látszik. Az írástükör 115–120 × 70–75 mm. A sorok száma 22–28. A kezekre a tartalmi egységek ismertetésénél térek vissza. Az alábbi oldalak beíratlanok: 1v, 20v–44v, 45v, 88v, 90v–93v, 103v, 121r, 124v–133v.

A kéziratot restaurált, vaknyomásos, fatáblára húzott bőrkötés védi.⁹ A restaurálás során papírelőzőket ragasztottak mindkét tábla belső oldalára, továbbá az elülső tábla belső oldalára felragasztottak egy, a hátsóéra pedig két papírcsíkot. Mindhárom csíkon latin szövegtöredék olvasható. A három szöveg minden bizonnyal az eredeti kötés kiragasztott előzékeiből származik.

A müncheni könyvtár bélyegzője a következő oldalakon látható: 1r, 2r, 142v.

⁷ A kéziratból idézett szövegek átírási elvei a következők. Az eredeti szöveg helyesírását bizonyos esetek kivételével megőriztem, a rövidítéseket jelölés nélkül feloldottam. Az egyszerű betűtévészteket jelölés nélkül javítottam, a nyilvánvalóan hibás alakokat a főszövegben javítottam, az eredeti alak a lábjegyzetben olvasható. Az *u* és *v* betűket, valamint a *ti* és *ci* betűkapcsolatot a mai gyakorlat szerint egységesítettem. Az ünnepek nevét nagy kezdőbetűvel írtam. A szövegeket értelem szerint központosítottam, a bekezdésekre tagolt szöveget változatlanul közöltem. A szövegközlésnél alkalmazott jelek: [...] = megfejtetlen szó vagy betű(k); [] = saját kiegészítéseim.

⁸ 21, 28, 127, 128, 131 és 132. levél, mindegyik beíratlan.

⁹ Korábban papírtáblás bőrkötés védte a kötetet, l. KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 6.

A kézirat tartalma

Az áttekinthetőség érdekében a tartalmi egységeket leíró kezeket sorszámokkal láttam el, a számozás a kezek előfordulásának sorrendjében halad. A kötet számos marginális bejegyzést is tartalmaz, bemutatásukra mindig az adott tartalmi egységnél kerül sor. Azokat a kezeket, amelyektől csak marginális bejegyzés származik, a sorszámozásnál nem vettem figyelembe.

1) Az előlő kötéstábla belső oldalán olvasható másfél sornyi latin nyelvű szövegtörödéket az első kéz írta le. Itt jegyzem meg, hogy a kötet tartalmi egységeinek döntő többségét ez a kéz másolta le, ezért a továbbiakban főkéznek nevezem.

2) Az előzéklap rektóján négy bejegyzés olvasható, ezek közül az első szöveg egy bibliai citátum.¹⁰ Az idézetet a második kéz írta le.

3) A második kéz írta be az előzéklap rektójára a második szöveget is, közvetlenül a bibliai citátum alá.

„»Filie Syon lugent, eo quod non sit, qui veniat ad solemnitatem.«¹¹ Licet Hyeremias propheta dixerit hoc verbum captivitatem populi sui deplorans, tamen hoc poterit quisque intelligens exclamare, tantam captivitatem animarum, tantam declinationem de semitis iustitie et viis equitatis in mundo universo discernens. Vie enim dicuntur amantium desideria animarum, quibus ad Dewm et ad supernam civitatem Hyerusalem super omnem rationem et intellectum etiam in terreno corpore habitantes anime sublevantur. Que vie etiam¹² lugere dicuntur, eo quod non sit, qui ad tantam solemnitatem aspiciat, eo quod abiecta vera sapientia tam clerus, quam populus mundanis deliciis vel inutilibus cwriositatibws se immergat. Hec Bona. in principio sew¹³ prefatione Mistice theologie.”

A citátum végén olvasható hivatkozás szerint a szöveg Szent Bonaventura *Theologia mystica* című munkájának előszavában található. A szóban forgó művet 1495-től 1866-ig valóban Bonaventura írásai között nyomtatták ki, szerzője azonban nem a ferences szent, hanem Hugo de Balma (†1305?) kartauzi szerzetes.¹⁴ A kéziratba bemásolt citátum a *Theologia mystica* előszavának az eleje, a másoló hivatkozása tehát pontos.¹⁵

4) Az előzéklap rektóján olvasható harmadik bejegyzés a kézirat sorsára vonatkozik:

¹⁰ „Tertii Reg. XI.: Dixit Dominus Salamon: Disrumpens scindam regnum tuum, et dabo illud servo tuo. Verum tamen in diebus tuis non faciam propter David, patrem tuum.” Vö. III Rg 11, 11–12.

¹¹ Vö. Lam 1, 4.

¹² A sor fölé írva.

¹³ A sor fölé írva.

¹⁴ *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 27. Nordhausen, 2007. Verlag Traugott Bautz, 706–715. A szócikk szerzője James HOGG.

¹⁵ Az alábbi kiadást használtam: BONAVENTURA: *Opuscula*. Strassburg, 1495. A használt kötet: OSzK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 299/2. 173r–v. Vö. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. 1–2. Ed.: Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ. Bp. 1970. 1: 241. (735. sz.) (A továbbiakban: SAJÓ–SOLTÉSZ: i. m.)

„Iste constitutiones invente sunt per me, fratrem Stephanum de sancto Ladislao eodem tempore occurrente guardiano de Gyenges, inter libros patris fratris Francisci de Zegedino, in sua ladula post mortem eius. Et bona fide fateor et protestor. Anno Domini 1560.”

A szöveget Szentlászlói István gyöngyösi gvárdián írta le 1560-ban (harmadik kéz). A bejegyzés szerint Szentlászlói a konstitúciókat – a kézirat nyolcadik tartalmi egységéről, az obszerváns ferencesek 1499. évi atyai közgyűlésén elfogadott konstitúciókról van szó – az elhunyt Szegedi Ferenc testvér ládájában, a könyvei között találta.

5) Az előzéklap negyedik bejegyzése a harmadikhoz kapcsolódik: kiegészíti annak tartalmát, emellett további rendtörténeti adatokkal is szolgál (negyedik kéz).

„Et petierat¹⁶ hanc constitutionem frater Franciscus predictus a fratre Benedicto Czerwgy, ut inde exponeret fratribus – quando apostatavit Nicolaus Berzencey de Benyes –, et oblivioni dederat restituere patri Czerwgino, sed fecerat in suam ladulam, et sic reperta est post mortem eius in sua ladula in Agria. Et ibidem sepultus est [sc. Franciscus de Zegedino] in ecclesia sancti Michaelis.”

A szöveg lejegyzője ismeretlen, a lejegyzésre nyilvánvalóan az előző bejegyzés után, azaz legkorábban 1560-ban került sor. A bejegyzés szerint az előző szövegben említett Szegedi Ferenc Cserőgyi Benedektől kérte el a konstitúciókat azzal a céllal, hogy a szerzeteseknek magyarázza azt. Szegedi végül nem adta vissza a kéziratot Cserőgyinek, ehelyett elhelyezte azt a saját ládájában. Szegedi halála után ebben a ládában találta meg a munkát Szentlászlói István, mégpedig Egerben, mivel itt, a Szent Mihály egyházban temették el Szegedit.

A kézirat első név szerint ismert tulajdonosa tehát Cserőgyi Benedek, aki több rendi tisztséget is betöltött a szalvatoriánus provinciában: 1548–1550-ben Kolozsváron, 1554–1558-ban Gyöngyösön, 1559–1560-ban Jászberényben volt gvárdián, 1552-ben és 1567-ben pedig őt választották meg tartományfőnökönek. Hitszónoki működéséről is tudunk: 1544-ben Szegedre, 1546-ban pedig Perényi János udvarába küldték hitszónoknak. Az utolsó általam ismert adat szerint 1572-ben gyöngyösi gvárdián volt.¹⁷ Soltész Zoltánné a gyöngyösi könyvtár antikvagyűjteményében négy olyan könyvet is talált, amelyek egykor Cserőgyi tulajdonában voltak.¹⁸

A kézirat második tulajdonosa Szegedi Ferenc, aki Cserőgyitől kérte el a kötetet, de nem adta neki vissza. Cserőgyihez hasonlóan több ízben is töltött be rendi

¹⁶ A kéziratban olvasható ‘peierat’ minden bizonnyal elírás. Keinz ‘petierat’-ra javította a szót, így értelmezhetővé vált a szöveg. L. KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 6.

¹⁷ KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1–2. Bp. 1922, 1924. MTA, 1: 399, 401, 408, 409, 412, 416, 421, 422.; 2: 62, 84, 102, 162, 579; FÁY Zoltán: *Ferencesek Gyöngyösön. Fejezetek a gyöngyösi barátok életéből*. Bp. 1999. A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány, 27, 28, 134.

¹⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*. Bp. 1967. 124–125.

tiszttséget: 1542-ben Uzsaszentléleken, 1544-ben Gyöngyösön, 1550-ben Marosvásárhelyen, 1552–1554-ben Gyulán, 1554-ben Nyírbátorban volt házfőnök, 1558-ban az esztergomi őrség kusztoszává választották. Emellett hitszónoki működéséről is tudunk. 1559 áprilisában még élt, de – ahogy azt feljebb láthattuk – 1560-ban Szentlászlói István már halottnak mondta.¹⁹ Két olyan antikvát ismerünk, amelyek egykor a tulajdonában voltak.²⁰

A kézirat következő tulajdonosa Szentlászlói István, aki Egerben, Szegedi Ferenc könyvei között bukkant a kötetre. Szentlászlói 1535-ben gyóntatóként működött Budán, 1554-ben Váradon, 1558-ban, majd – a kéziratban olvasható bejegyzése szerint – 1560-ban Gyöngyösön volt gvárdián, 1561-ben pedig az esztergomi őrség kusztoszává választották. A jelek szerint remekül énekelt: 1535-ben Polyánczon ő volt a kántor.²¹

Az előzéklapon olvasható negyedik bejegyzés szerint Szegedi Ferenc akkor kérte el Cserőgyitől a kéziratot, amikor Bényesi Berzencei Miklós elhagyta a rendet. Berzenceiről Karácsonyi is csak ezt az egy adatot ismeri.²²

6) 2r–20r: „Incipiunt quedam annotationes ex cronica fratrum minorum in duobus regnis, videlicet Bozne et Hungarie habitantium.” A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának jelenleg nyolc kézirata ismert – a Münchenben őrzött kötet is köztük van –, azonban a mű kritikai kiadása mind ez idáig nem készült el.²³ A szövegvariánsok közül mindössze egy jelent meg nyomtatásban: a gyulafehérvári Batthyaneum 18. századi változatát Toldy Ferenc közölte 1862-ben.²⁴

¹⁹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 402, 412, 414, 416, 418, 419; 2: 36, 45, 62, 72, 84, 116, 126, 185, 202, 205, 579, 622; FÁY: *i. m.* (17. jegyzet) 134.

²⁰ SOLTÉSZ: *i. h.* (18. jegyzet) 130.

²¹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 400, 418, 419; 2: 22, 62, 142, 207; FÁY: *i. m.* (17. jegyzet) 134.

²² KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 418.

²³ A kéziratok felsorolását l. KEVEHÁZI Katalin: *Ferences krónika*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 3. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2005. Balassi Kiadó, 84–85. Eddig három kézirat került részletes bemutatásra: VIZKELETY András: *Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztról*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. JATE, 121–128. /Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10./; KEVEHÁZI Katalin–MONOK István: *A Csongrád Megyei Levéltár ferences kódexe*. In: *Collectanea Tiburtiana i. m.* (23. jegyzet) 65–82. (A kéziratot jelenleg a Magyar Ferences Könyvtár őrzi, jelzete: XII. a/19. k.); KEVEHÁZI Katalin: *Egy ferences kódex filológiai problémái*. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István. Szeged, 1989. JATE, 109–120.

²⁴ TOLDY, Franciscus: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Pestini, 1862. (Reprint: Ed.: ÉRSZEGI Géza. Bp. 1986. MTA) 213–315. Vö. KEVEHÁZI: *i. h.* 1989. (23. jegyzet) 115. A krónika tartalmához és szerzőségéhez az eddig hivatkozott irodalmon kívül l. még TARNAI Andor: *A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai*. = Irodalomtörténeti Közlemények (77). 1973. 135–147; ÜÖ: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 91–103, 187–198; VARGA Kapisztrán: *A Szeplőtelen Fogantatás kérdése a 15–16. századi magyar ferencesesség körében*. In: *A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*. Sz. n. Bp. 2007. Vigilia, 45–60. /Sapientia Füzetek 7./; KERTÉSZ Balázs: *A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez*. Megjelenés alatt.

A krónikát két kéz, a főkéz (2r–15r) és az ötödik kéz (15v–20r) másolta le. A főkéz a rubrummal írt cím alatt, a szöveg elején kihagyta a helyet egy kétsornyi magas ‘S’ kezdőbetű számára, de az végül nem készült el.²⁵ A 12. levél rektóján szintén rubrummal írta a következő címet: „Exordium provincie Salvatoris fratrum videlicet minorum.” Az általa másolt szöveg a 15. levél rektójának alján, mondat közben szakad meg. A mondat általa leírt része így szól: „Tunc reverendissimus pater minister generalis scripsit venerabilibus patribus custodibus et aliis patribus, videlicet senioribus discretis familie minorum in Hungaria”.²⁶ Az ötödik kéz áthúzta az utolsó két szót (in Hungaria), „de” őrszót írt az oldal aljára, majd a következő oldalon folytatta a félbeszakadt mondatot: „de observantia Cheryensi in Hungaria nuncupatis, ut presentibus visis²⁷ quam citius conveniant.” A szöveg másolását ő is mondat közben hagyta abba. A 20. levél rektójának az alján a következő, Temesvári Pelbártra vonatkozó szavakat írta le: „Anno sequenti in festo²⁸ sancti Vincentii martyr is frater Pelbartus magister.” Toldy kiadásából kiderül, hogy a krónikahely Temesvári Pelbárt 1504-ben bekövetkezett halálára utal: „Item secundo idem electus fuit²⁹ Budae anno Domini 1503. Et tunc anno sequenti, in festo sancti Vincentii martyr is magister s. theologiae, frater Pelbartus de Tömösvár Budae, in conventu s. Ioannis quasi subridens obdormivit in Domino.”³⁰ A krónikaszöveg tehát ebben a kéziratban az 1504. évnél szakad meg. Ezzel a kézzel kapcsolatban még érdemes megemlíteni, hogy a 18. levél verzójának kivételével az összes általa másolt oldalra írt őrszót.

A 19. levél rektóján, az ötödik kéz által másolt krónikaszöveg mellett a lapszél en egy 16. vagy 17. századi, az 1493. évre vonatkozó, bizonytalan olvasatú latin bejegyzés látható.

7) A 45. levél rektóját a második kéz írta be, a textus a következő levélen kezdődő tartalmi egységre, az 1499-es atyai konstitúciókra vonatkozik (8. tartalmi egység).

„Notatur, quod quelibet³¹ provincia habet legem et statuta sua, quibus vitia corrigantur, mali coerceantur, et boni in quiete sua et pace conserventur. Sic etiam provincia nostra habet sua statuta, id est constitutiones propter eandem rationem et insuper, ut regula ipsa melius observetur. Ait enim Sapiens: »Quoniam ubi non fuerit sepes, diripietur possessio.«³² Volens itaque regni celestis possessionem illesam custodire, ad quam per obedientiam promptam, paupertatem sanctam et castitatem illibatam intratur, necesse est illi sepe circumdare discipline. Quapropter patres ab initio hoc considerantes istis sequentibus constitutionibus quasi ortum sancte religionis sepe

²⁵ Csak egy kisebb méretű egyszerű ‘S’ betűt írtak be utólag.

²⁶ Vö. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 246.

²⁷ A kéziratban ‘visos’ szerepel, amit Toldy kiadása alapján javítottam, l. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 246.

²⁸ A kéziratban ‘festo’ nem szerepel, a szöveget Toldy kiadása alapján javítottam, l. TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 253.

²⁹ Nyári Balázs vikárius második megválasztásáról van szó.

³⁰ TOLDY: *i. m.* (24. jegyzet) 253.

³¹ A kéziratban: quilibet.

³² Sir 36, 27

circumdedeant. Que ideo sepius exponuntur, ut fratres eas³³ citius studeant et observent, ac per eas³⁴ ad vitam eternam promoveantur.

Notatur, quod disciplina est omnium actuum et sensuum nostrorum³⁵ debita ordinatio sive regulatio. Ipsa autem disciplina tripliciter accipitur. Primo pro doctrina, Prover. I.: »Audi, fili mi, disciplinam patris tui etc.«³⁶ Secundo pro virga, Prover. XXIII.: »Noli a puero³⁷ subtrahere disciplinam! Si enim percusseris eum, virga non morietur.«³⁸ Tertio pro bonis et maturis moribus etc.

Sed diceret, quare patres iterum atque iterum innovant constitutiones. Respondit Bartholomeus Brixiensis³⁹ super decretum, distinctio prima, 1, quod »novis supervenientibus causis novis succurrendum est remediis«, ⁴⁰ quia crescente hominum malitia, ad quam prona est⁴¹ humana natura, crescere debent etiam iura, id est remedia, videlicet pene contra vitia. Unde [...] X. Elhiorum⁴², quod pene sunt in mente, ut per eas homines adducantur ad bonum virtutis. Sicut enim calcaria non propter agiles et ruentes⁴³, sed potius propter pigros⁴⁴ equos inventa sunt, sicut in proposito.”

A három bibliai és egy kánonjogi idézet tartalmazó szöveg minden bizonnyal a konstitúciók magyarázatával hozható kapcsolatba. A textus utal is arra, hogy a konstitúciókat gyakran magyarázzák a testvéreknek (que ideo sepius exponuntur, ut fratres eas citius studeant et observent, ac per eas ad vitam eternam promoveantur). Az azonban kérdés, hogy a konstitúciók elé beírt szöveg szerzője azonos-e a leírójával.

8) 46r–87v: „In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum sancti Francisci de observantia.” A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. évi atyai káptalanán⁴⁵ elfogadott konstitúcióknak nincs kritikai kiadása. A kéziratok számbavétele jelen tanulmánynak nem feladata, csupán példaként említek még két további kötetet: 1. a gyulafehérvári Baththaneum R. II. 148. jelzetű

³³ A kéziratban: ea.

³⁴ A kéziratban: ea.

³⁵ A sor fölé írva.

³⁶ Prv 1, 8

³⁷ Előtte kihúzza: pro.

³⁸ Prv 23, 13

³⁹ A kéziratban: Brigiensis.

⁴⁰ Így kezdődik Bartholomaeus Brixiensisnek (†1258) Gratianus *Decretum*ához írt *Glossa ordinariája*: „Quoniam novis supervenientibus causis novis est remediis succurrendum ...” A mű számos nyomtatott kiadást ért meg 1500 előtt és után. L. *Lexikon des Mittelalters*. I. München–Zürich, 1980. Artemis Verlag, 1493. Az alábbi kiadást használtam: GRATIANUS: *Decretum. Cum apparatu Johannis Teutonicus et additionibus Bartholomaei Brixiensis*. Basel, 1481. A használt kötet: OSzK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 47. Vö. SAJÓ–SOLTÉSZ: *i. m.* (15. jegyzet) 1: 447–448. (1446. sz.)

⁴¹ Utána kihúzza: hominum malitia

⁴² Azonosítatlan szöveghegy.

⁴³ Előtte szövegfölösleg: se.

⁴⁴ A kéziratban: prigos.

⁴⁵ Az 1499-es atyai káptalanhoz l. KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 359, 2: 572. Atya (Šaregrad) ma Horvátországban található, l. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000. Pytheas, 9–10.

kódexe, amely korábban a csíksomlyói ferences konvent tulajdona volt;⁴⁶ 2. a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Gyöngyösi Műemlékkönyvtárának Cod. med. 4. jelzetű kódexe.⁴⁷ A munkát Batthyány Ignác adta ki a csíki konvent kódexéből.⁴⁸ Érdemes megjegyezni, hogy ez a kézirat minden bizonnyal azonos a feljebb említett, jelenleg a Batthyaneumban őrzött kódexszel.⁴⁹ A mű valójában két részből áll: az első a tulajdonképpeni konstitúciók,⁵⁰ a második a ferences regula magyarázata.⁵¹

A szöveget a főkéz másolta le. A rubrummal írt cím alatt, a szöveg elején kihagyta a helyet egy kétsornyi magas 'A' kezdőbetű számára, a margóra pedig kiírt egy 'A' betűt. A továbbiakban még összesen tíz alkalommal hagyott ki helyet, mindig kétsornyi magas kezdőbetű számára, de ezek sem készültek el.⁵² Őrszót mindössze háromszor írt le (63v, 71v, 85v). A szöveg végén megadta a másolás helyét és befejezésének időpontját: „Finis in Sowar quintadecima die Martii anno Domini millesimo quingentesimo 3.5.” – tehát a konstitúciók másolását Sóváron fejezte be 1535. március 15-én. A datálás után ugyanez a kéz leírt még egy rövid textust, amely megnevezi a konstitúciók forrásait. Mindegyik forrásnak megadta a kezdőbetűjét vagy kezdőbetűit, majd közölte a teljes alakot.

„Et ut scias, unde iste constitutiones sint comportate, vide litteras in margine, que ista representant. A: Additio nova. B: Benedictus papa. C: Clemens papa. Ew: Ewgenius papa. Ex: Expositio regule. G: Generalis constitutio. In: Innocentius papa. M: Martinus papa. R: Regula. Six: Sixtus papa. V: Vicarialis constitutio. Ba: Benedictus cum additione nova.”

A felsorolást bevezető mondatból megtudjuk, hogy a betűk a margón láthatók. És valóban, a konstitúciókat tartalmazó oldalakon végig fellelhetők a megadott rövidítések, melyek egyértelműen a konstitúciókat másoló kéztől származnak. A forrásokat

⁴⁶ SZENTIVÁNYI, Robertus: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged, 1958⁴. 172–176. (307. sz.); VIZKELETY András: *A középkori többnyelvűség jelei hazai ferences kódexekben*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1–2. Szerk.: ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Bp. 2005. PPKE BTK–METEM, 2: 649.

⁴⁷ Az atyai konstitúciók: 1r–29v. A kéziratban található beginaszabályzatot Korányi András közölte, I. KORÁNYI András: *Egy XVI. századi ferences beginaszabályzat*. In: *A ferences lelkiség i. m.* (46. jegyzet) 1: 130–142.

⁴⁸ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. 3. Ed.: I. BATTHYÁNY. Claudio-poli, 1827. 609–635. (A továbbiakban: *Leges ecclesiasticae* 3. i. m.) Kollányi – a jelek szerint – nem tudott Batthyány kiadásáról, ezért hivatkozott tanulmányában ismeretlenként mutatta be a konstitúciókat, I. KOLLÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet) 405.

⁴⁹ Az azonosság mellett felhozható legfontosabb érv az a tény, hogy a Batthyaneum kódexe korábban a csíksomlyói ferences konvent tulajdona volt, I. SZENTIVÁNYI: *i. m.* (46. jegyzet) 176. További érv, hogy a 7. levél rektóján olvasható magyar glosszát (Partholast) a kiadás is hozza jegyzetben, I. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 615.

⁵⁰ *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 609–616. A müncheni kéziratban: 46r–56r.

⁵¹ *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 616–635. A müncheni kéziratban: 56r–87v.

⁵² 50r, 54r, 60r, 68r, 72v, 74v, 79v, 84v, 85v, 86v.

felsoroló textus Batthyány szövegkiadásának a végén is olvasható.⁵³ A Batthyaneum kódexét sajnos nem állt módomban tanulmányozni, a gyöngyösi kódexet viszont megvizsgálhattam. Ebben is megtalálhatók a margóra írt rövidítések. Ezek tehát a főszöveg szerves részei.

A bekötés során néhány duplafólió összekeveredett. Ezt a főkéz észrevette, és jelezte a hibákat. A 78. levél verzójának aljára a következő utasítást írta be: „Verte folium, et vide hoc signum!”, majd következik egy kereszt. Ha az utasításnak megfelelően lapozunk egyet, akkor a 80. levél rektóján az első sor mellett megtaláljuk a keresztet. A 78. levél verzóján olvasható szöveg tehát itt folytatódik.⁵⁴ A 79. levél verzójának alján a következő utasítást találjuk: „Verte quatuor folia, et super istud signum lege!”, a főszöveg utolsó sora mellett pedig egy manícula látható. A 84. levél rektóján az első sor mellett valóban megtalálható a manícula.⁵⁵ A harmadik, egyben utolsó ilyen utasítás a 83. levél verzójának alján olvasható: „Revolve quintum folium et super hoc signo!”, a főszöveg utolsó sora mellett pedig egy négy vonalból álló (négyszöget képező) jel látható. Ha az utasításnak megfelelően visszalapozunk öt fóliót (beleértve a 83. és a 79. levelet is), a 79. levél rektóján az első sor mellett megtaláljuk a jelet.⁵⁶

A második kéz széljegyzeteket írt a konstitúciókhoz. A jegyzetek eloszlása nem egyenletes: a konstitúciókat tartalmazó részben mindössze két oldalon (47r, 50v), a regulamagyarázat esetében viszont az oldalak nagy részén találunk jegyzeteket, gyakran mind a négy margón.⁵⁷ Az apró betűs, kurzív írással írt és sok helyen megkopott, ezért csak nehezen vagy egyáltalán nem olvasható marginális jegyzetek feldolgozása további feladatot jelent, de annyit már itt megállapíthatunk, hogy e jegyzetek minden bizonnyal a konstitúciók rendszeres magyarázatával állnak összefüggésben.

Friedrich Keinz jelezte, hogy a kézirat lapszéli magyar szavakat is tartalmaz, ezeket azonban „jelentéktelenségük miatt” nem közölte.⁵⁸ 1895-ben Zolnai Gyula Keinz nyomán újra kiadta a két szövegméltet, de a magyar glosszákkal ő sem foglalkozott.⁵⁹ Tíz évvel később a *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* című munkájában is azt írta, hogy a glosszák kiadatlanok.⁶⁰ Érdeemes lesz tehát megvizsgálni és közölni

⁵³ *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 635. Itt a felsorolás végén található még egy tétel: „Ga: Generalis constitutio cum additione nova.”

⁵⁴ A regulamagyarázat szóban forgó részében a kisebb, többnyire ‘Item’-mel kezdődő szövegegységek sorrendje eltérő a kéziratban (78v, 80r) és a kiadásban, l. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 629.

⁵⁵ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 633. első hasáb: „Circa hoc ordinatum est ... sine scandalo.”

⁵⁶ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 632. első hasáb: „In fine assignetur locus capituli sequentis...”

⁵⁷ 56r, 56v, 57r, 58v, 60r, 60v, 61r, 62r, 63r, 63v, 65v, 66v, 67r, 67v, 68r, 68v, 69r, 71v, 74r, 76r, 79v, 80v, 84v, 85r, 85v, 86r, 86v, 87r, 87v.

⁵⁸ KEINZ: i. m. (2. jegyzet) 7, háromcsillagos jegyzet.

⁵⁹ ZOLNAI Gyula: *Müncheni Töredékek*. = Magyar Nyelvőr (24.) 1895. 415–420.

⁶⁰ ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1905. 21. Kollányi közölte az egyik glosszát, l. KOLLÁNYI: i. h. (5. jegyzet) 910, 2. jegyzet.

a kézirat magyar glosszaanyagát. Erre pedig azért kerül sor itt, mert a magyar szavak a konstitúciókat és a regulamagyarázatot tartalmazó oldalakon találhatók.

Úgy tűnik, hogy a magyar glosszákat két kéz írta be: a második és a hatodik. A másodiktól két glossza származik, az első a konstitúciókat, a második a regulamagyarázatot tartalmazó részben olvasható.

46v: „ayandokozo yo woltat”. A főszöveg vonatkozó részlete: „munificam bonitatem”.

66r: „zoretos” (jelentése: szurtos). A főszöveg vonatkozó szava: „picarium”.

A hatodik kéz csak a regulamagyarázathoz írt glosszákat, tíz esetben a lapszélre, kétszer pedig a sorok közé.

56v: „Nem kwlombozo valogatlan walo”. A főszöveg vonatkozó szava: „indifferentia”. A glosszátor ebben az esetben tehát két magyar kifejezéssel is megpróbálta visszaadni a latin szó jelentését.

58v: „walogattatlan intessek”. A főszöveg vonatkozó részlete: „monitoria indifferentia”.

Az 59. levél verzójának alján a glosszált szó és a glossza is olvasható: „Sequestratio elwalas”. Itt a főszöveg utolsó szavát (sequestrationes) fordította le a glosszátor.

60v: a főszöveg megfelelő helyére utaló latin szó után olvasható a glossza: „censuris eghazi zerzesekbol terhekbol”. A főszöveg vonatkozó részlete: „censuris ecclesiasticis”. Ezen a helyen az is megragadható, hogy a hatodik kéz később írt a kéziratba, mint a második. Az utóbbi a szóban forgó oldalnak mind a négy margóját teleírta jegyzetekkel, mégpedig oly módon, hogy a két szélső margón a főszövegre merőlegesen, azaz a levél szélével párhuzamosan fut a szöveg. A hatodik kéz viszont mindig a főszöveggel megegyezően, azaz a két szélső lapszélre merőlegesen írta be a magyar glosszákat – kivéve ezen az oldalon. Itt a jobb margón a főszöveg és a széljegyzet között üresen maradt keskeny sávra írta be az imént idézett glosszát, a főszövegre merőlegesen és a széljegyzettel párhuzamosan, mivel csak így volt hely. Itt tehát jól látszik, hogy a második kéz használta korábban a kéziratot.

67r: a főszöveg megfelelő helyére utaló szavak után olvasható a glossza: „bankas bana vel penz wato hel”. A főszöveg vonatkozó mondatát érdemes teljes egészében idézni: „Item fratres euntes ad vias non audeant secum bursarios ducere, nec litteras deferant ad bankas.”

67r: az oldal alján két áthúzott szó – a glosszált szó és a glossza – látható, a valószínű olvasat: „Ambasiator levelhordozo”. A ferences barát az áthúzott szavak alatt pontosította az idegen kifejezést: „Ambasiator level wywo”. A főszöveg vonatkozó mondata: „Nec ambasiatas suscipiant [sc. fratres] sine suorum licentia superiorum.”

76r: a bal margón a glosszált szó és a glossza is olvasható: „executio kwetkezes”.

81r: a jobb margón egy bizonytalan olvasatú glossza látható.

81v: a bal margón a glosszált szó és a glossza is olvasható: „discernant vegezenek”.

83v: sorközi glossza: „vatozas”. A magyar kifejezés a következő mondat „mutatio” szava fölött olvasható: „Item quod fiat mutatio in electione officialium particularis.”

83v: a jobb margón olvasható glossza vége már lekopott: „Rendel[...].”

84r: a sorközi glossza olvasata tintafolt miatt bizonytalan.

A hatodik kéz latin bejegyzéseket is írt a regulamagyarázathoz:

64r: „et ad illud verbum, et procidentes adoraverunt”. Ebben az esetben a főszöveg kiegészítéséről van szó.⁶¹

A 67. levél rektójának aljára, ahogy azt feljebb láthattuk, leírta a főkéz az ‘ambasiator’ kifejezés magyar megfelelőjét. Ugyanerre a kifejezésre vonatkozik az ugyanide leírt latin mondat is: „Ambasiatores pro legatis vlgo ponitur.”

68v: a főszövegben olvasható ‘questus’ kifejezés magyarázata: „questus id est acquisitio vel lucrum”.

74r: az oldal alján olvasható bejegyzés szerint a szerzetesek nem mehettek koldulni más rendházak területére: „Item fratres ad contratas aliorum locorum questam facere non vadant. Contra facientes peniantur ad arbitrium suorum prelatorum.”

78r: bizonytalan olvasatú szó.

80v: a főszövegben olvasható ‘destitutio’ kifejezés magyarázata: „destitutio id est deliberatio vel expiratio”⁶².

81v: „superintendens”.

84r: a főszöveg kiegészítése: „eligantur”.⁶³

Összegzőként elmondhatjuk, hogy az atyai konstitúciók főkéz által leírt szövegét gazdag, legalább két kéztől származó, részben latin, részben magyar nyelvű marginális anyag kíséri. Mindehhez hozzátehetjük: ezen a tartalmi egységen belül találhatók a kézirat legkoszosabb oldalai, ami a szöveg rendszeres használatára utal. Mindez bizonyára a konstitúciók magyarázatával hozható összefüggésbe. Maguk az atyai rendelkezések két ízben is előírják a szöveg magyarázatát. Az első részlet szerint a kusztosznak évente legalább kétszer végig kell látogatnia saját őrsége kolostorait, és egyebek mellett magyaráznia kell a testvéreknek a regulát és a konstitúciókat.⁶⁴ A második részlet ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a magyarázatnak népnyelven kell elhangoznia.⁶⁵ A müncheni kézirat második kezétől származó terjedelmes széljegyzetanyag és a két magyar glossza, a hatodik kéztől származó magyar és latin glosszák, valamint a további latin bejegyzések minden bizonnyal a konstitúciók magyarázatának nyomai. Mindehhez tegyük hozzá, hogy a második kéz közvetlenül a konstitúciók elé egy, a konstitúciókra vonatkozó szöveget írt be, amely – ahogy azt korábban láthattuk – utal is arra, hogy a konstitúciókat gyakran magyarázzák a testvéreknek.

⁶¹ Vö. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 621: „et ad illum verbum evangelii: »et procidentes adoraverunt eum«” (Mt 2, 11).

⁶² Bizonytalan olvasat.

⁶³ Két további latin nyelvű, feltehetőleg egy kéztől származó lapszéli bejegyzést illetően bizonytalan voltam. Nem zárható ki, hogy mindkét bejegyzés a főkéztől származik. A 69. levél rektóján: „Officium confratris.” A 77. levél verzóján: „Ebrii qui censeantur”. Itt a főszöveg a borfogyasztást szabályozza, ezzel áll összefüggésben az ittas szerzetesekre vonatkozó bejegyzés.

⁶⁴ „Item ordinat reverendus pater vicarius una cum capitulo praedicto, quod quilibet custos loca suae custodiae teneatur ad minus bis in annum perlustrare ... exponendo regulam ac constitutiones has.” *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 613.

⁶⁵ „Ordinat reverendus pater vicarius insuper, quod quando custos loca suae custodiae visitat, ... exponat in vulgari fratribus constitutiones”. *Leges ecclesiasticae* 3. i. m. (48. jegyzet) 613.

9) A 88. levél rektóját a második kéz írta be. A gyóntató személyével, teendőivel foglalkozó textus nem nevezi meg a szerzőt, a tartalom alapján elindulva azonban sikerült azonosítani a szöveget: a ferences barát egy a hagyomány által Szent Bonaventurának tulajdonított, *Confessionale* című munka első fejezetének első négy ‘particula’-ját másolta be a kéziratba rövidített formában.⁶⁶

10) 89r–90r: „Ordo ad induendos fratres novicios.” A novíciusok beöltöztetésének szertartását a főkéz írta le. (L. még a 21. tartalmi egységet!)

11) 94r–102v: „Incipit memoriale agendorum circa divinum officium per anni circulum. Et primo circa adventum Domini.” A rubrummal írt címet és a szöveget szintén a főkéz másolta, a textus végén olvasható bejegyzése szerint Sóváron, 1535-ben fejezte be a munkát: „Finis et huius operis in Sowar anno 1535.” A ‘memoriale agendorum’ a zsolozsmára és a konventmisére vonatkozó utasításokat tartalmaz. Említésre méltó, hogy a szöveg két ízben is kitér a koldulás kérdésére: a 96. levél rektóján olvasható utasítás szerint Szent István vértanú ünnepén (dec. 26.) a házfőnöknek régi szokás szerint ki kellett küldenie a testvéreket a faluba vagy a városba koldulni;⁶⁷ a 100. levél rektóján olvasható utasítás szerint húsvét hétfőn is ki kellett küldeni a testvéreket koldulni.⁶⁸

12) A 103. levél rektójára ugyancsak a főkéz írta be a következő szöveget:

„Provincia Hungarie Salvatoris novem custodias habuit. Prima custodia est Strigoniensis, in qua sunt septem loca, videlicet Strigonium, Buda,⁶⁹ Peesth, Gyengyes, Bereny, Wyssegrad, Thatha.”

A rövid feljegyzés arról tájékoztat, hogy a szalvatoriánus provinciának kilenc őrsége (custodia) volt. Az első az esztergomi, amelyhez – már jelen időben fogalmazva – hét kolostor tartozik: Esztergom, Buda, Pest, Gyöngyös, (Jász)Berény, Visegrád és Tata. A feljegyzéssel kapcsolatban érdemes megjegyezni a következőket. A magyarországi obszerváns vikária 1517-ben lett rendtartomány (provincia), amelyet 1523-tól neveztek szalvatoriánus provinciának.⁷⁰ Karácsonyi János szerint az obszerváns vikária valószínűleg már 1475-ben tíz őrségből állt, s ennyi maradt a számuk egészen a mohácsi katasztrófaig. Az 1526. évi török hadjárat következtében megsemmisült a szerémújlaki őrség – a diakóvári kolostor kivételével, amelyet a szlavóniai kusztódiához csatoltak.⁷¹ Az 1535. januárjában megtartott káptalanon két

⁶⁶ Az alábbi kiadást használtam: BONAVENTURA: *i. m.* (15. jegyzet). A használt kötet: OSzK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 299/1. 145v–146r. Vö. SAJÓ–SOLTÉSZ: *i. m.* (15. jegyzet) 1: 241. (735. sz.)

⁶⁷ „Item in festo sancti Stephani pater guardianus more ab olim consueto emittat fratres ad villam, oppidum vel civitatem, ubi morantur ad mendicandum.”

⁶⁸ „Item feria secunda more ab olim observato emittantur fratres ad mendicandum ova et huiusmodi. Item post festum Pasce...”

⁶⁹ A kéziratban: Budam.

⁷⁰ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 375–378, 382; MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. 1. (1572–1647)* Bp. 2002. Balassi Kiadó, 80, 197. jegyzet, 82, 203. jegyzet. /Humanizmus és reformáció 26./

⁷¹ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 347–348, 377–386.

részre osztották az erdélyi őrséget (kolozsvárra és vásárhelyire), így újra tízre emelkedett a kuztódiaák száma,⁷² azonban az 1537. évi káptalan jegyzőkönyve a korábbi állapotnak megfelelően ismét csak kilenc őrséget említ, s ugyanennyi volt a számuk 1542-ben is.⁷³ 1544-ben azonban már csak hat kuztódia tartozott a szalvatoriánus rendtartományhoz.⁷⁴ A szöveget leíró ferences barát valamilyen okból kifolyólag csak az esztergomi kuztódia kolostorait sorolta fel. Karácsonyi szerint az őrséghez 1475-ben még csak hat kolostor tartozott: Esztergom, Buda, Pest, Tata, Visegrád és Gyöngyös.⁷⁵ Az 1472-re felépült berényi kolostor eredetileg a konventuálisoké volt, de feltehetőleg az 1490-es évek elején az obszervánsok vették át. 1495-ben már biztosan obszervánsok laktak benne.⁷⁶ Azt sem tudjuk pontosan, hogy a kolostort mikor csatolták az esztergomi őrséghez. Szabó György Piusz Kaizer Nándorra hivatkozva azt írta, hogy 1506-ban a müncheni kéziratban is említett hét kolostor tartozott az esztergomi kuztódiahoz,⁷⁷ de említhetjük az 1531. évi tartományi káptalan jegyzőkönyvét is, amely ugyanezt a hét kolostort sorolja fel.⁷⁸ Az esztergomi őrséghez aztán egészen 1542-ig a müncheni kézirat által is említett hét kolostor tartozott.⁷⁹ Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a müncheni kéziratban olvasható feljegyzés a mohácsi vész és az 1542. év közötti állapotot tükrözi.

13) 104r–119v: „In nomine Domini incipit ordinarium fratrum minorum secundum ordinem Romane curie.” A rubrummal írt cím alatt egy kétsornyi magas ‘I’ kezdőbetű számára kihagyott hely látható, de a betűt nem írták be. Az ordináriust szintén a főkéz másolta, a textus végén olvasható bejegyzése szerint Sóváron, 1535. március 22-én fejezte be a munkát: „Finis in Sowar anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo quinto secunda feria post Palmarum.” Radó Polikárp 1973-ban megjelent alapvető munkája egyetlen olyan Magyarországon készült kódexet ismertet, amely ferences ordináriust tartalmaz. A magyarországi obszervánsok számára összeállított kézirat egykor a szegedi ferences könyvtár tulajdona volt Cod. Lat. 4 jelzettel, jelenlegi

⁷² KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 394.

⁷³ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* 2. Szerk.: BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János. Bp. 1904. 483–485, 495–497. (A továbbiakban: *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m.)

⁷⁴ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 406; *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 501–503.

⁷⁵ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 347.

⁷⁶ SZÁNTÓ Konrád: *A jászberényi ferences templom története.* Bp. 1974. Ecclesia, 15–48; F. ROMHÁNYI: *i. m.* (45. jegyzet) 12–13; KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 83–85.

⁷⁷ SZABÓ György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez.* Bp. 1921. 77–78.

⁷⁸ *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 464–465.

⁷⁹ *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 470, 477, 483, 495. 1544-re azonban mindössze két kolostor maradt a felsoroltakból, a gyöngyösi és a jászberényi, amelyekhez a megszüntetett szécsényi őrségből a szécsényi és a füleki kolostort csatolták. L. KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 406; *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 501.

őrzőhelye azonban ismeretlen. Az ordináriust Esztergomi Imre másolta 1509-ben.⁸⁰ A középkori Magyarország ordináriuskönyveit számba vevő legújabb szakirodalom is ezt az egy ferences ordináriust ismeri.⁸¹ Bár a két szöveg összehasonlítására az Esztergomi Imre-féle másolat hiánya miatt nincs lehetőség, a Radó Polikárp leírásában közölt címek és incipitek alapján valószínűnek tűnik, hogy a müncheni kéziratban található szöveg alapvetően megegyezik az 1509-ben másolt ordináriussal, ugyanakkor kisebb eltérések is kimutathatók a két textus között. Többször előfordul például, hogy egy fejezetnek csak az egyik kéziratban van külön címe, vagy a két manuscriptum két különböző címet hoz. Emellett további eltérésekre is találunk példát. A korábbi változat a 70. levél rektóján felsorolja a duplex ünnepeket (*Hec autem sunt festa dupplicia*), a 73. levél verzóján pedig a nagyobb duplex ünnepeket (*Duplicia maiora*). Ezek a felsorolások a müncheni kéziratból hiányoznak.

Itt kell megemlítenünk, hogy ismert még egy olyan ferences ordinárius, amelyet Esztergomi Imre másolt – 1513-ban. A szöveget tartalmazó kódexet Melich János ismertette, így jelölve az ordináriust: „Ordinarium seu coereemoniale fratrum minorum a f. Emerico de Strigonio a. 1513 scriptum.”⁸² Ugyanő közölte a kötetben található több mint 400 magyar glosszát, amelyeket – négy kivételével – az 1499-es atyai konstitúciókat tartalmazó oldalakra írtak be.⁸³ A kéziratot korábban a gyöngyösi ferences könyvtárban őrizték, azóta azonban elveszett vagy lappang.⁸⁴

14) 120r–v: „Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi.” A szalvatoriánus provincia 1539. évi budai káptalanján hozott rendelkezéseket a főkéz írta le. A rendelkezésekkel foglalkozó szakirodalmat érdemes áttekinteni. Kollányi Ferenc hivatkozott tanulmányában a müncheni kézirat több más tartalmi egységéhez hasonlóan a káptalani rendelkezéseket is kiaknázta.⁸⁵ Az *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* című forráskiadvány második kötetében Bunyitay Vincze egyetlen

⁸⁰ RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 492–493.

⁸¹ FÖLDVÁRY Miklós István: *A középkori Magyarország ordináriuskönyvei*. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*. 13. Szerk.: TÓTH Péter. Bp. 2007. ELTE Könyvtára, 35–86, 81–83.

⁸² MELICH János: *A gyöngyösi glosszák kódexe*. = Magyar Könyvszemle (6.) 1898. 420–421. Esztergomi Imréhez Melich cikkén kívül l. még KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 576, 623.

⁸³ MELICH János: *A gyöngyösi glosszák*. = Nyelvtudományi Közlemények (28.) 1898. 304–324. L. még ZOLNAI Gyula: *A Gyöngyösi Glosszákhöz*. = Magyar Nyelvőr (28.) 1899. 364–366; Uő: *i. m.* 1905. (60. jegyzet) 17.

⁸⁴ Ezúton is köszönetet mondok Fáy Zoltánnak a kódex utáni nyomozás során nyújtott segítségért. Itt említtem meg, hogy az újabb szakirodalom szerint a *Gyöngyösi glosszák* kódexe azonos a gyöngyösi ferences könyvtár 4. számú, jelenleg is meglévő kódexével. L. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. 1. Bp. 1988. 359–360; VIZKELETY: *i. h.* 2005. (46. jegyzet) 649. A két kódex azonban nem azonos.

⁸⁵ KOLLÁNYI: *i. h.* (5. jegyzet) 911, 915–917.

kéziratból közölte az 1531 és 1567 között tartott káptalanok jegyzőkönyveit.⁸⁶ A kéziratos forrás az 1539-es káptalannal kapcsolatban mindössze ennyit mond: „Anno 1539 celebratum est capitulum Bude, in conventu sancti Joannis in festo sacratissime penthecostes, in quo eligitur in ministrum provincie R. P. F. Mathias de Horhy et est in ordine undecimus.”⁸⁷ A káptalani rendelkezésekkel Karácsonyi János is foglalkozott, megjegyzései azonban zavarosak. Kétkötetes monográfiája első kötetében kijelentette, hogy az 1539-es „közgyűlés jegyzőkönyve nem maradt ránk”,⁸⁸ a következő oldalon viszont éppen ezekre a rendelkezésekre támaszkodott, hivatkozott is a müncheni kéziraatra.⁸⁹ Munkája második kötetében azonban már jászberényieknek nevezte a budai rendelkezéseket.⁹⁰ Legutóbb Marie-Madeleine de Cevins Kollányi tanulmánya alapján hivatkozott a szövegre.⁹¹

A rendelkezésekkel tehát több kutató is foglalkozott, kiadásukra azonban nem került sor. A szöveg jelen tanulmány végén függelékben olvasható. A müncheni kéziratban fennmaradt rendelkezésekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szöveg minden bizonnyal csak töredéke az 1539. évi budai káptalan jegyzőkönyvének: a textus mindössze öt rendelkezést, valamint a következő káptalan helyének a megnevezését tartalmazza. A korszakból fennmaradt káptalani jegyzőkönyvek azonban ennél jóval bővebbek: felsorolják az újonnan megválasztott tisztségviselőket, a káptalan résztvevőit, valamint a káptalanon hozott rendelkezéseket.⁹²

A káptalani rendelkezések csoportja az utolsó olyan tartalmi egység a kéziratban, amelyet a főkéz másolt le. Itt jegyzem meg, hogy számos, általa beírt oldal margóján láthatók a javításai.

15) A 121. levél verzójára a hatodik kéz írta le a hitszónok kinevezésekor elmondandó formulát.

16) A hatodik kéz még egy formulát leírt a 121. levél verzójára: ezt a szöveget gyóntatók kinevezésekor mondta el a provinciális.⁹³

17) A hatodik kéz a 122. levél rektóján egy újabb, szóban elmondandó szöveget rögzített. Tartalma alapján feltételezhetjük, hogy a textust a tartományi káptalan alkalmával tartott misén kellett elmondania a provincia vezetőjének vagy az egyik örnek – mégpedig magyarul, ahogy azt a textus elején olvasható, nagyobb betűkkel írt utasítás előírja.

⁸⁶ *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 462–530.

⁸⁷ *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 489.

⁸⁸ KARÁCSONYI: i. m. (17. jegyzet) 1: 398.

⁸⁹ KARÁCSONYI: i. m. (17. jegyzet) 1: 399. A lábjegyzetben még a korábbi levélszámozásra hivatkozott: „Müncheni állami könyvtár. Cod. Lat. 9071. f. 93.”

⁹⁰ KARÁCSONYI: i. m. (17. jegyzet) 2: 579.

⁹¹ CEVINS: i. m. (6. jegyzet) 94, 210, 307, 395.

⁹² *Egyháztörténelmi emlékek* 2. i. m. (73. jegyzet) 462–530.

⁹³ A szöveg elején olvasható, nagyobb betűkkel írt utasítás így szól: „Item pater minister volens facere confessorem, dicat prius, ut supra tactum est.”

„Recommendatione facta a ministro vel custode post thema exhortationis dicat in wlgari: Patres charissimi! Iuxta bonam consuetudinem provincie nostre commendo vobis patrem sanctissimum dominum papam etc. Item commendo vobis omnes prelatos, cuiuscumque dignitatis et gradus existant, ut debeo etc. Item commendo vobis omnes religiosos, precipue nostram sacram religionem et omnes fratres in ea militantes. Tandem commendo vobis omnes dominos temporales et omnem statum. Item commendo vobis omnes benefactores nostros ac devotos ordinis. Postremo commendo omnes parentes et consang[ui]neos nostros etc, vivos et defunctos, ut precibus vestris a penis liberati glorie⁹⁴ consignantur eterne⁹⁵. Pro quibus nunc dicamus: »Deus misereatur nostri«⁹⁶ etc, prout sextis feriis consuetum est.”

Közvetlenül a szöveg alatt ugyanez a kéz még lejegyezte egy újabb tartalmi egység első néhány szavát nagyobb betűkkel (Deinde cum culpam dicit), de nem folytatta az írást.

18) 122v–124r: III. Honorius pápa 1223. november 29-én kelt, „Solet annuere” kezdetű, a ferences regulát jóváhagyó bullájának magyar fordítása. A szövegemlék, melyet a hetedik kéz írt le, mondat közben megszakad. A fordítás után következő tíz levelet (124v–133v) feltehetőleg azért hagyták üresen, hogy folytathassák a fordítás leírását. A következő oldalakon őrszó található: 122v, 123r, 123v. Elsőként Friedrich Keinz közölte a szövegemléket – párhuzamosan a *Bullarium Franciscanum* 1759. évi kiadásában található latin eredetivel –,⁹⁷ majd Zolnai Gyula újra közölte Keinz kiadását.⁹⁸

19) 134r–v: a magyar nyelvű feloldozási formulát a nyolcadik kéz írta le. Ezt a szöveget is Keinz adta ki elsőként,⁹⁹ majd Zolnai újra közölte a kiadást.¹⁰⁰

20) 135r–138r: „Sequuntur absolutiones”. A különböző esetekben alkalmazható feloldozási formulákat a kilencedik kéz írta le. Ugyanez a kéz a következő tartalmi egység (21.) után, a 141. levél verzójára is lejegyzett egy, a feloldozási formulákhoz tartozó szöveget.¹⁰¹

21) 138r–141r: „Ordo ad induendum novitium sequitur.” A novíciusok beöltöztetésének szertartását szintén a kilencedik kéz írta le. Láthattuk, hogy a szertartás szövegét már a főkéz is lejegyezte (10. tartalmi egység), azonban a két textus összevetéséből kiderül, hogy a főkéz által rögzített változat jóval rövidebb, a 90. levél rektóján a szöveg megszakad. Minden bizonnyal ez indokolta a szertartás szövegének újabb leírását. Egy, a bal margóra, a főszövegre merőlegesen beírt 16., esetleg 17. századi bejegyzés jelzi is a textus végét: „Finis adest operis duce Christo ...”

22) 142r: „Absolutio.” A feloldozási formula a nyolcadik kéztől származik. Ugyanez a kéz írta le a második magyar szövegemléket, a magyar nyelvű feloldozási formulát is (19. tartalmi egység).

⁹⁴ A kéziratban: gloriam.

⁹⁵ A kéziratban: eternam.

⁹⁶ Ps 66, 2

⁹⁷ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 10–15.

⁹⁸ ZOLNAI: *i. h.* 1895. (59. jegyzet) 416–418.

⁹⁹ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 14–16.

¹⁰⁰ ZOLNAI: *i. h.* 1895. (59. jegyzet) 419.

¹⁰¹ A 135. levél rektójának alján utalt is erre a szövegre: „Passio Christi labor ordinis: vide infra”.

23) A 142. levél verzóján egyetlen, az 1623. évből származó bejegyzés olvasható, amelyet a tizedik kéz írt le: „Anno Domini 1623 in Hungaria turbat maxima orta¹⁰².”

24) A hátsó kötéstábla belső oldalára felragasztott két papírcsikon liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtörök olvasható. A szöveg a második kéztől származik.

* * *

Az alábbi táblázat a kézirat tartalmának áttekinthetőségét szolgálja. Az első oszlop a tartalmi egység sorszámát, a második a helyét, a harmadik a megnevezését, a negyedik pedig a kéz sorszámát tünteti fel. A táblázat a beíratlan oldalakat is jelöli, de nem utal a marginális szövegekre.

1.	Az előző kötetstábla belső oldala	Másfél sornyi latin nyelvű szövegtörök.	Első kéz (Főkéz)
2.	1r (előzék)	Bibliai idézet (III Rg 11, 11–12)	Második kéz
3.	1r (előzék)	Hugo de Balma: Theologia mystica. (Az előző eleje.)	Második kéz
4.	1r (előzék)	Szentlászlói István bejegyzése 1560-ból.	Harmadik kéz
5.	1r (előzék)	Szentlászlói István bejegyzésének kiegészítése.	Negyedik kéz
	1v	Beíratlan.	
6.	2r–20r	Incipiunt quedam annotationes ex cronica fratrum minorum in duobus regnis, videlicet Bozne et Hungarie habitantium.	2r–15r: Első kéz (Főkéz), 15v–20r: Ötödik kéz
	20v–44v	Beíratlan.	
7.	45r	Az 1499. évi atyai konstitúciókra (8. tartalmi egység) vonatkozó szöveg.	Második kéz
	45v	Beíratlan.	
8.	46r–87v	In nomine Domini incipiunt constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum sancti Francisci de observantia.	Első kéz (Főkéz)
9.	88r	Pseudo-Bonaventura: Confessionale. (Az első fejezet első négy ‘particula’-ja.)	Második kéz
	88v	Beíratlan.	
10.	89r–90r	Ordo ad induendos fratres novicios.	Első kéz (Főkéz)
	90v–93v	Beíratlan.	
11.	94r–102v	Incipit memoriale agendorum circa divinum officium per anni circulum.	Első kéz (Főkéz)

¹⁰² Minden bizonnyal a ’horda’ kifejezés egyik változatáról van szó. L. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk.: BENKŐ Loránd. Bp. 1967–1984. Akadémiai Kiadó, 2: 145–146.

12.	103r	Az esztergomi őrség kolostorainak felsorolása.	Első kéz (Főkéz)
	103v	Beíratlan.	
13.	104r–119v	In nomine Domini incipit ordinarium fratrum minorum secundum ordinem Romane curie.	Első kéz (Főkéz)
14.	120r–v	Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi.	Első kéz (Főkéz)
	121r	Beíratlan.	
15.	121v	Hitszónok kinevezésekor elmondandó formula.	Hatodik kéz
16.	121v	Gyóntató kinevezésekor elmondandó formula.	Hatodik kéz
17.	122r	Feltehetőleg tartománygyűlésen tartott misén a provinciális vagy az egyik őr által magyarul elmondandó szöveg.	Hatodik kéz
18.	122v–124r	III. Honorius pápa 1223. november 29-én kelt, <i>Solet annuere</i> kezdetű, a ferences regulát jóváhagyó bullájának magyar fordítása.	Hetedik kéz
	124v–133v	Beíratlan.	
19.	134r–v	Magyar nyelvű feloldozási formula.	Nyolcadik kéz
20.	135r–138r, 141v	Sequuntur absolutiones.	Kilencedik kéz
21.	138r–141r	Ordo ad induendum novitium sequitur.	Kilencedik kéz
22.	142r	Absolutio.	Nyolcadik kéz
23.	142v	Az 1623. évből származó bejegyzés.	Tizedik kéz
24.	A hátsó kötet tábla belső oldala	Liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtöredék.	Második kéz

Érdeemes megemlíteni, hogy a tartalmi egységeket leíró kezek között két olyan található, amelyektől lapszéli bejegyzések is származnak: a második és a hatodik kéz (1. a 8. tartalmi egységet).

A kézirat keletkezéstörténete

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a kézirat szövegmennyiségének a döntő többségét az a szerzetes írta le, akinek a kezét főkéznek neveztem (első kéz). Az általa lemásolt hét tartalmi egység képezi a kötet legkorábbi szövegrétegét. Három textus végére a másolás befejezésének a helyét és időpontját is bejegyezte: az atyai konstitúciókat 1535. március 15-én, a 'memoriale agendorum'-ot 1535-ben, az ordináriust 1535. március 22-én fejezte be, a helyszín mindhárom esetben Sóvár. Az ismeretlen ferences barát tehát 1535-ben a sóvári kolostorban több, a szerzetesi élet szempontjából fontos szöveget is lemásolt. A pataki őrséghez tartozó kolostor azonban már a következő évben, 1536-ban elpusztult, amikor Ferdinánd csapatai

Sáros várát ostromolták.¹⁰³ Feltételezhető, hogy a szomorú esemény a ferences szerzetes másolói tevékenységét is befolyásolta. Két olyan, általa másolt tartalmi egység is található a kötetben, amelyek szövege megszakad: az egyik az obszerváns krónika, a másik a novíciusok beöltözésének a szertartása. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a ferences barátnak a menekülés miatt kellett abbahagynia a munkát – a beírt ívfüzeteket azonban magával vitte. Karácsonyi János az ismeretlen szerzetest minden indoklás nélkül azonosította Cserőgyi Benedekkel, a kézirat első név szerint ismert tulajdonosával.¹⁰⁴ A ferences barát azonban sehol sem nevezte meg magát, így nem állíthatjuk, hogy azonos Cserőgyivel.

Mivel a többi kéz – ahogy azt látni fogjuk – a bekötés után írt a kéziratba, következő lépésként a bekötés időpontjának a meghatározására kell kísérletet tennünk. Az előbb említett két, befejezetlen textus arra utal, hogy erre a sóvári kolostor 1536-ban történt elhagyása után került sor. Azt is megállapíthatjuk, hogy a főkézként említett szerzetes a bekötés után is forgatta a kéziratot. Ezt két mozzanat bizonyítja: ő írta le az elülső kötéstábla belső oldalán olvasható szöveget, az atyai konstitúcióknál pedig jelezte a levelek összekeveredéséből adódott hibákat. A sóvári kolostorból származó ívfüzeteket tehát még a ferences barát életében bekötötték.¹⁰⁵ További támpontot jelentenek az előzéklap rektóján olvasható bejegyzések. Láthattuk, hogy a harmadik bejegyzést, amely a kézirat megtalálásáról tájékoztat, Szentlászlói István írta le 1560-ban. Ebből következik, hogy az oldal felső felét elfoglaló két szöveget, a bibliai idézetet és a Hugo de Balma-citátumot 1560 előtt írta le a második kéz. Ugyanettől a kéztől származik a hátsó kötéstábla belső oldalán olvasható, liturgikus felszereléseket felsoroló szövegtöredék is. Az elmondottak szerint tehát a bekötésre 1536 után és 1560 előtt került sor – minden bizonnyal valamelyik magyarországi szalvatoriánus kolostorban. Az előbbi évszámhoz közelíti a dátumot az a megfontolás, hogy a ferences barát valószínűleg nem várt több évtizedet a kötetessel.¹⁰⁶

A táblázatban látható, hogy a krónika után feltűnően sok beíratlan oldal következik (20v–44v). Feltehetőleg azért kötötték be így a kéziratot, hogy legyen hely a félbeszakadt krónika folytatásához. Ez meg is valósult. Láthattuk, hogy a krónikát két kéz másolta le: a főkéz és az ötödik kéz. Az íráskép elárulja, hogy az ötödik kéz már a kézirat bekötése után folytatta a krónikát. Az általa beírt verzókon ugyanis, ahol az írás a gerinc felé fut, számos sor végén kisebb az utolsó egy-két betű mérete, továbbá számos sor végén látható betűtorlódás. E jelenség minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a krónika ismeretlen folytatója már a bekötött kéziratba írt, és

¹⁰³ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 2: 151–152; F. ROMHÁNYI: *i. m.* (45. jegyzet) 59.

¹⁰⁴ KARÁCSONYI: *i. m.* (17. jegyzet) 1: 399; 2: 579.

¹⁰⁵ A főkéz által leírt utolsó tartalmi egység az 1539. évi káptalan rendelkezései (120r–v), amely közvetlenül az 1535. március 22-én Sóváron befejezett, a 119. levél verzójának alján véget érő ordinárius után következik. Egyértelmű, hogy a káptalani rendelkezéseket évekkel később, legkorábban 1539-ben írta le a ferences barát, ugyanakkor semmi nem utal arra, hogy a lejegyzésre a bekötés előtt vagy után került-e sor.

¹⁰⁶ Úgy látszik, hogy a két félbehagyott szöveg befejezésére már nem nyílt lehetősége.

a sorok végén nem állt mindig elegendő hely a rendelkezésére. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy eredetileg – a kézirat bekötésekor – még az általa beírt oldalak is üresek voltak.

Ahogy az a táblázatban is látható, a főkéz által leírt utolsó tartalmi egység, az 1539-es káptalani rendelkezések után még 22 levél következik. Arra, hogy az itt található szövegeket szintén a bekötés után írták le, ugyanaz a jelenség utal, mint a krónikát folytató kéz esetében: a tartalmi egységek többségében a verzókon számos olyan sort találunk, amelyeknek a végén betűtorlódás és kisebb méretű betűk láthatók. Igaz, ez a jelenség az egyes kezeknél különböző mértékben fordul elő. Például amíg a főkéz után következő hatodik kéz mindössze egyszer kényszerült arra, hogy „összehúzza” a sorvégi szót,¹⁰⁷ addig a következő, hetedik kéz több sor végén is élt ezzel a megoldással.¹⁰⁸ Mindez azt jelenti, hogy a krónikát követő üres levelekhez hasonlóan a kézirat végére is nagyszámú üres föliót kötöttek be – minden bizonnyal a kézirat tartalmi bővíthetőségének az érdekében.

A korábban említett vízjeltöredékek is azt bizonyítják, hogy a szóban forgó levél-mennyiség egyszerre került a kéziratba: a csak részben megmaradt filigránok kivétel nélkül beíratlan föliókon láthatók, részben a krónika után (21, 28. levél), részben a főkéz által beírt tartalmi egységek után (127, 128, 131, 132. levél), mindig a felső belső sarokban.

Megemlítendő, hogy a nyolcadik kéz közvetlenül a kilencedik előtt és után írt a kötetbe, ami arra utal, hogy legalábbis ezek a tartalmi egységek egy helyen kerültek a kéziratba.

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a kézirat a magyarországi szalvatoriánus provincia írásbeliségének az emléke. A ferences szerzetesek, mind a főkéz, mind a többi kéz, olyan szövegeket vetettek papírra, amelyek fontosak voltak a provincia tagjai számára. A kötet egyaránt tartalmaz az obszerváns vikária történetét feldolgozó (6. tartalmi egység), a szerzetesek mindennapi életét szabályozó (8, 14. tartalmi egység), a liturgiára vonatkozó (11, 13. tartalmi egység), továbbá a szerzetesek lelkipásztori tevékenységével kapcsolatos (9, 15, 16, 19, 20, 22. tartalmi egység) szövegeket. De megtalálható a kéziratban a novíciusok beöltözési szertartásának textusa is (10, 21. tartalmi egység).

A kötet tulajdonosai közül Cserőgyi Benedeket, Szegedi Ferencet és Szentlászlói Istvánt ismerjük név szerint (4, 5. tartalmi egység).¹⁰⁹ Ahogy arról már esett szó, az előzéklap negyedik bejegyzése szerint Szegedi azért kérte el Cserőgyitől a kéziratot, hogy a testvéreknek magyarázza a konstitúciókat. Mivel a kötetbe beíró szerzetesek közül ketten is magyarázták a konstitúciókat (2. és 6. kéz), joggal tételezhetjük fel, hogy egyikük azonos Szegedi Ferencel.

¹⁰⁷ 121v, második sor: dicat.

¹⁰⁸ A nyolcadik kéz esetében egyáltalán nem tapasztalható ez a jelenség.

¹⁰⁹ Láthattuk, hogy az előzéklapra bejegyző Szentlászlói és az öt követő kéz „konstitúciók”-ként nevezték meg a kéziratot, ami minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a legfontosabbnak tartott és legtöbbet olvasott tartalmi egységgel, az atyai konstitúciókkal jelölték az egész kötetet.

A kézirat további sorsa

Az utolsó levél verzóján olvasható, az 1623. évből származó bejegyzés alapján feltételezhető, hogy a kötetet még ekkor is használták.

A magyarországi ferencesek történetének értékes forrása ismeretlen időpontban a müncheni ferencesekhez került.¹¹⁰ A szekularizáció következtében a szerzeteseknek 1802-ben el kellett hagyniuk a kolostort. A könyvvállomány egy részét még ugyanebben az évben a Müncheni Udvari Könyvtárba, a későbbi Bajor Állami Könyvtárba szállították.¹¹¹ Valószínűleg így került oda a magyarországi eredetű kézirat is.

Függelék

Acta capituli anno Domini 1539 in festo sacratissime Penthecostes celebrati in conventu Budensi

1. Item de cetero nullus fratrum nostrorum adoptet sibi patres, matres, fratres aut sorores spirituales. Quicumque contrarium fecerint, prohibeantur per custodes, et si non cessaverint, tribus diebus carceri mancipentur, toties, quoties. Et hactenus qui habuerunt, renuntient,¹¹² et¹¹³ si non renuntiaverint, habeant tandem penam.

2. Item fratres Berenienses non faciant questam in Bogach, que est questa¹¹⁴ de Philek secundum constitutiones.

3. Item patres custodes et gwardiani habeant bonam providentiam, ne permittantur ingredi mulieres ad loca fratrum, maxime sola non permittatur absque societate. In hac parte si custos presens fuerit, et negligens reperietur, habeat disciplinam. Similiter et patres gwardiani, si negligentes fuerint, nec plures permittantur sine urgenti necessitate.

4. Item nulla prorsus de cetero pro tertiariis sororibus recipiatur a[d]¹¹⁵ nullius instantiam sew petitionem, etiam per reverendum patrem ministrum. Nec cum eis¹¹⁶ aliquis fratrum loquatur, aut aliquid cum eisdem preparari faciat. Et si quis contrarium fecerit, penam carceris sustineat tribus diebus. Et si aliquis ingreditur, sive custos, sive gwardianus, sive alius quicumque frater, penam carceris sustineat tribus diebus, dempto earum¹¹⁷ confessore, qui ingreditur dumtaxat in ultima necessitate pro sacramentis ecclesiasticis administrandis alicuius. Et si supplicaverint per aliquos magnates pro receptione, numquam earum cura geratur.

¹¹⁰ KEINZ: *i. m.* (2. jegyzet) 5. Jelzete „Mon. Franc. 371” volt, l. HALM–MEYER: *i. m.* (1. jegyzet) 80.

¹¹¹ KELLNER, Stephan–SPETHMANN, Annemarie: *Historische Kataloge der Bayerischen Staatsbibliothek München. Münchner Hofbibliothek und andere Provenienzen*. Wiesbaden, 1996. Harrasowitz Verlag, 294–295. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis 11./

¹¹² A kéziratban: renuntient.

¹¹³ Előtte szövegfölösleg: nec.

¹¹⁴ A szó végén áthúzott ‘m’ betű.

¹¹⁵ A ‘d’ betű tintafolt miatt nem látható.

¹¹⁶ A sor fölé írva.

¹¹⁷ A kéziratban: eorum.

5. Item literas reverendi patris ministri vel eidem¹¹⁸ sonantes, aut patris custodis vel eidem¹¹⁹ sonantes patres gwardiani teneantur citissime sub pena discipline ad loca destinata mittere.

Locus capituli futuri locus de Beren.

BALÁZS KERTÉSZ

Manuscrit franciscain du 16^e siècle, écrit en Hongrie, à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek)

Le manuscrit franciscain sous côte Clm 9071, de la Bibliothèque Nationale Bavaroise, est un monument de l'usage de l'écriture de la province salvatorienne de Hongrie. Dans le volume on distingue de nombreuse écriture. Les pères franciscains avaient gardé en écrit des textes importants pour les membres de la province. Le moine désigné 'main principale' dans l'étude avait copié la plus grande partie des textes du codex; ces unités représentent la couche la plus ancienne du volume. Parmi elles, trois étaient écrites en 1535, dans le couvent de Sónvár. Le manuscrit a été relié après 1536 mais avant 1560. Les autres mains avaient copié dans le volume plus tard, après la reliure, et le codex est parvenu à une date inconnue aux franciscains de Munich, et en 1802 à la Bibliothèque Nationale Bavaroise (Bayerische Staatsbibliothek).

¹¹⁸ A kéziratban: eisdem.

¹¹⁹ A kéziratban: eisdem.

LAUF JUDIT

Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése

*A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör**

„nem tagadhatni, hogy ha az egész codex fenmaradt volna,
a nyereség nyelvtörténeti és aesthetikai tekintetben tetemes volna:
így csak annak elvesztét sajnálhatni.”

(Toldy Ferenc a Piry hártýáról)¹

Újfalusi Judit nagyszombati klarissza apáca a cseh változat alapján készítette el Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* című művének magyar fordítását, a *Makula nélkül való tükört*. Ebben az 1712-ben kiadott kegyességi műben megtalálható két nyelvemléknek, a *Piry-hártyának* és részben a *Máriabesnyői töredéknek* a szövege². Ezt Kedves Csaba már jó tíz évvel ezelőtt felfedezte a 18. századi iskola-drámák forrásainak keresése közben.³ Felismerése a nyelvemlékkutatás szempontjából azért vált különösen nagy jelentőségűvé, mert ezek az enyhén stilizált, az eredeti, a 15–16. század fordulójára tehető állapottal mégis szorosan egyező szövegrészek – amint az elvégzett összehasonlítás során utóbb kiderült – Cochem művének sem német, sem cseh változatában nincsenek benne.⁴ Tehát más forrásból, feltételezésünk szerint a magyar nyelvemlékekből kerülhettek bele.

Jelen tanulmány ennek bizonyítására három, egymással összefonódó kérdést vizsgál. Először egy tüzetes kodikológiai elemzés alapján bizonyítja, hogy a két töredék valóban ugyanazon kódex maradványa, továbbá megkísérli tisztázni, hogyan helyezkedtek el az egykori nyelvemlékkódexben a töredékeken olvasható szövegrészek. Másodszor a kodikológiai vizsgálatra támaszkodva igazolja, hogy a *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részletei alapulnak a nyelvemléken, mint amennyi a fennmaradt töredékeken ma megtalálható. Harmadik lépésként az

* A tanulmány a K 72105 számú OTKA-támogatással az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ TOLDY Ferenc: *[A Piry-hártya]*. = Magyar Akadémiai Értesítő (10.) 1850. 89–91, kül. 91.

² ÚJFALUSI Judit: *Makula nélkül való tükör*. Nagyszombat, 1712; *Piry hártýa*. Közzéteszi: KATONA Lajos. Bp. 1908. Magyar Tudományos Akadémia, 43, 357–360. /Nyelvemléktár 15./; JABLONKAY Gábor: *A máriabesnyői töredék*. = Magyar Nyelv (6.) 1910. 20–25.

³ KEDVES Csaba: *Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végéről*. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi konferencia előadásai*. Szerk.: DEMETER Júlia. Miskolc, 2000. Miskolci Egyetem, 200–209.

⁴ Itt szeretném megköszönni Kovács Eszternek, hogy a magyar és a cseh szöveg összevetésében mindig készségesen segített. KOHEMU, Martin z: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*. Praha, 2007. Argo, Kritikai szövegkiadás; illetve a sok kiadást megért német kiadások közül: COCHEM, Martin von: *Das grosse Leben Christi*. Franckfurt, 1689. Tóth Péter is felfigyelt arra, hogy a *Makula nélkül való tükör* bizonyos részei hiányoznak Cochem művéből. Vö. TÓTH Péter: „Rendelj nekem más halált!” *Krisztus apokrif imája a Gethszemáni kertben*. = Vallástudományi Szemle (5.) 2009. 4. sz. 27.

elveszett kódex sorsának nyomon követése alapján válaszol arra a kérdésre, vajon Újfalusi Juditnak a 18. század elején az eredeti kódex lehetett-e a kezében, vagy annak egy másolata. Végül közlést tesz a *Makula nélkül való tükör*nek azokat a részleteit, amelyek vélhetően az egykori nyelvemlékből származnak, és ahol ez lehetséges, párhuzamba állítja azokat a meglévő töredékek szövegével.

Az egy duplafőlióból álló *Piry-hártyát* 1843-ban, tanóra közben Piry Cirjék tudós könyvtáros, az érsekújvári gimnázium ferences tanára vette ki egy tanítványa kezéből, a *Máriabesnyői töredék*et pedig Jablonkay Gábor S. J. fedezte föl 1908-ban a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárában. Az utóbbi két különálló levélből áll, amelyek a *Magnum speculum exemplorum* Johannes Major által bővített, 1611-ben megjelent nyolcadrét formátumú kiadvány hátsó kötéstáblájának megerősítésére szolgáltak. Jablonkaynak föltűnt, hogy a lelet formai szempontok alapján nagyon közel áll a *Piry-hártyához*. Valóban mindkét töredék íróanyaga pergamen, a rajta lévő szöveget vörös tintával megvonalmazott 19 soron gótikus könyvirással írták. Összevetette a két töredék méretét, de mivel a *Máriabesnyői töredék* leveleit, írástükrét és a szövegsorok közötti távolságot is néhány milliméterrel kisebbnek találta a *Piry-hártyáénál*, nem feltételezte, hogy ugyanabból a kódexből származnak, csupán azt jelentette ki, hogy egyazon ferences rendi műhelyben készültek. Nem vette figyelembe, hogy a *Máriabesnyői töredék*et kötésként alkalmazták, s a pergamenje némileg összezsugorodott.⁵

Kedves Csaba a *Makula nélkül való tükör* 69. fejezetében (Miként tartatott Tanács az ártatlan Jézusra) azonosította a két töredék szövegét. A nyelvemlék tartalmára nézve a következő megállapításokat tette. A nyomtatott mű hatvankilencedik részében a Getszemáni kertben, Jézus imája közben zajló három jelenetet a szakirodalom égi pörnek, prófétajátéknak és „arma Christi”-nek nevezi. Ugyanezek a szövegek olvashatók a *Piry-hártyán* és a *Máriabesnyői töredéken* is. Úgy vélte, hogy a szövegegyezés a nyomtatott és a kéziratos szöveg között oly nagy mértékű, hogy bizonyosan közös forrásból merítettek.⁶ Föltette azt a kézenfekvő kérdést is, elképzelhető-e, hogy magának a nyelvemléknek a szövegét kompilálta Újfalusi Judit a művébe. A válasza határozott ’nem’ volt, mivel szerinte olyan részletek is bekerültek oda a nyelvemlékből ismert szövegrészek közé, amelyek abba formai

⁵ JABLONKAY: i. h. (2. jegyzet) 21. Karácsonyi János pedig 1924-ben a *Máriabesnyői töredék* (vagy ahogy ő nevezte, *Nagyszombati töredék*) folytatásának tartotta a *Piry-hártyát*, de nem nyilatkozott arról a kérdéssel, hogy ezek ugyanabból a kódexből származtak-e. Vö. KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 2. Bp. 1924. MTA, 600–601. Csapodi Csaba már Szabó Dénesre és Jakubovich Emilnek Timár Kálmán tanulmányában olvasható szóbeli közlésére hivatkozva egyazon kódexből való töredékként tartja számon őket. Vö. CSAPODI Csaba: A „*Magyar Codexek*” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). Bp. 1973. MTA Könyvtár, 12–13. /Az MTA Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 5/; SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959. ELTE BTK, 2. kiadás, 42–43; TIMÁR Kálmán: *Magyar kódexcsaládok*. = Irodalomtörténeti Közlemények (37.) 1928. 62.

⁶ Tóth Péter ugyanerre az eredményre jutott. Vö. TÓTH Péter: *Piry-hártya*. In: „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. századig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. Szerk.: MADAS Edit. Bp. 2009. OSzK, 307. (45. tétel).

szempontok alapján nem illeszthetők bele. Úgy látta ugyanis, hogy a *Piry-hártya* levélpárján (duplafólióján) található égi pört és a hozzá szorosan kapcsolódó, tőle elválaszthatatlan prófétajátékot a *Makula nélkül való tükör* említett fejezete kibővíti, és Ádámon kívül másokat, Noét, Ábrahámot és Dávidot is megszólaltatja arról, meg kell-e halnia Jézusnak a keresztfán az emberiség megmentéséért. Kedves Csaba emellett rámutatott a középkori misztériumdrámákban előforduló égi pör jelenete és a két nyelvemlék, illetve a 18. századi csíksomlyói iskoladrámák közötti szoros kapcsolatra. Ezért – mint tanulmánya címe is mutatja (Magyar nyelvű drámatörredék a 15. század végéről) – a két nyelvemlékben egy elveszett középkori magyar dráma emlékét vélte felismerni.

Kedves Csaba felismerésének továbbépítését egy – mint mondtuk – tüzetes kodológiai vizsgálat tette lehetővé. Ennek első és legfontosabb lépése a két nyelvemlék szövegének figyelmes elolvasása. Ebből kitűnik, hogy a *Piry-hártya* duplafóliójának a két levelén nem folyamatos a szöveg. Kedves Csaba vizsgálata során figyelmen kívül hagyta azt a nagyon fontos könyvészeti szempontot, hogy egy ívfűzetben a középső levélpár kivételével a levélpárok nem egymást követő levelek. Tehát a *Piry-hártya* duplafóliója között is lehetett egy vagy több levélpár.⁷ Ezt a feltételezésünket teljes mértékben megerősítette a nyomtatvány és a töredékek összeolvasása. A *Piry-hártya* első levelén található szöveg a *Makula nélkül való tükör*ben 14 sort tesz ki. Ezután a *Makula nélkül való tükör*ben az égi pör jelenete folyamatosan olvasható további olyan 29 sorban, amely a töredéken nincs meg, s ezután következik újabb 14,5 sorban a *Piry-hártya* második levelén olvasható szöveg. Ez a felismerés volt a döntő a további vizsgálatok szempontjából. Ebből a felismerésből ugyanis két igen fontos tény vált világossá.

1. A *Piry-hártya* duplafóliója nem a középső levélpárja volt a kódex ívfűzetének, hanem közrefogta a középső levélpárt, mert a *Makula nélkül való tükör*ben a *Piry-hártya* két levele között olvasható szöveg pontosan egy duplafóliót töltene meg, azaz ez a hiányzó duplafólió volt az ívfűzet középső levélpárja.

2. A második következtetés még ennél is fontosabb. A *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részleteket őrzött meg az egykori nyelvemlék szövegéből, mint azt eddig gondolni lehetett. Újfalu Judit könyvében ugyanis folyamatosan olvasható az égi pör, s ebbe a folyamatos szövegbe két különböző ponton harmonikusan illeszkednek a *Piry-hártyán* megmaradt részletek. Az első kézenfekvő megállapítás, hogy a *Piry-hártya* szövege előtt a *Makula nélkül való tükör* 69. fejezetében összesen 8 nyomtatott sor és a fejezetcím található, ami a kódexben elfért egy levelén. Ez az égi pör kezdete. Tehát a 69. fejezet elejével kezdődik a nyelvemlékből átvett szöveg. Annál is inkább, mert a *Makula nélkül való tükör* 68. fejezetét Cochem művéből

⁷ Kedves Csaba figyelmen kívül hagyta a korábbi szakirodalomból Toldy Ferenc megállapítását, amely szerint a *Piry-hártya* levelei egy ternió középső levélpárját alkották. Vö. TOLDY: *i. h.* (1. jegyzet) 89. Katona Lajos a *Piry-hártya* kiadásakor az előszóban Toldy Ferenc észrevételét megismétli, a kiadott szövegben pedig kettős vonallal jelöli, hogy a szöveg nem folyamatos. Vö. *Piry hártya i. m.* (2. jegyzet) 43, 357–360.

fordította Újfalusi Judit. Ezek után logikus volt arra fordítani a figyelmünket, hogyan helyezkednek el a *Makula nélkül való tükörben* a *Máriabesnyői töredék* két levelén olvasható szövegrészek. Ezen töredék első levelének szövege⁸ ugyancsak a 69. fejezetben olvasható, a 308. lapon, 60 sorral a *Piry-hártya* szövegének vége után. Ezen a ponton a *Máriabesnyői töredék* első, csonka levelének rektóján és verzóján olvasható szöveg ismét harmonikusan illeszkedik a *Makula nélkül való tükörbe*, olyannyira, hogy a levelek levágott alsó részéről hiányzó sorok is könnyen rekonstruálhatók. A közbeeső rész a kódexben pontosan négy levelet tölthetett meg. Ez következik ugyanis a kézirat és a nyomtatvány eddig megismert terjedelmi arányaiból: egy levél rektójának és verzójának szövege a nyomtatványban 14,5 sorra tehető, tehát ha az apróbb stilizálási javításokat figyelembe vesszük, 60 sor négy levélnek felel meg. Mindezek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a nyomtatvány 69. fejezetének végén a *Máriabesnyői töredék* első csonka levelének verzóját követő még 13 nyomtatott sornyi szöveg ugyancsak a nyelvemléken alapul. Ez a megfigyelés egyúttal megerősíti, sőt kétségtől bizonyítja Jablonkaynak és Karácsonyinak azt a még bizonytalan feltételezését, hogy a két töredék egyetlen kódex maradványának tekinthető.

A *Máriabesnyői töredék* második levele szövegének nagy része viszont nem található meg a *Makula nélkül való tükörben*. A 70. rész nem a nyelvemléken fennmaradt szöveggel folytatódik, hanem visszatér a Cochem-féle Krisztus-életrajzhoz, amint azt már a fejezet Cochemével azonos címe is jelzi: „Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltól meg-erössített”.⁹ Ennek ellenére a 70. rész utolsó harmada és a *Máriabesnyői töredék* második levele között kimutatható a tartalmi párhuzam, de a szövegpárhuzam nem. A *Makula nélkül való tükör* 70. fejezete végén a mindenható Atya a Getszemáni kertbe Mihály arkangyalt (Cochem művének német eredetijében és cseh fordításában Gábrit!) küldi el bátorítani Jézust a kereszthalálra. A *Máriabesnyői töredék* második levelén ugyancsak ehhez hasonló jelenet olvasható. Jézust valaki – töredékes volta miatt nem lehet tudni, ki – a kereszthalálra biztatja. A szöveganalógia alapján arra kell gondolnunk, hogy a töredéken is Gábritel vagy még inkább Mihály arkangyal áll Jézus mellett. Mivel a *Máriabesnyői töredék* második levelének szövegkörnyezete nem rekonstruálható a *Makula nélkül való tükör* 70. fejezetéből, nem lehet tudni, hány levél vesztett el a kódexből a *Máriabesnyői töredék* első és második levele közül.

Ezek ismeretében még érdekesebb, hogy a „Miként Nagy Csütörtökön estve a Szűz Mária Bethaniában nagy keserűséget érzett szívében” című 71. fejezet élén újra azonosítható a *Máriabesnyői töredék* második levelének verzója végén olvasható négy, vörös tintával megírt sor: „kvetkozik az yz marianak koserusege. mert mikoron

⁸ Kedves Csaba fordítva állapította meg a sorrendet, ezt tartotta a második levélnek. Vö. KEDVES: *i. h.* (3. jegyzet) 208–209.

⁹ Mivel a *Makula nélkül való tükör* elhagyta Cochem művének az elejéről az Ószövetséghez kapcsolódó fejezeteket, ezért a magyar változat fejezetszámozása nem felel meg sem a német, sem a cseh változat fejezetszámozásának. A német és a cseh változat fejezeteinek számozása és címe között is vannak eltérések. A *Makula nélkül való tükör* 70. fejezete a cseh változatban a 104. fejezetnek felel meg.

uronk iesus ekeppen imadkozneiek – kezde az zyz maria”. Tehát a nyelvemléken is, akárcsak a *Makula nélkül való tükör*ben, új fejezet kezdődik közel azonos címmel, a fejezet kezdő mondatát pedig pontosan követi a *Makula nélkül való tükör* első mondata. Ez a nyelvemlékben megkezdett, Mária keserőségéről szóló rész a *Makula nélkül való tükör*ben még folytatódik a 312–313. lapon, 34 sorban. Feltételezhető, hogy ez a rész megint csak az elveszett nyelvemlékkódexen alapul, s a kódexben még további két levelet töltött meg.

A töredékek és a nyomtatvány szoros összeolvasása összegezve a következő eredményt hozta. A *Makula nélkül való tükör* három vizsgált fejezetéből a teljes 69. fejezet a nyelvemlékkódexen alapul. A 70. fejezetben nem található a nyelvemlék nyoma, csak tartalmi egybeesés mutatható ki. Viszont a 71. fejezet címe és kezdő mondata ismét a nyelvemlékből való, ebből pedig az következik, hogy a Mária keserőségét tárgyaló 71. fejezet is a nyelvemléken alapul. Mindezek alapján teljesen egyértelmű, hogy a *Makula nélkül való tükör* Cochem művében nem szereplő 69. és 71. fejezetének végső forrása a mára csak töredékekből ismert nyelvemlékkódex volt. Az elvégzett kodikológiai vizsgálat alapján a kódexből fennmaradt 4 levelet (a *Piry-hártya* duplafóliója, a *Máriabesnyői töredék* két különálló levele) további 10 feltételezett levéllel sikerült kibővíteni. Így az elveszett nyelvemlékből összesen 14 levelet tudtunk rekonstruálni.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához azonban, hogy Újfalusi Judit kezében maga az eredeti, a 15–16. század fordulóján készült pergamenkódex volt-e, vagy annak egy későbbi másolata, előbb egy másik kérdésre kell felelnünk: mi módon kerülhettek egy 18. századi kegyességi műbe, a *Makula nélkül való tükör*be a 15–16. század fordulójáról töredékeiben ismert archaikus szövegek? A teljes mű pontos címe a következő: *Makula nélkül való tükör, mely az Üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé.* A szerző, Újfalusi Judit, Újfalusi Klárához, néki kedves édes asszony nénjéhez, Berényi György házastársához szóló ajánlásában arról számol be, hogy egy igen szép *Makula nélkül való tükör* akadt a kezébe, és azt tót, vagyis cseh nyelvből magyarra fordította. Erre a szép *Makula nélkül való tükör*re Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* című művében lelt rá, amint ezt Vida Tivadar¹⁰ fölismerete. A kor egyik legolvasottabb kapucinus szerzőjének, Martin von Cochemnek (1634–1712) először 1677-ben, német nyelven megjelent, Jézus életéről szóló művét nem sokkal később, 1698-ban Prágában már cseh nyelvre lefordítva is kiadták.¹¹ Minden valószínűség szerint ezt a könyvet tarthatta kezében Újfalusi Judit. Vida Tivadar a szöveget egybevetette a cseh fordítással, és arra a megállapításra jutott, hogy sok esetben nem egyszerű fordításról van szó, hanem inkább átdolgozásról. Ezt a törekvését Újfalusi Juditnak már az eredeti műtől eltérő, maga által választott címe is jelzi: *Das grosse Leben Christi* helyett *Makula nélkül való tükör*. Erről tanúskodik az is, hogy Újfalusi elhagyta a Cochem-mű cseh változatának elejéről az Ótestamentumhoz kapcsolódó

¹⁰ VIDA Tivadar: *Makula nélkül való tükör*. = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 250–253.

¹¹ KOHEM: *i. m.* (4. jegyzet).

27 fejezetet,¹² mert ahogyan az ajánlásában írja, a „makula nélkül való Tükör nem más; hanem Krisztus Urunk és az ő Sz. Szüleinek életéről való Könyv”. Arról is szól, milyen sok fejtörésébe került, mivel lephetné meg nényjét: „mit adgyak szerzetünkhöz viseltetett gráciájáért, és sok rendbéli jó téteményiért? ...mindazáltal midőn elmémet minden felé forgatnám, gondolkodván, mit adhatnék kegyelmednek. Imé egy igen szép makula nélkül való Tükör akada kezembe, a’ mellyben Szűz Szent Klára Anyánk gyakran belé tekintgetvén, meg útálta ez világ hívságát.” Krisztus földi életének betetőződése a kereszthalál. A Krisztus-életrajzon belül is Szent Klárának és rendjének, a klarisszáknak legfőbb olvasmánya a passió története volt.¹³ Újfalusi Judit művének ez a része különösen fontos a klarisszák kegyességi gyakorlatában. Krisztus szenvedésének önmagában is gyakorta olvasott történetét mint tükröt állították maguk elé. „Voltak Számtalanok és mostis vannak ezen Conventben Régi Uri Nemes, Nagyságos, és Gróffi Familiákból Származott Szűzek, a kik a Világ hívságát meg utálván, itten követtek a Makula nélkül való Barányt.” Az 1768-as klarissza rendtörténetben olvashatóak ezek az ajánlásból főtebb idézett mondattal teljes mértékben összecsengő sorok.¹⁴

A keresztény liturgia csúcspontját a nagyheti szertartások képezik. Ezen a héten a misén mind a négy evangéliumból fölolvassák Krisztus passióját: virágvasárnap Máté, nagykedden Márk, nagyszerdán Lukács, nagy pénteken pedig János szerint. Az évszázadok során a templomokban mintegy kiegészítésül megjelentek a liturgia részévé váló, az evangéliumi szövegeken alapuló húsvéti ünnepi játékok is. Később, az egész középkoron át egymást érve születtek a prédikációk mellett nem kanonizált, lelki olvasmányként szolgáló passióelmélkedések, passiójátékok is, melyek az evangéliumi szakaszokat magyarázták, értelmezték, dramatizálták és „régí írásokból” alakították át saját koruk elvárásainak megfelelően.¹⁵ Tehát Újfalusi Judit, amikor

¹² A német forrásban az Ótestamentumhoz kapcsolódó rész a cseh változattól eltérően 21 fejezetből áll.

¹³ „Ez a szent Szűz [Klára] olly kiváltképpen való ájtatossággal viseltetet az mi üdvöztünk keserves kinszenvedésihez [...] Az ő szerzetes Leányit is igen oktattya vala, az édes Jesus szenvedéssinek emlékeztetire.” In: *Meg-dicsőített Poenitentia tartásnak eleven példája*. Posonban, 1722. 416.

¹⁴ *Szent Ferenc Atyánk Rendén Lévo Boldog Asszony Provinciájának Megyéjében Szűz Szent Klára Szerzetében Élő Szűzek Klastrominak Kezdeté, Néhái és mostani Állapottya a mint az Emlétt Provinciának Archivumából... 1768 Esztendőben... A Nagy Szombati szűzek klastromáról VIII.* Jelzete: OSZK Kézirattár: Quart. Hung. 393. In: SCHWARCZ Katalin: „Mert ihon jönn asszonyotok és kezében új szoknyák.” *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*. Bp. 2003. Budapesti Történeti Múzeum – METEM, 192. /METEM Könyvek 39/.

¹⁵ A Weszprémi-kódexben, amikor Krisztus haláltusájakor a Getszemáni kertben megjelennek az angyalok, a szerző idézi ugyan Lukács evangéliumát, de azt is hozzáfűzi: „Jól lehet az evangelisták nem írják, mit mondott légyön ő neki, de maga kegyősen hihetjők, hogy ilyen módra szolt ő neki”. Vö. *Weszprémi-kódex*. Bev., jegyz.: PUSZTAI István. Bp. 1988. MTA Nyelvtudományi Intézete, 55. /Régi Magyar Kódexek 8./; Cochem művének bevezetőjében pedig ez áll: „Amelyben benne foglaltatnak minden dolgok a világ teremtésétől Jeruzsálem pusztulásáig, kibővítve az Ó és Újszövetség részletes története, [...] amelyek a Szentírásba homályosan és rövidítve kerültek be” (Kovács Eszter fordítása). Vö. KOCHER: i. m. (4. jegyzet).

nagynénjének egy „igen szép makula nélkül való tükröt”, azaz egy Krisztus-életrajzt ajándékoz, abban nyilvánvalóan kiemelkedő szerepe lehetett a rendjének legfőbb lelki olvasmányául szolgáló szenvedéstörténetnek. Újfalusi Judit nem tett mást, mint a Krisztus életrajzba illesztette saját rendjének és rendházának élő hagyományát egy különösen fontos ponton, a szenvedéstörténetben. Mivel az elveszett nyelvemlékkódex is Krisztus kínszenvedéséről szóló elmélkedés lehetett a fennmaradt töredékes részek tanúsága szerint, könnyen beleillett Cochem Krisztus-életrajzába. Így Cochemet kiegészítő jeleneteivel még inkább szolgálta Judit nővér szent igyekezetét, hogy – nénjének a könyv kiadására szánt adománya által – „mind azok a’ kik valaha ez könyvet olvasni fogják, Isteni szeretetre, és dicsíretre fel gerjedgyenek, és így mind maga, ’s mind mások által Istenhez való hála adó szent igyekezetét jobban véghez vihesse”. A szenvedéstörténet hasonló jellegű földolgozása több nyelvemlékkódexből is ismert. A töredékeken található „arma Christi” jelenete a Weszprémi-kódexszel mutat szoros rokonságot. Mivel ebbe a kódexbe – éppen a töredékekkel párhuzamos helyen – egy későbbi kéz még azt is följegyezte a margóra, hogy „mikor elvezik az imadk[...] bul [...] Nagi Czotortokõn C oluozion”,¹⁶ semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a *Piry-hártyát* és a *Máriabesnyői töredéket* tartalmazó, igényes kivitelű kódexet a nagyheti szertartások idején olvasták. Mindezek alapján még inkább megerősítést nyert Szelestei N. László és Tóth Péter azon álláspontja, hogy a két nyelvemléktöredék – ellentétben Kedves Csaba véleményével – nem misztériumdrámából való,¹⁷ hanem amint a korábbi szakirodalom is vélte, Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedés.

A fentebb fölvetett kérdés második felére, hogy mi módon kerülhetett a nyelvemlék a *Makula nélkül való tükrõbe*, két válasz lehetséges.

1. Újfalusi Judit ismerte azt a kódexet, melyből a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* származik.

2. A kódexnek létezett későbbi másolata, és ezt használta fel készülő munkájában. A két lehetséges válasz közül az első mellett sok érv szól, de teljes bizonyossággal nem zárható ki a második lehetőség sem.

Vizsgáljuk meg az elsőként említett lehetőséget. A töredékek a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint egy ferences használatra készült kódex részei voltak. Ezt támasztja alá a helyesírásuk, és ezt erősíti a szeplőtelen fogantatásra való utalás is a *Máriabesnyői töredéken*. De melyik kolostorban használhatták ezt a ferences kódexet? A fennmaradt két töredék felfedezésének helye és ideje nyújtott segítséget ahhoz, hogy útjukat megkíséreljük visszafelé is nyomon követni. Hangsúlyoz-

¹⁶ *Weszprémi-kódex i. m.* (15. jegyzet) 55. Köszönöm kollégáim, Körmendy Kinga és Sarbak Gábor tanácsát a Weszprémi-kódex lapszéli jegyzetének lehetséges értelmezéséhez: „Nagycsütörtökön a C[antrix] olvasson”. Ezt a feltételezést erősíti az alábbi kommentár, illetve utasítás, mely a Szunyogh Xavér által kiadott misekönyvben a Virágvasárnap, a szenvedéstörténet felolvasása előtt található: „az egyik énekes (C.) az evangélium elbeszélő részeit [...] éneklí”. Vö. SZUNYOGH Xavér Ferenc: *Magyar–latin misszálé az év minden napjára a római misekönyv szerint*. Bp. 1933. Szent István Társulat, 399. L. erről még: GAVANTI, Bartholomeo: *Thesaurus sacrorum rituum...* Lugduni, 1664. 223.

¹⁷ SZELESTEI N. László: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században*. Piliscsaba, 2003. PPKE BTK, 60–61. /Pázmány Irodalmi Műhely Források 4./; TÓTH: i. h. 2009. (6. jegyzet) 307. (45. tétel.)

nunk kell, hogy kevés tényszerű adat állt rendelkezésre, de az apróbb nyomokból mégis kiformálódott egy határozott kép. A *Piry-hártyát* Érsekújváron találták meg 1843-ban. Az apácák kódexei közül több is az érsekújvári ferences könyvtárba került. Itt találták rá a 19. század első felében az Érsekújvári, a Thewrewk- és a Czech-kódexre is. Két klarissza kolostorból kerülhettek oda: Pozsonyból, illetve Nagyszombatból. A szakirodalom véleménye szerint az érsekújvári könyvtárban felbukkant kódexek Nagyszombatból érkeztek, valószínűleg a klarissza rend feloszlásakor, 1782-ben. Az ebben a három kódexben föllelhető párhuzamos szövegek, illetve az a tény, hogy Sövényházi Márta mind az Érsekújvári, mind a Thewrewk-kódexbe másolt, azt bizonyítja, hogy eredetileg is egy helyen, mégpedig a Nyulak-szigeti domonkos apácák tulajdonában voltak. Amikor a szororok a török elől Váradra menekültek, a kódexek velük együtt vándoroltak. A domonkos nővérek végül 1566-ben, Nagyszombatban kaptak menedéket, ott éltek közel ötven éven keresztül, majd 1618-ben áthelyezték őket Pozsonyba. Minden jel arra mutat, hogy kódexeik egy része a klarisszáknál maradt Nagyszombatban, ugyanis az Érsekújvári kódexbe 1652-ben bejegyezték Anna Franciska nagyszombati főnöknő halálát. Mivel az Érsekújvári kódexet 1833-ban az érsekújvári ferences könyvtárban találták meg, szinte bizonyosra vehető, hogy a másik két, már korábban is vele együtt vándorló kódex – a Thewrewk- és a Czech-kódex – is a nagyszombati klarisszák kolostorából került Érsekújvárra. Ezekkel a kódexekkel érkezhett a *Piry-hártya* még épségben lévő ferences kódexe is Érsekújvárra, máskülönben nem lett volna értelme továbbmenekíteni. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a *Piry-hártyát* Piry Církék tanítványa – elmondása szerint – a szemétből halásztta ki, pergamenlevelei mégis épek voltak, tehát nem használták fel őket könyvkötő anyagnak.¹⁸

De hogyan kerülhetett a kódexből két levél Máriabesnyőre? Feltételezésem szerint maga a *Töredék* sosem volt Máriabesnyőn. Jablonkay Gábor, mint fentebb már szóba került, a nagyszombati jezsuita rendházban fedezte fel egy kötet háttábláján. Ő nevezte el *Máriabesnyői töredéknek*, de ő sem jelentette ki határozottan, hogy biztosan ott ragasztották a kötetre. Az elnevezést azzal indokolta, hogy a *Töredék* őrzőkönyvének, a *Magnum speculum exemplorum* bővített, 1611-es kiadásának a címlapján olvasható különböző feljegyzések egyike szerint a mű 1765-ben a besnyői kapucinusok tulajdonában volt. A könyv (feltehetőleg még a 17. században) zöldes pergamenkötést kapott. Ennek a pergamenkötésnek levált a háttáblája; ezt valamikor utóbb az egymásnakhátall összeragasztott nyelvemléktöredék két pergamenlevelével

¹⁸ A diák tanárjának, Piry Církének azt mondta, hogy a levélpárt a szemétből halásztta elő. Mivel tanóra alatt játszott vele, a tudós tanár kíváncsi lévén a régi írással beírt pergamenre, annak rendje-módja szerint elvette tőle. Piry Církének a későbbiek során is csak annyit sikerült kiderítenie a diák elmondásából, hogy a beírt pergamen a tanítvánnyal egy házban élő Pázmán-szintársasághoz tartozó Horváthné nevű színésznő szemétkupacából került ki. A töredéket Piry Církék 1850-ben ajándékozta az Akadémiának. Vö. HEINLEIN István: *A Piry-hártya történetéhez*. = Magyar Nyelv (6.) 1910. 87.

pótolták.¹⁹ Általában akkor használnak föl egy kódexet könyvkötő anyagnak, amikor már érdektelen a használóknak a benne lévő szöveg, vagy azt már máshol, például nyomtatásban is olvashatják, ám a hordozóanyaga alkalmas könyvkötésre, azaz pergamenről és nem papírról van szó. A *Máriabesnyői töredék* pergamenkódexét, amint fentebb már szó volt róla, 1782-ben a belőle kikerült másik levél, a *Piry-hártya* útvonalának tanúsága szerint még fontosnak tartották, és elmenekítették Érsekújvárra. Azonban a klarisszák által még nagyra becsült magyar nyelvű kódex az érsekújvári ferenceseknek már nem tartozhatott a legfőbb olvasmányai közé, könyvtáruk már csak megőrzési helyként szolgálhatott az odakerült magyar nyelvű kódexeknek.²⁰ Ezért az érsekújvári ferences atyák – mivel szükségük volt könyvkötő anyagra – a kezük ügyébe került kódex pergamenleveleivel erősíthették meg újra a használatban lévő latin nyelvű nyomtatott könyv hátlapját. Vagyis nem Máriabesnyőn használták kötőanyagként a pergamencsíkokat, hanem magát a *Magnum speculum exemplorum* című kötetet vihette el egy ferences szerzetes Máriabesnyőről valamikor az 1765-ös bejegyzés után Érsekújvárra, és ott egészíthették ki a magyar nyelvű töredékkel a nyomtatott könyv hátlapját. Később már nem volt mit tenni a kódex kötésre fel nem használt részeivel, ezért idővel könnyen elkallódhattak, amint ezt az egyik szerencsésen megmenekített levélpárja, a *Piry-hártya* bizonyítja. Tudvalevő, hogy az érsekújvári ferencesek letelepedésüktől kezdve szoros kapcsolatot ápoltak a nagyszombati jezsuitákkal.²¹ Talán e rendi kapcsolat révén kerülhetett a *Magnum speculum exemplorum* című könyv Érsekújvárról Nagyszombatba, a jezsuiták

¹⁹ Vö. JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 20. Mivel a II. világháború után a jezsuita rend betiltását követően a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárát is felszámolták, a *Máriabesnyői töredék* őrzőkönyvének megléte, illetve lehetséges lelőhelye mind ez idáig bizonytalan volt. Kérésre Alžběta Hološovának sikerült nyomára bukkannia; munkáját ezúton is hálásan köszönöm. Köszönettel tartozom a nagyszombati Západoslovenské Múzeum Igazgató asszonyának, Cambálova Danielának is a kötet címlapjáról küldött digitális felvételért, mellyel kétséget kizáróan azonosítottuk az egykori őrzőkönyvet: MAIOR, Iohannes: *Magnum speculum exemplorum*. Coloniae Agrippinae, 1611; egykori nagyszombati jelzete: II. 1310. Mai lelőhelye: Trnava Západoslovenské Múzeum, jelzete: pod sign. St24. A könyv címlapján található, valószínűleg 18. századi bejegyzések Jablonkay Gábor olvasatában a következők: legfölül elmosódott írással: *Loci* – utána két olvashatatlan nagybetű – *Capucinatorum* – *in Besnyő* – 1765; lejjebb: *P. Xaverii Jantsik* (?) – áthúzva, s nehezen betűzhető ki); még lejjebb: *Patrum Capucinatorum*; ez alatt: *Josephi Watzulik* 738; a címlap legalján elfakult, kurzív írással, részben német betűkkel: *Ex lib. Joannis Moksatt* (?) *Perveki* (?) *Weigenbuchensis*. A címlap előtti levelet valamikor a könyv táblájához ragasztották. Beragasztott feléről néhány sor félíg átverődik.

²⁰ Így történhetett meg a 19. század első felében, a nyelvemlékkutatás felvirágzó időszakának kezdetén, hogy a korábban figyelemre nem méltatott magyar nyelvű kódexeket – az Érsekújvári, a Thewrewk- és a Czech-kódexet – az érsekújvári könyvtárban még fel lehetett fedezni.

²¹ Az érsekújvári ferences templom felszentelését Pázmány Péter végezte el 1631. május 24-én. Vö. http://ersekujvarofm.5mp.eu/web.php?a=ersekujvarofm&o=LVFGF_N63_ (2011. 02. 04.) A két rend közötti kapcsolat azonban nem volt folyamatos, mivel 1773-ban XV. Kelemen pápa „Dominus ac redemptor noster” kezdetű bullájában megszünteti a Jézus Társaságát. Csak 1853-ban állították fel újra a nagyszombati rendház könyvtárát, s részben ajándékozás, részben vétel útján bővítették. Ezért nem kerülhetett korábban oda az őrzőkönyv. Vö. JABLONKAY: *i. h.* (2. jegyzet) 20.

könyvtárába, hátlapján már az egykori nagyszombati klarissza apácák által használt kódex töredékével. A kódex két levele kerülő úton így hírmondónak újra visszatért abba a városba, Nagyszombatba, ahol több évszázadon keresztül lelki olvasmányául szolgált a klarisszáknak. Ezért továbbra is méltán nevezhetnénk *Nagyszombati töredéknek*, ahogyan azt lelőhelye alapján a korábbi szakirodalom is olykor megtette.²²

Azt a feltételezést, hogy a nyelvemlékkódex a 16. század elején valóban Nagyszombatban volt, alátámasztja az a tény, hogy Újfalusi Judit a *Makula nélkül való tükörbe* kompilálta a nyelvemlékkódex szövegét. Újfalusi Judit Magdaléna (1676–1738) életét a nagyszombati klarissza zárdában töltötte. Tizenöt évesen, 1691-ben lépett a rendbe. Háromszor választották meg főnöknőnek (1722, 1728 és 1738). Azok közé az apácák közé tartozott, akik nemcsak birtokosai és használói voltak a kolostorban használatos kéziratos és nyomtatott könyveknek, hanem fordítottak, és új műveket is alkottak.²³ A fennmaradt nyelvemlékek közül több esetében nyomon követhető, hogy a klarisszák nem tekintették ezeket a régi írásokat halott szövegeknek: rendszeresen olvasták őket, kommentárokat, bejegyzéseket írtak melléjük. Sőt, még a 17. századból is – mikor már sorban jelentek meg a nyomtatott könyvek – találhatók néhány kódexben továbbmásolásra utaló jelek.²⁴ Ezért nem zárható ki teljességgel az a lehetőség sem, hogy Újfalusi Judit nem az eredeti pergamenkódexet használta munkájához, hanem a szöveg egy későbbi papírmásolatát. Erre azonban konkrét adat ma nem utal. Az azonban kétségtelen tény, hogy Újfalusi Judit a nagyszombati rendházban dolgozott a *Makula nélkül való tükör* összeállításán, s gyakorlatilag bizonyos, hogy a szöveg itt állt a rendelkezésére. A kódex külső kiállításánál fogva is méltó lehetett arra, hogy a benne található, a klarisszák által igen tisztelt tekintélyes szöveg bekerüljön a *Makula nélkül való tükörbe*, azaz Krisztus életrajzába. Mindezekre tekintettel újabb, ennek ellentmondó bizonyítékok előkerüléséig megalapozottnak tekinthető az a feltételezés, hogy Judit nővér ezt az igényes kiállítású eredeti kódexet forgatta.

Nem mond ennek ellene az sem, hogy a fennmaradt töredékek és a velük párhuzamos *Makula nélkül való tükör* szövegrészeinek nyelvéllapota között különbségek is mutatkoznak. A katolikus könyvkiadásban nem volt ismeretlen az a gyakorlat, hogy egy-egy, több kiadást megért mű szövegét minden egyes kiadásban átdolgozták némileg. Pázmány Péter Alvinczi Péterhez intézett öt levelének például három

²² KARÁCSONYI: *i. m.* (5. jegyzet) 600.

²³ SCHWARCZ Katalin: *A klarissza apácák könyvkultúrája a 18. században*. Szeged, 1994. 80–81. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 6./

²⁴ A Cornides-kódexben: „ez az legelső Példa az kit kelim”. In: *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közzéteszi, jegyz. és s. a. r.: BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó, 417, 778. /Codices Hungarici 6./ A Példák könyvében: „ez is hoza valo ezt is lekel írnya”. In: *Példák könyve*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyz. ell., bev. és s. a. r.: BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 61, 190. /Codices Hungarici 4./

nyomtatott szövegváltozata ismeretes.²⁵ Az érsek egyébként a *Kalauz* három kiadásának teljes szövegét is átdolgozta.

Nem szándékunk a most közreadott szövegek nyelvi elemzése, csupán néhány futó benyomás rögzítését tartjuk szükségesnek. Az Újfalusi Judit által létrehozott, nyelvileg és retorikailag igényes alkotásban két törekvés figyelhető meg. Judit asszony egyrészt jól láthatóan ragaszkodik az általa tisztelt tradicionális szöveghez, szorosan követi annak gondolatmenetét, megőrzi mondatszerkezeteit, így a két változat sokszor alig különbözik egymástól. Másrészt az imént említett példákban kikövetkeztethető katolikus könyvkiadói gyakorlatnak megfelelően némileg modernizálja a szöveget. Kicsereéli az elavultnak vélt szavakat, és kisimítja, sok esetben egyszerűsíti a görcsösnek, kora nyelvállapotában már nehézkesnek számító szókapcsolatokat. Ugyanez az „írói szabadság” figyelhető meg a Cochem művén alapuló részekben is, sőt ott az eredeti szöveget nemcsak stilizálja, hanem sok helyen megrövidíti, ritkábban néhány gondolattal is kibővíti. Egyszóval több helyen átszerkeszti az eredetit. A nyomtatvány és a töredékek szövegében fellelhető különbségek tehát nem indokolják egy köztes másolat egykori létezésének feltételezését.

Összegzés helyett álljon itt néhány gondolat arról, milyen irányokban tartjuk lehetséges és fontos kiindulási pontnak az itt közreadott eredményeket és szövegeket a további kutatás számára.

A nyelvemlék forrását tekintve elesik a szakirodalomnak az a nézete, hogy a két töredék és a *Makula nélkül való tükör* megfelelő részletei egy feltételezett közös forrásból merítettek. Ehelyett abból kell kiindulni, hogy a *Makula nélkül való tükör*nek magában a nyelvemlékben (is) rögzített szöveg volt a forrása.

Tanulságosak lehetnek az itt elmondottak 15–16. századi kolostori kultúránk utóélete tekintetében is. A felmutatott eset példa arra, hogy a középkori szövegek egyes rendházak hagyományában elevenen továbbéltek a 16–17. század folyamán is. Emellett az eredmények felhívják a figyelmet arra is, hogy a kéziratosság és a nyomtatás még évszázadokon keresztül nemcsak hogy egymás mellett élt, de szorosabb kapcsolatban is állt egymással annál, mint ahogyan eddig az irodalomtörténetírás számolt ezzel. Talán más példák is fellelhetők lesznek arra vonatkozólag, hogy miképpen szivárogtak be ezek a középkorban használatos tradicionális szövegek későbbi évszázadok nyomtatott vallásos olvasmányaiába is.

A nyelvtörténet számára páratlan lehetőséget nyújtanak a 15–16. század fordulóján és a 18. század elején keletkezett szövegek a mintegy két évszázad alatt lezajlott nyelvi változások tanulmányozására. Így némileg mégis beteljesülhet Toldy Ferencnek a tanulmány mottójában idézett, a *Píry-hártya* kódexének nyereségéről írt, maga által nem remélt elképzelése.

A függelékben az elvégzett könyvészeti vizsgálatok eredményeinek leírása és a két szöveg párhuzamos közlése olvasható.

²⁵ LIPA Timea: *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Öt szép levél három kiadásának tükrében.* = Irodalomtudomány (4. évf.) 2002. 1–2. sz. 8–33.

Függelék

A) A Piry-hártya és a Máriabesnyői töredék kodikológiai leírása

Piry hártya (jelzete: MTAK K 36); *Máriabesnyői töredék* (jelzete: MTAK K 37)

A *Piry-hártya* egy épen megmaradt, enyhén megsárgult duplafólió (azaz egy levélpár), mérete: 174 × 245 mm. A *Máriabesnyői töredék* két különálló levélből áll: f. 1: egy levélnek a felső része, melyből 10 sor maradt csak meg: 72 × 94 mm; f. 2: teljes levél 143 × 93 mm. Mivel kötéstábláról került le,²⁶ igen elpiszkolódott, megbarnult, nagy része megkopott, több helyen olvashatatlanná vált. A megkopott részeket ma már csak Jablonkay Gábor olvasatából ismerjük, amely a töredék mellé helyezve található az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában.

A *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* ugyanabból a mára megsemmisült kódexből származik. Ez pergamenre készült a 15–16. század fordulóján, igényes gótikus könyvirással (textualis formata). Az írástükör egyhasábos, mérete a *Piry-hártyán*: 135 × 83 mm, a *Máriabesnyői töredék* első levelén: 127 × 80 mm, f. 2: 67 × 80 mm). 19, vörös tintával megvonalazott sorból áll. Az írástükröt a lapszélig kifutó vörös vonalak keretezik, az oldal alján a keretvonalat megduplázták. Inicialék nem maradtak fenn; a szöveg rubrikált.

A két töredék közötti méretkülönbség abból adódik, hogy a *Máriabesnyői töredék* két levelét egymáshoz ragasztották, ennek következtében a *Piry-hártyához* képest kis mértékben összezsugorodott a hordozóanyaga, a pergamen.

B) A fennmaradt nyelvemlék leveleinek elhelyezkedése az egykori kódexben és a szöveg elhelyezkedése a Makula nélkül való tükörben

A tanulmányban elmondottak alapján a nyelvemlék fennmaradt és kikövetkeztetett leveleinek a kódexen belüli sorrendje a következőképpen rekonstruálható.

A *Piry-hártya* egy duplafólió, amint a formai leírásban olvasható. Az ezt megelőző levélben kezdődött az egykori kódexben a nyelvemlék szövegének azon része, amely a *Makula nélkül való tükör* 69. részének (Miként tartatott Tanács az ártatlan Jézusra) első nyolc sorát és valószínűleg a címét is tartalmazta. A kódex feltételezett leveleinek számozását szögletes zárójelben adjuk meg, a zárójelen belül csak az elveszett leveleket jelöljük kurzívval: [f. 1r–v]. A fennmaradt duplafólió első levelének rektója és verzója együtt 38 kézirásos sor. Ez a *Makula nélkül való tükörben* további 14 sort tölt ki: [f. 2r–v]. A nyomtatványban ezután olvasható 29 sornyi szöveg foglalta el az egykori kódex ívfüzetének azt az elveszett középső levélpárját, amelyet a ma meglévő duplafólió fogott közre: [f. 3r–4v]. A könyv következő 14,5 sorában található a *Piry-hártya* második levelének 38 sornyi szövege: [f. 5r–v]. Majd 60 olyan nyomtatott sor következik, amely az eredeti kódexben négy levélnek felelne meg: [f. 6r–9v]. Ezt követi a *Máriabesnyői töredék* első, csonka levelének szövege. A töredékes levél mindkét oldalán 10–10 kézirásos sor olvasható, hiányzik a levágott alsó 9–9 sor. E levél szövege a rektó hiányzó részével együtt a nyomtatványban 12 sor: [f. 10r–v (10 sor)].

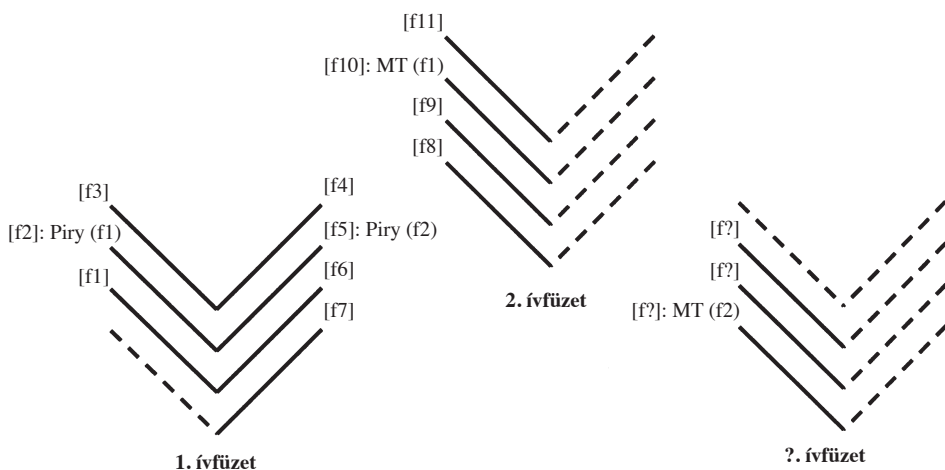
²⁶ Vö. 19. jegyzet.

A 69. fejezet végéig még 13 nyomtatott sor olvasható, ez a kódexben a 10. levél verzójának hiányzó részén és a következő fölión volt található: [f. 10v (9sor) + f. 11r-v].

A *Máriabesnyői töredék* második levelének szövege a verzó utolsó négy sorának kivételével nincs meg a *Makula nélkül való tükör*ben, bár tartalmilag párhuzamos a 70. rész (Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltúl megerősített) utolsó harmadával. A 70. részben a nyomtatvány tehát nem a nyelvemléket követi. Ezért nem állapítható meg, hogy a *Máriabesnyői töredék* első és második levele közül hány fölió hiányzik az eredeti kódexből.

Ez az oka, hogy a nyelvemlékkódex további három feltételezett levelét a szögletes zárójelen belül már nem számozzuk, csak kérdőjellel jelöljük. A második levél verzójának utolsó négy sora képezi viszont a 71. rész (Miként Nagy Csötörtökön estve a Szűz Mária Bethániában nagy keserúséget érzett szívében) közel azonos címét és első sorát: [f. ?r-v]. Ezért megalapozottan feltételezhető, hogy a fejezet ezután olvasható 34 sora ugyancsak része volt a nyelvemléknek. Ez a rész a kódexben az eddigi terjedelmi arányokat figyelembe véve még két levelet töltött meg: [f. ?r-?v]. Ezzel a kódexből összesen 14 levél szövege vált rekonstruálhatóvá.

Ha feltételezzük, hogy a kódex ívfüzeteit a kor leggyakoribb módján quaterniókból állították össze, akkor a fent elmondottak alapján a nyelvemlék rekonstruált levelei az ívfüzetekben belül a következőképpen helyezkedtek el:



Rövidítések: Piry: *Piry-hártya*, MT: *Máriabesnyői töredék*

C) Szövegközlés

A nyelvemlékkódex fennmaradt töredékei – *Piry-hártya*, *Máriabesnyői töredék* – szövegének kiegészítése a *Makula nélkül való tükör* alapján rekonstruálható újabb részletekkel.

Az alábbi közlésben a *Piry-hártyán* és a *Máriabesnyői töredéken* olvasható szöveget párhuzamosan két hasábra helyeztük el a *Makula nélkül való tükör* megfelelő

részleteivel.²⁷ Egy hasámba szedtük és szögletes zárójelbe tettük a *Makula nélkül való tükör*nek azokat a részleteit, amelyek a kodikológiai vizsgálat alapján feltehetően benne voltak a nyelvemlék-kódexben, de a fennmaradt két töredéken nem olvashatók. A töredékeket a hasábon belül a fennmaradt levelek eredeti formájának megfelelően tördeltük, a *Makula nélkül való tükört* úgy, hogy értelemszerűen követhető legyen a nyelvemlék szövege. Ezzel szemléltettük a nyelvemlék és a 18. századi változat szoros egyezését és a stilizálás mértékét. Mivel mind a két nyelvemlék betűhű szövegközlése rendelkezésre áll a szakirodalomban,²⁸ a mostani kiadás az összehasonlítás megkönnyítése végett az olvashatóságra törekszik. Ezért a két töredék hangjelölésében az eredetihez képest néhány változtatást teszünk: az *u*-t és *v*-t kiejtés szerint használjuk. A jellegzetes \perp jelet a mai *cs* alakban közöljük. A központozást, a kis- és nagybetűt értelemszerűen használjuk.

A szövegközlésben a nyelvemlékkódex ívfüzetének egymást követő feltételezett leveleit szögletes zárójelben jelöljük [f. 1] – [f. 11] + [f. ?], a töredékekben teljesen fennmaradt föliókékat pedig kerek zárójelben. A fennmaradt levelek számozása és a nyelvemlékkódex leveleinek számozása közti konkordancia a következő: [f. 1r–v]; [f. 2r–v] = *Piry-hártya* (f. 1r–v); [f. 3r–4v]; [f. 5r–v] = *Piry-hártya* (f. 2r–v); [f. 6r–9v]; [f. 10r–v] = *Máriabesnyői töredék* (f. 1r–v); [f. 11r–v]; [f. ?r–v] = *Máriabesnyői töredék* (f. 2r–v); [f. ?r–f. ?v].

I. A nyelvemlék a hatvankilencedik fejezetben (Miként tartatott Tanács az ártatlan JESUSra)

[f. 1r–v] *A Piry-hártyát megelőző feltételezett, elveszettnek gondolt levél szövege a nyelvemlékkódexnek a Piry-hártyát tartalmazó ívfüzetéből a Makula nélkül való tükörben (304/1–8. sor):*

[Miként tartatott Tanács az ártatlan JESUSra.

Mikoron azért az édes JESUS harmadszori imádságban volna, nagy édességgel monda az Atya Isten menyországban: Imé mostan imádkozik az én Szent Fiam hogy meg ne hallyon, azért nagy keménység volna tülem, ha meg nem halgatnám azért jöjenek egybe a' tanács tartók, és végezzék-el ha ugyan meg-kel-é halni néki, vagy nem. Le-ülének azért négyen: úgy mint, Irgalmasság, Igasság, Bizonyosság, és a' Bölcsesség; az után Prókátorokat-is szerzenek, mert Urunk JESUS Prókátora az Ártatlanság vala,] (folytatás: es monda ...)

²⁷ UJFALUSI: i. m. (2. jegyzet). Ebből az első kiadásból betűhűen közöltük a tanulmányban idézett részleteket.

²⁸ A *Piry-hártya* átírása: *Piry hártya* i. m. (2. jegyzet) 359–360; a *Máriabesnyői töredék* átírása: JABLONKAY: i. h. (2. jegyzet) 22–23.

[f. 2r–v] *A Piry-hártya levélpárjának első levele:*

[f. 2r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 1r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (304/8–18; 305/1–4. sor)
<p>[f. 2r]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. (folytatás) es monda: no artatlansag ha 2. föl vetted az en zent fiamnak 3. prokatorsagat, hog' iol reiaia 4. igeközel (!), hog' el ne vezessed ig'- 5. edet. Elöve hiva annak ocaert 6. az ang'alokat mondvan: No 7. mit mondotok az en zent fia- 8. mhoz. Meg kelle halni avag' 9. nem, kik mind n'aian azt bi- 10. zon'it'ak mert altaliaban meg 11. kellene halni, mert ha meg 12. nem halna, hat soha meg nem 13. epulhetne az menn'ei udvar; 14. Ennek utanna esmeg eleve 15. hivata az emböri nemzetöt li- 16. mbosbol. Elözör alla elöve Ad- 17. am at'ank mondvan: O At'a 18. mendenható aldot wr Isten 19. tudom, mert semmi tanacs <p>[f. 2v]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nem kellene te fölsegödnék, 2. mert te nallad vag'on min- 3. dön tanacs es bolcseseg, annak 4. okaert meg bocsassa enneköm 5. az en edes uram Cristoz (!) Iesus, 6. de maga bizon' meg keel alt- 7. aliaba halni o fölsegenek, es 8. a kertben keel meg fogattatni, 9. mert en es a kertben töttem, 10. vala az tholvaisagot es az wr- 11. sagot, annak ocaert faan keel 12. meg hal'na, mert elvegezte az 13. wr Istennek elvaltoztathatal- 14. an (!) akarat'abol, hog' engömet, 15. meg valcson mind az en ma- 16. gzatimal, kik hittök es vartok 17. az wr Cristosnak embörre letet, 18. es amikepen en ky nyovitottam (!) 19. vala kezemet az almara, ug'an <p>(folytatás: Kristusnak-is ...)</p>	<p>és monda: No Ártatlanság ha fel-vetted az én Szent Fiam Prókátorságát jól vigyázz. Az emberi nemzet Prókátora pedig a' Szeretet vala. Elöször elé szöllitá az Atya Isten az Angyalokat, és monda: No Angyalok mit mondotok tik, meg kell-é halni az én Szent Fiamnak? a'kik mindnyájan azt mondák, hogy egy általlyában csak meg kell halni, mert másként meg nem épülhet az Mennyei Udvar; az után elé szöllitá Limbusból a' Szent Atyákat. Elöször elé állott Ád-ám Atyánk mondván: Oh Atya Ur Isten! Tudom hogy semmi Tanács</p> <p>nem kell Szent Felségednek, mivel nálad vagyon minden Tanács és Bölcsesség, de megbocsássa nekem az Ur JESUS, mert egy általlyában meg kell halni, és a kertben kell meg-fogattatni, mert én is kertben vétkeztem,</p> <p>és fán kell meg halni, mert el-végesztetett Isten el-változhatatlan akarattából, hogy engem meg-válcson minden maradékimmal, és</p> <p>miként én kinyújtám kezemet az almára, úgy</p>

[f. 3r–4v] *A nyelvemlékkódex Piry-hártyát tartalmazó ívfüzetének feltételezett hiányzó középső levélpárjának szövege a Makula nélkül való tükörben (305/4–33. sor):*

(folytatás:) [Kristusnak-is ki-kell nyújtani kezeit a' keresztre. Az után elé hívá Noe Patriárchát, és mondá az: Oh hatalmas áldott Ur Isten meg-bocsás énnékem, mert nem óltalmazhatom-meg a' te Szent Fiadat, de erőssen vallom hogy meg-kell halni, és annak felette mezételen fügjön a' keresztben, mert midőn én meg-részegedtem volna, tehát mezételen csúfoltattam-meg tulajdon fiaimtúl. Az után elé állá Abrahám, és Dávid Proféta, mondván azok-is, hogy meg-kell halni, de Abrahám hozzá tévé, hogy maga hátán vigye-ki a' kereszt-fát, a' mint az én fiam maga hátán vitte-ki az áldozatra való fát; és Szent Dávid Proféta ezt tévé hozzá mondván: Még kezét, lábát által-szegezzék, a' mint velem meg-iratta a' Sz. Lélek Isten a' Soltár könyvben. Az után az egész emberi nemzet elé állá, és a' Szent Atyákkal mind azt kiálták, hogy egy általlyában meg-kell halni, és a' Proféta mondásinak bé-kell telni. Ezt halván a' Tanácsban ülő Birák, mondanák az Artatlanságnak: No Artatlanság, te mit mondasz a' te Urad felől? kinek Prókátorágát fel vetted. Felele az Artatlanság: semmiképpen nem illik meg-halni, kit bizonyítok a' Törvény könyvből, mert Moyses könyvének huszon hatodik Részében úgy vagyon meg-irva: Az ártatlant semmiképpen meg ne öljék. De én azt mondom, hogy soha nem volt nem-is lesz olly ártatlan senki, mint az én Uram JESUS; azért ha törvény szerént akartok itélni, tehát semmiképpen nem kell meg-halni. Ez ellen monda a' Szeretet, ki az emberi nemzetnek Prókátorá vála: En azt mondom, hogy meg-kell halni, és meg-bizonyítom mondásomat a' természet okosságával, és Kristusnak önnön maga szavaival, mert így monda: hogy kiki azt kívánnya felebarátyának, a' mit magának: Kristus pedig magának kívánnya a' meg-dicsőítést; annak okáért az embernek-is azt kívánnya, az ember pedig meg nem dicsőítettik, hanem ha Kristus meghal. Azért bár törvény szerént itéllyünk, de csak meg-kell halni, mert] (folytatás: bizonyítom ...)

[f. 5r–v] *A Piry-hártya levélpárjának második levele:*

[f. 5r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 2r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (305/34–36; 306/1–12. sor)
<p>[f. 5r]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. (folytatás:) bizonyítom mondassomat. Fele- 2. le erre az artatlanság mondván: 3. en es vallom hog' igaaz az en ed- 4. es uram Iesus Cristoznak (!) mond- 5. assa, de maga meeg sem elegod- 6. om meg ezeel, mert ug' vag'on 7. meg irva Ezechiel profeta kon- 8. venek tizon n'olcsad rezeben, hog' 9. nem zenvedi a ffyw o At'anak 10. alnoksagat, sem az Atya a fyw- 11. nak gonossaganak ken'at, de 12. valamel' lelők vetközik azon 13. haal meg annak okaert. En azt 14. mondom az artatlan ur Iesusn- 15. ak kepeben hog' soha semmikep- 16. en nem köteles az halálra, mert 17. o soha nem vetközöt, hanem A- 18. dam, azért Adam köteles az hal- 19. alra mind w magzatal, es az 	<p>nincs nagyobb bizonyosság, mint a' kit az ember maga nyelvével mond. Felele az Artatlanság:</p> <p>En nem tagadom, hogy igaz nem volna az én Jesusom szava, de azzal meg nem elégszem, mert</p> <p>Ezechiel Proféta könyvének tizen nyolczadik részében úgy van meg-irva, hogy nem szenved a' fiú az ő Attyának alnokságát, az atya a' fiának gonosságát, de valamelly lélek vétkezik meg-hal: azért én azt mondom az én JESUSom képében, hogy semmiképpen nem köteles az halálra, mivel soha nem vétkezett, hanem Adám vétkezett, azért ő köteles minden maradékival, és</p>

[f. 5r–v] <i>Piry-hártya</i> (f. 2r–v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (305/34–36; 306/1–12. sor)
<p>[f. 5v]</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. edes xpus meg marag'on. En- 2. nek ellene mond az zeretet. 3. En kedeez azt mondom, mind 4. egeez emböri nemzetnek kepeb- 5. en hog' altaliaba meg keel hal- 6. ni, s meg bizonitom mondasso- 7. mat okosságaval, mert az edes 8. Iesusban vag'on tökellötös zere- 9. tet, es a tökellötös zeretet azt kő- 10. veti, hog' embör felebarat'iaiert 11. halalra vesse lõket, mikeppen 12. ezt onnon maga is meg monda. 13. Es meg vag'on irva zent Ianos 14. evangeliomanak tizõnõtõd reze- 15. ben, azert soha semmikeppen eg'- 16. eb nem lehet benne, hanem meg 17. keel halni. O en edes uram aldot 18. Iesus. O edes zyz Marianak zilo- 19. tte, lam mindõnõk csak atte hal- <p>(folytatás: [-áldat ...])</p>	<p>Kristus meg ne hallyon. A'Szeretet ellene monda, az emberi nemzet képében, én pedig azt mondom hogy meg-kell halni, és okossággal bizonyitom mondásomat, mivel az édes Jesusban vagyon a' tökéletes szere- tet, az pedig azt kívánnya, hogy lelkét adgya felebarátyáért, a' mint maga-is mondotta: Szent János Evangéliomának tizen ötödik Részé- ben meg-van írva, azért más mód nem lehet csak meg- kell halni. Oh Uram JESUS Szűz Mariának Szent Fia, lám mindenek csak a' te hal-</p>

[f. 6r–9v] *A Piry-hártyát követő feltételezett hiányzó négy levélnek a szövege a Makula nélkül való tükörben (306/12–36; 307/1–36. sor):*

(folytatás:) [áldat kívánnák! Oh vajha Péter itt volna, bizony semmikeppen nem engedné, hogy az édes JESUS meghalljon. Oh én édes Szűz Mariám! lám ég, föld reád támadott, és senki keserűséget nem akarja meg-segíteni, hanem csak az Artatlanság, de ah sokan vannak ellene, és meg-győzik azt-is. Mikoron azért nagy sokáig pörlött volna a' Szeretet az Artatlansággal, mondának az ítélő Birák: Mindenek vesztég halgassanak, és ki-mondák a' sentenziát. Monda először az Igasság: En azt akarom, és azt mondom, hogy csak a' bűnről eleget tegyenek, ámbár halljon meg a' Kristus. Felele az Irgalmasság, nekem-is igen tetszik, hogy ellenségiért halljon meg, mert akkor én dicsírtetem. Mondá a' Bizonyosság: En-is azt akarom, hogy a' Proféták szavai bé-telleyenek. Erre felele a' Bölcsesség: Ennekem-is igen tetszik hogy meg-halljon, mert azzal mindeneknek kijelentem, hogy én a' gonoszról jót tehetek. Azt mondá ugyan az Artatlanság, hogy valamely lélek vétkezik, tehát ugyan az halljon-meg: az bizonyos, hogy kötelességből halált nem kell senkinek szenvedni, de ha valaki szeretetből 's barátságból akarja barátyáért el-szenvedni, mint most az ártatlan JESUS akarja el-szenvedni, tehát azon minden meg-eggyezzen, és e' képből el-végeződik hogy egyáltalán fogva meghalljon az édes JESUS. Ezt halván az Atya mindenható Isten, meggondolhattya az áitatos lélek, hogy ő-is nagy édességgel az Tanácsban szólla mondván: No tehát ha minnyájan azt mondgyátok, hogy meg-halljon az én szerelmes Szent Fiam, tehát ajándékot kell néki küldenem, és küldje ajándékokat különbféle Angyaloktól. El-jöve azért az édes JESUShoz az Reménségnek Angyala, hozván kezében egy nagy vastag kötelet és monda: En édes Teremtőm, követ vagyok te hozzád mennyei Szent Atyádtól, és azt mondgya: hogy emlékezzél meg az első emberről, ki nem akarta reménségét vetni az Ur Istenben, azért még most is fogva tartatik minden maradékival a' Limbus setét tömlőczében, honnan másként ki nem szabadúlhat, hanem ha te magadot ez kötéllel erősen meg kötötteted, azért küldi ezt mennyei Sz. Atyád ajándékul, hogy bé-telleyesdgyék benne a' Proféta mondása: A bűnösök kötele meg-környékeztek engemet. De még az első Angyal szavát el sem végzette, azonban ismég más jöve, kinek neve vala Erösségnek Angyala, hozván kezében egy nagy kö oszlopot,

és monda: Oh én édes Uram JESUS népeknek erőssége, emlékezzél-meg miként veszté-el az első ember Paradicsomban az ő erősségét, úgy hogy egész maradékival nem álhat az ördög ellen; azért a' te mennyei Sz. Atyád küldi néked az oszlopot, hogy a' küldött kötéllel erőssen ehhez kötöztessék ez éjel, hogy bé-tel-lyesedgyék benned a' Soltár könyvnek mondása: Egész éjjel keserves sanyargatásom vala. Harmadszor jöve a' Bölcseségnek Angyala, hozván egy rettenetes tövis koronát, és monda: Oh bölcseséges Uram JESUS kinek bölcseségével mindenek vannak teremtvé, mit felsz? ah erősödjél-meg! mert jól tudod mint veszté-el Ádám Paradicsomban az ő bölcsességét, és az Isteni felség előtt el-rejtezék a' Paradicsom fái közzé, nincs immár annyi bölcsesége, hogy a' Paradicsom úttját meg-tudná találni, hanem csak te általad; azért küldi néked mennyei Szent Atyád ez tövis koronát, melly koronának tövisse által-verje Szent Fejedet, mind agyad velejéig, hogy ki-származzék böven a' te bölcseséged, hogy azzal fel-találhassa a' Paradicsom úttját. Negyedszer, jöve a' Mértékletesség Angyala, hozván egy edényt teli epével 's eczettel, és monda: Oh Uram JESUS! ki mértékletes vagy minden te dolgaidban, ne fély fel-venni a' halált, de emlékezzél meg, miként az első ember meg-evé a' tiltott almát, melly miatt a' pokolbéli ördögnek eledelül adatott, a' honnét soha ki-nem szabadúl, hanem ha te ez epét és eczetet meg-kostolod; azért küldi néked Szent Atyád hogy bé-tel-lyesedgyék Dávid mondása: Epét adának nékem ételül, és szomjúságomban eczettel itatának. Ötödször jöve a' Szeretetnek Angyala, hozván egy nagy Keresztet mondván: Oh én Uram JESUS kinek szeretetivel tartatik az egész világ! mit felsz es rettegsz? Szükség hogy meg-hally ez Kereszten, hogy meglássák mennyen, földön,] (folytatás: az es pokolban ...)

[f. 10r] *A Máriabesnyői töredék első levelének rektója:*

[f. 10r] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 1r):	<i>Makula nélkül való tükör</i> (308/1–5. sor)
1. (folytatás:) az (es ?) pokolban meg emlek[...?] 2. [..... ..]nak miatta (?) 3. vetközék, azért kölde ezt atte 4. men'ei zent At'ad, hog' tennen 5. valladon von'ad ky a kennak 6. helere es ot rayta meg haal'. 7. O en edes azon'om Mariam 8. igon rezköt vala atte zilotted (?), 9. hog' lata ez kőzötöt mert ug'- 10. an csodalkozik vala nag' volt- 11–19. (folytatás:) [-án, és mikor ...]	pokolban a' te nagy szeretetedet meg-emle- kezven hogy Ádám fa által vétkezett, azért küldi néked a' te Szent Atyád, hogy magad vállán vidd-ki a'kinnak helyére, és ott rajta meghally. Oh édes Szüz Mariám mint reszket vala a' te édes Szent Fiad, látván a' Keresztet, mert u- gyan el-csudálkozik vala nagy volt-

A Máriabesnyői töredék első levele rektójának feltételezett hiányzó 11–19. sora
a Makula nélkül való tükörben (308/6–9. sor):

(folytatás:) [-án, és mikor azon Angyal még el-sem végezte szavát, jöve Hatodszor a' végig meg-maradásnak Angyala, hozván három nagy vas szegeket, és mondá: Oh Uram JESUS!
 maradgy-meg mind végig az el-kezdet jo dologban, tudván hogy Ádám nem] . (folytatás: maradna)

[f. 10v] *A Máriabesnyői töredék első levelének verzója:*

[f. 10v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 1v):	<i>Makula nélkül való tükör</i> (308/9–13. sor)
1. (folytatás:) marada az Istennek parancsola- 2. taban, kyert az emberi nemze[t] 3. ol' (?) alhatatlanna es korra len, 4. hog' semmikeppen nem alhat 5. erdognek kesertetinek ellene: 6. annak okaert kolde ez wasze- 7. geket atte menn'ei zent At'ad, hog' 8. mind kezedet labadat zegezte- 9. ssed vele erossen a koroztfahoz, 10. ug' annera hog' mondhasad a 11–19. (folytatás:) [Dávid Profetának ...]	maradt végig a' paradicsomban, melly miatt az emberi nemzet olly álhatatlanná és erőtlenné lett, hogy semmikeppen nem álhat az ördögi kísértetek ellen; azért küldi néked Szent Atyád ez vas sze- geket, hogy kezeidet, lábaidat erőssen a' kereszthez szegeztessed, hogy mondhasad

[f. 10v + f. 11r–v] *A Máriabesnyői töredék f. 1verzójának feltételezett hiányzó 11–19. sora a Makula nélkül való tükör 69. fejezetének záró soraiban, amelyek értelmileg folytatják a megkezdett gondolatsort (308/13–26. sor):*

(folytatás:) [Dávid Profetának mondását: Altal verék kezeimet, lábaimat, és meg számlálák minden tetemimet. Azon közben jöve Hetedik, Hitnek Angyala, hozván egy nagy éles Lánczát, és mondá: Oh Uram JESUS, légy erőss a' hadakozásban, mert egy átalán fogva el-végeztetett hogy meg kell halnod, és holtod után ez lánczával Szent öldaladat által verjék. Emlékezzél-meg hogy te vagy jutalma minden hiveknek, és a' Hitnek fundamentoma; de az első ember meg nem álla az Hitben, azért ki esék a' választottak közzül, azért a' te mennyei Szent Atyád ezt küldi néked, hogy szent szivedet által veressed, hogy bé-tellyesedgyék a' Proféta mondása: Meg-üté a' kösziklát és víz folya-ki belőle. Oh édes Szüz Mariám, hol vagy most? Hogy nem bátoritod Szent Fiadat? Oh ha most láthatnád, nem tudom maradna é benned valami érzékenség! Látván ezeket az édes JESUS, és a' nagy háladatlanságot, igen kezdé reszketni.]

II. A nyelvemlék nincsen benne a hetvenedik fejezetben (Miként Krisztus vérrrel veritékezett és az Angyaltul meg-erössítettett).

[f. ?r–v] *A Máriabesnyői töredék második levelének rektója (1–19. sor) és verzójáról az 1–15. sor; amely nem található a Makula nélkül való tükörben*

[f. ?r-v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 2r-v)	<i>Makula nélkül való tükör</i> (csak tartalmi párhuzam!) 311/16–29. sortól 312/1–8. sorig ²⁹
<p>f. [?]r</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. a pokol telik meg welløk, de 2. men'orzag ug'an puztan ma- 3. rad, maga oda terømtøtöted 4. vala øket. En edes uram Ies- 5. us vai kønørul immar avag' 6. csak atte zentsegøs ann'adon, ki[t?] 7. meg tarta meegh az eredet bin- 8. nek zepleietøl es. Tekencsed meg 9. atte zeretø tanetvanidat, kiket 10. ug'an tartottad mint edes fi- 11. aidat. O en edes uram Iesus, 12. ha te mastan meg voniandod 13. magadat a halaltul (?) hat (?) mind 14. kinokra (?) mennek zegenøk, de 15. nem alkoholmas en edes terøm(?)- 16. tom, hog' a pokolbeli erdøg' ura- 17. lkog'ek atte ziledøn, mert Isten- 18. nek ann'a men'orzagnak ke- 19. ralne azzonia, annak okaert <p>f. [?]v</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. en edes idvezetem csak kevesse 2. lezøn a kennak zenvedesse, de 3. maga mind ørøke (?) meg marad 4. a vigassag es idvosseg. Felele 5. erre az keg'elmes Iesus mon- 6. dvan: vay (?) s igøn kevanom az 7. embernek (?) [.....] 8. laztom magamnak [...]lt [...] 9. me[...] az en men'ei zent At'am (?) 10. terømtøtte ønnøn zømel'ere es 11. hasonlatossagara. O meg gon- 12. dolhatatlan nag' zeretet, im 13. az Istennek [?] zent fia inkab a- 14. kara (?) maganak (?) valasztani a 15. halalt, hog' csak ember idvøzøl- 16. lne. 	<p>[....]</p>

²⁹ Csak tartalmi párhuzam mutatható ki a *Makula nélkül való tükör*rel (a 311/16–29. sortól a 312/1–8. sorig): Látván ezt az Atya mindenható Isten, mondá az Angyalok Fejedelmének: Eredgy el hamar Mihály Archangyal, és bátorítsd-meg az én szerelmes Fiamat, mert Embersége szerént igen megijedett az haláltúl. Alá-jöve azért az Archangyal szép iffiú képében, és látván az ő Urát Istenét olly nyomorútúl, meg-rettene rajta, és mondá: Üdvöz légy Uram JESUS, és micsoda ez én teremtem a' mitül így szorongattatol? micsoda szomorított-meg oh szomorúk vigasztalója? oh élet adája! mi hozott illy halálos szorongatásokra? oh erős istenség! mond-meg mit jegyez ez véres veriték? Ezekre a' szókra a' bádgyatt JESUS Sz. fejét fel-emelvén, fordítá szent orcáját az Angyalhoz, és mondá: Oh Angyal! és a' bádgyadás miatt tovább nem szólhata, melly szóra mondá az Angyal: Oh szerelmes Uram JESUS

III. A nyelvemlék a hetvenegyedik fejezetben (Miként Nagy Csötörtökön estve a' Szüz Maria Bethaniában nagy keserüséget érzett szívében)

[f. ?v] *A Máriabesnyői töredék második levelének verzójáról a 16–19. sor:*

[f. ?v] <i>Máriabesnyői töredék</i> (f. 2v) folytatása	<i>Makula nélkül való tükör</i> (312/71. fejezetcím és az 1–2. sor)
16. ... kuvetkozik azzyz Maria- 17. nak kőserusege, mert mikor- 18. on uronk Iesus ekeppen ima- 19. dkozneiek, kezde az zyz Maria (folytatás: szívében ...)	Miként Nagy Csötörtökön estve a' Szüz Maria Bethaniában nagy keserüséget érzett szívében. Mikoron Kristus Urunk ilyen szorongatásokban vólt, kezde a' Szüz Maria

[f. ?r–f. ?v] A Máriabesnyői töredéket követő, a kódexben még további két feltételezett, Mária keserüségét tárgyaló levél szövege a Makula nélkül való tükörben (312/71. fejezetcímet követő 2–5. sor; 313/1–30. sor):

(folytatás:) [szívében nagy szorongatásokat érzeni, és mondá Magdolnának: Jaj szerelmes leányom! nem tudom mit tegyek mert által szakad szívem, mivel újobban el-keseredtem az én édes Fiamon, ugy vélem hogy most valami jeles dolga vagyon. Oh meg-keseredett Anya, lám mind szived a' te Sz. Fiadnál vagyon! és bé-mene a' kamarába a' hol imádkozni szokott vala, és le-térdepelvén kezeit, szeméit az égre emelé, és nagy áitatos könyhullatással mondá: Oh én mennyei Szent Atyám! oh én Istenem! látod jól, hogy árva vagyok, semmi gyámolom nincsen, mert a' te Sz. Fiad kit nékem adtál el-ment tülem, de jaj én Istenem! nem tudom hol, és mint vagyon? azért kérlek én Szent Atyám küld hozzám Gábiel Archangyalt, a' ki nékem meg-mondgya hol van, és mit csinál az én édes Fiam? én el-mennék magam de nem illik most setétben tétova bújdosnom. Oh én édes Szüz Mariám! halljad csak egy kis vártatva Szent János szavát, nem mondod akkor hogy nem illik bújdosnod. Mikoron azért nagy áitatosággal ugy imádkoznék, imé nagy hirtelen előtte Gábiel Archangyal meg-állapodék, és térden álva köszöne néki, mondván: Üdvöz légy keserves Maria, kit látván a' Szüz Maria el-fakada sirva, és monda: Oh Gábiel Gábiel! ez-é a' köszönet kit nékem hoztál vala ez előtt? most mind vissza fordúlt, mert az előtt azt mondád, hogy malasztal vagyok tellyes, most a' te szód szerént keserüséggel vagyok tellyes. Akkor mondád hogy Ur vagyon velem, most pedig jól látod hogy el-váltam tüle. Azt mondád hogy áldott vagyok az aszszonyok között, most pedig mindennél szerencsétlenebb vagyok: mert nincs nálam az én

ne szomorkodgyál illy igen, mert Szent Atyád hozzád küldött, és értésdre adgya, hogy meghalgatta könyörgésedet, és el-akarja venni tüled a' pohárt, és minden te hivedre el-köszönteni, de te néked kell elsöben belöle innya, és az te hivednek avval meg-kell édesitened; azért ne rettegj tüle olly igen, hanem vedd-el, és örömmel igyad-meg, azon szeretetből kivel az emberi nemzethez vagy. Emlékezzél meg mennyi sok ezer lelkek fognak utánnad azon pohárból innya, és kedvedért életeteket le-teszik. Ezekkel vagy hasonló szókkal szállott az Angyal emberi szózatall, és ottan olly nagy kedvet hozott az édes Jesusnak a' kinszenvedésre, hogy inkább ezer fegyvert kész lett volna szenvedni, hogysen egy lelket el-veszteni; azért nagy édesen (embersége szerént) meg-köszöné az Angyalnak a' vigasztalást. Újobban reája ajánlá magát, hogy kész fenéki meg-innya a' pohárt: az Angyal azért nagy tisztelettel fel-emelé a' földről, és a' véres verítéket le-törlötte, és vigasztalta, erősítette, és minden tehetségével szolgált néki, az után fel-méne mennyekbe. Kristus pedig a' kinszenvedés nagy kívánságával Tanítványihoz mene.

Szent Fiam, mond-meg azért nékem, hol vagyon most az én Sz. Fiam, és mit csinál? Mondá Gábrriel Angyal: Oh én tisztelendő Aszszonyom! imé most a' kertben azon imádkozik, hogy meg ne hallyon, de meg nem halgattatott, melly miatt olly szörnyen vérrel veritékezik, hogy még a' földet-is meg-áztatta, mivel tetétül fogva talpig vérrel veritékezik. Es rövideden mindeneket meg-beszéle, valamit a' vég Vacsorán és más helyeken Urunk JESUS tött. Kit halván a' Szűz Maria, ki mondhatatlan sirást tött. Oh áitatos lélek! Segítsd te-is siratni az édes JESUST a' Szűz Mariának, mert miattad kellett tüle el-válni.

LAUF JUDIT

Das Weiterleben eines mittelalterlichen ungarischen Textes im 18. Jahrhundert

Eine Erzählung des Lebens Christi und seiner Mutter Mariä hat die Tyrnauer Schwester Judit Újfalusi aus dem Klarissenorden unter dem Titel *Makula nélkül való tükör* (Spiegel ohne Makel) 1712 veröffentlicht. Ihre Quelle war, wie es Tivadar Vida feststellte, eine tschechische Übersetzung des Werkes *Das grosse Leben Christi* Martins von Cochem. Später entdeckte Csaba Kedves, dass ins 69. Kapitel des ungarischen Druckes Textpartien aus zwei handschriftlichen ungarischen Sprachdenkmälern, *Piry-hártya* (Piry-Pergament), bzw. *Máriabesnyői töredék* (Fragment aus Máriabesnyő) übernommen wurden. Diese Partien stehen weder in der deutschen, noch in der tschechischen Ausgabe von Cochem. Die Autorin des vorliegenden Beitrags hat zunächst festgestellt, dass die Blätter der o. erwähnten beiden Sprachdenkmäler aus einer und derselben Handschrift stammen. Diese Textpartien hat also Judit Újfalusi aus einer solchen Handschrift übernommen, welche die beiden Partien enthielt. Auch die ursprüngliche Reihenfolge dieser Texte liess sich feststellen. Es gelang auch der Nachweis, dass noch weitere Partien des 'Spiegels ohne Makel' diesem Sprachdenkmal entnommen wurden, welche jedoch die auf uns gebliebenen beiden Fragmente nicht enthalten. Auch die Frage wird beantwortet, ob Judit Újfalusi die von beiden Fragmenten vertretene Handschrift, oder eine weitere Kopie benutzte. Der Beitrag liefert Anhaltspunkte dafür, dass Drucke und Handschriften noch Jahrhunderte hindurch nicht nur nebeneinander lebten, sondern dass sie, im Falle gewisser Textsorten, in viel engerer Beziehung zu einander standen, als die bisherige Forschung es angenommen hat.

KÖZLEMÉNYEK

Juhász László Szerémi-fordításának kézirati kérdései. A humanizmus kori irodalom jeles kutatójának, Juhász Lászlónak (1905–1970) a nevéhez fűződik a nemzetközi tekintélyű és még ma is élő BSMRAe (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) sorozat elindítása, amelyben már számos latin nyelvű kútfőnk kritikai kiadása megjelent. A forrásközlés mellett fordítási tevékenysége is hasonlóképpen jelentős, hiszen Istvánffy Miklós művének tekintélyes része az ő munkájának köszönhetően szólalhatott meg magyarul, és válhatott ezzel elérhetővé a latinul nem értő olvasók számára.¹ Emellett Szerémi György emlékiratának első, Erdélyi László által 1941-ben készített fordítását² is átdolgozta. Ez utóbbi, Juhász neve alatt két kiadásban is napvilágot látott fordítás³ áll jelen vizsgálat középpontjában.

Magyarázatra szorul, hogy miért is kerülhet elő ismét ez az immáron fél évszázados fordítás, amelyet annak idején Varjas Béla már méltatott az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain.⁴ Mivel a doktori disszertációknak keretében jelenleg Szerémi György *Epistola de pericione regni Hungarorum* című művének javított kiadásán dolgozunk, óhatatlanul a szöveg fordítását is tanulmányoznunk kellett. A vonatkozó szakirodalom felkutatása során pedig talákoztunk egy igen érdekesítő tanulmánnyal Farkas Gábor Farkas tollából.⁵ A szerző alaposan összegezte a Szerémivel kapcsolatos szakirodalmat, de emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy mind a Wenzel Gusztáv által gondozott régi kiadás,⁶ mind a magyar nyelvű fordítások csonkán maradtak, ugyanis a kézirat néhány oldala egyikbe sem került bele.⁷ Ehhez kapcsolódva felveti annak a lehetőségét, hogy a fordítók valójában nem is a kéziratot, hanem csupán a hibás kiadást vették alapul.⁸ Minden jel szerint Farkasnak igaza lehet, de így az is felmerülhet, hogy akkor Juhász László egyáltalán nem használta az akkor már az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető kéziratot. Amennyiben ez utóbbi feltevés helyes, akkor bizony el kell gondolkozni az új szövegkiadás mellett egy javított fordítás megjelentetéséről is.

¹ ISTVÁNFFY Miklós: *A magyarok történetéből*. Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1962. Magyar Helikon.

² *A mohácsi vész kora*. Ford.: ERDÉLYI László. Szeged, 1941. Eggenberger. (A továbbiakban: ERDÉLYI 1941.)

³ *Magyarország romlásáról*. Ford.: JUHÁSZ László. Bp. 1961. Magyar Helikon (a továbbiakban: JUHÁSZ); 2. kiad.: 1979. Később az első kiadásból közölt részleteket BORI Imre: *Szerémi György emlékirataiból*. Újvidék, 1996. Forum.

⁴ VARJAS Béla: *Szerémi György: Magyarország romlásáról*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (67.) 1963. 637–638.

⁵ FARKAS Gábor Farkas: *II. Lajos rejtélyes halála II.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 33–66.

⁶ SZERÉMI György: *Emlékirta Magyarország romlásáról 1484–1543*. Szerk.: WENZEL Gusztáv. Pest, 1857. /Monumenta Hungariae Historica I./ (A továbbiakban: WENZEL.)

⁷ FARKAS: *i. h.* (5. jegyzet) 37.

⁸ FARKAS: *i. h.* (5. jegyzet) 37.

Erdélyi László 1941-es fordításának Juhász László által készített átdolgozása először 1961-ben jelent meg a Helikon Kiadónál, majd Juhász halála után, 1979-ben az „Olcso Könyvek” sorozatban is újra kiadták. Az alapos olvasó figyelmét nem kerülheti el az 1961-es kiadás első oldalán és az 1979-es kiadás utolsó lapján olvasható néhány mondat. Az előbbi arról tájékoztat, hogy a fordítás a BSMRAe sorozat keretében már sajtó alatt lévő új kiadás alapján készült;⁹ az 1979-es kötet szövege csak annyiban különbözik az elsőtől, hogy az állítólagos új szövegkiadás mellett az 1961-es fordításra is hivatkozik, mivel a második kiadás minden tekintetben megegyezik az elsővel. Ez esetben a szerkesztők, utánajárás nélkül elfogadva Juhász állítását, meghagyták az új szövegkiadásra vonatkozó passzust. A legfőbb gond, hogy ez az állítólagos új szövegkiadás még a mai napig nem jelent meg, továbbá sem a BSMRAe korábbi főszerkesztője, Pajorin Klára, sem a Juhász László hagyatékát kezelő Mohay András, sem pedig az Erdélyi-hagyatékot kezelő Magyar Bencés Kongregáció Pannonhalmi Főapátság Főapátsági Könyvtár munkatársai nem találkoztak egy új Szerémi-szövegkiadás kézirati példányával.¹⁰ Tovább bonyolítja a probléma körüli kérdést, hogy az 1941-es első fordítás előszavában Erdélyi arról ír, hogy azért készítette a fordítást, mert Juhász László arra kérte, hogy segítsen neki az új, javított kiadással kapcsolatos munkájában.¹¹ Ez pedig annyit jelentene, hogy Juhász már az 1961-es magyar fordítás megjelenése előtt húsz évvel dolgozott a kiadáson, amit ennek ellenére nemcsak hogy nem jelentetett meg, hanem abból mára elvileg semmilyen dokumentum vagy jegyzet sem maradt az utókorra. Ha pedig még a fordítás alapját is a korábbi szövegkiadás képezné – ahogy Farkas feltételezi –, az azt a lehetőséget is felkínálja, hogy egyáltalán nem volt még előkészítve az új kiadás, sőt még olyan stádiumban sem volt, hogy Juhász az alapján fordíthatott volna. A következő oldalakon tehát arra keressük a választ, hogy vajon csupán a meglehetősen sok hibával rendelkező Wenzel-féle kiadás szövegét követi a fordítás, és Juhász nem is használta a kéziratot, vagy nem illelhetjük ezzel a súlyos váddal. Emellett a függelékben közöljük az eddig hiányzó részek fordítását, ezzel téve teljessé a magyar nyelvű szöveget.

Első olvasatra nem tűnik alaptalannak, hogy Juhász a munkája során valóban csak a régi, Wenzel-féle kiadást vette alapul, ugyanis a magyar és a latin nyelvű szöveget egymás mellett olvasva rögtön a második lapon egy olyan szöveghelybe botlunk, amely azt a feltevést látszik megerősíteni: „ne penitus foret solus iste Cyllingh ispan possidere arcem nobilissimam, **quia** metuebat a Germanis et ab Agarena gente.”¹² A kiemelt kötőszót Wenzel hibásan „quam”-ként oldotta fel. Juhász ezt a következőképpen fordította: „ne csak egyedül az a Cillei ispán bírja a nevezetes várat, **amelyet** féltett a németektől és az agarénus néptől.”¹³ Látható, hogy Juhász a „quam” verzió alapján fordított, holott a kéziratban világosan a „quia” rövidített alakja (qz) áll. Ráadásul a mondat a „quia”-val is érthető, hiszen így fordítható: „ne csak egyedül az a Cillei ispán bírja a nevezetes várat, **mivel** féltette (ti. a várat) a németektől és az agarénus néptől.” Nyilván magyarul kézenfekvőbb vonatkozó névmással fordítani a mondatot (lehet,

⁹ „A magyar szöveg a sajtó alatt levő új latin szöveg-kiadás (Georgius Sirimiensis: Epistola de perditione regni Hungarorum. Ed. L. Juhász, a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum sorozatban) alapján készült.” JUHÁSZ (3. jegyzet) 5.

¹⁰ A kutatásunk során mindkét személlyel és a nevezett intézettel is felvettük a kapcsolatot. Mindannyian egyértelműen azt állították, hogy sohasem találkoztak Szerémi György művének állítólagos új kiadásával. Kulcsár Péter sem tud ilyenről, de ő azt tanácsolta, hogy Szegeden érdemes még ennek utánanézni, mert Székely Görgy és Juhász László ott foglalkozott Szerémivel.

¹¹ „Az emlékirat latin szövegének új kiadója, Dr. Juhász László, közel 30 humanistakori latin kézirat kiadója kérte tanácsait, szellemi támogatásomat és én leghatásosabb támogatásnak láttam, ha gondosan lefordítom Szerémi Emlékiratát...” ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 1.

¹² Fol. Lat. 4020, 4^r (a régi Wenzel által használt számozás szerint 1^r; a továbbiakban csak az új számozást követjük) = WENZEL (6. jegyzet) 2.

¹³ JUHÁSZ (3. jegyzet) 28.

hogy Juhász is így gondolkodott), de tény, hogy a szövegben nem „quam” áll. Ha csak ezt a szöveghelyet nézzük, és hozzávesszük, hogy Juhász fordítása ugyanott csonka, ahol a kiadás, akkor Juhászra nézve a legrosszabb sejtéseink igazolódhatnak be. Szerencsére nem így áll a dolog. A szöveg ellenőrzéséhez óriási segítséget nyújt Szádeczky Lajos 1892-ben megjelent tanulmánya, amely Wenzel kiadásának hibáit vizsgálta.¹⁴ Ebben a szerző gondosan végigvette a kézirat és a kiadás közti különbségeket. Azt tartottuk a legcélszerűbbnek, hogy főképp a fordítás azon szöveghelyeit kell összevetnünk a kézirattal, ahol Wenzel kiadása is hiányos. Szádeczky mintegy nyolcvan olyan szöveghelyet említ, ahol Wenzel szavakat, súlyosabb esetben mondatrészeket vagy teljes mondatokat hagyott ki.¹⁵ Minden egyes ilyen helyet megvizsgáltunk, és azt tapasztaltuk, hogy néhány esettől eltekintve a hiányzó részek a fordításban mindenhol megtalálhatók. Nem érdemes itt minden egyes helyet feltüntetni; a szemléltetés végett elegendő csupán néhány példát bemutatnunk, hogy nyilvánvaló legyen, Juhász nem csupán Wenzel kiadása alapján dolgozott:

„Et inter eos baptizabam et copulationes **insimul** consecrabam in castore suorum” → „Köztük kereszteltem, és **együttal** megszenteltem házasságot is a táborukban”¹⁶

Itt világosan látható, hogy Juhász fordításában még az ilyen apró hiányok is megjelennek, holott a mondat az „insimul” nélkül is tökéletesen érthető lenne. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor egy mondat hiányzik a kiadásból, de a mondat nélkül is értelmezhető lenne a szöveg:

„Da sibi decem florenos et statim ne hic moratur. **Et dedit statim bubuleo.** Et dixit rex...” → „Adj neki tíz forintot mindjárt, s ne várjon itt. **És odaadta tüstént a gulyásnak.** És mondta a király...”¹⁷

Itt is könnyen belátható, hogy ha nem írjuk oda, hogy a kamarás odaadta az összeget a gulyásnak, akkor is elfogadható lenne a szöveg, hiszen feltételezzük, hogy a kamarás a felszólításra átadta a pénzt. Az is igaz, hogy ennél a két példánál – ahogy a legtöbbször – az Erdélyi-fordításban is megtalálhatjuk a hiányzó részeket. De van olyan eset, amikor Erdélyi is kihagy néhány szót, Juhász ellenben ezeket a szavakat is beledolgozta a fordításába.

„quod Valentinus **amplius non contrariebatur contra eum, ut plura valde Valentinus** wlaciscebatur, quod isti petkok super eum potenciam habuerunt” → „hogy Bálint **sohasem szállt szembe vele. De sokkal inkább azért bosszankodott Bálint,** hogy ezek a petykók hatalmat vettek felette”¹⁸

¹⁴ SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai a bécsi codex alapján*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. XV/8. Bp. 1892. Akadémia, 1–46. Ennek során Erdélyi és Szádeczky között parázs vita alakult ki: ERDÉLYI László: *Szerémi György és emlékirata*. Bp. 1892. Franklin Nyomda; SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi György élete és emlékirata*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. XV/7. Bp. 1892. Akadémia; ERDÉLYI László: *Szerémi emlékiratának függeléke, az »epistola fleblis« még sem Szerémi munkája*. = Századok (27.) 1893. 544–546; 731–732; SZÁDECZKY Lajos: *Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek*. = Századok (27.) 1893. 819–824; ERDÉLYI László: *Még egyszer Szeréminek kesergő leveléről. Újabb feleletem Szádeczky úrnak*. = Századok (28.) 1894. 62–69; SZÁDECZKY Lajos: *Válasz Erdélyi úr 3-ik »kesergő levelére«*. = Századok (28.) 1894. 69–73.

¹⁵ SZÁDECZKY: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai i. h.* 1892. (14. jegyzet) 12–16.

¹⁶ 59^r = WENZEL (6. jegyzet) 181. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 142.

¹⁷ 59^v = WENZEL (6. jegyzet) 184. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 143.

¹⁸ 51^r = WENZEL (6. jegyzet) 155. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 126.

Látható, hogy Juhász itt is a kézirat szerint fordított, de ez a példa mást is bizonyít. Erdélyinél ugyanis a hiányos Wenzel-kiadás verziója olvasható. Ez tehát azt mutatja, hogy Juhász nem csupán Erdélyi fordítását dolgozta át, és nem kizárólag az 1857-es kiadás szövegét vette alapul. Egyébiránt az összes ilyen hiányos szöveghelyet és Juhász fordítását egyéb helyekkel is összevetve megállapíthatjuk, hogy fordítása nagyon igényes és pontos: csak néhány helyen hagy ki szavakat, ami egy műfordításnál nem is teljesen elítélendő, kiváltképp ha az adott változtatást a fordító a stílus és a könnyebb olvashatóság érdekében teszi.

Ha azonban rosszhiszeműen közelítünk a kérdéshez, még mindig feltételezhetjük, hogy ha Juhász nem is kizárólag a Wenzel-kiadásból és az Erdélyi-fordításból dolgozott, csak Szádeczky észrevételeit vette figyelembe a fordítás során. Ezt a feltevést csak úgy lehet cáfolni, ha találunk olyan helyet a kéziratban, amelyre Szádeczky sem hívta fel a figyelmet, Erdélyinél is helytelenül olvashatjuk, Juhász viszont a kéziratban szereplő olvasat szerint fordított. Ez azért nehéz feladat, mert egyrészt Szádeczky igen alapos munkát végzett, másrészt mivel műfordításról van szó, az igen apró eltérések legtöbbször nem jelenthetnek bizonyítékot, főleg egy olyan csapongó, a kor művelt szerzőihez képest rossz latinságú szövegnél, mint amilyen Szerémié. Szerencsére a szöveg feldolgozása során rögtön az elején találunk egy olyan eltérést, amelyet csak olyan valaki vehet észre, aki valóban figyelmesen és aprólékos gondossággal olvassa a kéziratot. Ez a különbség mégis eléggé jelentős ahhoz, hogy úgy lássuk: a Juhász-fordítás alapja a kézirat volt. Amikor ugyanis Szilágyi Mihály arra próbálja rábeszélni Hunyadi Lászlót, hogy öljék meg a királyt, ezt mondja: „Sed interficiamus regem, quoniam tu non evadebis mortem.”¹⁹ Ez magyarul annyit tesz: „Hanem öljük meg a királyt, mert te nem fogod elkerülni a halált.” Amikor viszont az említett mondatot összevetettük a Wenzel-kiadással, felfigyeltünk rá, hogy ott ez áll: „Sed interficias regem, quia tu non ewadebis mortem.”²⁰ Azaz: „Hanem öld meg a királyt, mert te nem fogod elkerülni a halált.” Amellett, hogy Wenzel helytelenül oldotta fel a „quoniam”-ot „quia”-val, szembetűnő az egyes szám második személy használata a többes szám első személy helyett. Erdélyi is egyes szám második személyben fordítja a ’megölni’ igét: „Öld meg a királyt, mert el nem kerülöd a halált.”²¹ Az is figyelemreméltó, hogy ezt Szádeczky sem említi a hibák között. Hogy miért, arra a kézirat idézett helyének megtekintése adja meg a választ. A szövegben az ige „interficia9” alakban áll. A kéziratban szereplő szövégi jel akár bizonyos esetekben ’s’ betű is lehet; ez esetben Wenzel döntése helyes volt. De ezzel a jellel a 15–16. századi kéziratokban leggyakrabban a szavak ’-us’ végződését rövidítették, illetve számos esetben a ’-mus’-t is. Ezzel máris kiolvasható az „interficiamus” igealak. A fordítás elkészítése során Juhász is egyértelműen az „interficiamus” alakból fordított, vagyis a kézirat alapján ő is úgy gondolta, hogy a kiadás szövege helytelen. Ez az eltérés elég apró ahhoz, hogy csak az gondolkozzon el a két olvasaton, aki alaposan vizsgálta a kéziratot, de elég jelentős, hogy ezzel elvállasszuk Juhász szövegét a Wenzel-kiadástól és a korábbi fordítástól. A művet tovább olvasva még egy ilyen eltérésre bukkanhatunk. A kéziratban a következő áll: „sin dimitamus autem in diabolum.”²² A kiadásban és Erdélyi fordításában is egyes szám második személy olvasható itt, de Juhász ebben az esetben is helyesen oldotta fel a rövidítést: „különben hagyjuk az ördögbe!”²³ Eddig csak két ilyen bizonyítékot találtunk, de nem kizárt, hogy a későbbiekben, a kézirat feldolgozásában előrébb haladva más eltérésekre is fény derülhet. Az pedig további érvet jelenthet amellett, hogy Juhász László a munkája során nem csupán Wenzel kiadását, hanem magát a kéziratot is használta.

¹⁹ 5^v = JUHÁSZ (3. jegyzet) 30.

²⁰ WENZEL (6. jegyzet) 5.

²¹ ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 8.

²² 12^r = WENZEL (6. jegyzet) 21.

²³ ERDÉLYI 1941. (2. jegyzet) 18. = JUHÁSZ (3. jegyzet) 40.

A fentiek fényében a következő megállapításokat tehetjük: Juhász László a fordítás során nem csupán a Wenzel-kiadást vette figyelembe, hanem Erdélyi munkája mellett mindenképpen felhasználta a kéziratot is, sőt meglátásunk szerint – legalábbis a szöveg elején – elsődleges forrásának tekintette. A kötetben olvasható állításával kapcsolatban, miszerint az új szövegkiadás alapján dolgozott, három lehetőséggel számolhatunk. Noha Juhász már 1941-ben is tervezte az új kiadást, és a fordítás során a kéziratot is alaposan tanulmányozta, valójában még nem tartott sehol a kiadással. Az is lehet, hogy készített jegyzeteket, vagy már el is készült a kiadással, de az halála után elkallódott. Végezetül nem kizárt, hogy a jegyzetek vagy a szövegkiadás kézírata még ma is lappang valahol. A Szerémi György művével kapcsolatos Juhász-kézirat felbukkanásáig azonban nem dönthető el biztosan, hogy létezik-e egyáltalán egy ilyen szövegkiadás, és ha igen, az mennyire előrehaladott állapotban van. Mindenesetre számunkra nehezen elképzelhető, hogy Juhász nem készült el legalább valamilyen nyers jegyzettel, ami az új kiadásának alapját képezte volna. Mindenképpen jelentős felfedezés lenne, ha – akár jelen cikk hatására – Juhász hagyatékából mégis előkerülne Szerémivel kapcsolatban valamilyen dokumentum. Arra sem könnyű választ adnunk, hogy ha Juhász ismerte a kéziratot, miért hagyta csonkán a szöveget. Igaz, hogy eredetileg Erdélyi fordítását dolgozta át, de megtehetette volna, hogy – jelezve a kiegészítést – a csonkán maradt részeket még hozzácsatolja. Vizsgálatunk során az is egyértelművé vált, hogy a szöveg csonkaságát leszámítva Juhász László igen pontos és igényes fordítása időtálló munkának tekinthető. Egy szóval: egy új szövegkiadás elkészítése tovább már nem halasztható, de egy javított fordítás elkészítése csak ezután válik fontos feladattá.

Függelék²⁴

[130r] Csodálatos dolog, hogy miután Mátyás király ostrom alá vette Bécsset, öfelsége ágyúi semmire sem mentek Bécs falaival, vagy legalábbis öfelsége ágyúival szemben egyik oldalfal sem omlott össze. És Jakab mester a királyhoz jött és mondta: „*Király uram! Nem tudjuk, hogy felséged ágyúi miért nem képesek kárt tenni Bécs falaiban.*” És mondta a király: „*Csodálatos dolog, Jakab mester, ha ez így van.*” Kérdezősködött az okos és ravasz emberektől. Egy tudós férfiú mondta a királynak: „*Higgye el felséged, hogy addig nem lehet Bécs falainak kárt okozni, amíg Glogor mester itt lesz a városban.*” Erre a király: „*Ugyan miért?*” Így a tudós: „*A kollégiumban a tanítványai arra kérték, hogy az órákat, amelyeket elkezdett, még fejezze be. Bűvös jeleket írt²⁵ szűz papírra, és a város négy sarkába rejtette. Amíg azok ott vannak, felséged ágyúi nem árthatnak Bécs falainak.*” Mondta a király: „*Nemde akkor az én Glogovita mesterem itt van Bécs városában.*” Mondták: „*Úgy van uram!*” És a király tüstént utána küldött egy tudós férfit, színelve írásban kérte őt, könyörgött neki, [130v] hogy jöjjön, ne maradjon ott: én a diákoktól neki járó fizetést duplán ki fogom fizetni. És ez a tudós férfiú kezébe véve öfelsége levelét a kollégiumban Glogovita levélhordozóján keresztül a levél Glogovita kezébe került. Glogovita elolvasta és megértette. Nem szólt róla senkinek, csupán annyit mondott: „*Legyen meg a király akarata.*” A következő napon összehívta a diákjait és mondta nekik: „*Akárki megy is haza, a megérdemelt fizetésemet adjátok meg.*” És a diákok mondták: „*Hogyan kerüljük el a magyar ellenséget?*” Szombat első órájában, rögtön az első percben, írást tett a kezükbe. Fizettek neki, amennyit tudtak és kiszabadultak

²⁴ A szöveg, ha lehet mondani, még a mű többi részéhez képest is következtetlenebb. Nyelvtanilag és stilisztikailag is sok helyen annyira rossz latinsággal íródott, hogy többnyire csak átdolgozással lehet élvezhető magyar nyelvre átültetni. Az oldalak ráadásul össze is keveredtek; ezt a szövegben jelöltük is. Ezt a hiányzó szakaszt mind Szádeczky Lajos, mind pedig Farkas Gábor Farkas kiadták említett tanulmányaikban.

²⁵ ti. Glogovita.

a városból, majd végül akadálytalanul távoztak. Mikor Glogovita látta a városból távozó diákokat, összegyűjtötte a négy sarokból a bűverejű írásokat és a sátorba a király mellé telepedett. Látván Mátyás király szegény Glogovitát így szólt hozzá: „*Jót cselekedtél velem.*” Erre mondta Glogor: „*Látni fogod, hogy Felségeitek ágyúí csodálatos módon lerombolják a falakat és azok összeroskadva a földre fognak omlani.*” És már hívatta²⁶ Jakab mestert: „*Ahol erősek a tornyok, készítsd fel az ágyúimat!*” És így történt.

[A következő szakaszban a kézirat végén elhelyezkedő ún. *Epistola flebilis* lemaradt utolsó másfél oldala olvasható.]²⁷

...mindjárt elindult²⁸ Magyarországra vízen – a Duna folyón – és szárazon. És mikor Esztergomhoz közeledett üzent is János királynak, hogy adja át neki Buda várát, mert ha nem engedelmeskedik neki, akkor a feje fölül veszi be Buda várát; és hogy menjen a korábbi helyére az erdélyi vajdaságba, maradjon ott békében, és azt hittel őrizze meg magának. János király mindezeket megértette [132v] és megjegyezte. Ismét levelet írt a rómaiak királyához, hogy ne jöjjön ellene és ne tolakodjon fölé: „*Mert már különbséget kell tenni a keresztények fejedelmei között, mivel látja királyi felséged, hogy Lajos király halála után én vagyok a magyarok királya akár joggal akár jogtalanul. Tehát csillapodj, ne készülj elvakult fejjel Budára jönni, mert a te felséged ezután úgy fog járni a magyar mágnásokkal, mint most én.*” Mikor a rómaiak királya elolvasta János király levelét, Perényi Péter azt mondta a királynak: „*Ne féljen felséged, és ne engedelmeskedjen János király írott szavainak, hanem nyugodtan menjünk Budára.*” János király várta Ferdinánd király újabb válaszát, de a futár válasz nélkül érkezett. János király eltávozott Budáról, mivel semmi mást nem tehetett. A rómaiak királya tábort vert Rákos mezején, és magához hívatta a budai polgárokat, hogy a rómaiak királyát tisztelettel és illő módon bekísérjék. A király²⁹ Hatvanba lovagolt. Mikor az 1527-es évet írták, Szent István király ünnepén mennyezet alatt felvonulva a rómaiak királyát himnuszok éneklése közepette a legnagyobb pompával egészen a várig kísértük be.³⁰ A Duna folyón, Pestnél hidat veretett³¹ és a Kelenföldi síkon a népet öt napig várakoztatta. Ezek után a főpapok és a magyar országlakosok előkelői számára elrendelte, hogy jöjjenek Székesfehérvárra és legyenek ott a seregükkel együtt. Felkerekedett Ferdinánd király Budáról és a német vezérekkel Székesfehérvárra lovagolt, ahol a fent nevezett püspök megkoronázta. És a magyar nemések ispánjai és a közrendűek igen nagyon zúgolódtak, hogy semmi esetre se koronázzák meg őt addig, amíg be nem teljesíti az ígétét, vagyis ameddig [134r] a török népet nem veri vissza és a várakat tőlük meg nem szabadítja. De sóhajtva elhallgattak, így aztán megkoronázták. Miután a magyarok látták, hogy a rómaiak királya csaló és hitszegő, a magyarok ispánjai azt kiabálták, hogy János legyen ismét a király. Ferdinánd visszatért Budára. Bátori István, Perényi Péter és a győri püspök, Tamás kancellár azt a tanácsot adták a rómaiak királyának, hogy egészen haláláig üzze János királyt: „*Mert felséged az ország kormányzásában ómiatta lesz bizonytalan.*” És a németek egy hadvezérét, az ötezer ember felett rendelkező Niklas von Salmot³² küldte, aki János király után indult Eger irányába. János király Debrecenbe, Debrecenből a Kassa mellett a németekkel lezajlott ütközet után Lengyelországba ment. A rómaiak királya Budáról Esztergomba, Szent Pál apostol napján Esztergomból Bécsbe távozott. És két ökör között a Magyar Királyság fejedeleme nélkül maradt. És mikor János

²⁶ ti. Mátyás.

²⁷ A kiadás és a fordítások szövege a mondat közepén szakad meg.

²⁸ ti. Ferdinánd.

²⁹ ti. János.

³⁰ Feltűnő, hogy E/3. személyből hirtelen átvált a szerző E/1. személyre, annak ellenére, hogy Szerémi maga nem lehetett jelen a koronázáson, hiszen ekkor Hatvanban tartózkodott.

³¹ ti. Ferdinánd.

³² A szövegben Nicolaum Grozanz áll.

király meghallotta a rómaiak királyának Budáról való távozását, dicsérte saját ravaszságát, hogy utat nyitott neki, hogy jó messzire menjen csak el a németekhez. Majd a török látván a fejedelem nélküli Magyarországot, sereggel jött, és a Maros folyó mindkét oldalán lévő területet kifosztotta, felégette és nagyszámú lakosságát Törökországba hajtotta. Szelim Zoltán³³ császár Isten nevében indulni készült, és értesítette János királyt, hogy jöjjön Magyarországra: őt ismét Buda élére állítja. És így János király Lengyelországból Magyarországra jött Lippa városába. És a császár ismételen elindult Budára nagy seregével és János királyt megint a korábbi helyére, Buda élére állította. És izmaelita népével a császár, amit tudott kifosztott és csapataival ismét hazalovagolt...

[134v] Mindezeket Szerémi György pap, egykor az ifjú Lajos király, az ő halála után pedig János király káplánja írta, aki velük együtt sok veszélyben forgolódott, de hiába fáradozott, mert tőlük semmit sem kapott. De ő mindazonáltal nekik, amennyire csak tudott, tanácsokat osztogatott, és az Isten kegyelméből nekik gyakran jóvendölgetett, midőn véleményét hallatta, s midőn Czesztochowából megtért és Krakkóban időzött, ezeket emlékezetében gondosan rejtegette, majd végül emlékezete után megírta, mikoron a Boldogságos Szűz őt arra megsegítette.

SZEBELÉDI ZSOLT³⁴

³³ Szulejmán szultán.

³⁴ MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport.

Egy újra előkerült Balassi-töredékről. Egy fászlada kinyitása a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár kódextermében 2011. december 5-én egészen meglepő eredményeket hozott. A püspöki könyvtár, hasonlóan a világ számos más könyvtárához, komoly helyhiánnyal küzd. A kódexterem múlt század elején készült polcain¹ az egykori szeminárium könyvtárból való ősnymtatványok, antikvák és egyéb különlegesen értékes könyvek már nem férnek el, így azok tárolása savmentes dobozokban történik. E dobozok alatt volt az a régi fászlada, melyből előkerült az értékes antikvakatalógus, továbbá Balassi Bálint *Istenes énekeinek* 1665-ös kassai kiadásából² való három, eddig ismeretlen töredék azokkal a hajtogatott borítékokkal együtt, melyekben Pauer püspök a kötéstáblában felfedezett³ töredékeket eredetileg elhelyezte.

A fászlada alján egy 1984. január 14-i újságot is találtam, ez ad támpontot arra nézve, mikor is kerülhettek oda a fellelt iratok. Ebben az időben a könyvtár vezetését Sulyok Ignác látta el, már csaknem harminc éve.⁴ Ő még biztosan ismerte a katalógust, több helyen ráírta a könyvek mai jelzeteit, illetve néhány szóban meg is emlékezett róla Pauer János gyűjteményéről beszámoló cikkében.⁵ A 80-as évek elejétől kezdve a püspöki palota állagromlása és a modernizálás szükségességének elkerülhetetlensége miatt átfogó felújítás és restaurálás zajlott. Ennek során az emeleten található könyvtári és levéltári állományt is meg kellett mozgatni. Sulyok atya nem sokkal halála előtt írt levelében számol be erről a munkáról; innét tudjuk, hogy a költöztetést nem egyedül végezte, hanem két kőművessegéd is segített neki.⁶ Az ekkor már több mint hetvenéves Sulyok atya a hatalmas munka minden részletére bizonyosan nem tudott odafigyelni, így kerülhettek az elfeledett fászladába a Balassi-töredékek a katalógussal együtt.

A katalógust ezt követően az idősödő Sulyok talán el is felejtette, vagy beletörődött annak eltűnésébe. Mindenesetre a könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusát⁷ elkészítő Velenczei Katalin nem látta, sőt létezéséről sem tudott, holott Sulyok atyával, aki még saját feljegyzéseit is felajánlotta, többször is beszélt a munka kapcsán.⁸ Az említett cikkben szereplő katalóguscédulákat illetően Velenczei Katalin is azt hitte, hogy Pauernek a könyvekben megtalálható, saját kezű rövid leírásairól van szó.⁹ Annál is inkább, hiszen a cikkben azt olvashatjuk, hogy „Pauer könyvleírásai alaposak, sokoldalúak, ha nem is várhatjuk tőle egy modern bővített címléírás szempontjainak érvényesítését.”¹⁰ Ez a jellemzés tényleg nem ad okot arra, hogy más cédulákat keressünk.

Mi mást közölt még Sulyok atya az említett cikkben? Állítása szerint szűrőpróbaszerűen is kiderül, hogy több, a katalógusban még szereplő munka ma már nincs meg. Erre példaként hozza Erasmus *Encomium moriae* című munkájának egy 1522-es bázeli kiadását, illetve Temesvári Pelbárt *Stellarium*

¹ Sulyok János: *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár*. = Fejér Megyei Könyvtáros (16.) 1976. 37.

² RMNy. 3197. Ezúton is köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak, hogy a már elkészült, de még meg nem jelent RMNy.-leírást megosztotta velem.

³ Szabó Károly: *Régi magyar könyvészeti adatok. II-dik közlemény*. = Magyar Könyvszemle (4.) 1879. 122.

⁴ Könyvtárosi kinevezését 1956-ban kapta. L. Sulyok János Ignác: *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára: 1038–1688–1988*. Székesfehérvár, 1988. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, 194.

⁵ Sulyok János: *A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény*. = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 195–196.

⁶ SzfvPI No.05-45/2006

⁷ Velenczei Katalin: *A Székesfehérvári Püspök Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BEpAlb Cat.)* Bp. 2008. OSZK–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár.

⁸ Velenczei Katalin 2011. 12. 21-én kelt magánlevele, melyben nyújtott segítségét ezúton is köszönöm neki.

⁹ Ezek a leírások csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák: szerző, rövid cím, megjelenési hely, nyomdász és kiadási év.

¹⁰ Sulyok: i. h. 1967. (5. jegyzet) 196.

című kötetének 1511-es, Hagenauban megjelent munkáját. Ma mindkét kötet megtalálható a könyvtárban.¹¹ Hogy bizonyosan a katalógusban szereplő kötetekkel van dolgunk, azt éppen Pauer alaposága miatt tudjuk. A Temesvári-kötet leírásában a következőt találjuk: „Czimlap hiányzik. Kezdődik Articulus II. fol. II.” Ez pontosan igaz a könyvtárban ma megtalálható kötetre. Az Erasmus-kiadással kapcsolatban azt olvassuk: „Noha a most már (1871) 349 éves e munka mindamellett hiánynélküli; teljesen ép és tiszta külső- és belsőleg. A betűk (...) könnyen olvasható. A munka másképp is ritka, de ilyen épességben aligha lehetne egyhamar találni párját.”¹² Örömmel állíthatom, hogy a mű mára sem került rosszabb állapotba. Velenczei Katalin katalógusából tudjuk, hogy a könyv Horváth János püspök 1851-es hagyatéki jegyzékében is szerepel, innét került be a püspöki könyvtárba.¹³ Érdekes kérdés, vajon miért készítette el a leírást Pauer 1871-ben, nyolc évvel azelőtt, hogy püspöki kinevezése révén a kötet tulajdonképpen „gazdája” lett.

Arra vonatkozóan sem tudunk választ adni, hogy Sulyok atya miért gondolta a két említett antikvát elveszettnek. Semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy a könyvek akár csak ideiglenesen is kikerültek volna a püspöki könyvtár állományából. Sulyok atya eredeti, a közleményben megjelentnél bővebb kézirata megtalálható a levéltárban, a kéziratot későbbi publikációkhoz is bizonyosan használta, és többször javításokat is végzett benne, a kérdéses hibákat azonban érintetlenül hagyta.¹⁴

Térjünk rá a katalógus ismertetésére. A leírások évtizedenként vannak rendezve 1500-tól 1600-ig, bár ezek a határok itt-ott eltolódnak egy-egy évvel, hiszen a kérdéses időintervallumnak nincs minden évéből nyomtatvány.¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy az 1500-as év, mely a ma bevett felosztás szerint még ősnyomtatványnak minősül, külön csoportot képez. A csoportok előtt mutatószerűen fel vannak sorolva az adott évkörbe tartozó művek, legfontosabb bibliográfiai adataikat jelezve. A besorolás alapját, az előzetes mutatókban és a cédulák között is, a megjelenési év adja, az azonos évben kiadott munkák pedig szerzői betűrendben követik egymást. A mutatókban csupán a szerző, a rövid cím, a rétnagyság, a kiadási hely és az év, valamint a nyomdász neve szerepel. Néhány esetben a mutató elkészülte után beszerzett könyveket idő- és betűrenden kívül feltehetően „érkezési sorrendben” találjuk. Olyan is előfordul, hogy bizonyos könyvek a mutatóban ugyan szerepelnek, de a leírásaik már nem találhatók meg: vagy elvesztek, vagy el sem készültek. Jó példa mindkettőre Monoszlói András *Apológiája*, mely időrenden kívül, a mutató végén szerepel, leírása pedig hiányzik.¹⁶

Ezek alapján egyértelmű, hogy Pauer gyakorlatilag élete végéig dolgozott a katalóguson, sőt a mutatókat feltehetőleg többször újra is írta. Szent Jeromos leveleinek *Epistolae selectae* című, 1583-as párizsi kiadását¹⁷ a könyvben fellelhető bejegyzés szerint 1888. augusztus 16-án vásárolta. A könyv leírása ugyan hiányzik, de a mutatóban az öt megillető helyre került. Ezek szerint még ezt az időpontot követően is dolgoznia kellett a katalóguson, ugyanakkor 1889. február 14-i utolsó antikvabeszerzését¹⁸ már nem rögzítette.¹⁹ Itt jegyzem meg, hogy 1581–1590 között 52 antikva meglétét regisztrálja a mutató,

¹¹ Jelzeteik: Ant. 367, RMK. 108. Leírásaikat I. BEpAlb Cat. 437, BEpAlb Cat. 866.

¹² A cédulákat feltehetőleg repesztalálattal érte, ezért bár továbbra is használhatók, egy-egy szó olvashatatlaná vált.

¹³ BEpAlb Cat. 437.

¹⁴ Sulyok János: *Pauer János székesfehérvári püspök bibliofil tevékenysége*. 11–12 SzfvPI No. 1716.

¹⁵ Az 1511–1519 közti könyvek cédulái után például az 1521–1530 között megjelentekéi következnek.

¹⁶ RMNy. 620; BEpAlb Cat. 787, jelenlegi jelzete: RMK. 87.

¹⁷ BEpAlb Cat. 573.

¹⁸ BEpAlb Cat. 92.

¹⁹ Pauer 1889. március 9-én már gyöngélkedett. Betegségéből többé nem is épült fel, április 18-án végleg ágyának esett, és május 15-én elhunyt. L. Sulyok János: *Pauer János 1879–1889*. 15. SzfvPI No. 1716.

de mindössze 27 leírás van meg, és ezek sorrendje is összekeveredett. Ebből arra következtethetünk, hogy a cédulák inkább elvesztek, mint el sem készültek.

A leírásokban Pauer megadja a munka címét, amint az a könyvben szerepel, és hasonlóan jár el a nyomdászra, kiadóra, kiadási helyre és évszámra vonatkozólag. Jelzi azt is, hogy honnan veszi az adatokat: a címlapról, illetve annak hátoldaláról, incipitből vagy excipitből. A leírások ezt követő részei esetleges sorrendben követik egymást. Általában megadja a mű felépítését, majd az ajánlásokat. Egészen ámulatba ejtő történelmi ismereteit felhasználva a legtöbb esetben néhány szót szól az adott személyről is. Közli a mű terjedelmét, valamint „lapozva van/nincs” stb. kifejezésekkel jelzi az oldal-számozás meglétét vagy hiányát. Leírja a munkák esetleges hiányosságait, gyakran megjegyzéseket tesz a könyv állapotára vonatkozóan, és sok esetben hivatkozik más nyomtatott katalógusokra. Nem kerülik el figyelmét a munkákban szereplő metszetek sem, valamint a kiadói és nyomdászjelvényekről is megemlékezik; egyes egyszerűbb ábrákról még vázlatszerű vonalas rajzot is készít.²⁰

A bibliofil püspök alaposságát igazolandó álljon itt a nagy németalföldi térképész, Ortelius *Theatrum orbis terrarum* című munkájának²¹ könyvtárunkban őrzött, különösen szép példánya alapján készült paueri leírás:

„Abraham Ortelius nagy fol. 1595 Antwerpiae – Platin

Első czimlap. Monumentalis alakban. Szinezve, aranyozva, különféle emblémákkal. A czim aranyozott nagy betűkkel: THEATRUM ORBIS TERRARUM.

A Czim jobb oldalán: Európa női alakban aranyos nyak ékeséggel, aranyozott zöld, kék, és rózsaszín ruhában. Bal kezében ékitménnyel ellátott arany-urnát tartva, melyből füst emelkedik.

Balról neger-nő, a nyakról pongyolán lefolyó, s a testet részben elfedő lepellyel. Feje röpülő kendővel befödve melyet aranyozott tüzlángok környeznek. Jobb kezében zöld galyt tartva.

A czimlap magassága 45 cm szélessége 29 cm. Az oszlopszatos czimlap végső szalagján: cursio betűkkel:

„Opus nunc denuo ab ipso Auctore recognitum, multisque locis castigatum, et quamplurimis nouis Tabulis atque Commentarijs auctum.”

Ajánlva van: D. Philippo Austriaco Caroli V. Aug. Rom. Imp. F. Indiarum Hispaniarum que etc. Regi, omnium aetatum et totius orbis amplissimi imperii Monarchae, Abrahamus Ortelius Antverpianus eius Maiestatis Geographus, Ded. consecratque”

Ezt követik, részben megelőzik Orteliushoz intézett versezetek, melyek után a Dedicatio szövege áll.

A munka tényleges kezdetén Ortelius festett képe ezen versekkel:

„Spectandum dedit Ortelius mortalib. orben,
Orbi spectandum Galleius Orteliūm” (Papius.)

A nagyszerű térképek, és kedőbetűk mind szinezve. A szövegeknél sok helyen görög és romai érme. Ezek után külön czimmel:

„Nomenclator Ptolemaicus omnia locorum Vocabula quae in tota Ptolemaei Geographia occurrunt, Continens: ad fidem Graeci codicis purgatus; et in ordinem non minus utilem quam elegantem digestus.”

„Antverpiae. Ex officina Plantiniana. M.D.XCV.

Abrah. Ortelij aere et cura.”

Nagy ivrét. Oriási ékes kiadvány.

Ezenpéldány egykor 1666-ben Lajos Wilh. badeni Markgrófé volt, kinek aczél-metszetben paizsa a főczim előtti lapra van reá ragasztva.”

²⁰ Ilyen például Basilius Magnus egy 1522-es kiadása, melynek leírása végén megtaláljuk a benne szereplő nyomdászjegye egyszerűsített rajzát „Anselm Badius czége” felirattal. BEpAlb Cat. 127.

²¹ BEpAlb Cat. 838, jelenlegi jelzete: Ant. 402.

Most pedig térjünk át a fásládában talált Balassi-töredékekre. Feltételezhető, hogy ezek is a könyvtár-költöztetés zürzavarában kerültek a ládába, azonban minden jel arra utal, hogy ezeket Sulyok sem ismerte. Több írásában is megemlíkezik ugyanis egy Balassi-töredékről mint a könyvtár RMK-gyűjteményének kiemelkedően fontos darabjáról, azonban sehol nem tesz említést arról, hogy léteznek olyan töredékek is, melyeket Pauer püspök nem köttetett be.²² Feltehető tehát, hogy ezek a töredékek már korábban elkallódtak, annál is inkább, mivel sem a harmincas években készült leltárkönyv, sem a katalógus nem tud létezésükről. Sőt a nagy könyvtárrendezést irányító Kúthy István sem tesz sehol említést erről cikkeiben, és a ránk maradt iratokban sem találunk semmit, ami ezen töredékek ismeretére utalna.²³ Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy sem a töredékeken, sem a borítékokon nem szerepel könyvtári pecsét.

A láda alján heverő kis borítékokat Pauer hajtogathatta a megtalált töredékek ivenkénti tárolására. Az A iv borítékán a következők szerepelnek: „Balassa Bálint Istenes Éneki. Kassa 1665. 12r. A iv. (teljes) Czimlevél, előzmények 9 sztlan levél, a szövegből 1-6 lap”, majd következik a többi kilenc ív, immár pusztán az abból meglévő és hiányzó oldalak rögzítésével. Ebből a sorból további két boríték lóg ki, egyiken a következőt találjuk: „A Balass Bálint Énekinek kassai 1665-diki kiadásával együtt nyomtatott Isten eleibe felbocsátandó áhitatos Imádságok utolsó G íve 145-163 lap és Index (Sztlan lap).” A másik borítékon ez áll: „Balassa B. Éneki Kassa 1665. 2 levél. (mely ivhez tartozik nem bizonyos)”. Ebben a borítékban mindkét bizonytalan eredetű levél benne maradt, és még egy levél került elő a „H iv (teljes) 151-174 lap” feliratú borítékból.

A leletek közül legkönnyebben az utóbbit tudjuk azonosítani, ezen ugyanis oldalszám és ívjelzet is található: ez a H1-es levél, azaz a 151–152-es oldal. Szabó Károly tehát nem tévedett a könyvleíráskor: a H ív valóban teljes egészében ránk maradt.²⁴ A töredéken Rimay János „Ő, szegény...” kezdetű éneke olvasható harmadik, „Föld reménségére...” kezdetű strófájától egészen záró soráig.

A két levél közül, melyek kötetbeli helyében Pauer bizonytalan volt, az egyik az eddig is meglévő 80. oldal kiegészítése. A papír anyagát, úgy látszik, annyira kikezdte a ragasztó, hogy rektó és verzó oldala jelentős részen elvált egymástól. A 80. oldal, azaz az E1 rektó első három sora eddig is ismert volt; a most előkerült töredéknek köszönhetően pedig Kanizsai Pálfi János „Dicsőült helyeken...” kezdetű énekének kassai kiadása immár teljes egészében ismert. A töredék tartalmaz még néhány betűt az ív utolsó lapjának versőjéből, azaz a 101. oldalból is.

A harmadik, szintén most előkerült lap eredeti kötetbeli helyét már nem ilyen egyszerű meghatározni. A lapon sem ívjelzet, sem oldalszám, sem őrseo nem maradt, meghatározását kizárólag a rajta található szöveg segítségével tudjuk megtenni. Első lépésként meg kell állapítani, pontosan mely énekek is olvashatók a töredéken. E tekintetben könnyű dolgunk van, hiszen a levél rectóján kezdődik Pécseli Király Imre „Egykor egy vén...” incipitű éneke, követve „En nyavalyás...” kezdetű énekét, melynek a kezdete is ránk maradt; ez a 371. oldalra, azaz R1 versóra esik. Egy Köszeghy Péter által alkalmazotthoz hasonló arányszámítást végezve megkaphatjuk az előkerült töredék eredeti helyét.²⁵ A számítás alapját ezúttal Pécseli verseinek Vasáry Dániel-féle kiadása adja.²⁶ A töredékeinkben az „En nyavalyás...” kezdetű ének első 24 és záró 4 sora olvasható, ezek a Vasáry-féle kiadásban 14, illetve

²² Vö. Sulyok: *i. h.* 1967. (5. jegyzet) 194; Sulyok: *i. h.* 1976. (1. jegyzet) 32.

²³ Vö. Kúthy István: *Emlékek a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár múltjából.* = Székesfehérvári Szemle (7.) 1937. 45, illetve SzfvPI No. 442.

²⁴ Szabó: *i. h.* (3. jegyzet) 122.

²⁵ Köszeghy Péter: *A Balassi-szövegahagyomány néhány kérdéséről.* = Irodalomtörténeti Közlemények (89.) 1985. 83–87.

²⁶ Vasáry Dániel: *Pécseli Király Imre élete és énekei.* Esztergom, 1907.

3 sornak felelnek meg.²⁷ A számítás alapján az első hosszabb részt vesszük, hiszen így pontosabb eredményt kaphatunk. A Vasáry-kiadásban a vers összesen 60 sort tesz ki, ha ennek 14 sora megfelel a kassai kiadás 24 sorának, tehát a teljes műnek 103 sort kellett kiadnia.²⁸ A kiadásban oldalanként 18 sor található, vagyis a teljes 103-ból kivonjuk az ismert 24-et és 4-et, majd az eredményt osztjuk 18-cal, így megkapjuk, hány oldal volt eredetileg az ének fennmaradt részei között. Az eredmény 4,16; a pontatlanságot a töredéksorok és a kerekítés eredményezi. Újabb kerekítéssel 4-et kapunk; ezek szerint a töredék az eredeti kiadás 377–378. oldala, vagyis R4-es levele.

Az előkerült töredékek azonosítása után záró gondolatként érdemes megjegyezni, hogy immár bizonyítékunk van arra, hogy az „Egykor egy vén...” kezdetű ének a kassai kiadásban is szerepelt, éspedig ez alkalommal is a bártfai, 1660 körüli kiadással²⁹ azonos éneksorrendben.³⁰

SMOHAY PÉTER

²⁷ Az itt megadott számok kerekítettek, hiszen a két kiadásban a sorhatárok nem mindig ugyanarra a szóra esnek.

²⁸ A számítás menete: $60/14 = 4,28$; tehát a meglévő 4,28-szorosa az eredeti hossza, azaz $24 \times 4,28 = 102,72 \approx 103$.

²⁹ *RMK.* I. 1573.

³⁰ A verssorrendre vonatkozóan legújabban I. VADAI István: *Hozzászólás a Hozzászóláshoz.* In: *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján.* (Sárospatak, 2004. május 26–29.) Szerk.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Bp. 2007. Universitas, 165–166.

Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez. Szenci Molnár Albert és Kunigunda Ferinaria házasságából – a zsoldárfordító feljegyzése szerint – 1623-ig hat gyermek született: János Albert, Erzsébet, Mária Magdaléna, Pál, Erzsébet Kunigunda és Mária Erzsébet. Közülük három, Mária Magdaléna, Erzsébet Kunigunda és Mária Erzsébet kisgyermekként elhunyt. Azt nem tudjuk, hogy a házaspárnak született-e még gyermeke 1623 után, ám ennek valószínűsége kicsi, hiszen ekkor Albert 49, Kunigunda pedig 42 esztendő volt. A családhoz kell számolnunk továbbá a Kunigunda első házasságából származó három lányt, Magdalenát, Mariát és Julianét.¹

Kérdés, hogy a nevelt lányok közül hányan követték anyjukat 1624-ben Magyarországra, majd Erdélybe. Szenci Molnár biográfusai abban sem értenek egyet, hogy gyermekei közül hányan érték meg a felnőttkort. Debreceni Ember Pál szerint „**két** gyermekének [...] gyalázatra méltó árvaságot hagyott örökségül”.² Szathmári Pap Zsigmond (1837) szerint 1634-ben **hatan** éltek közülük: János, Márton, Pál és három lány.³ Herepei János a 20. századközepén már csak **háromról** tud: Jakab Elekre hivatkozva állítja, hogy Erzsébet 1630 körül Kolozsváron ment férjhez, Pál pedig 1634-ben ugyanott szegődött ötvösinasnak.⁴ Ha feltételezzük, hogy 1623 után nem volt gyermekáldás a családban, alighanem Herepeinek lehet igaza.

Meg is nyugodnánk ebben, ha Túri Tamás néhány hónappal ezelőtt nem publikálta volna Keszéri Dajka János erdélyi püspök feleségének, Bédi Erzsébetnek 1627 novemberében, Kolozsváron tartózkodó férjéhez írott levelét. A levél utolsó két mondata értékes adalék Szenci Molnár Albert életéhez: „Albert uramnak meg mondhatta kegyelmed, hogy az ü kegyelme haza nepe eggessegen vadnak, a kissebbik Leanis immar fen ballagh, az nagobbikat ugian ugian leli az hideg.” A levél bemutatása során Túri elsősorban Keszéri és Molnár kapcsolatára tér ki, illetve azt feltételezi, hogy a zsoldárfordító családja – eddigi ismereteinkkel ellentétben – nem 1629-ben, hanem már 1627-ben Erdélybe költözött.⁵ Figyelmét viszont elkerüli egy igen lényeges kérdés: Ki a Bédi Erzsébet levelében szereplő **két** leánygyermek? Ki a nagyobbik és ki a kisebbik lány? Két lehetséges megoldás kínálkozik: 1. 1623 után a Szenci Molnár családba újabb lánygyermek született, így Erzsébet a nagyobb, húga a kisebb lány. 2. A Kunigunda első házasságából származó három lány valamelyike még anyjával és nevelőapjával lakott, így ő lehet a nagyobbik, Erzsébet a kisebbik lány. Tény az, hogy a lányok elvesznek a történelem kódében.

Bővebb adatokkal csupán az elsőszülött fiúról, Jánosról (1612–1646?) rendelkezünk. Ő egyháztörténetünk igen érdekes, sőt rejtélyes személyisége. Életének első éveit édesapja naplója alapján pontosan rekonstruálhatjuk, viszont tulajdonképpen működéséről nagyon keveset tudunk. A fellelhető életrajzi adatokat Herepei János szedte csokorba.⁶ Legutóbb Fejér Tamás közölte kivonatos életrajzát, új adatokkal egészítve ki a biográfiát.⁷

¹ *Szenci Molnár Albert naplója*. S. a. t.: SZABÓ András. Bp. 2003. Universitas Kiadó, 188.

² DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 544.

³ SZATHMÁRI PAP ZSIGMOND: *Szentzi Molnár Albert rövid életrajza*. = Erdélyi Prédikátori Tár (7.) 1837. xxxiii–xxxiv.

⁴ HEREPEI JÁNOS: *Szenczi Molnár János*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Bp.–Szeged, 1965. JATE, 425.

⁵ TÚRI TAMÁS: *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához*. = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (30.) 2011. 463–469.

⁶ HEREPEI: *i. h.* 1965. (4. jegyzet) 424–433.

⁷ FEJÉR TAMÁS: *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai*. = Erdélyi Múzeum 2010. 3–4. sz. 112–113.

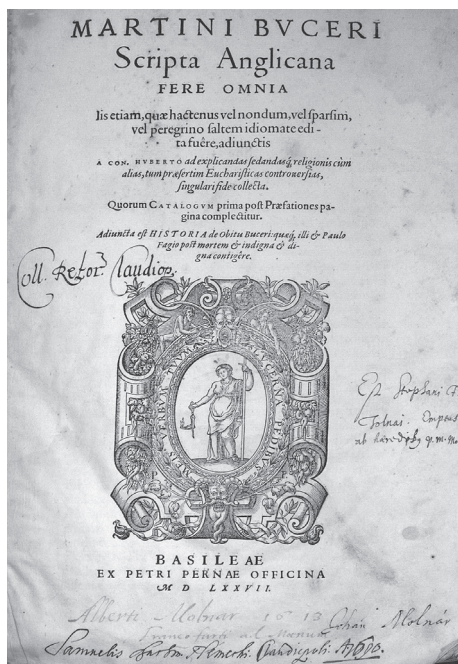
Molnár Jánosról tudjuk, hogy 1612-ben született Marburgban. Herepei feltételezi, hogy Kassán, Kolozsváron, majd Gyulafehérváron tanulhatott. 1638-ban Londonban aláírta a *Formula Sinceritatis*, majd 1638–1639-ben a leideni és a frankei akadémiákon peregrinált. Itthoni működéséről még kevesebbet tudunk. Fogarason volt rektor, talán Szászvároson is szolgált valamilyen minőségben. Petelei Husz István mintegy ötven évvel későbbi visszaemlékezése szerint⁸ innen került a kolozsvári szász református gyülekezet másodlelkési állásába. Herepei szerint utóbbi hivatalában, Kolozsváron hunyt el 1646-ban.

Könyvtörténeti kutatásaink során néhány olyan adat került felszínre, amely újabb mozaikkockákkal egészíti ki, illetve korrigálja ezt az igen hiányos biográfiát. Alapvető módszertani kérdés, hogy a felszínre került „Johannes Molnár” bejegyzések Szenci Molnár János kezétől származnak-e, vagy valamelyik másik – pl. Envedi – Molnárétól.

Mindeddig egyetlen olyan bejegyzést ismerünk, amely egyértelműen Szenci Molnár Jánosé: Bucer *Scripta Anglicanáját*⁹ Szenci Molnár Albert 1613-ban Majna-Frankfurtban vásárolta. A kötet következő bejegyzése – Johan. Molnar – egyértelműen Szenci Molnár Jánosé lehet (1. kép), hiszen a kötetet édesapjától örökölte. Következő tulajdonosa Tolnai F.

István kézdivásárhelyi, majd kolozsvári lelképásztor és tanár volt, aki élete végén kolozs–kalotai esperes, majd 1665-ben a Kolozsvári Református Kollégium tanára, később ugyanitt lelkész és esperes lett.¹⁰ Ő saját kezűleg jegyezte be, hogy a kötetet Molnár [János] örököseitől vásárolta (*emptus ab haeredibus p[ost] m[ortem]* Molnár). Ezen túl az ifjabb Molnár írásképe kísértetiesen hasonlít édesapjához. Minden, a továbbiakkal közlendő bejegyzést ezzel vetettünk össze, és úgy ítéltük meg, hogy ugyanattól a kéztől származnak, tehát Szenci Molnár Jánosénak tekintjük őket.

Tanulmányainak helyét is könyvbejegyzések segítségével határozhatjuk meg közelebből. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őrzik Kálvin *Institúciója* 1612-es, genfi kiadásának példányát, amelynek címlapján a következő tulajdonosbejegyzést olvashatjuk: „Sum Johannis Molnár



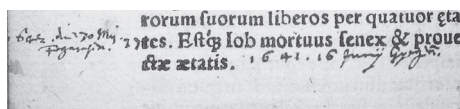
1. kép: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János possessorbejegyzése Bucer Scripta Anglicana című művének címlapján.

⁸ Peteleinek „Az Reformata Szász Ecclesianak Orthodoxus Papjai, kik egynéhány Esztendőnek elfolyása alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordináltattak, kiket én tudok, ezek” kezdetű irata megjelenik a kolozsvári református egyházközség levéltárának (ma az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban) leltárkönyvében, de az 1960-as években már hiányzó iratként jelölték meg.

⁹ BUCER, Martin: *Scripta Anglicana*. Basel. 1577. (VD16 B 8924). A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára kezelésében (a továbbiakban: KvRef) – R 83322

¹⁰ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. JATE, 265–266.

Szenci Molnár Albert Hódmezővásárhelyen őrzött *Biblia Tigrinájának*¹⁷ bejegyzése további információval gazdagítja fiának biográfiáját. A Zürichben megjelent latin nyelvű Biblia oldalain őt, az 1640-es években datált bejegyzést olvasunk, íráskéjük alapján minden bizonnyal Szenci Molnár János kezétől származnak. Ezek közül három nem több az időpont egyszerű megjelölésénél: „die 21 9br 1640”; „die 21 9br 1640”; „Die 1 Julii 1640”.¹⁸ A 318-as fólió verzóján, Jób könyvének végén viszont két, helynévvel ellátott dátum olvasható: „1641. 16 Juny Gyergen” [?], „1642. die 30 Maj. Fogarasen”.¹⁹ (3. kép) Az utóbbi egyértelműen igazolja, hogy a könyv birtokosa 1642 derekán még Fogarason tartózkodott. Ez igazolja Fejér Tamás hipotézisét.



3. kép: Szenci Molnár János bejegyzései az apjától örökölt Biblia Tigrina-ban

Szenci Molnár János szászvárosi rektorsága viszont nem ennyire egyértelmű. Egyetlen szekundér forrás, Petelei Husz István kb. negyven évvel későbbi, elveszett *Memorialéja* utal rá.²⁰ A Szászvárosi Református Kollégium 1669-ben kezdődő diáknévsorának kiadása során²¹ alaposan átnéztük a fenntartó eklézsia és a kollégium Kolozsváron őrzött levéltárát, de nem találtunk Molnárra vonatkozó adatokat. Tény az, hogy az intézmény 1664-től kezdve ismert rektorai többnyire három-négy Enyeden (vagy 1671 után Gyulafehérváron) eltöltött tanulmányi év után foglalták el állásukat. A 17. századi tanítók közül két akadémitát találunk: Halicsi Mihály szászvárosi szolgálata után, 1674-ben ment külföldre, Nádudvari K. István viszont franekeri egyetemjárása (1687–1688) után irányította az iskolát.²²

Tudjuk, hogy I. Rákóczi György 1645-ben nagyobb összeggel támogatta a szászvárosi iskola tűzvéssz utáni újjáépítését, s 24 alumnust taníttatott saját költségén.²³ Nem kizárt, hogy maga gondoskodott megfelelő képzettségű mesterről is, és tudtával hívták meg Fogaras akadémia rektorát a tanintézet élére.

Szenci Molnár János halálának időpontja is sokáig bizonytalan volt. Herepei 1646-ra teszi, megállapítását sírkövének feliratára alapozva. A sírkövet az 1910-es években még maga Herepei is látta, de sem ő, sem Kelemen Lajos nem jegyezték le a feliratát. Kohn Hillel és Zsakó Gyula egyetemi hallgatók az Erdélyi Múzeum 1911-es számában viszont közölték a szöveget. Az 1920-as, 30-as években a házsongárdi temető régi sírköveinek feltérképezése során Herepei már nem találta a síremléket, így a feliratot Zsakó és Kohn közléséből vette át. Eszerint Szenci Molnár János 1646. július 25-én, életének huszonnyolcadik évében hunyt el.²⁴ A felirat hitelességével kapcsolatban már Herepeiben is megfogalmazódott több kérdés: Molnár Albert naplójából pontosan tudjuk, hogy János fia 1612. július 31-én született Marburgban. Ezek szerint 1646-ban 34 évesnek kellett lennie. A sírfelirat évszámai körül tehát gond van.

¹⁷ A kötetet Imre Mihály fedezte fel. Ő ismerteti részletesen: IMRE Mihály: *Molnár Albert Biblia Tigrinája*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk.: CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. JATE, 301–315.

¹⁸ *Biblia. Sacrosancta Testamenti Veteris et Novi [...] translata in sermonem Latinum*. Tigruri MDXLIIII [!] (VD16 B 2622) – a Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtára FO 147. 299v, 307r, 367r.

¹⁹ *Biblia i. m.* (18. jegyzet) 318v.

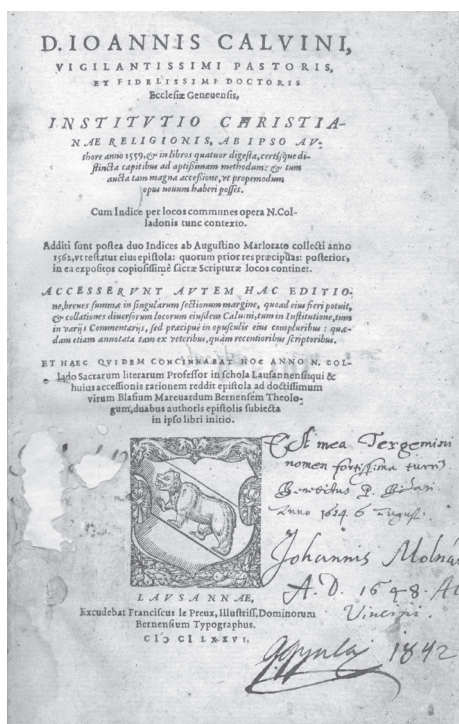
²⁰ HEREPEI: *i. h.* 1965. (4. jegyzet) 428.

²¹ ŐSZ Sándor Előd: *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kolozsvár, 2006. Erdélyi Református Egyházkerület.

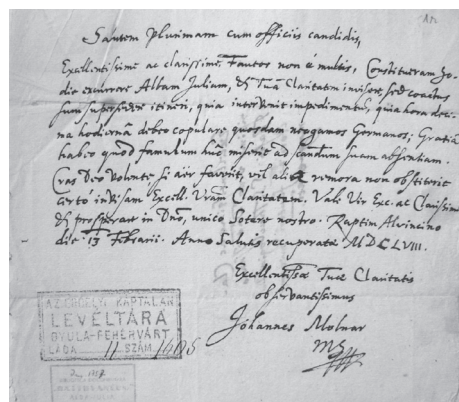
²² ŐSZ: *i. m.* (21. jegyzet) 20–21.

²³ Szabó Károly közli: NÁDUDVARI PÉTER: *A szászvárosi reformata eklézsia története a reformatiótól fogva 1726-ig*. = Erdélyi Protestáns Közlöny 1876. 21–22.

²⁴ HEREPEI János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp. 1988. Akadémiai Kiadó, 240–243.



4. kép: Szenci Molnár János 1648-ban Alvincen vásárolt *Institutiója*



5. kép: Szenci Molnár János levele Basirius Izsákhhoz, 1658

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban találtuk azt az 1576-ban Lausanne-ban kiadott *Institutiót*, amelynek első ismert tulajdonosa Bihari P. Benedek kolozsvári iskolamester, aki 1624-ben vásárolta a kötetet. A kronológiai sorrendben következő tulajdonosbejegyzés: „Johannis Molnár A. D. 1648 Al-Vincini”.²⁵ (4. kép) A tulajdonos kézírása megegyezik az előbbieken ismertetett Johannes Molnáréval. Ez alapján megkockáztathatjuk a feltételezést: Szenci Molnár János nem halt meg 1646-ban.

Amikor ezt az adatot 2009-ben a Református Szemle hasábjain közöltük, nyitott kérdésként vetettük fel, hogy mit keresett hősünk 1648-ban Alvincen. A kérdésre alighanem kimerítő választ ad az a levél, amelyet Fejér Tamás talált meg a gyulafehérvári Batthyaneumban, majd készségesen átengedett közlésre.²⁶ Segítségét ezúton is köszönjük.

A levél (5. kép) 1658. április 3-án kelt Alvincen, feladója bizonyos Johannes Molnár, akinek kézírása megegyezik a fent említett bejegyzésekével. Címzettje Basirius Izsák (Isaac Basire) (1607–1676) egykori durhami prebendárius, az angol király udvari papja, aki 1649-ben, a polgári forradalom idején menekült el Angliából Franciaországba, majd Konstantinápolyba. Itt találkozott Barcsai Ákos portai követtel, aki felhívta rá II. Rákóczi György figyelmét. Így érkezett 1654. december végén Basirius Gyulafehérvárra, és 1658-ig a Collegium Academicumban tanított. 1658-tól különböző településeken húzta meg

²⁵ CALVINUS, Johannes: *Institutio religionis christianae*. Lausanne, 1576. Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár. 101870-es jelzet.

²⁶ A levél ma az erdélyi káptalan Gyulafehérváron, a Batthyaneumban őrzött levéltárában található: X. doboz nr. 33.

magát, majd Rákóczi halála után, 1661-ben tért vissza hazájába, ahol visszakapta eredeti tisztségeit.²⁷

A levél regesztáját Beke Antal ismertette 1896-ban.²⁸ Beke közleményét valószínűleg ismerte Zoványi Jenő; ő a levél aláíróját Enyedi Molnár Jánossal azonosította.²⁹ Enyedi Molnár János³⁰ azonban ebben az időszakban nem lehetett alvinci lelkipásztor, hiszen Apáczai Csere János 1658-ban Enyedi M. János akadémiát járt gyalui lelkipásztortól kapott ajándékba Galenus-kötetet.³¹ Íme a levél:

Excellentissimo ac Clarissimo viro, D[omi]no Isaaco Basirio S[acro]S[anctae]
Theologiae Doctori ac fautori meo magno etc.

Salutem plurimam cum officiis candidis,

Excellentissime ac clarissime Fautor non e multis, Constitueram hodie excurrere
Albam Juliam, et Tuam claritatem invisere, sed coactus sum supersedere itineri,
quia intervenit impedimentum, quia hora decima hodierna debeo copulare quosdam
neogamos Germanos. Gratiam habeo quod famulum huc miserit ad s[uppl]eandum
suam absentiam. Cras Deo volente, si aer faverit, vel alia remora non obstiterit, certo
invisam Excell[entiam] V[est]ram Claritatem. Vale Vir Exc[ellentissime] ac Clarissime
etc. prosperare in D[omi]no, unico Sotere nostro. Raptim Alvincino die 13. Februarii
Anno Salutis recuperatae MDCLVIII.

Excellentiss[im]ae Tuae Claritatis observantissimus
Johannes Molnar mppia.

Fordítása így hangzik:

A kiváló és híres/nagytiszteletű férfinak, Basirius Izsák úrnak, a legszentebb
teológia doktorának, nagy pártfogómnak stb.

Tiszta szívből jövő üdvözetemet és alázatos szolgálatomat [ajánlom].

Kiváló és nagytiszteletű kivételes pártfogóm, elterveztem, hogy ma Gyulaféhevárra
utazom, és nagytiszteletedet meglátogatom, de kénytelen voltam lemondani az utazásról,
ugyanis akadály jött közbe, mert ma tíz órakor egy német jegyespárt kell összeeskütnem.
Köszönöm, hogy ide küldte szolgálját, kimenteni Önt távolmaradása miatt.

Holnap, ha Isten is úgy akarja, és az időjárás is kedvez, vagy más akadály nem áll
utamba, biztosan meglátogatom kiváló hírességedet/nagytiszteletedet. Isten veled, ki-
váló és tudós férfi, gyarapodj/légy szerencsés az Úrban, a mi egyetlen Megváltónkban.

Sietve [írtam] Alvincen február 13-án, a helyreállított üdvösség 1658-ik évében.

Kiváló hírességed alázatos szolgálja

Molnár János sk.³²

²⁷ HERPEI János: *Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből. Basirius Izsák*. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2. Apácai és kortársai*. Szerk.: KESERŐ Bálint. Bp.–Szeged, 1966. JATE, 558–564.

²⁸ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhevárt*. 3. Bp. 1896. 1605. sz.

²⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya, 171.

³⁰ Enyedi Molnár János biográfiáját l. részletesen: HERPEI János: *Ki volt az Apáczainak könyvet ajándékozó Enyedi M. János?* In: *Adattár 2. i. m.* (27. jegyzet) 547–549.

³¹ *Claudii Galeni opera omnia graeca*. Venetiis, 1525. KvRef – R 80037.

³² Ezúton köszönjük meg Buzogány Dezsőnek, hogy ellenőrizte fordításunkat.

A levélből egyértelműen kiderül, hogy Szenci Molnár János Alvincen lelkipásztori szolgálatot végzett. Szolgálatáról közelebbieket is elárul az idézett levél: német jegyespárt kellett összeesketnie. Tudjuk, hogy Kolozsváron a szász református eklézsia papja volt, amin nem kell meglepődnünk, hiszen anyanyelve – a szó szoros értelmében – német volt. Milyen németajkú közösséget kellett Alvincen pásztorolnia? A település lakosságának többsége a 14–15. században németül beszélt; az eklézsia 1590-ig a szászsebes–szeredahelyi káptalanhoz tartozott, és a 16. században még minden bizonnyal több papja (Egidius Pölner, Georg Berren, Matthaeus Gemmeus) is német ajkú volt.³³ Elképzelhető, hogy a következő századközepén még egy kétnyelvű (német–magyar) közösségnek volt (egyik?) lelkipásztora Kunigunda Ferinari fia. Az egyházközség levéltárának legkorábbi iratai a 17. század legvégéről származnak, így azok nem igazítanak el a korábbi nyelvi állapotok tekintetében.

Bethlen Gábor 1622-ben anabaptista habánokat telepített Alvincre. Herepei János kutatásai igazolták, hogy a közösség tagjai – korábbi elképzelésekkel ellentétben – nem csehek, hanem németek voltak.³⁴ Elképzelhető, hogy a kevésbé toleráns Rákócziak ezek református hitre való áttérítésével próbálkoztak, ezért küldték oda a németül és magyarul egyaránt beszélő Molnár Jánost. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a 17. századötvenes éveiben az anabaptista közösségnek saját papjai voltak.³⁵

A legkésőbbi, Molnár Jánosra vonatkozó adat szintén Basirius Izsákkal hozható kapcsolatba. Basirius 1661-ben II. Károly király és családja hívására visszatért Angliába, javainak egy része viszont Erdélyben maradt. Később több kísérletet is tett ezek visszaszerzésére, próbálkozásainak sikeréről azonban nem maradt ránk adat. Erdélyben maradt javairól 1661 után készült egy leltár; ennek egyik példánya a gyulafehérvári káptalan levéltárában, másik példánya Durhamben maradt fenn.³⁶ Ebben a jegyzékben saját ingóságai mellett záradékképpen azon könyveket sorolja fel, amelyeket kölcsönként, ám hazatelepülésekor még nála voltak. Meghagyta, hogy szolgáltassák őket vissza tulajdonosaiknak. A záradék így hangzik: „Libri alieni meis conjuncti ex inscriptionibus comperti, ut reddantur suis possessoribus, religio mihi est. In primis clarissimo domino Joanni Molnaro codex unus in folio, continens varias propria manu Calvini et aliorum protoreformatorum exaratas.” (A sajátjaim közé került idegen könyveknek – amelyeket a bejegyzésekből lehet azonosítani – a tulajdonosokhoz való visszajuttatása az én kötelességem. Legelőször tudós Molnár János uramnak azt a fölió nagyságú kódexét, amely Kálvinnak és más fő-reformátoroknak saját kézzel írott leveleit tartalmazza.)

A kérdéses föliás minden bizonnyal azonos az ún. *Collectio Molnariával*, amely Szenci Molnár Albert diplomáit, a neki írott leveleket, illetve nagyjából egytucatnyi európai reformátor autográf leveleit tartalmazó, kb. 350 leveles gyűjtemény volt. Ez valószínűleg soha nem került vissza Molnár Jánoshoz, hiszen a 18. századközepén Bod Péter még a gyulafehérvári káptalan levéltárában tanulmányozta, 1837 körül pedig Szatmári Pap Zsigmond vízaknai lelkész tulajdonában volt. 1845-ben Kemény József a gyűjtemény újrakötött, átrendezett és csupán a Szenci Molnár Albert működéséhez köthető

³³ *Series plebanorum Capituli Cibiniensis*. In: KEMÉNY József: *Collectio minor manuscriptorum historicorum*. V. f. 73r, 83r–v. Ma a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára kezelésében. Jelzete Ms KJ 10-11.

³⁴ HEREPEI János: *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?* In: *Adattár I. i. m.* (4. jegyzet) 341–343.

³⁵ HEREPEI: *i. h.* 1965. (34. jegyzet) 347–348.

³⁶ Legelőször közölte NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához*. = Magyar Könyvszemle (8.) 1883. 264–266. L. még: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Erdélyi Könyvesházak III.* Szerk.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. Scriptum Kft. 186. A Durhamben őrzött példányról tudósít KROPF Lajos: *Basirius Izsák kéziratának történetéhez*. = Magyar Könyvszemle (11.) 1886. 68.

leveleket és diplomákat tartalmazó (reformatori levelektől megfosztott) részét a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának ajándékozta.³⁷

A bejegyzés Molnár Jánosról három fontos adatot rögzít:

1. Szenci Molnár Albert talán legbecsesebb kolligátumát fiára hagyta. Mindössze három kötetről, az előbb említett *Scripta Anglicanáról*, a *Biblia Tigurináról* és a *Collectio Molnarianáról* tudjuk vagy feltételezhetjük ezt.

2. Szenci Molnár János baráti kapcsolatot ápolhatott Basiriussal. Ez azért különös, mert az ifjú Molnár 1638-ban a *Formula Sinceritatis* londoni aláírásával csatlakozott a puritán elveket valló fiatal magyar akadémiták köréhez. (Egyébként édesapja utolsó éveiben a *Praxis Pietatis* fordításán dolgozott.) Basirius pedig köztudottan a puritanizmus megveszekedett ellenfele volt. Vagy Szenci Molnár teológiai látásmódja változott időközben, vagy a Basirusról alkotott hagyományos képet kell felülvizsgálnunk.

3. Mivel a jegyzékben szereplő kolligátumot személyesen Molnár Jánosnak kellett visszaszolgáltatni, 1661-ben minden bizonnyal életben volt még. A Kohn–Zsakó-féle sírfelirathoz képest legalább 15 évvel tovább élt.

Véleményünk szerint Molnár János valamikor az 1660-as évek elején hunyt el, s könyvei a 60-as évek második felében kerültek újabb tulajdonosokhoz. 1634-ben szerzett *Institúciójának* következő tulajdonosa, Csávási István 1664-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit,³⁸ és valószínűleg tógátusként jutott a könyv birtokába. Bucer *Scripta Anglicanáját* Molnár János az édesapjától örökölte. Következő tulajdonosa, Tolnai F. István a Partiumban tanult, 1655–1662 között Németalföldön peregrinált, 1662-ben Kézdivásárhelyen lett lelkész, majd 1665-ben a Kolozsvári Református Kollégium tanára, később ugyanitt lelkész és esperes volt.³⁹ Saját kezűleg írta le, hogy a kötetet Molnár [János] örököseitől vásárolta (*emptus ab haeredibus p[ost] m[ortem] Molnár*). Tolnai valószínűleg Kolozsváron vásárolhatta a könyvet, ez pedig 1665 után történhetett.

Ha Molnár János mintegy 15 évvel később halt meg, mint ahogy eddig véltük, újabb kérdések vetődnek fel biográfiájával kapcsolatban. Ha már 1634-ben vásárolt *Institúciót*, miért kellett 1648-ban még egyet vásárolnia? 1661-ben már 49 éves, meglett korú férfi volt, és valószínűleg családot is alapított. (A korban egyetlen ilyen korú nőten – és nem özvegy – erdélyi lelképásztorról sem tudunk.) Ha igen, akkor voltak-e utódai? Kik a Tolnai bejegyzésében szereplő örökösök?

A nyitott kérdések sora jelzi, hogy a kutatómunka során előkerült adatok számos további vizsgálódás számára is új irányvonalakat jelölnek ki: a könyvtárak 16–17. századi állományának alapos felmérése Szenci Molnár Albert és János újabb kötetait hozhatja felszínre, kiegészítheti az utóbbi biográfiáját. A legnagyobb kérdés viszont Szenci Molnár János szellemi profilja: vajon a magyar egyház- és művelődéstörténet egyik legjelentősebb alkotójának fia mit örökölt apja zsenialitásából?

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

³⁷ A *Collectio Molnarianáról* részletesen két tanulmányban is szoltunk: Ősz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei. Új adatok a zsolnárfordító és fia biográfiájához.* = Református Szemle (102.) 2009. 747–756; Ősz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert, Kálvin örökségének magyar ápolója.* In: *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok I. Nemzetközi Teológuskonferenciája.* Szerk.: SZÁVAY László, CSÜRÖS András Jakab, FARAGÓ Dávid. Bp. 2010. ELTE, 109–118.

³⁸ JAKÓ–JUHÁSZ: *i. m.* (13. jegyzet) 97.

³⁹ SZABÓ–TONK: *i. m.* (10. jegyzet) 265–266.

SZEMLE

XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Katalogas. – Lithuanica saeculi sexti decimi et septimi decimi ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Lithuaniae. Catalogus. Sudarė/Concinnaverunt Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė. Vilnius, 2007. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. XXVIII. 502 l.

A Litván Tudományos Akadémia Könyvtára 1957-ben alakította ki a Régi Könyvek Tárát, amelynek feladatai közül az egyik a litvánokra és Litvániára vonatkozó régi könyvek feltárása, nyilvántartása és az ezekről szóló információk közzététele. A gyűjteményt az Akadémia egy jelentős bibliofil, Tadas Vrublevskis (lengyelesen: Tadeusz Wróblewski, 1858–1925) hagyatékával alapozta meg, de napjainkban is módszeresen törekszik a gyarapítására.

A közép-európai népek történelmi, nemzeti tudata mindig nagyobb területet tart 'patriá'-nak, mint amit a mostani államhatárok kijelölnek, illetőleg számos terület (így az ottani kulturális örökség is) több nép kulturális öntudatának a része. A litván és a lengyel nép története hosszú ideig közös volt, de összefonódik az orosz, a lett és ugyanígy a magyarok történetével is. Éppen ezért érdekes a katalógus bevezetőjében olvasható okfejtés arról, hogy mit jelent a szó: 'Lithuanica'. A könyvtári 'patrioticum' megfogalmazása minden itteni nép esetében hasonló: területi patrioticum (vagyis a mindenkori történelmi területen megjelent valamennyi kiadvány), nyelvi patrioticum (vagyis az illető nép nyelvén írt valamennyi szöveg), szerzői patrioticum (vagyis az illető kulturális közösség tagjának tartott személy művei), tartalmi

patrioticum (vagyis az illető népre és országra vonatkozó, bárhol megjelent, bárki által írt mű). Az egyes népek közti vitákat az okozza, hogy a „mindenkori” országot mint területet másként értelmezik; ugyanígy vitáznak egyes szerzők nemzetiségi hovatartozásáról, de még a nyelvi patrioticum is diszkusszió tárgya.

A most ismertetett kötet szerzői elemzik a 'Lithuanica' kifejezés értelmezési lehetőségeit, és végül a mostani katalógus minden olyan kötet leírását tartalmazza, amely a litvánokkal kapcsolatba hozható vagy a mindenkori Litvániáról szól, és nem litván nyelvű. A nyelvi patrioticum a litván nyelv esetében nem vitatható, nehezen téveszthető össze mással. Litván nyelven pedig a 16. és 17. században a Litván Nagyfejedelemségen kívül nem adtak ki könyvet.

A kötetben 966 kiadvány (1046 kötet) leírását találjuk meg; az első 1501-ben jelent meg (Elucidarius errorum ritus Rhutenici. Krakkó), de 1550-ig mindössze 9 kiadvány található a gyűjteményben, majd a 16. század második feléből további 105. A legtöbb kötet Vilniusban jelent meg, de jelentős a krakkói és a varsói kiadványok száma is. Összesen azonban 16 európai város szerepel a nyomdahelymutatóban.

Nyelvi összetétel szerint a gyűjtemény négyötödét a latin és a lengyel teszi ki; emellett viszonylag sok a német, és előfordulnak orosz nyelvűek is. Mivel a 'Lithuanica' értelmezésébe beletartozik bármely litvánnak tartott személy bármilyen témájú, bárhol kiadott nem litván nyelvű műve is, a mostani katalógusban szereplő tételek műfajilag nagyon sokfélék: a történeti vagy a földrajzi irodalomtól a halotti beszédekben és az országgyűlési iratokon át a biblia magyarázatokig minden előfordul.

A kötet szerzőinek nem jelent gondot, hogy ki a litván szerző. Korrekt módon azonban gyakran kerül a litván névalak mellé a lengyel névforma is. A gyűjtemény könyvtáron belüli története is jól jelzi a történelemből természetesen következő egyezést a „collectio Lithuanica” és a „collectio Polonica” közt, hiszen ez utóbbi, megszüntetett gyűjteményi rész nagyobb része átkerült az új nevet nyert könyvtári osztályra.

Az egyes kötetek leírása a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően tartalmazza a provenienciadatakat is. Egy nevet már említettem, mint akinek a magánkönyvtára megalapozta az Akadémia Könyvtárának patrioticumgyűjteményét; ugyanígy kiemelhető a vilnusi lutheránus egyház (Unitas Lithuanica; lengyelül: Jednota Litewska) könyvtára, amelynek anyagát jelentős részben itt őrzik. A possessorok mutatója persze nagyon gazdag: a lengyel és litván nemesi családok nevei, illetve a terület szerzetesi közösségei nagy számban fordulnak itt elő.

A katalógus kiadása több fontos dolgot jelez a 21. századi Európa számára. Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy üzenet az európai politikát alakítók számára, hogy a „kulturális sokféleség megőrzése” sokkal fontosabb, mint azt politikai szóvirágként kimondva (hiszen olyan jól hangzik) gondolnák. A kulturális sokféleség egyben sokféle nézetet is takar; ezekről is jó lenne beszélni. Minden egyes kis kulturális közösség ragaszkodik saját múltjához, számon tartja annak valamennyi kicsiny jelét: ha ez csak annyi, hogy Martinus Cromerus Lengyelország-története (Historia rerum Polonicarum) foglalkozik a litvánokkal, akkor ezt is patrioticumnak, vagyis „atyai örökség”-nek tartják, merthogy az. Ahogy a lengyeleké is, meg a magyaroké is, sőt, mert Erdélyről is szó van benne, a románoké is. Ahogy kisajátítani semmi értelme – ahogy a más népekre türelmetlenül gondolók teszik –, úgy elfeledni sem szabad: ha elfelejtjük a történelmet, akkor nem a konfliktusok okát szüntetjük meg (amint sok technokrata gondolja), hanem mások tapasztalatának a megismeréséről mondunk le.

A katalógus könyvként való megjelenése pedig az archiválás szándéka mellett azt is jelenti, hogy az emlékezet megőrzésének, az arra vonatkozó ismereteknek az elterjesztésére még ma sem

elegendő egy potenciálisan rendelkezésre álló adatbázis. A könyv külön figyelemfelkeltő tényező.

MONOK ISTVÁN

Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp. Szerk., előszó: TÖSKÉS Anna. Bp. 2009. Centrart Egyesület, 442 l.

Úgy tűnik, hogy a magyar művészettörténeti kutatásoknak az elmúlt években jeles esztendei voltak már csak azért is, mert három kiválóságuk a közelmúltban töltötte be 70. életévét, s ez alkalomból nemcsak gazdag életművükre kellett emlékeznünk, hanem annak is tanúi lehettünk, hogy mennyi tanítványuk és tisztelőjük van az országhatáron belül és kívül. Előbb Prokopp Mária, majd Marosi Ernő és Galavics Géza professzorokra emlékezett a világ. Ne feledkezzünk el persze a fiatalabb, 65 éves Kovács Andrásról sem (Disputatio de quodlibet. [Nyelvtanilag igazán helyesen de quolibet lenne!] Marosi Ernő tiszteletére. Bp. 2010. ELTE BTK, <http://www.btk.elte.hu/dynpage6.exe?f=btke&p1=m:FomenuH&p3=x:FomenuV1,Entry-203&p4=f:5&id=NW-111>. Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His seventieth Birthday. Eds.: LÍVIA VARGA, LÁSZLÓ BEKE, ANNA JÁVOR, PÁL LÖVEI, IMRE TAKÁCS. Bp. 2010; „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010; Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: KOVÁCS ZSOLT, SARKADI NAGY EMESE, WEISZ ATTILA. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány).

A most bemutatandó, Prokopp Máriát köszöntő kötetből az is kiderül, hogy ő Marosi mellett még Pap Gáborról mint hajdan volt egyetemista társáról is igen elismerően szokott nyilatkozni tanítványai előtt. De éppen ez az utóbbi eset azt is mutathatja, mennyire nem csupán a tehetség számít, hanem a tudományos módszertannak és alkotói szorgalomnak is mennyire meghatározó jelentősége van egy-egy életmű alakulásában. Szerencsére ezek az utóbbi tényezők mind megvoltak Prokopp Mária esetében,

akinek fokról fokra felfelé emelkedő pályájában nagyon sokat segített még páratlanul agilis alkata és hihetetlen kapcsolatteremtő készsége is, amelyre szinte mindegyik személyes hangú köszöntője felhívja a figyelmet. Ez utóbbi tulajdonsága segítette őt hozzá ahhoz, hogy alapvetően a középkor és a kora újkor kutatója lévén mégis közel kerüljön e korszak első számú szaknyelvének kutatóihoz, a neolatin szakértőihez is. Így kerültünk mi ketten is munkakapcsolatba, amennyiben a budapesti professzorasszony nem vonakodott még Debrecenbe is eljönni, hogy ott a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Societas Neolatina Hungarica keretében egy tudományhónapi rendezvényen az Árpád-ház szentjeinek európai művészetbeli ábrázolásairól beszéljen. Ez az előadása is jól tanúsította, hogy a tudós kutató munkásságában mennyire szervesen eggyé fonódik a hazai műveltségnek széles európai keretek között való szakszerű tárgyalása. Így ez a dolgozata méltán jelent meg abban a tanulmánykötetben, amelyet a Magyar Neolatin Társaság Uppsalába vitt a XIV. Nemzetközi Neolatin Kongresszusra (Schola Europaea – Les valeurs de l’Europe, l’Europe des valeurs. 2009. 259 skk.). A kötetet később egy könyvbemutatón Maróth Mikós, az MTA alelnöke méltatta, akinek neve szintén ott van a professzorasszonyt köszöntők tabula gratulatoriájában. Ahogy szerepel Madas Edité is, aki a már említett könyvértékelőn Prokopp Mária ama másik kitűnő tanulmányáról is megemlékezett, amely a Falvy Dávid által szerkesztett konferenciakötetben (Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a középkorban) látott napvilágot; abban a tanulmánygyűjteményben, amelynek egyik szellemi anyja is maga Prokopp Mária volt. Debrecen érdeklődését Prokopp Mária életműve iránt az is igazolja, hogy a helyi, azóta sajnos megszűntetett kulturális folyóirat, a Debreceni Disputa az első között adott hírt az esztergomi Studiolóval kapcsolatos nagy nemzetközi érdeklődést (és vitát) is kiváltó tudományos eredményekről, magát az első számú szakértőt kérve fel egy alapos tájékoztatóra (Új eredmények Vitéz János esztergomi érsek dolgozószobájának falképeiről a 2005–2007. évi restaurálás alapján. = Debreceni Disputa [5.] 2007. 7–8. sz. 113–121).

Mindezt azért is szükségesnek tartottam előadni, hogy jelezzem: bár kifejezetten debreceni szerző

nem szerepel az itt ismertetendő „Festschrift”-ben, azért ez nem jelenti azt, hogy az erős kálvinista kötődésekkel rendelkező civisváros megelégedezett volna a három évvel ezelőtt köszöntött, évfordulóját ülő alkotóról. Már csak azért sem, mert bár ő elsősorban a magyar katolikus művészet avatott vizsgálója, azért munkásságának mindig is volt egyfajta ökumenikus jellege, még azokban az években is, amikor ez nálunk nem volt különösebben divatos, ahogy általában a vallásos tematika sem. Ezért nagyon jó, hogy például az ünnepi dolgozatok közt van olyan, amely nyomatékkel felhívja a figyelmet arra a chevetogne-i keleti rítusú Benedek-rendi kolostorra, amely immár csaknem száz éve ennek a programnak a hordozója, többek közt példát mutatva a magyarországi görög katolikus szellemiségnek is (vö. Nagymihályi Géza dolgozatával). Ennek jegyében kap helyet a kötetben több olyan írás, amely kifejezetten a reformáció tárgyköréhez kapcsolódik. Ide tartozik Herczeg Renáta (A palágykomoróci református templom) vagy Szőke Balázs (Térgörbembordás boltozatok a 16. század elején. A somorjai református templom hajóboltozata), illetve Tátrai Júlia dolgozata (Protestáns vagy laza erkölcsök? Az öt érzék ábrázolásai a 17. századi holland művészetben). Ennél több írás érinti a keleti rítusú egyházak művészetét, bár nem egyszer főleg azért, mert valamilyen nagy katolikus gyűjteményben kaptak később helyet (vö. Ruzsa György: Quand la staurothèque byzantine d’Esztergom est-elle arrivée en Hongrie?). Puskás Bernadett (Feliratos ikonok a munkácsi püspökség 17. századi emléanyagában) viszont arra mutat rá, hogy a történelmi lengyel területek bizánci rítusú püspökségei a középkor óta kapcsolatot tartottak fent az akkori magyarországi munkácsi püspökséggel. Különösen erősnek bizonyult a visnyai műhelyből kiinduló Ilia Brodlakovics hatása, aki valószínűleg saját műhelyt is nyitott az új területen. Ennek a mesternek képei nemcsak stílusuk miatt érdemlik meg az érdeklődést, hanem azért is, mert felirataik gyakran fontos művelődéstörténeti információkat is adnak. Tanulságos Terdik Szilveszter írása is (Mária-szimbolumok a balázsfalvi székesegyház ikonosztázán), amely egyszerre mutatja ki az erdélyi román görög katolikus egyházi központban az ortodoxia jelenlétét, s ugyanakkor azt a különlegességet, hogy – feltehetően a nyugati

grafikus művészet hatására – a szimbólumok mellől itt többször elmaradnak a próféták. Márpedig ez rendkívül ritka a bizánci művészetben; a szerző ezt a körülményt egyaránt magyarázza Balázsfalva különleges földrajzi elhelyezkedésével, valamint az adott, 18. századi történelmi szituációval. Bizánc persze Itálián keresztül és talán éppen osztrák és más közép-európai területeken keresztül is hatolt, mégpedig a balázsfalvi lenyomatnál jóval korábbi időben, ahogy arról Szabó Tekla dolgozata tanúskodik, aki a történelmi Magyarország területén az italobizánci stílusú falképek jellegzetességeit tárgyalja, s ezzel mintegy mestere örökébe lép; hiszen Prokopp Mária volt az, aki úttörőnek bizonyult az italobizantinikus falképek csoportjának bemutatásában az 1300–1470 közötti időszakban.

Van azután olyan tanulmány is a kötetben, amely a zsidó vallással kapcsolatos: Komárik Dénes Hofrichternek ez idáig ismeretlen zsinagógatervét járja körül, rámutatva egyúttal a bécsi példára is, ami jelzi, hogy Magyarországon azért nemcsak az itáliai hatásokkal kell számolni, hanem a Habsburg Birodalom bonyolult politikai, kulturális és szellemi hálózatának kisugárzásával is, ahogy azt számos más tanulmány is aláhúzza. Ezek a műzömét adó katolikus tárgyú írások közé tartoznak; közülük nem egy azt hangsúlyozza, miként állította a Habsburg-ház a régebbi magyar kultikus hagyományokat saját törekvései szolgálatába. Mint Szilárdfy Zoltán (Sajátos típusok Árpád-házi Szent Erzsébet barokk ikonográfiájában) nyomatékkal kiemeli, a négy évtizedig a magyar trónt is elfoglaló Mária Teréziát nem véletlenül mutatták be a korabeli ábrázolásokon nem egyszer Szent Erzsébet alakjában elrejtve: ilyen módon az osztrák uralkodó mintegy a szegények megsegítőjének tűnik fel. Nemzeti szentjeink kultuszának ápolása tehát nem csupán a függetlenségi törekvéseket erősítette, miként bizonyos korszakokban sokáig megpróbálták tendenciózusan és egyoldalúan elhithetni velünk, hanem megvolt ennek a nagyon is magas színvonalú művészi ellensúlya, aminek volt is alapja, hiszen több régi püspöki központot éppen a Habsburgok hívtak újból életre eredeti helyükön. Ezzel a szellemisséggel vág egybe a székesfehérvári székesegyház oltárképe is, amelynek mennyei zónájában Szűz Mária alakja talán ugyancsak Mária Teréziát idézi, miként

az országot neki felajánló Szent István képében sokan a királynő már elhunyt férjét, Lotharingiai Ferencet sejtették (vö. Smohay András: Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletének újkori emlékei). Ehhez csak annyit tennék hozzá: hasonló a helyzet például a vaskvári Mária-kegyszobor esetében is, amelyben szintén fölfedezhetők az osztrák uralkodóasszony vonásai, ahogy erről Szilárdfy már korábban írt (vö. A kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: Búcsújáró magyarok. Szerk.: BÁLINT Sándor, BARNÁ Gábor. Bp. 1994. Szent István Társulat, 323–348. 347).

Mindennél persze sokkal összetettebb képet mutat a magyarországi szentek tiszteletének története, ahogy arról a kötet megannyi dolgozata így vagy úgy tanúskodik, hiszen ez a vizsgálati terület az ünneptelt mester egyik központi kutatási tárgya volt évtizedeken keresztül, részben túlélve az országhatárokon is (akárcsak tanítványai egyes munkái). Ehhez a tárgyhoz lásd az alábbi tanulmányokat: Jankovits Katalin: Árpád-házi Jolánta/Violant temetkezése Vallbona de les Mongesben (Lérida, Katalónia); Kerny Terézia: Magyar szent királyok középkori kompozíciói a templomok külső falain. Az utóbbi szerzővel kapcsolatban külön kiemelni szeretném szerepét az adott téma vizsgálatában, hiszen megannyi kultusz-történeti és ezzel összefüggő ikonográfiai tanulmánya van. Így a katonaszentekről a középkori magyar művészetben (Ars Hungarica [12.] 1984. 2. sz. 161–176), a Szent László-kultuszról a Zsigmond-korban (vö. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk.: BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. Bp. 1987. 353–363) vagy ugyanerről a szentről mint a „keresztény lovagoknak oszlopá”-ról (Művészettörténeti adalékok a kerlési ütközet ábrázolásaihoz. In: A Szent László-legenda középkori falképei. Szerk.: LÁSZLÓ Gyula. Bp. 1993. 213–226), és hogy még két írást megemlítem: „László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)” (In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok az Árpád-kor folklórából. Szerk.: PÓCS Éva, VOIGT Vilmos. Bp. 1996. 185–203), illetve „Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája” (In: Ave rex Ladislaus. Szerk.: HANKOVSKY Béla, KERNY Terézia, MÓSER Zoltán. Bp. 2000. 30–41). S akkor még utalnunk kell „Az angyali koronázás motívuma Szent István ikonográfiájában” című írására is (Ars Hungarica

[31.] 2003. 1. sz. 5–30), csakúgy mint az általa szerkesztett jeles konferenciakötetre (Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre születésének ezredik évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, 2007), amely e sorok írójának „Intelmek”-kel kapcsolatos tanulmányaiban is referenciaértékű sok más egyéb munka mellett. Nem tartozik ugyan a magyar szentek kultuszához, de különösen nagy súllyal bír a kötet tanulmányainak anyagában a Szűz Mária-tisztelet, amit különösen jól magyaráz a Szent Istvánhoz kötött keresztény országalapítás (csupán illusztrációképpen utalok itt Szabó Zsuzsa írására: Mária megkoronázása a csíkszentdomokosi oltárképen).

Mint már utaltunk rá, s közismert is, Prokopp Mária kutatásaiban alapvető jelentőségű a Vitéz Jánoshoz kapcsolható esztergomi Studiolo vizsgálata, amelynek Temperantia figuráját ő Sandro Botticelli firenzei festővel hozza kapcsolatba. Ez egyeseket meggyőz, míg mások fenntartásokkal élnek vele szemben. Ahogy szinte magától értetődik, a tanítványok nagy része általában kiáll a mester feltevései mellett, sőt újabb érveket is felvonultat az elképzelés mellett, mások viszont ellenérveket sorakoztatnak fel. Az előbbi csoportba tartoznak a munkatársak, Wierdl Zsuzsa és Vukov Konstantin, s az utóbbi főképp építészeti szempontokból hoz fel valószínűsítő megfigyeléseket, amennyiben dolgozatában (Az esztergomi Studiolo falképe és a festett architektúra) az erényalakokat övező festett architektúra képi párhuzamainak előszámlálásával kívánja bizonyítani a firenzei festő ecsetjének nyomát. Bár ebben a kötet BUKSz-beli kritikusa, Prajda Katalin súlyos buktatókat vél felismerni, magam elismeréssel fogadtam az érvelésébe antik példákat is bevonó, logikus okfejtésű dolgozatot.

A kötetben található sok más, Esztergom városával és emlékeivel foglalkozó egyéb dolgozatot itt most nem kívánom mind számba venni, hiszen ezek érthető módon nagy bőségben találhatók. Prokopp Mária ugyanis az említett kutatásokon kívül Esztergomban végezte általános iskolai és gimnáziumi tanulmányait. Egyetemi szakdolgozatát az esztergomi várkapolna 14. századi falképeiről írta, s 1962–1968 között ugyancsak itt volt első munkahelye az esztergomi Balassa Bálint Múzeum és Vármúzeumban. Ezért iskolájának tagjai természetesen nagyra tartják ezt a várost; így én

inkább azt emelem ki, hogy Vukov dolgozatához hasonlóan sokan mások is érintik mind az antik vonatkozásokat, mind az itáliai kapcsolatokat. Ezzel igazolják, hogy keresztény államalapításunk óta folyamatosan a mindenkori európai kultúra része voltunk egy többnyire nagyon jól működő kölcsönösségi alapon, amely még a török hódoltság időszakában sem szakadt meg teljesen. A kassai régész, Martin Pristáš írása például a helyi Lapidariumban található római sírkövekkel foglalkozik, amelyeket ő a Kr. u. 3. század első harmadára datál. Kár, hogy ez az angol nyelvű tanulmány ugyanúgy nem tartalmaz magyar nyelvű összefoglalást, ahogy a kötet más, idegen nyelven publikált tanulmányai sem. Ez a körülmény egyáltalán nem könnyíti meg ezeknek az írásoknak az eljutását a szélesebb közönséghez. Ugyanakkor – nagyon helyesen – a magyarul közzétett tanulmányok mind tartalmazzanak angol, olasz, német, francia vagy spanyol nyelven írt összefoglalást, ami a külföldi szakemberek számára is adhat eligazítást ezen publikációk lényegéről. Ókori vonatkozású egyébként egy másik dolgozat is: Guido Tigler tanulmánya, amely a római stílének az észak-itáliai és az ausztriai középkori templomokban történő újrahasznosítását és utánzását vizsgálja. Ennek szintén megvannak a hazai párhuzamai, gondoljunk csak Szent István híres szarkofágjára, amely ugyancsak egy ókori alkotás átfarmálása.

Esztergom mellett egyéb, a történelmi Magyarország területén található városok is kiemelt helyet kapnak a dolgozatokban. Ezek nem egyszer azokhoz a friss kutatási irányzatokhoz is kapcsolódnak, amelyek a Pierre Nora nevével fémjelzett ún. lieux de mémoire vizsgálatokkal állnak összefüggésben, például Győr, Veszprém, Kassa felé fordítva a figyelmet. Ez a tény persze ugyanakkor azt is jelezheti, hogy azért ez az irányzat közelről sem annyira új, mint egyesek ma állítják, mert már magának Prokopp Máriának a régebbi írásai is részben ezzel a tárgykörrel állnak összefüggésben. Tanítványai tehát legalább annyira az ő munkáját folytatják, mint amennyire egyes esetekben mégis inkább már egy új tendencia mögött sorakoznak fel; mint az az írás is, amely a Magyar Nemzeti Múzeum képtárát igyekszik a közös emlékezet egyik kiemelt helyeként bemutatni (Basics Beatrix).

Tekintélyes továbbá azoknak az írásoknak a száma is, amelyek a képzőművészetek tágabb területéről, például az iparművészetből veszik témájukat. Azon belül is főképp az egyházi étellel rokon vidékeket elemzik, mint amilyen a harangkészítés; ehhez olyan írások kapcsolódnak, mint Juraj Gembický vagy Szőke Mátyás és munkatársai (Konrád mester visegrádi nagy harangja és a középkori iglói harangöntő műhelye), illetve Millisits Máté tanulmánya (A budapesti Szent István-bazilika harangjai és harangjárdái). Ide kívánczik még Rákossy Anna dolgozata is (A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében), ahogy ide sorolható még Prékopa Ágnes (Túl az időn. Az irodalom és a zene motívumai XIX. századi órák dekorációin) és a kiváló szerkesztői munkát is végző Tüskés Anna (A Schmidt-cég „pozzói”-nak problémája) egy-egy kérdésfelvetése úgyszintén. Vannak olyan tanulmányok is, amelyek a képzőművészeti feltárások technikai előrehaladását kívánják segíteni, hatékony eszközöket adva az újabb és fiatalabb kutatók kezébe (vö. pl. Bóna István: Fototechnikai vizsgálatok a zsámbéki középkori romtemplomban).

Mindez együtt, a számos kényszerű mellőzés ellenére, ékesen tanúsítja mind Prokopp Mária sokszínű életművét, mind iskolájának gondolati és módszertani gazdagságát. Az ismertetettek többnyire azt is hangsúlyozzák, hogy Prokopp Mária mindig azt vallotta Szent Ágoston nyomán: a vallásos hit ismerete nélkül nem lehet a dolgok mélyére hatolni, s ugyanígy a régi korok művészetét sem lehetséges igazán szakszerűen vizsgálni. De megvan e megközelítés jelentősége a modern művészetek bizonyos területein is, ahogy azt Chagall vagy akár Prokop Péter életművének bemutatása bizonyíthatja (vö. Dombrovsky Ninette, Kontsek Ildikó vázlatjaival). Mindez pedig szorosan összefonódik a Biblia szellemi kincsének ismeretével, ahogy erről a Szent Korona elemzése is tanúságot tehet (Kiss Etele), noha ez a téma az itteninél sokkal összetettebb elemzéseket igényel majd, miként ezt éppen e sorok írója maga is tervezi. Egyelőre azonban főképp Nemerikényi Előd ama kiváló doktori értekezéséhez kell hogy utaljам az olvasót, melynek említése sajnos e Festschriftből hiányzik (Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century. Debrecen–Bp. 2004. University

of Debrecen Faculty of Philosophy Department of Classical Philology – Central European University Department of Medieval Studies /CEU Medievalia Volume 6. AFAA XIV./)

Ezzel pedig eljutottunk az irodalomhoz, amely az ünnepi kötet néhány igen színvonalas tanulmányának a tárgyát képezi, hiszen szó és kép mindig is párban járnak. Erre figyelmeztet Pál József munkája, amelynek sokatmondó címe magának az egész kiadványnak is a címét adta, s melyet én így fordítanék: „Minden teremtménynek megvan a jelképes értelme”. Ez mind a képzőművészetben, mind az irodalomban megmutatkozik a legkülönbözőbb szintekhez és árnyalatokhoz kapcsolódva, ahogy azt a szegedi professzor példái, de voltaképpen Prokopp Mária egész munkássága is bizonyíthatják. Megvan ez a szimbolikus jelentése Szent Erzsébet alakjának (l. J. Újváry Zsuzsanna tanulmányát) csakúgy, mint a Róma-alapítótak állítólag szoptató anyafarkasnak, amely „össznemzeti” üzenete révén kerülhetett be Szapolyai János impreszába (Gyulai Éva). De megvolt a maga jelképes jelentősége a magyar kultúra szempontjából Dantének is, akinek „budapesti kódexével” Sárközy Péter foglalkozik a magyar–olasz kulturális interakciók tárgyköréhez kapcsolódóan. Mindez pedig együttesen jól összefüggésbe hozható annak a kiváló magyar tudósnak a szellemiségével, akinek a mai hetvenesek nemzedékére óriási korszakfordító hatást gyakorló alakját Szörényi László idézi meg. Klaniczay Tiborról van szó, aki szoros együttműködésben állt a modern neolatin stúdiumokat megalapozó Jozef Ijsewijnnel, akinek idevágó alapvető *Companion*-ját viszont annak idején én mutattam be a *Filológiai Közönyben* ([27.] 1981. 4. sz. 473–478) és az *Acta Litterariában* ([23.] 1981. 1–2. sz. 171–175).

Az ismertetett kötet utóbb említett tanulmányai ugyanúgy kitűnően meg vannak szerkesztve és alapozva, ahogy Érszegi Gézának a proszopographia módszerével élő történeti dolgozata is (Castellum Stikat). Ezek egyöntetűen kiemelkedő voltukkal jó módszertani bázist szolgáltathattak volna néhány túl szubjektív vagy éppen pályakezdő írás számára. Kár, hogy ilyenek is akadnak, s ezek valóban némiképp zavarólag hatnak a különben nagyon impozáns megszerkesztésű kötetben, amelynek e fogytékosságaira már Prajda Katalin is felhívta

a figyelmet említett bírálatában. Mi itt még csak néhány zavaró sajtó- és elválasztási hibát tennénk szóvá, ami persze mind a gyors és hatalmas munkával, mind a számítógép használatával szükségképpen együtt szokott járni (vö. pl. „Annunciatio”, helyesen: Annunciatio – 20; „Regni Hungariae descriptio vera”, helyesen: descriptio; „in consinio”, helyesen: in confinio; „meggyezni”, helyesen: megegyezni – 411. stb.). A lényeg azonban az, hogy a magyar művészettörténet „Máriá”-jának sikerült kulturális életünk részéről egy egészében nagyon szép, a művészetek valódi erejét megidéző ünnepi csokrot átnyújtani. Azért, hogy még legyen módja e hazai kertünkben nagyon sokáig sikerrel munkálkodni a rá oly jellemző teljes vitalitással, mert ha valaki meg tudja erősíteni Pál apostol és Szent Ágoston egybecsengő állítását, akkor ő valóban igazolja ezt: *omnis creatura Dei bona est* (1 Tim., 4, 4; in psalm. 141 enarratio 1).

HAVAS LÁSZLÓ

Paas, John Roger: The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 10. 1671–1682. Wiesbaden, 2010. Harrasowitz Verlag. 483 l.

John Roger Paas politikai tartalmú rölapokat bemutató katalógusának 10. kötetébe 15 ország 89 gyűjteményéből származó 333 rölapot és 94 variánszt válogatott be, négy magyarországi gyűjtemény anyagát is felhasználva (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Országos Levéltár és Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára). Bár az 1671–1682 közötti időszakot átfogó kötet által kijelölt kronologikus kezdő és végpontokhoz nem kapcsolódnak különösen jelentős nagy történelmi fordulópontok, mégis nagyon fontos változások összegződnek az 1670-es években. A változások mibenlétének megragadása, szintézist teremtő lehetősége ad nagy jelentőséget a sorozat e kötetének. Az 1660-as éveket összegző 9. kötetben (1662–1670) a török elleni háborúk hírei domináltak a korabeli sajtóban, így a rölapokon is: a candiai háború (1645–1669) és a magyarországi török elleni háború (Erdély váltságától nézve a változásokat: 1657–1664), s majd az 1683-tól induló következő kötetnek is a török elleni küzdelem lesz a meghatározó problémája.

Az 1670-es években Franciaország Hollandia elleni támadása okozza a legjelentősebb külpolitikai változásokat a Német-római Birodalom történetében. Ha címlapot kellene választani a 10. kötethez, a legtalálhatóbb kép az 1672-ben megjelent „Ausländisch-Europäischer Potentaten wie auch Französisch- und Holländischer Kriegs-praeparatorien Staats-Discurs” című lenne, mely egy kártyaasztalt jelenít meg. Bár a képen csak négy személy kártyázik, a kép alatti szövegben 36 szereplő szólal meg, jelezve, hogy ilyen sok résztvevős az európai hatalmi erőviszonyok alakításáért folytatott küzdelem Svédországtól Portugáliáig, Angliától Velencéig, s ebben nemcsak a nagyhatalmak, hanem kisebb államok, sőt a birodalmi városok is fontos szerepet kapnak. A kép és a szöveg is szellemesen és lényeglátóan segíti a kitágult politikai térből érkezett nyomtatott információk közötti eligazodást. Ez a színvonalas metszetes nyomtatvány sokoldalúan sűríti magába a rölapműfaj jellegzetes változásait az 1670-es években. Egyrészt a kép és a szöveg egyre szorosabb összefüggését, hiszen a metszetek könnyen megjegyezhető szimbólumait részletes és pontos politikai információkkal értelmezte a szöveg. Másrészt arra is rávilágít a széleskörű külpolitikai kitekintés, ami magának a kötetnek a tanulsága, hogy milyen hatalmas háttérismeretet mozgott meg és tételezett fel egy-egy szellemes rölap, bizonyítva azt is, hogy tudatos és hatékony az együttműködés a különböző sajtóműfajok között. A 17. század második felére már jól látható, hogy egy-egy jelentős nürnbergi, augsburgi, frankfurti vagy hamburgi nyomdász- és kiadódinasztia milyen tudatosan építette egymásra a saját kiadványaiból a különböző sajtóműfajokat. A rölapok a látványos képi információ mellett is alapvetően már a képzett elitnek szóltak: nem az olvasni nem tudóknak, hanem kifejezetten az újságolvasó, művelt rétegeknek. Hatalmas mennyiségű információ vált hozzáférhetővé a nyomtatott hetilapok és kiadott hivatalos jelentések alapján, de azok nem tartalmaztak kommentárokat és magyarázatokat. E tekintetben is a kora újkori információrobbanás jelenségét észlelhetjük. Amint az uralkodói udvarokban a rejtjelezett információkat is kódolták és kivonatolták ehhez értő szakemberek, úgy a szélesebb nyilvánosság előtt megjelenő nyomtatott híreket is értelmezték és

súlyozták az allegóriákkal megjelenő rölapok és jogi, valamint államelméleti problémákat elemző pamfletek. A rölapok által megjelenített összkép egy adott időszakra így abból a szempontból is sokatmondó, hogy milyen politikai és hadi eseményekről jelentek meg képes tudósítások, milyen problémák kerültek az érdeklődés középpontjába, mely kríziseket értékelték hosszú távon is számottevőnek. Ezért is érdemes a 17. századi politikai tartalmú rölapokat kronologikusan is számba venni, még akkor is, ha egyre nehezebb megállapítani, hogy melyek is a politikai tartalmú kiadványok, illetve melyek nem azok. Az is nehezíti a vizsgálatot, hogy a különböző sajtóműfajok erősen hatnak egymásra, így az adott esemény korabeli megjelenítését nem lehet csak a rölapok alapján feltérképezni. A rölap műfaja azonban bizonyítja, hogy volt-e jelentős propaganda az adott krízis kapcsán. Az érdemi politikai információk hangsúlyos jelenléte a rölapokon azt is eredményezte, hogy a hatalomgyakorló elitnek egyre erőteljesebben kézben kellett tartania az újságokat, aktuális kérdésekkel foglalkozó nyomtatványokat, ami azonban volt nem könnyű feladat, hiszen a kora újkori nyilvánosságot – különösen a Német-római Birodalom területén – sokféle hatalmi központ el tudta érni. A birodalom külpolitikai konfliktusok iránti nyitottságát, különösen a francia, svéd és török elleni háborúk széleskörű hatását komoly kihívásként és lehetőségként mutatták be a korabeli német nyelvű képes újságok (P-3221, P-3222).

A kötet négy történeti bevezetőt ígérő tanulmánya közül az egyik a francia területi expanziót vizsgálja a korszak egyik legfontosabb és végig meghatározó kérdéseként (25–34), míg egy másik rövid összegzést ad a balti térség birtoklásáért vívott küzdelemről, melyben Svédország még mindig jelentős tényező volt (35–37). De nemcsak a folyamatosan változó ellenségek rajzolható meg a 17. századi német nyelvű rölapok tükrében, hanem az európai hatalmi erőviszonyokban betöltött szerepért való küzdelem is a diplomáciai és hadszíntéren egyaránt. A szövetségesek reprezentációs versengését jól érzékelteti a leghatékonyabb műfaj, a metszetekkel illusztrált rölap, mely éppen képi információi és relatíve rövid szövegei miatt könnyen lépte át az országhatárokat. Az 1670-es években a holland állam nemcsak a csatatereken,

hanem a propagandaháborúban is intenzíven lépett fel: holland pamfletek, politikai értekezések sora jelent meg németül is, német kiadóknál is. Ezek között érdekként, a protestáns vallásszabadság védelmére és érdekére hivatkozva hirdették XIV. Lajos „univerzális” uralmának minden európai országot érintő veszélyét (P-3069, P-3070, P-3077, P-3177) – bár XIV. Lajos strasbourgji bevonulásának ceremóniáját is részletesen bemutatták jó nevű német kiadók rölapjai (P-3254, P-3255, P-3256, P-3257, P-3258, P-3259). A rölapkatalógus e kötete azt is mutatja, hogy holland hatásra nemcsak az európai politikai színtér jelent meg egyre fontosabb fogalomként mind gyakrabban német rölapokon, hanem a képi szimbólumokban is növekedett az állam működésére, hatékonyságára való utalás (P-3072, P-3125, P-3126 és PA-658). Az állam növekvő ereje nemcsak a külső ellenséggel, hanem a belső ellenféllel való leszámolásban is tükröződött: látványosan nőtt a korábbi hatalmi elittel való leszámolást bemutató rölapok száma.

Modernizálódott a hatalomgyakorlás reprezentációs eszköztára. A háború pusztításának tradicionális jelképei mellett a legitim hadviselést hirdető szimbólumok és a béke jelentőségét éltető allegóriák (például a nymwegeni békéről P-3171, P-3172, P-3212, P-3213) egy új államelméleti gondolkodást hirdető normarendszer elterjedését mutatják. A kötet harmadik bevezető tanulmánya kiemeli I. Lipót császár dinasztikus törekvéseit, s azok gondos „kommunikálását” is (23–24). A rölapokon is megjelenített ünnepek nemcsak a császári udvar elitje számára, hanem a szélesebb nyilvánosság előtt is megjelenítették e korszakra eső két házasságkötésének jelentőségét (1673 októberében Klaudia Felicitasszal, majd 1676 decemberében Eleonóra Magdalénával), különösen pedig első fia, József születésének a fontosságát (1678. július 26.); ez utóbbi eseményt kvalitásos nürnbergi és bécsi rölapok adták hírül (P-3199, P-3200, P-3201, P-3202). A császári udvar nemcsak XIV. Lajos színvonalas propagandájával versengett, hanem a másfajta értékrendet s hatalomgyakorlást hirdető holland allegóriák hatásával is számolnia kellett.

Az 1670-es években megjelent magyar vonatkozású politikai rölapok is óriási változást tükröznek az előző évtizedhez képest.

Az 1663–1664-es években a Magyar Királyság a török elleni küzdelem legjelentősebb katonai és politikai színtereként, a magyar politikai elit pedig a török háború meghatározó európai tényezőjeként volt jelen a Német-római Birodalom nyilvánosságga előtt. Zrínyi Miklós horvát bán, Zrínyi Péter, Batthyány Ádám főkapitány, Wesselényi Ferenc nádor és Esterházy Pál tevékenységét is pozitív hírnév övezte. Az 1670-es évek magyar vonatkozású röplapjai viszont egyértelműen negatív képet tükröznek. A változást a bevezető tanulmány „A magyarországi rebellió”-ként foglalja össze (17–21), jelezve, hogy a császári udvar nyílt abszolutizmusra való törekvésének időszakában (1671–1681) az uralkodóval való konfrontációról, mozgalmakról és felkelésekről jelentek meg képekkel illusztrált tudósítások magyarországi eseményként. A rölapok 1671. április 30-át követően Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, illetve Bónis Ferenc kivégzéséről adnak felismerhető, hiteles arcképekkel illusztrált tájékoztatót és részletes, hivatalos jelentésekre támaszkodó beszámolót. Elemzésüket megnehezíti, hogy legtöbb esetben a kiadványon nincsen sem metsző, sem pedig kiadó jelölve. A korabeli nyomtatott hetilapok és jelentések egyértelműen bizonyítják, hogy a császári udvar tudatos és erőteljes propagandával számolt le nemcsak a császárellenes mozgalommal, hanem a magyar főnemesek hírnevével is. Leghatékonyabban Nádasdy Ferenc országbíró nemzetközi imázsával, aki pedig a politikai programját sokoldalú mecénatúrával tudta megfogalmazni. A bevezetésben említett 1672-es rölap szövege a magyar főnemességnek az európai politikai színterről való kiszorulását és az Erdélyi Fejedelemség megváltozó kapcsolatrendszerét mutatja be gúnyversekben. A negatív képet tovább erősítették a Pika Gáspár-féle mozgalom leverését követő kivégzésekről szóló tudósítások, amelyeken a háttérben a Thököly család vára, Árva látható (P-3016, P-3017, P-3018, P-3030). 1680-ra Thököly Imre már az elbocsátott végvári katonaságra, a birtokát veszített protestáns köznemesi rétegre támaszkodva vált egyre jelentősebb katonai, majd politikai tényezővé, melyet azonban ekkor még csak hetilapok hírei és nyomtatott hírlevelek tettek közzé; metszetes rölapok csak 1682-től jelentek meg Thököly Imréről. A rölapkatalógus 1682-es

korszakhatára miatt még plasztikusabban kitűnik, hogy 1682-ig a német nyomtatványokban nem olyan kedvezőtlen Thököly megítélése, mint Bécs török ostromát követően. A katalógus 11 félalakos és lovas portrét tartalmaz Thököly Imréről, közte öt rövid, de információkban gazdag életrajzot Thököly Imre gondos neveltetéséről, birtokairól és Zrínyi Ilonával kötött házasságáról (P-3268, P-3269, P-3270, P-3271, P-3272). A magyar főméltóságok reprezentációjának színvonalát Esterházy Pál és Thököly Éva egész alakos ábrázolásával illusztrált nyomtatott esküvői meghívója mutatja (P-3280). Esterházy Pál nádor politikai súlyát az 1681-es soproni országgyűlésen lezajlott királynékoronázás metszetei is tükrözik (P-3260), különösen az eddig nehezebben hozzáférhető londoni metszet (P-3261). Nemcsak az uralkodói reprezentáció, hanem az országgyűlés jelentősége is érzékelhető azon a rölapon, melyen a koronázási ceremónia képe mellett egy Érsekújvárnál és Lipótvárnál látott, turbános törököket és koronát sejtető csodás égi jelet közölnek újra (P-3266), a kortársak számára is közérthetően megfogalmazva, hogy újabb török támadás várható, ezért is fontos az uralkodó és a magyar rendek kompromisszuma. A pozsonyi vár felett látott, tüzes sárkányt mutató 1681-es égi jel is hasonló közérthető képeket használ (P-3251).

A katalógus kronologikus áttekintése azt is tükrözi, hogy egyre pontosabbá és szakszerűbbé váltak a rölapokon közölt térképek és váralaprajzok (P-2985, PA-574, PA-575, P-2990, PA-577, PA-580), egyedivé az arcvonások, felismerhetőek a portrék (PA-633). A nagyszámú csodás égi jel korabeli, igen heterogén értelmezései pedig a természettudományok iránti érdeklődés növekedését bizonyítják. Bár egy ilyen szerteágazó tematikájú rölapkatalógus részletes kommentálására csak egy kutatócsoport vállalkozhat, talán érdemes lenne a bevezető tanulmányokban nemcsak rövid történeti áttekintést adni, hanem másfajta problémaköröket, összefüggéseket is kiemelni még az adott műfaj adta, szűk keretek között is, s például arra is kitérni, hogy mi a jelentősége a csodás égi jelekre vonatkozó nagyszámú (harmincnál több) rölapnak. Érdemes lenne kiemelni a rölap műfaján belüli változásokat, illetve a műfajok átjárhatóságát, a háttérterületek kiszélesedését; például azt, hogy miért kerülnek be a politikai rölapok közé a kvalitatós

kalendáriumlapok, melyek valóban hatnak a röplapok szimbólumrendszerére, elméletileg azonban más műfajhoz tartoznak. A Nádasdy Ferenc arcképével és rövid gúnyversekkel kiadott metszetes kiadványok esetében is nehéz a pontos műfajt megadni.

A kora újkori nyilvánosság kutatása napjainkban virágkorát éli Németországban, ahol a különböző irodalomtörténeti, történeti, kommunikációtörténeti iskolák jelentős eredményei hatékonyan és inspirálóan egészítik ki egymást, s állnak össze interdiszciplináris egészé. A politikai röplapok összegyűjtése és kronologikus összegzése jól használható keresztmetszetet ad a 17. századi politikai változásokról és azok korabeli nyilvánosság előtt megjelenő jelentőségéről, ezért ez az összkép akkor is nagyon fontos, ha az internetes katalógusok és kiadványok vagy akár a VD17 kiépülése időszakában megváltoznak a kutatás körülményei, lehetőségei és kihívásai. Magyar vonatkozású események szempontjából különösen fontos ez a sajátos politikai összkép, mert így lehet felmérni az arányokat, hogy milyen aktuális kommunikációs közegbe illeszkedik az adott problémakör, vagy mennyire jelentős valóban a korszak óriási híráradatában egy-egy magyarországi fordulat. A katalógus azt is tükrözi, hogy mely események és információk épülnek be egyfajta hosszú távú emlékezetbe, jelenlébbe. Az ismeretanyag továbbélését mutatják az egyes formai megoldások, jól bevált szimbólumok újjászületései, melyek sokszor nem kulcsszavakban, hanem jellegzetes képi megoldásokban, vizuális információként kutathatóak (mint a kártyaasztal, a túl forró gőzfürdő, a hamis dallamokat játszó hegedű vagy a háború pusztításának dorbézoló lakomaként való ábrázolása; P-3210, 3211). John Roger Paas 1985-ben elindított sorozata olyan vállalkozás, mely remek kiindulási alapot teremt az újabb kutatásoknak, hiszen ennek a hatalmas forrásbázisnak az elemzése sokoldalú, interdiszciplináris forrásfeltárásokra és elemzésekre ösztökél, különösen, mert a hazai és nemzetközi kutatásban sorra jelennek meg a korszakot áttekélő monográfiák és tanulmánykötetek. Egy forráskiadás jelentőségéről nagyon fontos visszajelzés, ha újabb széleskörű kutatásnak teremt meg a kiindulási alapját.

G. ETÉNYI NÓRA

A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. 2. kötet: K–M. Összeáll.: LAKATOS Éva. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár, 372 l.

Lakatos Éva bibliográfiájának most megjelent 2. kötete jellegében és felépítésében egyezik az első kötetben követett gyakorlattal (vö. MKsz. 2011: 130–132), azaz a betűrendben adott lapcímek alatt sorakoznak az adott lapra vonatkozó bibliográfiai tételek. Ezek mind új, bibliográfiailag még soha nem regisztrált tételek – a korábbi, Lakatos Éva által természetesen jól ismert és számon tartott irodalomra csak rövid utalás található a lapcímek alatt, az új anyag regisztrálása előtt. Ez elegendő a teljes körű tájékozódáshoz, de gyakorlatilag nem vesz el helyet az új anyag prezentálása elől. A sorszámozott tételekhez a kötet végén névmutató tartozik. A bibliográfia szerkezete így a lehető legegyszerűbb, de – vagy éppen ezért – praktikus, a tájékozódást jól szolgálja. Az anyag közel ötezer tételből áll (e kötetben a 4763–9553. tételek lelhetők föl). A magyar sajtótörténeti irodalomnak e bibliográfiájáról értékelésként most is az mondható el, ami már az első kötet ismertetésekor nyilvánvaló volt: alpmű. A rendkívül elhanyagolt, nagy adósságokkal terhelt magyar sajtótörténeti kutatás egy nélkülözhetetlen kézikönyvet kap benne. Ez különösen ma hangsúlyozandó, amikor egyre szélesebb körben terjed a tévhit, hogy „az interneten minden megtalálható”. Nos, egyáltalán nem található meg minden, ma még hatalmas az a szövegóceán, amely szükségképpen kívül marad az internetes keresőrendszer szemhatárán, s amelyet gépi, automatikus kereséssel nem lehet elérni. S mivel a sajtótörténet irodalma jelentős részben magukban az egykori lapokban rejtezik (saját magukról referálnak és/vagy riváisaikról tudósítanak), ez az irodalom csak maguknak a lapoknak az átnézésével gyűjthető ki. Hagyományos, „kézi” technikával, meg nem spórolható személyes erőfeszítéssel és szorgalommal. Lakatos Éva teljesítménye abban áll, hogy sok évtized munkájával áttekintette azt a hatalmas szövegtömeget, amelyet története során a magyar újságírás hozott létre, s kigyűjtötte belőle azokat a tételeket, amelyek így vagy úgy sajtótörténeti érdekűek. (A teljes gyűjtés, terjedelmi okokból, sajnos, nem kerülhetett be a bibliográfiába sem:

az anyag egy része cédulákon marad.) Mindez, elmondva, pofonegyszerű eljárásnak látszik. De ha valaki járt már egy nagyobb könyvtár hirlaptárában, az jól tudja, a bibliográfus által átnézendő anyag oly nagy, hogy csak tonnákban mérhető. Ahhoz, hogy valaki minden lapot átpörgessen, figyelve az érdemi információkra, egy élet sem elég. S ráadásul egyáltalán nem mindegy, hogy mire figyel föl a bibliográfus. A releváns információ sokszor apró hírekben, néhány soros közleményekben búvik meg. Nem egyszer pedig az, ami önmagában kevésbé érdekesnek látszik, egy adatsorozat részeként már beszédessé válik. A szorgalom, a kitartás és a jó szem elengedhetetlen eszköz e munkában. Szerencsénkre azonban Lakatos Éva vérbeli bibliográfus, szinte életvitelszerűen végzi immár évtizedek óta ezt a munkát. Erejét és idejét ma is e célnak rendeli alá.

A bibliográfia az önzetlenség műfaja: ez minden bibliográfiára áll, de Lakatos Éva munkájára fokozottan érvényes. Magyar sajtótörténet-írás mostantól kezdve elképzelhetetlen az ő anyagfőltáró munkája nélkül.

A mostani kötet a K–M betűk anyagát adja. Némelyik lapcím alatt csak egy tétel árválkodik (ezek a lapok általában kevésbé fontos, mondhatnánk marginális újságok, folyóiratok voltak, a maguk idejében sem keltettek nagyobb érdeklődést), sokszor azonban – s éppen a fontosabb lapok esetében – tekintélyes számú tétel sorakozik egy-egy lapcím alatt. A betűrend véletlene szerint e kötetben található olyan fontos lapok irodalma is, mint a vajdasági magyar irodalom emblemikus folyóiratáé, a Kalangyáé (4793–4865. t.), a népi mozgalom lapjáé, a Kelet Népeé (5269–5330. t.), de itt van regisztrálva a kolozsvári Keleti Újság (5341–5433. t.) és az ugyancsak kolozsvári Korunk (5954–6116. t.) irodalma is. S e kötetben vehetjük szemügyre a katolikus Korunk Szava (6117–6155. t.), az avantgardista Ma (6704–6757. t.), az Illyés szerkesztette Magyar Csillag (6863–6897. t.), a Tisza István gróf érdekkörébe tartozó Magyar Figyelő (6985–7005. t.), az Ignótus által utólag a legjobb magyar napilapnak ítélte „rég” Magyar Hírlap (7122–7218. t.), a pozsonyi Magyar Hírmondó (7229–7273. t.), a fasizmusellenes szellemi honvédelem lapjaként híressé vált „rég” Magyar Nemzet (7735–7831. t.), a Pataj József

szerkesztette zsidó Múlt és Jövő (9351–9371. t.) vagy a Kassák szerkesztette, irodalmi és „világnézeti” szempontból egyaránt fontos Munka (9378–9403. t.) stb. irodalmát is. A felsoroltak nagyon különböző lapok voltak, más-más célt szolgáltak, de a maguk területén megkerülhetetlenek. S a másik véglet is regisztrálva van e kötetben. Olyan igazi különlegességnek számító lap is bekerült például a bibliográfiába, mint a Tokióban magyarul kiadott Keletázsiai Magyarország vagy a Kubai Magyar Hírlap. (Magam, őszintén meg kell mondanom, a tokiói magyar lapnak eddig még a híret sem hallottam. Ez a bibliográfia kellett ahhoz, hogy pusztá léte tudatosuljon bennem.) Lakatos Éva jó bibliográfusként nem cenzorodik, sajtótörténettől idegen szempontok miatt nem hagy el lapokat, tételeket. Jellemző e tekintetben, hogy az illegális KMP lapjaira, nyomdáira vonatkozó írásokat (pl. 5908–5919. tételek) is rendre regisztrálja.

A közel ötezer tétel, ahogy az első kötet anyaga is, igazi kincseshánya. Nemcsak a sajtótörténetészek meríthetnek belőle, de számos egyéb történeti diszciplína művelője is, az irodalomtörténészekől a köztörténet kutatóiig. Érdemes benne meghatározott cél nélkül, pusztá „kíváncsiságból” is böngészni. Nagyon sokféle érdeklődés található itt kielégülést, sokféle kutató lelhet megírandó témára.

A cím „sajtótörténeti” bibliográfiát ígér, s ez így is van: sajtótörténeti anyagot kapunk. Az összefoglaló megnevezés azonban elfedi, hogy a gyűjtés kiterjed mindarra, ami e néven emlegethető. Az egykori újságírókra és szerkesztőkre éppúgy, mint a kiadóhivatali munkára, a terjesztésre vagy éppen a lapokat előállító nyomdákra. Így hol erre, hol arra kapunk anyagot, aszerint hogy a sajtótörténész vagy – többnyire – a kortárs újságírók éppen miről adtak hírt, mit mutattak be. Ez megint a számba vett anyag sokrétűségére és gazdagságára hívja föl a figyelmet. (No meg persze a kutatómunka egyenlenségeire. Az igazán jó sajtótörténeti feldolgozás ugyanis összefoglalóan mutatja be tárgyát, egyik tevékenységi területet sem hagyja figyelmen kívül. A magyar szakirodalom azonban sajnos többnyire nem ilyen.)

A bibliográfia hozadékát a maga teljességében persze majd csak egy új, az eddigieknél megalapozottabb sajtótörténeti monográfia érényeiben ismerhetjük föl.

Magam az elmondható sok jó után, hálásan a kapott adatokért, az inspiráló, fölfedezésszámba menő anyagért, igazában csupán két dolgot tennék szövé. Az adatrögzítési, gépelési hibákat, amelyek zöme persze nem is az összeállító, hanem a begépelők lelkén szárad. (Az olyan elírás, mint amilyen a 6320. tétel annotációjában található, s amely csakugyan a bibliográfus botlása, ritka. A Somogyi Könyvtári Műhely ugyanis nem „kaposvári” folyóirat, de ezt Lakatos Éva is tudja, hiszen a szegedi Somogyi-könyvtár anyagát ő maga is sokszor használta. S ugyanilyen érthetetlen tollhiba Ignótusnak Ignótus Pállal való azonosítása a 7174. tételben.) A másik, amit – nem annyira hibaként, inkább hiányként – érdemesnek tartok itt is szövé tenni: ehhez a gazdag anyaghoz nagyon elkelne egy sokrétű keresést lehetővé tevő komplex mutató. Ha maga az összeállító vagy a későbbiekben esetleg keze alá dolgozó fiatalabb kollégái kidolgoznának egy tárgyszórendszert, ez az anyag a tételeszámok segítségével könnyen csoportosítható és kereshető lenne. S a mutató nem is foglalna el nagyon sok helyet. (Ezt az utolsó kötet végén még pótolni lehetne.)

A hírek szerint hamarosan várható a harmadik kötet, s készül a negyedik is. Nagy nyereség lenne, ha még idén, 2012-ben teljessé válna e nagy mű. Az Országos Széchényi Könyvtár jó ügyet támogat, amikor anyagi erejével e munka mellé áll, s vállalja a kiadás költségeit.

LENGYEL ANDRÁS

Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk.: KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila. Kolozsvár, 2011. Erdélyi Múzeum Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány. 392 l.

Vannak iskolák, melyek csendesen, szinte a háttérben dolgoznak, de eredményeik olyanok, amelyeket hosszú ideig haszonnal tanulmányozhatnak az utódok. Kovács András kolozsvári művészettörténeti, művelődéstörténeti iskolája is ilyen. A 65 éves mestert köszöntő 23 írást olvasva biztosak lehetünk ítéletünkben.

Milyen mester Kovács András? Emberi erényei mellett olyan, aki számos saját ötletét, megkezdett témáját folytatattja diákjaival, szigorú olvasószer-

kesztőként, instruktorként nem elengedve azok kezét. A tanulmányok mindegyike idézi a mester egy-egy írását, igazolva állításomat. Néhány példát kiragadva említém Mihály Melinda tablóját Kolozsvár reneszánsz építészetéről, Emődi Tamás dolgozatát a nagyváradi fejedelmi palotabelsőről vagy Kovács Zsolt nyomozását a gyulafehérvári csillagda emléke kapcsán.

A mester Erdélyben él. Ott élt akkor is, amikor Erdély zártabb volt, sőt zárt. A zárt Erdélyben egyetemes művészettörténetet tanítani csak úgy lehetett, ha a folyamatos olvasás mellett állandó vágyakozásban élt az ember: eljutni egy-egy olyan műemlékhez, műtárgyhoz, amelyről oly sokat olvastunk már, és amelynek értéséhez csak a tapasztalás hiányzik. Öröm azt tudni, hogy Kovács Andrásnak végül is megadatott, hogy némelyik kedves tárgyához, helyszínéhez ellátogasson. De addig is, amíg nem lehetett, elméletileg képezte magát és diákjait, megismerve Erdélyt. Falvanként, kastélyonként, sőt annál is alaposabban, a levéltári források szintjén. Így falkutatás előtt is volt képe egy-egy műemlékről. Ezt a hármasságot – egyetemes művészettörténeti keret, elméleti alapok, forrásismeret – verte diákjai fejébe is, sikerrel.

A „források” nagyon különböző dolgot jelentenek a művészettörténészeknek: magukat az emlékeket, műtárgyakat, a térszerkezetet, a díszítő elemeket stb. De szinte mindig az írott forrásokat is. Kovács András iskolájának tagjai azok közé tartoznak, akik az írott forrást egyenrangúként kezelik a létező műtárggyal. Szemléletük valóban interdiszciplináris. Az egyes esettanulmányok tárgya mindig történeti, művelődéstörténeti összefüggésrendjében jelenik meg, sokszor komoly szaktudományos (például teológiai) kérdések megismerése és megismertetése mentén. Példaként említhetem Bálint Ágnes és Frank Ziegler írását a nagyszzebeni Rosenauer-kép átfestéséről vagy Sarkadi Nagy Emese tanulmányát a berethalmai Mária-oltár oromzati és táblaképeinek egységes, új teológiai koncepciójáról.

A tanítvány a tanártól nyerte azt a korrektséget és nyíltságot, amellyel az egyes kérdéseket nyitva meri hagyni. Ha nincsen forrás, itt a vége, és nincsen fantáziálás. Ismét Emődi Tamás tanulmányát említém, vagy Kósa Bélát a korondi középkori templomokról.

A 23 tanulmányt sokféleképpen lehet csoportosítani. A különösen sokféle forrás használata szempontjából Kovács Klára tanulmánya emelkedik ki a brassói fellelővárról, vagy említhető Flóra Ágnes fordított időrendű elemzése a kolozsvári városháza építéstörténetéről. Fontosak az olyan tárgyi csoportok is, amelyek művészettörténeti értékük mellett a társadalmi használatváltozás miatt tarthatnak számot a különös érdeklődésre; ilyenek a céhedények (Kovács Mária Márta) vagy az Úrvacsora-abroszok (eredetileg házassági emlékek, Horváth Iringó).

Kovács András az „Erdélyi Műemlékek” sorozatban számos templom történetének, művészettörténeti értékelemzésének vázlatát adja. Tanítványai ezen templomok építésének, díszítésének, oltárainak stb. történetét mélyítik el (Weisz Attila: Ótorda; Kósa Béla: Korond; Barabás Kisanna: Székelyvécke; Kovács Zsolt: gyulafehérvári trinitárius), illetve ikonográfiai programját elemzik (Bálint Ágnes–Frank Ziegler: Nagyszeben; Kémenes Mónika: Nagyvárád, irgalmasrendiek; Sarkadi Nagy Emese: Berethalom). Hasonlóan külön csoportot alkot az egyes várak, kastélyok művészet- és művelődéstörténetének, azok egyes részleteinek a kidolgozása, időben a középkortól a 20. századig, a belső díszítéstől a kastélyparkok jelentőségének feldolgozásáig (Emődi Tamás: Nagyvárád, fejedelmi; Szász Anikó: Gyalu, Rákóczi; Bara Júlia: Nagykároly, Károlyi; Sidó Zsuzsa: Óraljábólodogfalva, Kendeffy; Radu Lupescu: Vajdahunyad).

A tanulmányok tematikus csoportosításába persze további szempontok is bevonhatóak. A kötetnek hangsúlyos vonulata a középületek építéstörténeti és művészettörténeti megjelenítése; ezen túlmenően egyes szerzők városépítészeti kérdéseket is tárgyalnak (Flóra Ágnes: Kolozsvár, városháza; Bara Júlia: Nagykároly, iskola, megyeháza, a Franz Sebastian Rosenstingl tervezései; Szilágyi Orsolya: Szatmárnémeti városközpontja; Karácsony István: Marosvásárhely, Székelyföldi Iparmúzeum; Orbán János: Marosvásárhelyi közútjai). A kötet ismertetési szempontjain töprengve ugyancsak választható az egyes erdélyi családok művelődéstörténeti szerepvállalása, patrónusi tevékenysége (Bethlen: Várád; Rákóczi: Gyalu; Károlyi: Nagykároly), a reprezentáció és a hatalom összefüggései: ilyen Emődi Tamásnak, Szász Anikónak és Bara Juli-

ának az előbbi zárójelben említett írásai mellett Radu Lupescu tanulmánya Vajdahunyadról, vagy a városi reprezentáció témakörében Flóra Ágnes elemzése a kolozsvári kora újkori városházáról.

A művészettörténeti tanulmányok egyik legizgalmasabb része az ismeretlen mester azonosítása. A most ismertetett kötet sem nélkülözi az ilyen eredményeket. Sarkadi Nagy Emese a segesvári Johann Reichmut, Mihály Melinda Szécsi Seres János kőfaragó, Barabás Kisanna Bőjthi Antal (Székelyvécke) tevékenységét köti egy-egy műtárgyhoz. Kovács Árpád a kolozsvári Szent Mihály-templom vagy a szatmári székesegyház falképeinek restaurátoráról, Darkó Lászlóról emlékezik meg.

Külön izgalmas krimiként olvasható Kovács Zsolt tanulmánya a gyulafehérvári trinitárius templom egykori berendezéseiről, de hasonló mondható el Kémenes Mónika írásáról is a nagyváradi irgalmas rendi templom oltárképei kapcsán. Erdély művelődése számos olyan fejezetet tudhat magáénak, amely az ott élő népek kultúrájának egymáshoz szervesülését mutatja. Pál Emese tanulmánya az örményeket krisztianizáló Világosító Szent Gergely kultuszának a nem örmény népesség körében való elterjedésével ismert meg bennünket.

A divattá vált születésnap emlékkötetek tengeréből feltétlenül kiemelkedőnek ítélem tehát Kovács Andrásét. Megjelenésével is tudatosítja annak az életpályának az értékeit, amely nem átlagos kutatási körülmények közt épült fel, teremtett magának iskolát. A kötet megjelenésének évében a mestert a Magyar Tudományos Akadémia megérdemelten választotta külső tagjai sorába.

MONOK ISTVÁN

Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre à Genève au XVI^e siècle. Préface de Max Engammare. Genève, 2011. Droz/Cahiers d'Humanisme et Renaissance 96./ 262 l.

A könyvnyomtatás megjelenésének első évtizedeiben, ahogy Frédéric Barbier nevezi könyvtörténeti monográfiájában, „egy aktív kisebbség” élt az újítás adta lehetőséggel tudásának terjesztésére. Az első héber könyv 1475-ben jelent meg Reggio di Calabriában, majd Rómában és

másutt Európában. A francia nyelvterületen az első héber ábécé Lyonban, 1488-ban került ki a nyomdából, jelezve, hogy a héber, a szent nyelv tanulmányozása a humanista filológia és nyelvfilozófia érdeklődésének körébe került. A három nyelv kollégiumai (Collegium Trilingve: Róma, Leuven, Paris) alapítása után, velük párhuzamosan Johann Reuchlin (1455–1522) 1494-ben Speyerben kiadta az első, a Kabbalának szentelt elemzést (De verbo mirifico), majd Pforzheimben 1506-ban az első, keresztényeknek szóló héber kézikönyvet. A bibliai filológia műhelyei a 16. század első harmadától mindenütt a héber nyelv ismeretének iskolái is egyben. A 16. század végéig mintegy 2700 héber nyelvű kiadvány jelent meg, de héber betűs idézetek ennél sokkal több kiadványban találhatók. A héber nyelv tanulmányozása a francia területeken is számos intézményben lehetségessé vált, többek közt a protestáns akadémiákon is (Nîmes, Loudun, Montargis, Orléans, Saumur, La Rochelle).

A mai Svájc területén Bázelen adtak ki legelőször héber betűket tartalmazó könyvet (1492, Johann Amerbach); a város ekkor még a Német-római Birodalom része volt (1501-ig). 1506-tól Johann Petri és Johannes Frobenius is alkalmazott már betűket a héber ábécéből. Genf 1533-ban szakadt el Szavojától, önálló protestáns városállamként 1815-ig őrizte függetlenségét (a napóleoni idők kivételével), s 1815-ben vált a kantonszövetség részévé. Ugyanekkor vált Svájc részévé Vaud is. A héber nyelv tanítása a Vaud megyei Lausanne-ban 1537-ben kezdődött: a protestáns Schola Lausannensis a Bernből érkező Imbert Pacolet-nek alapított itt tanszéket. Számunkra, magyarok számára a legismertebb tanítványa Conrad Gessner volt. A Jean Calvin és Théodore de Bèze által 1559-ben létrehozott akadémia öt tanszéke közül az egyik a héber stúdiumok lett, első professzora Antoine Chevallier volt.

Lyse Schwarzfuchs életműve módszeresen nyomon követi a héber betű megjelenését a 16. századi kiadványokban. Ez azt jelenti, hogy minden olyat kiadást számon tart, amelyben egy héber szót nem átirásban közölnek. Időrendes jegyzékei közül az első a párizsi (Le livre hébreu à Paris au XVI^e siècle. Inventaire chronologique. Paris, 2004. Bibliothèque nationale de France), a következő a lyoni kiadványokat mutatja be (L'hébreu dans

le livre lyonnais au XVI^e siècle. Inventaire chronologique. Lyon, 2008. École normale supérieure Editions, Institut d'histoire du livre [Métamorphoses du livre]). A most ismertetett könyv szerkezetében, illetve az egyes tételek leírásában tehát már bevett gyakorlatot követ.

A nyomtatott héber betűknek alapvetően három típusa volt: az askenázi (= német), a szefárd (= spanyol) és a rabbinikus vagy Rashi (az elnevezés Rabbi Shlomo Itzhaki nevére utal, ám maga Rashi sohasem használta ezt az írásformát). Ez utóbbi félkurzív betűvel nyomtatták az első, már említett könyvet Reggio di Calabriában. A genfi kiadványokban a betűkészletek Párizsból (az Estienne nyomdából, szefárd típus), Lyonból több nyomdából (szefárd és askenázi formák is) származtak, illetve az új genfi betűk Robert Estienne immáron helyi nyomdászai voltak (rabbinikus formák). A szerző hangsúlyozza azt is, hogy a genfi nyomdászatnak nem voltak zsidó szereplői, mivel a Genfben 1281-től jelen lévő zsidóknak 1490-ben távoznuk kellett a területről, s csak a 18. század közepén tértek vissza.

Ebben a zsidók nélküli, protestáns államban az első héber betűk egy 1546-ban, Jean Girard-nál nyomtatott francia nyelvű Bibliában fordulnak elő, majd összesen 130 kiadvány jelent meg a század végéig. Nagyon érdekes ezek műfaji megoszlása: 4 ábécé, 7 héber nyelvtan, 7 héber, francia, latin Biblia, 2 szótár, a maradék 112 pedig a Johannes Tremellius által héberre fordított Calvin-féle katekizmus, illetve bibliai kommentár. A szerző ezért is emeli ki fejezetcímében is, hogy a héber ez esetben a reformáció szolgálatában használt nyelv volt. Kétségtelen, hogy a 16. század második felének legjelesebb helvét hitvallású bibliamagyarázatainak szerzői névsorát találjuk a felsorolt kiadványokon Jean Calvintól Immanuel Tremelliusig, Martin Bucertől Johannes Oecolampadiusig.

Lyse Schwarzfuchs rövid életrajzzal mutatja be a 19 nyomdászt, akinek műhelyében a könyv tárgyát képező időszakban héber betűt használtak, és ugyanígy a könyvek szerzőit is. Kiemeli, hogy a 19 nyomdászból mindössze egy volt genfi származású, Matthieu Berjon. A héber betűk használatában a legjelentősebb nyomdász kétségtelenül a párizsi hugenotta, Robert Estienne volt.

A 20 megnevezett és bemutatott szerző közül

is csak Pierre Chevalier genfi, Pierre Viret pedig a szomszédos Vaud megyéhez kötődik. Az össze többi szereplője a könyvnek valahonnan exulánsként érkezett: francia hugenották, elzászi, németalföldi, szavojai, itáliai és angliai nonkomformisták, akik vallási türelmet reméltek Genfben, de mindenképpen lehetőséget protestáns elveik kinyilvánítására.

Az egyes nyomtatványok leírásában Schwarzfuchs asszony a nemzetközi szabványokat követi, rövid utalással a könyv tartalmára, illetve mindig pontosan megjelölve azokat a helyeket, ahol a nyomdász héber betűket használt. A kötet azáltal is nagy segítséget nyújt, hogy a számba vett kiadványok jelentősebb európai gyűjteményekbeli lelőhelyét is feltünteti.

MONOK ISTVÁN

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen / Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ 288 l.

A Tatán 2010. június 2–6. között megrendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazó kötet tanulmányainak kiindulópontját az a tény képezi, hogy Buda, Pest és az egyesített Budapest a 18. századtól a 20. század elejéig – bár az egyes nemzetiségeket tekintve ez idő alatt változó arányban – többnyelvű és multikulturális város(ok) volt(ak). Az elmagyarosodás folyamata az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben indult meg jelentős mértékben. A konferencia egy sorozat részeként zajlott le, melynek keretében korábban Pozsony, Nyugat-Magyarország és Burgenland, a Szepesség és Erdély esetében vizsgálták, milyen szerepet töltött be a német nyelv a német irodalom, tudomány és kultúra közvetítésében. A kérdésfelvetések között különös hangsúly helyeződött a közvetítők nyelvi és nemzeti identitásának kérdésére.

A nyelvi problémákkal kapcsolatos részben Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmányában a könyvtermés nyelvi és számbeli megoszlását elemzi Buda és Pest esetében a 18. században, kimutatva a latin nyelvű nyomtatványok visszaszorulását először a német, majd fokozatosan a magyar

nyelvűek javára. Leszögezi ugyanakkor, hogy a nyomtatványok nyelvi megoszlása nem a városok lakosságának nyelvi arányát tükrözi, mivel a nyomdák az egész magyarországi olvasóközönség számára termeltek.

Maria Stassinopoulou ismerteti a Magyarországon kereskedőként letelepedett, könyvgyűjtőként is említést érdemlő felvilágosult tudós Georgios Zaviras (1744–1804) műfordítói (magyarból görögre, illetve németből latinra), kiadói és oktatói munkásságát, amellyel nagy mértékben hozzájárult az újjörög nyelv normalizálódási folyamatának előrehaladásához.

Manfred Michael Glauning, a kötet egyetlen priméren nyelvészeti témájú írásának szerzője a pesti Józsefváros alsóbb néprétegeiben a 19. század második felében beszélt német nyelvjárást mutatja be egy, a Don Juan-történetet feldolgozó bábjáték szövegének segítségével, amelyet fontos kordokumentumként Gragger Róbert 1925-ös kiadása tett hozzáférhetővé.

Az egyházi viszonyok köré csoportosított írások közül az első Gerhard Hausmanné, aki Georg Bauerhofernek (1806–1864), az első budai evangélikus lelkésznek 1835-től 1849. május 25-éig, Budának a honvédsereg általi elfoglalásáig vezetett naplójával, valamint a lelkésznek az őt támogató segítő Maria Dorothea hercegnővel, József nádor harmadik feleségével folytatott levelezésével foglalkozik.

Az előző tanulmányhoz szorosan illeszkedik Bauerhofer lelkésszel való szoros kapcsolata miatt a Karl Schwarz írásában bemutatott Maria Dorothea (1797–1855) württembergi hercegnő, aki Erzsébet királyné (Sissi) mellett a Habsburg-házba házasság útján bekerült azon személyek egyike, akik pártfogásukkal segítették a magyarokat. Az ő pietista ismeretségeinek felvázolása ad alkalmat a szerzőnek a magyarországi protestantizmus 19. századi történetének ismertetésére.

Az irodalomtörténeti „szekció” első írása Ötvös Péteré: bemutatja a „Szabács viadala” címmel közismertté vált, vitatott hitelű, csonka, Mátyás király és a magyarok hősi tetteit dicsőítő históriás éneket mint magyar nyelvemléket, valamint annak 1871-es felfedezése kapcsán a magyar irodalomtörténet-írás atyjaként számon tartott, német anyanyelvűként született Toldy

Ferenc magyarrá válásának folyamatát művein és levelezésén keresztül; kapcsolódási pontot találva ezzel a 15. és a 19. századi magyar irodalomtörténet között.

Andrea Seidler először összefoglalja Georg Praynak, kora elismert történészének karrierútját, majd álnéven való állásfoglalását abban a vitában, mely a meglehetősen sikertelen, Franz Joseph Sulzer nevű pályatársának útleírásként álcázott, valójában azonban a magyarországi elmaradott rendszert vallási és kulturális szempontból felvilágosult kritikával illető brosúrájával kapcsolatban bontakozott ki.

Tarnói László a 18. század végi kortárs német vélekedésekkel szemben bebizonyítja, hogy a magyarországi német nyelvű irodalom nem elmaradottabb az európainál, s hogy a magyarországi német nyelvű színjátszás és a periodikumok hatalmas részt vállaltak fordításaikkal, ismertetéseikkel – hasonló magyar fórumok híján – a magyar irodalom népszerűsítésében. Ezzel a magyar reformkor előfutárai voltak, amelyben – csak megjegyzem – ezek a lehetőségek már adottak voltak, a német nyelvű kultúra magyarországi terjesztői azonban továbbra is aktívak maradtak egészen a 19. század végéig.

Wynfried Kriegleder írása túlmutat a Karl Maria Kertbenyről műfordításai révén eddig a köztudatban élő képen, rávilágít a közelmúltban megjelent néhány olyan tanulmányra, melyek a hagyatékában található utalások és eddig figyelmen kívül hagyott publikációi alapján Kertbenyt eddig kevésbé ismert oldaláról, egyrészt a homoszexualitás mint nemi identitás egyik első elismerőjeként, másrészt az osztrák származású amerikai kalandregényíró, Charles Sealsfield (tkp. Karl Postl) népszerűsítőjeként állítják elének.

Deréký Pál a mecénás, író és irodalomtörténész Hatvany Lajos pályaképét rajzolja fel, különös figyelmet szentelve Adyhoz, a költőhöz és Adyhoz, az emberhez fűződő bonyolult viszonyának.

Ernst Seibert a költő, író, esztéta Balázs Béla sokáig kevésbé ismert meséire és ifjúsági regényeire hívja fel a figyelmet, melyek közül néhányat meg is filmesítettek még Balázs emigrációs évei alatt a Szovjetunióban.

A magyar származású esszéista, író Arthur Holitscher pályáját „Lebensgeschichte eines

Rebellen” című 1925-ben megjelent önéletrajza alapján ábrázolja Kordics Noémi; kezdve az író budapesti gyermekkorán és gimnáziumi évein egészen bécsi, müncheni és berlini éveig bezárólag (de Holitscher járt a Szovjetunióban, Palesztinában és Amerikában is, sőt úti élményeit kötetekben meg is örökítette), kora legjelentősebb íróinak, irodalmi, színházi életének közegében felvázolva az örök vándor identitáskeresését. Ennek a tanulmánynak az utolsó előtti, az identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben lenne inkább a helye.

A kulturális intézményekkel (könyvkereskedelem, színház, sajtó) foglalkozó fejezetben Monok István a 18. század elején a török uralom alól éppen felszabadult Budára és Pestre bevándorolt német könyvesbolt-tulajdonosok és könyvkötők árujegyzékeinek és leltárlistáinak a rekonstruálása révén mutatja be, milyen típusú és milyen nyelvű könyveket árusítottak a német nyelvű, főleg a szegényebb réteghez tartozó vásárlóknak, kézműveseknek és kereskedőknek.

János-Szatmári Szabolcs a 18. század végi német nyelvű vándorszínészcsoporthoz mozgószínházak (Bécs, Eszterháza, Pozsony, Sopron, Prága, Győr, Pest-Buda, Temesvár, Kolozsvár, Nagyszeben, Újvidék) és a színházak repertoárjának felvázolásával érzékelteti, milyen hatással lehetett II. József felvilágosult abszolutizmusa a színházon keresztül a polgárság nevelésére.

Míg Nyugat-Európában a szaklapok látták el a felvilágosult gondolatok terjesztésének feladatát, addig Magyarországon ezt a Schedius Lajos által szerkesztett, rövid életű *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) vállalta, a kiadó apósa, Windisch Károly Gottlieb által megteremtett integráló, általános témájú, referáló, de nem különösebben kritikus hangvételű orgánus, az *Ungrisches Magazin* (1781–1798) példáját követte – tudhatjuk meg Blaskó Katalin tanulmányából.

A kulturális kapcsolatokat és identitáskérdéseket tematizáló fejezet első írása Verók Attilától származik, aki a hallei Franckesche Stiftungen könyvtárában a 90-es években elkezdődött nagy projektnek, a hungarikaanyag felmérésének eddigi eredményeit összegzi. Ezzel kapcsolatos részpublicációk már megjelentek, de a sokrétű dokumentumegyüttes (portrék, térképek, látképek, könyvek) katalogizálása és feldolgozása még várát

magára; ezt segítené elő magának a gyűjteménynek a teljes digitalizálása.

Wolfgang Müller-Funk Friedrich Schlegelről szóló írása egy olyan kutatási projekt része, melynek során két vezető kutató, Wendelin Schmidt-Dengler és Edith Sauer – utóbbinak szenteli írását a szerző – sajnálatos módon eltávoztak az élők sorából. Müller-Funk az 1808-ban frissen katolizált Schlegel irattörédekeiből rekonstruálja a napóleoni háborúk miatt 1808 augusztusától decemberéig Pesten és Budán élő nagy romantikus író és filozófus elképzeléseit az Osztrák Királyság és Európa újarendezéséről és benne Magyarország sorsáról. Megemlíthető, hogy Schlegelt foglalkoztatta a magyarok eredete, de a magyar nyelv szerkezete nem nyerte meg tetszését.

Király Edit Johann Georg Kohl Duna-menti utazásainak tapasztalatait összefoglaló könyvének két megjelent variánsát (1842 és 1854) teszi vizsgálatá tárgyává. A dunai gőzhajózás megindulása után egyre-másra megjelenő útleírásoktól abban tér el Kohl műve, hogy ő nem a folyó mellett lévő városok, tájak műemlékeivel, természeti szépségével foglalkozik, hanem az emberekkel, az ő mentalitásukkal; nála a folyó nem apropó a múltba való visszatekintésre, hanem a nemzetek közti, a jövőbe mutató összekötő kapocs.

A különböző identitáshelyzeteket vizsgáló fejezetben Szilágyi Márton szociolingvisztikai tanulmányában rekonstruálja Kazinczy „Fogságom naplója” alapján a Martinovics-szövetkezés elitélt és kivégzett résztvevőinek utolsó beszélgetéseit, illetve non verbális megnyilvánulásait (fűtyülés); előbbieket a kor Magyarországon lehettek társadalmi hovatartozástól függően latin, német, francia és magyar nyelvűek.

Varga Péter magyarországi születésű zsidók német nyelvű önéletrajzaiból kiindulva summázza azt, hogy a gyermekkor éveit – legyenek azok nagyvárosi vagy vidéki miliőben eltöltötték – a védettség, az idill képeit hordozzák magukban, s az általuk használt német nyelv metanyelvként a magasabb színvonalon álló kulturális közösséghez való tartozás jele.

Peter D. Forgács a Jókai „Szaffi” című novellája nyomán készült, ifj. Johann Strauss által megzenésített „A cigánybáró” című operett librettójának többször átírt, németre fordított és több változatban előadott verziókban közvetített osztrák- és magyarképet veti össze. Arra a következtetésre jut, hogy mindkét népben éltek téves képek a másiktól, mindkettőt eltérő értékek vezérelték, és ezek nehezítették egymás megértését és elfogadását.

A kötet végén kaptak helyet az egyik tematikus csoportba sem besorolható írások. Kovács József László, aki 14 évig a budaörsi helytörténeti múzeumot vezette, a budaörsi német lakosság történetét és szokásait ismerteti – sok esetben kéziratoss források alapján – az 1946-ot, a német lakosság kitelepítését megelőző évszázadokból.

Az első magyar óvoda megteremtőjének, Brunsvik Teréznek, a magyarul soha helyesen meg nem tanuló, de magyar érzelmű grófnőnek az életpályáját mutatja be Lipóczi Sarolta Brunsvik Teréz eddigi kiadatlan naplóit és feljegyzéseit is forrásul felhasználva.

Czibula Katalin egy, a konferencia helyszínéhez, Tatához kötődő kultúrtörténeti érdekességről számol be. A gróf Esterházy Miklós megbízásából építtetett és 1889-ben megnyitott, majd 1913-ban családi okokból lebontásra ítélt tatai kastélyszínházat rekonstruálja dokumentumok alapján. Külön érdekessége még írásának a színháztörténeti vonatkozásokon túl annak az információnak a közkinccsé tétele, hogy az arisztokrata mecénás Gustav Klimttel, az osztrák szecesszió meghatározó festőjével a színházat belülről ábrázoló festményt is készíttetett.

A szerzők legújabb kutatási eredményeit közlétező írások időbelileg igen széles spektrumot fognak át, a 18. századtól a 20. század közepéig terjednek. A város(ok) többnyelvűségét sok szempontból vizsgáló tanulmánykötet a „brémai” sorozattól (Presse und Geschichte – Neue Beiträge) megszokott színvonalon, jól szerkesztve és szép nyomdai kivitelezésben látott napvilágot.

RÓZSA MÁRIA

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Zvara, Edina</i> : Les livres de Pál Ceglédi Szabó, évêque protestant de Transdanubie	293
<i>Ujvári, Hedvig</i> : De <i>Lloyd</i> à <i>Lloyd</i> . La place de <i>Ungarischer Lloyd</i> (1867–1876) dans la presse de langue allemande de Hongrie	319
<i>Kereszty, Orsolya</i> : A l'histoire de l'activité de la revue <i>Femme et Société</i> (1907–1913)	334
<i>Szőnyi, Éva</i> : La bibliothèque nationale de journaux et l'accueil de József Szinnyei dans le Musée	352
<i>Lengyel, András</i> : Un éditeur hongrois de Vienne : Julius Fischer Verlag	360

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szilágyi, Emőke Rita</i> : Johannes de Kupferberg, professeur de l'Academia Istropolitana	375
<i>Monok, István</i> : Quelques remarques de la postérité de l'édition de Nilus de Honter	381
<i>Lengyel, András</i> : Jusqu'à quand, Viktor Chelnokij était-il secrétaire de la rédaction de la revue 'A Hét' (La Semaine)	383
<i>Frivaldszky, János, père</i> : La première collection d'inscriptions romaines, publiée à Ko-lozsvár	385

CHRONIQUES

<i>Buda, Attila</i> : Quelques pensées au sujet de la bibliographie de presse de Lidia Wendelin, Mme Ferenczy et d'un groupe de source spécial	399
--	-----

REVUE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949 (Souffle. Réponse) Bp. 2009. (<i>Soltész, Márton</i>)	403
Pumprla, Václav: Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16–18 století, Praha, 2010. (<i>Kovács, Eszter</i>)	406
Édition et diffusion de l' <i>Imitation de Jésus-Christ</i> (1460–1800) Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Saint-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011 (<i>Monok, István</i>)	407
Szabó Lilla: L'art du livre hongrois en Slovaquie. 1918–1945. Somorja/Samorin 2011. (<i>Buda, Attila</i>)	410
Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler. Stuttgart, 2011 (<i>Monok, István</i>)	412
Emődi András: Mémoires de la reliure de Nagyvárad de la deuxième moitié du 18e siècle. Nagyvárad, 2011. (<i>Rozsonдай, Marianne</i>)	415

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mkszk@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Zvara Edina</i> : Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei	293
<i>Ujvári Hedvig</i> : Lloydtól Lloydig. Az <i>Ungarischer Lloyd</i> (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében	319
<i>Kereszty Orsolya</i> : <i>A Nő és a Társadalom</i> című folyóirat (1907–1913) működésének történetéhez	334
<i>Szőnyi Éva</i> : Adalékok id. Szinnyei József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban	352
<i>Lengyel András</i> : Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag	360

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szilágyi Emőke Rita</i> : Johannes de Kupferberg, az Academia Istropolitana tanára	375
<i>Monok István</i> : Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez	381
<i>Lengyel András</i> : Meddig volt <i>A Hét</i> segédszerkesztője Cholnoky Viktor?	383
<i>Id. Frivaldszky János</i> : Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény	385

FIGYELŐ

<i>Buda Attila</i> : Néhány gondolat Ferenczyné Wendelin Lídia sajtóbibliográfiájáról és egy speciális forráscsoport kapcsán	399
---	-----

SZEMLE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949. Bp. 2009. Argumentum Kiadó (<i>Soltész Márton</i>)	403
Pumpřla, Václav: Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století. Praha, 2010. Filosofický ústav Akademie věd České republiky kabinet pro klasická studia (<i>Kovács Eszter</i>)	406
Édition et diffusion de l' <i>Imitation de Jésus-Christ</i> (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011. Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte- Geneviève (<i>Monok István</i>)	407
Szabó Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet, 1918–1945. Somorja/Samorin, 2011. Méry Ratio Kiadó (<i>Buda Attila</i>)	410
Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler. Stuttgart, 2011. W. Kohlhammer Verlag (<i>Monok István</i>)	412
Emődi András: Nagyvárad i könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből. Nagyvárad, 2011. Nagyvárad Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó (<i>Rozsondai Marianne</i>)	415

ZVARA EDINA

**Ceglédi Szabó Pál
dunántúli református püspök könyvei***

A wittenbergi egyetemről, mely a reformáció évszázadában a magyarországi peregrinálók legkedveltebb intézménye volt, 1592-ben kitiltották a kriptokálvinizmussal vádolt magyarokat. Miután Wittenberg elvesztette vonzerejét, a tanulni vágyók a pfalzi fejedelemség egyeteme, a heidelbergi universitas felé fordultak.¹ Az itt végzett diákoknak egy igen jelentős, „viszonylag egységes szellemi arculatot mutató értelmiségi” csoportja² tért haza, s állította magát egyháza, patrónusai és a művelődés szolgálatába. E heidelbergi diákok egyike volt Ceglédi Szabó Pál³ pápai lelkész, a dunántúli református egyházkerület püspöke is. Könyveinek egy része hazai (Budapest, Veszprém)⁴ és külföldi gyűjteményekben (Kismarton, Moszkva) ma is megvan. Néhány kötetéről, melyek vagy valamely bibliotékában lappanganak, vagy már nincsenek meg, csak feljegyzéssel rendelkezünk.⁵ Kutatásaim során majd

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ SZABÓ András: *Magyarok Wittenbergben, 1555–1592*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. 2. Szerk.: BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit. Bp. 1993. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 626–638; HELTAI János: *A heidelbergi egyetemjárás, 1591–1621*. In: *Régi és új peregrináció... i. m.* (1. jegyzet) 540–548; HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. Balassi Kiadó, 50–65. /Humanizmus és Reformáció 21./; BALÁZS Mihály–BITSKEY István–ÖTVÖS Péter–VISKOLCZ Noémi: *Peregrináció*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 9. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2009. Balassi Kiadó, 123–131; *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING. Stuttgart, 2006. Steiner/Contubernium 64./

² HELTAI: *i. m.* 1994. (1. jegyzet) 7.

³ A ‘Ceglédi’ helyett a ‘Ceglédi’ névalakot használom, hiszen possessorbejegyzéseiben ő maga is így írta vezetéknevét – igaz, barátai és lelkészársai sokszor a ‘cz’-t alkalmazták.

⁴ Páparól eddig még nem került elő olyan kötet, amelyben szerepel tulajdonosi bejegyzése. Ennek oka az lehet, hogy hagyatékát a korabeli birtokos, az Esterházy-család valamely tagja megvásárolta. L. erről a későbbi fejezetet.

⁵ Hárích János jegyzéke: *Inventarium der bei den PP. Franziskanern in Eisensatdt befindlichen und von der Domäne übernommene und im Schloß Eisenstadt untergebrachte BÜCHERSAMMLUNG. Sog. Franziskanerbibliothek [az utolsó szó áthúzva] Bibliotheca Esterhazyana*. 1937. (Alatta Hárích megjegyzése: *Bis auf die rot gekennzeichneten Bücher 1945 von den Russen verschleppt*.) Mai lelőhelye: Kismartoni Levéltár, Protokoll Nr. 6341. Inventar – Signaturen 14022–15906.

minden fennmaradt könyvét kézbe vehettem, így nemcsak életrajzi adatait tudjuk kiegészíteni, hanem olvasási és könyvhasználati szokásairól is képet kaphatunk.

Élete

A fennmaradt forrásoknak köszönhetően életéről viszonylag sok adattal rendelkezünk.⁶ A dokumentumok közül kiemelkedik Bibliája, melybe saját kezűleg jegyezte fel életrajzi adatait,⁷ s diárium(?)-töredéke.⁸ Nem tudjuk, melyik évben született, de talán 1590 körül. Szülei Ceglédre származhattak, s valószínűleg a török elől menekültek a Felvidékre. Tanulmányait Nagyszombatban, Samarjai Máté János (1585–1652) tanítványaként végezte.⁹ Szegedi Gáspár nagyszombati polgár alumnusaként¹⁰ 1612. október 17-én indult el peregrinációs útjára.¹¹ Marburg ebben az időszakban vált a peregrinálók számára „kiegészítő úticéllá”,¹² s talán ezért is kezdte

⁶ THURY Etele: *Ceglédi Pál dunántúli ref. püspök élete*. = Protestáns Szemle (17.) 1905. 235–248; THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. S. a. r.: KONCSOL László. Pozsony, 1998. Kalligram Kiadó. 335–346. /Csallóközi Kiskönyvtár/; HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1981. OSzK, 269.

⁷ *Bibliorum codex sacer et authenticus, testamenti utriusque veteris et novi, ex Hebrae et Graecae verite, quam proxime ad literam quidem fieri potuit, fidelissime in linguam Latinam translatus...* Francofurti, in off. Andreae Cambiery, 1614. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,519 J/6. – Ceglédi bejegyzései a hátsó kötetstáblán belül találhatóak. Kiadta: SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*. Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSzK, 98–100.

⁸ Kiadta: SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 115–117, 123–124. A diáriumtöredéket kismartoni kutatásaim alkalmával sajnos már nem sikerült megtalálnom.

⁹ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNTZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 357. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 10./; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 1: 337; HORVÁTH József: *Samarjai Máté János (1585–1652)*. = Arrabona – Múzeumi Közlemények 40/1–2. Győr, 2002. 438.

¹⁰ HELTAI: *i. m.* 1994. (1. jegyzet) 36–37; HELTAI János: *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*. = Magyar Könyvszemle (98.) 1982. 119–126; SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. Balassi Kiadó, 216. /Humanizmus és Reformáció 23./ Ceglédi *Theses theologicae de causa efficiente peccati...* (Heidelberg, 1613. RMK. III. 1123) című ajánlásban is megemlékezik jótevőjéről.

¹¹ Ceglédi Bibliájában olvasható: „Anno 1612 17 Octobris Öltöztem az Nemeth ruhában es megh jöven Német országból, 1615. die Martii vöttem ismet ujjonnan ream az Magyar ruhatt.” Vagy ekkor ért német nyelvtérületre, s a szokásoknak megfelelően cserélte át ruháját. Vö. SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 115.

¹² HELTAI: *i. h.* 1993. (1. jegyzet) 541.

egyetemi tanulmányait ebben a városban; novembertől lett az egyetem hallgatója.¹³ Itt tartózkodása idején találkozott Szenci Molnár Alberttel, s Guilelmus Whitaker-kötetének¹⁴ bejegyzése szerint novemberben könyvet is vásárolt.¹⁵ 1613. április 9-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre,¹⁶ s két év után, 1615 márciusában tért vissza.¹⁷ Ebben az időben volt az egyetem hallgatója többek között Sári Orvos Pál,¹⁸ a szintén heidelbergi peregrinus Sári Orvos Mihály öccse.¹⁹ 1613. március 26-án iratkozott be Lövei Pellionis György,²⁰ aki téziszűzetét saját kezűleg ajánlotta Ceglédi Pálnak: „D. Ornatiss(imo) Paulo S. Cegledino d(ono) d(edit) Respondens”,²¹ valamint egy üdvözlő verset is írt neki.²²

A heidelbergi egyetem vezető tanára David Pareus (1548–1622) volt, aki több tanítványával azok hazatérte után is szoros kapcsolatban maradt. Minderről saját és

¹³ NAGY, Jukunda: *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914. Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*. Darmstadt–Marburg, 1974. 248. /Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 27./ „Paulus S. Cegledinus Ungarus”. Az adat Zoványi Jenő közleményében (*A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig.* = Irodalomtörténet [43.] 1955. 344–349) nem szerepel.

¹⁴ „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.” L. a 21. jegyzetet. WHITAKER, Guilelmus: *Opera theologica...* Aureliae Allobrogum, sumpt. Samuelis Crispini, 1610. Mai lelőhelye: Bp. OSzK. Jelzete: 503.949.

¹⁵ „Pauli S. Cegledini 1612, Marpurgi Cattorum exeunte Mense IXbri.”

¹⁶ HELTAI: i. h. 1981. (6. jegyzet) 269.

¹⁷ SZELESTEI: i. h. 1987. (7. jegyzet) 98.

¹⁸ HELTAI: i. h. 1981. (6. jegyzet) 321.

¹⁹ HELTAI: i. h. 1981. (6. jegyzet) 320. Szenci Molnár Alberttel 1600. március 30-án érkeztek meg Heidelbergbe. Sári Orvos Mihály 1600. április 1-jén iratkozott be. Az ő alumnusaként tanult Heidelbergben Prágai András, s rajta kívül is több diák fautora volt.

²⁰ HELTAI: i. h. 1981. (6. jegyzet) 299. Lövei és Ceglédi kapcsolatáról l. FEKETE Csaba: *Pataki rektor adta – pataki lelkész kapta könyv*. = Egyháztörténet 2002. 2. sz. <<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-1615.htm>>

²¹ *Theses theologicae de aeterna Dei praedestinatione quas... in... Heidelbergensi Academia sub praesidio D. Bartholomaei Coppenii... publice defendet Georgius P. Leövei Ungarus. Die XXV. Septemb. Hora locoque consuetis*. Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1613. RMK. III. 7536a (új hungarikum!) (Coll. 10.) Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,289 G/9. (A művet Monok István találta, köszönöm neki az adatot.) A 45 kolligátumot Ceglédi kötetbe össe. A kötetben további ismeretlen hungarikumok találhatók, valamint egy ma már unikumnak számító mű Szenci Molnár Albert házasságáról, amelyet Molnár saját kezűleg ajánlott Ceglédinek: „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.” A műről l. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Oppenheimer nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 336–340. /Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok/ 336–340.

²² 1613. július 13. (RMK. III. 1123); HELTAI: i. h. 1981. (6. jegyzet) 299.

neki írt, fennmaradt levelei tanúskodnak.²³ (Ceglédinek írt vagy tőle kapott levele azonban nem ismeretes.)

Ceglédi a hazatérte után a nagyszombati iskolában egykori tanára, Samarjai Máté János utóda lett.²⁴ Részt vett az 1615-ben tartott újlaki zsinaton, ahol Pálházi Göncz Miklós evangélikus püspök felhívására megpróbálták a két protestáns felekezetet egyesíteni. 1616 novemberének végétől dunaszerdahelyi lelkészként működött.

A református egyházkerületek belső életét szabályozó kánonok külön-külön jöttek létre. Ezek „a világi hatalomhoz fűződő viszonyuk rendezésének, a magyar rendi társadalom jogrendjébe való beilleszkedésüknek is keretétül szolgáltak”²⁵. A Felső-Duna-melléki Egyházkerület számára a törvénygyűjteményt Ceglédi állította össze az 1619-ben Sókon (Nyitra m.) tartott zsinaton kapott megbízás alapján.²⁶ E kánont az 1623-ban évi komjáti zsinaton Samarjai János Máté püspök hirdette ki, majd 1625-ben Pápán nyomtatásban is megjelentették.²⁷

Kanizsai Pálfi János után Ceglédi is vezette egy ideig a Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokollumát.²⁸

Ceglédi dunaszerdahelyi és pápai lelkészsége között Vágsellyén szolgált.²⁹ Erről az időszakáról csak diáriumából³⁰ és egy 2009-ben előkerült Wolfgangus Musculus-kötetben fennmaradt levélből vannak adataink.³¹ A levelet Szenci Csene Péter írta 1620-ban Ceglédinek, akit a megszólításban sellyei lelkésznek nevez: „Reve-

²³ HELTAI János: *David Pareus magyar kapcsolatai*. In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797*. Kiad.: HERNER János. Szeged, 1989. JATE, 13–76. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23./

²⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357; HORVÁTH: 2002. *i. h.* (9. jegyzet) 440.

²⁵ HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*. Bp. 2008. OSZK–Universitas, 209. /Res Libraria II./

²⁶ HORVÁTH: *i. h.* (9. jegyzet) 442; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 414–415.

²⁷ *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticam confessionem amplexae, in Comitatus Mosonien., Posonien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten. et Neogradien. et finitimis praesidiis, a superioribus reguntur: Editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comiathina congregatorum Anno 1623. die 13 Septembris*. Pape, 1625. Bernhardus. RMNy. 1343.

²⁸ SIMON Szilvia: *A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658)*. = Magyar Könyvszemle (122.) 2006. 72–78. Mai lelőhelye: Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Jelzete: Cat. VI. Relig. Tit. III. k./I.

²⁹ Ceglédi sellyei lelkészségét az újabb életrajzi összeállítások nem említik, pedig Szelestei Nagy László 1987-es közleménye óta ismert adat.

³⁰ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 123–124. Uez: SZELESTEI N. László: „János-pohár” – *Hitvita vagy asztali beszélgetés?* In: Uó: *Rekatolizáció és barokk áhítat*. Bp. 2008. METEM, 132. /METEM-könyvek 64./

³¹ MUSCULUS, Wolfgang: *In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii... Editio postrema*. Basileae, 1599. Sebastianus Henricpetri. – Poss. 1. Alberti Molnar 1613. Marpurgi (címlap r.); Emptus ab eodem flo. 2 den. 75 per professorem Paulum Cegledinum Tyrm(aviae) 1615 5 Maij (uo.) Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,843 N/2. A levelet kiadta: ZVARA Edina: *Papok, lelkészek kézíratos imái, levelei az Esterházy-könyvtárból. (Vörösmarti Mihály, Ceglédi Szabó Pál és Szenci Csene Péter írásai.)* = Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2012. 84–92.

rendo Viro Do(mi)no Paulo Czegledi Ecclesiae Sellien(sis) Ministro fideli d. virino, amico honorando”.

Vágsellye a katolikus egyház, s különösen a jezsuiták egyik legfontosabb települése 1589 óta. Két birtokközpontjukban, Znióvárálján és Vágsellyén missziót létesítettek, majd az 1591-ben Znióvárálján alapított kollégiumot 1598-ban Vágsellyére helyezték át.³² Ezekben az években szolgált itt Dobokay Sándor jezsuita teológus, író.³³ 1606-ban egy Vágsellyén maradt licenciátus segítségével egyedülként tartotta a kapcsolatot a magyarországi hívekkel, s tervezte a jezsuiták visszatérését.³⁴ 1607-ben ismét Dobokay irányította a kollégiumot.³⁵ 1602-ben jött létre egy Mária-kongregáció, melynek Forgách Ferenc nyitrai püspök volt a díszelnöke.³⁶ A konverziója következtében elhíresült Vörösmarti Mihály is szolgált Sellyén, miután hazaért Bécsből.³⁷ 1622. május 21-én Pázmány Péter emberei elfoglalták a sellyei templomot. Ceglédit június 4-én kiköltöztették a parókiáról, majd az érsek azt is megtiltotta, hogy Vágsellyén lakjon. Elűzték a városból Szabó Miklósnét és Nagy Vincét is, akik megpróbáltak segíteni neki. Augusztus 11-én Nagy Györgyöt is megbüntették, tömlőbe vetették, mert megtúrte lakásában a lelkészt. Thurzó Szaniszló nádor közben folyamatosan biztatja, írta Ceglédi, hogy „ne gondollyak az fenyegetessel”, „ki ne mennek, hanem inkább persistallyak az isteni szolgálatban helyemben”. Kitoloncolásának az volt az oka, hogy azt prédikálta: „három esztendőre ismet az Templumban praedikallok”.³⁸ „Ezt csak az hamis vadolasok közze számlalom, mert az Isten gondviseleset esztendőkre nem oztom” – írta Ceglédi.³⁹ Augusztus 21-én Pázmány a tanács és a darabontok támogatásával egy jobbágyot helyezett abba a házba, ahol Ceglédi lakott. Az érsek nem engedte meg, hogy Ceglédi fizessen „a lakásért járó jobbágyért”. „A cujus regio, ejus religio (Pázmány

³² MOLNÁR Antal: *A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon*. In: Uő: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp. 2009. L'Harmattan–ELTE TDI Nyitott Könyv, 23. /TDI-könyvek 8./

³³ LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. 1. köt.* Roma, 1978. 655; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 2. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2004. Balassi Kiadó, 213. (LUX Etelka)

³⁴ KRUPPA Tamás: *A Tíz okok megjelenésének hátteréről*. In: BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor: *Tíz okok*. Szerk.: HARGITTAY Emil. A latin szöveget gond.: BÁRCZI Ildikó. Bp. 1994. Universitas, 241.

³⁵ MOLNÁR Antal: *Dobokay Sándor SJ önéletrajzi feljegyzései (1620)*. In: MOLNÁR: *i. m.* 2009. (32. jegyzet) 80.

³⁶ BALÁZS Mihály: *Kolozsvár és Vágsellye. Adalék a Mária kongregációk korai történetéhez*. In: Uő: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Bp. 2006. Balassi Kiadó, 133–143. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8./ Tagjainak névsora: *Jezsuita okmánytár. I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606*. S. a. r.: BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995. 320–322. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34./

³⁷ IPOLYI Arnold: *Vörösmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875; *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 667.

³⁸ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 124.

³⁹ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 124.

fordításában: Akié a fundus, azé a capella) elve szerint nem tűrte el, hogy a jezsuiták birtokán protestáns lelkész működjön.”⁴⁰

Ceglédi a következő években fokozatosan lépkedett felfelé a ranglétrán, egyre nagyobb tisztségeket töltött be. 1626-ban meghívták Pápára lelkésznek,⁴¹ 1627-ben alesperes, 1629-ben már esperes, majd 1631-ben egyházkerületi jegyző.⁴² Az 1641-ben tartott mezőlaki zsinaton új püspököt kellett választani, mert Kanizsai Pálfi János meghalt.⁴³ Az utód Ceglédi Pál lett, akit Samarjai avatott fel. Nyolc évig, haláláig töltötte be ezt a legmagasabb egyházi hivatalt. 1649. augusztus 26-án halt meg.⁴⁴

Magánéletéről legtöbbet a Bibliájába feljegyzett adatokból tudunk.⁴⁵ Apja, Szabó László 1609. november 10-én Komjátiban, anyja, Monos Orsolya 1622. július 25-én Farkasdon halt meg. Testvére, Szabó István Kálmán Szatmár jegyzője volt, s követként részt vett az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen. Ott halt meg március 17-én. Ceglédi 1617. június 12-én vette feleségül Tallósi Vése Katalint. Még vőlegény korában meghalt apósa, Vése Lőrinc, ennek dátumát is feljegyezte.⁴⁶ Első gyermeke Judit, aki 1618. december 23-án született Dunaszerdahelyen, s itt is halt meg 1619. július 19-én. Ugyancsak Szerdahelyen, 1624. augusztus 20-án született István. Róla a többi gyermekhez képest több adattal rendelkezünk. Pécsi Király Imre neki ajánlotta *Abecedarium Latino-Hungaricum* (Pápa, 1630) című művét.⁴⁷ János már Pápán született 1627. július 17-én, s Pathai István püspök keresztelte meg. Még nem töltötte be a negyedik életévét, amikor 1631. május 14-én meghalt. Anna 1629. november 11-én látta meg a napvilágot, Zsuzsanna 1632. október 10-én, Erzsébet pedig 1636. május 1-jén. A szakirodalom említi, hogy Ceglédinek volt egy Panna nevű gyermeke is, ugyanis Thury Etele Ceglédinek tulajdonított egy verset,

⁴⁰ SZELESTEI: i. h. 1987. (7. jegyzet) 99. Az érsek és Vágsellye kapcsolatára l. még: NOVÁK Veronika: *Pázmány Péter és Vágsellye*. In: *Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálzási adataival, 1892–2006*. Szerk.: BEKE Margit. Bp. 2008. Szent István Társulat, 28–30. /Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 4/

⁴¹ Pápai házáról l. LÁSZLÓ Péter: *A nádor-termi Pápa festmény. A pápai Fő tér a 17–18. században*. = Pápa Múzeumi Értesítő. Szerk.: LÁSZLÓ Péter. Pápa, 2004. Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum, 16–18.

⁴² *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴³ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 436; HORVÁTH: i. h. (9. jegyzet) 447; THURY: i. m. 1998. (6. jegyzet) 336–337.

⁴⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴⁵ L. a 7. jegyzetet.

⁴⁶ „Nem áll pörben az halál / Elhordgya az mit talál. A(nn)o (Chris)tj 1616 19 Junii. Hólt megh jegyesömnnek Catanak Attya / Vese Lőrincz Uram Nagy Szegön” (hátsó kötéstáblán belül). MARLORAT, Augustin—FEUGERAY, Gulielmus, stud.: *Thesaurus S. Scripturae propheticae et apostolicae, nominum, verborum, rerum, exemplorum, quae in S. Bibliis continentur, summam complectens, et breviter indicans...* Genevae, excud. Steph. Gamonetus, 1608. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,609 C/1.

⁴⁷ *RMNy*. 1484.

amelynek versfőiben Pannáról olvashatunk:⁴⁸ „Halott énekek. (1a–3b:) Krisztushoz készülök szerelmes szüleim... KZEGLEDI PAL EDES PANNAIAROL”.⁴⁹ Ceglédi nem véletlenül nem említi gyermekei felsorolásakor Pannát, hiszen nem volt ilyen nevű gyermeke. A kézírások ismeretében azt mondhatjuk, hogy az énekeskönyvben lévő Ceglédi Pál egy másik személy, nem az általunk tárgyalt püspök.

Talán Ceglédi Pál unokája lehetett az a Czeglédi János,⁵⁰ akinek az Esterházy-könyvtár öt kötetét őrizte meg.

*Nyomtatásban megjelent művei*⁵¹

Ceglédit íróként az egyháztörténet tartja számon, hiszen ha végigvesszük műveit, csak teológiai jellegű írásai ismertek: rendtartás, a peregrináció ideje alatt kötelezően megjelentetett tézisek és üdvözlő versek.

1) *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticam confessionem amplexae*, in Comitatus Mosonien., Posenien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten. et Neogradien. et finitimis praesidiis, a superioribus reguntur. Editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comiathina congregatorum Anno 1623. die 13 Septembris. Pape, typ. Matthaei Bernhardi, 1625. [96] p. – *RMNy*. 1343, *RMK*. II. 438.

2) *Litterae testimoniales ordinationis sacerdotalis*. Omnibus et singulis Iesu Christi fidelibus... [Pápa, Bernhard, ante 1630.] 1 fol. – *RMNy*. 1447.

3) *De justificationis certitudine, operum necessitate et meritis* 1614. január 22. = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum pars altera...* Heidelberg, 1620. 156–157.

4) *De scripturae sacrae perspicuitate et perfectione* 1613. május 5. = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum pars altera...* Heidelberg, 1620. 86–88.

5) *Theses theologicae de causa efficiente peccati...* sub praesidio D. Bartholomae Coppen... 1613. július 3. Heidelberg, 1613. = *RMK*. III. 1123. Üdvözlő verset írtak hozzá: Sári Orvos Pál, Lövei Pellionis György, Szentgyörgyi Bálint.

6) Üdvözlő verset írt Szentgyörgyi Nagy Bálinthoz. *RMK*. III. 1125, 1613. augusztus 28.

7) Üdvözlő verset írt Lövei Pellionis Györgyhöz. *RMK*. III. 7536a, 1613. szeptember 25. – a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban talált új hungarikum.

8) Üdvözlő verset írt Sári Orvos Pálhoz. *RMK*. III. 7536c, 1613. április 24. – a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban talált új hungarikum.

⁴⁸ THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 345; *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴⁹ *Vegyes kolligátum* (1744) – Kolozsvár, EK Ms 3204. Mf: MTAK A 21/I. és A 220/II. (Pótlás.) In: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840*. Összeáll.: STOLL Béla. 2., jav., bőv. kiad. Bp. 2002. Balassi Kiadó, 210. tétel, 34a–36a.

⁵⁰ Nevét mindig ‘cz’-vel írta.

⁵¹ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 269.

Ceglédi Pálnak szóló ajánlások:

RMK. III. 1421. (Frankfurt, 1628) Domjáni Ferenc ajánlotta neki mint pápai papnak, egyik fautorjának;

RMK. III. 1479. (Franecker, 1632) Szeli György ajánlotta neki mint pápai papnak, egyik fautorjának.

Könyvei

Bibliotékájának⁵² egy része, több más protestáns prédikátor (pl. Kanizsai Pálfi János⁵³) könyveivel együtt az Esterházy-gyűjteménybe került a 17. században. Felmerül a kérdés, hogyan kerültek protestáns lelkészek könyvei egy katolikus főúri család gyűjteményébe. A kérdésre több magyarázat is lehetséges. Ceglédi 1626–1649 között pápai lelkész volt, s itt is halt meg. A pápai uradalom teljes jogú birtokosa 1626-tól az Esterházy-család.⁵⁴ Az egykori katolikus plébánia épületét (9. számú ház), amelyben Ceglédi élt, Esterházy Ferenc 1662. április 1-jén fegyveres erővel foglaltatta el, hogy a már 1660-ban visszavett katolikus templom plébánosa számára lakóhelyet és hivatalt biztosítson. A plébánia melletti 8. számú házat, amelyet a reformátusok használtak, s ahol Kanizsai Pálfi János is lakott, Esterházy László 1649-ben Barcza Györgynek adományozta.⁵⁵ Nagy valószínűséggel ekkor kerülhettek Ceglédi és Pálfi könyvei az Esterházyak könyvtárába. Talán az sem kizárt, hogy az elhunyt lelkészek özvegyei anyagi rászorultságuk okán adták el a könyveket az Esterházy-család valamely tagjának vagy egyik könyvügynökének.⁵⁶ Ha a választ pontosan nem is tudjuk megadni, a lényeg az, hogy az Esterházy-gyűjtemény – amely ma részben Kismartonban, részben pedig Moszkvában van – több személy, köztük Ceglédi Pál könyveit is megőrizte számunkra.

Ceglédi Pálnak 58 kötetéről (232 mű) tudunk. Ezek a kismartoni Esterházy-könyvtárban (21), a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban (23), az Országos Széchényi Könyvtárban (6), valamint a veszprémi Püspöki Könyvtárban (1) vannak, a többi (7) pedig jelenleg nincs meg, csak Hárigh János összeírásából ismert.

⁵² SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 98–100.

⁵³ SZELESTEI NAGY László: *Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök könyvei*. In: *Adalékok... i. m.* (7. jegyzet) 125–126; ZVARA Edina: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*. = Magyar Könyvszemle (126.) 2010. 386–398.

⁵⁴ SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Szerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. Pápa Város Önkormányzata, 136; TÓTH Endre: *A Pápai Református Egyház története*. Pápa, 1941. 68–77; LÁSZLÓ: *i. h.* (41. jegyzet) 16–18.

⁵⁵ LÁSZLÓ: *i. h.* (41. jegyzet) 18.

⁵⁶ MONOK István: *Adalékok az Esterházy-könyvtár történetéhez. A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai*. In: *Eruditio, virtus, constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. 2. Szerk.: IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2011. Debreceni Egyetemi Kiadó, 504–507; MONOK István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvashatósága a XVI–XVII. században*. Bp.–Eger, 2012. Kossuth-Esterházy Károly Főiskola, 135–136. /Kulturális örökség/.

Esterházy Pál 1695-ben készült végrendeletében⁵⁷ a helyi ferencesekre hagyta könyveit, melyeket csak 1756-ban szállítottak át a kolostorba. A kötetek a 20. század első felében visszakerültek a kastély könyvtárába, s 1937-ben Hárich János jegyzéket állított össze róluk.⁵⁸ Hárich ebben az összeírásban az egyes tételek mellett feltüntette az általa fontosnak tartott possessorbejegyzéseket is,⁵⁹ így például az Esterházy-⁶⁰ és a Listi-család tagjaiét,⁶¹ Oláh Miklósét⁶² és Ceglédi Pálét. Ez azonban néha elmaradt, s csak a kötetek kézbevételekor derült ki, hogy több bejegyzéssel kell számolnunk, mint amennyi fel van tüntetve.⁶³

Ceglédinek a könyveihez való ragaszkodása jeleként 53 kötetben van benne a possessorbejegyzése (Pauli S. Cegledini). Amiben nincs benne a tulajdonjegye, azt a kötetben lévő egyéb bejegyzések alapján tulajdonítjuk neki (írásképet ismerve). Általában azt is feljegyezte, mikor és hol vette a könyvet (pl. „1614 Heidelbergae 15 Jan. Const. Thaleri Alb. 18.”); ezek fontos kiegészítések életéhez. Több esetben, könyveinek elülső kötéstábláján kívül super ex librise is szerepel (P. S. C.), általában évszámmal együtt. Könyvszerető emberként odafigyelt könyvei küllemére: a dátum szerint már a vásárlás után bekötötte őket egyszerű pergamenbe vagy vaknyomásos disznóbőrbe.

István nevű fiának négy, János nevű unokájának (?) öt kötetben szerepel tulajdonosi bejegyzése. Egy olyan kötet van, amelyben szerepel mind Ceglédi Pál, mind fia, István bejegyzése:⁶⁴ Basilius Faber: *Thesaurus eruditionis librorum Conradi Gesneri de historia animalium* (Lipsiae, 1605). E kilenc könyv szerzőit és tartalmát tekintve állíthatnánk, hogy a kötetek eredetileg Ceglédi Pál birtokában voltak, de a bejegyzések dátuma ezt több esetben kizárja, vagy pedig jelenleg nincs meg a kötet, így nem vizsgálhatjuk meg, vannak-e benne Ceglédi Páltól származó margináliák vagy egyéb bejegyzések.

A lelkész egyetlen könyvet sem örökölt, bibliotékája saját könyvszeretetének köszönhetően jött létre. A döntő impulzust e téren németországi tanulmányútja adta.

⁵⁷ „*Testamentum Principis Pauli Eszterházy Palatini...*” MOLE 148 NRA Fasc. 353/1. Fol. 40b–41a; Kiad.: MERÉNYI Lajos. = Történelmi Tár (33.) 1911. 598–619.

⁵⁸ L. az 5. lábjegyzetet.

⁵⁹ ZVARA Edina: *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban.* = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 41–71.

⁶⁰ MONOK István–ZVARA Edina: *Esterházy Pál könyvtára.* (Előkészületben A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai sorozatban.)

⁶¹ ZVARA Edina: *A Listi-család tagjainak könyvei.* In: „*Apró cseppekből lesz a zápor*”. Bakoynyi Géza emlékkönyv. Szerk.: HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2008. JGYF, 45–70. /Habent sua fata libelli IV./

⁶² Monok István készíti el Oláh Miklós könyvtárának rekonstrukcióját. A Kismartonban és a Moszkvában lévő összes könyvét kézbe vette, s az érsek kézírása és könyveinek kötése alapján az eddig ismerteken kívül jóval több könyvet tulajdoníthatunk neki.

⁶³ Szelestei Nagy László ezért tudhatott kevesebb Ceglédi-kötetről. Vö. SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 101–121.

⁶⁴ Poss.: 1) Pauli Cegledini 1620 Posonij fl. 2. (címlap r.); 2) Et Filii eius Stephani P. Czegledini mpria (uo.)

A magyar peregrinus diákokhoz hasonlóan ő is több könyvet hozott haza magával. Nagyszerű lehetősége volt arra, hogy válogasson a német városok, leginkább Heidelberg könyvpiacán. Ma ismert könyveinek jelentős része vagy a peregrinációt közvetlenül megelőző években, vagy az ottani évek alatt jelent meg. Ez beszédes bizonyíték arra, hogy egy tanulmányút milyen jelentős a könyvtár történetében: ő is ekkor alapozta meg leendő könyvtárát. A bejegyzések szerint egy könyvet Marburgban, legalább 17-et, azaz meglévő köteteinek jelentős hányadát pedig Heidelbergben (1613–1614) vásárolta meg. Mivel később nem járt külföldön, a többi könyvét Magyarországon szerezte be. Itthon is folyamatosan gyarapította gyűjteményét. Az adatok alapján Nagyszombatban 13, Pápán 6, Pozsonyban pedig legalább 4 könyvhöz jutott hozzá.

Könyveinek nagy részét tehát vásárolta, s csak néhányat kapott ajándékba. Gyűjteményének csak kisebb része került később más tulajdonába. Ez alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy könyvei halála után nem sokkal kerültek be az Esterházy-bibliotékába.

A Ceglédi tulajdonában lévő könyvek döntő százaléka németországi kiadású (vagy német nyelvterületen jelent meg); ide sorolhatjuk a svájci és az osztrák kiadású könyveket is. Franciaország, Csehország, Hollandia pár százalékkal képviselteti magát. Városok szerint rangsorolva a sorrend: Strasbourg (46 mű), Heidelberg (38), Lipcse (19), Wittenberg (18), Bázeli (13), Frankfurt (8), Köln (8), Mainz (6), Marburg (6), Oppenheim (5). A lista elején állók egyetemi városok, a tudományos élet és a kereskedelem központjai, emellett hagyományosan nagy jelentőségű nyomdászvárosok.

A magyarországi hat nyomdászváros a 17. század első felének jelentős protestáns és katolikus központjai: Csepreg (3), Debrecen (2), Pozsony (2), Bártfa (1), Nagyszombat (1), Pápa (1).

A műveket nyelvileg vizsgálva azt mondhatjuk, hogy leginkább latinul íródtak, emellett van 3 görög, 2 héber–latin és 3 magyar nyelvű munka.

Magyar vonatkozású kiadvány 27 szerepel a gyűjteményben: ezek nagy része azonban magyar diákok külföldön megjelent téziszfüzete, nem pedig szerzői, nyelvi vagy földrajzi hungarikumok. Magyar nyelvű mű három maradt fenn a gyűjteményből: Lethenyei István, Zvonarits György és István egy-egy műve. Ceglédi jegyzeteiből azonban kiderül, hogy biztosan használta Pázmány Péter *Kalauzát* és Bornemisza Péter postillás kötetét/köteteit is.

Ceglédi tehát saját maga vásárolta meg könyveinek nagy részét, de néhány könyvet egykori iskolatársától, barátjától, lelkésztársától kapott ajándékba. Így a könyvek bejegyzői között ott található Szenci Molnár Albert, Kanizsai Pálfi János, Prágai András, Lövei Pellionis György;⁶⁵ továbbá Felső Balázs,⁶⁶ Lengyel Mik-

⁶⁵ ZVARA: *i. h.* 2011. (59. jegyzet) 64. Szenci Molnár Albert baráti viszonyban állt Ceglédivel, kapcsolatukról azonban igen kevés adatunk van. Levelezésük nem ismert. Vö.: SZABÓ András: *Szenci Molnár Albert levelezésének új kiadása*. In: „*mint az gyümölcsös és termett szőlőveszöc...*” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Bp. 2010. OSZK–Balassi Kiadó, 27.

⁶⁶ Az 1617-ben, Pápán megalakult első presbitérium tagja; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 209.

lós,⁶⁷ Séllyei Helyes Mihály,⁶⁸ Vizkeleti János,⁶⁹ Bocsárdi Imre⁷⁰ és a Beythe család három tagja. A Beythék (István és fiai, András és Imre) és Ceglédi Szabó Pál kapcsolatáról igen kevés adat áll rendelkezésünkre. A bejegyzések szerint a családtól 5 kötet került az 1630-as években Ceglédihez: egy Arias Montanus-kolligátum,⁷¹ egy Beda Venerabilis-kötet,⁷² egy Wolfgangus Musculus kommentálta egyháztörténeti kolligátum,⁷³ egy Irenaeus és Cyprianus egyházatyák műveit tartalmazó kötet Erasmus

⁶⁷ 1610-ben a wittenbergi, júliusban a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1612-ben az ürményi zsinaton letette a papi vizsgát. A zsinaton jelenlevő, már katolizált Vörösmarti Mihállyal vitába keveredett. Lengyel Miklóst prédikátor társai, főként Pécseli Király Imre segítette ki. 1619-ben füleki prédikátor. 1626-ban mint szerdahelyi prédikátor Lengyel is katolizált. 1630-ban licenciátusként működött Dunaszerdahelyen. Részt vett az 1630. október 4–5-én, Pázmány Péter által Nagyszombatban tartott zsinaton. 1647-ben Kisbényben volt licenciátus. HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 298; *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése története*. S. a. r.: JANKOVICS József, NYERGES Judit. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 214; Uez: JANKOVICS József: *Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 91–102. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 3./

⁶⁸ 1635-ben a Szentlőrincre összehívott zsinaton nevezték ki a nórápi református egyház lelkészévé, majd 1639-ben Csesznekben szolgált; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 328; *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 580.

⁶⁹ Két személy is szóba jöhet: az egyikük Veszprém vármegyei táblabíró: THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 370; a másik nagyszombati lakos volt. Neki és feleségének egy 14 tételes könyvjegyzéke is ismert. Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. S. a. r.: VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. MTA, 128–129. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13./

⁷⁰ A bécsi Pazmaneum hallgatója (1669), majd szubdiakónus, veszprémi kanonok. Műve: *Divinus Prometheus seu Spiritus sanctus...* Viennae, 1672. RMK. III. 2584. Vö. FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951)*. Bp. 2003. ELTE Levéltára. 103. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8./

⁷¹ ARIAS MONTANUS, Benedictus: *S. Jesu Christi evangelii latina interpretatio, quam ad graeci idiomatis rationem expendebat Bened. Arias Montanus Hispalensis*. Antverpiae, Christoph Plantin, 1571. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) ARIAS MONTANUS, Benedictus–SANTES Pagninus: *Communes et familiares Hebraicae linguae idiotismi, omnibus biblicorum interpretationibus, ac praecipue Latine Santis Pagnini versionis accomodati...* Antverpiae, excud. Christophorus Plantinus, 1572. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,806 N/5.

⁷² *Secundus operum Venerabilis Bedae... tomus in quo... continentur eiusdem commentarii. In Evangelium Marci...* Lutetiae Parisiorum, Badius, 1521. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,881 N/7.

⁷³ *Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae. lib. X. Wolfgango Musculo interprete. Ruffini presbyteri Aquileiensis historiae ecclesiasticae. lib. II. Eusebii Pamphili De vita Constantini, Musculo interprete, lib. V. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete, lib. VII. Theodoriti episcopi Cyri, Joachimo Camerario interprete, lib. V. Hermii Sozomeni Salaminii, Musculo interprete. lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica, eodem interprete. Euagrii Scholastici, eodem interprete, lib. VI. Index memorabilium rerum sub finem additus est copiosissimus.* Basileae, Froben, 1554. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,738 L/7.

kiadásában⁷⁴ és egy Rodolphus Gualterus-féle homília-skötet.⁷⁵ Az Arias Montanus-kötet első tulajdonosa Beythe András és baráti köre („Andreae Beythe et fratrum Christianorum”) volt. A könyvben lévő, ma már alig olvasható másik beírás szerint a humanista filológusok számára nagy becsben tartott művet Beythe András Ceglédire hagyományozta. Ceglédi saját beírása szerint 1630-ban, pápai szolgálata idején került hozzá az opus. Nem kizárt az sem, hogy egyes Beythe-könyvekhez Kanizsai Pálfi Jánoson keresztül jutott. Kanizsai Pálfi, akárcsak Beythe István, Németújváron volt lelkész, s könyvei közül kettőben szerepel Beythe-bejegyzés.⁷⁶ Pálfi talán tőlük kapott ajándékba néhány olyan kötetet, amelyekbe nem írta bele saját possessor-bejegyzését. Az Eusebius-kötet bejegyzése mutatja, hogy Beythe Imre hagyatékából ő is vásárolt,⁷⁷ talán ezen kívül több művet is. Egy kis, de igen szép adalék a család és Ceglédi kapcsolatára az az egyleveles kisnyomtatvány, amely 2010-ben került elő lelkészünk egyik Whitaker-kötetéből.⁷⁸ Ez az eddigi egyetlen kézzelfogható bizonyítéka Johannes Korzenski németújvári nyomdászati tevékenységének.⁷⁹

Ceglédi Pál az a típusú könyvolvasó volt, aki szívesen jegyzetelt, húzott alá saját maga számára fontos, megjegyzendő részeket. Anélkül, hogy túlértékelnék olvasási-jegyzetelési szokásait, érdemesnek tartjuk áttekinteni azokat. Általában latinul írta le megjegyzéseit, de többször magyarul is fűzött rövid kommentárokat az olvasott szöveghez, sőt szavaiból hangulatára is következtethetünk. Bejegyzéseinek több csoportja van: 1) tartalmi kiemelések; 2) az olvasott szöveghez fűzött saját megjegyzései, kiegészítései; 3) az olvasott szövegrész magyar nyelvre fordítása; 4) a könyvben lévő üres oldalakra írt bibliai locusok, szentenciák, idézetek, imádások; 5) saját élete eseményeinek megörökítése.

1) A tartalmi kiemelések rövid, egy- vagy párszavas kis összefoglalásai az olvasott résznek; az ott említett nevet kiírja a margóra, utal egy másik fejezetre, műre. Az utóbbira példa, amikor Antoine Chandieu *Opera theologicájában* („De verbo Dei scripto” fejezet) Ceglédi kiemelte a „quae sunt ad fidem salutemque necessaria” részt,

⁷⁴ IRENAEUS, Sanctus. ERASMUS Roterodamus, Desiderius, emend.: *Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros digestum, in quibus mire retegat et confutat ueterum haereseon impias ac portentosas opiniones...* Basileae, in off. Frobeniana, 1534. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CYPRIANUS, Sanctus. ERASMUS Roterodamus, Desiderius, annot.: *D. Caecilii Cypriani episcopi Carthaginensis ac martyris, universa, quae quidem extare sciuntur, opera... cum accessione libelli Cypriani inscripti, eruditi admodum ac pij, de martyro duplici ad fortunatum...* Coloniae, ex off. Petri Quentel, 1544. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,811 M/6.

⁷⁵ GUALTHERUS, Rodolphus: *Homiliarum in evangelia dominicalia a vigilia nativitatis Domini nostri Iesu Christi, usque ad festum Paschalis. Pars I...* Lugduni Batavorum, s. typ., 1585. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,782 M/4.

⁷⁶ ZVARA: i. h. 2010. (53. jegyzet) 391.

⁷⁷ „Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Cegledini ab Anno 1633. 15. Martij.”

⁷⁸ L. a 14. lábjegyzet.

⁷⁹ A kiadványról I. ZVARA Edina: *Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez.* = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 99–103.

s mellette utalt Pázmány *Kalauzára*: „Ita Vezetője Pazmany. f. 228.”⁸⁰ Ugyanebben a kötetben, az „Ex his Apostoli verbis nos ita concludimus” résznél olvasható: „Az kik által előben adattatott I(sten)n(e)k akarattya csak azoknak irasaban köl minekünk azt föl találunk.” Johann Georg Gross *Theatrum Biblicum*jában⁸¹ a szerző Calvin *Institutió*jára többször utal. Ceglédi, aki jól ismerte a genfi prédikátor fő művét, gondosan odaírta a megfelelő fejezetszámokat.

2) Az olvasott szövegrészhez írt saját megjegyzéseit általában magyarul írta; ezek sokszor egy jó humorérzékű ember képét mutatják:

a) Átírta például a Zvonarits György *Rövid fejelet...* (Csepreg, 1626)⁸² című műve címlapjának a versóján szereplő 1. Joh. 4. v. 1. bibliai locust. Az eredeti szöveg így hangzik: „Serelmesim ne hidgyetec minden léleknek, hanem megprobályatoc á lelkeket, hogy ha Istentül vannac. Mert soc hamis Prophétác jöttec ez világra.” Alatta Ceglédi kézzel írt változata: „Sensus Zvonaritsianus. Szerelmesim ne hidgyetek minden léleknek hanem megh proballyatok a lelkeket hogyha Luthertül vannak. Mert sok Calvinistak jöttek ez világra.”⁸³

b) Zacharias Ursinus *De libro concordiae...* (Neustadii in Palatinatu, 1581) című kötetét is végigjegyzetelte; magyar nyelvű, saját megjegyzései: „Nagy embertelensége az concordistaknak” (191), „Helena. Ezért romol Troja fala” (282), „Illyen az zavaros Georgy deakis” (319), „Vékonyon trágyáztak az ubiquitással elsöben” (344), „Nem razot volt ki az czuklyabol Lutherus minden papistasagot” (405), „Az sövény mellé nyögve horgyák” (405).⁸⁴

c) A Lethenyei István fordította *Tabella synoptica az az, az elvalasztasrol valo articulusnac rövid sommában foglaltatot tablaia...* (Csepreg, 1625)⁸⁵ című kötet címlapján az *Adatot ez tábla mellé ugyan ezen calvinistáknac szörnyü és czodálatos egynehány nevezetes vélekedésec* címrészlet után Ceglédi beszúrta: „mellyeket Szamár Lethenyei nem érthetött.”⁸⁶

⁸⁰ PÁZMÁNY Péter: *Hodoegus. Igazsagra-vezérő kalavz... Nyomtatták... harmadszor most MDCXXXVII. esztendőben*. Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637. (RMNy. 1697) III. Könyv. VII. rész. 4: Második menedék a vétkekre: hogy a jó cselekedetek nem szükségesek az üdvösségre, hanem csak a hit elégséges. 228. fol.

⁸¹ GROSS, Johann Georg: *Theatrum biblicum, ex scriptis theologorum veterum atque recentium, maximam vero partem D. Amandi Polani p. m. concinnatum: quo vindicatio totius Scripturae S. a corruptelis seu falsis interpretationibus piae menti exhibetur...* [Töm. I.] Basileae, sumpt. Ludovici König, 1615. Mai lelőhelye: Budapest, OSzK. Jelzete: 623.537. Tom. 2. Basileae, typ. Joh. Jacobi Genathii, 1618. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,516 J/6.

⁸² RMNy. 1354.

⁸³ A mű egy 19 műből álló kolligátum 17. tagja. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7.

⁸⁴ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,390 H/6.

⁸⁵ RMNy. 1324.

⁸⁶ A mű egy 19 műből álló kolligátum 18. tagja. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7.

d) Martinus Becanus *Libellus de invocatione sanctorum* (Mogintiae, 1617)⁸⁷ című kötetébe a következő megjegyzést írta az olvasottak értelmezése közben: „Hat ekkeppen az elő papistak az halandoktul izenhetnek az meg holt szenteknek.”

3) Fennmaradt könyveinek bejegyzései közt találunk szövegrész-összefoglalásokat és olykor a latin szöveg magyar nyelvű fordítását is. Így például a fentebb említett Ursinus-kötetben: „Az ember christus. Az christus embersege nem egyet teszen”⁸⁸; Friedrich Balduin *Phosphorus veri catholicismi* című művében: „Turcica et Papistica Religio collata.”⁸⁹ Pál apostol Galatákhoz írt leveleinek Beda Venerabilis-féle magyarázatai kapcsán (Paris, 1522)⁹⁰ a keresztény teológia egyik alapvetésén, a hit és/vagy a cselekedet által való megigazulásról gondolkodik: „NB: sokan mongyak(?) hiszem [...] akit az io cselekedetek nélkül üdüöztij. Senkit.” (203. fol. verso).

4) Kiírt bibliai locusai latin és magyar nyelvűek. Ez utóbbiak alkalmat adhatnak arra is, hogy kiderítsük, melyik magyar nyelvű Bibliát használta Ceglédi; ez még akkor is lehetséges, ha emlékezetből jegyezte le őket. (Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy ezek részben saját fordításai.) Fennmaradt könyvei közt egyetlen magyar nyelvű Biblia sincs. Azt viszont bizton állíthatjuk, hogy egy, a 17. század első felében tevékenykedő püspök rendelkezett valamelyik kiadással – még ha tudjuk is, hogy a korban még mindig nagyon kevés volt a megszerezhető példányok száma, s több lelkész úgy gyakorolta hivatását a zsinati határozatok intései ellenére, hogy nem rendelkezett Bibliával. Esetében a *Vízsolvi Biblia* (1590),⁹¹ valamint Szenci Molnár Albert hanaui (1608)⁹² vagy oppenheimi kiadása (1612)⁹³ jöhet szóba. Ez utóbbi kettő valamelyikével Molnár meg is ajándékozhatta barátját, ahogy a *Hymenaeus in nuptias...* (Oppenheim, 1611) kötettel is: „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.”

Sőt, latin nyelvű Bibliájában lévő bejegyzése bizonyíték arra, hogy Káldi György katolikus bibliafordítását⁹⁴ is ismerte. Az előző kötetstábla belsejére ugyanis az *Oktató intése* 15. fejezetéből írta ki a következőt: „Kaldi az Oktató Intesnek §15.⁹⁵ p. 21. editis Biblijs 1626. Pagninusis igaz kereszttyen volt, kinek forditasarol noha azt írja Genebrardus hogy a Vulgata Editio utan az deak forditasok közzül legh job: mind

⁸⁷ BECANUS, Martinus: *De iudice controversiarum, id est, an Scriptura sit index controversiarum, ut volunt adversarii: an potius ecclesia, ut docent catholici...* Moguntiae, ex archityp. Joannis Albini, 1616; BECANUS, Martinus: *Libellus de invocatione sanctorum*. Moguntiae, ex archityp. Joannis Albini, 1617. 40. Mai lelőhelye: Bp. OSzK. Jelzet: 322.802

⁸⁸ *Falsarum assertionum* fejezet, VIII. rész, 270.

⁸⁹ *Caput XLIX. Bellum contra Turcam*. 359. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,640 K/8.

⁹⁰ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,881 N/7.

⁹¹ RMNy. 652.

⁹² RMNy. 971.

⁹³ RMNy. 1037.

⁹⁴ RMNy. 1352.

⁹⁵ A fejezet címe: „Károlyi nem jól fordította a Bibliát, hanem új Bibliát koholt a maga fejétől.”

az által aztis mondgya, hogy nem igen szorgolmatos, hanem fölöttebb fenn heaz es a Grammatikanak a Rabinusok aprolekinak követője.”

Fennmaradt néhány magyar nyelvű imádsága is.⁹⁶ Legfőbb értékük abban rejlik, hogy egy 17. századi lelkész saját kezűleg lejegyzett írásai. E szövegek (feltehetőleg tisztázatok) jól példázzák a korabeli írásmódot: jórészt más az íráskéjük, mint a latin nyelvűeknek; az imádságok végén viszont, amikor már fáradt a szerző keze, olyanná vált az írás, amilyen a latin szövegeiben szokott lenni. Ez alapján azonosíthatóak ezek Ceglédi Pál munkáiként.

A Beda Venerabilis-kötetben lévő papírlapocskákra Ceglédi talán prédikációihoz, írásaihoz készített jegyzeteket. Ezeken ugyanis több latin nyelvű bibliai idézet (a locus pontos megjelölésével) és rövid teológiai feljegyzés olvasható. Ez utóbbiak nagyobb részét latinul, egy-két esetben magyarul írta: „Lutherista Attendens Petrus Bornemisza in majori postilla super illa [...] quae sunt Dei et quae sunt Caesaris Caesaris [!], pag. 767. Soha az Apostolok ostyával nem éltek.” Ezen jegyzet azért is fontos számunkra, mert Bornemisza postillás kötetének⁹⁷ ismeretét bizonyítja.

A papírlapok egyikére a „Mennyből jövök most hozzátok” című református éneket írta le magának, amely egy újabb kéziratoss változata az eddig ismerteknek. (Az *Ajaki graduálban*⁹⁸ is található egy változat, azt Joannes F. Szalkay, az ajaki iskola rektora jegyezte le.)

5) Saját életének eseményeit több könyvébe is feljegyezte latinul és magyarul.⁹⁹ Ebből a szempontból latin nyelvű Bibliája és diáriumtöredéke(?) emelhető ki.¹⁰⁰ Fontos adalékot jelentenek továbbá possessorbejegyzései és a kötetekben maradt kis papírlapok, levelek.

Az Antoine de la Rochel Chandieu *Opera theologicájában* (Heidelberg, 1593) fennmaradt kis papírdarabokon lévő üzenetek végén a „Plebanos. Veresmarti Mihály” aláírás áll, mely alapján két személy jöhet szóba. Az egyik a katolikus hitre tért Vörösmarti Mihály (1572–1645) pozsonyi kanonok, bátai apát;¹⁰¹ a másik Veresmarti P. Mihály (17. sz. közepe–17. század vége) komáromi és pápai lelkész,¹⁰²

⁹⁶ Az imádságok ebben a kötetben találhatóak: DOLIANSSKI, Joannes: *Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc.* Hof, Matthaeus Pfeilschmidt, 1616. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,494 B/8.

⁹⁷ A hivatkozott oldalszámot figyelembe véve egy kötet jöhet szóba: BORNEMISZA Péter: *Negyvedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempteről, typ. Bornemisza, 1578. (RMNy. 422) Ceglédi utalása az *Ördögi kísértetek* fejezetre vonatkozik.

⁹⁸ *A magyar kéziratoss énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája... i. m.* (49. jegyzet) 1011. tétel.

⁹⁹ L. a 7. jegyzetet.

¹⁰⁰ L. e tanulmány Ceglédi Szabó Pál „Élete” című fejezetét.

¹⁰¹ *A Dunántúli Református Egyházkerület... i. m.* (9. jegyzet) 675; IPOLYI: *i. m.* (37. jegyzet) 1–431; *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor... i. m.* (67. jegyzet); MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban.* Bp. 2006. METEM. /METEM-könyvek 56./

¹⁰² *A Dunántúli Református Egyházkerület... i. m.* (9. jegyzet) 675; BOROS István: *A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története.* Pápa, 1901. 6.

akinek könyvei közül több kötet a pápai kollégium könyvtárába került.¹⁰³ A kézírás alapján az előbbi személyről van szó.¹⁰⁴ Kérdés, hogy vajon hogy kerültek ezek a levelek Ceglédihez, az említett kötetbe. Ebben az esetben csak találgatni tudunk, hiszen püspökünk heidelbergi tanulmányai során, 1613-ban vásárolta a könyvet. 1613-ban Vörösmarti már katolikus volt, s Vágsellyén tartózkodott; talán erre utal a „plebanos” aláírás is. Mivel Ceglédi is szolgált Sellyén (igaz, majd egy évtizeddel később), talán itt jutott hozzá a Vörösmarti-levelekhez.

Olvasmányműveltsége

Ceglédi Szabó Pálnak könyvjegyzéke nem ismert, legalábbis eddig nem került elő, fennmaradt kötetei alapján mégis beszélhetünk olvasmányműveltségéről. A hazai és külföldi könyvgyűjteményekből 58 kötetéről tudunk. Mivel ezek egy része kolligátum, így összesen 232 műről beszélhetünk. Olvasmányműveltségét megismerve több művet is hozzávehetünk még könyveihez.

Ceglédi Pál gyakorló lelkész, egyházszervező püspök, tanult prédikátor volt. Bibliotékája is ezt tükrözi, hiszen abban legnagyobb részt vitairatok, beszédgyűjtemények találhatók, melyek a kor legfontosabb, legvitatottabb témáit ölelik fel: az úrvacsora, a szentségek, Krisztus személye, Isten megtestesülése, a hit és a jó cselekedetek viszonya, a pápaság és a római katolikus egyház, a szentek, a szerzetesek, a szerzetesi fogadalom, valamint a jezsuiták kérdése.

Az első vonalbeli, 16. századi nagy reformátorok és egyházszervezők írásai Jean Calvin *Institutio Christianae religionis*án (Strasbourg, 1561)¹⁰⁵ és Martin Luther *Magni illius evangelii de Jesu Christo praeconis, anti-Socinus* (Ambergae, 1614)¹⁰⁶ című írásán kívül nem találhatók meg gyűjteményében – vagy nem maradtak meg.

A századforduló és a 17. század jeles kálvinista képviselői közé tartozó David Pareus (1548–1622) műveinek jelenléte természetesnek mondható. Heidelbergben Ceglédi tanára volt, s az irénikusok legjelentősebb egyéniségének írásai egyébként is igen népszerűek voltak Magyarországon. Ceglédinek így többek között megvolt a katolikusok vezéralakjának, Roberto Bellarminónak (1542–1622) a nézeteit kri-

¹⁰³ BOROS: *i. m.* (102. jegyzet) 19.

¹⁰⁴ Köszönöm Jankovics József és Molnár Antal segítségét.

¹⁰⁵ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,784 M/4.

¹⁰⁶ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,289 G/9.

tizáló háromkötetes Pareus-mű.¹⁰⁷ Ide sorolható még a francia Antoine Chandieu (1534–1591) *Opera theologicája* (Heidelberg, 1593),¹⁰⁸ a svájci Raphael Eglinnek (1559–1622) az *Apokalipszis*ről írott műve,¹⁰⁹ Philippe de Mornay (1549–1623) *De sacra eucharistiája* (Hanovia, 1605),¹¹⁰ Johann Georg Gross (1581–1630) kétkötetes nagy opusa, a *Theatrum biblicum...* (Basileae, 1615–1618),¹¹¹ melyben a Biblia téves értelmezése ellen lép fel. Abraham Scultetus (1566–1624) heidelbergi tanár és udvari prédikátor nemcsak a katolikusok (főleg Bellarmino), hanem a lutheránusok nagy bírálója is volt. Pál apostolnak a rómaiakhoz és a zsidókhoz írt levelei kapcsán összeállított beszédgyűjteménye szintén megvolt Ceglédinek (Heidelbergae, 1619; Francofurti, 1619).¹¹²

Az evangélikus vonalat többek között a wittenbergi teológus, Friedrich Balduin (1575–1627) képviseli Pázmány Péter elleni könyvével (*Phosphorus veri catholicismi*. Witebergae, 1626),¹¹³ melyet 1634-ben Kanizsai Pálfi János adott utódjának, Ceglédinek. Ide tartoznak még annak a kolligátumnak¹¹⁴ a darabjai is (23 mű), amelyben a 16. század végén, 17. század elején élő lutheránus prédikátorok írásai (vitairatok, egyetemi disputációk és gyászbeszéddek) vannak összefűzve. A kötetben találhatóak többek között az orthodox lutheránus vonalhoz tartozó Aegidius Hunniusnak

¹⁰⁷ PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De gratia et libero arbitrio. Libri VI. Quorum duo priores tractant de gratia, quatuor posteriores de libero arbitrio, eiusque cum gratia cooperatione...* Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1614. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,858 D/9; PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De justificatione impii libri V...* Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1615. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,307 A/12; PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... Liber unus de gratia primi Hominis*. Francof., 1612. Heidelbergae, typ. Johan. Lancelloti. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De amissione gratiae et statu peccati libri sex*. Francofurtensis, typ. Johannis Lancelloti, Heidelbergae, 1613. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,859 D/9.

¹⁰⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,518 J/6.

¹⁰⁹ EGLIN, Raphael: *Expressa et solida totius Apocalypsis dominicae Epilysis...* Hanoviae, Thomas Villerianus, 1611. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) EGLIN, Raphael: *Coniecturae halieuticae novae et admirandae...* Francofurti, Conradus Biermann, 1611. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,313 A/12.

¹¹⁰ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,909 E/5.

¹¹¹ L. a 81. lábjegyzetet.

¹¹² SCULTETUS, Abraham; BOCKSTAD, Johann; ECK, Nicolas, stud.: *Concionatorum Heidelbergensium in epistolam ad Romanos concionum ideae...* Heidelbergae, Rosae, Lancellotus, 1619. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SCULTETUS, Abraham; ECK, Nicolas, stud.: *In epistolam ad Hebraeos concionum ideae...* Francofurti, prostant in bibliopolio Jonae Rosae, 1616. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,480 J/3.

¹¹³ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,640 K/8.

¹¹⁴ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,279 G/9.

(1550–1603) a katolikus egyház és a jezsuiták elleni írásai;¹¹⁵ a szász választófejedelem udvari prédikátorának, Matthias Hoë von Höenegnek (1558–1645) Jézusról és az Istenről vallott nézetei a jezsuiták doktrínáival is vitatkozva: *Repetitio sanae doctrinae. De persona Christi...* (Witebergae, 1599), *De incarnato Deo, Domino Jesu Christo...* (Witebergae, 1602); a lipcsei egyházi énekszerző Kornelius Becker (1561–1604) *Analysis psalmi secundij*a (Lipsiae, 1601), a wittenbergi teológiaprofesszor Leonhard Hutternek (1563–1616), aki az „ortodoxok legortodoxabbjaként híresült el”,¹¹⁶ gyászbeszéde a nagy előd halála alkalmából (*Threnologia de vita, rebus gestis, et tristissimo simul ac beatissimo obitu Dn. Aegidii Hunnii...* Witebergae, 1603); s Joachim Wagenitiusnak Hutter elnöklete alatt elhangzott disputációja az Ágostai Hitvallás 17. cikkelyéről (*Disputatio XV. Ex confessionis augustanae articulo XVII. de extremo iudicio...* Witebergae, 1601). E sorba tartozik Martin Chemnitz (1522–1586) *Examen concilii Tridentinij*e (Francofurti, 1606),¹¹⁷ valamint Christoph Herdesianusnak (1523–1585) a Bibliáról és az úrvacsoráról írott műve (*Consensus orthodoxus Sacrae Scripturae et veteris ecclesiae, de sententia et veritate verborum coenae dominicae...* Tiguri, 1605).¹¹⁸

A hazai evangélikus vitapartnerek közül a 16. század második felének emblematikus alakja, Bornemisza Péter (1535–1584) által írt postillás kötetet biztosan olvasta Ceglédi.¹¹⁹ A kortársak közül megtalálhatók könyvei között Lethenyei István (158?–1653) fordításai, köztük a Pareus *Irenicum*ja ellen írtak egy része (*Tabella synoptica az az, az elvalasztasrol valo articulusnac rövid sommában foglaltatot tablaia...* Csepregben, 1625); Zvonarics György (17. sz. első fele) Pécseli Király Imrének adott *Rövid felelete...* (Csepregben, 1626) és Zvonarics Istvánnak (17. sz. első fele) az úrvacsoráról szóló értekezése (Csepregben, 1625), melyet „Papai

¹¹⁵ HUNNIUS, Aegidius: *Examen praefationis, quam Bavarici collocutores protocollo Monachii recuso, nunc auctiorem praefigendam esse putarunt. Ostenditur in hoc examine, quomodo jesuitae in ea praefatione per luculentas calumnias, mendacia, et crimina falsi, legibus humanis et divinis prohibita...* Witebergae, Mullerus, 1602. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) HUNNIUS, Aegidius, praesid.; HOË VON HOENEGG, Matthias, respond.: *Labyrinthus primus papisticus. Hoc est: Disputatio de papatu semetipsum contradictionibus impicante, confundente et iugulante. In articulis de Scriptura Sacra. De persona Christi. De officio Christi. De justificatione. De fide et operibus. De cuius propositionibus, auxiliante Deo...* Witebergae, Mullerus, 1601. – (Coll. 23.) HUNNIUS, Aegidius, not.: *Epistola consolatoria cuiusdam anonymi Pontificii narratoris, qua solatur amicum Augustanum, lugentem sortem Jesuitarum, ob rem infelicitate ab illis Ratisbonae gestam...* Witebergae, typ. M. Georgii Mulleri, 1602. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,279 G/9.

¹¹⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem.* In: „Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk.: HELTAI János, TASI Réka. Miskolc, 2005. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 47.

¹¹⁷ A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 15,108 F/10. Vö.: KECSKEMÉTI: i. h. (116. jegyzet) 47.

¹¹⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,615 K/5.

¹¹⁹ L. a 97. lábjegetet.

Janos [Kanizsai Pálfi János] praedicatorul format Táblanac meg hamissetása ellen” írt.¹²⁰

A katolikus tábor írói között kortárs vagy közel kortárs teológusokat találunk; így a német Justus Calvinust (1570–1606/16), aki nagy hévvel állt ki egyháza mellett, és lépett fel az eretnekek ellen.¹²¹ A dominikánus Johann Andreas Coppenstein (†1638) és a párizsi Pierre Besse (1567–1639) írásait és beszédeit az úrvacsoráról és a szentségekről (Coloniae-Moguntiae, 1615) azért is érdemes külön kiemelni, mert azokban Ceglédi barátja, Prágai András ajánlásai olvashatóak.¹²² Roberto Bellarmino mellett a korszak egyik legnevesebb kontroverzteológusa a jezsuita Martinus Becanus (1563–1624) volt, akinek a szentek megidézéséről írott művét Ceglédi nagy figyelemmel s kritikával olvasta.¹²³ A névsorból nem hiányozhat Pázmány Péter (1570–1637). A magyar katolikus egyházfőtől a *Vindiciae ecclesiasticae...* (Vienna Austriae, 1620) című röpirat¹²⁴ és a *Kalauz*¹²⁵ volt meg a gyűjteményben.

Külön kell szót ejtenünk az egyházatyákról, akiknek ismerete minden felekezet esetében hasonló jelentőségű. A katolikus és a protestáns teológusok, lelkészek is nagy tisztelettel tekintettek rájuk, olvasták írásaikat, hiszen a patrisztika kora még a tiszta, romlatlan korszakot képviselte. Az ókeresztény írók közül – felekezettől függetlenül – Szent Ágoston volt a legnépszerűbb, az ő műveit olvasták, idézték a legtöbbször. Pázmány Péter ugyanúgy kedvvel idézte, mint Bornemisza Péter.¹²⁶ Ennek oka az lehet, hogy életműve gyakorlatilag minden kérdéskört felölel: írt

¹²⁰ A három mű egy 19 művet tartalmazó kötet 17–19. kolligátuma. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7. – RMNy. 1354. – RMNy. 1324. – RMNy. 1326.

¹²¹ CALVINUS, Justus: *Pro sacrosancta catholica romana ecclesia...* Moguntiae, ex off. typ. Joannis Albini, 1602. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CALVINUS, Justus: *De unitate sacrosanctae romanae ecclesiae omnibus amplectenda, epistolarum catholicarum volumen unum. Accessit ex S. Augustino epistola 48. ad Vincentium: et epistola 50. ad Bonifacium, de latitudine ecclesiae Dei, et moderata coercitione haereticorum...* Moguntiae, typ. Joannis Albini, 1602. – (Coll. 3.) CALVINUS, Justus: *Praescriptum adversus haereticos perpetuarum ex S. S. orthodoxis potissimum patribus. Tractatus VI...* Moguntiae, ex off. Joannis Albini, 1602. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,518 B/9.

¹²² Mai lelőhelyük: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,473 B/7. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,029 F/5. ZVARA: i. h. 2011. (59. jegyzet) 67–68.

¹²³ L. a 87. jegyzetet.

¹²⁴ PÁZMÁNY Péter: *Vindiciae ecclesiasticae quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta, diuinis humanisque legibus contraria, ipso jure nulla esse, demonstrantur...* Vienna Austriae, ex off. Wolfgangi Schump, 1620. (Coll. 15.) – RMK. III. 1287. – Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7; BORDA Lajos: *Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kiadásváltozata.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 425–435.

¹²⁵ L. a 80. jegyzetet.

¹²⁶ BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 71–73. /Humanizmus és Reformáció 8./; BITSKEY István: *Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában.* In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. 2. Szerk.: JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit.* Bp.–Szeged, 1998. NMFT–Scriptum, 710–713; BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 224.

a keresztény hitigazságokról, az eretnekek ellen a keresztény hit védelmében, a szabad akaratról, a kegyelemtanról, a papi nőtlenségről. Ceglédinek a 16. században megjelent, Johann Piscator szerkesztette Ágoston-összes volt meg,¹²⁷ amelyet rendszeresen használt a bejegyzések szerint. Ceglédi fennmaradt könyvei között találjuk még az egyháztörténetíró egyházatyákat,¹²⁸ Haimo püspök homiliáit,¹²⁹ Szent Jeromos *Liber psalmorum*át,¹³⁰ továbbá Szent Irenaeus és Cyprianus írásait Erasmus gondos kiadásában.¹³¹

A teológusok, lelkészek hasznos kézikönyve a konkordanciamutató. A 16. századi francia Augustin Marlorat (1506–1562) népszerű munkáját a 17. században is kiadták. Ceglédi Heidelbergben, 1613-ban vette meg az 1608-ban megjelent kiadványt, azaz az egyik legfrissebb edícióval rendelkezett. Nagy haszonnal forgathatta, hiszen tele van aláhúzásaival, jegyzeteivel.¹³²

A teológia témakörén belül a bibliakommentárok az egyházatyák, 16. századi tudós humanisták és protestáns teológusok, reformátorok írásaival vannak jelen. Az előzőekhez tartozik János apostol *Apokalipszisének* Andreas Caesariensis-féle (†637) kommentárja (Heidelberg, 1596)¹³³ a jezsuita kontroverzteológus, Theodor Anton Peltanus (1527–1584) szerkesztésében.

A természettudományt, természetfilozófiát kevés mű képviseli, de azok annál figyelemre méltóbbak. Levinus Lemnius *De miraculis occultis naturae*jának (Köln, 1583)¹³⁴ mind a 16., mind a 17. században számtalan kiadása volt. A Lemnius-írást tartalmazó gyűjteményes kötet második és harmadik darabja Johann von Ewich (1525–1588)¹³⁵ és Hermann Neuwaldt (1550–1611)¹³⁶ műve. Ezen írások, melyek

¹²⁷ AUGUSTINUS, Aurelius; PISCATOR, Johannes, ed.; PESSELIUS, Johannes, coll.: *Epitome omnium operum divi Aurelii Augustini... Per eundem et nunc recens accessit ex eodem Augustine collectus de septem sacrosanctis sacramentis tomus tertius*. Coloniae, ex off. Melchioris Novesiani, 1549. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Pecsét: Zimmer III. Kasten B. Regal 5.

¹²⁸ L. a 73. lábjegyzetet.

¹²⁹ HAIMO, episc. Halberstatensis: *Homiliarum, nunc quinto maiori quam antehac unquam diligentia excusarum, pars hyemalis...* Coloniae, Gottfried Hittorp, 1540. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

¹³⁰ HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, ed.; FELIX Pratensis, ed.; MÜNSTER, Sebastian, ed.; CAMPEN, Jean de, ed.: *Liber psalmorum cum translationibus quatuor, et paraphrasibus duabus*. Argentorati, ex off. Knoblochiana, per Georgium Machaeropoeum, 1545. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,726 C/8.

¹³¹ L. a 74. lábjegyzetet.

¹³² Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,609 C/1.

¹³³ Ceglédi 1613-ban vette Heidelbergben. A könyv sajnos ma már nincs meg. Egykori jelzete: 15,876 N/6.

¹³⁴ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

¹³⁵ EWICH, Johann von: *De sagarum (quas vulgo veneficas appellant) natura, arte viribus et factis: item de notis indiciis quibus agnoscantur...* Bremae, ex off. Theodori Gluichstein, 1584. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

¹³⁶ NEUWALDT, Hermann: *Exegesis purgationis sive examinis sagarum super aquam frigidam proiectarum: in qua refutata opinione Guilhelmi Adolphi Scribonii, de huius purgationis et aliarum similium origine, natura, et veritate agitur: omnibus ad rerum gubernacula sedentibus maxime necessaria...* Helmstadii, excud. Jacobus Lucius, 1584. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

a boszorkányüldözésekkel és az ahhoz kapcsolódó vizsgálatokkal (pl. égetés), bizonyításokkal és különböző próbákkal (pl. az ún. vizes próba) foglalkoznak, a két német orvos fő művének tekinthetők. E témakörhöz tartozik még a neves teológus, herborni tanár Johann Heinrich Alsted (1588–1638) *Methodus admirandorum mathematicorum: complectens novem libros matheseos universae: in quorum 1 Mathematica generalis. 2 Arithmetica. 3 Geometria. 4 Cosmographia. 5 Uranoscopia. 6 Geographia. 7 Optica. 8 Musica. 9 Architectonica...* című kötete (Herbornae Nassoviorum, 1613).¹³⁷ A bejegyzés szerint ezt az első kiadású könyvet Ceglédi peregrinációja idején (1613) vette meg Heidelbergben. Megléte Ceglédi ismereteinek naprakész voltára utal. Conrad Gesner (1516–1565) *De historia animalium* (Lipsiae, 1605) Basilius Faber (1520–1575) kivonatában volt meg Ceglédinek.¹³⁸ A kötet első részében Faber népszerű latin lexikonja található,¹³⁹ melyben szólásgyűjtemények, szentenciák, példabeszédek és különböző történetek segítik a latin nyelv elsajátítását, használatát. A medicát az a 12 kisebb írás és tézis képviseli, amelyek Bázelen és Strasbourgban 1613–1615 között jelentek meg. Néhány cím: *Positiones medicae, de scandalorum medicorum secundo, Χρονωτάτων morborum tertio, Furiarum terrestrium quarta...*; *De morborum differentiis...*; *Centuria conclusionum miscellanearum, ex parte pathologica medicinae depromptarum...*; *Problemata medica: ex anatome, methodo therapeutica, et botanologia deprompta...*

A filozófiát nagyobbrészt ókori klasszikusok képviselik. Arisztotelész (Kr. e. 384–322) az *Ethicorum ad Nicomachum* (Lugduni, 1553)¹⁴⁰ és az *Organon* (Frankfurt, 1592)¹⁴¹ írásaival van jelen. A két mű kiváló grécisták kiadásában jelent meg. Az előbbit Johannes Argyropolus (1416–1486) görög és Donato Acciaoli (1429–1478) itáliai humanista, az utóbbit pedig Giulio Pace (1550–1631) szintén itáliai tudós kommentálta. (Pace nem mellesleg Heidelbergben, ahol jogot tanított 1585–1594 között, áttért a protestáns hitre.) Ide sorolhatjuk azt az 1613-ban megjelent 10 tézist is, amelyeket Daniel Rixinger elnöklete alatt védtek meg a strasbourgi diákok. Ezen írások abban a 47 kolligátumot tartalmazó kötetben vannak, amelyeket Ceglédi köttetett egybe.¹⁴² Ebben további filozófiai disputációk is találhatók a lélekről, a logikáról és a metafizikáról. Egy Cicero-mű jelenléte nem mondható különösebben érdekesnek (*Librorum philosophicorum...* Argentorati, 1574),¹⁴³ az a kötet viszont, amelyben három jeles alexandriai tudós, Philo (Kr. e. 25/10–Kr. u. 40/50),

¹³⁷ A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,587 B/12.

¹³⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,711 L/5.

¹³⁹ FABER, Basilius: *Thesaurus eruditionis scholasticae, sive ratio docendi ac discendi, facili, plana et compendiarie prorsus via...* Lipsiae, typ. Vogeliani, 1605. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,711 L/5.

¹⁴⁰ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,929 E/8.

¹⁴¹ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,507 B/9. A mű népszerűségét az is mutatja, hogy még Pace életében tizenegy alkalommal jelent meg.

¹⁴² Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,511 J/5.

¹⁴³ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,011 F/4.

Athenagoras (II. sz.) és Aeneas Gazaeus (430–486) írásai olvashatók, már annál inkább.¹⁴⁴ Ezen írások ismerete igényességet, mély erudíciót jelent. Mivel a kötet jelenleg nincs meg, sajnos nem tudni, Ceglédi mennyit olvasta, használta. Külön érdekesség, hogy a kötetet Lengyel Miklós 1627-ben ajándékozta Ceglédinek. Lengyel Miklós néven több személyt is találunk a 17. század első felében. A mi esetünkben vagy arról van szó, aki katolizált, vagy a pápai várkapitányról (1620–1631).¹⁴⁵ A filozófiai művek között megtalálható még a középkor nagy skolasztikusa, Thomas Aquinas, a spanyol dominikánus is, Domingo Bañez kiadásában (Venetiis, 1585).¹⁴⁶

A historikus anyag gyakorlatilag hiányzik, a meglévő könyvek között egyetlen egyháztörténeti kötetet találunk. A hét neves 3–6. századi ókeresztény író, egyházatyja – Eusebius Caesariensis, Rufinus, Socrates Scholasticus, Theodoretus Cyrrensis, Salaminius Hermias Sozomenus, Theodorus Anagnosta és Evagrius Scholasticus – műve Wolfgangus Musculus és Joachim Camerarius gondos szerkesztésében jelent meg 1554-ben Európa egyik legnívósabb szellemi műhelyében, a bázeli Frobenius nyomdában.¹⁴⁷ A kötet Ceglédi kiemelten fontos könyvei közé tartozik. Egyrészt egy színvonalas kiadásról van szó, másrészt először Beythe István és baráti köre („Sum Stephani Bejthe et amicorum”),¹⁴⁸ majd fia, Beythe Imre birtokolta azt. Az ő hagyatékából vásárolta meg Ceglédi („Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Cegledini ab Anno 1633. 15. Martij”). A könyv mind a két Beythe, mind a pápai lelkész számára fontos volt, végig tele van jegyzeteikkel.

A jogi részhez három református egyházi rendtartás,¹⁴⁹ egy katolikus szertartás-

¹⁴⁴ PHILO, Alexandrinus; GELEN, Sigmund, transl.: *Philonis Iudaei, scriptoris eloquentissimi, ac philosophi summi, lucubrationes quotquot haberi potuerunt... His accessit propter argumenti similitudinem, Athenagoras De mortuorum resurrectione, Petro Nannio interprete: et Aeneas Gazaeus De immortalitate animarum, et corporum resurrectione, Joanne Wolphio interprete: uterque integritati restitutus...* Basileae, Episcopus, 1558. A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,768 C/11.

¹⁴⁵ THURY: i. m. 1998. (6. jegyzet) 370. (A kötet névmutatójában Tóthi Lengyel Miklós néven szerepel, de az ott felsorolt oldalszámok a heidelbergi peregrinus, konvertált Lengyel Miklóssal is keverednek. Nem valószínű, hogy a két személy ugyanaz lett volna.) L. még a 67. jegyzetet.

¹⁴⁶ A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 15,121 F/11.

¹⁴⁷ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,738 L/7.

¹⁴⁸ Vö.: MONOK István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum.” Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Humanizmus és gratuláció.* Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Bp. 2009. Balassi, 266–276.

¹⁴⁹ GÖNCZI György: *De disciplina ecclesiastica, seu gubernationis ecclesiasticae legitima forma...* Debreceni, Czaktornyai, 1591. – RMNy: 657. – *Articuli ex verbo Dei, et lege naturae compositi, ad conservandam politiam ecclesiasticam, et confirmandam vitam christianam in omnibus ordinibus necessariam...* Debreceni, s. typ., 1591. – RMNy: 657. – Ceglédi SZABÓ Pál, ed.: *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticae confessionem amplexae...* Pape, typ. Matthaei Bernhardi, 1625. – RMNy: 1343.

könyv¹⁵⁰ és egy katolikus zsinati határozat¹⁵¹ sorolható Ceglédi gyűjteményéből. Ezek munkájához és püspöki feladataihoz egyaránt szükségesek voltak.

A lelkészek, prédikátorok bibliotékáinak jellegét a teológiai anyag határozta meg. Ezen könyvanyagot tekintve Ceglédi Szabó Pál gyűjteményét modernnek, ismereteit naprakésznek tekinthetjük,¹⁵² hiszen azok szerzői döntő többségében lelkészünk kortársai vagy közel kortársai voltak. Életrajzából és possessorbejegyzéseiből tudjuk, hogy – mint a korban más tudósoknak, prédikátoroknak – neki is külföldi tanulmányútja, egyetemi évei jelentették a nagy lehetőséget a könyvek beszerzésére. Ceglédi igényességét mutatja, hogy sokszor nem az akkor még olcsón megszerezhető, régi kiadását vette meg egy, a korábbi századokban megjelent műnek, hanem a legújabb kiadást. Egyetemi városát, Heidelberget (és egész Európát) lázban tartó, ott tanító tanárainak (kiemelten David Pareusnak), s a mellettük vagy velük vitázó protestáns és katolikus szerzőknek a műveit részesítette előnyben. Hazatérve, lelkészként, majd püspökként szolgálva egyházát, igyekezett továbbra is naprakész lenni a teológiai vitákban. Anyagi és vásárlási lehetőségei – gondoljunk csak a korabeli könyvkereskedelem szűkös voltára¹⁵³ – ugyan korlátozottabbak voltak, de viszonylag rendszeresen vásárolhatott például a pozsonyi és a nagyszombati könyvpiacon vagy lelkészársai hagyatékából, s barátai is adtak neki, hagyományoztak rá egy-egy kötetet.

Külön gyűjtötte s nagy becsben tartotta a téziszfüzeteket is, hiszen ezekből közel 200 (!) darab volt meg neki. Ezek a kisnyomtatványok nemcsak az egyes tudományterületek, hanem az adott egyetem és a nyomdászat történet számára is rendkívül fontos dokumentumok. Kis példányszámuk miatt több kiadványból ma már alig maradt fenn egy-egy darab. Így a Ceglédi által összeállított kolligátumkötetek is őriznek olyan műveket, amelyek ma már unikumnak számítanak, s a magyar művelődéstörténet számára is igen becsesek.

Könyveit rendszeresen olvasó, bibliofil ember volt, aki olvasmányaival, tudásával felvértezve meggyőzően prédikálta felekezete hittételeit.

¹⁵⁰ *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, et alijs quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, et alij curati, in Dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur...* Tirnaviae, s. typ., 1583. – RMNy. 528.

¹⁵¹ *Decreta et sanctiones synodi provincialis, ab... Francisco Forgacz de Ghimes...* Posonii, in Aula Archiepiscopala, 1611. – RMNy. 1023.

¹⁵² A kérdésről l. MONOK István: *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben?* In: *Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai.* Szerk.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2010. EKE, 16–29.

¹⁵³ PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig.* In: V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó, 302–309; KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. Balassi Kiadó, 65–82.

Czeglédi István könyvei

Czeglédi Pál fiának, Istvánnak – aki családi nevét már ‘cz’-vel írta – három (vagy négy) könyvét ismerjük possessorbejegyzései alapján. A Basilius Faber-kolligátum (*Thesaurus eruditionis scholasticae* és *Epitome quatuor librorum Conradi Gesneri de historia animalium*. Lipsiae, 1605) az egyetlen, amelyben az apa és fia neve is szerepel.¹⁵⁴ Apjái lehetett az Alsted-kolligátum – *Physica harmonica...* (Herbornae Nassoviorum, 1616) és a *Metaphysica tribus libris tractata...* (Herbornae Nassoviorum, 1622)¹⁵⁵ –, hiszen tudjuk, hogy a gyulafehérvári professzor *Methodus admirandorum mathematicorum*¹⁵⁶ a birtokában volt. A harmadik kötet szintén egy kolligátum,¹⁵⁷ amelyben a neves velencei nyomdász, Aldus Manutius *Purae elegantes, et copiosae latinae linguae phrases...* című munkája (Coloniae, 1597) és Erasmus barátjának, Thierry Morelnek (Morellus) legfontosabb írása, az *Enchiridion ad verborum copiam* található (Coloniae Agrippinae, 1560). A bejegyzés szerint ezt a kötetet Czeglédi István saját maga vette: „Sum Possessor verus Stephanus P. Czeglédi Emptus d. 40. [1642]”.

Zacharias Ursinus *Corpus doctrinae orthodoxae*jának (Heidelbergae, 1616)¹⁵⁸ bejegyzése szerint a könyvet 1617-ben vette Czeglédi István. Ez az István azonban nem lehet püspökünk fia, hiszen ő 1624-ben született. A másik lehetőség, hogy Hárích János félreolvasta a dátumot; ezt azonban nem lehet kideríteni, a könyv ugyanis már nincs meg.

Czeglédi János könyvei

Mint fentebb említettük, Czeglédi János talán Czeglédi Pál unokája lehetett. Öt kötetben szerepel possessorbejegyzése. A könyvekben csak az ő tulajdonosi bejegyzése olvasható, illetve három esetben a vásárlás dátumára utaló évszám is (1659, 1660, 1662). Két kötet a római klasszikusok gyűjteménye. Az elsőben két Cicero-mű van: *De oratore...* és *De perfecto oratore ad M. Brutum...* (Coloniae Agrippinae, 1578)¹⁵⁹; a másodikban pedig Terentius Afer komédiái Aelius Donatus kommentárjával (Venetiis, 1567),¹⁶⁰ Justinianus joggyűjteménye, a *Digestorum seu Pandectarum Juris Caesarei...* (Paris, 1527),¹⁶¹ Irenaeus egyházatya traktátusa Erasmus kiadásában (*Opus eruditissimum [...] in quinque libros digestum, in quibus mire reteggit et confutat*

¹⁵⁴ „Pauli Cegledini 1620 Posonij fl. 2.” „Et Filii eius Stephani P. Czeglédini”.

¹⁵⁵ A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,337 B/1. Hárích János feljegyzése szerint: Poss.: „Steph(ani) Cegledi.”

¹⁵⁶ L. a 137. lábjegyzetet.

¹⁵⁷ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,002 F/3.

¹⁵⁸ Egykori jelzete: 14,327 A/13.

¹⁵⁹ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,065 F/7.

¹⁶⁰ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,728 L/7.

¹⁶¹ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: -.

veterum haereseon impias portentosas opiniones... Parisiis, 1563)¹⁶² és a „portugál Arisztotelész”, a jezsuita Pedro de Fonseca *Institutionum dialecticarum...* (Ingolstadt, 1595)¹⁶³ című munkája.

* * *

Református lelkész- és püspöksaihoz hasonlóan Ceglédi Szabó Pálnak sem maradt fenn könyvjegyzéke.¹⁶⁴ A néhány ismert inventárium mindegyike arról tanúskodik, hogy tulajdonosaik gyűjteménye szinte mind nagyobb volt Ceglédiénél. Miskolczi Csulyak István esperesnek 400,¹⁶⁵ id. Geleji Katona István erdélyi püspöknek 160,¹⁶⁶ Albensis Nagy János marosvásárhelyi lelkésznek 108,¹⁶⁷ Demétei András lelkésznek pedig 74 kötetes könyvtára volt.¹⁶⁸ Beythe Istvánnak s fiainak, Imrének és Andrásnak, valamint Kanizsai Pálfi Jánosnak nem ismert a könyvjegyzéke, egykori könyvtáruk egyes darabjai azonban fennmaradtak. Az előbbieknél nagyobbbrészt a németújvári ferences kolostor könyvtárában¹⁶⁹ és az Esterházyak gyűjteményeiben (összesen kb. 220 kötet), Pálfinak pedig szintén az Esterházyaknál és elszórtan más hazai és külföldi gyűjteményekben találhatóak (kb. 30 kötet).¹⁷⁰ Gyaníthatóan Ceglédinek is nagyobb bibliotékája lehetett, hiszen még ha csak a magyarországi szerzőket vagy a magyar nyelvű műveket tekintjük, akkor is igen nagy a hiátus.¹⁷¹ Összetételét, különösen a teológiát tekintve azonban Ceglédi gyűjteménye kiemelkedik a többi közül. A korszak vitáiban való jártassága, disputációs gyűjteményei és a humanista erudíciót jelző művei alapján korának magasan képzett emberei közé sorolhatjuk. Amikor csak megengedhette magának, könyveket vásárolt, amelyekre nagy gondot fordított: bekötötte őket, rányomatta nevének kezdőbetűit, s megbecsülése jeléül nevének kívül olykor leírta: „posteritatisque dilectae”.

¹⁶² Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,271 A/10.

¹⁶³ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,498 B/8.

¹⁶⁴ MADAS Edít-MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 168–169.

¹⁶⁵ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (69. jegyzet) 61–78.

¹⁶⁶ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Végyes források*. S. a. r.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szerk.: MONOK István. Szeged. 1994 [1995]. Scriptum, 3–8. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./

¹⁶⁷ *Erdélyi könyvesházak... i. m.* (166. jegyzet) 9–12.

¹⁶⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (69. jegyzet) 180–182.

¹⁶⁹ TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. Manuscript; MONOK István: *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSZK, 87–104. ZVARA: i. h. 2011. (59. jegyzet) 51–55.

¹⁷⁰ ZVARA: i. h. 2010. (53. jegyzet) 386–398.

¹⁷¹ HELTAI: i. m. 2008. (25. jegyzet); HELTAI János: *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655)*. In: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek...” i. m.* (116. jegyzet) 115–174.

EDINA ZVARA

Les livres de Pál Ceglédi Szabó, évêque protestant de Transdanubie

Pál Ceglédi Szabó, après ses études, poursuivies aux universités de Marburg et de Heidelberg, rentré en Hongrie, est devenu pasteur protestant à Pápa, plus tard évêque de Transdanubie. Pour le moment nous connaissons 58 volumes (232 ouvrages) parmi ses livres, dont la majeure partie a été remise à la bibliothèque de la famille catholique Esterházy. (Les volumes se trouvent actuellement à Kismarton et à Moscou.) Ceglédi Szabó avait fondé sa bibliothèque pendant ses années de pérégrination. Sa collection, quant aux nombres des volumes, ne peut être qualifiée de très grande, mais dans son contenu, représente une personne experte dans les discussions de confession de l'époque. Parmi les possesseurs antérieurs des livres on peut trouver les personnages connus de l'histoire de civilisation et ecclésiastique, comme István Beythe, János Kanizsai Pálfi, András Prágai et Albert Molnár Szenci. Les notes qu'il avait fait dans ses livres pendant leur lecture, donnent des contributions importants, jusqu'ici inconnues à sa culture de lecture et à sa biographie. Examinant ses livres, on peut retrouver des hungaricas jusqu'ici inconnus.

UJVÁRI HEDVIG

Lloydtól Lloydig

*Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye
a magyarországi német nyelvű sajtó történetében*

Lloydtól Lloydig

Az *Ungarischer Lloyd* története keretes szerkezetet alkot: a *Pester Lloyd*-ból szakadt ki, majd oda is tért vissza. Deutsch Antal,¹ a *Pester Lloyd* munkatársa így emlékszik vissza erre az időszakra:

„Ebben az évben [1867-ben] a szerkesztőség és a hírlapbizottság között ellentétek merültek fel, melyek szakításra vezettek. A szerkesztőség a kiadóhivatal egész személyzetével együtt kilépett a társulat kötelékéből és önálló lapot alapított, mely az év vége felé »Ungarischer Lloyd« cím alatt jelent meg. A hírlapbizottság a szerkesztőség és a kiadóhivatal küszöbön álló kilépéséről idejekorán értesült: intézkedéseivel súlyos válságnak vette végét és a »Pester Lloyd« további fennállását biztosította. [...] A lap fényesen emelkedett; versenytársait mind elhagyta. Az 1867-ben alapított »Ungarischer Lloyd«, bár jelentékeny anyagi eszközök fölött rendelkezett, kénytelen volt vitorlált végleg bevonni. Az 1876-ban létrejött szerződés értelmében az »Ungarischer Lloyd« megszűnt és előfizetőit a »Pester Lloyd« vette át. Az »Ungarischer Lloyd«-nak a szerződés aláírásakor 1343 előfizetője volt.”²

A *Pester Lloyd*-on belüli személyi változások 1866-ban kezdődtek a főszerkesztő, Weisz János³ kiválásával. Utóda Dr. Rothfeld Sámuel⁴ lett, aki 1867 végéig állt az újság élén. A lapban azonban mindvégig a felelős szerkesztő nevét tüntették fel; ezt a feladatot a kezdetektől, 1854-től Weizskircher Károly⁵ látta el 1867. decem-

¹ Deutsch Antal (1848–1920) 1870 óta volt tagja a *Pester Lloyd* szerkesztőségének, annak nemzetgazdasági rovatát („Volkswirtschaftlicher Theil”) szerkesztette 1909-ig. Gazdaságtörténeti munkát is publikált *Ungarns Finanzen und Volkswirtschaft 1867–1892* címmel (Bp. 1892). Magyar lapok, így a *Nemzetgazdasági Szemle*, valamint a párizsi *Marché financier* című évkönyv is lehozta írásait.

² DEUTSCH Antal: *A „Pester Lloyd”*. = Ország-Világ 1903. április 26. 17. sz. 328–330. (Helyesírás az eredeti szöveg szerint.) L. még [DEUTSCH, Anton]: *Der »Pester Lloyd«*. In: *Die Pester Lloyd-Gesellschaft. 1853–1903*. Bp. 1903, 168–169, 175.

³ A bécsi egyetem orvosi karán végzett Weisz János (?–1900) volt a *Pester Lloyd* első (fő)szerkesztője. Testvére, Weisz Bernát (1800–1888) állt a Lloyd-társaság hírlapbizottságának élén, az ő hívására vállalta a feladatot. A pesti állás megszűnésével huzamosabb ideig élt Firenzében, illetve Lipcsében, s több szócikket írt a Brockhaus-féle lexikonba.

⁴ Rothfeld Sámuel (1830–1896) a szabadságharc után több évig a bécsi *Morgenpost*-nál dolgozott, innen került a *Pester Lloyd*-hoz, majd a saját alapítású *Ungarischer Lloyd*-hoz.

⁵ Weizskircher Károly (1821–1883) 1854-től volt a Pesti Lloyd-társulat titkára, majd az általuk kiadott napilap szerkesztője. Az ő pályája is az *Ungarischer Lloyd*-nál folytatódott.

ber 8-ig.⁶ Az impresszumadatok szerint ez a feladatköre az *Ungarischer Lloyd*nál sem változott, de itt már tulajdonosként is jegyezte a lapot Rothfelddel.⁷ Az újságot a Légrády Testvérek pesti nyomdájában⁸ állították elő, az expedíció a Zweiadlergasse (Két sas utca) 14.-ben történt.⁹ Az első lapszám 1867. december 25-én jelent meg.

A lapszerkesztők szándékáról, az újságírói célkitűzésekről nem sokat tudunk meg az első számban közölt „Unser Standpunkt” címet viselő, szignó nélküli írásból. Annál gazdagabb forrásnak bizonyult azonban a véletlenszerűen kézbe vett *Die Fackel* című, Pesten Boldini Robert¹⁰ által jegyzett humorisztikus néplap. Két héttel az első lapszám megjelenése előtt „Ungarischer Lloyd” című rövid írásában arról számol be, hogy január 1-jétől Weizskircher Károly vezetésével a *Pester Lloyd* teljes személyzete egy független, szabadelvű orgánumot jelentet meg. Utal a szerkesztők és a hírlapbizottság között feszülő ellentétekre, melyeket elsősorban a kereskedői szemlélet és a lapkészítők elvek összeegyeztethetlensége indukált.¹¹ Ugyanennek a számnak a hirdetésmellékletében egy másfél oldalas írás olvasható „An die geehrten Abonnenten des »Pester Lloyd!«” címmel, amelyben Weizskircher részletesen ír a lapszerkesztők szándékairól.¹² A lapkészítők múltbeli érdemeinek hangsúlyozása után – szellemi töke, szolidaritás, igazságszeretet, társadalmi érdekképviselő, politikai következetesség, európai szintű lapszerkesztés – elsőként azt emeli ki, hogy az új hírlap olvasói is maradéktalanul számíthatnak a kiterjedt kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági híradásra, amely eddig sem a *Pester Lloyd* Társaságnak, hanem sokkal inkább a hírlapírók és a gazdasági élet szereplői közt kiépített régi és bizalmas kapcsolatrendszernek volt köszönhető. Változatlan marad a politikai rovat és a feuilleton is; továbbra is ápolni kívánják a Lajtán túli irodalmi kapcsolatokat. A tartalmi állandóságon túl a lapformán sem terveznek változtatni. Az előfizetők díjak várhatóan kedvezőbben fognak alakulni, mivel a lapeladásból származó nyereség felől nem

⁶ Részletesen I. UJVÁRI, Hedvig: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 189–203.

⁷ Bár a lap a felelős szerkesztő nevét tüntette fel, a főszerkesztő Rothfeld lehetett. Ilyen minőségében írt alá egy cikket 1869-ben: „S. Rothfeld. Eigenthümer u. Chefredakteur des „Ung. Lloyd”. = Ungarischer Lloyd 1869. július 30. 175. sz. 3. A továbbiakban az *Ungarischer Lloyd* jelölése: UL., az esti lapszámé UL. (A.) dátum, oldalszám.

⁸ A nyomda 1863-ban a Váci utcából a lipótvárosi Két sas utca 24.-be költözött; ma a Sas és az Arany János utca sarka. Vö. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpályák*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1991. 47. /Irodalomtörténeti Füzetek 122./

⁹ A Két sas utca 14.-et is Légrádyék bérelték. Az *Ellenőr* kiadóhivatala és szerkesztősége is itt kapott helyet. 1871 nyarán költöztek át a Nádor utca 6.-ba. Vö. KÚTFALVI: i. m. (8. jegyzet) 49–50.

¹⁰ Boldini Robert (1830–1876) nyomdatulajdonos és szerkesztő Budapesten. A *Pester Komet* és *Styx* című német élapoknak volt tulajdonos-kiadója és főmunkatársa, szerkesztette továbbá a *Bazar* és a *Kometen Kalender* című német naptárakat. A *Die Fackel* 1866–1874 között jelent meg hetente, s a humoros íráskor mellett szépirodalmat is közölt.

¹¹ *Ungarischer Lloyd*. = *Die Fackel* 1867. december 11. 34. sz. 1. Hasonló mondanivalót fogalmaz meg egy későbbi cikkében is. L. *Der „Ungarische Lloyd” erscheint in diesem Monate gratis!* = *Die Fackel* 1867. december 23. 35. sz. 2.

¹² *Inseraten-Beilage zur „Fackel”* Nr. 34.

egy társaság dönt, így annak jelentős részét a lapkészítők az olvasók javára tudják fordítani. Ugyanebből a meggondolásból az újság terjedelmét – elsősorban a szórakoztató, a politikai és a kereskedelmi részt – is növelni fogják. Szándékuk szerint a korábbinál többet akarnak foglalkozni mezőgazdasági, ipari, főleg malomipari kérdésekkel, valamint a vasút ügyével.¹³

A lapszerkesztők múltbeli publicisztikai tevékenységére, valamint az olvasókkal kialakított bizalmi viszonyra hivatkozva a felhívás elveti egy részletes újságírói program megfogalmazásának szükségességét. Legfontosabb elvként egy minden irányba független lap létrehozását fogalmazza meg, „szent akaratnak” pedig az eddigi politikai hagyományok folytatását nevezi. Hírlapírói magatartásuk alappilléreit továbbra is a szabadság, a haladás és a jog képezi, erkölcsi irányítúként pedig saját meggyőződésük és lelkiismeretük szolgál.

A Pester Lloyd Társasággal történt szakítás okait nem kívánják részletezni, de az általuk kiadott lapra, a *Pester Lloyd*ra mint saját alkotásukra tekintenek, így annak szellemiségét teljes mértékben át kívánják emelni saját lapjukba, az *Ungarischer Lloyd*ba. Egyben bíznak olvasóik értékítéletében és előítélet-mentességében, miszerint képesek lesznek az eddigi megszokott nevet és a régi-új tartalmat külön kezelni. Valójában nem új lappal állnak olvasóik elé: a *Pester Lloyd* egyszerűen csak névváltozáson esik át, és tevékenységét *Ungarischer Lloyd*ként folytatja.

Az *Ungarischer Lloyd* tíz évfolyamot ért meg, naponta kétszer jelent meg reggeli és esti kiadásban.¹⁴ A kezdetektől fogva jelentkezett mezőgazdasági és ipari mellék-lappal is.¹⁵ Kiállításában, tagolásában a politikai napilapok hagyományait folytatta, bár a rovatbeosztások többször módosultak. A reggeli, négyhasábosra tördelt kiadás terjedelme négy és tíz (számozatlan) oldal között váltakozott. Eleinte rögtön az első oldalra kerültek a bécsi és pesti tőzsdei hírek, táviratok, táblázatok, majd ezt követte a nemzetgazdasági körkép, az egyéb üzleti hírek, kivonatok a *Közlöny*ből, az időjárás- és vízállásjelentés. A *Pester Lloyd* szerkesztői elvei mutatkoztak meg az elmúlt év gazdasági vonatkozásait taglaló többrészes írásokban (Rückblicke auf das Börsenjahr 1867; Rückblicke auf die Handelsverhältnisse des Jahres 1867; majd ugyanígy 1868-ban). 1868 februárjától a vasúti és a közlekedési híradásoknak külön rovatot szenteltek. A vezércikk csak ezt követően, a második oldalon kapott helyet, és ugyancsak itt közölték az „Aus dem Reichstage” rovatban az országgyűlési tudósításokat, valamint az egyéb kül- és belpolitikai híreket. A lap alján, a „vonal alatti részben” kezdődött a tárca, külön „Feuilleton” megnevezéssel, s gyakran a harmadik oldalon vagy a mellékletben folytatódott. A gazdaság és a politika után hozta a lap a táviratokat, a napi aktualitásokat, valamint az érdekességeket. Ugyancsak itt és

¹³ Hirdetésekből, felhívásokból gyakran nevezte magát „politisch-kommerzielles Tageblatt”-nak.

¹⁴ Hétfőnként vagy vasárnaponként nem mindig jelent meg reggeli kiadás.

¹⁵ Ezek a mellékletek gyakran váltogatták a címeiket: *Der Landwirth* 1867–1870, *Gewerbe Zeitung* 1868–1870, *Blätter für Landwirtschaft und Gewerbe* 1871–1872, *Zeitung für Landwirtschaft und Gewerbe* 1873–1875. A lap 1869 végétől előfizetési felhívásaiban említést tesz egy *Victoria* címet viselő divatlapról is, amelyre mint melléklapra hívja fel az olvasók figyelmét.

a mellékletben (amely tízoldalas újság esetében az ötödik oldallal kezdődött) lehetett olvasni friss kinevezésekről, névváltoztatásokról, a színházak műsorairól, egyesületi hírekről, társadalmi eseményekről, az irodalmi és művészeti élet történeteiről, a szerkesztőségnek címzett levelekből; itt közölték a Pesten és Budán elhalálozottak névsorát, a szállóvendégek listáját, valamint a felelős szerkesztő nevét. A negyedik oldal általában hirdetéseknek adott helyet, valamint az impresszumadatok egy részét (tulajdonos, nyomda) is itt közölték. A lapot többoldalny hirdetés zárta.

A lap esti kiadása¹⁶ kisebb formátumban, általában négy oldalon, háromhasábos tördeléssel jelent meg. Távirati hírek, tárca, kisebb hírek és tőzsdei jelentések követték benne egymást. A hazai sajtótermékek közül főleg a *Pesti Napló*, az *Ellenőr*, a *Reform*, a *Magyar Politika*, a *Hon* és a *Középpárt* című lapokból szemlézett. Előfordult, hogy az esti kiadás csak két oldalt tett ki (a tárca ekkor elmaradt), és ehhez társult két oldal mezőgazdasági vagy ipari melléklet. 1869. január közepétől a klasszikus „vonalt alatti rész” eltűnt, és a folytatásos regény a lap 3–4. oldalán kéthasábos szedéssel jelent meg.

A lapstruktúra az újság fennállása során csak egyszer borult fel: 1870-ben, a francia események kapcsán. Ebben az időszakban sok írás jelent meg a hadszínterről („Vom Kriegsschauplatz” címmel), hiszen a lapnak volt saját kiküldött tudósítója, aki részletesen írt Párizs bevételéről, gyakran rajzzal is szemléltetve a hadi eseményeket. Néhány lapszám erejéig eltűntek az első oldalról a gazdasági és tőzsdei hírek, szinte minden oldalt a háborúval kapcsolatos hírek foglaltak el. Ebben az időszakban többször jelent meg különkiadás is „Extra-Blatt des Ungarischen Lloyd” címmel, amely táviratokat tartalmazott.

Ungarischer Lloyd versus Pester Lloyd

A két *Lloyd* egymáshoz való viszonyát Gerd Schubert úgy látja, hogy az *Ungarischer Lloyd* a *Pester Lloyd*-nak valamiféle „lerakata” és „lesoványított verziója” volt.¹⁷ Hipotézise szerint elképzelhető, hogy míg az előbbi inkább a vidék lapjának szánták, addig az ekkor már több mint egy évtizedes hagyományokra visszatekintő orgánusot főként Buda és Pest lakossága olvasta. Vagy azt sem tartja kizártnak, hogy annyi anyag állt rendelkezésre, amennyit egy lap nem tudott lehozni. A politikai tényezőket számba véve arra a feltételezésre jut, hogy a kiegyezéspárti Falk

¹⁶ Az első szám 1867. december 27-én jelent meg.

¹⁷ SCHUBERT, Gerd: *Jules Verne im Ungarischen Lloyd 1867–1876. Bibliographische Notizen und Dokumente aus der deutschsprachigen Jules Verne-Rezeption – oder Kurbeln in Budapest für Wolfgang Thadewald*. 2000. = http://www.epilog.de/Person/S/Schu/Schubert_Gerd_1960.htm.

Miksa¹⁸ vette át a vezető véleményformáló német lap irányítását, míg Weiskircher az új lap élére került.

Mindkét *Lloyd* Deák politikáját támogatta. Különösen szembetűnik ez, ha hozzávesszük a harmadik *Lloyd*ot, a *Neuer Freier Lloyd*ot is, amely a balközeget erősítette. Falk szerkesztői működését azonban már kortársai is árnyaltan ítélték meg:

„Senki sem tagadhatja, hogy a »Pester Lloyd« ügyesen van szerkesztve, s hogy Falk nem csak kitűnő szerkesztő, de jeles journalist is; – azonban az is elvitázhatatlan, hogy a »Pester Lloyd« szerkesztősége elsősorban a saját, azután csak a Deákpárt érdekét tartja szem előtt [...]. A »Pester Lloyd« után mint legtekintélyesebb deákpárti színezetű lap a »Pesti Napló« következik. [...] a kormánykörökkel nincs az az intim összeköttetése, mint német collégájának.”¹⁹

Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] megjegyzése is beszédes: „alkotmányos korszakunkban a magyar kormány és a Deákpárt legtekintélyesebb közlönye – német. De ez sem állandóan esküdözött a zászlóhoz; csak amolyan einjähriger Freiwilliger.”²⁰

A munkatársak és a szerkesztők közül, főleg a tárcarovatot illetően, többen dolgoztak mindkét lapnak, valamint kezdetben mindkét újságot a Légrády Testvéreknél nyomtatták.

Ennek az érvelésnek ellentmondanak az *Ungarischer Lloyd*ban – főleg az indulást követő két évben – olvasható cikkek, melyek a két lap közti feszült viszonyról árulkodnak.²¹ Az új lap küzdött az előfizetőkért, próbálta rávenni a Lloyd Társaságot, hogy az 1868 első negyedévére befizetett prenumerációs díjakat utalja át számukra azon olvasók esetében, akik ezt írásban kérték, majd miután ez nem történt meg, nyílt levélben fenyegetőzött.²² Ezek után az *Ungarischer Lloyd*ban közzétett előfizetői névsor alapján a *Pester Lloyd* levélben kereste meg az érintetteket, hogy írásban nyilatkozzanak aláírásuk hitelessége felől, valamint arról, „hogy a tizenöt éve megjelenő Pester Lloydot, vagy a csak néhány napos Ungarischer Lloydot kívánják-e prenumerálni”. A levél eljutott az új lap szerkesztőségébe is, akik öngólként értékelték az akciót, mivel „a Pester Lloyd most tudatta éppen olvasóival, hogy a jelenlegi felállásban csak »néhány napja« létezik, és azon irodalmi erők, akik évekig

¹⁸ Falk Miksa (1828–1908) már fiatalon, 1843-ban megjelentetett fordításokat és színikritikákat az *Ungar* és a *Spiegel* című lapokban. 1848 Bécsben érte, ahol a *Studenten-Courier* és a *Der Freimüthige* című lapokba írt. Húszévesen már vezércikkeket adott az *Oesterreichische Zeitung*nak, majd a lap betiltása után a *Wanderer* munkatársa lett, amely Falk alatt vált vezető politikai napilappá. Írt továbbá a *Figyelmezőnek*, a *Pesti Napló*nak, a *Magyar Sajtó*nak, a *Budapesti Hírlap*nak. 1867-től 1906-ig dolgozott a *Pester Lloyd*nál, neve egybeforrt az újsággal. Kiterjedt hírlapírói és politikusi munkásságának monografikus feldolgozása még várat magára.

¹⁹ Vö. *Pesti képek*. (Van-e deákpárti sajtó?) = Somogy 1871. július 18. 29. sz. 1.

²⁰ In: Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus Krónikája. Pest, 1869. 277–278.

²¹ Ugyanakkor a *Pester Lloyd* is hirdetett az *Ungarischer Lloyd*ban, l. pl. UL. 1869. december 28. 300. sz. melléklet.

²² *Erklärung*. = UL. 1868. január 5. 9. sz. melléklet.

dolgoztak a »Pester Lloyd« szerkesztőségében, tevékenységüket az »Ungarischer Lloyd« kötelékében folytatják”.²³

A prenumerációs díjakon kívül a városi hirdetések megszerzése is jelentős bevételi forrást jelentett. Az új napilap megjelenésével azonban a városvezetésnek állást kellett foglalnia, hogy hol hirdessen. Az első incidensre 1868 márciusában került sor: két hirdetés is megjelent az *Ungarischer Lloyd*-ban, s ez kiváltotta a Lloyd Társaság hírlapbizottsága elnökének rosszallását. A hivatali érv kézenfekvő volt: az új lap ugyanolyan példányszámban jelent meg, mint a *Pester Lloyd*, és hirdetési díjai jóval kedvezőbbek voltak. A városvezetés a további hirdetéseket is itt szándékozott közzé tenni, noha a Lloyd elnöke egyben a városvezetés gazdasági bizottságának is tagja volt.²⁴

Ugyancsak versenyben volt a két *Lloyd* az újságírói presztízt illetően. Ennek egyik jele volt a bécsi visszhang, illetve jelenlét. Az *Ungarischer Lloyd*-ra, akárcsak a *Pesti Napló*-ra, *A Hon*-ra vagy több más magyar nyelvű újságra már 1868 februárjában előfizettek a királyné számára, míg a *Pester Lloyd*-ra – saját bevallása alapján – csak egy negyedévvvel később.²⁵ Az új lap hírforrásként is meghatározónak tartotta magát: véleménye szerint *A Hon* esti kiadása rendszeresen forrásmegjelölés nélkül veszi át a napi újdonságokkal kapcsolatos híradásaikat. Nem is ezt teszi szövé a szerkesztőség, hanem inkább azt a kollegialitást várná el, hogy amennyiben mégis megadnák a forrást, úgy lapjukat ne cseréljék össze a *Pester Lloyd*-dal.²⁶

Az *Ungarischer Lloyd* ezen túlmenően nem győzte eleget hangsúlyozni híradásuk korrektségét, újságírói rátermettségét.²⁷ Rendre állást foglal a *Pester Lloyd* gazdasági vagy ipari kérdést tárgyaló cikkeivel szemben, sorozatosan helyt ad a konkurenciát érintő olvasói panaszoknak, és ha szükséges, megvédi újságíróit²⁸ a másik lapban közzétett vádakkal szemben. A *Pester Lloyd*-ot csak „hivatalos tözsdei lapnak”, „kereskedelmi lapnak”, jobb esetben „művelt kereskedelmi lapnak” nevezi. Újságírói erőnyekét nem tulajdonít neki: a *Pester Lloyd* jelenlegi munkatársainak zöme az *Ungarischer Lloyd* szerint a Bach-éra hivatalos lapjainak dolgozott, és legfőbb munkaeszközét, az ollót ügyetlenül használja.²⁹ Továbbá, bár magát „a legjelentősebb német nyelvű lapnak” tartja, nem tekinthető már jól informált lapnak sem, mivel egyetlen hírforrásként

²³ Die Reklamationen unserer Abonnenten und die Administration des „Pester Lloyd”. = UL. 1868. január 11. 14. sz. melléklet. A *Pester Lloyd* részéről az írást Kilényi (véltetően Kilényi [Klein Hermann] János hírlapíró és fordító) jegyezte. Másnap az *Ungarischer Lloyd* szerkesztősége egy terjedelmes írásban köszöni meg olvasói bizalmát és támogatását, és újra biztosítja táborát a hírlapkészítők elszántságáról, kitartásáról, amely különösen a kezdeti nehézségeken és intrikákon segíti át őket. Vö. *An die geehrten Leser des „Ungarischen Lloyd”*. = UL. 1868. január 12. 15. sz. 2.

²⁴ UL. 1868. március 10. 64. sz. 3. (Tagesneuigkeiten-rovat)

²⁵ UL. 1868. május 24. 128. sz. 3. (Tagesneuigkeiten-rovat)

²⁶ UL. 1868. február 2. 33. sz. 3.

²⁷ Például az ötödik évfolyam kezdete előtt dicséri közleményeinek gyorsaságát és pontosságát, valamint a lap tartalmi sokrétűségét a konkurenciával szemben. L. UL. 1870. december 18. 303. sz. 2.

²⁸ Rothfeld Sámuel kényszerült védekezésre a személyét ért intrikák miatt. Vö. UL. 1869. július 18. 165. sz. Melléklet, valamint *Erklärung*. = UL. 1869. július 30. 175. sz. 3.

²⁹ Vö. UL. (A.) 1868. július 2. 154. sz. 1–2.

csupán a minisztériumok hivatalnokait ismeri.³⁰ Ráadásul felsorakozik Falk mögé, amikor az a lipótvárosi képviselőségért küzd, majd hosszú cikkekben hánytorgatja fel Falk hálátlanságát és feledékenységet.³¹

A két lap még jogvitába is keveredett egy Verne-regény elsődleges közlési joga miatt. Az *Ungarischer Lloyd* szerint az *Utazás a Hold körül* című regényt a lap hivatott jogszerűen, a szerződésbe foglaltak alapján Magyarországon németül megjelentetni. Ugyanakkor a *Pester Lloyd* is megkezdte a regény folytatásos közlését, amelyhez *Ungarischer Lloyd* szerint nem lett volna joga, ezért jogi lépéseket fontolgattak.³² Dr. Ráday Sándor ügyvéd nyomban közölte mindezt írásban a *Pester Lloyd*dal, és kérte, hogy hagyjanak fel a közléssel. Másnap megjelent nála a lap részéről dr. Dorn Sándor szerkesztőségi tag, aki az ügy békés rendezésének szándékát tolmácsolta Falk részéről, és egyben egy későbbi találkozóra invitálta az ügyvédet, amit ő készséggel el is fogadott. Falk azonban megszegte a megállapodást, és keresetet adott be a városi bírósághoz, mire az ügyvéd is megtette a szükséges jogi lépéseket.³³ Falk – érdekes módon nem a saját lapjában – egy félreértéssel magyarázta a történeteket: Dorn önként ajánlotta fel segítségét a vita békés rendezéséhez, és vélhetően rosszul értelmezte szavait, hiszen ő nem tett ígéretet a jogi lépések elkerülésére, és ezt az ügyvédtől sem várta el.³⁴ Ugyanebben a lapszámban olvasható az is, hogy a kérdések tisztázása után a jogi lépéseket elvetették, és a regény mindkét lapban megjelenhetett.³⁵

Végül: a *Pester Lloyd* ellenében az ortodox zsidók is az *Ungarischer Lloyd*hoz fordultak, amikor Falk lapjában egy számukra sértő írást jelent meg, és a választ a szerkesztőség először nem volt hajlandó közölni,³⁶ majd a megjelentetett írás adott okot észrevételekre.³⁷

Az Ungarischer Lloyd és más lapok

Az új német nyelvű napilapnak fennállása folyamán több újsággal is meggyűlt a baja. A legtöbb ellentéte Jókai lapjával, *A Honnal* támadt, amely azt vetette a két *Lloyd* szemére, hogy a hivatalos helyekről szinte ömlenek a szerkesztőségeikbe a napi aktuális hírek, míg *A Hon* ellátása csak mérsékelt. Emögött a lap tudatos-ságot sejtett, amit konkrét példával is alátámasztottak: míg a lipótvárosi templom 1868-ban bekövetkezett katasztrófáját követően az *Ungarischer Lloyd* kifejezetten

³⁰ Vö. UL. 1868. május 10. 117. sz. 3. A. „legjelentősebb német nyelvű lap” kigúnyolásával, stílusának kipellengérezésével és helyreigazításával a lap megszűnése előtti időszakban sem hagyott fel. Vö. UL. 1875. október 14. 235. sz. 2–3.

³¹ UL. 1869. július 30. 175. sz. 3.

³² UL. 1869. december 18. 293. sz. 3.

³³ *Erklärung.* = UL. 1869. december 21. 295. sz. melléklet.

³⁴ *Entgegnung.* = UL. 1869. december 22. 296. sz. melléklet. Az érvelést az ügyvéd is elfogadta. Vö. *Erklärung.* = UL. 1869. december 23. 297. sz. melléklet.

³⁵ UL. 1869. december 22. 296. sz. 2.

³⁶ *Offene Frage.* = UL. 1871. november 29. 277. sz. melléklet.

³⁷ *Erwiderung an Herrn Max Falk, Redakteur des „Pester Lloyd”.* = UL. 1871. december 1. 279. sz. 4.

báró Eötvös József miniszter kérésére kapta meg az építéssel kapcsolatos információkat, addig *A Hon* újdondásza kénytelen volt a saját szemével látottakra hagyatkozni. *A Hon* végül azzal zárta cikkét, hogy a miniszter, aki egyben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is volt, bizonyára emlékszik arra is, hogy a világon magyar nyelvű lapok is vannak. Az *Ungarischer Lloyd* mindehhez csak annyi kommentárt fűzött, hogy szívből sajnálja a nagyrabecsült kolléga csekély sikereit, de a lap érdekében intervenáló kultuszminiszter története csupán az élénk fantázia szüleménye; ilyen képzelőerővel pedig tulajdonosának bizonyára nem lenne nehéz az egész rovatot megtöltenie.³⁸ Egy másik írásában az *Ungarischer Lloyd* *A Hont* egy „teljesen viccesen szerkesztett lapnak” nevezi, amely mai számában „a szerkesztői nevetségesség olyan próbáját szolgáltatja, amely még *A Hon* esetében is meglepő”. *A Hon* kétségbe vonja ugyanis, hogy egy újságot – más vállalkozáshoz hasonlóan – el lehet adni, miközben megfedkeznek arról, hogy évekkel ezelőtt maga is hasonló úton került egy részvénytársaság tulajdonába, és a *Neuer Freie Lloyd* is kalapács alá került.³⁹

Az *Ungarischer Lloyd* szerkesztői *A Hon* mellett Jókai német nyelvű lapjának, a *Neuer Freier Lloyd*nak a híradásaiban is találtak kivetnivalót; főleg azt, hogy a két testvérlap anyagai nincsenek mindig összhangban egymással, és amit a magyar nyelvű lap pozitív színben tüntet fel, azt a német lap a „konzervatív *Ungarischer Lloyd*” írásának nevezi.⁴⁰ Jókai német nyelvű lapja is megvádolja az *Ungarischer Lloyd*ot a hírforrásokhoz való közelséggel, mire a lap azzal vág vissza, hogy a közölt anyagért egy munkatársuk személyesen utazott Bécsbe. A cikk a következő szavakkal zárul: „Hogy Jókai német nyelvű lapja nem mutatott hasonló buzgalmat olvasói iránt – talán mert nem tartotta őket ekkora áldozatnak érdemesre –, nem a mi bűnünk; hogy a lap a jómodor törvényeivel szemben még kevésbé ismerkedett meg, Jókai bűne, akinek szerkesztőit először *A Hon*ban kellett volna megnevelnie.”⁴¹ Jókait amiatt is kérdőre vonták, hogy „német nyelvű rendezvények keretében választói kegyeinek megnyerése érdekében miért állítja az egyik, hazafiatlanággal vádolt német nyelvű lapról, hogy ebben az országban éppen hogy csak megtűrjük?”⁴² Az *Ungarischer Lloyd*nak a magyar nyelvű lapok közül az *Ellenőr*tel volt még egy kisebb összezőrdülése, mikor az a német újságot nivellálatlansággal vádolta. Milyen színvonalon állhat az *Ellenőr* – kérdezi a lap – amely a mohácsi táblabíró »vadembernek« és a mohácsi Deák-pártot »banditák pártjának« nevezi?⁴³ Hasonló összeütközésbe keveredett a *Lloyd* a *Magyar Állammal* is, amelynek vádját, miszerint a lap a klérus támogatását élvezzi, hevesen cáfolta.⁴⁴

A bécsi lapok közül a *Wanderer* nevével lehet találkozni egy vita kapcsán, amely egy beküldött, az *Ungarischer Lloyd*ot kedvezőtlen színben feltüntető írás nyomán

³⁸ UL. 1868. január 26. 27. sz. 3.

³⁹ UL. 1872. szeptember 28. 225. sz. melléklet.

⁴⁰ Földkérdést tárgyaló írásokról van szó. Vö. UL. 1869. június 13. 135. sz. 3.

⁴¹ UL. (A.) 1869. július 14. 158. sz. 3. A saját fordításom; U. H.

⁴² UL. 1872. október 1. 227. sz. 3.

⁴³ UL. (A.) 1872. június 13. 134. sz. 2.

⁴⁴ UL. 1873. szeptember 11. 208. sz. 3.

robbant ki, de békés véget ért.⁴⁵ Ezeken kívül a lap a *Neue Freie Presse* egyik cikkére reflektált még, amely azt rótta fel neki, hogy egy független véleményt, mely a vezető körök rosszallását váltotta ki, hivatalos politikai álláspontként közvetített.⁴⁶ A németországi lapok közül a berlini *Börsenzeitung* egy cikkét kommentálja a *Lloyd*, amely otromba rágalmakat közölt a pesti lappal szemben.⁴⁷ Az egyéb német nyelvű lapok közül a *Bácskaer Boteban* olvasható egy válasz az *Ungarischer Lloyd* főszerkesztőségének címezve. Alapját a pesti lapban megjelenő, az egyetlen Deák-párti szerb orgánus, a *Srbski Narod* elleni kirohanások és rosszindulatú valótlan állítások képezik.⁴⁸

Küzdelem a fennmaradásért

A lap első nagy átalakítására 1872 októberében került sor. A tervezett reformokat a szerkesztőség több felhívásban tudatta az olvasókkal.⁴⁹ Céljuk az volt, hogy az *Ungarischer Lloyd* megközelítse a nagy európai lapok színvonalát. A lap immár számozott oldalakkal, reggeli és esti kiadásában egyaránt háromhasábos tördeléssel, nagyobb formátumban és több oldalon jelent meg, amit a tematika kibővítése indokolt. Szembetűnő változás, hogy az első oldalról eltűntek a hatalmas tőzsdei táblázatok; ezeket egy-két hosszabb cikk és a tárca váltotta. A híranyag tagolásában megjelentek az „Inland”, az „Oesterreich” és az „Ausland” rovatok, azaz az Auszriával kapcsolatos közleményeket mind a bel-, mind a külpolitikai tudósításoktól külön kezelték. A külföldi hírek szerkesztésekor főleg az alábbi lapokra hivatkoztak: *Kölner Zeitung*, *Journal des Debates*, *Opinion Nationale*, *Liberté*, *Journal de Paris*, *Temps*, *Preßburger Zeitung*, *Temesvarer Zeitung*, *Neues Wiener Tageblatt*, *Bohemia*, *The Bee*, *Daily News*. Az újságnak rendszeres vidéki tudósítói voltak, és eredeti beszámolókat közölt a legtöbb európai nagyvárosból is. Heti rendszerességgel jelent meg keddenként oktatási melléklet (*Unterrichts-Zeitung*), és a mezőgazdasági, ipari, közlekedési és honvédelmi kérdéseknek ugyancsak heti gyakorisággal jutott tematikus oldal. Szintén újdonságnak számított a Dux Adolf és Silberstein Adolf által vasárnaponként megjelenő kulturális melléklet, a *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur*.⁵⁰ A tárcarovatának a *Pester Lloyd*hoz hasonlóan a legjobb erőket igyekezett megnyerni. A gazdasági rovatokat a „Volkswirtschaftlicher Theil” fogta össze a 9–11. lapokon, majd a szórakoztató rész és a hirdetések zárták az újságot a 12–16. lapon. Az új struktúrában a folytatásos regény az esti kiadás helyett a reggeliben jelent meg, általában a hirdetési oldalak alján, a 13–14. lapon. Néha az újság még rendkívüli

⁴⁵ UL. (A.) 1868. szeptember 15. 215. sz. 1.

⁴⁶ UL. 1870. október 25. 258. sz. melléklet.

⁴⁷ UL. 1873. december 23. 294. sz. 1.

⁴⁸ UL. 1873. augusztus 6. 181. sz. 5.

⁴⁹ *An unsere Leser.* = UL. (A.) 1872. október 14. 236. sz. 1. Ennél jóval bővebb: *An unsere Leser.* = UL. 1872. december 15. 291. sz. 7.

⁵⁰ Ez 1873 július végétől átkerült az esti kiadásba. Az utolsó szám 1873. október 11-én jelent meg. 234. sz. esti kiadás. Utána a kulturális jelleg egyre jobban eltűnik a lapból.

melléklettel is jelentkezett plusz négy oldalban. Hétfőn nem volt reggeli kiadás, csak esti. Ebben az időszakban a lap – saját közlése szerint – 15 000 példányban jelent meg.⁵¹ Ez a lendület azonban csak néhány hónapig tartott, majd 1873-ban állandósult a 10–12 oldalas lapszám. Az esti kiadás nemritkán csak két oldalt tett ki, négy oldalon csak hétfőn jelent meg a lap, mikor nem volt reggeli kiadás.

Az újság arculatának átalakítása nem volt véletlen: az impresszumadatok tulajdonosváltásra utalnak. A lapot immár a „Guttenberg-Zeitungs-Verlags-Gesellschaft” / Guttenberg Hírlapkiadó Társaság jegyezte 1874-ig. Ez a Franko-Magyar Bank érdekkörébe tartozó társaság adta ki a Neues Pester Journalt is, nem utolsósorban azért, hogy a már adott Lloyd-mintára egy nyereséges üzleti vállalkozáson túl saját érdekcsoportjuk is megfelelő képviselőhöz, befolyáshoz jusson a honi sajtóban.⁵² A szerkesztői és kiadói funkciókat Rothfeld és Weizskircher mellett Dr. Waldstein Pál látta el. Ez 1873 elejétől tovább módosult: főszerkesztőként Rothfeld és Waldstein mellett megjelent – ha rövid időre is – Halász Imre (1841–1918)⁵³ neve. A lap felelős szerkesztője változatlanul Weizskircher maradt. A változások sora a nyomdát sem hagyta érintetlenül: 1873 nyarán a lap átkerült a Légrády Testvérektől a Deutsch Testvérekhez.⁵⁴ Szeptemberben ismét módosultak a tulajdonosi viszonyok: H. Rechnitz és Dr. L. Rosenberg jegyezték a lapot.⁵⁵ Októbertől újra megjelent Waldstein neve kiadóként.⁵⁶ A kiadóhivatal október folyamán elköltözött a Göttergasse (Bálvány utca, később Október 6. utca) 9. alól a Két sas utca 14. alá, ahol a szerkesztőség is működött.⁵⁷

Az 1874. év sem szűkölködött változásokban: a kiadó maradt Waldstein, de a nyár folyamán nyomdát váltott a lap. Az újságot J. Wilckensnél nyomtatták, aki magát

⁵¹ Vö: UL. 1872. december 19. 294. sz. 1.

⁵² Vö. UJVÁRI Hedvig: *Das Neue Pester Journal. Die Geschichte Des Blattes von den Anfängen bis 1878.* = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 241–252.

⁵³ Az UL. 1873. évi 35. számától (esti kiadás) azonban már eltűnik a neve. A jogvédett Halász Imre (1841–1918) Kemény Zsigmond alatt, 1865-ben került a *Pesti Napló*hoz, majd írt a Pompéry-féle *Magyarországnak* is. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter fogalmazójaként is dolgozott, majd Falk Miksa hívására a *Pester Lloyd* főmunkatársa lett, vezércikkeit (H) szignóval jelentette meg. 1871-től Andrássy Gyula a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetését bízta rá; ezt a feladatot 1872 végéig látta el, utána került kapcsolatba az *Ungarischer Lloyd*dal. Szinnyei mellett I. HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék.* Bp. 1911. Nyugat.

⁵⁴ 1873. július 21-én a 167. szám esti kiadásában már ez áll: „Druck von Gebrüder Deutsch, Pest-Wiener lit.-art.-Anstalt”. (Majd néhány hónap múlva ez rövidül „Gebrüder Deutsch”-ra.

⁵⁵ UL. 1873. szeptember 21. 217. sz. Mind Rosenberg Lajos pesti ügyvéd, mind Rechnitz Henrik a bank részéről került kapcsolatba a lappal. Az utóbbi korábban az 1867-ben alakult Budai Közüti Vaspálya Társaság „vezénylő igazgatója” volt. L. http://www.bkv.hu/de/die_geschichte_der_bkv/die_geschichte_der_bkv_ag_1_teil (2011. 09. 12.)

⁵⁶ UL. (A.) 1873. október 6. 229. sz.

⁵⁷ UL. (A.) 1873. október 6. 229. sz. A lap fejlécében viszont Schwar zadl ergasse (Fekete sas utca) 14. szerepel. A következő számtól kezdve ez az elírás rendeződik.

elsősorban mint a *Független Polgár* című lap társtulajdonosát aposztrofálta.⁵⁸ Ez is kérészéletű vállalkozásnak bizonyult azonban: a tél már Hornyánszky Viktor nyomdájában érte az újságot.⁵⁹

A hírlap utolsó metamorfózisa 1875. szeptember 1-jével vette kezdetét. Nagy újságforma, öthasábos tördelés, az előfizetői díjak átmeneti csökkenése, a hatalmas tőzsdei táblázatok visszatérése az első oldalra, halvány tárcarovat és a folytatásos regény eltűnése a legfőbb ismérvek. A szerkesztőség az olvasók panaszai miatt döntött a nagy újságforma visszaállítás mellett.⁶⁰ Ugyanebben a beharangozó írásban közölték az előfizetőkkel, hogy az anyag tömörítése végett megszűnik a lap esti kiadása, de helyette heti két mellékletet – szépirodalmi vasárnap, mezőgazdaságit hétfőn – kívánnak megjelentetni. Néhány nappal később azonban olvasói kérésre visszaállították az esti kiadást is, és heti egy mellékletet ígértek változatlan előfizetői áron.⁶¹ A vég 1876 márciusában érte utol az *Ungarischer Lloyd*ot. Egy néhány soros közleményben arról értesítették előfizetőiket, hogy a *Pester Lloyd*dal kötött megállapodás értelmében az előfizetés lejártáig a *Pester Lloyd* példányait kapják kézhez. Ezzel az *Ungarischer Lloyd* mint napilap megszűnt, és hetilapként jelent meg minden hétfőn. Mindkét lap kiadóhivatala a Dorottya utca 14.-ben volt, az *Ungarischer Lloyd* szerkesztősége azonban maradt a Két sas utcában.⁶²

A fennmaradásért folytatott küzdelemben érdemes még egyszer visszatérni a példányszámok kérdéséhez. A kiegyezést követő időszakban a magyar politikai napilapok száma nem maradt el az európai átlagtól, de a példányszámok kedvezőtlenebbül alakultak: a magyar nyelvű hírlapok előfizetőinek száma alig haladta meg a tízezer főt.⁶³ Magyarázható ez Pest-Buda kétnyelvűségével, a német nyelvű polgárság túlsúlyával, valamint a német nyelvnek a gazdasági életben betöltött szerepével. A külföldi, főleg a bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek kétszer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. Míg 1875-ben 2 millió magyar nyelvű politikai lappéldány, addig a német nyelvűekből 5,5 millió jutott el az előfizetőkhez.⁶⁴ A vezető német lap, a kormány félhivatalos orgánuma a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt, de rövid ideig életképesnek bizonyult a belőle kivált konzervatívabb, de lényegében azonos szerzőgárdával dolgozó *Ungarischer Lloyd*, valamint

⁵⁸ A váltás nem volt teljesen zökkenőmentes, ezért a lapban az olvasók elnézését kéri az elmaradt mellékletért. Vö. UL. 1874. július 1. 150. [147.] sz. 1. (A lap számozása hibás: az első oldalon Nr. 150, de a lapon belül Nr. 147. szerepel. Az utóbbi a jó.) Wilckens hirdetését a *Független Polgárral* kapcsolatban l. UL. 1874. szeptember 30. 222. sz. 5.

⁵⁹ UL. 1874. november 22. 269. sz.

⁶⁰ *An unsere geehrten Abonnenten!* = UL. 1875. december 1. 199. sz. 2.

⁶¹ UL. (A.) 1875. szeptember 7. 204. sz. 1. Egy utalás szerint ez az illusztrált melléklet a *Der Hausfreund* ('Házibarát') címet viselte. Vö. UL. 1875. október 13. 234. sz. 1.

⁶² UL. (A.) 1876. március 13. 59. sz. 1.

⁶³ Vö. *A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892.* Szerk.: KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. Akadémiai Kiadó.

⁶⁴ *A magyar sajtó története i. m.* (63. jegyzet) 38–39. *A Hon* előfizetői száma négyezer, a *Pesti Napló*é háromezer körül mozgott.

a kérészéletű balközép orientáltságú *Neuer Freier Lloyd*⁶⁵ (1869–1872) is. Az igazi és tartós konkurenciát Falk lapjának azonban a *Neues Pester Journal* (1872–1925) jelentette, amely a példányszám tízezer fölé emelkedésével egy évtized alatt milliómossá tette alapítóját, Bródy Zsigmondot, a *Pesti Napló* korábbi munkatársát.⁶⁶ Azonban megjelenésekor az új laptárs, az *Ungarischer Lloyd* visszavetette a Lloyd-társulat lapjának eladási adatait: az addigi nyolcezeres előfizetői szám, bár csak rövid időre, de hatezer körülire apadt. 1869 után a *Pester Lloyd* értékesítése megugrott: 1869 tavaszán már kilencezer, 1870 februárjában már tízezer példányban fogyott naponta, majd 1871-től lényegében évtizedekre állandósult a 12 ezres példányszám. Ehhez képest az *Ungarischer Lloyd* a kezdeti időszaktól eltekintve nem tudott lépést tartani a laptárssal: tízéves fennállása során a három-ötezer közötti példányszám tekinthető reálisnak. A *Neues Pester Journal* megjelenésével átrendeződött a kép, de még így is ez a három német nyelvű újság uralta 1873-ban a fővárosi napilapok egész piacát. Mögöttük a magyar nyelvű lapokat illetően – a *Budapesti Közlönyt* leszámítva – a *Hon*, a *Pesti Napló*, tőlük kissé leszakadva a *Reform* és a *Fővárosi Lapok* (háromezer alatt) eladott példányszámai jelentősek.⁶⁷

Irodalomközvetítés az Ungarischer Lloydban

Az új hetilapnak a tárcarovat és a folytatásos regény terén is fel kellett vennie a versenyt a *Pester Lloyd*dal, hiszen főszerkesztői tevékenysége idején Falk Miksa nagy hangsúlyt fektetett ezeknek a részeknek az igényes szerkesztésére is.⁶⁸ A tárcarovat szerzőit illetően azonban a két lap esetében nincs éles elkülönülés, a nagyobb nevek – Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein-Ötvös Adolf, Sturm Albert, Deutsch Ignác, Dux Adolf – mindkét lapban feltűntek. Az *Ungarischer Lloyd* reggeli kiadása, főleg a kezdeti időszakban, gyakran közölt két tárcát. A lap kulturális fénykorát 1872 és 1873 októbere között élte, mikor vasárnaponként megjelent a *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur* című tematikus melléklet, Dux Adolf és Silberstein Adolf szerkesztésében.⁶⁹ 1873. július végétől ez azonban átkerült az esti kiadásba, majd

⁶⁵ L. UJVÁRI Hedvig: *Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennállása során.* = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 488–492.

⁶⁶ A sikerhez hozzájárult egy nyomdavasárlás is. A nyomda a kiadóvállalattal együtt Hungaria Buchdruckerei und Verlagsverein / Hungaria könyvnyomda és kiadó vállalat név alatt futott 1876-tól. Egy újabb német nyelvű, immár illusztrált napilapot (*Neues Politisches Volksblatt*) is indítottak a következő évben. Vö. UJVÁRI: i. h. 2003. (53. jegyzet) és KÚTFALVI: i. m. (8. jegyzet) 9–16.

⁶⁷ Vö. BALOGH János Mátyás: *Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Gutenberg Hírlapkiadó Társaság.* = Médiakutató 2007. 2. sz. 73–92.

⁶⁸ Részletesen l. UJVÁRI, Hedvig: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 318–331.

⁶⁹ Silberstein 1872-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*ot szerkesztette, amely azonban év vége felé már megszűnőfélben volt. Vö. UJVÁRI Hedvig: *Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung.* = Magyar Könyvszemle (121.) 2005. 80–91.

negyedévre rá megszűnt. Utána maradt a tárca, a folytatásos regény és az apró hírek a „Theater, Kunst und Literatur” rovatban. 1875 vége felé a folytatásos regények közlése is megszűnt, a vonal alatt pedig csak kis híreket (Kleine Mittheilungen) hozott a lap.

A tárcarovat egyik legtermékenyebb szerzője Dux Adolf volt. Elsősorban színházzal, színjátszással, irodalommal kapcsolatos írásokat jelentetett meg, de számtalan rövidebb cikket hozott tőle a lap a napi újdonságok rovatban is. Az első években Hevesi Lajos is sokszor jelentkezett pesti levelekkel (Pester Briefe). A lapnak rendszeres bécsi levelezője is volt Schlesinger Zsigmond személyében, aki 1867–1873 között tett közzé számtalan írást „Aus Wien” címmel. A bécsi hírek ezután „Salamander” szignóval jelentek meg, beleértve az 1873-as világiállításról szóló tárcákat is (Ausstellungsbriefe), majd 1874-ben „Wiener Briefe” címmel közölték a császárvárosról szóló írásokat. A világiállításról Sturm Albert is írt „Weltausstellung” címmel, majd 1875-ben ismét jelentkezett a főváros életét bemutató tárcákkal. Silberstein Adolf filozófiai tárgyú leveleket, színjátszással, az 1848 utáni magyar irodalommal és a magyar népköltéssel kapcsolatos írásokat, valamint Budapest életét bemutató tárcákat adott közre. Az utóbbi témakörben számtalan írás jelent meg „xy” szignóval is. Az újságírókon kívül tudósoktól is megjelentek írások a vonal alatti részben: Keleti Gusztáv, Henszlmann Imre, Vámbéry Ármin és az oktatási kérdéseket tárgyaló Schwicker János Henrik, aki a mellékletként megjelenő „Unterrichtszeitung” szerkesztője is volt, egyaránt publikáltak a lapba. Orvosok is többször adtak közre sorozatokat, így például az emberi bőrről és az elmebetegségről. A magyar irodalmi életből a tárcarovatban Toldy István drámaíró és publicista, valamint Jókai neve tűnik fel; az utóbbi nevével fémjelzett írások egy kivételével azonban fordítások, átvételek.⁷⁰ Egy-egy írás erejéig a Wohl nővérek (Stefánia és Janka) is feltűntek a lap hasábjain.

Német nyelvterületről több szépíró – Ferdinand Kürnberger, Hieronymus Lorm, Karl Emil Franzos, Ada Christen, P. K. Rosegg – volt az *Ungarischer Lloyd* tárcarovatának állandó szereplője eredeti írásai vagy folytatásokban közölt novellái révén. A *Lloyd* szerkesztői a német sajtót is rendszeresen szemlézték, ezt mutatja a számtalan átvett tárca. Főbb német nyelvű forrásuk az *Europa*, a *Presse*, a *Gegenwart*, az *Ausland*, a *Weiner Abendpost*, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, valamint a *Magazin für die Literatur des Auslandes* volt. Angol nyelvű lapokból ritkábban vettek át írásokat; ekkor főleg a *Saturday Review*-ra és az *Edinburgh Review*-ra támaszkodtak.

⁷⁰ Eredeti: *Die Keller der österreichischen Nationalbank*. = UL. (A.) 1872. november 13. 261. sz. 1–2. Bécsi keltezésű. (A címlapon Nr. 263. szerepel, ami téves, de a lap belsejében jó a számozás.) Fordítások, átvételek: *Petőfi*. = UL. (A.) 1873. január 2. 1. sz. (Hon); *Was wird aber nach der Auferstehung sein? Erzählung von Moriz Jókai*. = UL. (A.) 1874. január 26. 20. sz. 1–2. (Üstökös); *Bei Bismarck*. (Nach dem Hon.) = UL. (A.) 1874. március 3. 50. sz. 1–2. (Hon); *Ungesprochene Toaste*. = UL. 1875. október 11. 232. sz. 1. Szerkesztőségi megjegyzés: „Diese Causerie von Moriz Jókai ist mitgetheilt in der jüngsten Nummer der – »Neuen Freien Presse«”. *Aus deutschen Abgeordnetenkreisen*. *Von M. Jókai*. = UL. (A.) 1874. március 13. 59. sz. 1. (Forrásmegjelelés nélkül.) Moriz Jókai: *Das Andenken der Märtyrer*. (Gelegenheitsgedicht zu der am 1. November im Kerepeser Friedhof stattfindenden Enthüllung des Grabmonuments der „neun Märtyrer“.) = UL. 1870. október 30. 263. sz. 2.

A *Pester Lloyd*hoz hasonlóan az *Ungarischer Lloyd* is rendszeresen adott közre folytatásos regényeket, de irodalmi anyagában nem tudta megközelíteni Falk lapját, amely a vizsgált időszakban egymás után közölte Jókai Mór és Jules Verne legújabb alkotásait. A lap indulásakor a francia Ernest Feydeau⁷¹ egy művének folytatásos közlését kezdte meg az esti kiadásban, majd hamarosan közreadott két Verne-regényt, bár mint láttuk, jogi bonyodalmaktól nem mentesen.⁷² A francia irodalomból még Paul Féval⁷³ egy műve jelent meg, valamint George Sand „Malgré tout”⁷⁴ című regénye, illetve több prózai munka szerzői megjelölés nélkül.⁷⁵ Az angol irodalomból szintén szívesen merített a lap. Wilkie (William) Collins⁷⁶ neve fordul elő a leggyakrabban, de kedvelt kortárs írónőktől, így Ellen Woodtól⁷⁷ és Mary Elisabeth Braddontól⁷⁸ is vettek át népszerű regényeket. A kortárs szerzők közül még Anthony Trollope,⁷⁹

⁷¹ *Die Rechte des Herzens*. Roman einer jungen Frau. Aus dem Französischen des Ernest Feydeau. 1867. december 27. és 1868. február 13. között.

⁷² *Die Reise zum Mittelpunkt der Erde*. Nach dem Französischen des Jules Verne. Kezds: UL. 1868. március 11. 65. sz. A másik Verne-regény: *Die Reise um den Mond*. A közlés beharangozása és kezdete: UL. 1869. december 17. 292. sz. A szerkesztőség nem mulasztotta el olvasóival közölni, hogy a kiadóval kötött szerződés értelmében a lap birtokolja Magyarországon a kizárólagos fordítói jogot: „ein mit dem Verleger abgeschlossener Vertrag sichert uns für ganz Ungarn das alleinige und ausschließliche Recht der Uebersetzung.”

⁷³ *Chevalier Fortunio*. Nach dem Französischen von P. Féval. Kezds: UL. (A.) 1870. július 13. 157. sz.

⁷⁴ A közlést a lap így harangozta be: „In den ersten Tagen des neuen Jahres beginnen wir in unserem Abendblatte mit der Veröffentlichung des neuesten Romans der George Sand: ‚Malgré tout’ in einer von der Verfasserin autorisirten Uebersetzung. Der Name der berühmten Dichterin würde allein hinreichen, um das Interesse der Leser für ihr neuestes Werk wachzurufen; doch wir können hinzufügen, daß »Malgré tout« einer der der spannendsten Künstler-Romane und mit jener hinreißenden Gluth und Schwunghaftigkeit geschrieben ist, durch welche sich die hervorragendsten Meisterwerke der Sand auszeichnen. Wir hegen somit die Ueberzeugung, daß wir mit der sorgfältig ausgeführten Uebertragung dieses Romans unseren Lesern eine interessante Lektüre bieten.” = UL. 1870. december 18. 303. sz. 2., majd többször megismételték. Kezds: UL. (A.) 1871. február 8. 31. sz.

⁷⁵ *Moderner Orcus*. Roman nach dem Französischen. Kezds: UL. (A.) 1869. december 30. 298. sz.; *Der Preis des Goldes*. Pariser Sittenbild aus der Zeit des zweiten Kaiserreichs. Nach dem Französischen. Kezds: UL. (A.) 1871. december 23. 294. sz.; *Miß Sprühfeuer*. Humoreske aus dem Französischen. Kezds: UL. 1875. április 27. 95. sz.

⁷⁶ *Der Findling*. Von Charles Dickens und Wilkie Collins. Kezds: UL. (A.) 1868. szeptember 2. 205. sz. Collins Dickens munkatársa volt annak *Households Words* című családi lapjánál, valamint *A Message from the Sea* című drámájánál. Collins további német fordításban megjelent regényei: *Eie Ehe in Schottland*. Nach Wilkie Collins. Kezds: UL. (A.) 1870. október 21. 240. sz. és *Fräulein und Frau? Roman in zwölf Bildern*. Nach Wilkie Collins. Kezds: UL. 1873. szeptember 18. 214. sz. (Kétszer kezdik: a 215. számban is!).

⁷⁷ HEREFORD, Anna: *Das Gespenst auf Schloß Chandos*. Nach dem Englischen der Mr. Wood. Kezds: UL. (A.) 1869. június 11. 131. sz., valamint: *Um's Leben*. Roman aus dem Englischen der Mrs. Wood. Kezds: UL. (A.) 1871. április 15. 86. sz.

⁷⁸ *Die Lady*. Aus dem Englischen der M. E. Braddon. Kezds: UL. (A.) 1870. április 29. 97. sz..

⁷⁹ *Der Erbfluch*. Roman nach dem Englischen des A. Trollope. Kezds: UL. (A.) 1871. október 17. 238. sz.

Yates⁸⁰ és James Payn⁸¹ nevével lehet találkozni. Az angol fordítások esetében is gyakoriak a szerző megnevezése nélkül közölt regények.⁸² Eredeti német nyelvű epikai művek a tárcaszerző Baccioccótól,⁸³ Emilie Pleskottól⁸⁴ és nem utolsósorban Friedrich Spielhagentól⁸⁵ olvashatók a lapban.⁸⁶

Zusammenfassung

Die Geschichte des *Ungarischen Lloyd* (1867–1876) ist mit der seines Konkurrenten, dem *Pester Lloyd* (1854–1945), engstens verbunden. Er wuchs aus dem *Pester Lloyd* heraus, und als er nach einem Jahrzehnt seines Bestehens die Segel streichen musste, wurden seine Abonnenten 1876 vom *Pester Lloyd* übernommen. Das neue Tageblatt, das sich selbst gerne als politisch-kommerzielles Organ bezeichnete, wollte auch auf dem Terrain der Feuilletons und der Fortsetzungsromane dem *Pester Lloyd* gewachsen sein. Beim letzteren Organ erfolgte diesbezüglich unter der Ägide von Max Falk ein qualitätsmäßiger Wandel. Bezüglich der Feuilletonautoren ist kein gravierender Unterschied zwischen den beiden Blättern festzustellen, die bedeutenden journalistischen Kräfte – u.a. Ludwig Hevesi, Sigmund Schlesinger, Adolf Silberstein, Albert Sturm, Ignaz Deutsch, Adolf Dux – waren in beiden Organen präsent. Der kulturelle Höhepunkt des Blattes lag zwischen 1872 und Oktober 1873, da in dieser Etappe jeden Sonntag die thematische Beilage *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur* unter der Redaktion von Adolf Dux Adolf und Adolf Silberstein erschien. Das Eingehen des *Ungarischen Lloyd* erfolgte im März 1876. In einer kurzen Mitteilung wurde den Pränumeranten mitgeteilt, dass infolge einer Vereinbarung mit dem *Pester Lloyd* die Leserschaft das Tageblatt der Handelsgesellschaft erhalten wird. Damit hörte der *Ungarische Lloyd* auf, als Tageblatt zu fungieren, erschien aber jeden Montag als Wochenblatt.

⁸⁰ *Herrenloses Gut*. Roman nach dem Englischen des Yates. Kezds: UL. (A) 1872. április 20. 91. sz.

⁸¹ *Wie der Vater, so der Sohn*. Roman von James Payn. Aus dem Englischen von Dr. Emil Lehmann. Kezds: UL. (A) 1872. július 4. 151. sz.

⁸² *Ein Dämon*. Nach den Aufzeichnungen eines englischen Arztes. Kezds: UL. (A) 1868. február 14. 41. sz. – *Nummer Sieben im „fliegenden Drachen“*. Novelle aus dem Englischen. Kezds: UL. 1873. október 10. 233. sz. – *Mein Vetter Trefilyan*. Aus dem Englischen. Kezds: UL. 1874. május 17. 112. sz. – *Ellen Maynard*. Aus dem Englischen übersetzt von Heinrich Pleskott. Kezds: UL. 1875. február 21. 42. sz. – Tovább: „In den nächsten Tagen beginnen wir mit der Mittheilung eines neuen fesselnden Romans aus dem Englischen: »Blinde Liebe«, vom Verfasser des Romans: „Sie ist roth, wie eine Rose“. = UL. 1871. június 1. 127. sz. Kezds: UL. (A) 1871. június 22. 141. sz.

⁸³ BACCIOTTO, F. A.: *Stille Gewalten*. Novelle. Kezds: UL. (A) 1869. december 15. 286. sz.

⁸⁴ *Wie ein Stolz Herz sich rächt*. Von Emilie Pleskott. Kezds: UL. 1873. január 5. 4. sz., valamint *Der Dichter Olaf*. Novelle von Emilie Pleskott. Kezds: UL. 1873. november 26. 272. sz.

⁸⁵ „*Ultimo*.“ Von Friedrich Spielhagen. Kezds: UL. 1873. március 23. 69. sz.

⁸⁶ A kevésbé ismert szerzők közül: BYR, Robert: *Zwischen zwei Nationen*. Kezds: UL. (A.) 1868. március 28. 77. sz. – *Angeboren*. Original Roman von Harnecker (Ludwig Heinrich). Kezds: UL. 1873. január 11. 8. sz. – *Schicksal und Schuld*. Roman von Stanislaus Graf Grabowski. Kezds: UL. 1873. május 30. 124. sz.

KERESZTY ORSOLYA

***A Nő és a Társadalom* című folyóirat (1907–1913)
működésének történetéhez***

A 19. század második felében Magyarországon egyre több olyan szervezet alakult, amely a felnőtt nők művelődését, szabadidős tevékenységét segítette, vagy egyszerűen csak alkalmat adott nekik a közös gondolkodásra. Lényeges, hogy ezek a szervezetek társadalmi osztály és felekezet szerint (esetenként érdeklődési kör szerint is) erősen differenciáltak voltak. A korabeli nőmozgalmi törekvések bázisaként működő Feministák Egyesülete (FE) 1904-ben alakult meg, Schwimmer Róza és Glücklich Vilma vezetésével, kiválva a Nőtisztviselők Országos Egyesületéből (NOE). Az utóbbi elsősorban a tisztviselők munkaerő-piaci érdekeit képviselte, később bővítve törekvéseit a választójogért folyó harccal is. A Feministák Egyesülete ezzel szemben általános és legfontosabb célként a nők¹ választójogának kivívását fogalmazta meg, de hangsúlyos szerepet kapott a nők gimnáziumi és egyetemi képzésének engedélyezéséért, majd kiterjesztéséért folyó küzdelem, az anya- és csecsemővédelem, a nővédelem és a női munka elősegítése is.²

A vizsgálódást jelentősen nehezíti, hogy a korszak vonatkozó forrásainak nagy része a New York Public Libraryben található. Ennek oka, hogy a magyarországi feminista mozgalom egyik korabeli vezető személyisége, Schwimmer Róza,³ miután 1921-ben elhagyta Magyarországot, és az Egyesült Államokba költözött, odaszállította a maga és a Feministák Egyesületének teljes levelezését, naplóit, feljegyzéseit, könyveit és jegyzeteit. Ez a Rosika Schwimmer Collection a könyvtár kéziratári részében mintegy 600 dobozt jelent; ezt egészítik ki a kapcsolódó gyűjtemények anyagai.⁴

* A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Itt minden nőt értve alatta, vallási, nemzetiségi, társadalmi osztályhoz való tartozástól függetlenül.

² A két egyesületről, megalakulásukról, működésükről részletesen l. ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Bécs, 1999. Promedia Verlag-Napvilág.

³ Schwimmer Róza (1877–1948) a magyarországi feminista mozgalom egyik vezető alakja, a nemzetközi nőmozgalom elismert képviselője, a Feministák Egyesületének alapítója (1904), *A Nő és a Társadalom* főszerkesztője (1907–1913).

⁴ Az utóbbi években több alkalommal volt lehetőségem kutatást folytatni a New York Public Library kéziratárában: 2008. szeptember (OTKA), 2010, 2011 (Bolyai-ösztöndíj). A szövegben a jelölést l. New York Public Library Schwimmer Rosa Collection Mss Col 6398 (NYPL RSP Mss Col 6398).

A Feministák Egyesülete vezetői hamar felismerték, hogy konkrét céljaik eléréséhez, valamint általánosabb és alapvetőbb tevékenységükhöz, a nők mozgósításához szükség van egy periodikára.⁵ *A Nő és a Társadalom* a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének a hivatalos havi lapjaként indult 1907-ben. Előzményének a *Feminista Egyesület Értesítője* tekinthető, melyet 1906/1907-ben adtak ki Glücklich Vilma szerkesztésében.⁶ A Feministák Egyesülete mellett a Nőtisztviselők Országos Egyesülete is hivatalos közlönyének fogadta el az 1907-ben induló *A Nő és a Társadalmat*.⁷ A vállalkozás sikerét nemcsak az hivatott garantálni, hogy a kiadó munkatársai leginkább az egyesület tagjai körül kerültek ki, hanem az is, hogy a folyóirat egy „magas színvonalon álló, általános női érdekeket szolgáló” lap lesz. A szerződés szerint a tagdíjmelés fejében a NOE tagjai is megkapták a lapot, melyből értesülhettek az egyesületet érintő aktuális történekekről. Nem csak tartalmilag történt megosztás a két egyesület között: a lapkiadó társaság alapszerződése értelmében a vállalat jövedelméből is fele-fele arányban osztozott a két egyesület.⁸

A lap alapításával egyidőben létrejött A Nő és a Társadalom Kiadóhivatal is, mely az Andrássy út 83. alatt működött (míg a szerkesztőség a Nefelejts utca 41.-ben), Szirmai Oszkár elnökle mellett. Schwimmer Róza 1906-ban, egy évvel a hivatalos kezdet előtt már körvonalazta a készülő lap célját:

„január 1.-én szaklap indul a magyar nőmozgalom elvi irányítására, ismertetésére és támogatására. A kiadóvállalat megbízott a lap szerkesztésével. A feladattal azt a felelősséget vállaltam, hogy lapunkat úgy a magyar nőmozgalom gyakorlati és ideális szellemében vezetem, mint azt, hogy a legmagasabb irodalmi színvonalra helyezzem. Felelősségteljes kötelességemet természetesen csak akkor teljesíthetem, ha a nőmozgalom elveit támogató szakíróink érdeklődnek a lap iránt és munkájukkal felkarolják.”⁹

Ekkor a cím még kérdéses volt, hosszú egyeztetések és viták folytak róla. A Feministák Egyesületének bizottsági ülésein több lehetséges megoldás is született: *Nőmozgalom* (a nagygyűlés nem fogadta el), *A Nő Szava*, *A Nők Szava* (az utóbbi kettő kapta a legtöbb szavazatot), bár a ‘szava’ szó miatt ellenvetés támadt, mert túlságosan rímelve a *Népszavával*.¹⁰ Schwimmer Róza a hasonlóság miatt egyértelműen az utóbbi kettő elvetése mellett foglalt állást: „esdve kérem Magukat, ejtsék el a »Nő szava« v. »Nők szava« címet. Nő szava = traccs. Nők szava = locsogás. Nem szavakról és szavakért folyik a mi küzdelmünk.”¹¹ A felmerült ötletek helyett

⁵ Egy lap indításának tervét már rögzítette a Feministák Egyesületének 1905. évi rendes közgyűlésén elfogadott alapszabály módosítása is. MOL P 999. 1. d. 1. t.

⁶ KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel*. Pécs, 2008. Pro Pannonia, 32.

⁷ *A Nőtisztviselők Országos Egyesületének jelentése a IX-ik rendes közgyűlésén.* = A Nő és a Társadalom (a továbbiakban: NT.) 1907. 5. sz. 90.

⁸ *I. h.* (7. jegyzet).

⁹ Schwimmer Róza feljegyzése az induló folyóiratról. 1906. NYPL RSP Mss Col 6398. 8. doboz.

¹⁰ Grossmann Janka Schwimmer Rózának. Bp. 1906. NYPL RSP Mss Col 6398. 9. doboz.

¹¹ Schwimmer Róza levele a Feministák Egyesületének. Schwerin, 1906. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

a ‘mozgalom’ szót ajánlja, a leglényegesebb elemnek azonban azt tartja, hogy ne rímeljen a *Népszavára*. A címről sokáig nem tudtak megegyezni;¹² felmerült még megoldásként többek között az *Uj irány, Hírnök, Hírharsona, Csillag, Hold, Küzdelem*.¹³ A későbbi cím, *A Nő és a Társadalom* a feljegyzések szerint egy évvel a lap indulása előtt merült fel először: „A vajúdás utolsó stádiumában vagyunk. Reméljük, műtét nélkül fog megszületni *A Nő és A Társadalom*, vagy tudom is én micsoda, és hogy nem lesz szörnyszülött.”¹⁴ A címről rögtön az első szám szerkesztőségi állásfoglalásában reflexió is született: eszerint a cím paradoxon, hiszen a „nő” is része a társadalomnak, nem képzelhető el önálló entitásként: „Tulajdonképpen szószaporítás. Hiszen a társadalom testének elválaszthatatlan része a nő, helytelen, hibás összetétel tehát: a nő »és« a társadalom.”¹⁵

A folyóirat stratégiailag is nagyon fontos volt az önmagát szervezettséggel, öntudatossággal és művelődési vágygal jellemző korabeli feminista mozgalom számára, mely túlhaladván „az első és legnehezebb stádiumot: a semmibe vevés korszakát”, megértette a társadalommal, hogy „a nők mozgalmát csak komolyan tárgyalhatják még az ellenségei is”. Ehhez elengedhetetlen volt egy saját folyóirat, mely „azt a szilárd alapot adja majd a magyar nőmozgalomnak, melyről igazságait korlátlanul hirdetheti, eszméit a maguk igazi ideális voltában ismertetheti. Erről az alapról védekezhet a rengeteg támadás ellen, eloszlathatja a minden akciója után felbukkanó tévedéseket és rendületlenül – mert független minden külső befolyástól – vezethet gyakorlati céljainak megvalósulása felé.”¹⁶

A feljegyzések alapján következtetni lehet arra, hogy a folyóirat igen széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Pataj Sándor,¹⁷ az *Igazság* című lap főszerkesztője és kiadója¹⁸ azzal a kéréssel fordult 1906-ban Schwimmer Rózához, hogy „*A Nő és a Társadalom* című lapját, ha Önnek egészen mindegy, adja ki olyan formában, mint az *Igazság*”, azon okból, hogy hátha egyszer egyesülhet majd a két lap, vagy ugyanazt a tartalmat az *Igazság* című folyóiratban mellékletként is megjelentetheti.¹⁹ Később, 1912-ben egy Dirner Gusztáv által írt kéziratot kívánt átvenni *A Nő és a Társadalom* folyóirattól, melyet előzetesen – anyagi okok miatt – nem sikerült a szerzőtől megszereznie.²⁰

¹² Willhelm Szidónia Schwimmer Rózának. 1906. november 9. 10. doboz. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹³ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1908. november 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹⁴ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1906. november. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹⁵ *A Nő és a Társadalom*. = NT. 1907. 1. sz. 1–2. 1.

¹⁶ *I. h.* (15. jegyzet). Általános cél a nők jogi, politikai és társadalmi emancipációja volt, melynek első lépése az általános választójog kivívása volt.

¹⁷ Pataj Sándor (1863–1939) ügyvéd, író, a zombori *Igazság* című lap főszerkesztője.

¹⁸ Vö. ISZÁNOVICS CSAPO Julianna: *Egy zombori folyóirat a 20. század elején*. = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 442–458.

¹⁹ Pataj Sándor Schwimmer Rózának. Zombor, 1906. december 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

²⁰ Pataj Sándor Schwimmer Rózának. 1912. március 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

A Magyar Királyi Gyermekmenhely levélben kérte hirdetésének megjelentetését.²¹ Nagy László, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnöke elküldte a társaság meghívóját Schwimmer Rózának, hogy a lapban publikálják.²² A Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíjegylete egy hírt kívánt közzétenni a lapban, mely szerint az egyesületet közhasznú munkájáért állami aranyéremmel tüntették ki a nemzetközi balesetügyi és munkásjóléti kiállításon.²³ A *Társadalmi Múzeum* című folyóirat egyik rovatvezetője, Kelemen Nándor is szívesen együttműködött Schwimmer Rózával, felajánlva, hogy mint a törvényes munkásvédelmi és -biztosítási rovat vezetője szívesen szolgáltat *A Nő és A Társadalom*nak is adatokat.²⁴ Oppenheim Vilmos arról értesítette Schwimmer Rózát, hogy a *Komáromi Újság* és a *Csallóközi Lapok* szerkesztőjét megnyerte, munkájához ismertetéseket és néhány folyóiratszámot kért.²⁵ 1908-ban a *Női Élet* című lap szintén kéréssel fordult a folyóirathoz, hogy jelentessen meg egy rövid hírt a készülő számmal kapcsolatban.²⁶

Nemcsak társlapok és egyesületek kísérték figyelemmel a folyóirat működését, hanem számtalan, a korban meghatározó értelmiségi is. Miután Schwimmer Róza felkérte egy cikk megírására, Ritoók Emma azt válaszolta, hogy nem tudja, tudna-e megfelelő írni a lapnak: „Nagyon sokat szeretnék vitatkozni a lapjukkal és úgy gondolatban vitatkozom is.”²⁷ Undi Mariskától, a kor egyik vezető festőművésztől szintén kért írást Schwimmer Róza, sőt Undi később előadóként is szerepelt a Feministák Egyesületének a rendezvényein.²⁸ A lap beszámolt arról is, hogy Undi Mariska a II. kerületi Fehérkereszt Kórházban dolgozik egy freskón, mely megtekinthető a helyszínen.²⁹

Gyakran előfordult, hogy *A Nő és a Társadalom* egy-egy írását más lapok is elkérték publikálás céljából. 1910-ben Radó István egy könyvnyomatos lapot akart indítani, ehhez kérte a főszerkesztő segítségét.³⁰ Szintén 1910-ben a „Modern Könyvtár” sorozat szerkesztősége kérte Schwimmer Rózát, hogy írjanak a lapban kultúráközvetítő munkájukról: magyar írók és költők műveit szándékoztak a külfölddel megismertetni.³¹

²¹ A Magyar Királyi Gyermekmenhely Schwimmer Rózának. Temesvár, 1907. szeptember 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 13. doboz.

²² A Magyar Gyermektanulmányi Társaság Schwimmer Rózának. Bp. 1907. december 31. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²³ A Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíjegylete Schwimmer Rózának. Bp. 1907. november 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁴ Kelemen Nándor (*Társadalmi Múzeum*) Schwimmer Rózának. Bp. 1908. január 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁵ Oppenheim Vilmos Schwimmer Rózának. Komárom, 1908. augusztus 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁶ *A Női Élet* szerkesztősége *A Nő és a Társadalom* szerkesztőségének. NYPL RSP Mss Col 6398. 17. doboz.

²⁷ Ritoók Emma Schwimmer Rózának. Bp. 1909. február 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 19. doboz.

²⁸ Undi Mariska Schwimmer Rózának. Bp. 1907. december. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁹ Undi Mariska Schwimmer Rózának. Bp. 1908. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

³⁰ Radó István Schwimmer Rózának. Bp. 1910. szeptember 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

³¹ A „Modern Könyvtár” szerkesztősége Schwimmer Rózának. 1910. október 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

A folyóirat rendszeresen szemlézett más folyóiratok cikkeiből, s kisebb – esetleg szerkesztői – üzenetekben reagált egy-egy hírre. A szemlézést valószínűleg nagyban elősegítette, hogy több korabeli folyóirattal rendszeresen cserélt aktuális példányokat.³² 1910-ben Schwimmer Róza arra hívta fel a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület figyelmét, hogy a lapjukat kétszeresen küldik, valamint sajnálatos módon „több ízben találtunk b. lapjukban folyóiratunkból közölt cikkeket forrás megnevezése nélkül”.³³ 1913-ban a *Borsszem Jankó* szívesen helyezte volna el hirdetésekét *A Nő és a Társadalom* folyóiratról lapjukban.³⁴

A Szemle rovat rendszeres összeállításáért Ágoston Péterné volt a felelős, az egyesület és Schwimmer Róza küldte el számára az aktuális lapokat.³⁵ Esetenként itt is felmerültek nehézségek:

³² Jászi Oszkár, a *Huszadik Század* főszerkesztője például 1910-ben arról értesítette Schwimmer Rózát, hogy nem tudnak cserepéldányt küldeni, mert az erre a célra félretett példányok már le vannak foglalva; vö. Jászi Oszkár Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Kaszab Böske a *Szépség* című folyóirat szerkesztősége és kiadóhivatala nevében szintén cserepéldányt ajánlott fel; vö. Kaszab Böske Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. A *Dombóvár és vidéke* című folyóirat szerkesztősége szintén ebben az ügyben kereste fel Schwimmer Rózát; vö. A *Dombóvár és vidéke* szerkesztősége és kiadóhivatala Schwimmer Rózának. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. 1911-ben a The Women's Social and Political Union egyesület képviselőjében Elizabeth Freeman kérte Schwimmer Rózát, hogy legyen tagja az egyesületüknek, illetve a Feministák Egyesülete fizessen elő a folyóiratukra; vö. Freeman Elizabeth (The The Women's Social and Political Union) Schwimmer Rózának. 1911. június 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Szintén cserepéldányt kért *Az Igaz Szó* kiadóhivatalától; vö. Schwimmer Róza *Az Igaz Szó* szerkesztőségének. Bp. 1912. szeptember 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. Az *Igaz Szó* Kiadóhivatala örömmel tett eleget a kérésnek; vö. Az *Igaz Szó* Kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. A *Magyar Kultúra* szerkesztősége 1913-ban szintén cserepéldányt ajánlott fel; vö. A *Magyar Kultúra* szerkesztősége Schwimmer Rózának. Bp. 1913. január 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³³ Schwimmer Róza a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesületnek. Szeged, 1910. október 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

³⁴ A *Borsszem Jankó* kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1913. március 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³⁵ A Szemle összeállításának folyamatához l. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. február 20. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. április 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. június 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Schwimmer Róza Ágoston Augustzának. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Az 1913-as budapesti konferencia előtt Ágoston vetette fel egy külföldi választójogi mozgalommal foglalkozó rovat szerkesztésének az ötletét: Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. július 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. július 20. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Schwimmer Róza Ágoston Augustzának. 1912. július 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. október 22. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. november 23. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1913. január 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

„Múlt hónapban sajnálattal nélkülöztem a szemléket és a cikket. Nagyon kérlek, értesítsél számíthatok-e rá, e hónapban, mert ha nem, a szemléről gondoskodnom kell idejében. Nagyon sajnálnám, ha nem kaphatnám állandóan összeállításaidat. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy eredeti cikket is szívesen fogadnék tőled...”³⁶

Nemcsak magyarországi, hanem külföldi lapokkal is cserekapcsolatban állt *A Nő és A Társadalom*,³⁷ erről tanúskodik a főszerkesztő levele a *Suffragette* című folyóiratnak.³⁸ A cserepéldányok kezelése és a Nőtisztviselők Országos Egyesületével való megosztása azonban konfliktust okozott. 1912-ben a NOE felszólította Schwimmer Rózát: „Kérjük, hogy a lapnak járó külföldi cserepéldányokat időről-időre betekintésre átengedni szíveskedjék. Arra nézve is kérjük értesítését, hogy a lapokért hetenként vagy havonként mikor küldhetünk el és meddig maradhatnak azok nálunk.”³⁹ Schwimmer ezt válaszolta:

„F. hó 19-én írt levelük elintézésében értesítem Önöket, hogy a kívánt lapokat készséggel rendelkezésre bocsájtom, azonban rendszeres heti vagy havi beszolgáltatást nem ígérhetünk, mert a lapok nagy részét a szemle rovat vezetőjéhez vidékre kell küldenünk, azonkívül egyes számokra hosszabb ideig van szükség a szerkesztőségnek.”⁴⁰

A Nőtisztviselők Országos Egyesülete nem elégedett meg ezzel a lehetőséggel: ragaszkodtak ahhoz, hogy a cserepéldányokat rendszeresen megkapják ők is.⁴¹

A havilap 1907–1913 között működött, vagyis abban az időszakban, amikor a választójog szerepelt a nőmozgalmi követelések első helyén,⁴² ez határozott meg minden más célt és feladatot. Ekkoriban érte el úgynevezett „csúcspontját” a magyarországi feminista mozgalom; jól mutatta ezt az 1913-as választójogi kongresszus, mely nemzetközi elismerést jelentett.⁴³

Lényegesen befolyásolta az olvasók számát, hogy a 19–20. század fordulóján Magyarországon az iskolakötelezettség ellenére is jelentős volt az analfabéták száma a női lakosság körében. 1910-ben egy szerkesztői vallomás hangsúlyozta annak

³⁶ Schwimmer Róza Ágostonnénak. 1912. január 10. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Levelére válasz is érkezett: Ágoston Augusztia sajnálta mulasztását, de megígérte, hogy a februári számnak már fog szemlét küldeni. Ágoston Augusztia Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

³⁷ *A Votes for Women* szerkesztősége 1913-ban például arról érdeklődött, küldjék-e még a cserepéldányt. *A Votes for Women* Schwimmer Rózának. London, 1913. február 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³⁸ Schwimmer Róza Miss Lennoxnak. 1912. november 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

³⁹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴⁰ Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1912. szeptember 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴¹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1912. október 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴² SZAPOR Judit: *Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1918*. In: *Women's Emancipation Movements in the 19th century: A European Perspective*. Eds.: Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROV-ENKKER. Stanford, 2004. Stanford University Press, 195.

⁴³ SZAPOR: i. h. (42. jegyzet) 200.

fontosságát, hogy még több előfizetőt nyerjenek meg az ügynek: egyrészt hogy kétéhetente jelenhessen meg az újság, másrészt hogy az akadályok ellenére eljusson a néphez az üzenet, és a tömegek öntudatra ébredjenek.⁴⁴

Az objektivitást csak a politikai hírek közlésében kívánta meg a főszerkesztő, bár felhívta a figyelmet arra, hogy „a lap pártállása tendenciája szerinti tárgyalását az eseményeknek” nem nélkülözheti.⁴⁵ A folyóirat tervezett és meg is valósított, magas színvonalú, de mégis minden társadalmi réteg igényét kielégíteni kívánó irányvonala később számos vita forrása volt. Kezdetben egyértelműnek tekintették a tudomány és a gyakorlati relevancia kényes egyensúlyának megtartását, hogy „mindenki” számára – társadalmi osztálytól, etnikumtól, sőt nemtől is függetlenül – közös fórumként működhessenek.⁴⁶ A felnőtt, kevésbé tanult és képzett réteg érdeklődésének a kielégítése később is igényként merült fel a lap működése során. A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete hívta fel a szerkesztőség figyelmét arra, hogy elsősorban a mindennapi életben használható, gyakorlati ismeretekre fókuszáljanak. A túl absztrakt hangnem mellett a túl radikális nézőpontot is kritikával illették, például a nemi kérdés tárgyalásában.⁴⁷

A nők művelődésének és öntudatra ébresztésének célja mellett a folyóirat fontos kapcsolódási pontként funkcionált az egyesületek és tagjaik között. A tagtársak felé irányuló kommunikáció lényeges eleme volt az egyes számok végén feltüntetett programok listája, melyből rendszeresen értesülhettek az egyesületek működéséről. Éppen ezért fontos szempont volt a pontos megjelenés, a megfelelő tájékoztatás, amelynek hiánya miatt az évek alatt többen is szót emeltek. 1910-ben például az egyik tagtárs, Dalmady Rózsa a folyóiratból értesült, hogy elmarad egy program.⁴⁸ Ugyancsak a késések miatt tiltakozott Schwarzenberg Ilona is:

„minden hóban 6-8-ika között jut hozzám a lap, s így kissé fura pl. azon értesítésük, hogy 2-án tartandó kiránduláson vegyek részt, avagy az 5-én rendezendő sétahajózásból vegyem ki részemet. A posta tegnap, tehát 8-án kézbesítette azt most is, s abból sajnálattal s egyszerűsággal bosszankodással olvasom igen tisztelt Elnökünk Schwimmer Rózsai Marillai előadásáról, mert ha idejekorán értesülök arról, úgy ottidőző unokanővéreim és rokonomat felkértem volna, s bizonyára nem eredménytelenül, hogy az ügy sikere érdekében minden tőlük tehető tegyenek meg, míg így bizonyosan ők is a közömbösek az ügy iránt érdeklődést nem tanúsítók gárdájához sorakoztak.”⁴⁹

A lap nem rendszeres, és gyakran kései megjelenése még 1913-ban is téma volt a levelezés szerint. Willhelm Szidónia, a Nőtisztviselők Országos Egyesületének

⁴⁴ Schwimmer Róza terveinek vázlata *A Nő és a Társadalom* kapcsán. 1907. NYPL RSP Mss Col 6398. 11. doboz.

⁴⁵ L. 44. jegyzet.

⁴⁶ *A Nő és a Társadalom*. = I. h. (15. jegyzet) 2.

⁴⁷ Trombitás Erzsi (Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete) Schwimmer Rózának. Szombathely, 1908. március 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 15. doboz.

⁴⁸ Dalmady Rózsa Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

⁴⁹ Schwarzenberg Ilona Schwimmer Rózának. Bp. 1911. augusztus 9. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

akkori titkára kérte Schwimmer Rózát, gondoskodjon az időben történő megjelenésről.⁵⁰ A Nőtisztviselők Országos Egyesületének ülésén később ismét foglalkoztak a kérdéssel, és felszólították a főszerkesztőt, hogy a lap jelenjen meg időben.⁵¹ Schwimmer elsősorban a politikai helyzetet jelölte meg a szerinte elkerülhetetlen késés legfőbb okaként, továbbá jelezte, hogy a jövőbeni számok is késéssel fognak megjelenni.⁵² A Nőtisztviselők Országos Egyesülete nem fogadta el a választ, és felszólították Schwimmert, hogy tegyen közzé egy ismertetőt a későbbi megjelenésről, hogy a reklamációnak elejét vegyék.⁵³ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete végül tudomásul vette a késedelmet.⁵⁴

A folyóirat az 1910-es évektől viszonylag rendszeresen reflektált saját működésére és eredményességére. A szerkesztőség és a kiadóhivatal 1910-ben látta először elérkezettnek az időt a visszatekintésre: úgy értékelték, hogy a „befejezett három évfolyam a magyar nőmozgalom virtualitásának, életerős fejlődésének krónikája.” Egyértelmű sikernek könyvelték el, hogy olyan folyóiratot hoztak létre, mely „a magyar közönség legszélesebb rétegeibe vitte a feminizmus problémáit.”⁵⁵ Negatívumként említették viszont, hogy a lap havonta csak egyszer jelenik meg, holott „az aktualitások sokasága, az élet eseményeinek női szempontból való elbírálásának szükségessége, a védekezés, sőt a támadás kényszere” sokszor implicálná a gyakoribb megjelenést. A szerkesztőség és a kiadóhivatal részéről ennek anyagi okai voltak.⁵⁶ 1910-ben az utóbbi levélben hívta fel az olvasók figyelmét, hogy a lap fejlesztése egyértelműen a hirdetésekbe befolyó bevételtől függ, ezért létfontosságú, hogy a bevásárláskor az adott hirdetőknél hivatkozzanak a folyóiraatra. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy bár szükségük lenne rá, nem fogadnak minden hirdetőt:

„Minthogy azonban lapunk elveinek megfelelően, csak válogatva vehetjük fel a hirdetéseket, /a sűrűn kínálgató alkohol s efféle hirdetéseket visszautasítjuk/ arra kell törekednünk, hogy a hirdetők is lássák, mennyiben érdekük lapunkban hirdetni. Arra kell hát törekednünk, hogy a hirdetőinket állandóan biztosituk lapunk számára.”⁵⁷

A viszonylag hosszú és részletes értékelésre, valamint a gyakoribb megjelenés megfogalmazott igényére válaszok is érkeztek. Az 1910. márciusi számban a sok ötlet közül egy nagyváradi olvasó javaslata mellett foglaltak állást a szerkesztők,

⁵⁰ Wilhelm Szidónia Schwimmer Rózának. Bp. 1913. január 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵¹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. március 22. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵² Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1913. március 31. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵³ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. április 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵⁴ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 26. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

⁵⁵ *Lapunkról.* = NT. 1910. 1. sz. 12.

⁵⁶ *I. h.* (55. jegyzet).

⁵⁷ A Nő és a Társadalom Kiadóhivatalának levele az Olvasókhoz. Bp. 1910. október. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

mely szerint minden előfizető állítson össze egy címlistát, melyre egy mintapéldányt szeretne küldeni a folyóiratból.⁵⁸

A fennmaradt levelekből úgy tűnik, a főszerkesztő, Schwimmer Róza különös figyelmet fordított arra, hogy a beérkezett levelekre elutasítás esetén is válaszoljon.⁵⁹ Rengetegen keresték fel őt, levélben irányítva figyelmét egy-egy, az egyesület szempontjából fontosabb eseményre, felajánlva, hogy írának azokról.⁶⁰ Szintén levelek

⁵⁸ *A Nő és a Társadalom terjesztése és fejlesztése.* = NT. 1910. 3. sz. 35.

⁵⁹ 1910-ben például Szilárd Irma érdeklődött, hogy egy éve beküldött írása megjelenik-e. Kérte, hogy levelére Scwhimmer Róza a folyóiratban válaszoljon „nőkérdés” tárgyszó alatt; vö. Szilárd Irma Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Hermanné Ludwig Blanka azért írt, mert egy folytatásos cikkénél nem kapta meg az egyik példányt. Levelén olvasható a szerkesztő jegyzete, mely szerint az a lapszám kifogyott; vö. Hermanné Ludwig Blanka Schwimmer Rózának. Medgyes, 1910. október 18. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Ugyancsak erről érdeklődött Steiner Jolán is 1910-ben egyik levelében; vö. Steiner Jolán Schwimmer Rózának. Bp. 1910. november. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Perczelné Kozma Flóra egyik levelében köszönetét fejezte ki, hogy írását megjelentették a lapban; vö. Perczelné Kozma Flóra Schwimmer Rózának. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Máday Andor az Országos Gyermekvédő Liga nevében kérte, hogy egy közleményt jelentessen meg Schwimmer Róza; vö. Máday Andor Schwimmer Rózának. Bp. 1910. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Barand Margit beküldött kézírata kapcsán kérte a szerkesztő válaszát a lapban, „tengerparti” jelíge; vö. Barand Margit Schwimmer Rózának. 1911. január 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Márkus Dezső is azt kérdezte, hogy megjelenik-e az írása; vö. Márkus Dezső Schwimmer Rózának. 1912. március 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Szabó Lajos azt kérte, írását tegyék be a márciusi számba; vö. Szabó Lajos Schwimmer Rózának. 1913. április. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz. Schwimmer Róza azt felelte, hogy mivel az írás már nem aktuális, nincs módjában beletenni a lapba; vö. Schwimmer Róza Szabó Lajosnak. 1913. április 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁶⁰ L. pl. Lamberger Józsefné Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Arról ír, hogy meghallgatta az Országos Közegészségügyi Egyesület által hirdetett „Anyák iskolája” előadást, és úgy gondolja, hogy a folyóirat számára is érdekes lehet. A Magyar Fürdőkalauz szerkesztősege „A fürdők könyve” című kiadványukat küldte ismertetésre; vö. A Magyar Fürdőkalauz Schwimmer Rózának. Bp. 1911. április 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Szikra szintén egy tanulmánya küldése kapcsán vetette fel, hogy meg kellene írni Marie Curie történetét; vö. Szikra Schwimmer Rózának. 1911. június 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Glücklich egy későbbi levelében reflektált erre, Schwimmer Rózának azt írta, hogy Szikra Dienes Valériával írassa meg Curie történetét, mert „Az ő neve használ a könyvnek és van módja rá, hogy személyes impressiók alapján szépen írja meg.” Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. László Artúr egy írását küldte 1912-ben, és kérte, hogy jelenjen meg „telefonos kisasszony” jelíge alatt; vö. László Artúr Schwimmer Rózának. 1912. január 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Gonda József egy könyvét küldte; vö. Gonda József Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Marczali Henrik szintén küldte az eddig megjelent könyveit; vö. Marczali Henrik Schwimmer Rózának. Bp. 1912. január 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Harsányi Eugene a Magyar Békeegyesület nevében kérte a folyóiratot, hogy közöljön könyvismertetést Charles Bichet „A háború múltja és a béke jövője” című művéről; vö. Harsányi Eugene Schwimmer Rózának. Bp. 1912. április 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. 1912-ben az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület kérte a főszerkesztőt, hogy közöljön egy tudósítást a lapban; vö. Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

sora tanúskodik a lap összeállításának folyamatáról, a beérkezett írások kiválasztásának kritériumairól, illetve a szerkesztők közötti esetleges vitákról.⁶¹ A válogatáson túl a szerkesztők gyakran változtattak is egy-egy írás tartalmán. Szegvári Sándorné, a folyóirat lapkiadó társaságának elnöke például egy, a szerkesztő által megváltoztatott mondat korrekcióját kérte:

„Kedves Nagysád! Cikkemben azt a passzust, mely eredetileg így hangzott »Szigorúan büntetik!«, és melyet Ön úgy változtatott meg, hogy »fegyházzal sújtják«, okvetlenül meg kell változtatni. A »szigorúan büntetik« igaz, hogy verlegenheits phrase volt és rosszul hangzott, de nem voltam bizonyos a dologban és pontos akartam lenni, nagyon siettem. Most azonban tanulmányozom a büntető törvénykönyvet és tudomásul vettem, hogy újszülött gyermek anyja által való megöletése esetében egyáltalán nincs fegyházbüntetés. Erről van egy külön §, mely 5 évig terjedő börtönbüntetésről szól csak. Nagyon kérem, tessék ezen még segíteni, mert ha véletlenül jogászember elolvassa a cikket, legelső dolga lesz »asszonyi« felületességről szónokolni.”⁶²

Szikra – utalva a lap gyakori ilyen jellegű tevékenységére – egy 1912-ben küldött írásáról megjegyezte, hogy „mellékelve egy cikk, talán jó lenne ha ez a nagygyűlés előtt valamely nagy lapban megjelenne. Kikötöm, hogy nem szabad belőle törölni!”⁶³

1911-ben Strikerné Pollacsek Laura szintén egy cikkéről kérdezte, hogy bekerülhetne-e a lap egyik számába: „Elég rövidre fogtam, de ha talán egy kicsit hirdetésizű hogy cikk számba menjen, úgy talán lehetne oly szíves a mellékelt kuszaságokból valamit kiválasztani a feldíszítésére.”⁶⁴ Az írás jelentős átalakításokkal jelent meg. Jánossy Gábor egy írását csak lényeges változásokkal voltak hajlandók megjelentetni.⁶⁵ Jánossy örömmel beleegyezett ezekbe, így a cikk megjelent. Dirner Gusztáv ugyancsak egy kéziratát küldte Schwimmer Róának azzal a kéréssel, hogy a megfelelő javításokat eszközölje rajta.⁶⁶ Zipernovszky Anna, a békemozgalom egyik jelentős alakja a békeegylet és szövetség felolvasásáról tájékoztatta a folyóirat szerkesztőségét, és kérte, hogy „az Istenért, csináltass valami reklámot a lapokban. Én nem értek hozzá.”⁶⁷ De nemcsak a szerzők küldték írásaikat a folyóiratnak;⁶⁸ maga a főszerkesztő is kért kéziratokat, írásokat egy-egy témáról.⁶⁹ Kivételes eset-

⁶¹ Vö. Willhelm Szidónia Schwimmer Róának. Bp. 1910. október. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Szikra Schwimmer Róának. Bp. 1911. január 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁶² Szegvári Sándorné Schwimmer Róának. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

⁶³ Szikra Schwimmer Róának. 1912. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁶⁴ Strikerné Pollacsek Laura Shwimmer Róának. Bp. 1911. augusztus 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁶⁵ Schwimmer Róza Jánossy Gábornak. 1912. február 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

⁶⁶ Dirner Gusztáv Schwimmer Róának. 1912. február 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

⁶⁷ Zipernovszky Anna Schwimmer Róának. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁶⁸ Vö. Máday Andor Schwimmer Róának. 1912. július 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Hermanné Ludwig Blanka Schwimmer Róának. 1912. október 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁶⁹ Vö. Máday Andorhoz írt levelét, melyben kéri a régen megígért kéziratot. Schwimmer Róza Máday Andornak. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

ként fordult elő, hogy – díjazás fejében – 1912-ben Bíró Lajos egyik, az *Ujságban* megjelent tanulmányát utánnyomásként közölték.⁷⁰

Amikor a főszerkesztő nem tartózkodott Budapesten, a többi tagtárs és aktivista rendszeresen tájékoztatta őt a lappal kapcsolatos eseményekről, problémákról,⁷¹ leginkább Willhelm Szidónia és Glücklich Vilma.⁷² Az utóbbi 1911-ben arról számolt be, hogy a főszerkesztő nevében elutasított néhány írást, illetve részletesen írt a lapról is, elsősorban a központi háztartások ügyére kitérve.⁷³ Nemcsak stratégiai és szerkezeti, hanem tartalmi kérdéseket is megvitattak a lapot készítőket. Szintén Glücklich Vilma vetette fel egy külföldi lapból kivágott cikk kapcsán, hogy írjanak-e az anti-feminista mozgalomról *A Nő és A Társadalomban*, vagy „jobb az agyonhallgatás”.⁷⁴

Glücklich egyik beszámolójában részletesen írt a folyóirat korrektúrázásáról:

„A lap – remélem – holnap reggelre kinyomódik; egy dolog maradt ki belőle a szedő hyper-okossága folytán: a Szemle-beli közp. Háztartás. Abban u.i. Utaltam a rovatra, ott pedig egy helyen törültem a »Közp. Házt.« címet. Mikor aztán az utolsó kéziratok korrekturáját már a tördelés után kaptam meg, a szedő odaírta a kéziratnak ehhez a pontjához: »a fem. rovatban törölve van.« Ujabb javítás még jobban késleltette volna a lapot és úgy bele kellett nyugodnom.”⁷⁵

Az 1910-es évtől a Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében Egyesület megállapodást kötött A Nő és a Társadalom Lapkiadó Vállalattal, hogy tudósítanak a kapcsolódó hírekről, egyben kérik saját tagjaikat, hogy fizessenek elő a lapra.⁷⁶

Az 1911-es év első számában még mindig azt hangsúlyozták a szerkesztők, hogy nemcsak az alkotók, hanem a különböző munkatársak, olvasók, támogatók együttes munkájára is szükség van. Összegzésükben pozitívként emelték ki, hogy a lap „harcolt az előítéletek és a nővel szemben elkövetett igazságtalanságok ellen, joga-

⁷⁰ Schwimmer Róza Bíró Lajosnak. 1912. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁷¹ Vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1911. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Pogány Paula Schwimmer Rózának. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁷² 1910-ben Willhelm Szidónia például arról tájékoztatta Schwimmer Rózát, hogyan haladnak a lap előkészületei; vö. Willhelm Szidónia Schwimmer Rózának. Bp. 1910. november 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Szintén tájékoztatást adott Spády Adél is; vö. Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1910. december 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Rendszeresen elküldték neki a folyóiratokat is, amelyekben az egyesületet is érintő kérdésekről írtak, például az éjjeli munka kérdése kapcsán; vö. Spády Adél Schwimmer Rózának. 1911. január 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Glücklich 1912-ben arról tájékoztatta, hogy „a rovatot, amennyire tudtam, összeállítottam”, de ha nem felel meg, akkor Schwimmer nyugodtan töröljön belőle, amit akar; vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1912. július 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁷³ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁷⁴ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1911. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁷⁵ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1911. november 2. NYPL TSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁷⁶ A Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében Egyesület (elnök: Dirner Gusztáv) Schwimmer Rózának. Bp. 1910. november 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

kért küzdött, a társadalom mostoháinak igazát védte, követelte jussukat.”⁷⁷ Érdekes Schwimmer Róza visszaemlékezése az 1911-es évből: „tudtam, hogy a rendelkezésemre álló eszközökhöz mérten a lehető legjobban csináltam a lapot, azt is tudom, hogy a külföldi feminista lapokkal összehasonlítva is megállja a helyét.”⁷⁸ Továbbra is szükségesnek gondolta a folyóirat létezését; sőt nemcsak a fenntartását, hanem a fejlesztését is. Az utóbbi legfőbb gátjának azt látta, hogy ő maga volt ilyen hosszú időn át a szerkesztő, és nem állt rendelkezésére elég pénz sem.⁷⁹

A folyóirat működtetését a lapbizottsági ülések is segítették.⁸⁰ 1911-ben Schwimmer egy levelére reagálva, Szirmai Oszkár maga is egyetértett azzal, hogy „a munka tömörülése egy ember vállán csak árt az ügynek”. Schwimmer azt ajánlotta, hogy az ő főszerkesztői díjából fedezzék az adminisztratív költségeket, de ezzel a lapkiadó elnöke nem értett egyet. A munka hatékony elosztására vonatkozó terveket egy lapbizottsági ülésen kívánták megbeszélni.⁸¹

1911-ben a szerkesztők komolyan fontolóra vették, hogy a tevékenyen működő Ifjúsági Csoport önálló rovatot kapna a lapban.⁸² Az Ifjúsági Csoport mellett a „feminista gyerekek” is komolyabb szervezkedésbe kezdtek az 1913-as budapesti nemzetközi konferencia kapcsán, a „Meller Lányok” vezetésével.⁸³

„A néni jóindulatát kérnök, hogy segítene nekünk egy kis titkos munkába a feminista gyermekek egy ideát adunk és ezt a nénitől kérnök a „nő és társadalomba” betenni. T.i.: - Kérjük az összes feminista gyermeket, hogy a közeledő kongresszusra mindenki egy kis perselyt tartson odahaza, (és ott a nyalánságok helyett a pénzt ebbe bele tenni kötelességének tartsa.) Minden hónapba ezt az összeget kérjük a „Feministák egyesületébe” (V. Mária-Valéria u. 12.) „gyermek pénztár”-ba beküldeni. – [...] Még igen szépen kérnök, hogy ha néni jönnek látja más lapba is beletenni szíveskedjék.”⁸⁴

1912-ben a nemzetközi konferencia kapcsán Schwimmer Róza felkérte az akkor Svédországban élő Antal Sándort arra, hogy írjon az előkészítő munkálatokról, a magyarországi helyzetről és a választójogi mozgalomról.⁸⁵ Antal szerint kétféleképpen lehetne előmozdítani az ügyet: egyrészt a médiában megjelentetett hírekkel, másrészt

⁷⁷ *A szerkesztőség rövid írása.* = NT. 1911. 1. sz. 3.

⁷⁸ Schwimmer Róza feljegyzése. Bp. 1911. március 17. NYPL RSP Mss Col 6398. 22. doboz.

⁷⁹ L. 78. jegyzet.

⁸⁰ Szirmai Oszkár Schwimmer Rózának. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. A Nő és a Társadalom Kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1912. december 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁸¹ Szirmai Schwimmer Rózának. 1911. január 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁸² Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 23. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁸³ Melleré Miskolczy Eugénia gyermekei. Meller Lányok, Meller Laura, Meller Rózsi és Meller Erzsébet.

⁸⁴ A Meller lányok: Meller Laura, Meller Rózsi és Meller Erzsébet Schwimmer Rózának. Bp. 1911. július 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁸⁵ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. július 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

pedig érdemes lenne „megírni Budapestnek race-természetráját.” Antal már régen gondolkodott egy ilyen jellegű cikksorozaton, de nem tartotta kifizetődőnek két és fél magyar cikk ideje alatt megírni egy svédet. Későbbi levelében is megerősítette, hogy svéd cikket csak pénzért érdemes írnia.⁸⁶ Schwimmer válaszában arra hívta fel Antal figyelmét, hogy nem tőle függ, fizetnek-e, hanem a gazdasági bizottságtól, mindenesetre nem tervezték. Ennek ellenére megerősítette, hogy fognak fizetni, hiszen ez fontos ügy; addig is küld 120 koronát, amíg nem rendeződik az ügy. 100 koronát Molnár Viktorné ajánlott fel, 20 koronával maga Schwimmer egészítette ki.⁸⁷ Antal a 120 korona kézhezvételekor megkezdte a munkát,⁸⁸ melyről később rendszeresen referált is.⁸⁹

Szintén a díjazás volt a sarkalatos pont a költő Szigethy Edit esetében, akinek kérdésére a főszerkesztő a következő értesítést küldte: „Július hó 23-áról keltezett levelére visszatérve értesítjük, hogy egy-egy vers fordításáért sajnos csak 5-5 koronát fizethetünk. Megjegyzem, hogy lapunk szűk budgetje mellett is esetleg többet fizetnénk, eddig azonban sajnos nem tudtunk az eredeti szépséget visszaadó magyar fordításokat elérni.”⁹⁰ Szigethy kevesellte a kapott 5 koronát egy-egy küldött költeményéért: „ha teljes őszinteséggel szabad szólnom, ki kell jelentenem, hogy az egy-egy vers példányom utánmunkadíjként kilátásba helyezett 5 koronában megszabott összeget szinte nevetségesen kevésnek találom.”⁹¹ A polémia folytatódott, Szigethy elküldte az egyik fordítását, melyre – kérése ellenére – még nem kapott nyugtázó választ.⁹² Schwimmer erre értesítette, hogy meg fognak jelenni az írások, de előre fizetni nem tudnak.⁹³ Szigethy ezek után megköszönte a számára Dr. Kovács Ödön ügyvéd által felajánlott részleges, 15 korona honoráriumot, és kérte azokat a lapszámokat, melyekben az írása megjelent.⁹⁴ 1913. április 21-i keltezéssel Schwimmer megkapta Szigethy ügyvédi felszólítását,⁹⁵ melyet természetesen elutasított.⁹⁶

⁸⁶ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁸⁷ Schwimmer Róza Antal Sándornak. 1912. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁸⁸ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. szeptember 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁸⁹ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. november 29. NYPL RSP mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁰ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1912. augusztus 26. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹¹ Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. augusztus 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹² Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. november 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹³ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1912. november 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁴ Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. november 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁵ Szigethy Béla ügyvéd felszólítása Schwimmer Rózának. 1913. április 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁹⁶ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1913. április 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

Az 1912-es esztendő első számában a szerkesztőség, bár pozitívként értékelte a lap tevékenységét, mellyel a nők jogainak és érdekeinek védelméért harcolt, ismét hiányként jelölte meg, hogy anyagi okok miatt az újság nem jelenthet meg kétszer egy hónapban. A beszámolóból kiderül, hogy az előfizetők száma az elmúlt öt év alatt megkétszereződött, de ugyanilyen arányban növekedtek a lap előállítási költségei is. Célul tűzték ki, hogy „az előfizetők és a hirdetők szerzésének aránya meghaladja majd a költségek növekedésének arányát, úgy, hogy az évtized második felében a társadalmi békének ez a harci szerve a béke dreadnoughtjává fejlődhetik majd.”⁹⁷

Szintén 1912-ből származik a főszerkesztő átfogó és visszatekintő levele, melyben részletesen felsorolja a folyóirat készítésének hibáit és hiányosságait:

„nem érek rá az összes bajokat felpanaszolni, de úgy látszik rossz taktika volt tőlem, hogy eddig a kisebb és nagyobb dolgokon hallgatólagosan siklottam el. Ezért most a revíziónál konstátálom erre a számra vonatkozólag a következőket: A korrektúrából nagyon sokat nem vesznek figyelembe, úgy hogy a revíziót épen oly pontosan kell elolvasni, mint az első korrekturát és ugyanazt a hibát újból megtaláljuk. A fedőlapból sem kaptam sem korrektúrát sem revíziót. A rovatokat, bár én a sorrendet világosan megállapítom, más sorrendben helyezik el, ezt a mult havi számmal meg is tették. E számnál csak 2 Messenger Boyt küldtek kifizetetlenül, ezt a kettőt kifizettem, de nem vagyok hajlandó, a korrektúraküldés költségeit fedezni. A kézirat idejében van ott, gondoskodjanak elküldéséről. Nagyon lekötelezne, ha a lap munkájánál nagyobb figyelemre szorítaná a nyomdát.”⁹⁸

A nyomda válaszában azt írta:

„bejelentésük folytán igazgatónk a mai napon kereste az alkalmat hogy a tekintetes Szerkesztőségtől információt szerezzen a lap kinyomásánál előforduló nehézségek miben-létéről, legnagyobb sajnálatára azonban elfoglaltságuk révén ez nem történhetett meg. Igaz, hogy a dolgokat általánosságban ismerjük, mindezek dacára igen kérjük, hogy ezeknek a megbeszélése és a lapnak pontos megjele-nése érdekében szíveskedjenek egy alkalmas időt megjelölni, mikor a felmerült dolgokat véglegesen a legnagyobb rendben elintézhetjük, annál is inkább, mert kizárólag személyi ellentétek képezik az előforduló surlódásokat.”⁹⁹

Schwimmer válaszában megjelölte a találkozó időpontját, amikor a problémákat meg tudják beszélni.¹⁰⁰ Később a Községi Nyomda nyomatékosan kérte, hogy küldjék a kéziratokat rendesen, mert különben emiatt minden hónapban probléma lesz.¹⁰¹

⁹⁷ *A Nő és a Társadalom szerkesztősége és kiadvállalata.* = NT. 1912. 1. sz. 3.

⁹⁸ Schwimmer Róza Engelnek. 1912. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹⁹ Az Országos Központi Községi Nyomda Schwimmer Rózának. 1912. november 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

¹⁰⁰ Schwimmer Róza az Országos Központi Községi Nyomdának. Bp. 1912. november 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

¹⁰¹ Az Országos Központi Községi Nyomda Schwimmer Rózának. 1913. március 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

Feljegyzései szerint 1911-ben Schwimmer Róza a lemondását fontolgatta, de munkáját folytatta 1913 decemberéig. Ekkor a szerkesztőség hivatalosan is bejelentette, hogy megszűnik *A Nő és a Társadalom*, helyette a Feministák Egyesülete elindította *A Nő* című folyóiratot, melynek Szikra, gr. Teleki Sándorné és Pogány Paula voltak a szerkesztői. Schwimmer Róza felelős szerkesztőként dolgozott tovább. 1913 áprilisában levélben tájékoztatta Szirmai Oszkárné, a lapkiadó társaság elnökét lemondásáról, és kérte a nyilvánosság kizárását:

„Kellemetlen indiszkrétió folytán az a régi szándékom, hogy az év folyamán Magyarországról eltávozzom, idő előtt nyilvánosságra került. Ezért kötelességemnek tartom, hogy a mélyen tisztelt elnökséggel most közöljem, hogy szerződéselem felbontására vonatkozólag rövidesen hivatalos előterjesztést fogok tenni.”¹⁰²

Szirmainé felszólította, hogy döntését közölje a lapbizottság többi tagjával is, egyben ő maga is lemondott tisztségéről. Saját magát tehetetlen elnökként jellemezte: „nagyon jól tudom, hogy a kiadóvállalatnak a lap belső tartalmához nincs köze”. A folyóiratot nagyra értékelte és becsülte, de annak „irányával és hangjával” gyakran nem értett egyet.¹⁰³ Schwimmer Róza nem fogadta el Szirmainé lemondását; kérte, hogy várjon a szerkesztőváltásig, akkor kevésbé kockáztatják a közös ügyet:

„Mozgalmunknak olyan idejét éljük, amidőn minden személyi változás, minden újabb komplikáció kockáztatja azokat az eredményeket, amelyeket veszélyeztetnünk ez idő szerint semmiesetre sem szabad. [...] Hogy a lappal nem volt megelégedve, azon nem csodálkozom, mert magam sem vagyok megelégedve, bár azt hiszem, hogy elégedetlenségünk más-más természetű. A lap erősen támadó hangját, amelyért Kegyed neheztel, én fentartandónak vélem, mert az eredmények teljesen igazolják ennek a hangnak a létjogosultságát.”¹⁰⁴

Szirmainé azonban a kérés ellenére véglegesnek tekintette a lemondását, és még egyszer megkérte Schwimmer Rózát, hogy őszi utazása előtt időben tájékoztassa a többieket.¹⁰⁵

1913-ban nemcsak a rendszertelen megjelenés és a cserepéldányok elosztása, hanem más sarkalatos problémák is felmerültek a Nőtisztviselők Országos Egyesületével való együttműködés közben. Így a szervezet teljesen elutasította Schwimmer kérését, hogy a májusi és a júniusi lapszám összevontan jelenjen meg.¹⁰⁶ Azzal indokolták a döntésüket, hogy körlevelekre eddig is rengeteget költöttek, holott ez nem volt betervezett költség. Éppen ezért, „ha tehát várakozásunk ellenére nem jelenhetne

¹⁰² Schwimmer Róza Szirmai Oszkárénak. 1913. április 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰³ Szirmai Oszkárné Schwimmer Rózának. 1913. április 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁴ Schwimmer Róza Szirmai Oszkárénak. 1913. május 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁵ Szirmai Oszkárné Schwimmer Rózának. 1913. május 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁶ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. május 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

meg a májusi szám, a körlevél költségeivel a lapvállalatot kellene megterhelniünk”, illetve a „kongresszusi szám fedezetéhez sem járulhatunk hozzá”.

A vita később sem csitult, ahogy erre Glücklich Vilma tájékoztató leveléből következtethetünk: „Tek szerk, Nem szívesen zavarom, de nem bírom már a NOE telefonos szekaturáját. Nagyon kérem, sürgönyözzze meg az egyletbe, hogy mikorra ígérhetem a lap megjelenését?”¹⁰⁷ Schwimmer 1913 augusztusában tájékoztatta a szervezetet a dupla szám megjelenéséről, és arról, hogy novemberig késéssel, utána mindig 1-jén jelenik meg a lap, és kéri, erről értesítsék a tagokat is.¹⁰⁸

Az 1913-as kongresszus után, júliusban kapta kézhez Schwimmer a *Tolnai Világ-lapjának* költségkalkulációját egy saját lap, a *Feminizmus* nagyon részletes tervére.¹⁰⁹ Glücklich örömmel üdvözölte a nagy terveket.¹¹⁰ Mindezekkel párhuzamosan és szorosan összekapcsolódva folyt a Spády Adél által indított és felügyelt „Modern Ifjúsági Könyvtár” előkészítése is: „Már hozzáfogtam a mi könyveink kolpotrázs szervezéséhez is.”¹¹¹ Első lépésként egy mintafüzet összeállítását tűzték ki célul.¹¹²

Tolnai Simon ajánlatára Schwimmer elküldte saját, módosított tervezetét, és kérte, hogy a jóváhagyott verziót majd Spády Adélnak juttassák el.¹¹³ Tolnai el is juttatta Spádynak a kész verziót, ami „bizony nagyon eltér a tervvázlattól”.¹¹⁴ Egyben Schwimmernek szóló válaszában arról értesítette, hogy az általa javasolt formában – elsősorban anyagi okok miatt – nem áll módjában elkészíteni a szerződést: „A lap tervezetét készhez vettem, de nem úgy van megcsinálva, mint b. soraiban mondja, hogy »személyes megbeszélésünk alapján« ez annyira ki van vetköztetve, hogy rá sem ismerek.”¹¹⁵ Spády szintén tájékoztatta Schwimmert az általuk teljesen lehetetlennek tartott Tolnai-féle tervezetről, melynek keretében túl sok jogot akart Tolnai, és az előfizetési ár sem egyezett elképzelésükkel.¹¹⁶ Spády éppen ezért ajánlatot kért a Weiss L. és F. cégetől ugyanerre a munkára, melyek bár drágábbak voltak, de a Feministák Egyesületére nézve sokkal kedvezőbb feltételeket ajánlottak.¹¹⁷ Weiss később visszalépett az ajánlattól, így újabb lehetőségeket kellett keresni, mely az önálló *Feminizmus* kiadványt kiadná.¹¹⁸ Mindezeknek a tükrében Schwimmer lemondott

¹⁰⁷ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. június. NYPL RSP Mss Col 6398. 33. doboz.

¹⁰⁸ Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1913. augusztus 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁰⁹ A *Tolnai Világ-lapja* Schwimmer Rózának. Bp. 1913. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 33. doboz.

¹¹⁰ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. augusztus 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Glücklich később is érdeklődött a „Tolnai-ügy” iránt; vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. augusztus 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹¹ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹² Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 18. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹³ Schwimmer Róza Tolnai Simonnak. 1913. augusztus 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁴ Tolnai Simon Spády Adélnak. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁵ Tolnai Simon Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁶ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁸ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

a Tolnaival való lehetséges együttműködésről, elsősorban azért, mert az írásbeli és szóbeli megállapodások közötti különbséget túl jelentősnek találta.¹¹⁹

Ezt követően Spády az általa színvonalasnak ítélt Uránia Nyomdától kért ajánlatot.¹²⁰ 1913 augusztusában úgy tűnt, hogy megtalálták a leghatékonyabb megoldást, és már csak a betűk kiválasztása volt hátra.¹²¹ 1913 szeptemberében *A Nő és a Társadalom* kiadóhivatala azon előterjesztéséről értesítette Schwimmer Rózát, melynek értelmében a lap a Feministák Egyesülete birtokába kerül.¹²² Spády november elején arról számolt be, hogy többen érdeklődtek a készülő lapról, elsősorban a nevééről, de a „NOE-ügy” miatt nem jutottak előrébb a kérdésben.¹²³ Pogány Paula arról tájékoztatta Schwimmer Rózát, hogy Spády és Dirnfeld véleménye szerint a leghatékonyabb az lenne, ha karácsonyra jelenne meg az új lap, és egyben kérdezte, lehetséges-e addig.¹²⁴ Glücklich is az új folyóiraton dolgozott, melyben egyértelműen Schwimmer Róának szánt vezető szerepet:

„nem úgy értettem, h a lapot nem csináljuk meg, ha Maga nincs itthon, a NOE-val befejeztük e tárgyalást, amelynek eredményét mi is előreláttuk, de amellyel tartoztunk – nem a vezetőknek, hanem a NOE tagjainak. Új lapot indítunk, m. p. (ne dühöngjön!) »A nő« címen, mert jobbat sem propagandisztikus, sem hirdetési szempontból nem találtunk. De az egyesület egzsizstenciáját veszélyeztetjük, ha az első számok nem lesznek elsőrangúak, ezért kellene, hogy Maga tényleg szerkessze és Pogányt a munkába bevezesse. A nagy lapbizottság megalakulása is Magára vár: Hallerné a klubtól visszavonult (nem látja időszerűnek), de Telekiné buzog, nem gondolja, hogy mégis őt kérjük fel?”¹²⁵

1913. november 16-án Pogány már a NOE-val való szakításról számolt be, és megjelölte az új címet (*A Nő*):

„A lapot meg kell indítani, mert nemcsak á-t mondtunk, hanem végigmondtuk mind a 32 betűt, a 12 órát és az ultimátumot. Hogy a NOE-val tárgyaltunk, annak meg volt a jutalma: Szirmayné (!), Glücklich (!) maguk óhajták leghevesebben a szakítást!!! Az ezt bejelentő levelet már elküldtük a NOE-nak!! A mi lapunk, »A Nő« c. szenzációs címmel jelenik meg (még változtathatunk rajta, ha kell, de hirdetési szempontból ez a cím a legcatchingebb).”¹²⁶

¹¹⁹ Schwimmer Róza Tolnai Simonhoz írt levelének vázlata. 1913. augusztus 9. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Erre később még Tolnai reagált is: szerinte Schwimmer okozta a különbséget, és ő sem kíván már együttműködni; vö. Tolnai Simon Schwimmer Róának. Bp. 1913. augusztus 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²⁰ Spády Adél Schwimmer Róának. Bp. 1913. augusztus 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Végül ezzel a nyomdával kötöttek megállapodást.

¹²¹ Spády Adél Schwimmer Róának. Bp. 1913. augusztus 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²² *A Nő és a Társadalom* Kiadóhivatala Schwimmer Róának. Bp. 1913. szeptember 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²³ Spády Adél Schwimmer Róának. 1913. november 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁴ Pogány Paula Schwimmer Róának. Bp. 1913. november 10. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁵ Glücklich Vilma Schwimmer Róának. 1913. november 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁶ Pogány Paula Schwimmer Róának. Bp. 1913. november 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

Az új lap innentől kezdve nagy lendületet vett, Spády november végén már arról tájékoztatta Schwimmert, hogy nem tudnak a válaszára várni, és ugyanazt a szerződést kötik majd meg, amit a „Modern Ifjúsági Könyvtár” esetében.¹²⁷ Voltak már előzetesen hirdetőik, de a terjesztést még nem sikerült megoldaniuk.¹²⁸ Az új lapot Glücklich Vilma jelentette be a Feministák Egyesülete tagtársainak 1914 januárjában, a megjelenéssel egy időben: „A jövő évet nagy és nehéz, eszméink terjesztését mindennél jobban szolgáló intézkedéssel kezdjük. Hivatalos lapunk, »A Nő« címen, gazdagabb és színesebb tartalommal ujjaszületik és ezentúl havonként 2-szer, minden hónap 5-én és 20-án fog megjelenni.”¹²⁹

ORSOLYA KERESZTY

The founding and working methods of *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society)

The paper discusses the official journal of the Hungarian feminist movement, *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society) that existed between 1907 and 1913. The *Woman and Society* was launched as the official journal of the Feminists' Association (Feministák Egyesülete) and the National Organization of Female Clerks' (Nőtisztviselők Országos Egyesülete). It was created in 1907 by the Feminists' Association in a period when there existed a clearly visible feminist movement both at the national and the international level. Relying mainly on primary sources from the National Archives of Hungary and the New York Public Library a detailed and nuanced picture is constructed about working methods and problems of the associations, editor(s), activists and authors.

¹²⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának. 1913. november 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁸ Spády Adél Schwimmer Rózának. 1913. december. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁹ Glücklich Vilma a Feministák Egyesülete tagtársainak. 1914. január 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

SZÖNYI ÉVA

Adalékok id. Szinnyei József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban

Az Országos Széchényi Könyvtár bicentenáriumi ünnepségére szánta ajándékolni a Magyar Tudománytörténeti Intézet szép kiállítású, nagybecsű kötetét *Id. Szinnyei József emlékezete*¹ címmel. A művet közreadó előszavában fogalmazódik meg a nagyszabású program: „Remélhetőleg id. Szinnyei József kéziratos naplója és legérdekesebb levelei is meg fognak jelenni nyomtatásban, mert csak ezek ismeretében lehet valóban pontos véleményt alkotni erről a kiemelkedő életműről.”² E kívánság jegyében tehát e helyütt Szinnyei két, 1884-ben és 1889-ben írott levének közreadásával szeretnénk a nagy bibliográfus múzeumi pályafutásának első éveiről kialakítható kép árnyalásához hozzájárulni.

Az első levélváltás Csontos János (1846–1918)³ múzeumi segédőrrel jól mutatja a fagyos és elutasító fogadtatást a múzeumi tisztek részéről, a második levélben, öt évvel később pedig baráti hangú beszámoló tudósítja a múzeumi társaság egyik központi alakját (Csontosit) az 1889 nyarán szabadságát töltő Szinnyei programjairól. Így a két Szinnyei-levél, amely ugyanahhoz a személyhez ugyancsak más-más hangon megfogalmazott sorokat tartalmaz, valóban a legérdekesebbek közé tarthat.⁴ Kiegészítésül és a múzeumi tiszteknek az 1880-as években zajló társasági életének jobb megismerésére pedig Fejérpataky László (1857–1923)⁵ Csontosihoz írott levelét idézzük.

Id. Szinnyei József 1884 júliusától kapta meg a Magyar Nemzeti Múzeum részlegként létrejött Országos Hírlapkönyvtár vezetői megbízatását, kezdetben egyetemi

¹ *Id. Szinnyei József emlékezete: művelődéstörténeti és sajtótörténeti írásai*. Összeáll., S. a. r., bibl.: GAZDA István. Piliscsaba, 2002. Kiadó, 323.

² *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 8.

³ Csontos János 1874–1892 között volt a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában a kézirattár munkatársa, segédőre, majd őre. Az 1880-as években, pályája csúcán elismert kutatóként tartották számon; a múzeum élén álló Pulszky Ferenc és a könyvtár örének pozícióját 1875–1879 között betöltő Fraknói Vilmos (1843–1924) pártfogoltjaként nevéhez számos középkori kézirat és corvina felfedezése fűződik.

⁴ *A tudósok biobibliográfiája. Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve*. A kutatást vezette A. SZÁLA Erzsébet, az anyaggyűjtést végezte PERJÁMOSI Sándor, s. a. r. GAZDA István. Sopron etc., 2006. Kiadó, 216.

⁵ Fejérpataky (az Országos Széchényi Könyvtár 1894–1919 közötti igazgatója) 1889-ben Csontos legjobbjaként a múzeumi társaság oszlopos tagjának számított.

könyvtárosi állása mellett, 1888 novemberétől pedig, a múzeumi könyvtár szervezeti átalakításának köszönhetően, múzeumi tisztviselőként.⁶ A kezdeti időszak nehéz munkakörülményeire Szinnyei naplójegyzeteiben is utalt, leveleiben pedig a tőle megszokott pontossággal világította meg a visszás helyzetet. A 2002-ben kiadott Szinnyei-kötet adta közre azt az 1886 januárjában kelt levelet, amelyet Szinnyei a magyar írók életrajzához való anyaggyűjtés keretében Jakab Ödönnek (1854–1931), kora népszerű költőjének írt. Levelében rezignáltan nyugtázza a bibliográfiai tevékenység nehézségeit általánosságban is: „a gáncsoskodás, kenyéririgység és több efféle kicsinyeskedés nálunk már megszokott dolog [...] csak irodalmi napszámoskodást űzők”.⁷ A hírlaptári munka körülményeiről pedig konkrétan:

„A Nemzeti Múzeumnál működöm délelőtt (délután az Egyetemi Könyvtárnál), a Múzeumnál engemet, a személyzettől független lévén, betolakodónak tekintenek és egy svihák folytonosan áskálódik ellenem, már komolyan fenyegettem, de ez elől megretírált. Pulszky [Ferenc]nél pedig oda vitte a dolgot, hogy ő nyíltan mondta szemembe többször: ’ő ellene van a hírlapcsarnoknak és mindig is ellene lesz’. A ’hírlapkönyvtár’ még névleg sem ismeri el.”⁸

Szinnyei fagyos fogadtatása

Szinnyei alig pár hónapja kezdte meg működését az Országos Hírlapkönyvtárban, amikor 1884 őszén Pulszky Ferenc (1814–1897)⁹ hetvenedik születésnapját és írói jubileumát ünnepelte az egész tudományos világ. A nemzeti hősként tisztelt öreg tudós szeptember 17-én töltötte be 70. életévét, s a hónap végén bensőséges diszvacsorát rendeztek számára a múzeumi tisztek. Csontos János kéziratári örre a főrendező megtisztelő szerepén kívül némi kellemetlenség is hárult, amikor szeptember 21-én levelet kapott Szinnyeitől:

„Budapest, 1884 szept. 21.

Tisztelt Segédőr Úr!

Csak mostan értesültem, hogy Ön egy Pulszky – banquetten rendez és a fölhívási íven ez áll: ’abban csak a fölesküdt muzeumi tisztviselők vehetnek részt’. Én ezt a jelen körülmények közt személyem ellen irányzott sértésnek veszem és a nevezett banquetten jelen akarok lenni. Elvárom azonnal írásban határozott válaszát. Különben mint volt honvéd tudom kötelességemet.

Szinnyei József”

⁶ A hírlaptári munka körülményeit l. bővebben: KERESZTY István: *A Magyar Nemz. Múzeum könyvtárának hírlaposztálya*. = Magyar Könyvszemle (3.) 1895. 235–249.

⁷ KOZOCSA Sándor: *Adatok id. Szinnyei József életéhez*. = In: *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 9.

⁸ Id. Szinnyei József levele Jakab Ödönnek. Bp. 1886. január 17. In: *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 13.

⁹ Pulszky 1869-től kezdődően, mintegy 25 éven át állt a Magyar Nemzeti Múzeum élén.

A levél utolsó mondata nyílt célzás Szinnyei 48-as múltjára: köztudomású volt, hogy Komárom várának védőjeként vett részt az 1848–49-es szabadságharcban. Nem csoda tehát, ha az addigi életében inkább csak „szópárbaj”-ban vitézkedő Csongosi az ügy elsimításához Frivaldszky János (1822–1895)¹⁰ aligazgató segítségét kérte levelében, A) pontban mellékelve Szinnyei fentebb közölt levelét is:

„Nagyságos aligazgató Úr!

A Pulszky Ferenc tiszteletére rendezendő zártkörű banquette egy kellemetlen incidensre szolgáltatott alkalmat. Id. Szinnyey József az egyetemi könyvtár őre, kit a nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi m. kir. Minister úr a felállítandó hírlapkönyvtár előmunkálataival a Múzeum könyvtárában ideiglenesen megbízott, a jelen körülmények közt sértve érzi magát azáltal: hogy a banquetten csak a Múzeum felelős tisztségviselői vesznek részt s a banquetten jelen akar lenni. Ez ügyben tegnap vasárnap reggeli nyolcz órakor a következő levelet intézte hozzám:

E levélre én reggel 9 után következőleg válaszoltam:

Tekintetes Szinnyey József könyvtárőr úrnak Budapestén.

A Pulszky banquet ügyében hozzám intézett megkeresésre van szerencsém válaszolni. A Pulszky banquettem nem én, hanem a Nemzeti Múzeum felelős tisztségviselői rendezik. Az ívet Frivaldszky János múzeumi aligazgató írta alá, én köröztetem. A „felelős” epitheton a banquet zártkörű természetét jelzi. Hogy kik vesznek részt a banquetten? erre nézve az utolsó megállapodás az: hogy azon Pulszky Ferenc családtagjain kívül részt vesznek a Múzeum véglegesített tisztségviselői. Sem az intézet ideiglenes tisztségviselőit, sem Pulszkynak számos tisztelőit nem hívtuk meg a banquetre azért mert ezáltal elvesztené a banquet családi jellegét, nem volna zártkörű, nyilvános természetű banquetbe pedig Pulszky aligha adná beleegyezését. A meghívó tehát, melyben egyáltalában nincs kitéve, hogy kik vesznek részt a banquetten, hanem csak az, hogy kik rendezik, senki ellen sértést nem tartalmaz. Nem tartalmaz sértést ön ellen sem. Ha ön a mostani körülmények közt jelen akar lenni a banquetten, tudatni fogom szándékát még ma tisztársaimmal s az eredményről még ma tudósítani fogom.

Budapest 1884 szept. 21

Csongosi János

E levelet hordártól elküldtem reggel 9-10 közt Szinnyey urnak, kitől a hordár azon üzenetet hozta, hogy a választ még ma elvárja. Erre délután 3-4 óra közt következő levelet intéztem hozzám:

Tisztelt Könyvtár-őr Ur!

Reggeli levelem kapcsolatában van szerencsém értesíteni, hogy a Nemzeti Múzeumban ma csak a Képtár volt nyitva a többi osztályok zárva voltak. Frivaldszky János aligazgató ma korán reggel Téténybe utazott s csak este jön vissza. A többi örökből és segédörökből csak Hampel József régiségtári örrel találkozhattam. Többi tisztársaimmal csak holnap reggel beszélgethetek. Az ismert ügyben tehát csak holnap reggel 9-10 óra közt küldhetek értesítést. Addig szíves türelmét kérem. Az ebédet különben csak ma rendeltem meg s az esetleges változásokat holnap 10 óráig bejelenteni elég idő van.

Budapest 1884 szept. 21

Csongosi János

¹⁰ Frivaldszky János zoológus 1852-től volt tagja a múzeum tisztikarának, 1870-ben nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatóörvé.

Erre nem kaptam üzenetet, mert a levelet vivő hordárral nem találkozhattam.

Ezek után arra kérem Nagyságodat, méltóztassék a Múzeum tisztviselőivel ez ügyben értekezni s ezen obskurus ügyet legbölcsebb belátása szerint commendálni. Az eredményről pedig szíveskedjék Szinnyey urat értesíteni, mert én a Múzeum tisztviselőinek nevében ezen túl levelezni nem érzem magam illetékesnek. Eljárásomat ítéletök alá bocsátva vagyok

Budapest 1884 szept. 22-én

Nagyságodnak alázatos szolgálja

Csontos János¹¹

Nem áll rendelkezésünkre végleges névsor a Pulszky Ferencet köszöntő díszebéd vendégeiről, a nemzeti könyvtár ügyeit naprakészen tájékoztató *Fővárosi Lapok* is csak Pulszky írói jubileumához kapcsolódó rendezvényekről tudósított: elsőik között október 8-án a „Régészeti Társulat tart ülést, melyen díszalbum kiadását határozzák el,”¹² majd december 14-én:

„A Régészeti Társulat [...] végleg megállapította a Pulszky-jubileum programját. Az ünnepélyek sorát e hó 30-án a régészeti társulat díszülése nyitja meg, az akadémia kistermében [...] Erre az írók és művészek társasága rendez lakomát a Hungáriában.”¹³

Szinnyei a múzeumi társaság elmaradhatatlan tagja

Az 1888-as szervezeti változás az Országos Hírlapkönyvtárat a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Hírlaposztályává alakította,¹⁴ amely a hírlapok gyarapításának, feldolgozásának és kutathatóságának feltételeit megteremtette, egyben Szinnyei helyzetének megítélésében is óriási változást hozott. Mintegy öt év elteltével jutott a hírlaptár őre is a szigorúan zárt múzeumi társaság elmaradhatatlan tagjai közé. Ennek ékes bizonyítéka Szinnyei 1889 augusztusában, Kolozsváron kelt levele, amelyben már a bizalmas barát hangján számol be nyaralásáról, nem másnak, mint a nemzeti múzeumi tisztikar spiritusz rektorának, Csontos Jánosnak:

„Kolozsvár, 1889. aug. 10.

Kedves János!

Megígértem midőn utolszor, de nem legutolszor találkoztunk, hogy írok, tehát írok levelet, de nem százegy ujdonságot, melyek nem kellő méltatása felől, még most is foly a polémia Zsolttal,¹⁵ ki utóbbi levelében írja: 'Hálátlanságtól csepegő leveledet megkaptam. Értem, hogy a bécsi mulatságot irigyled...'

¹¹ OSzK Kézirattár, Csontos János és Frivaldszky János levelezése, Levelestár 1884.

¹² *A Régészeti Társulat*. = Fővárosi Lapok 1884. 1527.

¹³ *A Régészeti Társulat*. = Fővárosi Lapok 1884. 1896.

¹⁴ ILLYÉS Katalin: *Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1971–1972. 243–269.

¹⁵ Beöthy Zsolt (1848–1922) író, irodalomtörténész és az esztétika magán, majd 1886-tól rendes tanára volt a budapesti egyetemen. Szinnyeivel unokaöccseként baráti és rokoni kapcsolatot ápolt.

Hogy elől kezdjem, tehát még az nap kidrukkoltam a mérsékelt jegyre szóló utalványt; ha még 20-káig ott ülök, a szabad jegyek kieszközlését is megtanulom. Utaztunk tehát első helyen egyedül és itt vagyunk a folytonos mulatságban kifáradva s a tétlenségben ellustulva; a mint tegnap is öt család (6 nő és 8 gyerek) kugliztunk éjjeli 11 ig (a Herczegovinában)! Képzeld azt a zsvivajt! Azután kirándultunk a Békásba, szalonnapirotással és a gyerekeknek malomkészítéssel nagy berándulás a sörházba, s több ily ártatlan multságok, melyek vetekednek a fürdőzéssel a semmittevésben. Ennek meg kell lenni! Tehát várjunk, míg haza mehetünk és ismét folytathatjuk megszokott munkánkat. Azt hiszem egy hét múlva már körötökben leszek. Addig is isten áldjon! Tisztelem az ismerősöket és téged ölel

igaz barátod és collégád
Szinnyei

P.

Megnéztük a Lidoli circusban az elefánt tánczát.”¹⁶

A baráti ölelés nemcsak Csontosinak szólt: Szinnyeit akkor már a múzeumi tiszttek társasági életének elmaradhatatlan tagjaként tartották számon. Erre nemcsak a fenti levélben találunk utalásokat, hanem a Csontos–Fejérpataky baráti párosnak az 1880-as években igen aktív levelezésében is.

Az 1889. év a nemzeti könyvtár életében számos nagy felfedezést is hozott, a corvinakutatás terén történetesen az egyik első jelentős előremozdulás lehetőségéről tudósított a sajtó:

„Abdul Hamid szultán, mint tudva van, Vámbéry Ármin közbenjárására megengedte, hogy a magyar akadémia egy küldöttsége a konstantinápolyi császári könyvtárakban Korvinák s egyéb magyar művek után kutasson. Ez a bizottság, melynek tagjai Fraknoi Vilmos, Vámbéry Ármin, Thaly Kálmán, Csontosy János és dr. Ábel Jenő szeptember 18-án utazik Konstantinápolyba.”¹⁷

Az expedíció sikeréhez Pulszky Ferenc is nagy reményeket fűzött, érdeklődéssel várta Csontos közismerten mindenre kiterjedő tudósítását. Csalódottságáról az ezúttal otthon maradt Fejérpataky számolt be barátjának:

„Kedves Noskó!

Ugyancsak megváráttál a tudósítással, de legalább az annál kimerítőbb volt. Én éppen náthám és hurutos lázas állapotom miatt pár napot otthon töltöttem, mikor Schönherr meghozta leveledet hozzám – felbontva. Az igazgató meglátván kezében a terjedelmes paksamétát, kíváncsi volt tartalmára, tudván hogy téled jön, felbontotta, de látván hogy a legnagyobb rész nem tudományos jellegű (bár sokkal többet ér a tudományosnál) ezt csak átfutotta, s csak a végét olvasta figyelemmel. A borítékra aztán ráírta: Felnyitotta P.F. kíváncsiságból, bocsánatot kér ezért, így küldte el hozzám. Én persze a küldött kincset nem tartottam meg magamnak. Elolvastattam a Pan Velkomozsnival, ki a Tört. Társ-ban tartott felolvasása előtt három napig volt beteg, Szinnyei papával, és elküldöttem S. bácsinak,¹⁸ most nála van. Nagyszerű levél volt, várunk még egyet.

¹⁶ OSzK Kézirattár, Id. Szinnyei József levele Csontos Jánoshoz, 1889.

¹⁷ *Akadémikusok útja*. = Fővárosi Lapok 1889. 1812.

¹⁸ A múzeumi társaság „Sándor bácsija” Szilágyi Sándor (1827–1899), az egyetemi könyvtár igazgatója volt (1878 októberétől). Egyebek között a Magyar Történelmi Társulat alapítójaként is megemlékeztek róla; a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta 1857 decemberében.

Újságok a következők:

Mikor elutaztatok, mi öten (Nagy Miklós,¹⁹ Beöthy,²⁰ Szinnyei, Daday²¹ és én) igen elbúsultunk. Visszamentünk az étterembe és elkezdtünk cognacozni 7-7 pohárral ivott meg mindegyik, megvolt a hangulat. Ekkor 4 óra tájban eszébe jut Beöthynek, hogy menjünk el Salamonért.²² El is mentünk. Közben Lehr Albert²³ háza előtt lerakott gerendákon próbáltuk meg, ki tud rajtuk végig menni. Csak Daday tudott (Nagy Miklós mexőkött). Mi tántorogtunk. Salamon nem volt otthon, csak az asszonyok. No hiszen jó állapotban láttak. Salamon az egyetemen volt. Menjünk érte. De ily állapotban? Mind-egy. Van köztünk rendes tanár, az főzi a többi. A lóvasút publikumának volt mit nevetnie Sz. papán. Felmentünk az egyetemre. Kompfi meg a másik pedellus nagyokat nézett. De skandalum nem történt. Salamon befejezván 5-kor óráját elmentünk a Holzwarthba sörözni és virstlizni, innét este Lobmayerhez pezsgőzni, megittunk két Kleinoscheg-et és egy Törleyt. Salamon fizette. Mire ti Zimonyba értetek mi is hazajutottunk. De milyen állapotban! A papát ismét borogatták és három napig volt berúgva. Egy szóval távozásokat méltón megünnepeltük.

Itt volt Pacsek csaknem egy hétig. Azután egy lengyel Korzeniovsky, ki utánatok ment Konstantinápolyba lengyel királyi könyveket keresni. A számár. Eddig bizonyosan beszéltek vele. Plicsekkel csak egyszer voltam. Egy estét akart Pacsekkel, Czizekkel (Szalay) és velem tölteni, de nála nem lehetett, mert Poly roppant anginával jött be Sz.lőrinnről és hetekig feküdt. Elmentünk Petánovicshoz és ott vacsoráltunk. Plicsek 10 órára otthon akart lenni, de ½ 1 lett belőle.

Joskó írt Herrcseknek a M. Terézia levelek dolgában, szidván a te lusta tót Krisztusodat, hogy nem tettél neki semmit. A publi²⁴ egy levelet talált s ezt lemásolta.

A heraldikai ülést megtartottuk. Vál. tagnak megválasztottuk az öreg Melczert.²⁵

A kéziratárnak vettünk egy 200 frtra tartott hártára festett térképet - 40 fért. Rajta van Magyarország is, a rajz a XVI. sz. legelejéről való. Sebestyén bumfordi. Új díjnak is van: Heller. B...m...

Tegnap délbén Salamon, Beöthy és Pauer²⁶ eljöttek Sz. papáért és értem, hívás ebédre a Holzwarthba. Pauer nem maradt ott, de eljött feketére a Koronába. Az ebéd jó volt 32 fitos convertet ettünk négyen.

¹⁹ Nagy Miklós (1840–1907) hírlapíró, lapszerkesztő, egyebek között a *Vasárnapi Újság* felelős szerkesztőjeként is ismert.

²⁰ Beöthy Zsolt 1887-től levelező, majd 1884-től rendes tagja volt az Akadémiának, a levélben említett választáson nem nyert: Szily Kálmán (1838–1924), aki már 1865-ben levelező és 1973-tól rendes tag volt, nyerte el az Akadémia főtitkári posztját az 1889. évi választáson Eötvös segítségével.

²¹ Daday Jenő (1855–1920) 1885–1886-ban a nápolyi zoológiai állomáson dolgozott, ott találkozott a corvinákat kutató múzeumiak csoportjával, s 1887-től volt tagja a múzeum tisztikarának. A múzeum állattárának segédőreként könnyebben került a múzeum asztaltársaságába, mint Szinnyei. Daday már 1889-től bekerült az Akadémia tagjainak sorába.

²² Salamon Ferenc (1825–1892) történész, esztéta, színikritikus, műfordító, újságíróként 1857-től a *Pesti Napló* munkatársa. Az 1870–1871. tanévtől a Magyar Királyi Tudományegyetemen a magyar történelem rendes tanáraként került a múzeumiak közelébe; már 1859-től megválasztották levelező és 1871-től rendes akadémiai tagnak.

²³ Lehr Albert (1844–1924) középiskolai tanár, nyelvészként az MTA tagjai közé választották 1882-ben levelező, majd 1923-ban rendes tagnak

²⁴ Erdélyi Pál (1864–1936) fiatal diplomásként gyakornokéveit töltötte a múzeumban; 1900-tól nevezték ki a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatójának.

²⁵ Melczér István (1810–1896) az utolsó királyi személynök, archeológiával és heraldikával foglalkozott.

²⁶ Pauer Imre (Rudolf) (1845–1930) 1892-től az Athenaeum kiadásában megjelenő *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztője. Az egyetemen a filozófia tanára volt, 1889-től az Akadémia rendes tagja; 1874-es levelező tagsága után az 1889-ben zajló korteskedés hozta meg számára a rendes tagságot.

Salamon fizetett 2 pezsgőt, Beöthy a Koronában megmérhetetlen mennyiségű cognacot. Corteskedési ebéd volt. Éljen Beöthy főtitkár! Acsády listája szerint 27 szavazat biztos, s ha ennyi van, megvan. Vedereno. Szily se nyugszik, Eötvös erősen dolgozik Szily mellett. Keleti visszalépett és embereivel Beöthyhez csatlakozott. Nagy harcz lesz 14-én d.u. 4 órakor.

A Múzeumban nagy a csend. Lehet dolgozni. Csak még sokáig ne jertek vissza. Az új mosdószekek-rény elkészült, de lavoír és korsó nincs benne. A publi megkapta a háromhavi szabadságot. Szalay nem állhatta meg, hogy ismét ne üssön a Múzeumon. A miniszteri leiratban az áll, hogy a miniszter megadja ugyan a szabadságot, de minthogy a könyvtár mindig munkaerőhiányról panaszkodik, és ennek következtében a jelen, valamint a jövő évi költségvetésben is szaporodás történt, felhívja az igazgatót, hogy a szabadságolás által előálló munkaszaporulat feldolgozásáról erélyesen gondoskodják. Ugyan meddig tart még ez a grasszálás? Egyéb újság nincs.

B. ez a levél csak az alsóház részére íratott, a felsőnek nem kell róla tudnia.

Igaz, kell-e ovatio, ha visszajöttek? Fogadjunk ünnepélyesen a vasútnál?

Budapest okt. 6. 1889.

Servus. Írj mielőbb

híved

Czusek²⁷

Az idézett levél baljóslatú utóhangja a múzeum történetének egyik nagy „vihara előtti csend”-nek tekinthető, utalás a Pulszky elleni támadásokra, amelyeknek első, még gyenge rohamára a parlamenti ellenzék részéről már 1887-ben sor került.²⁸ Miután Pulszky akkor sérthetetlennek bizonyult, 1892-ben közismert pártfogoltját, Csongorosi Jánost vették célba. Akkor a politikai térfélről érkező vádaskodás kapóra jött a múzeumi fizetésrendezés miatt elégedetlenkedő könyvtártisztoknak, így a bizonytalan eredetű rágalmak Csongorosit megsemmisítő koncepciós eljárásá válását a közvetlen kollégák személyes és kicsinyes bosszúja segítette.²⁹ Csongorosi főnökét, a könyvtár élén álló Majláth Bélát (1831–1900) nyugdíjazták, és 1893-ban id. Szinnye József kapott könyvtári megbízatást. Szinnyeinek nem volt köze a kéziratári anyagot érintő rágalmazáshoz; a hírlapok ügye és bibliográfiai vállalásai egész embert kívántak, így egy év elteltével megvált e tisztségtől.

A hírlaptár az elkövetkezendő, csaknem évszázados fennállása folyamán az olvasók és kutatók, könyvtárosok, hírlaptárosok és bibliográfusok sokaságának számára mint meghitt kutatóműhely a „béke szigete” emlékeztétét idézte.

²⁷ OSzK Kéziratár, Fejérfataky László és Csongorosi János levelezése, Levelestár 1889.

²⁸ L. PÁLVÖLGYI Endre: *A Csongorosi elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. Bp. 1964. 163–192.

²⁹ L. Szőnyi Éva: *Perújrafelvétel Csongorosi János ügyében*. Lektorált kézirat. Bp. 1996. 50.

ÉVA SZŐNYI

Contributions à l'accueil de József Szinnyei, père au Musée

József Szinnyei, père (1830–1913) a reçu la mission de chef de la Bibliothèque Nationale de Journaux, section du Musée National de Hongrie, à partir juillet 1884. Au début, il l'a rempli à côté de sa poste de bibliothécaire de l'université, dès le novembre 1888, grâce à la transformation de la structure de la bibliothèque du musée, comme fonctionnaire du musée. Au Musée National il était accueilli dans une atmosphère glaciale: „...Au Musée, puisque je suis indépendant du personnel, je suis estimé en intrus... Pulszky m'avait ouvertement dit en face: lui, il est contre la Bibliothèque des Journaux, et il le restera toujours. Il ne reconnaîtra jamais la Bibliothèque des Journaux et il en sera toujours contre.

„écrit Szinnyei dans une lettre en 1886.

L'étude publie quatre lettres à valeur de source de la Collection des Lettres du Département des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Le premier échange de lettres avec János Csontos (1846–1918), gardien de musée montre bien l'accueil glacial de la part des officiers de musée. Dans la deuxième lettre Szinnyei, passant ses vacances, d'un ton tout à fait amical, donne des nouvelles des programmes à Csontos. Pour mieux faire connaître la vie quotidienne des officiers de musée, nous citons une lettre de László Fejérpataky (1857–1923) plus tard directeur du musée national, adressée à Csontos

LENGYEL ANDRÁS

Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag

Az 1919 utáni bécsi magyar emigráció története lényegében máig földolgozatlan.¹ Sokáig egyetlen dimenziója volt csak szem előtt, a politikai, s ez az egész emigráció megítélését eleve meghatározta – pró és kontra. Kétségtelen, ez az emigráció csakugyan politikai emigráció volt, létrejöttének oka az adott politikai helyzetben keresendő. De az a vándorbotot fogó réteg, amely részben a „kommün” alatt, nagyobb részben pedig már a kommün bukása után Bécsbe tette át székhelyét, jórészt erős intellektualitású értelmiségiekből állt. Többnyire írók, újságírók, művészek, a könyv kultúra különböző rangú szereplői alkották. S mivel önmagukat a „kurzus” ellenzékeként határozták meg, végső soron egy Bécsbe, tehát a Magyarországhoz legközelebb fekvő európai nagyvárosba áthelyezett ‘magyar ellenkultúra’ volt ez. Azt folytatták, ami az 1919 előtti másfél évtizedben itthon formálódott ki, de immár merőben más helyzetben, megváltozott nézőpontból. A „kurzus” őket, s ők magukat is politikai szereplőknek tudták, ám tényleges közvetlen politizálási lehetőségük nem nagyon volt: szerepük valójában „csak” kulturális jellegű lehetett. „Politizálásukkal” is, műveikkel is a magyar kultúrát alakították. Ezt a munkát három vonatkozással el is végezték. (1) A Magyarországon el nem mondható, nyilvánosan nem képviselhető összefüggéseket megfogalmazták, nyilvánosságra hozták. (2) Az anyaországtól elszakadó, utódállami kisebbségekké lett magyarság számára közvetve s közvetlenül is „magyar” kultúrát kínáltak, provizorikusan betöltve azt a hiányt, amely az anyaországtól való elszakadás miatt állt elő, és saját erőből még nem volt pótolható. (3) Közvetlenül érintkezve az osztrák, sőt általában a német nyelvű kultúra fejleményeivel, közvetítették azokat a magyarul olvasók felé, ugyanakkor – alkalmi együttműködések keretében – megkezdtek a német nyelvű kultúrákba való magyar beépülést. Ha tudjuk, hogy az 1920-as évek első felében Magyarországon erős kulturális bezárkózás következett be, amely – más tényezőkkel társulva – lehetetlenné tette az új helyzet mélyebb – nyilvános – intellektuális földolgozását és megértését,

¹ Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert az emigrációról nagyon is sok írás szól, de ezek túlnyomó többsége efemer értékű, relevanciája minimális. Magam mérvadóknak Litván György kutatásait tartom, l. LITVÁN György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban*. In: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Bp. 2008. Osiris Kiadó, 227–260. Ugyancsak ő adta ki az emigráció életének egyik fontos dokumentumát, amely sok mindent belülről világít meg: *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. r.: LITVÁN György. Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézet.

akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a bécsi magyar emigráció kulturális teljesítménye megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Az emigráció kulturális intézményrendszere sajnos mindmáig nincs fölmérve, számba véve. Pedig a könyvkiadás, a folyóirat- és napilapkiadás számos jelentős intézményt produkált, s ezek igénylik a tárgyilagosságra törekvő, szakszerű történeti fölmérést.

Az egyik ilyen, szembesülésre méltó bécsi magyar kulturális intézmény a Julius Fischer Verlag volt. A név maga persze megtévesztő: osztrák (német) könyvkiadót sejtet. Egyik régebbi tanulmányában a különben tájékozott Markovits Györgyi szintén magyar könyveket is megjelentető osztrák cégnek² vélte a Julius Fischer Verlagot. Igaz, nem sokkal később félig-meddig már revideálta álláspontját, amikor a magyar szakirodalomban elsőként leírta, hogy Julius Fischer valójában Gömöri Gyula³ – azaz magyar ember. A kiadó magyar voltának kiadványain keresztül való bemutatása azonban elmaradt, s ennek a bécsi magyar könyvkiadónak az emléke voltaképpen elhomályosult. Csak könyvárverések egy-egy érdekesebb tétele jelezte, hogy létezett, hogy valaminő szerepe volt a magyar kultúra pozícióinak alakításában. Ezért is jelentett meglepetést, hogy József Attila levelezésének kiadásakor, az összegyűjtött anyagban maga Gömöri Gyula „leplezte le” Julius Fischerrel való azonosságát. Gömöri 1936. június 20-án egyebek közt ezt írta a költőnek: „Kedves József Attila! Jó régen találkoztunk, de remélem, hogy azért emlékszik rám. A megboldogult bécsi Julius Fischer Verlag tulajdonosa voltam.”⁴ Aláírni pedig így írta alá levelét: „Gömöri Gyula (Magyarosított nevem ez.)” De jellemző, hogy a levélhez fűzött jegyzetben még ekkor is ezt olvashatjuk: „Gömöri Gyuláról (aki nyilván azonos Julius Fischer bécsi könyvkiadóval) semmi közelebbit nem sikerült megtudnunk.”⁵

A József Attila-kötet azonban eljutott az Angliában élő Gömöri György professzorhoz, aki a levélíró Julius Fischerben saját nagybátyját azonosította, s ezt a tényt megírta Stoll Bélának. Magam is Stolltól, pontosabban a neki írt Gömöri-levélből értesültem a perspektívát nyitó szerencsés azonosításról. Ezzel pedig, immár Gömöri György segítségével,⁶ megnyílt az út a legfontosabb adatok összegereblyezéséhez és a szükséges kiegészítő föltárásokhoz, majd az adatok egységes rendben való prezentálásához.

* * *

Az első kérdés nyilvánvalóan az: mi tudható Gömöri Gyuláról? Hogyan alakult életútja a Julius Fischer Verlag megalapításáig?

² MARKOVITS Györgyi: *A magyar emigráció irodalmi munkássága a két világháború között*. = Az OSzK Évkönyve 1967. 487.

³ MARKOVITS Györgyi: *Honi hontalanok és hontalan honiak – az új Magyarországért*. = Az OSzK Évkönyve 1974/75. 559.

⁴ *József Attila levelezése*. Összeáll.: H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, STOLL Béla. S.a.r., jegyz.: STOLL Béla. Bp. 2006. Osiris Kiadó, 453. (A továbbiakban: JAlev.)

⁵ JAlev. 702.

⁶ Itt kell megköszönnöm Gömöri György segítségét, aki családi emlékei fölidezésével megkönnyítette kutatásom kezdeti lépéseit.

Gömöri Gyula szócikke hiányzik lexikonainkból, személyét egyedül Gulyás Pál⁷ szerepelteti egy erősen lyukas, téves adatokkal és föltevésekkel terhelt szócikkben. Egyéb adat sem sok van. Hogy mikor született, azt például az általam ismert nekrológjai sem adják meg. A *Corvina*⁸ egyáltalán nem beszél erről, a *Népszava*⁹ pedig azt mondja róla, hogy 54 éves korában halt meg. Ez utóbbi azonban legföljebb hozzátételezés adat. A budapesti VIII. kerületi halotti anyakönyv 1901/1937. számú bejegyzése¹⁰ ugyanis az elhunytat 52 évesnek mondja, s ezt az anyakönyvi bejegyzést megerősíti, hogy a Kozma utcai temetőben lévő síron (38/B parcella, 36 sor, 12. sírhely) a születés és a halál dátuma: 1885–1937. Gömöri Gyula tehát (még Fischer Gyulaként) 1885-ben született Rimaszombatban. (Magyarosított neve a gömöri szülőföld emlékéért őrzi.) Apja a halotti anyakönyv szerint „néhai Fischer Adolf”, anyja „néhai Bondi Eszter”. Családi közlés szerint két öccse volt: József és Lajos, s a család valamikor a századforduló idején, 1900 körül került föl Budapestre. Életútja sajnos ezt követően sem válik sokkal jobban megfoghatóvá. A *Népszava* nekrológiájában ezt olvashatjuk róla: „Fiatalabb éveiben a Népszava könyvkereskedés alkalmazottja volt és egyik megalapozója az öntudatos ifjúmunkás mozgalomnak. Az 1900-as évek elején nagy aktivitással dolgozott az akkori *Jövő*, majd később a *Szabadság* munkásképző egyesületekben és hosszú ideig szerkesztője volt *Az Ifjúmunkásnak*.¹¹ Más forrásokból tudható, hogy az említett lap, amelyet szerkesztett, 1904 és 1910 között jelent meg, ám e lapnak Gömöri csak egyik szerkesztője volt.¹² A *Corvina* nekrológja valamivel adatszerűbb, konkrétebb. Eszerint Gömöri „kb. 1907. évben került a Népszava könyvkereskedéshez. Ugyanakkor a Népszava sűrűn hozta hangulatos tárcáit.”¹³ (A *Népszavából* Gulyás 1909-ből, 1916-ból és 1918/19-ből ismer tőle írásokat.) Valószínű azonban, hogy már ezt megelőzően is publikáltatott, mert 1907-ben már *Az élet halottai* című regénye is megjelent, sőt két évvel később, 1909-ben *Petőfi világnézete* című, Kende Ferencsel közösen írt könyve is napvilágot látott. (Ez utóbbit ma is számon tartja a szakirodalom, még egy londoni könyvtár is őríz belőle egy példányt.) Nem tudjuk, pontosan mikor nősült meg, de könyvei megjelenésekor, 22–24 éves korában már valószínűleg nős volt. Felesége (a már többször idézett halotti anyakönyvi bejegyzés szerint) Tanczer Gizella volt, aki a síron lévő adatok szerint 1888-ban született, s jóval túlélte férjét: 1974-ben halt meg. A Népszava Könyvkereskedés alkalmazásában azonban Gömöri csak néhány évig állt. Utóbb – a *Corvina* nekrológja szerint – az „Adorján Testvérek céghez került, majd a háború kitöréséig az Ibusz elődjének, az Általános Beszerzési és Száll. Rt.-nek

⁷ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 9. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 208.

⁸ *Halálozás*. = *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁹ *Veszteségünk*. = *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

¹⁰ A halotti anyakönyvi bejegyzést a jeles szegedi temetőkutató, Tóth Tamás szívességéből ismerem. Köszönet érte.

¹¹ *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

¹² A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek. A. sorozat 6–7. füzet, H–K. 891. tétel (Lakatos Éva szíves közlése.)

¹³ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

expedíciós osztályát vezette. [...] A háborút a fronton harcolta végig és mint zászlós szerelt le.”¹⁴ Unokaöccse úgy tudja, leszerelvén bekapcsolódott az erjedő-forrongó közéleti küzdelmekbe, sőt 1919-ben egy ideig a közoktatásügyi népbiztosságon is dolgozott valamilyen kisebb beosztásban. Ez a szerepvállalása magyarázza, hogy a Tanácsköztársaság bukása után ő is emigrációba kényszerült. Emigrációjáról a *Népszava* csak annyit mond, hogy „a forradalom utáni esztendőkből sokáig ette az emigráció keserű kenyerét”, a *Corvina* azonban azt is tudja róla, hogy a „háború után Bécsbe került, ahol a Julius Fischer Verlag megalapítója, majd a Hellas Verlag átvétele után annak tulajdonosa lett.”¹⁵ Hogy a Hellas Verlagot, amelyet régi barátja és szerzőtársa, Kende Ferenc alapított, s egyebek közt Babits, Szép Ernő és Franyó Zoltán könyveit jelentette meg, pontosan mikor vette át, nem tudjuk. Unokaöccse szerint a sorrend éppen fordított: előbb betársult a Hellas Verlagba, majd azt követően alapította meg – immár önállóan – saját kiadóját.

A kiadó megalapítása, azt kell mondanunk, mai távlatból nézve többszörösen jó ötlet volt a részéről. Mint kereskedőember, aki tudott szervezni és adminisztrálni, s ugyanakkor bizonyos irodalmi ambíciók is éltek még benne, ideális alany volt erre a szerepre a többnyire írókból és újságírókból álló, „élhetetlen” emigrációban. A sokféle tollforgató értelemszerűen csak publikálni akart, nem szervezni és adminisztrálni, kellett tehát olyan ember (s intézmény) is, aki (s amely) ezt a hálátlan feladatot leveszi vállukról. Gömöri Gyula addig fölhalmozott tapasztalatai így fölértékelődtek, s megadták egy szerény kenyérkereset lehetőségét.

* * *

A Julius Fischer Verlag megalapítására – a kiadványok megjelenési időpontjaiból következően – valamikor 1921 második felében került sor. A minta (s az ötletadó) nyilván a barát, Kende Ferenc Hellas Verлага lehetett, de annak bibliofil igényeit az új kiadó nem követte. Gömöri saját kiadójának címe (Wien, VII. Lerchenfelder Strasse 63.) az egyik, Kassákkal kötött szerződés¹⁶ nyomtatott cégjelzésében is szerepel. Hogy ez bérelt iroda volt-e, vagy Gömöri irodaként is használt lakásának a címe, nem tudjuk. A telefon (87-6-35) léte mindenesetre az irodaszerű használatra vall. A kiadónak természetesen bankszámlája is volt (Bankkonto: Wiener Bankverein, Wien I. Postsparkassenkonto: Nummer 94.972); ez a pénzforgalom lebonyolításához elengedhetetlen volt. A névválasztás, amely annak idején Markovits Györgyöt megértésztette, Gömöri eredeti nevének németes változatára megy vissza, s a régi név e reaktiválásában, valamint a cégnév megválasztásában több funkció is teljesül. (1) Megnevezi a tulajdonost, (2) alkalmazkodik a működési hely nyelvi és kulturális szokásaihoz, teljességgel belesimul az osztrák kiadói mezőnybe, s (3) rájátszik egy

¹⁴ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

¹⁵ *Népszava* 1937. okt. 12. 7; *Corvina* 1937. 43. sz. 133. A Hellas Verlagról l. Franyó Zoltán emlékeit: *A század nagy tanúi*. Szerk.: BORUS Rózsa. Bp. 1978. RTV–Minerva.

¹⁶ Kassák Emlékmúzeum és Archivum, KM-an. 3/3. és 3/4.

híres, nagy német könyvkiadó, az S. Fischer Verlag jól bevezetett nevére, így külön reklám nélkül is megkönnyítette saját maga piaci bevezetését. A név az ismerősség érzetét keltette. Azt, hogy volt-e saját tőkéje Gömörinek, s ha igen, mekkora, nem tudjuk, de két dolog valószínű: ha volt, lehetett túl nagy, s a jelek szerint eleve számolt szerzői köre esetleges (részleges) önfinanszírozásával, a „külső” pénzekkel. Sinkó Ervin vagy Déry Tibor könyvei¹⁷ például a szerzők anyagi hozzájárulásával jelentek meg. Valamennyi saját tőke azonban az induláshoz mindenképpen kellett.

A kiadói profil érdekesen képezi le az emigráns viszonyokat. Az új kiadó volta-képpen három területet igyekezett lefedni kiadványaival. Az egyik ilyen terület – az emigráció jellegét messzemenően figyelembe véve – a baloldali beállítódású politikai kiadványok megjelentetése. Ide sorolható mindjárt az egyik első kötet, Ormos Ede könyve, amely a magyar összeomlást tekintette át, s az emigráció egyik legfontosabb, mondhatnánk emblematikus alakja, Jászi Oszkár írt hozzá előszót. Kevesebb közvetlen aktualitással bírt, de valóságos igényeket elégített ki Kropotkin francia forradalom-története vagy Marx nevezetes műve, *A tőke*, amelynek ez volt a legelső magyar kiadása. A másik terület, amelyen könyveivel a Julius Fischer Verlag jelentkezett, a kettős marginalitásban mozgó magyar avantgárd irodalom és művészet kiadása. Ez az irodalom marginális volt, mivel az akkori legújabb, még el nem fogadott szélső irodalmi modernitást testesítette meg, s azért is, mert „természetes” közegéből kiemelve, egy „idegen” kultúrában jelentkezett. Paradox módon azonban mégis ennek az irodalomnak a kiadása lett a Julius Fischer Verlag legnagyobb történeti érdeme, mert Kassák, Moholy-Nagy, Déry, György Mátyás vagy Sinkó Ervin kiadásával (s terjesztésével) a magyar avantgárd intézményesülésének egyik legfőbb előmozdítója lett. A harmadik terület – a Hellas Verlag gyakorlatának „átvételeként” – a szélesebb vagy legalábbis jobban fizető olvasói kört is elérő erotikus irodalom kiadása lett. Déry később, némi iróniával, arról beszélt, hogy ezekkel a könyvekkel Gömőri „egy kis pénzt is akart keresni”.¹⁸ Vagyont persze ezekkel sem lehetett szerezni, de – az úgynevezett keresztfinszírozás lehetőségén túl – az így megkeresett pénz kellett Gömőri megélhetéséhez. A semmiből még egy kis kiadót sem lehetett fönntartani. Pietro Aretino ma már klasszikusnak számító műve mellett a direkt a Julius Fischer Verlagnak írott Cziffra Géza-könyv említhető itt, de ide tartozik például az *Ádám és Éva* címmel indított, s 1924-ben kilenc számot megélt folyóirat is, amely erotikus olvasnivalók közlése mellett a kiadói marketinget is szolgálta.

A Julius Fischer Verlag kis kiadó volt, sem kiadványainak címszáma, sem az eladásra szánt példányok mennyisége nem vetekedhetett egy nagy kiadó termésével. Ez magyarázza, hogy az előéletében kereskedőként dolgozó Gömőri saját kiadványainak terjesztése mellett terjesztőként közreműködött más kiadók könyveinek olvasókhoz való eljuttatásában is. Így saját terjesztésére utaló felülragasztást¹⁹ kapott egyebek

¹⁷ Gömőri György szíves közlése.

¹⁸ Gömőri György szíves közlése.

¹⁹ A felülragasztott címlap hasonmása: „...*fejünkéből töröljük ki a regulákat*”. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő. Szerk.: ANDRÁSI Gábor. Bp. 2010. PIM, 152.

közt Kassák *Misilló királysága* című könyvének harmadik kiadása, s a nevezetes *Tisztaság* könyvének (1926) az egyik jelzett terjesztője is a Julius Fischer Verlag volt. A budapesti Népszava Könyvkereskedés vezetőjének, Szenes Lajosnak az emlékezéséből az is tudható, hogy a Nyugat-Európában kiadott baloldali könyveket, amelyek Magyarországon tiltólistán voltak, viszonylag nagy mennyiségben (kiadványonként 300–500 példányban) a Julius Fischer Verlag „csempészte be” Magyarországra hajón:

„Magyarországra Bécsen keresztül jöttek a könyvek, a Julius Fischer Verlag közvetítésével, illegális úton. [...] kb. háromszáz-ötszáz példány jött be egy-egy műből, ötkilós csomagokban, a DGT hajóstársaság szervezett munkás hajósai segítségével, akik szén s más áru alá dugták a könyvcsomagokat s hivatalos kikötőhelyük előtt, Újpest környékén kirakták, ahonnan a terjesztéssel megbízott elvtársak egy átmeneti raktárba, majd sürgősen az egyéni vásárlókhoz és munkáskönyvtárakhoz továbbították.”²⁰

A terjesztés elsődleges célállomásai természetesen az ország határain kívülre került magyar közösségek voltak, elsősorban a Felvidék és Erdély, de a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is.

* * *

Milyen kondíciókkal adta ki könyveit a Julius Fischer Verlag? Erre a kérdésre a néhány megmaradt szerződés ismeretében adhatunk – sajnos erősen hozzávetőleges – választ. Nem kétséges, hogy bizonyos mértékig mindegyik kiadvány más és más keretekben mozgott; a kötelezettségvállalás, az előállítás és a terjesztés paraméterei is különböztek. A megmaradt két Kassák-szerződés, valamint a Sinkó-kötet dokumentációja mégis belevilágít valamennyire a kiadói műhelybe, s jelzi Gömöri lehetőségeit.

Az *Új művészek* könyvének előtörténetét – igaz, Kassák, nem pedig a kiadó oldaláról – Csaplár Ferenc már áttekintette. Az ő tanulmányából²¹ egyértelműen kiderül, hogy a Kassák és Moholy-Nagy neve alatt megjelent nevezetes avantgárd gyűjteményt eredetileg a Hellas Verlag adta volna ki 1921 őszén, de ez a terv megghiúsult. A Hellas helyébe a Julius Fischer Verlag lépett, maga a könyv pedig jelentős átalakuláson ment keresztül. Eredetileg irodalmi és művészeti anyagot adott volna közre a kötet, menet közben azonban ez a terv a művészeti anyag közlésére szűkült. Nézőpont kérdése, hogy ez tartalmi veszteség vagy nyereség-e. Csaplárnak azonban igaza lehet: az „internacionális” vizuális anyag, melyet nem befolyásol az irodalmi szövegeknél adódó nyelvi korlát, nagyon megkönnyítette a könyv nemzetközi recepcióját. A pár lapos bevezetőt a könyv nem magyar olvasói akár át is lapozhatták: a képek magukért beszéltek. Hogy ki kezdeményezte a tartalmi

²⁰ NAGY Péter: *Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása („A Monde magyar könyvei”).* = Irodalomtörténeti Közlemények (64.) 1960. 34–39. 36.

²¹ CSAPLÁR Ferenc: *A „Karaván”-tól az „Új művészek könyvé”-ig.* In: Uő: *Kassák körei.* Bp. 1987. Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–13.

változtatást, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy magának Kassáknak volt ez kényszer szülte, de végül is sikert hozó korrekciója. Ami a kiadváltást illeti, az Gömöri és a Hellas viszonyának ismeretében már érthető: Gömöri csak továbbvitte a Kende által elkezdett projektet. Ezeknél a változásoknál azonban szempontunkból most érdekesebb maga a szerződés, amelyet Csaplár tanulmánya sajnos nem tartalmaz. Az időrendben korábbi, már Gömöri által jegyzett szerződés:²²

T. Kassák Lajos úr
Wien

Igazoljuk a következő megállapodás létrejöttét:

Mi kiadjuk a teljes kézirat vételétől számított 4 (négy) hónapon belül az Ön Új művészek c. művét. A mű körülbelül 46 oldal terjedelmű lesz, melynek körülbelül a fele szöveg, a fele klisé. A klisék egy részét Ön adja.

Tartozunk Önnek a kézirat átvételekor 20, 000 – (Huszezer) oszt. koronát fizetni. További 20, 000 – (Huszezer) o. koronát kap a könyv megjelenésekor. A könyv megjelenése után havonta 30, 000 – (Harmincezer) oszt. koronát fizetünk és pedig 2 (két) hónapon keresztül. Ezen összegek a könyv megjelenése napjától számított 30, illetve 60 napra esedékesek. A harmadik hó leteltével történik az első elszámolás és pedig olyképp, hogy Ön az eladott példányok bolti árából 20 (husz) százalékot kap és pedig azon valutában, a mint az egyes példányok eladottak. Természetesen a már folyósított előlegek levonásával. További elszámolások ugyancsak ez alapon az eladás arányában történnek.

Kelt, Wienben, 1921. decz. 30.

U. i. A példányszám és az ár megállapítása kölcsönös megállapodás tárgya.

Julius Fischer

Ami ebben a kötelezettségvállalásban mindenképpen figyelmet érdemel, hogy ez egy hagyományos, mondhatnánk klasszikus megállapodás. A szerző adja a művet, a kiadó pedig fizet érte, és nyomdailag előállíttatja, majd terjeszti. A műszaki és a pénzügyi paraméterek azonban kétségtől szerények: ez nem egy gazdag kiadó vállalkozása. A második, ugyancsak erre a könyvre vonatkozó szerződés:²³

Wien, 1922 május 16.

Tek.

Kassák Lajos úrnak,
Wien.

Közljük Önnek, hogy kiadjuk 1000 vagy 2000 példányban az Ön szerkesztésében

„Az új művészet dokumentumai” című 6 íves művet, mely cca 4-6 oldalnyi bevezetést tartalmaz, a többi rész klissék, melyeket Ön bocsájt rendelkezésünkre. A fenti példányszám keretein belül jogunkban áll bármely nyelvű kiadás[t] hozni.

²² Kassák Emlékmúzeum és Archívum, KM-an. 3/3.

²³ Kassák Emlékmúzeum és Archívum, KM-an. 3/4.

A szerkesztésért Ön 20 % honoráriumot kap a 4000.- (Négyezer) osztrák koronás bolti árból, olykép, hogy a klisék átadásakor fizetünk Önnek 50.000 (Ötvenezer) o. koronát előlegkép. További 50.000 (Ötvenezer) o. koronát a könyv elkészítésekor, míg a többi az eladás arányában havonkénti elszámolás mellett fizetjük. Az előleg az első két elszámolásnál levonásba jön.

E szóban lévő műből Ön bizományba átvesz 500 (Ötszáz) példányt, amit mi a könyv megjelenésekor azonnal kiadunk. Ön a könyveket könyvárusi úton nem terjesztheti. Az elszámolás havonta történik. Az osztrák bolti ár a mértékadó, úgy az eladás, mint a honorárium elszámolásánál. Jelenleg 4000.- o. K.-ban állapodtunk meg a bolti árban, azonban azt kölcsönös megbeszélés alapján megváltoztathatjuk. A terjesztésért 50 % engedményt adunk.

Tisztelettel

Julius Fischer

Ennek a megállapodásnak a legnagyobb újdonsága kétségkívül az, hogy a klisék megszerzése (előállítás?) immár a szerző, pontosabban a szerkesztő kötelessége és költsége. Márpedig a klisékészítés költséges dolog. A könyv terheinek egy nem jelentéktelen része így a kiadóról a szerzőre/szerkesztőre helyeződött át.

A harmadik szerződés, a Sinkó Ervinnel kötött megállapodás megint más jellegű. Ez érdekes módon már „közös kiadásról” beszél: a költségek kétharmadát maga a szerző, egyharmadát pedig a kiadó állja, de a könyv előállításának megszervezője és lebonyolítója értelemszerűen a Julius Fischer Verlag. Az esetleges haszon is közösen osztoznak. Ennek az írógéppel írt, 1923. július 13-i keltezésű, Gömöri által megfogalmazott szerződésnek a lényeges része, amely megfoghatóvá teszi a kiadói műhelymunkát és árulkodik a gazdasági kondíciókról is, a következő:

„A könyvet 2.000 példányban jelentetjük meg, az előállítási árához 8.000.000 o. koronával !Nyolc millió! járul hozzá [ti. Sinkó Ervin], ami megfelel az előállítási ár 2/3 (kétharmad részének) erre a mai napon átvettem két millió osztrák koronát, egy milliót július hó 17-án, – a következő két milliót legkésőbb augusztus 5-án kell megkapnom. A fennmaradó három milliót a befolyó előfizetésekből fizeti a beérkezés szerint, de legkésőbb a könyv megjelenésekor. A könyv szeptember havában jelenik meg. A bolti árat közösen állapítjuk meg. Az előfizetések kivétel nélkül az Ön által hozzájárulandó 8 millióba számítandók be. Az elszámolás úgy történik, hogy a nyomda kifizetése után mutatkozó haszon feles, amely haszon vagy könyvben, vagy készpénzben számolandó el az Ön kívánsága szerint.”²⁴

E megállapodáshoz később, nagyjából a könyv elkészültekor, 1923. augusztus 27-én Gömöri utóiratot csatolt: „Az eredeti megállapodást olyan értelemben változtatjuk meg, hogy a mutatkozó haszonból ön hatvan és én negyven százalékban részesülök.”²⁵ Sinkó személyes áldozatvállalása tehát – nyilván a befolyt előfizetési pénzek ismeretében – jobban akceptálódott.

²⁴ Sinkó Ervin levelezése I. 1914–1944. S. a. r.: Kovács József. Bp. 2001. Argumentum Kiadó, 511. (A továbbiakban: SElev.)

²⁵ SElev. 511.

E könyv a kiadó története szempontjából azért is érdekes, mert Sinkónak feleségéhez írott leveleiből szinte napról napra lehet követni az előállítás történetét, s szépen megmutatkozik, mikor mi történt a könyv ügyében.

1923. július 25-éről van az első adat. Ekkor Sinkó ezt írta a feleségének: „F.-nél fenn voltam. Holnap már kapok szedés mintákat, a könyv augusztusra meglesz.”²⁶ Másnap, július 26-án Sinkó újra írt a könyvről: „Újság: jó. Fischernél fennjártam, nagyon szép betűkkel, nagy formátumban három hét múlva meglesz a könyv. Korrekturát csak 10 nap múlva kapok, ha már a fele ki lesz szedve. A Vernay nyomda csinálja.”²⁷ A következő nap, július 27-én megint előkerül a könyv ügye: „Ma megint – véletlenül találkoztam Fischerrel. A kéziratokat a Vernay nyomdában már nagyban szedik. A könyv olyan formátum lesz, mint a Málié [Lesznai Annáé], csak szélesebb. A papír az a minőség, amit mutatott, de fehérebb színű. Augusztus vége előtt készen lesz.”²⁸ Kiderül, Sinkónak a Julius Fischer Verlaggal való együttműködése jó fogadtatásra talált. A *Bécsi Magyar Újság* kiadóhivatalának igazgatója, Barna Sándor gratulált is neki. Sinkó erről július 28-án így referált: „Barna tegnap gratulált. Hallotta, hogy a Fischer átvette a könyvem és hogy a kéziratok már a Vernay nyomdában vannak.”²⁹ Ezt követően egy nap kimarad, nincs semmi újság, de július 30-án ismét a könyv a téma: „Édes lelkem, ma fenn voltam Fischernél, a szabadkai pénz még nem jött meg, de nem baj, ő mondta, hogy néha soká tart míg megérkezik. 700 ezret lefizettem.”³⁰ A szabadkai pénz, amely késett, nyilvánvalóan a szabadkai előfizetésekből folyt be: a megállapodás szerint ezeket Sinkónak szállítania kellett. Ugyanebben a 30-i levélben még egyszer előkerült a könyv ügye. Itt a szerzői boldogság szólalt meg: „Galambom, nem tudom megírtam-e, én láttam a betűt, amivel a könyvet kiszedik. Rendkívül tetszett. Olyan, mint a régi Ady könyvekben, csak valahogy karcsúbb és világosabb. Te is meg leszel elégedve, biztosan.”³¹ A levelezés néhány napig hallgatott a könyvről, de mint utólag kiderült, a munka folyt. A fejleményekről augusztus 6-án Sinkó így tájékoztatta feleségét:

„Délelőtt voltam a Fishernél. Holnap-holnapután már megkapom a dráma levonatát is – azonkívül már minden ki van korrigálva – úgy hogy még ezen a héten betördelik és jövő héten talán már nyomni kezdik. Korrekturát még kettőt kapok a betördelt versekből, hogy esetleg a tördelésben is változtathassak. Az én korrigálásomat még Fischer és a szedő is ellenőrzi, úgy hogy hiba nem lehet.”³²

²⁶ SElev. 251.

²⁷ SElev. 253.

²⁸ SElev. 254.

²⁹ SElev. 256.

³⁰ SElev. 258.

³¹ SElev. 259.

³² SElev. 261.

Az erről referáló levél hétfői, a „jövő hét” tehát, amelyen esetleg megkezdődik a könyv nyomása, a 13-ával kezdődő hét volt. Addig azonban Sinkó nem várt az újabb beszámolóval, már augusztus 8-án újra írt a könyvről:

„A könyvemről már megírtam, hogy a dráma kivételével – amit talán holnap kapok meg – mindenről megcsináltam már az első korrekturát. Most nagyon sokat gondolok Arturra, még többet, mint az előtt. Az ő ciklusához hozzá is írtam még egy verset, ez lesz a ciklusban a befejező vers, már ki is szedték ezt is. Hogy még milyen verseket lehet majd beletenni, az a tördelés után fog kiderülni.”³³

Az ilyen pótlólagos szövegbetoldásokat a nyomdák és a kiadók általában nem szeretik, ezek belezavarnak a folyamatba, és lassítják a munkát. Gömöri és a nyomda azonban ez esetben engedett a szerzői igényeknek. Lehetséges, hogy azért, mert Sinkó könyvének előállítása jó ütemben haladt, így volt némi mozgáster a szerzői közbeavatkozásokra. Ugyanez a levél ugyanis arról is beszámolt, hogy a nyomda szerint jól álltak a dolgok: „A szedő ma azt mondta, hogy számítása szerint 20.-a előtt is tán már készen lesz a könyv. – Amint sikerült valamit összeszedned, küldd ép ez okból mindjárt el.”³⁴ A Vernay Nyomda szedőjének optimizmusa nem is volt indokolatlan. Augusztus 10-én Sinkó már újabb fejleményekről számoltatott be: „Ma visszaadtam már kikorrigálva a drámát, most már gyors tempóban fog menni a dolog. Ezen a héten a korrigálással lesznek a nyomdában elfoglalva, jövő héten megkezdik a tördelést.”³⁵ Ha tudjuk, hogy e levél pénteki napon íródott, akkor világossá válik, hogy a „jövő hét”, amikor megkezdik a nyomdában a tördelést, már nagyon közel volt. Hétfő 13-ára esett.

Ez magyarázza, hogy 13-án Sinkó azon medített, hogy a ráeső költségből még mennyit kell gyorsan előteremtenie: „a nyolc millióból mindent összevéve 1 millió 2 százezer hiányzik még pontos számítás szerint. Ez pedig biztos együtt lesz, hiszen egész csomó gyűjtőív van még kint jó kezekben.”³⁶

A könyv, *A fájdalmas Isten* minden valószínűség szerint 1923. augusztus 20-a körül készült el. A megállapodás megkötésétől a megjelenésig tehát alig több mint egy hónap telt el. Ez egyáltalán nem mondható lassú folyamatnak, sőt kimondottan gyorsnak kell tartanunk. Ha a Julius Fischer Verlag mindig ilyen ütemben dolgozott, illetve dolgoztatott, akkor – gyorsaságát tekintve – mozgékony, jó kiadónak minősíthető.

A könyv utóéletéhez tartozik, de önmagában is érdekes és (bizonyos vonatkozásban) szimptomatikus, hogy szűk egy évvel később, 1924 júniusában a könyv terjesztésével foglalkozó egyik ügynök, egy bizonyos Weiss Imre bepanaszolta Sinkónál Gömörit. Mint június 17-i leveléből kiderül, az újvidéki előfizetők még nem kapták meg Sinkó könyvét:

³³ SElev. 264.

³⁴ SElev. 265.

³⁵ SElev. 266.

³⁶ SElev. 268.

„arról van szó, hogy Fischer raktárában fekszenek könyvei mikor egyesek, ha még oly kevesen is, előfizetéssel bizonyították érdeklődésüket, s még ezek sem juthattak egy év után könyvéhez. [...] Egy percig sem kételkedem benne, hogy Fischer elmulasztotta feladni a könyveket – elvégre a portó megtakarításával is lehet pénzt keresni, s bevett szokás a postánál, hogy elkobzott küldeményekről elismervényt küld a feladónak.”³⁷

A levél szerint kb. harminc példányról volt szó. Utólag, források híján már nem dönthető el, igazak-e a vádak, vagy Weiss csak néhány értékesíthető példányhoz akart hozzájutni. Ez is, az is lehetséges. Az ügy kisszerűsége mindenestre figyelemre méltó, s jelzi, hogy az adott körülmények között a terjesztéssel nem volt minden rendben. De van egy másik érdekessége is Weiss levelének; egyik passzusából ugyanis némi képet nyerhetünk Gömöri Gyula életmódjáról is:

„A »Heim« -clubban (Cafe de L’Europe) találhatja meg Fischert 6-8 között. Kérem, menjen el hozzá – én úgysem léphetek fel elég erélyesen ebben az ügyben, mert nekem más ügyeim is vannak vele. – Fischer kötelessége most, hogy haladéktalanul elküld körülbelül 30 könyvet, amit én kiosztanék azok között, akik a könyvet nem kaptak meg.”³⁸

* * *

A Julius Fischer Verlag maga terjesztette kiadványait, ügynökei segítségével (ilyen ügynök volt Weiss Imre is), s egyes szerzők (például, mint láttuk, Kassák) maguk is részt vettek saját könyvük terítésében. Az erotikus könyvek, amelyekből a kiadó leginkább remélhetett bevételt, speciális terjesztésben jutottak el a vásárlókhoz. Az erotikus könyv akkor még csak „megtűrt”, sőt félig-meddig alantas kiadványtípusnak számított, „diszkrétén” kellett lebonyolítani árusítását. A kiadó ezért úgynevezett zárt terjesztésben terítette ilyen könyveit, azt a látszatot keltve, mintha ezek csak „kézirát gyanánt”, valami magasabb szempontra tekintettel lettek volna kinyomtatva, egy eleve szűk és zárt körnek. Ezt a magyarázatot – sajtójogi megfontolásokból – maguk a kiadványok is tartalmazták. Pietro Aretino könyvében például ez olvasható: „A könyv kereskedelmi forgalomba nem került és csak az erkölcstörténet komoly kutatói számára, előzetes rendelőknek készült, annyi példányban, ahányan megrendelték. Minden könyv kézzel számoztattott.”³⁹ Hogy mi módon történt az igényfölmérés, és a kiadó ténylegesen miképpen végezte a terjesztést, nem tudjuk. De valahogyan ez is megtörtént. Érdekes, hogy mint a tulajdonos egyik későbbi tanúvallomásából kiderül, ezt a zárt terjesztési stratégiát olykor politikai jellegű könyvek esetében is alkalmazták – vagy legalábbis ezt a látszatot akarták kialakítani. Kassák Lajos *Álláspont* című kötetéről pár évvel később Gömöri ezt a magyarázatot adta írásba:

³⁷ SElev. 271.

³⁸ SElev. 271.

³⁹ A könyv idézett önmeghatározását a mai aukciós katalógus is átveszi: Opera Antikvárium 23. árverése (2011. dec. 7.), 63. tétel.

„a Kassák Lajostól »Álláspont« cím alatt kiadásomban megjelent könyv a könyvkereskedelemben nem került. A könyv kizárólag mint kézirat, zárt borítékban bizonyos személyek részére küldetett. Tartalma, vitajellegénél fogva belekapcsolódik a kommunista pártban annakidején folytatott elméleti harcokba. A könyv 300 példányban jelent meg, ebből 150 szétküldetett, a többi pedig makulaturaként lett megsemmisítve. Egyetlen egy könyv sem küldetett Magyarországra, sem nyilvános könyvkereskedésben nem árusítottak és ma sem kapható sehol.”⁴⁰

Ez a magyarázat azonban Kassák bírósági perének aktái közt maradt fenn, vele a kiadó nyilvánvalóan szerzőjét próbálta védeni.

* * *

Nagy, s egyelőre alig-alig megválaszolható kérdés, hogy vajon hány könyvet adott ki a Julius Fischer Verlag? Kiadói katalógusa nem ismeretes (ha volt, akkor lappang), hozzátéve teljesen teljesnek mondható kollekcója még nagy könyvtárainkban sincs, a könyvaukciók pedig értelemszerűen csak egyes műveket favorizálnak. (Igaz, azok esetenként elég nagy pénzért cserélnek gazdát.) Könyvtári és aukciós katalógusokból, irodalmi hivatkozásokból, innen-onnan úgy kell összekeresgélgni az adatokat, ha meg akarjuk tudni, mely könyvek jelentek meg Julius Fischer cégjelzésével.

Az alábbi, húszegynéhány tételes lista nyilvánvalóan nem tartalmaz minden kötetet, amelynek itt lenne a helye. Közreadása mégis indokolt, mert minden hiánya ellenére ez a csonka lista mégis ad valamiféle összképet a kiadványszerkezetről, a kiadási „politikáról”, s pusztá léte is – remélhetőleg – újabb, eddig nem regisztrált Fischer-kiadványokat csalogat elő az elfelejtettségből. Az, amit eddig sikerült számba venni, a következő:

ORMOS Ede: *Mi okozta Magyarország szétbomlását?* Előszó: JÁSZI Oszkár. Wien, 1921.

Julius Fischer, 124 p.

MARX, Karl: *A tőke. A közgazdaságtan bírálata.* 1. Első könyv: *A tőke termelési folyamata.* 1–2. Ford.: GUTH Antal. Wien, 1921. Julius Fischer, XVI, 393 /5/: 235 /9/ p.

IGNOTUS: *Olvasás közben.* Új folyam. Újságcikkek 1913 és 1921 között. Wien, 1922. Julius Fischer, 126 p.

KROPOTKIN Péter: *A francia forradalom.* 1–2. Ford.: SZAMOS-KÓRÓDI Antal. Wien, 1922. Julius Fischer.

GORKIJ: *A kispolgár.* Ford.: PALLÓS Margit. Wien, 1922. Julius Fischer, 60 p.

DOSTOJEVSKI: *A főinkvizítor.* Ford.: SIMA Elemér. Wien, 1922. Julius Fischer, 50 p. /Klaszszikus írások/

GOGOL: *Egy óriult emlékiratai.* Ford.: BARTA Sándor. Illusztrálta és a szöveget köré írta: BORIS László. Wien, 1922. Julius Fischer, (2) p. + 29 tábla.

Marx és Engels filozófiai és politikai fejlődése. (Levélváltásuk 1. sorozata. 1844–1853.) Ford.: RAINER Ottó. Bev., jegyz.: BOLGÁR Elek. Wien, 1922. Julius Fischer, 168 p. /Marx-könyvtár 1./

TAGORE, Rabindranat: *Nacionalizmus.* Ford.: BARTA Sándor. Wien, 1922. Julius Fischer, 103 p.

⁴⁰ Idézi: MARKOVITS Györgyi: *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt.* = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 371–376. 372.

- DÉRY Tibor: *Ló, búza, ember. Versek 1921–22*. Wien, 1922. Julius Fischer, 45 p.
- DÉRY Tibor: *A kéthangú kiáltás*. Wien, 1922. Julius Fischer, 75 p.
- Új művészek könyve. Összeáll.: KASSÁK Lajos, MOHOLY-NAGY László. Wien, 1922. Julius Fischer.
- GYÖRGY Mátyás: *Ismét csudák. Versek*. Wien, 1922. Julius Fischer, 23 p.
- SINKÓ Ervin: *A fájdalom Isten. Versek*. Wien, 1923. Julius Fischer.
- ARETINO, Pietro: *Az apácák éneke*. Írta az isteni - -. Wien, é. n. Julius Fischer, 95+(1) p.
- MIRBEAU, Octave: *Egy finom úr története*. Wien, é. n. Julius Fischer.
- OVIDIUS: *A szerelem művészete*. Ford.: GÁSPÁR Endre. Wien, é. n. Julius Fischer.
- CZIFFRA Géza: *Kárhozott asszonyok*. Wien, 1924. Julius Fischer, 64 p.
- Ádám és Éva. Folyóirat. Fel. szerk.: STENZEL, Johann. Indult 1924. március 14-én. Wien, Julius Fischer. Megjelent hetenként. 1924. 1. évf. 1–9. sz.
- BÁLINT Imre: *Alfa*. Regény. Wien, 1924. Julius Fischer.
- KASSÁK Lajos: *Álláspont. Tények és új lehetőségek*. Wien, [1924], Julius Fischer.
- GÁSPÁR Endre: *Kassák Lajos az ember és munkája*. Wien, 1924. Julius Fischer.
- KACZÉR Illés: *Az álomtelepes*. Regény. Wien, [1924], Julius Fischer, 108+ (4) p.
- FEITH, Marie: *Wie man Manner fesselt! Eine Mahnung an alle Frauen*. Wien, é. n. Julius Fischer.
- Fiatalkor könyve*. Heves Ferenc, Vajda Miklós, Szántó Pál, Győr Ferenc és Erg Ágoston versei. Wien, 1924. Julius Fischer.
- BARNA József: *A költő árnyéka*. Wien, 1925. Julius Fischer, 175 p.
- BEN AMI [BERGER – utóbb: BENAMY – Sándor]: *Európától Ázsiáig. -- útleírásai*. Wien, 1925. Julius Fischer, 160 + (2) p.
- BEN AMI [BERGER – utóbb: BENAMY – Sándor]: *Új Palesztina. Sztambultól--Kairóig*. Wien, 1925. Julius Fischer, 166 p + 16 melléklet.

* * *

A kiadónak – a kiadványok elemzéséből megállapíthatóan – nem volt saját nyomdája. „Idegen” nyomdákkal (Vernay, Elbemühl, Ring stb.) dolgoztatott, amelyek zömmel bécsiek voltak. Bécsben ezekben az években sok magyar nyomdász dolgozott, a magyar szövegek szedése tehát több helyen is megoldható volt. Egyéb nyomdahelyről is tudunk azonban; Benamy Sándor két könyvét például Kolozsvárott nyomták. Hogy mikor melyik nyomdát választották, az – valószínűleg – az aktuális pénzügyi kondícióktól függött, esetleg az éppen szabad kapacitásoktól. Ez természetesen némileg hullámzó minőséget eredményezett. A jobban felszerelt nagy nyomdák jobb átlagszínvonalon tudtak dolgozni. Saját tipográfusa a cégnek nem volt, így saját tipográfiai eszmény híján a váltakozó nyomdai lehetőségek határozták meg a kiadványok tipográfiai arculatát. Pontosabban a könyvek egy részénél a szerzői ízlés és ambíció is meghatározó volt, s ez többnyire javított a kiadványok küllemén. Az avantgárd kiadványok borítófedele például részben a magas fokú tipográfiai tudatossággal dolgozó Kassák, részben a köréhez tartozó festők és grafikusok ízlése szerint alakult. Az avantgárd kiadványok jellegzetes, a figyelmet már borítófedelükkel fölhívó tipográfiai stílusa ma önmagában is vonzóvá teszi e könyveket a műtárgypiacon. A tipográfiai jellemzők módszeres számbavétele azonban még várat magára.

* * *

Hogy meddig élt a Julius Fischer Verlag, pontosan nem mondható meg. 1926-ban még bizonyosan létezett, hiszen *A tisztaság könyve* terjesztését⁴¹ még ez a cég végezte. Saját kiadott könyvét azonban 1926-ból már nem ismerünk, s későbbi kiadványairól sincs semmi dokumentum. 1926 a bécsi magyar emigráció föloszlásának éve volt: aki tehetett, hazatért, aki nem tehetett, továbbállt. A bécsi magyar kulturális intézményrendszer okafogyottá vált, magyar könyvkiadásra Bécsben immár nem nagyon volt szükség. Az unokaöcs, Gömöri György maga is sokáig úgy tudta, hogy nagybátyja már 1926-ban hazatért emigrációjából, s így kiadója is megszűnt. A valóságos eseménytörténet azonban némileg más. Abból, amit jelenleg tudunk Gömöri Gyuláról, arra következtethetünk, hogy kb. 1930-ig még Bécsben élt. S ha ott élt, valamiből meg is kellett élnie. Elképzelhető tehát (s ez a legvalószínűbb), hogy cége birtokában, kapcsolatrendszerét működtetve könyvterjesztéssel foglalkozott – minderről azonban bizonyosat nem tudunk. Egy 1926 utáni irat jelzi csak, hogy cége továbbra is létezett. A hazatérő, s Budapesten bíróság elé állított Kassák perében, 1927. február 24-én Gömöri még „mint a Fischer J. kiadvóvállalat tulajdonosa” adott ki Kassákot mentő nyilatkozatot, tudatosan kisebbitve Kassák művének elterjedtségét.⁴² A *Corvina* nekrológjából pedig annyi derül ki későbbi sorsáról, hogy „az 1930. évben Pozsonyba telepedett le, ahol a Gutenberg Verlag csehszlovákiai fiókját vezette”.⁴³ Budapestre – hazatérőben visszavéve magyarosított nevét, a Gömörit – 1936-ban települt vissza. Ahogy a *Corvina* írja róla: „Végül Budapesten 1936. évben a Gömöri könyvkereskedés alapításában és vezetésében fejtett ki értékes tevékenységet.”⁴⁴ Ez utóbbi vállalkozása emlékét a családi emlékezet is őrzi. A lipótvárosi kis könyvkereskedést, amelyet a hazatérő Gömöri öccsével, Józseffel együtt tulajdonolt, ténylegesen ő vezette. Itthon azonban nem véletlenül vette föl a kapcsolatot József Attilával, hiszen – ahogy a *Népszava* nekrológiájában is olvashatjuk – kereskedői munkája mellett, „amikor hazajött, teljes erővel bekapcsolódott a [szociáldemokrata] párt- és szakszervezeti mozgalomba. Az irodalom, a természettudományok és a szocializmus köréből tartott előadásokat és állandó munkatársa volt a szakszervezeti és pártsajtónak.”⁴⁵ Budapesti lakása az V. kerületi Fátia utca 40. alatt⁴⁶ volt, ahol feleségével együtt élt. Ez az életszakasza azonban nem tartott sokáig. 1937 őszén gyors lefolyású agydaganat végzett vele. Olivecrona professzor, aki Karinthy agyműtétét is végezte, állítólag vállalta volna megoperálását, de a műtéthez szükséges pénzt nem sikerült összeszednie; cégtársa, József testvére nem volt hajlandó kivenni a boltból azt a pénzt, ami ehhez kellett volna.⁴⁷ 1937. október 9-én halt meg: a halál helyszíne – az anyakönyvi bejegyzés szerint –

⁴¹ Gömöri György szíves közlése.

⁴² MARKOVITS: *i. h.* 1967. (40. jegyzet) 372.

⁴³ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁴⁴ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁴⁵ *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

⁴⁶ Vö. a halotti anyakönyvi bejegyzéssel.

⁴⁷ Gömöri György szíves közlése.

„Baross u. 23., Klinika”, a halál oka „agydaganat”. Nevét, paradox módon, a Julius Fischer Verlag őrzi meg, amely a magyar irodalom- és művelődéstörténet kicsiny, de fontos intézménye volt néhány éven át.

ANDRÁS LENGYEL

Un éditeur hongrois de Vienne: Julius Fischer Verlag

Après la décomposition de la Monarchie Austro-Hongroise (1918) et les révolutions suivant (1918/19), la culture hongroise a connu de conditions radicalement différents. Un des signes de ce changement est le fait, que non seulement de grands blocs ethniques ont été détachés du pays, et sont devenus minorités d'un état successeur mais en même temps une émigration politique importante s'est formée. Une des scènes les plus importantes est devenu la capitale autrichienne, Vienne, où, dans un certain temps, la majorité des émigrants menaient leur vie, formant une vie culturelle féconde. (Cette émigration, un certain temps avait pourvu non seulement ses propres cercles, mais également les Hongrois des États successeurs en littérature hongroise. L'éditeur Julius Fischer Verlag était une des petites mais importantes firmes dans les années 1920. Le propriétaire en était Gyula Gömöri (1885–1937), qui, avait employé la variante allemandisé de son nom original (Gyula Fischer). Le grand mérite de l'éditeur c'est la publication de plusieurs ouvrages des auteurs de la littérature de l'avantgard hongroise (Lajos Kassák, László Moholy-Nagy, Tibor Déry, Mátyás György, Ervin Sinkó etc.) L'étude présente l'histoire du Julius Fischer Verlag, retraçant sa carrière et y ajoutant la liste des livres parus.

KÖZLEMÉNYEK

Johannes de Kupferberg, az Academia Istropolitana tanára. Klaniczay Tibornak a pozsonyi egyetemről szóló legfontosabb tanulmánya több mint húsz évvel ezelőtt látott napvilágot.¹ Több alkalommal is megpróbálta a Mátyás korabeli egyetemről és a Vitéz körüli tudósok contuberniumáról szóló tudásmorzskákat összegyűjteni, ám a legtöbb hasonló témájú írása csak halála után jelent meg.² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy e tanulmányok befejezetlenek volnának, inkább úgy fogalmaznánk: nyitva hagytak számos kérdést, megoldatlan problémát az utódok számára.

Az Academia Istropolitana ügye a mai napig zavarbaejtően feldolgozatlan és tisztázatlan. Ez nem csak annak köszönhető, hogy az egyetem matrikulái és aktái elvesztek; a feldolgozásba bevonandó források rendezetlenségének legalább ilyen meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk. Jellemző az is, hogy a téma kutatói már szinte a kezdetektől fogva a bécsi egyetemnek (mint a pozsonyi egyetem sororjának) az aktáit hívták segítségül további adatok felderítése végett. Így derült fény például arra, hogy Vitéz 1471 nyarán a bécsi teológiai karhoz fordult segítségért, hogy Matthias Grueber de Meidling és Laurencius de Krumpach, azaz Krumpach Lőrinc gyorsított eljárással végezdhessék el teológiai tanulmányaikat, illetve Krumpach kötelező előadásait már a pozsonyi egyetemen tarthassa.³

Az egyetemi akták kutatásában nagy fellendülést hozott Paul Uiblein kezdeményezése, a bécsi egyetemi levéltári források kiadásának és közreadásának megkezdése. Az *Acta Facultatis Artium* (a továbbiakban: AFA.) első kötete, mely az 1365–1416 közti korszakot dolgozta fel, már 1968 óta rendelkezésére állt a kutatók szélesebb körének, ám ez a pozsonyi egyetem kutatásában korai volta miatt kevésbé volt hasznosítható.⁴ Az 1416–1555 közti korszak anyagát feldolgozó kötetek csak

¹ KLANICZAY Tibor: *Egyetem Magyarországon Mátyás korában* = Irodalomtörténeti Közlemények (94.) 1990. 575–612. Halála után a kiadatlan írásai közt (!), a postumus kötetben ismét megjelent; jelen tanulmányban ezt a szövegközlést idézem, l. Uő: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Vál. és szerk.: KLANICZAY Gábor, KÖSZEGHY Péter. Bp. 2001. Balassi Kiadó, 105–156. /Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 4./

² KLANICZAY Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Szerk.: JANKOVICS József. Bp. 1993. /Humanizmus és Reformáció 20./ Megjelent azonban még életében a következő cikke, ám ebben nem ejt szót a pozsonyi tanárokról: KLANICZAY Tibor: *Egyetem és politika a magyar középkorban*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: SZÉKELY György. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 35–44.

³ Klaniczay Császár Mihály kiadását idézi, aki a teológiai fakultás aktáiból közölt válogatást, l. CSÁSZÁR Mihály: *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme, Oklevéltárral*. Pozsony, 1914. Eder István Könyvnyomdája, 115–117. A teológiai fakultás aktáinak teljes kiadását Paul Uibleinnek köszönhetjük, benne Vitéz és a teológiai kar leveleivel, l. UIBLEIN, Paul: *Die Akten der Theologischen Fakultät der Universität Wien*. 2. Wien, 1978. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreich, 148, 293–297.

⁴ *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416*. 1. Hrsg.: PAUL UIBLEIN. Graz–Köln, 1968. Böhlau.

2007-ben, digitális kiadványban, *Wiener Artistenregister* sorozatcímmel láttak napvilágot Thomas Maisel és Ingrid Matschinegg gondozásában.⁵ Az akták tartalmazzák a vizsgák (Determination)⁶ időpontjait, a vizsgákra bocsátottak és a vizsgáztatók névsorát, valamint az előadások (Vorlesungen) címeit és előadóit. A szöveg gondozóit dicséri, hogy minden egyes diák és tanár nevénél szerepel az első említésnél a további említések sorszáma is, illetve a későbbi említésnél az első szereplés helye, így a nevek standardizálása nélkül sikerült áttekinthetővé és könnyen kereshetővé tenni az adatbázist.

Klaniczay Tibor, miután a pozsonyi egyetem jól ismert tanárait felsorolta, még két nevet említett: „Százszázalékos bizonyossággal már csupán két további tanárt nevezhetünk meg: Johannes de Cracovia, »magister artium, eiusdem facultatis decan«-t (sic!) és Johannes de Kupfferberg »artium facultatis magister«-t. Egyikük életéről és munkásságáról sem tudunk semmi közelebbit, nevüket csupán két 1470. június 26-án kiállított oklevélből ismerjük, ahol mint tanúk szerepelnek Johannes de Wep és Michael de Kermend pozsonyi kanonokokkal együtt⁷ – s ehhez két levéltári fondot idézett.⁸ Klaniczay óta e két név ismét a feledés homályába merült, de köszönhetően a bécsi levéltári anyag utóbbi évekbeli digitalizálásának, jelen tanulmánnyal egy apró kiegészítést illeszthetnek az idézett részlet margójára.

Az AFA. II. és III. köteteinek segítségével Johannes Kupferbergerről szóló ismereteinket újabb adatokkal egészíthetjük ki. Ezekből úgy tűnik, hogy személyében a bécsi egyetem egyik meghatározó egyéniségét kell látnunk. Sőt rögtön két Johannes de Kupferberget is találni, akik nagyjából egyidőben működtek a bécsi egyetemen. Az *Artistenregister* szerkesztői csak a determinációra való bocsátatás alapján különítették el őket, de a további adatok hozzárendelésében véleményem szerint tévedtek.

A Kupferberg (Kupferberg, Kűperperig, Kuppherberg, Cuppferberg, Kupferberg, Kupherberg, Kuperhersperck stb.) név mindkettőjük esetében bajor származásra utal. Az idősebbik kupferbergi Johannes 1436 körül kezdhetette meg tanulmányait az artes fakultáson, ugyanis az 1438-as év téli szemeszterében, 1439. január 18-án bocsátatott 35 társával együtt vizsgára, hogy a bakkalaureusi fokozatot megszerezze.⁹ A matrikulában két kupferbergi Johannes jöhet ekkor számításba, de ezek közül csak egyikőjük érte el a bakkalaureusi fokozatot. Az első, Johannes Köteldorfer de Kupferberg 1435. október 13-án¹⁰ pauperként matrikulált a rajnai natióba,¹¹ a másik, Johannes Hunnsel de

⁵ AFA. II. (1416–1447), AFA. III/1. (1447–1471), AFA. III/2. (1471–1497) és AFA. IV. (1497–1555). Hrsg.: Thomas MAISEL, Ingrid MATSCHINEGG. Wien, 2007. Archiv der Universität Wien. A kiadványok az egyetemi levéltár honlapján érhetőek el: <http://bibliothek.univie.ac.at/archiv/> [Utolsó letöltés ideje: 2011. 11. 20.]

⁶ A korabeli bécsi egyetem tudományos fokozatai a párizsi egyetemet követték; a fokozatok közti tevékenységről, a vizsgákról, így pl. a determinációról l. UIBLEIN, Paul: *Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät. Kommentar zu den Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1365–1416*. Wien, 1987. Wiener Universitätsverlag, 68–109. Vö. BAUR, Sebastian: *Vor vier Höllenrichtern... Die Lizentiats- und Doktorpromotionen an der Juristischen Fakultät der Universität Heidelberg /Rechtshistorische Reihe 391./* Frankfurt am Main, 2009. Peter Lang, 5–6.

⁷ KLANICZAY: i. m. 2001. (1. jegyzet) 116.

⁸ OL DI 88494; DI 88505.

⁹ AFA. II. 117.

¹⁰ Uiblein figyelemztet, hogy ezek a dátumok (október 13. és április 14.) többnyire csupán hozzávetőlegesek, l. UIBLEIN, Paul: *Die Wiener Universität, ihre Magister und Studenten zur Zeit Regiomontans*. In: Uő: *Die Universität Wien im Mittelalter*. Wien, 1999. Wiener Universitätsverlag, 410. /Schriftenreihe des Universitätsarchivs 11./

¹¹ *Die Matrikel der Universität Wien 1377–1450*. 1. Graz–Köln, 1956. Böhlau, 190. Johannes Koeteldorffer de Kupferberg p.

Chupferberg pedig 2 groschent¹² fizetett be ugyanoda tandíjként 1436. április 14-én.¹³ A determináció-ra való bocsáttatásról szóló rovatból az is kiderül, hogy ez idő tájt anyagi gondokkal küszködött,¹⁴ de ez alapján nem lehet eldönteni, melyikükről van szó. Én azonban azt valószínűsítom, hogy inkább Johannes Hunnselről kell beszélnünk, mivel a bakkalaureusi fokozat megszerzéséhez szükséges idő az ő stúdiumainak idejéhez áll közelebb. Anyagi gondjai egyébként nem oldódtak meg, ugyanis még 1441 téli szemeszterében, egészen pontosan 1442. március 12-én is, amikor az inceptióra, azaz a magiszteri fokozat elnyerésére került sor, ott szerepel a neve mellett a jelzés, miszerint a tandíjai befizetésével gondja akadt.¹⁵ 1442-től – immár magiszterként – az egyetemen felolvasásokat tartott, majd a nyári félévben a *Summa Iovis* című rövid verses ars dictandit olvastatta,¹⁶ 1443-ban a nyári szemeszterben az *Analytica posteriorát*,¹⁷ 1450 nyári szemeszterében pedig Arisztotelész *De animáját* oktatta.¹⁸ 1459 nyári félévében Petrus Hispanus *Tractatusának* második és harmadik könyvét,¹⁹ majd 1460-ban szintén a nyári szemeszterben Alexander de Villadei grammatikájának, a *Doctrinale puerorumnak* a második és harmadik részét olvastatta.²⁰ 1465 nyári félévében a *Summarumot*²¹ tanította, mely közelebbről nem azonosítható, talán Guido Faba *Summa dictaminise*, amely a *Summa Iovis* forrása. 1476 nyarán a *Vetus arst* oktatta,²² amely a kora középkortól kezdve hozzáférhető, „régii” logikai kézikönyvek összefoglaló neve volt (*Katégoriák*, *Herméneutika*, Porphüriosz *Eiszagógéja* és Boëthius logikai művei). Ezek az olvasmányok egyértelműen filozófiai-logikai érdeklődésre utalnak.

A fiatalabbnak vélt Johannes teljes neve: Johannes Reybel, Reibel vagy Reichel Kupferbergből, ám néha ő is Johannes de Kupferberckként szerepel, míg az idősebb neve minden esetben Johannes Kupferberg.²³ Az ifjabb Johannes 1451. április 14-én matrikulált a bécsi egyetemen a rajnai natio tagjaként,²⁴ majd pontosan két év múlva, 1453. április 14-én bakkalaureusi vizsgára bocsátották,²⁵ 1455 téli szemeszterének végén, vagyis 1456 áprilisában pedig felvették az egyetem tanárai közé.²⁶ 1456-tól tehát két magiszter is tevékenyked(het)ett Johannes Kupferberg néven a bécsi egyetem ugyan-

¹² 1400 körül 2 Groschen volt a normál tandíj, vö. *Die Matrikel... i. m.* (11. jegyzet) 1: xi–xxi.

¹³ *Die Matrikel... i. m.* (11. jegyzet) 1: 193. Johannes Hunnsel de Chupferberg 2 gr.

¹⁴ A rovatban szereplő „d” jelzés utal erre, l. „der Kandidat hat wegen fehlender Geldmittel um Dispens von der Anschaffung eines Habits oder von Bezahlung der Taxen angesucht.” AFA. II. 2.

¹⁵ AFA. II. 142.

¹⁶ AFA. II. 146. Erről l. RÜDIGER, Lorenz: *The late-medieval ‘Summa Iovis’ as a case study for the use of poems as mnemonic aids*. In: *The Making of Memory in the Middle Ages*. Ed.: Lucie DOLEŽALOVÁ. Leiden, 2009. Brill, 149–159. /Later Medieval Europe 4./

¹⁷ AFA. II. 153. Erről magyarul l. GERÉBY György: *Utószó*. In: *Gennadiosz Szkolariosz, Petrus Hispanus mester logikája*. Ford.: SZABÓ Mária. Bp. 1999. Jászöveg Műhely Könyvek, 207–237.

¹⁸ AFA. III/1. 26.

¹⁹ AFA. III/1. 107.

²⁰ AFA. III/1. 116.

²¹ AFA. III/1. 144.

²² AFA III/2. 41.

²³ Megjegyzendő, hogy Joseph Aschbach, a bécsi egyetem történetének monográfusa tévesen 1460-ra teszi Johannes Reibel von Kupferberg Bécsbe való érkezését, l. ASCHBACH, Joseph: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens, Festschrift zu ihrer fünfhundertjährigen Gründungsfeier*. Wien, 1865. 482.

²⁴ *Die Matrikel der Universität Wien 1450–1518/1*. 2. Graz–Wien, 1967. Böhlau, 4. Johannes Reybel de Kupfferberg 2 gr.

²⁵ AFA. III/1. 52.

²⁶ AFA. III/1. 72.

azon karán. Mivel az aktákban sokszor nem hozzák a vezetéknevet, a két személy gyakran ugyanazzal a névvel szerepel. A két kupferbergi János elkülönítése és az *Artistenregister*ben hozzájuk rendelt órák kissé össze is keveredtek, ezért szükséges, hogy különbséget tegyünk köztük, amennyire lehetséges. Feltételezésem szerint az első számú Johannes a filozófiai-logikai tárgyú művek felelőse volt, míg a második számú a csillagászaté. Emellett szólna az is, hogy csak a második Johannes inceptiójától és magiszteri működésétől fogva látunk Kupferberg neve alatt csillagászati tárgyakat, ekkortól kezdve pedig állandó jelleggel, tehát párhuzamos curriculumokat találunk.

1456-ban megkezdte az ifjabb Johannes is a tanári működését, s ez év nyarán az ismeretlen szerzőjű *Theoricae planetarum*ot olvastatta, mely a korszak alapvető csillagászati tankönyve volt az *Almagest* mellett.²⁷ 1457-ben, 1458-ban és 1461-ben²⁸ szintén a nyári szemeszterben Euclides első könyvét oktatta,²⁹ majd 1474 nyarától ismét *Theoricae planetarum* címen tartott előadást.³⁰ 1476-ban három teljes héten át tartott egy disputája.³¹ 1475 nyarán ismét Euclides első könyvét tanította,³² majd 1477 nyarán Ptolemaiosz *Centiloquium*át,³³ 1479 nyarán pedig a *Sphaera materialist*,³⁴ mely alatt minden bizonnyal a skolasztikus Johannes de Sacrobosco *Tractatus de sphaerá*ját kell érteni. Ezek az olvasmányok kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az ifjabb Johannes csillagászként működött. Hogy mennyire elismert alkotónak és tanárnak számított e tudományterület képviselői közt, jól mutatja, hogy mikor Peuerbach munkáit Georg Tannstetter kiadta 1514-ben, az előszó után egy, a bécsi matematikusokról írt összefoglalásban³⁵ megemlítette Kupferberget.³⁶ Ezenkívül egy évszázaddal később Michael Denis idézi Christophorus Poppenheuser elégiáját, melyben felsorolja a bécsi matematikusokat kronológiai sorrendben: a versben Kupferberg az ötödik a sorban,

²⁷ AFA. III/1. 76. Ez az előadás a második számú Johannesnek lett tulajdonítva.

²⁸ AFA. III/1. 122.

²⁹ AFA. III/1. 86, 96.

³⁰ AFA. III/2. 26.

³¹ UIBLEIN, Paul: *Mittelalterliches Studium an der Wiener Universität. Kommentar zu den Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416*. Wien, 1995. Wiener Universitätsverlag, 115. /Schriftenreihe des Universitätsarchivs 4./ Megjegyzendő, hogy Uiblein az AFA. III. kötetének 264v-ját idézi, de az *Artistenregister* megfelelő oldalán (AFA. III/2. 44–45.) nem találni erre vonatkozóan semmit. A levéltári anyagot jelenleg nem áll módomban autopsziával ellenőrizni, de a későbbiekben érdemes volna egybevetni a kiadást az eredeti szöveggel.

³² AFA. III/2. 32.

³³ AFA. III/2. 51.

³⁴ AFA. III/2. 64.

³⁵ *Uiri mathematici quos inclitum Uiennense gymnasium ordine celebres habuit* alcím alatt.

³⁶ *Tabulae eclipsium Magistri Gerogij Peurbachij*. Ed.: Georg TANNSTETTER. Vienne, 1514. 5r.: „Hi duo uiri celeberrimi Astronomiam nobilissimam disciplinam e memoria hominum pene oblitteratam magnifice restituerunt. Reliquerunt post se uiros doctos & excellentes in astronomia Magistrum Henricum seldner Magistrum Eberhardum schlesinger. Magistrum Ioannem de photensem (!) philosophum Astronomum & Theologum Insignem. Magistrum Ioannem de kupfersberg. Ioannem dornensem (?) eorundem instrumentorum elaboratorem artificiosissimum. Hic postea ordinem fratrum predicatorum ingressus ibidem uaria instrumenta ex aere: nouiter uero sphaeras solidas tres mirae magnitudinis diligenter elaborauit. Vixit hic frater Ioannes in monasterio fratrum predicatorum usque in annum christi 1509. ubi magno confectus senio quieuit in pace.”

előtte Johannes von Gmunden, Georg von Peuerbach, Johannes Regiomontanus és Johannes Nifer de Pfortzen³⁷ szerepel csak.³⁸

Az ismereteink alapján nem eldönthető, hogy az idősebb vagy az ifjabb Johannes volt, akit 1461 nyári vizsgaidőszakában a bakkalaureusi vizsgára a száz natio vizsgáztatójának jelöltek ki,³⁹ mivel az gyakran nem tudott saját vizsgáztatót kiállítani,⁴⁰ majd ez év téli szemeszterében ugyanő felesküdt a vicekancellárnak, és a négy vizsgáztató egyike lett.⁴¹ Ugyanígy eldönthetetlen, hogy az 1473-as év nyári félévében melyikük jelentkezett Examinatornak, ezúttal a rajnai natio vizsgáztatójának.⁴²

Jól látszik az is, hogy 1465–1473 közt egy nagyobb ür található mindkét Kupferberg bécsi egyetemi karrierjében. Egyikük esetében magyarázat erre, hogy ebben az időszakban a pozsonyi egyetem meghívott tanára volt. A bécsi egyetemen tartott előadásai tükrében kérdéses, hogy Vitéz egy újabb csillagászt vagy inkább egy filozófiatanárt kívánt-e Pozsonyba hívni. Vitéz csillagászati érdeklődését ismerve, illetve tudván azt, hogy Regiomontanus többet volt Esztergomban, mint Pozsonyban, illetve Ilkus Márton is sokat tartózkodott Budán, feltételezhető, hogy Vitéz az ifjabb Kupferberget hívta meg tanítani. Az is elképzelhető, hogy csillagászati tudását ő sem az egyetemen kamatoztatta, hanem – hasonlóan Regiomontanushoz és Peuerbachhoz, akik csillagászati érdeklődésük mellett humanista szövegolvasásokat tartottak a bécsi egyetemen – egyéb, a csillagászathoz nem feltétlenül közel álló tárgyat is tanított. Nem világos, hogy már a kezdetektől ott volt-e, de az biztos, hogy hasonlóan kollegái nagy részéhez, Vitéz halála után rögtön elhagyta Pozsonyt. Vitéz valószínűleg őt is Leonard Huntpitchler javaslatára hívta meg, de lehetséges, hogy Peuerbach vagy Regiomontanus volt az összekötő kapocs. Johannes Reibel de Kupferberg ugyanis egy évfolyammal járt Regiomontanus alatt, mindketten a rajnai natio tagjai voltak, s csillagászati érdeklődésük révén talán már az egyetemi évek során megismerkedtek egymással. Lehetséges az is, hogy nemcsak Vitéz profitált a gyakorlott tanár jelenlétéből, hanem Kupferberg is. 1474-ben, miután Pozsonyból visszatért Bécsbe, 1456. évi azonos című felolvasása után ismét *Theoricæ planetarum* címmel hirdetett előadást, ami felvet egy fontos kérdést. Amennyiben Vitéznél járt, elképzelhetetlen, hogy ne ismerkedett volna meg jobban az érsek patronáltjaival és azok műveivel – hacsak nem ismerte őket már korábban is. Ugyan Georg Peuerbach már 1461-ben meghalt, de 1454-ben Vitéznek dedikált műve, a *Theoricæ novæ planetarum* 1472-ben Regiomontanusnak köszönhetően megjelent nyomtatásban.⁴³ A *Theoricæ planetarum* előadascím

³⁷ Johannes Nifer de Pfortzen az artes és a teológiai fakultás tanára is volt, l. AFA. III/2. 11, AFA. III/1. 61. 1454-től 1476-ig számos, többnyire csillagászati témájú felolvasást tartott.

³⁸ Michael DENIS: *Wiens Buchdruckergeschicht (sic!) bis MDLX*. Wien, 1782. 472. Az elégiára Kiss Farkas Gábor hívta fel a figyelmet, szívességét ezúton is köszönöm. A részlet így hangzik:

„Magnus Joannes Gmundanus, nobilis arte
Ingenio præstans & pietate grauis.
Carus & Aonijs Purbachius ille Deabus,
Cuius sat laudes dicere nemo queat.
Quique sua a patria duxit cognomen, Ianus
Fama doctrinae notus ad astra suae.
Clarus Joannes Phorcensis, clarus & alter
Cuperspergensis, lumina magna duo.”

³⁹ AFA. III/1. 121.

⁴⁰ UIBLEIN: i. m. 1995. (31. jegyzet) 69.

⁴¹ AFA. III/1. 125.

⁴² AFA. III/2. 20.

⁴³ A régi és új bolygóelméletekről bővebben l. PEDERSEN, Olaf: *The Origins of the Theorica Planetarum*. = Journal for the History of Astronomy (12.) 1981. 113–123.

nem árulja el, hogy az azonos című régi, vagy pedig az új, Peurbach-művet értjük-e alatta. A kérdés tehát az, hogy visszatérve Bécsbe Kupferberg melyik bolygóelméletet oktatta: a régit vagy az újat?

Ez utóbbi kérdés megválaszolása – mely már a csillagászat- és recepciótörténet irányába mutat – még várat ugyan magára, de reményeim szerint az egyetemi akták alapos tanulmányozása segít majd ezekben a kérdésekben is eligazodni. Johannes de Kupferberg személyében az Academia Istropolitana egy eddig elfeledett tanárát ismerhettük meg, így egy lépéssel közelebb kerültünk az egyetem rejtélyes tanári karának felderítéséhez.



SZILÁGYI EMŐKE RITA

Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez. Az egyetlen olyan kézirat, amely Magyarországon, illetve Erdélyben látott először napvilágot eredeti nyelven, Johann Honter műhelyében jelent meg. A kéziratot Honter egy havaselvi kolostorban találta, képzett filológusként felismerte a szöveg újdonságát, és más, hasonló műfajú szövegekkel együtt maga rendezte sajtó alá. A kis, 40 oldal terjedelmű kötet 1540-ben hagyta el a sajtót: Pseudo-*Nilus: Νειλον Μοναχου κεφαλαια* – Thalassius: *Ἀββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίων*. Coronae, 1540. Johannes Honterus (RMNy. 40).

A nyomtatvány leírása az RMNy. 40. tételeként néhány apró kiegészítésre, illetve javításra szorul. A nyomtatványt Honter nem Moldvában találta,¹ illetve az őt követő kiadó, Michel Neander nem az ő kiadása alapján dolgozott:² Honter magát a kéziratot juttatta el hozzá. Neander szövegkiadása a latin fordítással együtt:

En lector, librum damus vere aureum, plenaque scholasticum, quo continentur haec: ... id est, Pythagorae carmina aurea, Procyliadae poema admonitorium, Theognidis Megarensis poetae simul gnomologia, Coluthi Lycopolitae Thebaei Helenae raptus, Tryphiodori poetae Aegyptii de Troiae excidio. Omnia graecolatina, conversa simul et exposita a Michael Neandro Soraviense. Basileae, per Ioannem Oporinum (1559) (Wolfenbüttel, HAB: A: 8.3 Poet)

Az egyes szövegek (több, mint a címlapról kiderül) új oldalszámozással követik egymást. Az összefoglaló címlapon nem, de a kiadói kolligátumban szerepel Nilus is, külön címlappal: *Νειλον Επισκοπου και Μαρτυρος Κεφάλαια, η Παραινέσεις, Nili Episcopi et Martyris capita, seu praeceptiones de Vita pie, Christiane ac honeste exigenda, Graecolatine a Michael Neandro Soraviense conversae et expositae*. Basileae, per Ioannem Oporinum. Ennek a kis füzetnek (47 oldal) az ajánlása „senatoribus Hilperhausensibus in Francia” (Hilperhausen, Francken, ma: Hessen) szól; Neander hasznosnak látja Nilus szentenciáit az ifjúság épülésére. Megírja a kézirat történetét is:

„Caeterum eum autorem reperit aliquando in bibliotheca quadam vetustissima, apud barbaros plane homines, in Vualachia (quae regio est vicina Transsylvaniae) Ioannes Honterus Coronensis, vir doctissimus et de literis in patria sua Transsylvania optime meritis, linguarum ac totius antiquitatis studiosissimus, dum eius regionis et vicinae Moldaviae bibliothecas excutit. Plura autem proculdubio reperturus, et cum studiosis communicaturus fuerat, si eum virum, quemadmodum etiam Vuagnerum, utrumque doctissimum et linguarum cognitione eximium, et Transsylvaniae suae lumina clarissima, fata minus aequa ei terrae, et publicae etiam utilitati non invidissent.

Porro eum autorem (quem Hontero, ut diximus, debemus, qui primus eum ex tenebris in lucem eduxit, ubi cum blattis, tineisque, situ et aliis huiusmodi bonorum librorum pestibus delitescens, diu bellum gesserat) cum amici eum e Transsylvania ad nos misissent, ut publici eum usus faceremus, ex graeco in latinum convertimus, Graeca quoque, quae corrupta erant, seu correximus, seu etiam de nostra sententia, quid legendum putaremus, adolescentes certiores fecimus, ac denique totum libellum graece et latine eregione descriptum, brevi expositione exposuimus. Eam nostram operam non modo gratam, sed etiam utilem futuram speramus, bonis adolescentibus.”

¹ Ezt a kis félreértést már Gernot Nussbächer helyreigazította 1973-ban: *Honterusausgabe: Die Nilus-Ausgabe*. Karpätenrundschaue, 1973. Nr. 46. (16. November); ugyanez megjelent: NUSSBÄCHER, Gernot: *Beiträge zur Honterus-Forschung*. I. Band: 1966–1989. Kronstadt, 2003. Aldus Verlag, 40–41. A szerző itt megemlíti, hogy a brassói példány mellett Jaşiban, a Városi Könyvtárban talált egy példányt.

² Ahogy Szabó Károly a nyomtatvány leírásakor állította (RMK. II. 23.), s ezt az RMNy. 40. sem javította.

Külön érdekes hangsúlyozni a következőket: „Porro eum autorem... cum amici eum e Transsylvania ad nos misissent... Graeca quoque, quae corrupta erant... quid legendum putaremus.” Honter Valentin Wagnerrel is megbeszélte a dolgot, ezután küldték el a kéziratot Neandernek, aki nem említi azt sem, hogy Honter Brassóban netán kiadta a megtalált kéziratot. Holott az valószínűtlen, hogy a saját munkáját ne küldte volna el a kézirattal együtt.

A szövegegyüttes másodszer 1569-ben, Johannes Jacobus Grynaeus gondozásában jelent meg: *Monumenta S. Patrum Orthodoxographia, hoc est theologiae sacrosanctae ac syncerioris fidei doctores... auctores partim Graeci, partim Latini...* Basileae, 1569. Officina Henricpetriana (Wolfenbüttel, HAB: A: 317.7 Theol. 2^o.) pp. 169–180: „Nili Episcopi et Martyris capita seu praeceptiones sentenciosae a Michaelē Neandro conversae.” Grynaeus az előszóban csak rövid Nilus-életrajzt közöl, Johann Honter szerepét pedig a szöveg megtalálásában sehol sem említi a kötetben.

Közel egy évtized múlva, 1577-ben Lipcsében újra megjelent Neander szöveggyűjteménye – *Opus aureum et scholasticum... Edita omnia studio et cura Michaelis Neandri...* Lipsiae, 1577. Johann Steimann (Wolfenbüttel, HAB: A: 3.3. Poet.) –, amelynek második része Nilus szövegeivel kezdődik: „Aurei operis pars altera. Νεῖλου Ἐπισκοποῦ καὶ Μαρτυροῦ Κεφάλαια, ἡ Παραινέσεις. Nili Epsicopi et Martyris capita, seu praeceptiones de Vita pie, Christiane ac honeste exigenda, Graecolatine a Michaelē Neandro Soraviense conversae et expositae.” Neander 1558-ban írt ajánlását szó szerint újraközli a kiadó, így ebben újra olvashatjuk a már idézett történetet Honter szerepének leírásával.

Az 1614-es hamburgi kiadás: *ΧΡΥΣΑ ΝΕΛΑΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΡΑΝΕΙΤΙΚΑ. Aurea Nili Epsicopi Martyris Paraenetica. Interprete M. Nicolao Glasero.* Hamburgi, 1614. Paulus Langius (Wolfenbüttel, HAB: A: 517.3 Quod. [5]) Előszava megerősít bennünket abban a hitünkben, amelyet az 1559-es bázeli kiadás kapcsán elmondtunk. Nicolas Glaser ugyanis expressis verbis ki mondja, hogy Honter felfedezte a kéziratot, azt elküldte Neandernek, aki emendálta, és először a történelemben nyomtatásban kiadta: „Constat vero eum in vetustissima quadam Bibliotheca in Walachia, Transsylvaniae finitima, a doctissimo viro Johanne Hontero Coroniensi inventum, et ad Clarissimum Michaelē Neandrum, de antiquitatis studiis optime meritum, ut in lucem prodiret, missum fuisse: a quo emendatus, integritati et nitori restitutus, primumque cum aliis editus fuit opusculis.” Az ezt követő kiadások azonban Honterről már nem emlékeznek meg; maga Migne³ is Neandert említi első kiadóként, így a világ klasszika-filológiai műhelyei ezt a kiadást ismerik editio princepsnek.

MONOK ISTVÁN

³ MIGNE, Jacques Paul: *Patrologiae cursus completus...* Series Graeca prior. Tom. LXXIX. S. Nilus Hyperechius. Paris, 1865. hh. 1250–1263: *S. Nili Capita paraenetica*. A kiadástörténetben Honter nem szerepel. Vö.: Uo. hh. 15–18.

Meddig volt *A Hét* segédszerkesztője Cholnoky Viktor? Ismeretes, hogy Cholnoky Viktor egy ideig *A Hét* segédszerkesztője volt. *Beszélgetések* című kötetében a szerkesztői életrajzi jegyzet, amelynek információi nyilvánvalóan magától Cholnokytól valók, egyebek közt ezt írja erről: „Politikai, társadalmi és tudományt népszerűsítő cikkei, továbbá novellái, most leginkább csak a »Pesti Napló« és »A Hét« hasábjain jelennek meg. »A Hét«-nek is utóbb segédszerkesztője volt egy darabig.”¹ Ez az adat azonban, noha nyilvánvalóan hiteles, meglehetősen enigmatikus. Sem a kezdő időpontot, sem a segédszerkesztői munka befejezésének dátumát nem adja meg – annyi csak a bizonyos, hogy az életrajzi jegyzet megszületésekor, 1910-ben Cholnoky már nem volt *A Hét* szerkesztője.

Hogy mikortól állt *A Hét* alkalmazásában, hozzávetőlegesen megmondható. Írásai 1903–1904 körül kezdtek fölűnni a lap hasábjain; valószínű tehát, hogy ezt követően, a *Pesti Napló* segédszerkesztői székéből föllálva, 1905 elején kezdetett el szerkesztőként dolgozni Kiss József lapjánál. (Öccse, László emlékezéséből² tudható, hogy ez az együttműködés, a „reciprok Gulliver” teremtette szerkesztőségi légkör ösztönzően hatott Cholnokyra, szerkesztői tapasztalatai pedig jól jöhettek Kissnek.) Nyitott kérdés azonban, hogy miért, mikor s hogyan maradt abba *A Hét*-nél való szerkesztősködése? Ezt sajnos most sem tudjuk megmondani, de előkerült egy levél, amely bevilágít a szerkesztőség belső ügyeibe, s közelebb visz a válaszhoz. A debreceni egyetemi könyvtár kéziratára őrzi Kiss Józsefnek egy levelét,³ amelyet éppen e tárgykörben írt Cholnokynak:

„Kedd.

Kedves barátom!

Én nem tartom kompatibilisnek, hogy Ön *A Hét* segédszerkesztője az Új Időkbe ír távollétemben. Végre az Ön állása bizalmi állás és ha Wolfner Farkas Pál úr Önt lekányazza, még nem következik belőle, hogy Önnek kötélnek kell állania. Ha Herczeg Ferencz úr Pesten volna, egy kis szerelmes levelet küldtem volna neki; Wolfner Farkas Pál urat azonban nem óhajtom ezzel megtisztelni. Azt majd *A Hét* hasábjain meg fogom tanítani a becsstelen verseny következményeire.

Noha beteg és magammal tehetetlen vagyok, mégis haza fogok menni. Talán csak nem csapta el Pap Mariskát? Vagy az is az Új Időkhöz pártolt át?

Szíves sorait várva várom.

Híve

Kiss József”

A levélnek megmaradt a borítékja is, amelyen ez áll: „Nagyságos / Cholnoky Viktor urnak / Budapest.” A címzésből egyértelmű, hogy a levelet küldőnc vitte el a címzetthez, azaz nem posta kézbesítette. Ezt a tényt most sajnálhatjuk, mert a keltezetlen levél datálása így, feladási és érkezési postabélyegző híján nyitva marad. A datálást csak a tartalmi utalások alapján lehet (s kell) megkísérelnünk.

Mit tudunk? Pap Mariska, aki az egyik Kiss fiú, Ottó szerelme is volt, tehát félig-meddig a családdhoz tartozott, ekkor még élt. (1911-ben halt meg.) Ennél fontosabb információ, hogy Cholnoky és Kiss konfliktusa Cholnokynak a konkurens *Új Idők*-ben való szerepvállalása miatt következett be. Nos, tudjuk, hogy Cholnoky 1907 nyarán kezdett el dolgozni az *Új Idők*-nek. Augusztus 4-én *A Patrie*, augusztus 25-én a *Caniculus orion...*, szeptember 22-én *A nyugat keletje*, október 6-án *A krematórium*, december 15-én az *Új pogányság* című cikke jelent meg Herczeg Ferenc lapjában. Ez az adatsor két

¹ [GÖMÖRI Jenő]: *Cholnoky Viktor*. In: *Cholnoky Viktor: Beszélgetések*. Bp. 1910. Politzer Zsigmond és fia, 3.

² CHOLNOKY László: *Cholnoky Viktor*. = *Nyugat* 1917. 7. sz.

³ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, kéziratár Ms 32/544. A levélre Juha Enikő hívta föl figyelmemet.

következtetés levonását is megengedi. Az egyik: Kiss József levele valószínűleg az augusztus 4-i szám ismeretében, talán 6-án (esetleg a következő kedden, 13-án) született meg. Azaz ekkor pattanhatott ki a bizalmi kérdés a tulajdonos-főszerkesztő és segédszerkesztője között. A másik: augusztus 4-e (s Kiss levele) után Cholnoky további cikkeket közölt az *Új Idők*ben. Ez arra vall, hogy nem fogadta meg Kiss intését, nem állt el az *Új Idők*kel való együttműködéstől. A segédszerkesztői posztról való lemondását/leváltását e feszültség alapozhatta meg.

A konfliktust tulajdonos-főszerkesztő és segédszerkesztője között csak erősíthette, hogy Pap Mariska, aki a jelek szerint ez időben *A Hét* belmunkatársa, azaz a szerkesztőség tagja is volt, augusztus 12-én levelet írt Kiss Józsefnek, s ebben a levelében – egyéb mondanivalója mellett – Cholnokyra is panaszkodott.⁴ „Igen nehezen várom, hogy Uram hazajöjjön – írta ekkor Kissnek. – Cholnokyval nem jó dolgozni. Talán szerénytelenség, hogy én, zöld csemete, hozzászólok ilyen érdemes dolgokhoz, de bizony szegény Cholnokyan én mindent látok, csak az ideális szerkesztőt nem! Valami rumos egykedvűség, nehéz gój álmodás ül szegény Héten mióta ő dajkálja. Igaz, hogy ő nagyon lelkiismeretes és óvatos, de több semmi! Sok fiatal tűz kéne ide, ötlet, sok ötlet, leleményesség, lótás-futás és főképp ambíció, ambíció! Ön, jó Uram, csak Ön gyógyuljon meg hamar és jöjjön vissza, -- a régi erőben!” Pap Mariska e beszámolója bizonyosan nem erősítette Cholnoky pozícióját.

A segédszerkesztői posztjól való megváltását mégis, úgy tetszik, nem ezek a feszültségek önmagukban, hanem egészségi állapota megromlása tették szükségessé. Sánta Gábor figyelt föl rá, hogy 1908 tavaszán Cholnoky súlyosan megbetegedett: „A Hét-beli publikálás létkérdés volt számára. Ennek szüneteltetése tehát csakis betegség esetén képzelhető el. Márpedig a lapban 1908. március 8-a és május 10-e között csupán egyetlen elbeszélése jelent meg; az is utánközlés volt.”⁵ Cholnoky ekkor, Sánta föltételezése szerint, kiütéses tifuszban szenvedett.⁶ A betegség pontos meghatározása vitakérdés lehet, az azonban nem, hogy Cholnoky ekkor csakugyan munkaképtelen volt. Ő maga írta Molnár Ferencnek, hogy betegsége miatt eredeti munka írására képtelen, csak fordítani tud.⁷ Kiss József ekkor, 1908 márciusában dönthetett úgy, hogy Cholnoky helyére új segédszerkesztőt keres.

Ami tény: Wallesz Jenő 1908-tól volt *A Hét* segédszerkesztője. Cholnokynak az *Új Idők*ben való publikálásai, majd betegsége és Wallesz szerepvállalása tehát illeszkednek egymáshoz, s magyarázzák a váltást.

Cholnoky azonban, fölgógyulva, ezt követően is, egészen haláláig megmaradt *A Hét* egyik legtöbbet dolgozó, legtermékenyebb munkatársának.

LENGYEL ANDRÁS

⁴ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, jelzet nélkül. (Gy. n. sz.: 2008/29/34/1.) A levél borítékjából kiderül, Kiss József ekkor Balatonfüreden tartózkodott, a Rée-villában.

⁵ SÁNTA GÁBOR: *Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz*. = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 521–537. 536.

⁶ SÁNTA: i. m. (5. jegyzet) 536.

⁷ SÁNTA: i. m. (5. jegyzet) 535.

Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény. A címben megjelölt gyűjtemény szerzője a pozsonyi születésű Fridvaldszky János (1730–1784), aki a kolozsvári jezsuita akadémián volt matematikaprofesszor 1764-től 1773-ig, a szerzetesrend feloszlataáig. Ezt követően még három évig folytatott a városban tudományos tevékenységet. 1776-ban szepesi kanonokká nevezték ki. Ekkor Erdélyt végleg elhagyva tudományos tevékenysége is lezárult.¹

Ennek az életműnek elsősorban természettudományos vonulatát ismeri a tudománytörténet,² ám az egészét értékelve a *Magyar irodalomtörténet* a szerzőt polihisztornak minősíti,³ tekintetbe véve egyebek mellett történettudományi tevékenységét is. Ő is tagja volt annak a jezsuita történetésziskolának, amely a történelmet egyre kevésbé történetírásnak, irodalmi tevékenységnek tekintette, sokkal inkább egzakt tudománynak, amely történeti forrásokra épül. Ők kezdték meg mindkét hazában a forrásgyűjtést. Ebből a munkából kolozsvári professzorunk is kivette a részét. Történeti tárgyú műveitől eltekintve jóformán nincs olyan könyve, amelyben ne kerítene sort arra, hogy néhány oklevelet közöljön. Oklevélmásolatai később bekerültek a Magyar Nemzeti Múzeum törzssanyagába.⁴

Miközben a legjelentősebb magyar jezsuita történészek – Hevenesi Gábor, Pray György, Katona István, Kaprinai István – okleveles források alapján a magyar történelmet kutatták, tudosunk erdélyi római feliratokat is gyűjtött. A jezsuita rendtörténet őt ezért nem is természettudósként tartotta számon, hanem mint a jezsuita történetésziskola tagját, „a római feliratok gyűjtőjét és magyarázóját”.⁵

Feliratgyűjteménye, az *Inscriptiones*⁶ zsúfoltan nyomtatott kis füzet, lapszámozás nélkül. Lényegében egy diákjának liber graduális – azaz tananyagának tételsora – matematikából, előtte egy 108 antik római felirattal álló gyűjteménnyel Dácia római megszállása idejéből. E füzetet az illető diák (báró Thoroczkay József) gróf Hadik András gubernátornak ajánlotta, s a saját költségén nyomtatta ki. A professzor neve csak a vizsgakérdéseknél jelenik meg, a feliratoknál nem. Ebből a háttérbe vonulásból olyan feltételezés is adódhat, hogy igazából csak a diákját akarta helyzetbe hozni az antik régiségeket

¹ Életére, műveire nézve I. FRIVALDSZKY János, id.: *Fridvaldszky János SJ (1730–1784) élete és öröksége* (www.frivaldszky.hu/FridJSJ 2010)

² CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. = Korunk Évkönyv 1965. 1521–1526; CSETRI, Alexa–ENGEL, Carol: *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania*. București, 1970. Centru-de Int. și doc. pt. agricultură și silvicultură; CSETRI, ALEXA–ENGEL, Carol: *Importanța primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania*. I–II. = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia 1974. fasc. 1. 3–15; 1975. 32–51; CSETRI Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772)*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor. Bukarest, 1979. Kriterion Kiadó, 161–172; CSETRI Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kolozsvár, 1999. Kolozsvár Erdélyi Gazda Kiadó; CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, az agrártudós*. In: Uő: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. 1. Debrecen, 2000. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 23–47; CSETRI Elek: *Erdélyi méheskert*. Székelyudvarhely, 2001. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó; FRIVALDSZKY János, id.–GÁLFI Emőke–SZÖKE Imola: *Egy 18. század -középi kolozsvári természettudományos életmű forrásvidékei*. = Erdélyi Múzeum (67.) 2005. 1–2. sz. 106–121.

³ *Magyar irodalomtörténet*. 2. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete, 560.

⁴ SZABÓ Károly: *Az Andrássy család 1569-diki adományleveléről*. = Századok (9.) 1875. 433. E törzssanyagot később szétszortották más fondokba.

⁵ ALSZEGHY Zsolt: *A jezsuiták a magyar irodalomban*. In: *A négyszázéves Jézustársaság*. Szerk.: BANGHA Béla. Bp. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940. 290.

⁶ *Inscriptiones romano-transylvanicae, honoribus com. Andreas ab Hadik... a Jos. P. b. Thoroczkay oblatae*, Claudiopoli, 1767. 18 lev., 32 cm (<http://mek.oszk.hu/09200/09244/09244.pdf>) (PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája [1712–1872]*. 1–4. Bp. 1888–1897. I. 830. A továbbiakban: *Inscriptiones*.)

kedvelő és gyűjtő⁷ nagy hatalmú grófnál, de akár az is, hogy a mű színvonalát nem tartotta mindenben olyanak, hogy vállalta volna szerzőségét.

Az *Inscriptiones* azonban nevezetessé vált, mert bekerült az európai tudomány vérkeringésébe. A professzor egy másik kolozsvári tanítványa, Gheorghe Șincai nemcsak azzal hasznosította a feliratokat, hogy besorolta őket *Rerum spectantium* című, kéziratban maradt munkájába,⁸ de azzal is, hogy amikor 1774–1779 közt Rómában tanult, pártfogójának, Stefano Borgia bíborosnak (1731–1804) egy dáciai feliratgyűjteménnyel tudott kedveskedni.⁹ Ez aligha más, mint az a kézirat, amely most a Vaticana Latina 9134. sz. kódexbet alkotja: Fridvaldszky *Inscriptionese*, sőt még az is lehet, hogy a szerző eredeti kézírata.¹⁰ Az ezzel foglalkozó Marco Buonocore¹¹ részletesen ismerteti az említett vatikáni kódexet, amely 360 × 225 mm méretű, 28 számozott oldal terjedelmű papírkötésű kötet, külön címlap nélkül. A szerző neve J. Fridvaldszky, akinek keresztnévét Sommervogel francia lexikonját¹² követve ‘Jean’ feloldásban is közli. A mű címe: *Inscriptiones Romano Daciae praecipuae*. Megjegyzi, hogy eddig nem sok figyelmet szenteltek e műnek. Ismerteti mind a 108 feliratot, pontosabban csak Fridvaldszky kommentárjait: magukat a feliratokat a megfelelő CIL tételszám helyettesíti. A 2., 24. és 25. oldal kópiáját is hozza.¹³ A feliratokat kísérő kommentárokat illetően meg kell jegyezni, hogy ezek rendszeresen egy-két mondatnál rövidebbek a nyomtatott műben található szövegeknél, olykor pedig (az Ins. XIV.) teljesen hiányoznak. A kódexíró láthatóan iparkodott, hogy a 28 kódexoldalon elférjen a nyomtatott szöveg, amely ott 28 és fél oldal terjedelmű. A cím és a szerző megjelölése sem azonos a nyomtatott változatával. Mindez arra utal, hogy a kódex nem a nyomtatás alapjául szolgáló kézirat, hanem a nyomtatott példányról készült másolat, amely a szerzőség tisztázásával és a nem oda tartozó liber gradualis elhagyásával egyértelmű helyzetet kíván teremteni a megajándékozott számára – aki mellest egy kódexet értékesebbnek is tekinthetett, mint egy nyomtatott könyvet. Arra a kérdésre, hogy a kódex kinek a kézírása, a reprodukált oldalakon lévő kis terjedelmű kézírás összehasonlításra kínálkozott Fridvaldszky ismert kézírataival: egy 1755/56-ból való, kalligrafikusan feliratozott térképpel¹⁴ és egy 1773-ból való beadvánnyal.¹⁵ Fridvaldszky és a kódexíró betűi nagyon hasonlóan egymáshoz, ennél többet azonban csak írásszakértő mondhatna. Ha a másolatot Fridvaldszky készítette, felmerül a kérdés, hogy ezt mi célból tehette. Az a dáciai feliratgyűjtemény, amit Șincai a bíborostól ka-

⁷ FRIVALDSZKY János, id.: *Hadik András Minerva szolgálatában*. = Hadtörténelmi Közlemények (115.) 2002. 389–398. 389–391.

⁸ KISS András: *Források és értelmezések*. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1994. 384.

⁹ GÁLDI László: *Az erdélyi tudományos élet magyar forrásai*. In: *Magyarok és románok*. 2. Szerk.: DEÉR Gyula, GÁLDI László. Bp. 1943–1944. Teleki Intézet, 392, 408.

¹⁰ „*elaborando il catalogo dei manoscritti di Gaetano Marini, ha potuto confrontarsi con il codice Vaticano Latino 9134 che contiene manoscritta l'opera di J. Fridvaldszky, Inscriptiones Romano Daciae praecipuae, [...] allo stato attuale delle conoscenze dichiara, però, di non essere in grado di stabilire se si tratti dell'autografo del Fridvaldszky o di una copia manoscritta di epoca posteriore*”. = *Bollettino di studi latini* (25.) 1995. 314.

¹¹ BUONOCORE, Marco: *Tra i codici epigrafici della Biblioteca Apostolica Vaticana*. Faenza, 2004. 137.

¹² SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. 1–3. Bruxelles–Paris, 1892. 3: 996.

¹³ BUONOCORE: *i. m.* (11. jegyzet) 281–290.

¹⁴ Csólyos és Pálos határa, Kiskunfélegyházi Levéltár, 63.111.1 sz.

¹⁵ OL F36, Erdélyi Főkormányzóság, 1773. 87.

pott,¹⁶ nyilván ezért a műért adott ellenszolgáltatás volt. Ha a kézirat Fridvaldszky sajátja volt, akkor azt Šincai ajándékba kaphatta tőle. A feliratok bekerültek Mommsen monumentális gyűjteményébe is.¹⁷

A feliratos kövek gyűjtése egyébként már Mátyás király óta divatba jött Magyarországon. Főúri kastélyokban, nemesi kúriákban mintegy patinás díszként őriztek epigráfiai emlékeket.¹⁸ Az *Inscriptiones* Hadik grófhoz kötődő előzménye abban áll, hogy Fridvaldszkyt a gróf személyes tanácsadóként magával vitte útjaira, amikor a tartományt bejárta; ekkor szerzett tudomást a professzor a gróf antikvitás iránti vonzalmáról. 1766 nyarán, amikor Hadiktól éves körútja végén Nagyszebenben elvált, a professzornak hazautaztában útba esvén Gyulafehérvár és az Érchegeység, lehetősége volt arra, hogy antik feliratokat gyűjtsön.

Az 1766–1767-es tanévben Fridvaldszky egy speciális – esetleg csak egyszemélyes – szemináriumot tartott a római feliratokból. Így jött létre az *Inscriptiones*, egy diák dolgozata professzora irányítása mellett. E tanév első szemeszterében a professzor minden szabadidejét a *Minerologia*¹⁹ írása foglalta le, amely 1767 legelején jelent meg, így diákját valószínűleg csak néhány instrukcióval és kézíratainak átadásával tudta segíteni. Ezért még az is feltételezhető, hogy a diák maga is gyűjtött feliratokat. Ezzel lenne magyarázható az a körülmény, hogy egy felirat duplán is szerepel a gyűjteményben, és nem is teljesen azonos szöveggel (Ins. LXXVIII = Ins. LXXXVIII). A diák 1767-ben levizsgázott ugyan matematikából, de talán tudása nem lehetett teljesen hézagatlan a feliratokkal való huzamosabb foglalkozás következtében, mert egy év múlva ismét levizsgázott, most már mint „végzett hallgató” az egyébként csak egyéves tantárgyból.²⁰

Az ókori feliratok egy része Fridvaldszkyknak már ásványtani kutatásai során látókörébe került: azok, amelyek az egyes fémek – elsősorban az arany – római kori bányászatáról szólnak. Ha máshonnan nem is, de Kölesérinek a *Minerologia* forrásként használt művéből²¹ tudomást szerezhetett arról, hogy a 16. század végén már adott ki egy művet az Itáliában végzett Zamosius, azaz Szamosközy István, aki antik feliratok alapján írt Dácia római megszállásának koráról.²² Fridvaldszky mindkét könyvet Bara István evangélikus orvostól kaphatta kölcsön.²³ Ez utóbbi műből bőven merít az *Inscriptiones*,

¹⁶ Kiss András: *Gheorghe Șincai, a forrásgyűjtő*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok i. m.* (2. jegyzet) 177. A kézirat címe: *Inscriptiones Daciae a Reverendissimo Domino Jacobo Aron transmissa Romam Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Domino Stephano Borgia, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario. Anno 1776, Mense Julio*. Román Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Tom. VI. Mss 545. sz.

¹⁷ Mommsen, Theodor: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863–. Huebner, a továbbiakban: *CIL*.

¹⁸ Csetri Elek–Fridvaldszky János, id.: *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János (1730–1784), a jezsuita, tudós és feltaláló*. Bp. 2003. METEM, 146.

¹⁹ *Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*. A Joanne Fridvaldszky Societatis Jesu Sacerdote. Anno Sal. M. DCC.LXVII Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu (<http://mek.oszk.hu/09000/09095.pdf>). A továbbiakban: *Minerologia*.

²⁰ Az 1768 évi vizsga liber gradualisa: Török, Franciscus Xav.–Fridvaldszky, Joannes–Boér, Emericus: *Assertiones ex universa philosophia, quas[...] Anno Salutis MDCCLXVIII [...] propugnandas suscepit Josephus Torockzai [...] AA. LL. Et Philosophiae Auditor Emeritus*. Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu.

²¹ Köleséri Sámuel: *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717; Seivert 1780-ban saját jegyzeteivel újra kiadta.

²² Zamosius (Szamosközy), Stephanus: *Analecta Lapidum vetustorum, et Nonnullarum in Dacia Antiquitatum*. Patauij, 1593. Az *Inscriptiones*ben „Zamoscius”.

²³ Fridvaldszky–Gálfi–Szőke: *i. h.* (2. jegyzet) 119.

hivatkozik is rá lépten-nyomon. Tartalmaz erdélyi római feliratokat Schwandtner műve is,²⁴ amelyre mint forrásra az Ins. LXXX.-tól kezdve szintén hivatkozik. Az Ins. LX.–LXX. közti feliratok a már megjelent *Minerologiából* valók, a szerző csak ott hivatkozik a forrásra, Kölesérre. A feliratok felsorolásának a rendjéről, amely első látásra eléggé esetlegesnek tűnik, leginkább az állapítható meg, hogy a forrásaik szerint történt. A feliratok lelőhelyét a szerző nem mindig jelöli meg, magyarázatot sem mindegyikhez közöl.

Ez a gyűjtemény akkor keltett komolyabb figyelmet, amikor az Erdélyben sikert arató *Minerologia* felkeltette az érdeklődést annak szerzőjére iránt. Seivert János, az erdélyi Szentkereszt evangélikus lelkésze mindkettőt forrásként használta Bécsben, 1773-ban megjelent igényes, 300 feliratot közlő monográfiájához.²⁵ Ő már csoportosította a feliratokat, mégpedig a létesítő személyek rangja szerint. Az egyes feliratoknál Fridvaldszky adatait is közölte, de ellenőrizte és javította is őket. Hogy mennyire nem volt kritikátlan vele szemben, arra jellemző az Ins. II. felirathoz és magyarázatához fűzött megjegyzése: „Amennyivel ragyogóbb Jupiteré, annyival homályosabb a szerzőé.”²⁶ Máskor viszont elismerte, hogy szövege jobb Ariostiénál. (Ins XXIX.,²⁷ XXXIX.) E két szöveg 1722-ben elveszett, ezért az adott időben már nem volt tanulmányozható. Seivert így ítéletét nem az eredetivel való összehasonlításra, hanem belső összefüggésekre alapozta. Egy szolgálatban helyhez kötött lelkésznek egyébként sincsenek olyan lehetőségei helyszíni kutatásra, mint az *Inscriptiones* szerzőjének.

Fridvaldszky rendjét éppen Seivert művének megjelenésekor, 1773-ban oszlatták fel. Egzisztenciája veszélybe került, utolsó természettudományi kis művét is már csak a Református Kollégium nyomdájában tudta megjelentetni. Ennek, a *Scumpiának*²⁸ legelső lábjegyzetében jól esett megemlítenie közben ismertté vált műve, az *Inscriptiones* szerzőségét annak a feliratnak (Ins. I.) az idézése kapcsán, amelyet a *Scumpia* legelső (a) lábjegyzetében újra közölt. Ezt a feliratot Fridvaldszky ugyanis életprogramjának tekintette: „Nisi utile est, quod facimus, stulta est gloria.” („Ha nem hasznos, amit teszünk, ostoba a dicsőség”). Egy második feliratot (Ins. XXIX) a *Scumpia* legutolsó (k) lábjegyzetében hozott. Ebből a románok római leszármazását tartotta bizonyítottnak, a feliratban szereplő ‘cornicularis’ katonákat naiv etimológiával azonosítva a hegyi román ‘gornik’-okkal.

Seivert művére közben felfigyelt Czirbesz Jónás iglói lelkész, és még abban az évben recenziót is írt róla. Az alapos írás áttekintette az Erdélyről addig megjelent felirattani közléseket tartalmazó műveket; megemlítette a *Minerológiát* és az *Inscriptionest* is. Ez utóbbit „száraz és többnyire hibás jegyzéknek” nevezte, megengedve ugyanakkor szerzőjének a „szorgalmas” minősítést.²⁹ Seivert munkáját annak rendszeressége, teljessége és hibamentessége való törekvése miatt dicsérte. Mindkét minősítésben sok igazság van, még ha figyelmen kívül is marad az körülmény, hogy az utód mindig az elődök vállán áll.

Orelli 1828-ban megjelent kétkötetes gyűjteményének több száz forrása közt megemlítette Seivertet is. Rá már ötven év fölénye süjt le: Orelli felhánytorgatta, hogy Seivert nem ismerte Grutert

²⁴ SCHWANDTNER, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim primum ex tenebris eruti partim antehac quidem editi...* 1. Vindobonae, 1746. Kraus. Az *Inscriptiones*ben „Schandtner”.

²⁵ SEIVERT, Ioannes: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Wien, 1773. Trattner.

²⁶ „Quo splendidior Iovi, eo obscurior auctori”

²⁷ „corruptum Ariosti, meliorem R P Fridvaldszky”

²⁸ FRIDVALDSZKY, Joannes: *Dissertatio de skumpia seu cotino planta*, Claudiopoli, 1773. 4^o, 11 lev. (<http://mek.oszk.hu/08900/08906/>). A továbbiakban: *Scumpia*.

²⁹ *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-koeniglichen Erbländern / herausgegeben von einer Gesellschaft*. 3. Wien, 1773. 297–301. „v. Cz.” szerzői megjelöléssel. „Ein trockenes und meist fehlerhaftes Verzeichniss römischer Anschriften durch den Fleiss des Hrn. P. Fridwalszky.”



és Muratorit, „ezért nem csodálható, ha néhány lapján hihetetlen, egészen tudománytalan adatokat nyújt.”³⁰ Megjegyzendő, hogy neves szerzők ismeretének hiánya Európának e szegélyén nem annyira súlyosbító, mint inkább enyhítő körülmény. Egyébként Grutert illetően Orelli tévedett, mert Seivert idézte a holland szerzőt.

Fridvaldszky *Inscriptionese* után száz évvel kezdődött meg Mommsen köteteinek a kiadása. A *Corpus inscriptionum latinarum* 3/1. kötete (CIL 03)³¹ tartalmazza az erdélyi feliratokat a 153–261. lapokon, 786–1640. tételszámokon. Az ennél kisebb, *-gal jelölt, 33–105. tételszámok alatt téves vagy más-honnan való feliratokat közöl a 6–12. lapokon, a nagyobb sorszámu tételek viszont a Supplementum kötetben találhatók. A kiadást megelőző kritikai munkát a magyar Torma Károlynak (1829–1897), az MTA tagjának a közreműködésével végezték el, hitelesnek csak olyan feliratot elfogadva, amely az ő korában még megvolt, legalábbis valamilyen rajz vagy lenyomat formájában, illetőleg meglétét más, függetlennek ítélt források is megerősítették.³² Mommsen minden feliratnak megadta a megtalálási és őrzési helyét; a felirat vázlatát a köemlék sérüléseivel együtt; a vele kapcsolatos összes, addigi közléseket; az egyes szerzők eltéréseit; végül a szöveg olvasatát a feloldásokkal és kiegészítésekkel együtt. A szöveg tördelésében a szerzőknél jelentkező esetleges eltéréseket nem tartotta szükségesnek jelezni. Az egyes szerzők tőle eltérő feloldásait sem említette, így Fridvaldszkyét sem, beleértve a gyakori „V S L M” téves feloldását is, amiben őt egyébként Seivert is követi. („Votum solvit libero munere”, helyesen: „votum solvit libens merito”). A feliratokat a mű azok feltalálási helye szerint csoportosítja.

Mommsen is adott minősítést az adott területről előtte publikáló szerzőkről, szám szerint 38-ról. Ezek közül a következők érintik tárgyunkat:

Említi Bongarsius,³³ akinél a 617–628. lapon találhatók azok a feliratok, amelyeket Schwandtner is publikált, akinek művét pedig Fridvaldszky használta. Szamosközynél Mommsen annyi, általa hamisnak ítélt feliratot vélt találni, hogy azt sem hitte el, hogy a jókat nem mások műveiből vette. Csak néhány feliratát fogadta el, amelyeket valamely más szerzőnél is megtalált.³⁴ Köleséri Sámuel aranybányászatról szóló művéről pedig azt írta, a szerző annyira nem gondol másra, mint erre a tárgyra, hogy végül mint egy „új Midas, amihet csak nyúl, arannyá változik.”³⁵ Megemlítette egy Erdélyben erődítést végzett olasz katonatiszt, Ariosti kéziratát is, aki várerődítési munkája közben talált feliratos köemlékeket gyűjtött. Az általa behajózott anyag egy része megérkezett a célállomásra, Bécsbe, egy másik része azonban Szegednél hajótörésben a Tiszába veszett,³⁶ s a harmadik részéről Ariosti szintén azt írta, hogy

³⁰ *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accomodata*. 1–2. Ed.: Johann Casper ORELLI. Turici, 1828. Orelli–Fuesslini, 1: 63. „Minime igitur mirandum, quod singulis fere paginis incredibilia paene inscientiae documenta dederit.” Ennek illusztrálására azt hozza fel, hogy egy esetben a HYGIAE-t FVGIAE-nek olvasta (SEIVERT CXCVIII 141).

³¹ *CIL* 3/1. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae graecarum, Illyrici latinae* 1873. Supplementum, 1902.

³² Torma Károly alapos munkájának tanúi a Seivert-mű OSzK 207.940:2 jelzetű példányának lapszéli jegyzetei. A példányon ott van Torma Károly possessorri bélyegzője is. Ő egyébként ismerte Fridvaldszky tevékenységét is, ugyanis szintén az ő possessorri bélyegzőjével van ellátva a következő mű, mely az én (F. J.) birtokomban van: FRIDVALDSZKY, Joannes: *Reges Hungariae Mariani*. Wien, 1775. Trattner.

³³ BONGARSIIUS, Jacobus: *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*. Francofurti, 1600.

³⁴ *CIL* 3/1. 156.

³⁵ „novus Mida quidquid attigit, aurarium fecit”

³⁶ A szegedi egyetemen oktató olasz kutató foglalkozott velük: GIANOLA, Alberto: *Di antiche lapidi romane trovate nel 1722 in Transilvania dal conte Giuseppe Ariosti*. Bologna, 1931. Azzoguidi.

„elveszett”.³⁷ Mommsen a kézirat négy példányát említette: kettőt Bécsben, egyet Veronában, egyet pedig Velencében.³⁸ A közelmúltig elkerülte a kutatók figyelmét az a további, ötödik példány, amelyet Giovanni Pietro Cerroni, a morva–sziléziai császári gubernium tisztviselője adományozott 1810-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak.³⁹ Ezt először az Ariosti-mű első, 2010-ből való nyomtatott kiadásához⁴⁰ mellékelte egyik tanulmány⁴¹ említi egy harmadik bécsi kézirrattal együtt.

Mommsen megemlítette Fridvaldszky „igen ritka” *Inscriptiones*ét és *Minerológiáját* is. Őt megkímélte a gúnyolódástól és becsmérleéstől, és csak annyit írt róla, hogy feliratainak nagy részét másoktól vette, saját gyűjtésű felirataiból pedig csak kevés igazolható más forrásból.⁴² Néhány feliratnál meg sem említette a nevét (Ins. XCIII., XCVI.). Ami a legmeglepőbb, hogy Mommsen feltételezte nála az említett Ariosti kéziratának ismeretét. Megállapításának helyességét alátámasztja az a körülmény, hogy például az Ins. VI. és X. feliratot hordozó köemlék az *Inscriptiones* megírása idején már Bécsben volt, az Ins. XL. pedig a Tisza mélyén, így szövegüket máshonnan, mint Ariosti kéziratából nem ismerhette, mert más, régebbi – Fridvaldszky által ismert – szerzők nem említették. De honnan ismerhette Fridvaldszky a kéziratot?⁴³ Leginkább arra lehet gondolni, hogy a szállítmányról, amelyet Gyulafehérvárt a Maros Partuson hajóra raktak, egy akta maradtatott a guberniumnál, mellékletében a kövek rajzával, s ezt látta Fridvaldszky. A rajzok nem is lehettek összefűzve, abból ítélve, hogy ezek az Ariosti által lelt feliratok az *Inscriptiones*ben a legkülönbözőbb helyeken fordulnak elő, ellentétben a többi forrásból származókkal, amelyek egy helyen találhatók. Az ezredes neve nem is szerepelhetett a felhasznált iratokon, különben Fridvaldszky említette volna. Korábban, a „hagyományos világ alkonyán”⁴⁴ ugyanis sokkal értékesebb volt egy tekintélyre hivatkozni, mint valami újat felfedezni.

Mommsen *Corpusa*, ez az igen ritka mű jelenleg már internetes feldolgozásban is létezik. Ez az Epigraphen Databank Clauss-Slaby (a továbbiakban: EDCS),⁴⁵ amelynek „Publication” keresője megadja a felirat szövegét a rövidítések feloldásával és az idők folyamán megsemmisült részek helyreállításával.⁴⁶ Még több információt tartalmaz az Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH), amelynek URL címéhez⁴⁷ a HD jelet követő 6 számjegyet beírva⁴⁸ még további adatokhoz is juthatunk (a felirat

³⁷ ARIOSTI, Iosephus: *Inscrizioni antiche travate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania*, [...] 1723. A feliratok az I., II. és III. fejezetben, az említett három kategória szerint vannak csoportosítva a kéziratban.

³⁸ CIL 3/1. 157.

³⁹ OSzK 5. Oct. Ital. jelzet alatt

⁴⁰ *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei*. 1–2. Szerk.: Gian Paolo MARCHI, PÁL József. Verona, 2010. Szegedi Tudományegyetem – Università degli Studi di Verona; a továbbiakban: *Epigrafi 2010*. A reprezentatív, sokszerzős tanulmánykötet Fridvaldszkyt nem tartja számon, Szamosközyt, Kölesérit, Seivertet viszont igen.

⁴¹ MARCHI, Gian Paolo: *I codici delle iscrizioni di Transilvania*. In: *Epigrafi 2010*. i. m. (40. jegyzet) 223–244.

⁴² CIL 3/1. 158.

⁴³ A szerzőt a *Dizionario biografico degli Italiani* 4. kötete (1962) nem ismeri. A kézirat III. fejezetében közölt „elveszett” feliratok közül azóta néhány megkerült: BUONAPANE, Alfredo–LA MONACA, Valeria: *Le iscrizioni della Trasilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti (Biblioteca Capitolare, cod. CCLXVII)*. In: *Epigrafi 2010*. i. m. (40. jegyzet) 245–367.

⁴⁴ DANKANITS Ádám: *A hagyományos világ alkonyá Erdélyben* (<http://mek.oszk.hu/01500/01592/>).

⁴⁵ http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en

⁴⁶ pl. CIL 03, 01090. az Ins. II. esetében

⁴⁷ <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/>

⁴⁸ pl. az Ins. II. esetében <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/038338>

megtalálásának helye, ideje, dokumentálása, közlései; kora, méretei, a benne szereplő személyekről meg tudható adatok stb.) Több esetben digitálisan elérhetők a feliratokról készült fotók is.

A 20. század közepén a román tudomány is elkezdte feldolgozni ezt a számára annyira fontos területet. Így jött létre az *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR)⁴⁹ és az *Inscriptiones Latinae Daciae* (ILD).⁵⁰ Ezekben a kö fajtájától kezdve a feliratokra vonatkozó minden adat megtalálható. A feliratokat közlő szerzőket minden esetben felsorolják, de szövegvariánsaikat általában már nem hozzák.

Az *Inscriptiones* 108 feliratot tartalmaz, ám ezekből – mint már volt róla szó – egy kétszer szerepel; viszont Seivert leközlí az *Minerologia* 45. oldalán szereplő feliratot is (Appendix I.), amely valamilyen okból nem került be az *Inscriptiones*be, meg egy további, amelyet neki Fridvaldszky postán küldött meg Bécsbe (Appendix II.). Ez a szám azonban további eggyel csökken, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az Ins. XXXV. tulajdonképpen a XXXVI. variánsa, csak más forrásból. Így végül 108 (108+2-2) felirat köthető Fridvaldszky nevéhez.

Seivert közülük 97 feliratot közöl. Mommsen CIL 3/1 kötete 79 feliratot vesz fel Fridvaldszkytól, további 27-et tévesnek minősítve. Az IDR és ILD 69-et közöl, a HD 78-at. A feliratok esetében Zamosius 49, Ariosti 23, Köleséri 7, Schwandtner 28 esetben forrás, illetve előzmény.

Melyek azok a feliratok, amelyek Fridvaldszky saját gyűjtéséből valóknak tekinthetők? Az Ins. IX., XIII., XXVIII., XXX., XXXIII., XXXVII., XXXVIII., LIV., LV., LVII., LIX., LXX., LXXII., CVI., Appendix I. és II., összesen 16, amelyet a CIL is felvett mint hiteleset. Egy általa valószínűleg Gyulafehérvárott lelt feliratról (Ins. V.) utólag kiderült, hogy Veronából való, onnan hozta valaki a követ Erdélybe, így a Mommsennél a *-gal jelöltek közé került, az Ins. IV. pedig az ókori Samniumból, vagyis a mai, Rómától északra fekvő Bocchignano helységeből kerülhetett Fridvaldszky látókörébe.

A CIL-be fel nem vett feliratok közt különleges helyet foglal el Fridvaldszky kedvence, az Ins. I. Ezt Zamosiustól vette át, antik feliratként. Egy 1598-ban készült, 1992-ben publikált kéziratában Zamosius azonban ezt az álláspontját már revideálta: felismerte, hogy újkori szövegről van szó.⁵¹ Ami Szamosközyt illeti, 150 évvel Mommsen után már látszik, hogy hiperkritika áldozata lett. A 19. században még állandó jelzőként viselte a „hamisító” jelzőt. Viszont az is igaz, hogy gyakran követett el hibát: hiányosak a lejegyzései, betűket, sorokat hagyott ki, olykor a felirat eleje és vége is hiányzik.⁵² Sok feliratát pedig azért nem idézik későbbi szerzők, mert az idők során megsemmisülhettek, eltűnhettek. A CIL dáciai feladatainak kritikai megrostálásában oroszlanrészt vállaló Torma Károly egy írásából az derül ki,⁵³ hogy a feliratos kö emlékek döntő többsége még a 19. végén is magántulajdonban volt. Az ilyen tárgyak azonban sokkal könnyebben pusztulnak, vesznek el az idők viharában, mint a közgyűjteményekben őrzöttek. Már az is elég, ha egy tulajdonosváltás, örökösödés révén új, a régiségek iránt közömbös tulajdonoshoz kerül az illető tárgy, aki azt értéktelennek tartja és kidobja.

Az említett 16 feliraton túl, amit Fridvaldszkynek tulajdonítunk, természetesen létezhet még több

⁴⁹ *Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor / Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Szerk.: DIONISIE M. PIPIDI, IOAN I. RUSSU. București, 1975–. Academiei RSR (a továbbiakban: IDR). Vol. III/1. 1977. (a továbbiakban: IDR-03-01); Vol. III/2. 1980. (a továbbiakban: IDR-03-02.), Vol. III/3. 1984. (a továbbiakban: IDR-03-03); PISO, IOAN: *Inscriptiones Daciae Romanae*. Paris, 2001. De Boccard, Vol. III/5a (<http://www.cyberax.eu/book/768983/inscriptiones-daciae-romanae-5a>, a továbbiakban: IDR-03-05-01), Vol. III/5b (<http://www.cyberax.eu/book/769017/inscriptiones-daciae-romanae-5b>, a továbbiakban: IDR-03-05-02).

⁵⁰ PETOLESCU, Constantin C.: *Inscriptii latine din Dacia*. București, 2005. Academiei.

⁵¹ *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum, 1593 / Szamosközy István (Stephanus Zamosius)* Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. Scriptum, 201.

⁵² BĂRBULESCU, Mihai. In: *Analecta i. m.* (51. jegyzet) 10–11.

⁵³ TORMA, Carl: *Revidierte und neue Inschriften zu CIL III (Dacia)*. Wien, 1881. Gerold.

olyan is, amit ő az irodalomból is ismert, meg látta magát a köfeliratot is. Itt elsősorban a *Minerologia* felirataira lehet gondolni, köztük azokra is, amelyeket Mommsen nem fogadott el. A téves feliratok közé sorolt, korábban Szamosközy által említett Ins. LX.-ról Fridvaldszky például megjegyezte, hogy az márványtáblán olvasható. Ez az ismeret pedig nem származik irodalmi forrásból. A másik, tévesnek ítélt felirat, az Ins. LXI. szintén Szamosközytól való. Az ezt követő Ins. LXII. és LXIII. felirat, minthogy Köleséri az előzménye, Mommsentől még ezt a kategóriát sem érdemelte ki, egyszerűen figyelembe sem vette. Fridvaldszky viszont mindkét művében említette őket, a *Minerologiában* hozzá is téve, hogy négyszögletes kövön találhatók. Mi több, Seivert olyan változtatásokkal közölte mindkettőt, amelyekből azt lehet sejteni, hogy talán még ő is személyesen látta őket.

Ha az *Inscriptionest* kora tudományos színvonalához mérjük, a következőket kell tekintetbe venni: a sortördelési eltérést még száz évvel később sem rótták fel az elődöknek. A kolozsvári nyomdában a folyó szövegben is gyakori volt a nyomdahiba, a nyomdász számára teljesen érthetetlen feliratokat pedig még ennél is több hibával nyomtatták ki. Például az Ins. LX. szövege a *Minerologiában* közölt formájához képest három betű eltérést tartalmaz. Nem véletlen ezért, hogy Seivert is Bécsben nyomtatta ki könyvét, nem Erdélyben.

A fentiek előrebocsátása mellett a 16 saját felirat *Inscriptiones*ben közölt szövegét összehasonlítva a CIL és HD olvasataival azt lehet megállapítani, hogy a közlések a kor színvonala szerintiek. Ahol már a forrásul vett műben is hibák voltak, természetesen ezek megmaradtak. A feliratok esetszerű kommentálása, csoportosítása pedig leginkább diákmunkára vall.

Egynehány felirat viszont magyarázatra szorul: Az Ins. XIII. elejére beírt több mint egy sornyi, nem oda tartozó szövegről az derül ki, hogy az igen töredékesen megmaradt kőemlék eredetileg négy táblából állt, s a többlet egy másik kőtáblából került oda. Az Ins. LVII. vége viszont hiányzik. Azt a követelményt, hogy a meglehetősen zsúfolt oldalakon a lap végéhez mindig egy felirat vége jusson, úgy látszik, e felirat megsínylette. Az Ins. LVII. megegyezik a CIL szövegével, ám a HD jóval hosszabb szöveget ad. Az Appendix II. végén lévő szövegnek végül egészen eltérő olvasatát adja a CIL is, és a HD is.

Ma a római felirattal ott tart, hogy a feliratok pontos, mindenre részletre kiterjedő dokumentálásának megtörténte után már nem az elődök tévedéseivel, tökéletlenségeivel foglalkozik, hanem a régi epigráfiai szerzők műveit koruk ismereteinek, lehetőségeinek és igényeinek összefüggésében szemléli, s munkásságukat a jelen eredményeihez való hozzájárulásként becsüli meg. Ennek jele a régi epigráfiai munkák tanulmányokkal kísért kiadása, mint amilyen – mint láttuk – Szamosközyé vagy Ariostié. Ebbe a sorba tartozik bizonyos értelemben a Fridvaldszky-gyűjtemény Vatikáni Könyvtárban lévő másolatának Marco Buonocore által történt tartalmilag hű, ám egyáltalán nem bibliofil publikálása is.

Az első, Kolozsvárt megjelent római feliratgyűjtemény, Fridvaldszky János *Inscriptiones*ének hasonmás kiadása viszont még várat magára.

Fridvaldszky János nevéhez köthető római feliratok

Ins. I = Scumpia (a)

(Előzmény: ZAMOSIUS 71.); SEIVERT CCLXXV 181; CIL 03, *00058;

Ins. II

(Előzmény: ARIOSTI III./XXXIV.); SEIVERT CCLXXXVII 186; CIL 03, 01090 (p 1015); IDR-03-05-01, 00231; HD038338;

Ins. III

(Előzmény: SCHWANDTNER 785; KÖLESÉRI 29.; ARIOSTI III./XLIII.); SEIVERT II 4; CIL 03, *00070;

Ins. IV

SEIVERT CCXXXI 160; CIL 09, 04852 = CIL 03, *00105,2;

Ins. V

SEIVERT CCXXXIV 161; *CIL* 05, 03221 = *CIL* 03, *00105,2;

Ins. VI

(Előzmény: ARIOSTI I./XXVIII.); SEIVERT LXV 51; *CIL* 03, 01142 (p 1015);
IDR-03-05-01, 00322; HD038527;

Ins. VII

(Előzmény: ARIOSTI I./XV.); SEIVERT XLV 40; *CIL* 03, 00993; *IDR*-03-05-01, 00041;
HD038012;

Ins. VIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 67.); SEIVERT XIV 13; *CIL* 03, 01129 (p 1390); *IDR*-03-05-01,
00298; HD038487;

Ins. IX

SEIVERT XXV 21; *CIL* 03, 01171; *IDR*-03-05-02, 00422; HD038702;

Ins. X

(Előzmény: ARIOSTI I./VII.); SEIVERT L 42; *CIL* 03, 01461; *IDR*-03-02, 00095; HD046389;

Ins. XI

(Előzmény: ZAMOSIUS 33.); SEIVERT CXXV 90; *CIL* 03, 01458; *IDR*-03-02, 00091; HD046383;

Ins. XII

(Előzmény: ZAMOSIUS 25.); SEIVERT XXX 25; *CIL* 03, 01452; *IDR*-03-02, 00078; HD046316;

Ins. XIII

SEIVERT V 6; *CIL* 03, 01443 (p 1407); *IDR*-03-02, 00001; HD012405;

Ins. XIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 25.); SEIVERT XXIII 20; *CIL* 03, *00077;

Ins. XV

(Előzmény: ZAMOSIUS 10.; SCHWANDTNER 878.); SEIVERT XXXIII 28; *CIL* 03, 01175
(p 1015, 1390); HD049324

Ins. XVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 11.); SEIVERT XX 17; *CIL* 03, *00083;

Ins. XVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 18.); SEIVERT X 9; *CIL* 03, *00081;

Ins. XVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 28.); SEIVERT XVI 14; *CIL* 03, *00082;

Ins. XIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CLXII 111; *CIL* 03, *00055;

Ins. XX

(Előzmény: ZAMOSIUS 54.; SCHWANDTNER 879.); SEIVERT CLXIII 111; *CIL* 03, 01182
(p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 0044; HD038735;

Ins. XXI

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CIV 74; *CIL* 03, 01065; *IDR*-03-05-01, 00238;
HD038359;

Ins. XXII

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CLXXX 124; *CIL* 03, 00984 (p 1390); *IDR*-03-05-01,
00018; HD037986;

Ins. XXIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT CXVI 82; *CIL* 03, 00972; *IDR*-03-05-01, 00001; HD037953

Ins. XXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT CXXXVIII 99; *CIL* 03, 01213 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 00504; HD038877;

Ins. XXV

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); *CIL* 03, 00976 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-01, 00007; HD037972;

Ins. XXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.); *CIL* 03, 01188 (p 1390) = *CIL* 03, 07797; *IDR*-03-05-02, 00500; HD038874;

Ins. XXVII

(Előzmény: ARIOSTI III./VIII.); SEIVERT CV 74; *CIL* 03, 01079; *IDR*-03-05-01, 00199; HD038297

Ins. XXVIII

SEIVERT CCXXX 159; *CIL* 03, 01146 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00331; HD038553

Ins. XXIX = Scumpia (k)

(Előzmény: ARIOSTI III./I.); SEIVERT LXXXVII 64; *CIL* 03, 01099; *IDR*-03-05-01, 00250; HD038370;

Ins. XXX

CIL 03, 01017; *IDR*-03-05-01, 00081; HD038093

Ins. XXXI

(Előzmény: ARIOSTI I./XXI.); SEIVERT XXXVIII 35; *CIL* 03, 01081 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00202; HD038302;

Ins. XXXII

(Előzmény: ARIOSTI III./XXVI.); SEIVERT CVIII 76; *CIL* 03, 01279 = *CIL* 03, 01280; *IDR*-03-03, 00286; HD045730;

Ins. XXXIII

CIL 03, 00882; HD045778

Ins. XXXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 54.); SEIVERT LX 48; *CIL* 03, 01111; *IDR*-03-05-01, 00354; HD038572

Ins. XXXV

(Előzmény: ARIOSTI III./V.); SEIVERT LVII 47; *CIL* 03, 00976;

Ins. XXXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 53.); SEIVERT LVI 46; *CIL* 03, 01013; *IDR*-03-05-01, 00353; HD038571

Ins. XXXVII

CIL 03, 01118; *IDR*-03-05-01, 00350; HD038570

Ins. XXXVIII

SEIVERT XXXII 28; *CIL* 03, 01070 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00193; HD038284

Ins. XXXIX

(Előzmény: ARIOSTI III./II.); SEIVERT LXIII 50; *CIL* 03, 01020; *IDR*-03-05-01, 00213; HD038316

Ins. XL

(Előzmény: ARIOSTI II./XIX.); SEIVERT CLXXXIV ; *CIL* 03, *00059;

Ins. XLI

(Előzmény: ZAMOSIUS 45.); SEIVERT XLIIb 38; *CIL* 03, *00086;

Ins. XLII

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT LXXVI 57; *CIL* 03, 01193 (p 1390); *IDR*-03-05-02, 00542; HD038947;

Ins. XLIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 45.); SEIVERT CXCIV 139; *CIL* 03, *00085;

Ins. XLIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 49.); SEIVERT LXXXIII 62; *CIL* 03, 01434; *IDR*-03-02, 00268; HD046844

Ins. XLV

(Előzmény: ZAMOSIUS 52.); SEIVERT XLIIa 37; *CIL* 03, 01061; *IDR*-03-05-01, 00185; HD038270;

Ins. XLVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 64.); SEIVERT CLXX 118; *CIL* 03, *00074;

Ins. XLVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 65.); SEIVERT CCXXIII 156; *CIL* 03, *00078;

Ins. XLVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 82.; ARIOSTI III./LI.); SEIVERT CCXLI 165; *CIL* 03, *00041;

Ins. XLIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 81-82.); SEIVERT CCXVIII 154; *CIL* 03, *00091;

Ins. L

(Előzmény: ZAMOSIUS 81.); SEIVERT CCXVII 153; *CIL* 03, *00094;

Ins. LI

(Előzmény: ZAMOSIUS 80.); SEIVERT CCXIX 155; *CIL* 03, *00093;

Ins. LII

(Előzmény: ZAMOSIUS 77.); SEIVERT XXXIV 29; *CIL* 03, *00038; *ILD* 00462; HD011608

Ins. LIII

(Előzmény: ARIOSTI III./XXII.); SEIVERT LXII 49; *CIL* 03, 01032; *IDR*-03-05-01, 00112; HD038178;

Ins. LIV

SEIVERT LXXI 54; *CIL* 03, 01153; *IDR*-03-05-01, 00345; HD038566

Ins. LV

SEIVERT CLVIII 109; *CIL* 03, 01572 (p 1017); *IDR*-03-01, 00064; HD046386;

Ins. LVI

(Előzmény: ARIOSTI II./I.); SEIVERT CXXXVI 98; *CIL* 03, 01304 (p 1016); *IDR*-03-03, 00320; HD045757;

Ins. LVII

SEIVERT CLXXXIX 136; *CIL* 03, 01155; *IDR*-03-05-01, 00348; HD038568;

Ins. LVIII

(Előzmény: ARIOSTI II./III.); *CIL* 03, 01433; *IDR*-03-02, 00266; HD046843;

Ins. LIX

SEIVERT XXIX 25; *CIL* 03, 00905 (p 1014); HD049064;

Ins. LX = Minerologia 39c

(Előzmény: ZAMOSIUS 11.); SEIVERT XV 14; *CIL* 03, *00084;

Ins. LXI = Minerologia 37a

(Előzmény: ZAMOSIUS 37.); SEIVERT CXXVII 92; *CIL* 03, *00057;

Ins. LXII = Minerologia 37b

Előzmény: KÖLESÉRI 19-20.); SEIVERT CLXXIV 121; *CIL* 03, 01313;

Ins. LXIII = Minerologia 37c

(Előzmény: KÖLESÉRI 19.); SEIVERT CLXXI 119; *CIL* 03, 01295;

Ins. LXIV = Minerologia 38a

(Előzmény: KÖLESÉRI 15.); SEIVERT CLXXXIII 130; *CIL* 03, 00941; *IDR*-03-03, 00235; HD045660;

Ins. LXV = Minerologia 38b

(Előzmény: KÖLESÉRI 15-16.); SEIVERT XXVIII 24; *CIL* 03, 01602; *IDR*-03-03, 00311; HD045748;

Ins. LXVI = Minerologia 38c

(Előzmény: KÖLESÉRI 119.; ZAMOSIUS 34.); *CIL* 03, 01459 (p 1407); *IDR*-03-02, 00110; HD046409;

Ins. LXVII = Minerologia 39a

(Előzmény: KÖLESÉRI 19.); SEIVERT CLXXV 121; *CIL* 03, 01312; *IDR*-03-03, 00366; HD045816

Ins. LXVIII = Minerologia 39b

(Előzmény: ZAMOSIUS 36.); SEIVERT CXXIV 89; *CIL* 03, *00039;

Ins. LXIX = Minerologia 41

(Előzmény: ARIOSTI III./L.); SEIVERT IV 6; *CIL* 03, *00069;

Ins. LXX = Minerologia 93.

SEIVERT CCXI 150; *CIL* 03, 01431 (p 1407); *IDR*-03-02, 00202; HD043621;

Ins. LXXI

(Előzmény: ARIOSTI I./XX.); SEIVERT CLIV 107; *CIL* 03, 01082; *IDR*-03-05-01, 00203; HD038303;

Ins. LXXII

SEIVERT CCXIII 150; *CIL* 03, 01215; HD043631;

Ins. LXXIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 8.; ARIOSTI III./XLVII.); SEIVERT LXXV; *CIL* 03, *00090; HD009709;

Ins. LXXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 40.); SEIVERT XL 36; *CIL* 03, *00089;

Ins. LXXV

(Előzmény: ZAMOSIUS 73.); SEIVERT XIII 12; *CIL* 03, 01446; *IDR*-03-02, 00008; HD045616;

Ins. LXXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 69.); SEIVERT CXXXIV 96; *CIL* 03, *00092;

Ins. LXXVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 34.); SEIVERT LXXIX 59; *CIL* 03, 01458; *IDR*-03-02, 00091; HD046383;

Ins. LXXVIII = Ins. LXXXVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.; SCHWANDTNER 880.; ARIOSTI II./VII.); SEIVERT CCI 143; *CIL* 03, 01186 (p 1390); *IDR*-03-05-02, 00487; HD038856

Ins. LXXIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 86.); SEIVERT CXCI 137; *CIL* 03, *00088; *IDR*-02-03, 00420; HD011671;

Ins. LXXX

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.; ZAMOSIUS 65.); SEIVERT CLXVIII 117; *CIL* 03, 01422 (p 1016, 1407); HD046662;

Ins. LXXXI

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.); SEIVERT CCXXXIII 161; *CIL* 03, 01224 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 00473; HD049330;

Ins. LXXXII

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.; ARIOSTI II./XII.); SEIVERT CCXXVIII 159; *CIL* 03, 01246 (p 1015, 1390, 2328,94); *IDR*-03-05-02, 00584; HD038975;

Ins. LXXXIII

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.) SEIVERT CXXXVI 97; *CIL* 03, 01121 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00285; HD038426;

Ins. LXXXIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); *CIL* 03, 01204 (p 1390); *IDR*-03-05-02, 00613; HD038998

Ins. LXXXV

(Előzmény: ZAMOSIUS 55.; SCHWANDTNER 879.); SEIVERT CVI 75; *CIL* 03, 01181 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 00439; HD038730;

Ins. LXXXVI

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); SEIVERT CLXIV 113; *CIL* 03, 01134 (p 1015, 1407); HD049323;

Ins. LXXXVII

(Előzmény: SCHWANDTNER 879.) SEIVERT CXXXVII 98; *CIL* 03, 01085 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-01, 00212; HD038314;

Ins. LXXXIX

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); SEIVERT CCLXXX 183; *CIL* 03, 00978; *IDR*-03-05-01, 00008; HD037978;

Ins. XC

(Előzmény SCHWANDTNER 880.); SEIVERT CCLXXXVI 185; *CIL* 03, 01158;

Ins. XCI

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); SEIVERT LXIX 53; *CIL* 03, 01105 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00261; HD038390;

Ins. XCII

(Előzmény: ZAMOSIUS 52.); *CIL* 03, 01028 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00100; HD038139;

Ins. XCIII

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXXXVII 163; *CIL* 03, 01009; *IDR*-03-05-01, 00075; HD038084;

Ins. XCIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); *CIL* 03, 01089; *IDR*-03-05-01, 00230; HD038337;

Ins. XCV

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.; ZAMOSIUS 85.); *CIL* 03, 01188 (p 1390) = *CIL* 03, 07797; *IDR*-03-05-02, 00500; HD038874;

Ins. XCVI

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXXXVI 162; *CIL* 03, 00998; *IDR*-03-05-01, 00054; HD028707;

Ins. XCVII

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.; ARIOSTI III./XI.); SEIVERT CCXXXII 160; *CIL* 03, 01057 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00176; HD038262

Ins. XCVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 66.; SCHWANDTNER 881.); SEIVERT XCII 67; *CIL* 03, 01015 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-01, 00079; HD038088;

Ins. XCIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.; SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXC 186; *CIL* 03, 01180 = *CIL* 03, 07795; *IDR*-03-05-02, 00442; HD006069;

Ins. C

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT XCI 66; *CIL* 03, 01008; *IDR*-03-05-01, 00074; HD038083;

Ins. CI

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT CXIII 79; *CIL* 03, 00943; HD044922;

Ins. CII

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT CXIX 83; *CIL* 03, 00942 (p 1014); *IDR*-03-03, 00317; HD045754;

Ins. CIII

(Előzmény: ARIOSTI I./XLVI.); SEIVERT LIV 45; *CIL* 03, 01071 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00195; HD038288;

Ins. CIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT LXXXII 62; *CIL* 03, 01615; *IDR*-03-05-02, 00513; HD038886;

Ins. CV

(Előzmény: ZAMOSIUS 16.); SEIVERT LXXIII 55; *CIL* 03, *00087;

Ins. CVI = Minerologia 113a.

CIL 03, 00874;

Ins. CVII = Minerologia 113b.

(Előzmény: SCHWANDTNER 793.); SEIVERT XXII 18; *CIL* 03, 00860 (p 1380); HD047075;

Ins. CVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 66.); SEIVERT CCL 169; *CIL* 03, *00076;

(Appendix I.) = Minerologia 45

SEIVERT CCLXXI 178; *CIL* 03, 01264; *IDR*-03-03, 00414; HD046114;

(Appendix II.) = Fridvaldszky küldeménye

SEIVERT appendix VI 190; *CIL* 03, *00105,3; *CIL* 03, 01622; *IDR*-03-03, 00347; HD045793;

FIGYELŐ

Néhány gondolat Ferenczyné Wendelin Lidia sajtóbibliográfiája és egy speciális forráscsoport kapcsán. 2010-ben jelent meg a címben említett, az 1921–1944 közötti évekről szóló hézagpótló kézikönyv, amelyet nyilván a Magyar Könyvszemle is értékének megfelelően fog méltatni. Addig azonban, amíg ez az ismertetés el nem készül, egy kiragadott példával is érzékeltetni lehet e munka fontosságát és hasznosságát.

Közismert, hogy az elmúlt száz-százötven év magyarországi vidéki sajtója kimeríthetetlen kincsbánya a múlt kutatói számára. A szüleink, nagyszüleink életét befolyásoló évtizedek felidézésében, számtalan elsüllyedt társadalmi, gazdasági, művelődési körülmény, tehát például a bányászat vagy természetvédelem sokszempontú felidézésében, megismerésében – a komoly történelmi szakmunkák és népszerűsítő összefoglalások mellett – főként a napi- és hetilapok nagyszámú évfolyamai szolgálhatnak ismeretlen adatokat, összefüggéseket magukba foglaló forrással. Mivel a Magyarország huszadik századi történelmében oly jelentős 1945-ös év előtti közlemények aktualitása napjainkra már régen elszállt, ezért erejüket veszítették azok az oldalaikon tükröződő személyes vagy társadalmi indulatok is, amelyek a megjelenés idején fájó sebeket okoz(hat)tak, avagy mérlegelés, feltétel nélküli egyetértést váltottak ki. Ennek következtében a jelen és a jövő kutatója bátran tanulmányozhatja – s kell is, hogy ezt tegye – azon sajtótermékek oldalait, amelyek a közelmúltban még kimondottan vagy szegénylősen tiltás alá estek. Az efemerizálódás azonban csak látszólagos, pontosabban alakváltó: az egykori hírek, tudósítások, kommentárok egyszerűségük múltán, aktuális céljukat, hatásukat elhagyva ugyanis a történelmi feltárás több szakterület által felhasznált eszközévé, más források összevetésére alkalmas alappá válhatnak – persze csak akkor, ha a múlt búvárlója tudja, mit várhat tőlük, s képes az egykori hírek, tudósítások, cikkek, kommentárok árnyalt és távolságtartó, ám részrehajlás nélküli tanulmányozására.

A tartalmi – ideológiai, világnézeti – avulást ugyanis igen gyakran, mintegy ellenhatásként a megjelenés idejéhez kapcsolódó adatok, személyek, események fel- és átértékelődése, utólagos értékszemponthoz való ellátása, a múlt és a közelmúlt ítéleteinek felülvizsgálata, módosítása kísér(het)i. Előléphetnek azok a történelmi alakok, akik működésük befejezése vagy haláluk után, esetleg már előtte is megtagadottá váltak, de a későbbi változások irányítói felidézésükkel éppen saját legitimitásukat akarják megerősíteni vagy megerősíteni. Az egyik történelmi időszak haldoklását és eltűnését ezért legtöbbször kíséri valamely másik, előző korszak egyre erősödő példája: az, amelyből a keletkező új igyekszik definiálni önmagát. Arra azonban a mindenkor jelen kutatójának vigyáznia kell, hogy a – nem egyszer szükségszerűen – előhívott múlt el ne vakítsa: ahogyan saját korától, úgy a felidézettől is kellő távolságot kell tartania. Ne vetítse vissza jelenének problémáit, jelenségeit, ám legyen tisztában azzal is, hogy izolált események nem léteznek, s az ok-okozati következtetések múltra és jelenre egyaránt érvényesek. Csak a források összevetése, az egykori ellentétes szempontok mindegyikének lehető teljes megismerése, a kutató saját előzetes elgondolásainak kikapcsolása biztosíthatja, hogy a feltárás és a mindig szükséges értékelés hamis vágányra ne fusson. A múlt vizsgálója lehetőleg kerülje el az ítélezést, ám mindent és mindenkit nevezzen néven, ne kedvezzon sem barátoknak, sem ismerősnek. Ne hallgassa el, ami a saját vonzalmait megismerésítő körében kellemetlen, s azt sem, ami a vele szembenállóban rokonszenves.

Ne sémákban és fekete-fehérben gondolkozzon, hanem a jelenségek okait keresse, amelyek mindig többfélék és szerzeágazók: nem megismerhetetlenek, de nem is szimplifikálhatók.

* * *

A gazdag nyugat-dunántúli sajtóban a kiegyezéstől kezdve jelentős szerepet játszottak a különböző napilapok. A Pozsony–Varasd vonal mentén jelentős kis- és nagyvárosok találhatók: Győr, Sopron, Szombathely, Kőszeg, Pápa, Zalaegerszeg, Nagykanizsa. Mindegyik kiterjedt helyi sajtóval rendelkezett, amelynek mai nyomtatott és elektronikus utódai e sokszínűség örökösei. A sajtóbibliográfia gazdagságát – kiragadott példaként – az említett terület északi régiójában megjelent azon napi- és hetilapoknak a bemutatásával lehet illusztrálni, amelyek a szén- és kőolajbányászat, illetve a természetvédelem 1921–1944 közötti eseményeinek feltárásához nyújthatnak segítséget; nem elfeledkezve természetesen más művelődéstörténeti vonatkozásairól sem. A nagyszámú újság miatt azonban már kezdetben megszorítást kell tenni: figyelmen kívül maradnak a hivatalos közlönyök és a kimondott diáklapok, ahogy a szorosan vett szakmai orgánusok is, például a *Bányászati és Kohászati Lapok* vagy az *Erdészeti Kísérletek* című folyóirat, amely Sopronban jelent meg 1926–1943 között negyedévenként a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola, valamint az erdészeti Kísérleti Állomás kiadásában. De a nem magyar nyelvűek (pl. az *Oedenburger Zeitung*) is ebbe a kategóriába tartoznak. Nem arról van szó, hogy a mellőzött lapok közleményei a kutatáshoz nem adnának hozzá semmit, hanem arról, hogy az általános ismeretekkel rendelkező, nagyszámú olvasóközönségnek szóló rotációs lapok cikkei olyan ismereteket és körülményeket is rögzítettek, amelyek sem a hivatalos, sem a szakmai lapokban nem találhatók meg. Ez a tény teszi leginkább mellőzhetetlenné az általában – tévesen – lenézett napisajtó figyelembevételét.

A néhány most bemutatandó, példaként idézett újságra egyaránt jellemző volt bizonyos közlésbeli mozgékonyosság, melyet a polgári sajtószabadság biztosított számukra: akár kormánypárti, akár ellenzéki hangot ütöttek meg, a konszolidált társadalmi viszonyok között tulajdonképpen mindent megírhattak, ami a korabeli közvéleményt érdekelte. Nem vonatkozik ez a megállapítás a tanácsköztársaság utáni néhány és a második világháborút közvetlenül megelőző évekre, amelyekben a háborús viszonyok utó- és előérzete a sajtó működését több-kevesebb mértékben gátolta. Mivel döntően és főhelyen politikai cikkeket közöltek, érzékenyek voltak a kül- és belpolitikai változásokra, ahogy a legkülönbélebb szennációkra is, amelyek mindig az olvasóközönség megtartásában játszottak nagy szerepet. Megszűntek és újjáalakultak, amint a politika engedte vagy kívánta, folytonosságukat hol jelezték, hol nem, ám a felelős- és főszerkesztők nevei azért nagyjából útmutatást adnak irányvonalukra. De a politikai lapok sem csak és kizárólag ilyen témájú híreket közöltek: mindig adtak gazdasági, kulturális, sport és egyéb tudósításokat is; ezek jelenthetik az utókor számára a legnagyobb kincseket. E témakörök között a bányászati vonatkozású cikkek nagyobb múltra tekintenek vissza: már az első világháború előtti olajkutatások eredményeiről is írtak az erdélyi napilapok, az EUROGASCO megjelenése és fűtőtornyai pedig kimondottan újdonságként jelentek meg a soproni, Sopron környéki lapok oldalain; nem beszélve például az igazi szennációt jelentő kútkitörésekről. A mai értelemben vett természetvédelemmel kapcsolatos első hírek későbbiek, bár például a Madarak és Fák Napja első világháború előtti hagyomány volt Magyarország alsó- és középfokú iskoláiban, s nem lehet Herman Ottó népszerűsítő tevékenységét sem figyelmen kívül hagyni. A modern természetvédelmi szemlélet azonban az első világháborút követő években, Kaán Károly munkássága és művei nyomán honosodott meg és terjedt el az országban.

A napilapok tanulmányozása persze sok időt, elszántságot, jó szemet és türelmet kíván. Mindez feltételezi az áltagnál több szabadidőt vagy a célzott munkát. Míg az első az érdeklődő személyiséget sarkallja, a második az intézményi megbízásokat jelentheti. Mert csak a személyes érdeklődés és az intézményi támogatás találkozása eredményezheti az értékfeltáró kutatást. Meg kell jegyezni végül, hogy a következőkben felsorolt és ismertetett lapok egyes évfolyamai az Országos Széchényi Könyv-

tárban – amely elvileg a legnagyobb könyvtári gyűjtemény Magyarországon – csak nagyon hiányosan található meg, kiegészítésük csak a Soproni Levéltár állományában található példányokból lehetséges, ami a helytörténeteket hozza előnybe a fővárosi kutatókkal szemben.

* * *

Melyek tehát azok a helyi, soproni vonatkozású napilapok, amelyek nagy valószínűséggel forrásként szolgálhatnak a szén- és kőolajbányászattal, illetve a természetvédelemmel kapcsolatos további kutatások számára?

(1) 1927-ben megjelent Győrben egy napilap *Győri Lloyd* címen, de kiadása csak néhány hónapig tartott. Még abban az évben megszűnt, ám nem folytatás nélkül: szerkesztői 1927–1934 között *Felső-dunántúli Hétfői Újság*, majd 1934–1936 között *Hétfői Újság* címmel folytatták megjelentetését, s Győrön kívül immár Sopronban, Szombathelyen, Pápán és Kőszegen is terjesztették; az utóbbit Sopronban nyomták. Nevének megfelelően hetente egyszer jelent meg, s közleményei középpontjában a bel- és külpolitika hírei álltak. 1936–1938 között *Dunántúli Hétfői Újság*ra változott a címe Sopron, Győr, Szombathely és Pápa feltüntetésével. Szerkesztői között Szentimrey Lajos, Parragi György és Sümeghy Zoltán nevei olvashatók; ők meghatározói voltak e régió napi sajtójának ebben az időben. Két év után a lap engedélyét a 20 529/1938. M.E. számú rendelettel visszavonták. 1939-ben *Soproni Hétfő* néven alakult újjá keresztény, politikai, gazdasági és sportéletlap tematikai jelöléssel, de 13 szám után végleg megszűnt.

(2) Hasonló, bár nem ilyen változatos fennállást mutat a *Hétfő* című politikai napilap is. 1933–1940 között jelent meg Sopron, Kismarton, Szombathely, Felsőpulya és Felsőőr jelöléssel, a trianoni határon túli települések nevét németül is feltüntetve. Szentimrey Lajos és Sümeghy Zoltán szerkesztette. 1940-ben *Felsődunántúli Híradóra* változott a neve, közleményeinek fő tematikáját a politikai, társadalmi és sporttudósítások adták. Terjesztési helye keletre tolódott, kimaradtak a burgenlandi falvak, s dunántúli kisvárosok léptek a helyükbe: Győr, Kőszeg, Pápa, Sopron, Szombathely. Szentimrey Lajos szerkesztette, s ebben a formában egészen 1944-ig megjelent.

(3) Az első világháború előtt *Rábaközi Közlöny* néven ismertté vált napilap 1914-től *Sopronvármegye* néven, „Rábaközi közlöny, politikai napilap” alcímmel folytatta megjelenését Sopronban, s 1939-ig napilapként igen fontos információs forrása volt a város és környéke lakóinak. Szerkesztői többek között Frankl Pál és Griger Miklós voltak, felelős szerkesztői a már többször említett Szentimrey Lajos, Sümeghy Zoltán és Parragi György. A *Sopronvármegye* önálló különlenyomata volt a *Sopronmegyei Népiújság* 1929–1938 között, szerkesztői a már említett Frankl Pál és Griger Miklós voltak. A főlaptól eltérően hetente jelent meg, s 1938-ban a 20 530/1938. M.E. rendelet alapján kiadását meg kellett szüntetni. Ez hatással volt a *Sopronvármegyére* is: 1939-től csak „politikai napilap” megjelöléssel került az olvasókhoz, s neve *Új Sopronvármegye*re változott. Szerkesztését Szentimrey Lajos vette át. Sorsát azonban ez a napilap sem kerülhette el, a 10 920/1944 M.E. rendelet alapján kiadására tovább lehetőség nem volt.

(4) A *Hír* című napilap, amelynek első száma 1915-ben jelent meg, 1921–1940 között eleinte politikai napilapként határozta meg önmagát, majd 1925-től felvette emellé a társadalmi és közgazdasági megjelölést is, hogy a következő évtől megszűnéséig ismét csak politikai napilapként működjön. Sopron mellett Szombathely is fel volt tüntetve megjelenési helyként, természetesen előfizetői és olvasói e kétón kívüli településeken is voltak. Szerkesztői Görög Kálmán, Sümeghy Zoltán és Tóth László voltak.

(5) A Szombathely, Sopron, Pápa megjelenési helyet feltüntető *Nyugatmagyarország* című hétfői politikai – később független politikai – lap, amely 1927–1938 között jelent meg, s szerkesztői Gerő Manó, Sümeghy Zoltán és mások voltak, néhány már említett napilap sorsára jutott: a 7900/1938. M.E. számú rendelet alapján engedélyét megvonták. Erre az újságra sok lapszámozási hiba jellemző, s harmadik évfolyamának egy része csak a Soproni Levéltárban érhető el.

(6) A korábban *Sopronvármegye* néven megjelenő újság – nem tévesztendő össze a már említett, hasonló nevű lappal – 1919-től *Soproni Hírlapra* változtatta a nevét, s keresztény politikai napilapként határozta meg magát. 1944-ben került az olvasók elé utolsó száma; szerkesztői Rábel László és Közi-Horváth Miklós voltak. Évfolyamai az Országos Széchényi Könyvtárban igen hiányosak, kiegészítésük a Soproni Levéltár példányaival lehetséges. Fontos helytörténeti forrás, mivel számai Szálasi Ferenc miniszterelnöksége alatt is megjelentek, fejlécében persze immár nyilaskereszttel. Bár olvasása emiatt nem volt kívánatos az 1945-ös változást követően, napjainkra ismét elfoglalhatja forráshelyét, mivel mintegy helyi félhivatalosként a német megszállás és a nyilas kormányzás eseményeit, körülményeit is tartalmazza. Felhasználása a kor megismerésében nélkülözhetetlen; olvasása természetesen legalább olyan pártatlanságot és távolságtartást igényel, mint a néhány évvel később kiadott, nagy példányszámú, ám uniformizálódott közleményű, kizárólagos ideológiát megjelenítő néhány országos napilapé.

BUDA ATTILA

SZEMLE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel: Válasz 1946–1949. Bp. Argumentum Kiadó, 2009. 300 l.

Amint azt a 2011-es Surányi Nyári Egyetem Pilinszky-szemináriumán is hangsúlyoztam, a folyóirat-vásárlás és -olvasás három centrális értékkitevője a 'történeti tudat', a 'közvetlen részvétel' és 'az értékszerzés és -ajándékozás öröme'. Mindezek kiemelésével nyíltan pedagógiai szándékom az volt, hogy felhívjam kollégáim, hallgatóim figyelmét a folyóirat-kultúra fenntartásának, hovatovább artikulációjának fontosságára. A feladat ugyanis nemcsak az, hogy olvasókat, potenciális vásárlókat toborozunk, hanem az is, hogy olyan kompetens értelmiségieket neveljünk, akik – magukénak érezvén az adójuk egy részéből megjelenő lapokat – véleményükkel készek és képesek formálni is őket. Akkor a *Vigilia* példáján igyekeztem rávilágítani a periodikák irodalom- és gondolkodástörténeti jelentőségére, egyrészt egy konkrét verselemzés filológiai és szemantikai aspektusainak kapcsolódási pontjait, másrészt a Pilinszky-recepció és a kultúrtörténeti horizont(ok) viszonyát vizsgálva. De választhattam volna másik szerzőt, másik lapot is; az elvi lényeg ugyanaz: a periodikák ne csupán egy szűk réteg közléskényszerének kielégítésére szolgáljanak, hiszen ebből a modellből teljességgel hiányoznak az olvasók (és egyéni olvasataik). Legyen a folyóirat (s ne csak a friss, hanem a régi is) az élő-ható és a történeti kultúra szenzora és forrása, váljék az oktatás és a kutatás, a múltmegismerés és a jövőteremtés terepnumává – lehetőleg még a digitális átállás előtt (ha ugyan lesz ilyen). Csakhogy tapasztalatom szerint még a bölcsészkarok hallgatói sem igen ismerik, főként nem forgatják saját (leendő) szakmájuknak legalább egy vagy két vezető orgá-

numát. Így aztán a honi folyóirat-kultúra új piaci és szociális alapokra fektetését egészen szűk körben, a bölcsészettudományi képzés(ek) háza táján kell elkezdenünk. E munka legfontosabb lépése pedig minden bizonnyal a történeti alapok lerakása.

Az oly sokat kárhoztatott bolognai szisztéma egyik (vagy egyetlen) innovatív lépése az irodalom- és kultúratudományi mesterképzés Intézménytörténet elnevezésű kurzusának útjára indítása volt. A Károli Gáspár Református Egyetemen e kurzus gazdjaként Török Lajos egy átfogó, szisztematikus magyar folyóirat-történet tematikáját alkotta meg. Az önálló előadásokra épülő képzés résztvevőjeként, s így e tárgy előadójaként megdöbbenéssel tapasztaltam a szakirodalom égető hiányait. Általánosságban elmondható, hogy a *Nyugathoz* képest minden más történelmi jelentőségű folyóiratunk feldolgozottsága gyerekcipőben jár. Németh G. Béla *Hét folyóirata* (Debrecen, 2000. Csokonai), Pomogáts Béla egy-egy tanulmánya (pl. *Az irodalom respublicája*. In: *Virrasztók*. Szerk.: LUKÁCS László, RÓNAY László. Bp. 1985. *Vigilia*, 491–497), illetve az irodalom- és sajtótörténetek szükségszerűen rövid és vázlatos cikkelyei mellett Tóth-Barbalics Veronika átfogó dolgozatai a *Napkeletről* (*A Napkelet megalapítása*. = MKSz. 2004. 238–256; *Konzervatív folyóirat a középosztálynak*. = Kommentár 2010. 40–52) vagy Kabdebó Lóránt írása a *Pandoráról* (*A Nyugattal való párbeszéd egy pillanata: Pandora*. = ItK 2011. 505–549) üdítő kivételt képeznek.

Széchenyi Ágnes *Lélegzetvétel* című könyvét olvasva azt kell mondanom, a folyóiratok monografikus feldolgozottságának hiánya érthető jelenség. Egyrészt azért, mert az ilyen munka (a legtöbb esetben) olyan széles körű tájékozottságot, sokirányú (történeti, közgazdasági, politológusi, irodalom- és

művészetértelmezői) szakértelmet kíván, amellyel kevesen rendelkeznek; másrészt roppant kitartást, alázatot és állhatatosságot követel meg, hiszen ekkora anyag megmozgatása gyors és látványos eredmények elérését, a történeti tárgyalásmód pedig a monográfus személyiségének kibontakoztatását aligha teszi lehetővé. Egy folyóirat-monográfia nem ígér(het)i az újítás lehetőségét sem, hiszen számtalan megkerülhetetlen, hagyományosnak mondható kutatási fázist, állandó dokumentatív tevékenységet, folyamatos éberséget, filológiai pontosságot követel. Ráadásul a legritkábban kötelez le kollégákat, vagy élvezi jelentős, még élő művészek védnökségét. Az ilyen altruisztikus, historiai-hermeneutikai tevékenységet – jól látszik ez a rengeteg gondosan megválogatott idézetből, a close reading-jellegű szövegelemzésekből – a másik munkája iránti fokozott érdeklődés, illetve az abban foglaltak megértésének vágya hatja át, s ezt követeli meg az elkészült könyv az olvasótól is. Így lehet, hogy ezeket a szakirodalmi műveket az átlagnál is kisebb érdeklődés és laudáció övezi; hogy egy jókor megírt, aktuális tanulmány nagyobb idézettségi indexre tehet szert.

Mindez azonban – láthatóan – nem zavarja Széchenyi Ágneszt, aki kitartó folyamatossággal dolgozik. 1986-ban *Válasz*-antológiát szerkesztett (*Válasz, 1934–1938*. Bp. Magvető), 1997-ben a folyóirat 1934–1938 közötti első korszakáról publikált könyvet („*Sznobok és parasztok*”. Bp. Argumentum), majd pedig – *Menedékház* címmel – Sárközi Márta-élmékkönyvet adott ki (Bp. 2004. Magvető). 1984-től jó tíz évig interjúzott a folyóirat egyes kérdéseiről írókkal, kritikusokkal, irodalomtörténészekkel, kiadóvezetőkkel és kultúrpolitikusokkal; sokan közülük már nem is élnek. Eközben tanulmányok sorát írta a zsidókérdésről, a népiek és a kulturális elit korabeli viszonyáról, valamint a fordulat éveiről – természetesen a *Válasz* tükrében.

A jelen kötet e nagy múltú periodika második, 1946–1949 közötti időszakát dolgozza fel, s egy irodalomtörténész recenzens számára mind az élményteljesség, mind az adathasznosság szempontjából hullámozó értékeket mutat. (Nem a teljesítmény hullámozó tehát – noha pontosan érzékelhető, hogy a szerző mely tematikus részekenél van elemében, és melyeket abszolvál-

ja a legmértéktartóbb szikársággal.) „A Válasz újraindulása” című bevezető fejezet a lap rövid előtörténetének, majd programjának, szerzőgárdájának és a korabeli folyóirat-környezetnek az ismertetése-bemutatása mellett ügyes információ-adagolással vetíti előre a következő fejezetekben kirajzolódó problémaköröket.

A(z új generációs) *Válasz* belső struktúráját tekintve teljesen logikus, hogy a második fejezet máris Illyés Gyulával foglalkozik. A rengeteg tömondat („Igen mozgalmas az élete. Nemcsak politikai értelemben. Sokat utazott.” [25.]), a számos szerkesztési hiba és a legújabb Illyés-szakirodalomra történő hivatkozás hiánya azonban csökkentik a jól megírt, problémafölvető fejezet értékét. Hiányoltam például annak jelzését, hogy a hagyományosabb irodalomfelfogást képviselő idősebbek közül Vasy Géza (*Illyés Gyula évszázada*. Miskolc, 1998. Felsőmagyarország; *Illyés Gyula*. Bp. 2002. Elektra; *Illyés Gyula és az ő „megbocsáthatatlan bűnei”*. = Dunatáj 2007. 2–4. sz. 76–84; *Illyés Gyula és az 1958-as pártállásfoglalás*. In: VASY GÉZA: *Klasszikusok és kortársak*. Bp. 2007. Krónika Nova, 30–49; *Illyés Gyula Babitsról: Közélet és témához*. = Kortárs 2008. 11. sz. 93–99), a kortárs elméleteket ismerő-működtető fiatalok közül pedig Kulin Borbála tett kísérletet az utóbbi években az Illyés-oeuvre lírai, prózai és történeti-politikai kérdéseinek újragondolására („*Hadúr megfizet érte reméljük*”: *Illyés Gyula és Gara László levelezése, 1939–1966*. Bp. 2007. Balassi; *A lélek a sors laboratóriumában: a Puszták népe titkáról, s arról, kell-e ma nekünk valósi irodalom*. = A Vörös Postakocsi 2009. 1. sz. 67–72; *A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas-harmincas évek Illyés-lírájában*. = It. 2011. 360–377). Ha azonban eltekintünk ezekről az apróbb hiányosságokról, láthatóvá válik, hogy a fejezet milyen páratlanul részletgazdag szellemi arcképet fest a *Puszták népe* szerzőjéről, *A francia irodalom kincsházának* szerkesztőjéről, a *Válasz* főszerkesztőjéről. Széchenyi nem riad vissza a szolgálat krisztusi etikájának pszichohistoriai kérdésétől sem, külön kitér Aragon hatására, valamint – naplói alapján – Illyés és Márai vitájára is.

A „Békeszerződés” és „Földosztás” című fejezetek irodalomtörténeti jelentősége jóval kisebb, mint politika- és gazdaságtörténeti forrás-

értékük. Mégis fokozott érdeklődéssel olvastam mindkettőt, hiszen a *Válasz* munkaközösségébe történő meghívásnak, illetve Bibó nemzetféltő-országmentő vízióinak Széchenyi-féle értékelése a jeles gondolkodó születésének századik évfordulója révén egyidejűleg egy második újrafelfedezési hullámhoz is kapcsolódott, melyben részt vett minden valamirevaló magyar szellemi platform. Mégsem áll meg Széchenyi a jelentős, kanonizált alkotók szövegeinél-gondolatainál. Kitér arra is, milyennek rajzolta meg Adorján János a mezőgazdaság specifikusan „magyar út”-ját, majd az „Iskolaszociográfia” című alfejezetben Major Jenő munkásságát ismerteti, amelyet – annak ellenére, hogy a két gondolkodó (Bibó és Major) közvetlen munkatársi viszonyban állt – a Bibó-szakirodalom eddig számításba sem vett. A szerző emellett elemzi, majd mások által publikált adatokkal is ütközteti a különféle felmérések számadatait; a szociográfiák szövegét pedig stilisztikai és retorikai analízisnek veti alá, melyek azután fontos műfaj- (pl. „felirat” kontra „kiáltvány” [99–100]) és stílustörténeti (pl. „érvel”, „dokumentál”, „drámaian hangszerel” [102]), azaz komplex mediológiai következtetésekhez vihetnek közelebb.

A *Válasz* szépirodalmi termésével foglalkozó ötödik nagy etap kétségtelen erőnye, hogy számos ponton hozzájárul az egyes szerzők (Szabó Lőrinc, Németh László, Weöres Sándor, Pilinszky János, Lakatos István, Sötér István, Sarkadi Imre, Vas István és Kodolányi János) szakirodalmához, mégpedig nem elsősorban új adatok közlésén, hanem a már ismert tények kultúrtörténeti hátterének feltárásán, a párhuzamosan kibontakozó életművek kölcsönhatásának fölillantásán keresztül. Hátránya ellenben, hogy akkor is belebocsátkozik az egyes szövegek elemzésébe, ha nem vezet be új (a szakirodalom álláspontját lényegesen meghaladó) szemponto(k)a(t).

Talán érdemes lett volna megmaradni az olyan irodalom- és recepciótörténeti kérdéseknél, mint amilyenek a Pilinszky- és Németh-fejezetekben kerülnek elő. Vajon újhordas vagy válaszos költő volt Pilinszky János – vetődik föl az olvasóban a kérdés a szerző vizsgálódásai nyomán. A kétféle jogos, hiszen Pilinszky (1940-ben) az *Új Időkben* kezdett publikálni, majd a *Vigiliában*, a *Diáriumban*, az *Ezüstkorban*, a *Magyar Csillagban* és

az *Életben* jelent meg verse. A *Válaszban* pedig – 1947 szeptemberében, ekkor még „Csak azt feledném” címmel – éppen a „Francia fogoly”, ez az örök tankönyv- és antológiadarab látott napvilágot. Ugyancsak remek problémafölvetést találunk a Németh László-fejezet vége felé: „elgondolkodhatunk azon, összefügg-e és miként függ össze az irodalomban betöltött szerep, a kultúrpolitikai megbecsülés és a regények hangneme” (142). Bár e kérdés – amint arra maga a szerző is utal – túlmutat a *Válasz* korszakán, részösszetevőinek médiatörténeti beágyazottsága révén ékesen bizonyítja a folyóirat-kutatás irodalomtörténeti hasznát.

Sötér István méltatlanul elhanyagolt regényművészetének újragondolására ösztönözhet a *Hid-szakadás* írójának munkásságát – ezúttal teljesen indokolt részletességgel – elemző fejezet, amely egyenesen azt állítja, Sötért a *Válasz* avatta íróvá (166). Hasonló a helyzet a Kodolányi-fejezettel, melyben Széchenyi *A becstelen szerzőjének* poétikáját az (akkori) új szociográfus-nemzedék írásmódjával hasonlítja össze – utat nyitva ezzel a szociográfia irodalmiságának kezdettől jegelt, ám a kortárs Hajnóczy-, Csalog- és Tarkutatókkal mind égetőbbé váló kérdése felé. A nagyobb portrémozaikok után a munka rövid áttekintést ad mindazokról, akik a szépirodalmi rovat szerzői voltak; említést tesz többek között Szenkuthyról, Mészölyről, illetve az „Apagyí”-t (az *Iskola a határon* egyik fejezetét) a *Válasz* 1948/7. számában publikáló Ottlikről. Egyetlen apró tévedésre hívnám föl csupán a figyelmet. A könyv 121. oldalán Szabó Lőrinc „Babits-verséről” van szó. Szabónak valóban volt egy „Babits” című verse, csak hogy az nem a lábjegyzetben jelölt 1947/3-as decemberi szám 207. oldalán jelent meg, hiszen ilyen jelzésű füzet nem is létezett. Mivel a lap 1946 őszén indult újra, az első évben a decemberi szám „még csupán” a harmadik volt. A 47-es év harmadik füzeté immár márciusi, ám annak 207. oldalán nem a Szabó-vers, hanem Illyés „Rangrejtve” ciklusa fut. A „Babits” című szöveg pontos címeírása (s ennek értelmében a kötet 13-as jegyzete) tehát a következő: *Válasz* 1946/3. (december) 208.

A hatodik nagy egységet alkotó Bibó-fejezet többek között azt a kérdést exponálja: vajon az *Eltorzult magyar alkot, zsákutcs magyar tör-*

ténelem szerzője „történész” (195) vagy inkább „politikai elemző” (219) volt. A kérdés nehéz, nem is értek egyet minden tekintetben a válasszal. Szerzőnk szerint Bibó azért nem volt történész, mert „amit mond, az értelmezés és nem történeti munka” (195). E kijelentés mögött én a történettudományi munka hermeneutikai szituáltságának általános tagadását érzem, s ezt mint olyat, vitatnom kell. Pedig vannak Széchenyinek helytálló érvei is. Hogy Bibó nem ismerte kellő mélységig a történettudomány szakirodalmát, hogy a múlt értelmezése közben egyetlen percre sem szakított a jövő kérdéseivel, s ezért a leírás, a helyzetértékelés horizontjába nála mindig belejátszott a megoldás alternatíváinak horizontja: mindez bőséggel igazolja fenti tézisémet.

A könyv utolsó húsz oldalán Sárközi Márta tevékenységéről, valamint a *Válasz* megszűnéséről olvashatunk. Külön említést érdemel a szerkesztő asszony munkásságát tárgyaló fejezet hosszú idézete, amely Sárközi 1958-as családtörténeti írásából származik. Már e frivol hangvételű részlet egy különösen intelligens, nagy formátumú kultúrászervezőt, igazi irodalmárt és vérbeli írórt sejtet. Az ily módon kellőképp felcsigázott érdeklődést azután a kötet záró fejezetévé avatott 1965-ös Sárközi-cikk (Sárközi Márta a Válasz háború utáni korszakáról, 265–270) elégtí ki. Elképzelhetőnek tartom, hogy az eredetileg Illyés kérésére írt, majd a (volt) főszerkesztőnek levélben megküldött cikk, valamint a 2004-ben megjelent *Sárközi Márta- emlékkönyv* maga után vonja majd a szerkesztő asszony írásainak esztétikai szempontú újraolvasását is. De ez már nem ennek a monográfiának a témája, és – mint ilyen – nem is az enyém.

Mindent egybevetve gazdag és szép (bár néhány ponton kissé szürke és egyenetlen) monográfiát nyújt át olvasóinak Széchenyi Ágnes. Talán a munka nyolc fejezetében fölvetett irodalomtörténeti adatok és összefüggések termékenyítőleg hatnak majd az oktatásra és a kutatásra, maga a műfaj pedig az irodalomtörténészekre; azokra a szakemberekre, akik szívügyüknek tekintik a honi folyóirat-kultúra történeti megalapozását, s akik – Sárközi Márta ironikus szavaival élve – hiszik, hogy „a folyóirat [...] olyan, mint Lenin, élt és élni fog” (270).

SOLTÉSZ MÁRTON

Pumpřla, Václav: Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století. Praha, 2010. Filosofický ústav Akademie věd České republiky kabinet pro klasická studia, 1307 l.

A cseh és szlovák nyelvű régi nyomtatványok bibliográfiája, a *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* közismert a régi könyvekkel foglalkozó szakemberek körében. Első kötetét, amelyben kizárólag ősnymtatványok leírása szerepelt, Zdeněk Václav Tobolka állította össze 1925-ben Tomáš G. Masaryk köztársasági elnök 75. születésnapja alkalmából, 1994-ben pedig Emma Urbánková újabb kötettel egészítette ki. A második részt, az 1501–1800 között megjelent nyelvi bohemikumok bibliográfiájának munkálatait 1939-ben kezdte Zdeněk Václav Tobolka, majd Fratišek Horák folytatta. A tizedik, utolsó kötet 1967-ben jelent meg, de az időközben előkerülő új nyomtatványok miatt kiegészítésekre volt szükség. Ezeket Petr Voít és Bedřicha Wižďalková készítette. A további pótköteteket Jan Andrlé és Vladimír Jaro szerkeszti. A *Knihopis*nak és kiegészítő köteteknek teljes anyaga elérhető az interneten a <http://db.knihopis.org/> oldalon.

E rendkívül igényes bibliográfiához készült Václav Pumpřla munkája, a *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století* [A *Knihopis* 16–18. századi cseh, szlovák és külföldi szerzőinek névtára]. Václav Pumpřla 2002 óta a Cseh Tudományos Akadémia klasszika-filológiai részlegének (Kabinet pro klasická studia filozofického ústavu Akademie věd České republiky) munkatársa. Korábban a přerovi Komenský Múzeumban (Muzeum Komenského), ezt megelőzően pedig az olomouci Tudományos Könyvtárban (Státní vědecká knihovna) dolgozott. Mindkét gyűjtemény régikönyv-anyagát ő írta le és tette közzé (*Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci*. Olomouc, 1990–1996. SVK; *Soupis historických knižních fondů Muzea Komenského v Přerově*. Přerov, 2003. Muzeum Komenského). Ugyancsak ő állította össze a frydek-místeki múzeum régi nyomtatványainak (*Soupis starých tisků ve sbírce Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku*. Frýdek-Místek, 1985. OVM) és a jelenleg Olomoucban őrzött, a mai Szlovákia területén megjelent könyvek

katalógusát (*Katalóg slovacikálnych kníh do r. 1800 Státnej vedeckej knižnice v Olomouci*. Martin, 1974. Matica slovenská). Ezek mellett számos jelentős könyvtörténeti tanulmány szerzője. Munkája elismeréseként 2004-ben Zdeněk Václav Tobolka-emlékéremmel jutalmazták.

A *Knihopisný slovník* hiánypótló mű. Tételeinek felépítése a következő: a megállapított névforma és valamennyi előfordulása, születési és halálozási adatok, származási hely, aktív működési idő, vallási hovatartozás, nemzetiség, évszázad, szerzetesrend, amelyhez az adott személy tartozott, nyelvi ismeretek, fő tevékenységi kör. Ezt követően kivonatolja a legfontosabb cseh, illetve szlovák lexikonok és kézikönyvek adatait. Internetes adatokat is közöl, pontos hivatkozás nélkül. Feltűnteti a helységeket, ahol az adott személy pályája során megfordult, valamint ottani tevékenységét, továbbá mindazokat, akik kapcsolatban álltak vele. Az utolsó két kategória a személlyel összefüggő művek *Knihopis* számai és a szakirodalom. Megkönnyíti a kutatók munkáját a kötethez tartozó CD.

A kézikönyv nem a klasszikus szócikkformát követi. Egy életpálya több szempont szerint is áttekinthető, a konkrét adatok könnyen megtalálhatók. Hátránya a gyakran ismétlődő információ. Felesleges kategória például a származási hely (korábban a születési adatoknál már szerepelt), a működési idő és a nyelvtudás. Annál is inkább, mert e két utóbbi adatai legtöbbször feltételezéseken alapulnak. Problematisa a nemzetiség megadása is a 15–18. században. Furcsa, hogy a nemzetiségi adatok a vallás kategóriába kerültek.

Immár megszokott, hogy a Csehországban és Szlovákiában megjelenő történeti munkák a régi korszakokban is a mai államhatárokat veszik alapul. Pumpřla is a „Maďarsko” és „Slovensko” („mai” Magyarország és Szlovákia) terminust használja. Ez azért különösen zavaró, mert a cseh nyelvben bevett gyakorlat az „Uhersko” vagy „Uhry” (= „történelmi” Magyarország) kifejezés használata. Ugyanakkor nagyon helyesen, a tudomány szempontjainak megfelelően megkülönbözteti a Cseh Korona országait, nem használja rájuk a mai „Cseh Köztársaság” kifejezést. Mindezek ellenére a *Knihopisný slovník* a mi szempontunkból is igen jelentős, hiszen a *Knihopis*ben szerepelnek a magyarországi biblikus cseh nyelvű nyomtatványok

is, amelyek szerzői megtalálhatók benne. Václav Pumpřla minden részletre kiterjedő alapossggal gyűjtötte össze az adatokat, így bizonyára sok hazai tudományos munka forrásul is szolgál majd.

KOVÁCS ESZTER

Édition et diffusion de l'*Imitation de Jésus-Christ* (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011. Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève. 514 l.

A párizsi könyvtárak az elmúlt évtizedben nem először jelentkeznek közös katalógussal, hiszen a jelentősebb gyűjteményekben őrzött biblikiadások leírását már kézbe vehetjük: *Bibles imprimées du XVe au XVIIIe siècle conservées à Paris. Catalogue collectif* édité par Martine Delaveau et Denise Hillard. Paris, 2002. Bibliothèque nationale de France (ismertetése: MKsz. 2005. 114–115). A Biblia után a korban leggyakrabban megjelent szöveg az *Imitatio Christi* volt. A négy legjelentősebb párizsi könyvtárban ennek 933 kiadása található meg, közel 1500 példányban. A két közös katalóguskötet közti legjelentősebb különbség az, hogy a most ismertetettben a szokásos bevezetésen, a katalógus szerkezetének ismertetésén túlmenően hét tanulmány is olvasható a lelki imitatio műfajról, az *Imitatio Christi* eszmétörténeti jelentőségéről, a szerzőkről (vagyis a szövegek attribúciójáról), kiadástörténetéről, használatáról, társadalmi funkciójáról. A szerzőgárda rangos névsora sejteti, hogy az *Imitatio Christi* jelenséget komolyan kell venni.

Egy olyan, 1427-ig egyesített, négy traktátus összefoglaló szövegről beszélünk ugyanis, amelynek címe az első fejezetét hordozza: *De imitatione Christi et de contemptu omnium vanitatum Mundi*.

Erről a címről egy átlag európai értelmiséginek szerzőként az Utrechti Egyházkerületben található Zwolle melletti Agnietenberg (Mont Saint-Agnès près de Zwolle) Ágoston-rendi kolostorának a szerzetese, Thomas Hemerken a Kempis (1480 k.–1471) jut az eszébe. A szövegkorpusz keletkezése idején, majd a következő néhány évszázadban azonban ez nem volt ilyen egyértelmű. A jelzett 933 kiadásból egyben a ferences Ubertino de Casalét tartják szerzőnek, három esetben clairvaux-i Szent Bernátot, 66-szor a 13. századi bencés Johannes Gersent, 127-szer pedig a párizsi egyetem kancellárját, Jean Charlier Gersont (1363–1429). Mario Ogliario tanulmányában (L’auteur de l’Imitation de Jésus-Christ: une longue controverse) történetileg is nyomon követi a szerzőségről zajlott vitát. Vitathatatlan azonban, hogy a szövegkorpusz és Thomas a Kempis maga is a devotio moderna meghatározó szereplői. A személyes vallásossági mozgalmak, Szent Ferenc rendalapításától a németalföldi testvérületeken át Husz Jánosig (Jan Hus), Avilai Szent Teréz, Keresztes Szent Jánosig és Martin Lutherig számos hasonlóságot mutatnak. És ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy az egyházatyák szövegei közül Szent Ágostontól kezdődően Szent Bernát jegyesmisztikáján át a jelzett mozgalmak szerzői ugyanazokat idézik, mint a protestáns lelkiségi művek alkotói, akkor bátran gondolhatjuk, hogy a mostani katalógus egy sokkal általánosabb tanulssággal rendelkezik annál, mint hogy elmondhassuk, hogy milyen sok kiadása volt a szövegnek, és hogy ez a kiadott anyag egy nagyon jelentős kézirat hagyomány-nal párosult (több mint 800 fennmaradt kézirat). Ráadásul ez csak a Párizsban megmaradt állomány: sok kiadás nem található meg itt, így az ismertetés írója anyanyelvén megjelent első fordítások sem (a fordítók Vársárhelyi Gergely jezsuita és Pázmány Péter, ugyancsak jezsuita, érsek, akik a kötetben szereplő horvát fordítás alkotójának, Bartol Kasićnak a kortársai voltak). Ha a könyv ismertetője veheti a bátorságot, hogy egy szemponttal kiegészítse az *Imitatio Christi* jelentőségét, akkor mindenképpen arra utal, hogy ennek a szövegnek a töretlen népszerűsége a hatalom természetét állandóként felismerő (hívő) ember vigasztalódásvágyásán alapszik. A hatalom, a világi és az egyházi is, törvényszerűen távolodik el azoktól az embe-

rektól, közösségektől, amelyeket ural (ahelyett, hogy szolgálná őket). Önmagában vett célokat követ ugyanis, az uralkodás öncélját. Ezért voltak és lesznek mindig újítói minden mozgalomnak, minden hierarchiának. Az egyházak története is pontosan mutatja ezt, hiszen a koldulórendek, a testvérületek, a devotio moderna, a protestáns reformáció és az ezzel létrejött egyházakon belüli szellemi áramlatok (puritanizmus, pietizmus) és ugyanígy a janzenizmus is ennek az eredeti értékekre mutató törekvésnek a megnyilvánulásai. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az értelmiség és a hatalom évszázadokat átfogó vitája tartotta meg népszerűnek azt a szöveget, amelynek értékvilága nem korrumpálódott napjainkig sem. Nem mellesleg a politikusok által degradált, általuk csak szóvirágként használt „európai értékek” alapja is.

A katalógus és a tanulmányok szerzői persze megmaradtak a szakszerű történeti beszédmódnál. Pierre Antoine Fabre az imitatio lényegét elemezte (Le paradigme de limitation), egészen pontosan a keresztény lelkiség genealógiáját, amely összeköti az *Imitatio Christi* szövegét Loyolai Szent Ignác lelki gyakorlataival. Hiszen e szövegek olvasója, ha követi annak üzenetét, a megtisztulásra, a megvigasztalódásra és végső soron a Krisztussal való egyesülésre nyitja meg lelkét. Ha valaki e mondat kapcsán az *Imitatio Christi* szelleme és a jezsuita rend gyakorlata között ellentmondást látna, az elolvashatja e tanulmány utolsó részét, amelyben a szerző Loyolai Ignác és más kortárs szerzők írásait is bevonva oldja fel ezt a látszólagos ellentmondást. Frédéric Barbier a kiadástörténetet vizsgálta (Quelques observations sur les origines d’un succès européen), illetve a könyv elterjedésének történetét, a folyamatos népszerűség okait. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szöveg töretlen ismertsége jelentős részben a könyvkiadók innovatív magatartásának köszönhető (amely természetesen egyben az ő anyagi érdekük is volt). Az összefoglaló munkáiban részletesen kifejtett elmélete alapján (*L’Europe de Gutenberg. Le livre et l’invention de la modernité occidentale. [XIII^e–XVI^e siècle]*). Paris, 2006. Belin /Histoire et société/; magyar kiadása: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Ford.: BALÁZS Péter. Bp. 2010. Kossuth Kiadó – Oszk; ismertetése: MKsz. 2007. 254–257) az egyik ilyen újítás az anyanyelvű kiadások előtérbe

helyezése volt, a másik a könyv belső formájának az olvasó számára kényelmessé tétele, vagyis a könnyű olvashatóság biztosítása. Az *Imitatio* azonban a Trident utáni katolicizmus egyik kiváló fegyvere is, olyan hivatkozás, amellyel nagyon nehéz volt protestáns oldalról vitatkozni. Ugyancsak jól használható volt a nyugati kereszténység területén kívüli missziókban. Figyelemre méltóak Barbier statisztikái, amelyeket több szempontból elemez. Az anyanyelvű kiadások jellemzően a reformáció tanainak elterjedésével, annak hatására jelentek meg. Nem említi a szerző, de a táblázatában szerepel, hogy az 1470–1500 közötti kiadások közül az anyanyelvűek a négy nagy kultúrán (olasz, német, francia, spanyol) kívül a flamand és a cseh területről származnak, ami nem véletlen, ha a testvérületi mozgalmakra és a huszitizmusra utalunk ismét. A hiányzó angol az ottani nyomdászat fejletlenségével magyarázható. Ha már a kiadói stratégia a könnyebb olvashatóságot célozta, akkor Barbier utalást tesz az *Imitatio* olvasórétegeinek változásaira is a lelkeségi mozgalmak követőitől a 19. század elejéig, amikor – egy frappáns idézettel mutatva – a szöveg női olvasmánná válik.

Véronique Meyer az *Imitatio Christi* 17. századi kiadásait illusztrációtörténeti szempontból mutatja be tanulmányában (Suites et cycles: les éditions illustrées de l'Imitation de Jésus-Christ au XVII^e siècle). Meglepő módon nagyon kevés tanulmány foglalkozik a kérdéssel, jóllehet e könyv sikerének, folyamatos olvasottságának egyik titka részben az illusztrációk tartalma és minősége volt. A szerző az illusztrátorok és az illusztrációk számbavételével megállapítja, hogy a képek tartalma viszonylag hamar rögzült – a keresztjét hordozó Krisztus, a hűséges lélek allegóriái, Jézus szíve stb. – azonban a formai megoldások a szöveg kiadójának a személyétől (költő, jezsuita, janzenista stb.), illetve a megcélzott olvasóközönstégtől függött. A tudós értelmiségi körnek kiadott latin nyelvű változatok képi világa természetesen módon tért el a nemzeti nyelvű, laikus olvasórétegeket elérni szándékozótól. Philippe Martin éppen az ez utóbbiaknak szóló számos kiadást vizsgálja az alapján, hogy az *Imitatio Christi* miként vált a „mindenkinek szóló könyv” (livres pour tous, libri per tutti) könyvtörténeti műfaji kategória részévé (Un livre pour tous: lectures multiples de l'Imitation [XVII^e–XIX^e siècle]).

Összességében egy folyamatot mutat be, amelyben a könyv elveszíti 17. századi polemikus jellegét, olvasója pedig iránymutatást kap, megnyugvást nyer, és egyben az Egyház hordozójává válik.

Az egyes párizsi könyvtárak *Imitatio Christi* gyűjteményeinek kialakulástörténete kiválóan bemutatható az egyes példányok provenienciájegyei alapján, ugyanakkor az egyes nagyobb gyűjtők kulturális ízlése, néha hatalmi törekvései is jellemezhetők a gyűjteményi részek kialakításának a történetével. Yann Sorbet (Bibliothèque Sainte-Geneviève), Martin Delaveau (Bibliothèque nationale de France), Fabienne Queyroux (Bibliothèque Mazarine) és Martine Lefèvre (Bibliothèque de l'Arsenal) gyűjteménytörténeti írásai előtt azonban a kötet két szerkesztőjének tanulmánya olvasható. A kötetet egészében látva, a katalógusban szereplő valamennyi adatot számbavéve Martine Delaveau az *Imitatio Christi* egyházi tulajdonosainak összetételét elemzi. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az ilyen kötetkatalógusok kiadásának szükségességét az egyik oldalról éppen az igazolja, hogy statisztikailag értelmezhető mennyiségű és eloszlású anyagot halmoznak fel. A statisztikai jellegű eredmények elemzése tehát érvényes következtetéseket eredményezhet. Delaveau asszony grafikonjai néhány evidenciát mutatnak, azonban megfigyeléseket is tartogatnak. A négy csoportra osztott egyházi kör (a monasztikus és kanonokrendek [ordres réguliers], a koldulórendek [ordres mendiants], a jezsuiták és barnabisták [clercs réguliers] és a világi kongregációk [congrégations séculières]) közül a legtöbb *Imitatio Christi*-példány az utóbbi csoport tulajdonában volt. Mondhatnánk persze, hogy ez annak is köszönhető, hogy a szulpiciánus kongregációt Párizsban alapították (1642), éppen az alsópapság nevelésére, az ő körükben pedig a kötet tárgyat képező szövegnek kellett a legfontosabbnak lennie. Az ismertetés írójának várakozása ellenére a koldulórendek a négy felsorolt csoportból csak a harmadik legtöbb példányt hagyták ránk Párizsban: megelőzi őket a monasztikus és kanonokrendek együttese. Gondolhatnánk, hogy a koldulórendek a nép közé vitték példányaikat, ahol szétolvasták azokat, ezért sem maradt meg több példány. Ennek az érvnek azonban ellentmondhat az, hogy a koldulórendek közti arányt tekintve a ferencesektől több példány maradt meg, mint a domonkosoktól vagy

a karmelitáktól. A maradék két csoport arányai nem meglepőek: a monasztikus rendektől a kanonok-rendekkel szemben nagyon kevés példány maradt meg, és az ifjúság nevelésére 1630-ban alapított barnabista közösségtől is háromszor annyi maradt fenn, mint a jezsuitáktól.

Yann Sorbet kézbe veszi és kinyitja a fennmaradt példányokat (*Usages, appropriations, transmission de l'Imitatio Christi: l'enseignement des exemplaires*). Külön foglalkozik a különleges kötésekkel, követi az egyes példányok sorsát tulajdonosról tulajdonosra, és nagyon szép példákat hoz a firkáló, könyvbe jegyzetelő olvasó típusára is.

A katalógus összeállítása Martine Delaveau, Yann Sorbet, Hélène Deléphine, Jean-Dominique Mellot és Nathalie Rollet-Bricklin munkájának köszönhető. Az egyes tételek lírásában a nemzetközi gyakorlatot követték, pontosan jelölve az egyes kötetek korábbi tulajdonosait és az ex libriseket, valamint szakszerű megjegyzéket tettek a ritka kötések meglétére is. A szerzőgárda összeszeszkott csapat, és kíváncsian várjuk, hogy a nagy párizsi nyilvános könyvtárakban található *Imitatio Christi*- és bibliakiadások után melyik műre esik a választásuk, amellyel a 21. századnak is bizonyítani tudják, hogy a jól szerkesztett kötetkatalógusoknak az adatbázisok világában is van különleges mondandójuk, érvényes üzenetük.

MONOK ISTVÁN

Szabó Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet, 1918–1945. Somorja/Samorin, 2011. Méry Ratio Kiadó, 236 l.

A nagyközönség, de feltételezhetően a művészet- és művelődéstörténet szakemberei előtt ugyancsak ismeretlen képző- és könyvművészeti tevékenységről nyújt áttekintést Szabó Lilla alaputatásokat felölelő tanulmánya és katalógusa. A szerző a két világháború közötti magyar művészet kutatójaként szembesült azzal az ellentmondásos helyzettel, amelybe 1918 után a trianoni határokon kívül rekedt szlovákiai magyar alkotók kerültek/születtek. Ezzel kapcsolatos feltáró munkájának az eredményét foglalja össze, adja közre impozáns és igényes művében. Megállapítása szerint az

anyanyelvi kultúrából kiszakadt, az új államalapító nemzet által pedig egyenrangúnak el nem fogadott magyar képzőművészek számára az egyik legfőbb, alkotuknak és tehetségüknek megfelelő terepként a könyvtervezés és -illusztrálás maradt, értve ezen inkább a művészi megformálást, mint magát a tipográfiát. Ez a kényszer azonban, mely az alkotók életében számtalan nehézség, konfliktus, sikertelenség forrása volt, eredményeket is hozott. S most, legalább így, utólag, miután szembesülni lehet a mégis elkészült művekkel, végre nyilvánvalóvá válhat, hogy tevékenységük részben a magyar kisgrafika képi/tematikus bővülését hozta, részben pedig az 1918 utáni idegen hatásokat és készítményeket is magába olvasztó munkák révén egyben a hazai könyvművészet hagyományrendszerét is gazdagította.

Az album formátumú, de a szakkönyvek tartalmának megfelelő kötet szerkezetileg három nagyobb részből áll. Első fejezeteiben Szabó Lilla megnevezi munkája előzményét, s ehhez képest saját munkáját mintegy illusztrációs, második egységként minősíti. De ezt nem kell elhinni, hiszen ennél sokkal fontosabb, szélesebb körű összefoglalásról van szó. Bevezetőjének négy-nyelvűsége – magyar, szlovák, német, angol –, illetve a többi fejezet angol változata utal egyfelől a feldolgozott téma művészeti kapcsolódásaira, másfelől a körülmekintő megállapítások, levont következtetések nemzetközi megismertetésének igényére. Mindezeket túl e kötet elősegítheti, hogy a szlovákiai magyar könyvkiadás beépüljön mindkét nép kultúrájába is, és valóban képviselje azt a hídszerepet, amelyről olyan sokat lehetett hallani és olvasni az elmúlt időszakban.

Mivel a második világháború befejezése utáni évtizedekben a közös ideológia köténye általában elfedte a kelet-európai országok nemzetekinek különféle érdekellentéteit, vélhetően az olvasók tág köre számára újdonságként szolgál majd a cseh–szlovák, szlovák–magyar, cseh–magyar kultúrafelfogás bizonyos elemeinek különbözősége, sőt szembenállása. Nem beszélve a hirtelen történelmi változásoknak a helyi művészetre – amely egy-két nagy név kivételével korábban is periférikus helyzetben volt – és a könyvkiadásra is jelentős hatást gyakoroló következményeiről, valamint a kultúra mellett markánsná váló, eltérő gazdasági

érdekekről. Utóbbi – nem lévén tárgya Szabó Lilla kutatásinak – természetesen csak érintőlegesen szerepel, ám a nyomdák, kiadóhivatalok tulajdonoscsereit így is jól jellemzik az irányváltozást. Szó esik arról is, hogy az új hatalom az új helyzet tudatosítása érdekében magától értetődően használta fel az oktatást, a nyelvi dominanciát és a könyvkiadást. Ami egyik oldalról a megerősödést hozta, az a másik oldalról legfeljebb a megmaradás igényét erősít(h)ette. A felvidéki magyar nyelvű irodalom közreadását mindezen túl a nagyvárosok intézményi (nyomdai) kapacitása, a képzőművészek kiállítási lehetőségei, a szlovák könyvkiadási hagyományok, a (szlovák és magyar nyelvű) grafikai sajtó szabta meg és befolyásolta.

Származása, kötődései, írói-művészi elkötelezettsége okén kiemelt helyen szerepel a továbbiakban Kassák Lajos, valamint az ő szlovákiai kapcsolatai. Érdekes bekezdések olvashatók Thomaš G. Masaryk csehszlovák elnök modernizmusfelfogásáról, a cseh és a szlovák avantgarde különbözőségeiről, továbbá a szociofotóról és a kollázsról. A szlovákiai nagyvárosok közül a szerző elsősorban Kassa szerepére tér ki, s megállapítja, hogy az alap kutatásokat más régiókra is ki kell terjeszteni. Összefoglalja, hogy a könyvillusztrálásnak milyen helye, szerepe volt a művészek életében. A jelentős jegyzetanyaggal alátámasztott fejezetek egyik felfedezhető végkicsengése, hogy a történelem vizsgálata kikerülhetetlen, ám a korábbi szempontrendszereket inkább mellőzni kellene, mint újra feltámasztani.

A második, önmagában is megálló, teljes egészében újdonságot jelentő szerkezeti egység a könyvfedél- és borítóterveket, valamint a válogatott illusztrációkat adja, az alkotók nevének betűrendjében. Ez a képsorozat részben tipográfiai, részben képzőművészeti szempontok alapján is vizsgálható. Azonnal látszik, hogy a teljes szlovákiai magyar nyelvű könyvkiadásban több művészeti elképzelés fért meg egymás mellett, akár egy életművön belül; bár a téma természetesen befolyásolta a megjelenítést. Az utóbbi persze nyilvánvaló, hiszen a könyvillusztrálás valójában alkalmazott művészet még legkiválóbb megnyilvánulásaiiban is. Az anyanyelvhez és -kultúrához fűződő kapcsolatok lazulása azt eredményezte, hogy a magyarországi művészetben ismeretlen(ebb) vagy

mellőzött(ebb) stílushatások hamarabb és szabadabban érvényesülhettek Csehszlovákia magyar anyanyelvű alkotóinak munkásságában.

Mivel a között anyag alkotóival együtt szinte teljes egészében felfedezés Magyarországon, az első világháború utáni magyar tipográfia felmérésére pedig még csak kísérlet sem történt, érdemes röviden összefoglalni az ábrázolási módszereket, ha másért nem, a sokszínűség érzékeltetésére. A rajzi/képi elemek dominanciája figyelhető meg Bercsényi Tibor, Gergely Tibor, Gerő Gusztáv, Göndör Imre, Gwerk Ödön, Krón László és Székely-Kovács Olga munkáin; a konzervatívabb rajzos hagyományt folytatta Binder László, Bodzásy István, Éder Gyula, Haba Ferenc és Szemere János. Bokros Birman Dezső, Bortnyik Sándor – akinek látható itt egy hagyományos/rajzos fedélrajza is –, Grosz Erzsébet és Kudlák Lajos konstruktivista munkákkal jelentkezett, míg Cincik G. József, Csáder László és Hankó Gizella sajátságos, regionálisnak nevezhető stílusban alkotott. A realista hagyományok folytatójának tekinthető Angyal Géza, Ivány Ferenc, Kerner Pál, Komáromi-Kacz Endre, Lenhardt György, Lux Géza és Weyde Gizella; kubista jellegűek Baja Benedek és Hollós Holczer Károly borítórajzai. A harmincas évek végéről maradtak fenn André Drucker látványos borítói. Expresszív, zsúfolt, konstruktivista rajzokkal szerepel Reichental Ferenc, s kimondottan funkionalista, csak a legfontosabb adatokra koncentrálók Álló Gyula, Berger György és Bihari Gyula borítói. Az első világháború előtti szecessziós hagyomány továbbélése, inspiráló hatása figyelhető meg Bajor/Bayer Ágost és Bárkány Hugó rajzaiban. Kozma Lajos népi szecesszióját idézi meg Kovács Pál borítórajza Antal Sándor egyik munkájához, Hugo Frech Karl felfogása viszont a korabeli német tipográfia egyik változatával tart rokonságot. A képletek azonban természetesen nem mindig ilyen egyszerűek. Massányi Ödön borítóin ellentétes érzelmek hatása figyelhető meg: egyszerű kifejezés mellett expresszív ábrázolás. Jánoska Tivadar, Harmos Károly, Makovits (Makovits) Jenő és Nemesszeghy Jenő illusztrációi és borítói is egymással konfrontálódó hatásokat mutatnak; az eltérő megközelítések kimondottan jól tesznek egy-egy illusztrátor életműnek. Külön kiemelendők Tichy Kálmán munkái, és némiképp

árválkodik Hann Ernő 1916-ra datált borítórajza, mivel ez a kötet felvállalt időhatárán kívül esik. A második szerkezeti egységet a nem vagy nehezen azonosítható illusztrátorok által készített borítók zárják. Érdekes szellemi kalandra csábítanak a kiváló minőségű illusztrációk, amelyek alapján lehetőség nyílik például az ugyanezen időszak hazai könyvtermésének borítórajzaival való összevetésre.

A harmadik nagy szerkezeti egység mintegy lexikoncikkben foglalja össze a művészek legfontosabb életrajzi adatait, életútjukat (vagy azt a részét, amely a Csehszlovák Köztársasághoz kapcsolódott), a munkásságukkal kapcsolatos ismereteket, a vonatkozó szakirodalmat. Akadnak olyan alkotók, akikről alig vagy igen hiányosan áll csak rendelkezésre valami tudás; ez a tény önmagában indokolja Szabó Lilla kutatásainak fontosságát. A kötet arra is lehetőséget nyújt, hogy a szlovák és magyar értelmiség egymáshoz fűződő kapcsolatát ne a nemzeti igazságok nem tagadható, ám önmagában hiányos állításai/tagadásai mentén vizsgáljuk, hanem mindkét részről a közös értékvesztés/értékteremtés kategóriáira fordítsuk figyelmüket.

Bár a kötet a könyvkiadás szempontjából tulajdonképpen határterületet tárgyal, hiszen a tervezők, illusztrátorok egy történelmi kényszerhelyzet következtében fordultak a könyvkiadás felé, az eredmény túllép a külső kiváltó okon: a vizsgált időszakban mind a helyi, mind az egyetemes magyar képző- és könyvművészet számára érvényes és értékes, az utóbbit gazdagító alkotások születtek. Külön öröm, hogy mindez egy ilyen szép, tipográfiaiailag is korrekt kötetben kerül az olvasók elé. Elismerés tehát a kiadónak is, amely vállalkozott e szépen kiállított, drága papírra többszínnyomással nyomott és nyilvánvalóan igen költséges könyv megjelenítésére.

BUDA ATTILA

Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke LORENZ, Anton SCHINDLING, Wilfried SETZLER. Stuttgart, 2011. W. Kohlhammer Verlag. VII, 450 l.

Évfordulókra vagyunk ítélve. A humán tudományos kutatás manapság inkább bokréta a kabáton;

így értelmezik. Nem tudomány és nem kultúra. Azt hiszik, nem eléggé egzakt, és azt hiszik, nem eléggé látványos. Vagyis kiszorult a tudományos és a kulturális költségvetésből is. Az évfordulók révén nyilván azért lehetőségek; ezeket ki kell használni.

A tübingeni Eberhard Karls Egyetem professzora, Anton Schindling olyan ember, aki jól használja ki az egyes ünnepi éveket. Ráadásul úgy, hogy egy nemzetközi kutató közösségnek teremt kiváló lehetőséget a saját egyeteme múltbeli kapcsolatrendszerének kutatására. A tübingeni konferenciák mindig tartalmasak, tematikusak, de kellőképpen áttekintőek is (külföldi egyetemjárások története, Kálvin, Luther, Melancthon hatása Közép-Európában stb.). Egy-egy kutatási időszak eredményeinek összefoglalását adják, mégsem az unalomig ismert tézisek ismétlései. Miután Tübingen mindig erős közép-európai kapcsolatokkal rendelkezett, ma is intézményesen segíti közép-európai, egymással nehezen szót értő kutatóit a kapcsolatok rendszeressé tételében.

Primož Trubar életútja kifejezetten olyan, amely alkalmat ad a közös megemlékezésre. A délszláv népek közti reformáció kísérlete, mint mindenütt a közép-európai régióban, az ottani német nyelvű lakossághoz kötődik. De a reformációval együtt újraéledtek vagy feléledtek azok a lelkeségi mozgalmak is, amelyek a személyes vallásosságot állították a hitélet középpontjába az isten tiszteltetének formai elemei helyett. Ezek a mozgalmak mindenütt a nemzeti nyelvűséget kívánták, illetve erősítették meg. Imádkozni az Úrhoz igazán csak anyanyelven lehet. A reformáció első generációjának a feladata volt a térségben az ott élő népek nyelvének taníthatóságát is megteremtteni, vagyis megírni a nyelvtanokat, szótárakat szerkesztetni, a katekézisek, iskolai könyvek mellett az anyanyelvű evangéliumot, majd az Újszövetséget és a teljes Bibliát a hívek kezébe adni. Istriától Finnorszáig, Primož Trubartól Sylvester Jánoson át Mikhael Agricoláig terjed a földrajzi tér (ezt hívjuk mi Magyarországon Közép-Európának), illetve az ugyanahhoz a generációhoz tartozó személyiségek sora. Ez utóbbiak természetes módon váltak a nemzeti kultúrák hőseivé, és az állami önállóságot nyert népek tartalmas – nem túlzó, nem sovíniszta – nacionalizmusának jelképeivé. Így van ez Primož Trubarral is. Őt otthon,

Szlovéniában is megünnepezték – szerintem nem kellőképpen stílusosan, inkább angolul, semmint az általa is beszélt nyelven, németül, amely kultúrából ő felépítette önmagát: *Primož Trubar 1508–1586. Ob petstoti obletnici rojstva. On the Five-Hundredth Anniversary of his Birth*. Editor: Maja Lozar ŠTAMCAR. Ljubljana, 2008. Narodni muzej Slovenije. (Korunk téveszméinek egyike, hogy ha angolul van valami, többen olvassák. Igazából, akit ez a téma érdekel, az inkább németül tud, az angolokat meg nem érdekli.) A most ismertetett kötet első és hatodik fejezete éppen ezzel a nemzeti kultúra hőseként való megjelenéssel foglalkozik (Der Nachruf an Trubar; Erinnerung): azzal, ahogy alakja a szlovén nemzeti öntudat részévé vált, és ahogy ezt az emlékezetet ápolják. Emellett, ahogy ez természetes is, Trubar templomainak, működése helyszíneinek bemutatása is megtörténik. Franz Brendle elhelyezi a szlovén reformátort abban a közép-európai kontextusban, amelybe természetes módon tartozik, s egyben meghatározza viszonyát a protestáns reformáció nagy alakjainak teológiai nézeteihez: Luther követője, de ismeri a helvét gondolatokat, Kálvin és Bullinger is hatással van rá. Humanista alpműveltség, lutheri elkötelezettség a saját kulturális közeg tudatos felvállalása mellett (ezt a 19. század első felétől kezdve anakronisztikus módon nemzeti öntudatnak mondjuk): így jellemezhető az a szellemi koordináta-rendszer, amelyben életműve értelmezhető. Brendle lényegre törően, röviden vázolja Tübingen szerepét a „délkelet-európai” (Südosteuropa) térségben, Moldvától Belső-Ausztriáig (Innerösterreich) – ez a magyar szakírók szerint nem „Délkelet-Európa” –, és kiemeli az Ungnad család és Trubar szerepét a közvetítésben. Trubar kortárs elismertségét jelzi, hogy Jacobus Andreae közvetlenül a halála után értékelte munkásságát egy emlékbeszédben (Leichenpredigt); kötetünk ezt teljes terjedelmében közli (Franz Brendle és Peter Riethe munkája).

A mostani konferenciakötet 8. oldalán lévő térkép jól mutatja az egykori Stájerország, Karintia, Krajna és a kisebb grófságok (Triest, a Habsburg Friaul, Görz, Istria) területét, vagyis azt a térséget – akkori nevén: Innerösterreich –, amelynek morzsáiból a mai Szlovénia áll. Primož Trubar története szempontjából ehhez szervesen kapcsolódik – és ez a tanulmányokban világosan

benne is van – az akkori Magyar Királyság Zala, Vas és Sopron megyéjének, illetve a Horvát Királyságból Varasd és Zágráb megyéknek a területe is. A délszlávok reformációjának kezdetén a szlovén és a horvát–dalmát humanisták együtt dolgoztak Wittenbergben és Urachban is, a könyvek terjesztésében pedig az említett területek kereskedő polgárai aktívan segítettek. A már említett térkép és a hozzá tartozó magyarázatot (France M. Dolinar) nagyon hasznosnak látom, hiszen még az ott élők sem ismerik azt a világi és egyházi igazgatási sokrétűséget, amely ezt a területet is jellemezte a korai újkorban.

Trubar életútja, teológiai nézetei és egyház-szervező tevékenysége többféle megközelítésben is szerepel a kötetben. Rolf-Dieter Kluge átfogó, enciklopédia-szócikk formában megírt összefoglalásával (Überblick) kezdődik a „Biographie und Theologie” című fejezet. Szükség is van erre, két szempontból is. Az egyik a „kívülről látás”, amelyre nagyon nagy szüksége van mindenkinek. Különösen azoknak a kulturális közösségeknek, amelyek történelmük jelentős időszakában – a szlovének a teljes történelmük alatt, kivéve az utóbbi húsz évet – nem saját államuk határai közt éltek. A szlovéniai Trubar-évfordulós kiadványok szemlélete ebben a kötetben is tetten érhető (például Boris Golec írásaiban, mint a „Neue Erkenntnis über die Herkunft und Identität von Primus Trubar”). A dokumentumokat külső szemmel olvasó szakember kevésbé hajlamos anakronisztikus szempontok alapján értékelni elmúlt eseményeket. Kluge professzor így megrajzolja a krajnai parasztfiú útját a nemzeti kulturális hössé válásig. Különösen fontosnak látom azt a képet, amelyet a szlovén diákokat Württembergben támogató Trubarról, illetve a szlovén irodalmi nyelv megteremtéséhez jelentősen hozzájáruló reformátor utóéletéről rajzolt. A tübingeni professzor „Überblick”-jét azért is fontosnak tartom, mert Trubar tevékenységét annak részletes ismeretére alapozva el tudta helyezni a württembergi szellemi térben.

Boris Golec már említett írása Trubar származásáról, identitásáról alapos esettanulmány. Sokat tanulhatunk belőle a korszak krajnai nyelvhasználatáról, de magam biztos vagyok abban, hogy Trubar számára azok a kérdések, amelyeket a 21. században az ő nyelvi, kulturális identitása kapcsán feltesznek,

nem léteztek. A tanulmány ezzel együtt fontos, hiszen egy évfordulós tudományos konferenciakötetet – reményeink szerint – 100 év múlva is elolvas valaki. Akkor már össze tudja hasonlítani az olvasó a 16. és a 21. századi krajnai/szlovéniai önszemlélet kérdéseit is.

Egy könyvtörténésznek, mint amilyen az ismertetés írója, a „Sprache und Drucke” fejezet a leginkább figyelemre méltó. Jochen Raecke az előzőekben felvetett lehetséges nézőpontokhoz egy szűkebb témát társított: Trubar irodalmi (szerzői és fordítói) teljesítményét értékeli több szempontból. Tanulmánya azért is érdekes, mert a nyomtatványok előszavait most nem a könyv történetének megírásához (kinek ajánlja, kik a támogatói, kik vettek részt a munkában stb.), hanem a szerző írói karakterének megrajzolásához használja (Primus Truber als Autor und Übersetzer). Összességében a fordító Trubart eredetibbnek, invenciózusabbnak látja, mint a szerzőt.

A szlovén, illetve délszláv nyomtatványok kritikai számbavétele régóta folyik. Külön érdekes ezek használatának, illetve az őket nyelvileg is értő lakossághoz való eljutásának a története. Wilfried Lagler Trubar nyomtatott életművét követi nyomon tételesen, a megjelent munkák egyes példányait is kézbe véve (Kurzübersicht über die zu seinen Lebzeiten im Druck erschienenen Werke Primus Truber). Krajnában és a Magyar Királyságban nem volt olyan nyomda, amelynek glagolita vagy cirill betűkészlete lett volna. Így 1560-ban Trubar szellemi, Hans Ungnad anyagi és Herzog Christoph von Württemberg elvi segítségével, a Tübingenhez közeli fürdőhelyen, Bad Urachban hozták létre azt a nyomdát, amely 1564 végig adott ki horvát és szlovén könyveket. E nyomda történetét, működésének anyagi feltételeit vázolja Hermann Ehmer (Primus Truber, Hans Ungnad von Donnegg und die Uracher Druckerei 1560–1564). De Trubar ügyének és tanítványának, Georg (Juraj) Dalmatinnek (1547?–1589) volt nyomdász segítségével Krajnában is. A Melanchthon-tanítvány Johann Manlius (Mannel) a lutheri és filippista tanoknak a délszlávok közti elterjesztését tartotta fontos ügyének. 1575–1581/82 közt Ljubjanában (Laibach) rendezte be műhelyét, majd a Bánffy-, a Zrínyi- és a Nádasdy-családok birtokain nyomtatott, Magyarországon. Armin Kohnle erről a missziós

tevékenységről számol be tanulmányában (Der Drucker und Buchhändler Johannes Manlius als Förderer der Reformation in Krain und Ungarn).

A konferencia és a kötet koncepciózusságát jelzik a következő két fejezet tanulmányai. Trubar életművének jelentőségét nem lehet ugyanis annak ismerete nélkül értékelni, hogy ne helyeznénk abba a történelmi, vallási, művelődési kontextusba, ahonnan származott (a Német-római Birodalom, Innerösterreich, Krajna), és ahova került (Württemberg). Miután a rekatolizáció és bizonyos mértékig az ellenreformáció hatására Belső-Ausztriából és a birodalomból a protestáns értelmiség és a lakosság egy része a nyugat-magyarországi protestáns családok birtokaira költözött, képet kell alkotnunk arról is, hogyan alakult a reformáció története Magyarországon nyugati, délnyugati részein.

Württembergben Trubar nem egyszerűen egy második hazára talált, mint Derendingen polgára (Wilfried Setzler tanulmányai a 16. századi Tübingent és Derendingent mutatják be). A választófejedelem, Christoph olyan nevelést kapott, amely érzékennyé tette azoknak a gondoknak a megértésére, amelyekkel egy tenni akaró exuláns küzdött. A nevelés részben a szlovén származású Michael Tiffenhusnak (1488–1555) köszönhető. Ez utóbbi portréját és a délszláv diákokat támogató tevékenységét Franz Brendle mutatja be. Nagyon érdekes Sönke Lorenz írása, amelyben két nagyon eltérő karaktert és életutat vet össze: Primož Trubarét és a kortárs Pier Paolo Vergerióét. A Velencei Köztársaság területéről való Vergerio karrierje a katolikus világban töretlen volt, 1555-ben, már Herzog Christoph von Württemberg consiliariusaként Trubarral a szlovén nyelvű Biblia megteremtését tervezték. Közös munkálkodásuk a reformáció terjesztésében a délszlávok között még tíz évig, Vergerio haláláig tartott (Von Primus Trubers Saulus zu seinem Paulus: Pietro Paolo Vergerio).

Anton Schindling a 16. századi Habsburg Birodalomnak a török előretörés és a reformáció terjedése által kialakult valláspolitikai koordinárendszerét vázolja fel. A Habsburgok a török miatt komoly kompromisszum vállalására kényszerültek vallási téren, Magyarországon mindenképpen. Az örökös tartományokban azonban tisztán tudták érvényesíteni a katolicizmuszhoz hű elképzeléseiket. Ez Trubar hazája, Krajna számára azt jelentette,

hogy ő és hitbarátai exiliumba kényszerültek: ki Magyarországra, ki a Német-római Birodalom protestáns országaiba (Die Habsburger, das Reich, die Erblande und die reformation). France M. Dolinar két tanulmányban részletezi Belső-Ausztria és Krajna ellenreformációját; a történetet elviszi a harmincéves háború kitöréséig. Az exulánsok egyik befogadó területe a Magyar Királyság volt. Markus Hein a magyarországi reformáció történetét abból a szempontból összegzi, amint az a wittenbergi kapcsolatok mentén alakult: királyi udvar, főúri udvarok, erős filippista hatás, Melancthon tanítványainak jelentősége (Die Ausstrahlung der Wittenberger reformation auf Südosteuropa: das reich der Stephanskronen). Ez utóbbihoz csak annyi megjegyzést fűznék, hogy a kép, amelyet rajzol, pontos, de Magyarország nem „Südosteuropában” található.

A jubileumi Trubar-konferencia Tübingenben tehát bizonyította, hogy egy ötszáz éves történethez mindig lesz mit hozzátenni filológiai, és a közös történetről – márpedig Európában szinte csak közös történetek vannak – csak közösen érdemes elmélkedni. Interdiszciplinárisan közösen: történészek, irodalomtörténészek, régészek, teológusok, művészettörténészek, könyvtörténészek együtt; illetve nemzeti értelemben közösen: más és más népekhez, kultúrákhoz, iskolákhoz tartozók. De ezt a párbeszédet szigorúan csak a szakma szempontjai szerint szabad lefolytatni, kerülve az anakronizmust a szellemi áramlatok, a földrajzi kifejezések és az egykor élt emberek elvi megfontoltságának jellemzésekor.

MONOK ISTVÁN

Emődi András: Nagyváradi könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből. Nagyvárad, 2011. Nagyváradi Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó, 33, (7) l. 64 t.

Minél közelebb esnek a mához a történeti kötetek, annál nehezebb műhelyhez kapcsolni őket. Ez alól azok a könyvek kivételek, amelyek vagy szignáltak, vagy kis etiketten, a kötetábla belsejébe ragasztva olvasható a könyvkötő vagy a könyvkötő műhely neve, esetleg levéltári kutatások alapján könyvkötőszámmal, rendszeresen kötetű in-

tézmények gazdasági naplóinak kiadásrovatában azonosított vagy számadáskönyveiben tételesen felsorolt, könyvkötésre kifizetett összegek alapján lehet identifikálni. A 18–19. századi köteteket biztosan meghatározni díszítőmotívumok alapján majdnem lehetetlen, csak az előbb felsorolt adatok segítenek. (A könyvkötéshez használt réz-bronz szerszámok is áruvá váltak, ezeket több helyen is használhatták. Persze a kézzel véseteknél, még az utánzatoknál is, vannak kis különbségek.) Romhányi Károly kötet is (A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században. Bp. 1937) azért csak félsegítés, mert Romhányi a kötetek készítése helyét rendszerint a nyomda helyével egyezőnek veszi, holott nem ez az általános. J. Halász Margit alapvető, a magyar könyvkötő céheket tárgyaló munkája (Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században. Debrecen, 2002) hozza a név szerint ismert mestereket és legényeket, de a nevekhez nincsenek hozzárendelve az adott műhelyből vagy mesterektől/legényektől származó kötetek, amelyekkel össze lehetne vetni egy éppen vizsgálendő, meghatározni szánt kötet.

Emődi András könyvét azért vesszük kézbe örömmel (miként a veszprémi kutatásokról Koncz Pál tanulmányait, vagy keressük fel a Ráday Gyűjtemény 18. századi kötéseinek elektronikus katalógusát), mert Emődi – Nagyvárad és környéke vonatkozásában, 1743–1792 között, a püspökség kiadási-bevételi naplóinak átvizsgálásával – bemutatja hat könyvkötő és két legény munkásságát. Végigveszi az egyszerű, gerincén díszített vagy a még egyszerűbb papírkötéses könyveiket, sőt a festett papírelőlekeket is, közölve fotóikat. Így lesz kötetéből kutatási segédkönyv. (A hatból csak Franz Xaver Hellepauer szerepel J. Halász Margit fent idézett könyve mellékletében a mesterek, legények és inasok névsorában; Johann Romayrt e mű a névjegyzékben nem, csak a 72. oldalon említi.) Az ilyen aprólékos, egy-egy város könyves kultúráját érintő kutatásokból állhat össze egyszer a magyar kötetéstörténet. Magyar könyvtárak tízezres állományát, összességében sokmillió nagyságrendű anyagát egy ember nem képes végig kutatni!

Emődi András kutatásai alapján lényeges megállapításokat tesz. A tényanyag feltárásában alapos, következtetéseiben óvatos, visszafogott. Fontos helyreigazítása, hogy – az eddigi szakirodalommal

szemben – Nagyvárad nem tartozott a debreceni könyvkötő céh filiális hálózatahoz a 18. században. A katolikus vezetés kerülte, akadályozta a protestáns könyvkötők, könyvkereskedők várad megtelepedését, következképpen a kálvinista Debrecennel való kapcsolattartás a 18. században elképzelhetetlen volt. A nagyváradai könyvkötők megrendelői elsősorban helybeli (katolikus) egyházi intézmények és személyek. Nagyváradon – mint másutt, például a 15–16. századi Nürnbergben is – a nyomdászok, könyvkötők az átlagosnál műveltebb, írástudó emberekként részt vettek a városi vezetésben. Már csak ezért sem lehettek protestánsok.

A szerzőnek sikerült kötéscsoportokat elkülönítenie. A csoportokat a német gyakorlat szerint „szükség-nevekkel” (Notname) látja el: „koronás,” „első virágos-leveles,” „második virágos-leveles” stb. Az előzékpapírok vizsgálata alapján megállapította, hogy az egyszerű kötésekhez rendszerint fehér merített előzékpapírt, az aranyozott gerincű kötésekhez márványozott és dúccal nyomott színes előzékpapírt használtak. De a mintás előzékpapírok típusánál is tudott időhatárt húzni. Az, hogy ezeket helyben készítették, vagy kereskedelmi forgalomból származnak, nyitott kérdés. Mivel fotóikat is közli, a könyves szakemberek, könyvtörténészek, kötéskutatók ezek alapján egybevetethetik őket más városok, könyvtárak állományában lévő 18. századi könyvek előzékeivel, s kiderülhet, melyek a helyi készítésű és melyek az országosan elterjedt, „nagykereskedelmi” papírok. Emődi a kötésekhez használt bőrt is vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy

1760–1785 között egy barna-zöld-sárga árnyalatú márványozott bőr jellemző a nagyváradai kötésekre. A bőrkikészítés alapját a helyi csizmadiák és tímárok szolgáltatták. A könyvek metszéseit pirosra festették, ritka az aranyozás és poncolás. A számlákban említett pergamen- és selyemkötések közül eggyel sem találkozott a szerző.

Sikerült tisztázni a kalocsai vonatkozásokat is. Patachich Ádám püspök (1759–1776) és utóda, Kollonitz László (1780–1787) Nagyváradról Kalocsára ment az érseki székre. Könyvtárukat magukkal vitték; ezeket ma is a Kalocsai Főegyház-megyei Könyvtárban őrzik. A szakirodalom szerint a kalocsai Werner Vencel átkötötte a könyveket a kalocsai teremkönyvtár igényeihez igazodva. Emődi András járt Kalocsán, korlátozott időben a kötések is vizsgálta, és megállapította, hogy ma is százas nagyságrendben őriznek várad bekötésű könyveket Kalocsán. Sőt azt is sikerült megállapítania, hogy Werner az általa bekötött könyvek kötéséhez igyekezett a nagyváradhoz hasonló díszítőszerszámokat készíttetni, s azokat alkalmazni. A kalocsai Főegyház-megyei Könyvtár Kézirattárában őrzött Ms 434 jelzetű kölcsönzési napló sem kalocsai, hanem Patachich püspök nagyváradai magánkönyvtárának az 1760-as évek végétől az 1770-es évek közepéig vezetett kölcsönzési naplója, amelyben a kölcsönzők kivétel nélkül nagyváradiai: egyházi emberek, papneveldei tanárok, kanonokok, fiatal klerikusok, valamint egy püspöki zenekari tag és egy compactor.

ROZSONDAI MARIANNE

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Perger, Péter</i> : Les caractères et les ornements de la première officine typographique de Szeben	417
<i>Czifra, Mariann</i> : A la recherche des livres de Ferenc Kazinczy	426
<i>Farkas, Gábor Farkas–Zsoldos, Endre</i> : Antal Décsy et le Ceres	442
<i>Ujvári, Hedvig</i> : La place et l'importance de <i>Neue Illustrierte Zeitung</i> dans l'histoire de la presse allemande de Hongrie	455
<i>Somorjai, Szabolcs</i> : Bilans et actions – les 40 premières années de l'activité de l'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin	466

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Ekler, Péter</i> : Épître de Augustinus Moravus Olomucensis adressée à János Laki Thuz	478
<i>Kruppa, Tamás</i> : Lipsius, Belgiojoso et le soulèvement de Bocskai	481
<i>Szecskó, Károly</i> : László Luga, directeur de l'Imprimerie de Livre et de Lithographie Archiépiscope de Eger	487
<i>Simon, Melinda</i> : Une dynastie juive, antiquaire et commerçante de Transylvanie: la famille Kende	494

BIBLIOGRAPHIE

<i>Hegyközi, Ilona–Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie du livre, de la presse et des bibliothèques en 2011.	497
--	-----

CHRONIQUE

<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : La formation d'un centre international de recherche pour l'histoire de droit canonique médiéval	516
---	-----

REVUE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter Zahn. Wiesbaden, 2008 / Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11. (<i>G. Molnár, Péter</i>)	521
Du livre jusqu'au lecteur. Réd.: Ologa Granasztói, Péter Granasztói. Korall (12.) 2011. Vol.43. (<i>Monok, István</i>)	523
Études de Calvin et de sa présence en Hongrie. Réd. Botond Gáborjáni Szabó. Debrecen, 2011. (<i>Imre, Mihály</i>)	525
Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470-1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Genève et la Bibliothèque nationale de France... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012. (<i>Monok, István</i>)	529
Monok, István: L'aristocrate civilisé. Les lectures de la haute aristocratie de Hongrie aux XVI-XVII ^e siècles, Bp – Eger, 2012. /L'héritage culturel/ (<i>Oláh, Róbert</i>)	531
Anciens imprimés de Hongrie IV. 1656-1670. Ouvrage de János Heltai, Ilona Pavercsik, Péter Perger et Judit Vásárhelyi, P. Avec la collaboration de Judit Ecsedy, V. et István Käfer. Réd. Judit Vásárhelyi, P. Bp. 2012. (<i>Zavra, Edina</i>)	534

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

ARGUMENTUM KIADÓ

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

Articles appearing in this journal are abstracted

and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Perger Péter</i> : Az első szebeni nyomda betűi és díszei	417
<i>Czifra Mariann</i> : Kazinczy Ferenc könyvei nyomában	426
<i>Farkas Gábor Farkas, Zsoldos Endre</i> : Décsy Antal és a Ceres	442
<i>Ujvári Hedvig</i> : A <i>Neue Illustrirte Zeitung</i> helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében	455
<i>Somorjai Szabolcs</i> : Mérlegek és részvények – a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve	466

KÖZLEMÉNY

<i>Ekler Péter</i> : Augustinus Moravus Olomucensis levele Laki Thuz Jánosnak	478
<i>Kruppa Tamás</i> : Lipsius, Belgioioso és a Bocskai-felkelés	481
<i>Szecső Károly</i> : Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója	487
<i>Simon Melinda</i> : Egy erdélyi zsidó antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család	494

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona–Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben	497
--	-----

FIGYELŐ

<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egy nemzetközi szintű középkori kánonjog-történeti kutatócentrum kialakulása	516
---	-----

SZEMLE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter Zahn. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz /Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11./ (<i>G. Molnár Péter</i>)	521
A könyvtől az olvasóig. Szerk.: Granasztói Olga, Granasztói Péter. Korall (12.) 2011. 43. kötet (<i>Monok István</i>)	523
Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2011. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (<i>Imre Mihály</i>)	525
Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012. Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres (<i>Monok István</i>)	529
Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola /Kulturális örökség/ (<i>Oláh Róbert</i>)	531
Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670. Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter és P. Vásárhelyi Judit munkája V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2012. Akadémiai Kiadó – OSZK (<i>Zvara Edina</i>)	534

PERGER PÉTER

Az első szebeni nyomda betűi és díszei

Ritkán látott újdonsággal szolgált Simon Zsolt,¹ amikor beszámolt három ismeretlen, minden eddigénél korábbi szebeni nyomtatványról, amelyek egyúttal a hazai nyomdászat legrégebbi emlékei közé tartoznak. Mai ismereteink szerint a két 15. századi „ősnymda” néhány termékét követően² ezek az 1525–1529 között készült kiadványok hagyták el elsőként a sajtót Magyarországon. Ráadásul egyikük még bizonyosan a Mohács előtti itthoni könyvkultúra hírmondói közé tartozik.

A nyomdászattörténet szempontjából a legnagyobb újdonság az, hogy a nyomda készletéről (egyetlen, több bizonytalansággal is övezett díszeken kívül³), egészen eddig semmit nem lehetett tudni. Most kétféle fraktúr betűtípus, valamint két díszes fejléc, öt keretdísz, négy díszes kezdőbetű lenyomata volt azonosítható. Az utóbbiak jelentőségét növeli, hogy a reneszánsz keretdíszek, az Isten alakját, sőt egy városábrázolást is tartalmazó dekoratív fejlécek a Magyarországon használt legkorábbi sokszorosított grafikai emlékek.

A nemrégiben felbukkant nyomdai készlet természetesen még nem kerülhetett be V. Ecsedy Juditnak a 16. századi hazai nyomdák betűit és díszait a teljesség igényével feldolgozó katalógusába, a szebeni nyomda bemutatásába.⁴ Az összefoglaló tanulmányt követő katalógus és a képtáblák ezt a hiányt igyekeznek pótolni.

Az újonnan előkerült kiadványok közül az első egy latin nyelvű öröknaptár,⁵ amelyet ajánlása szerint 1525. január 5-én bocsátottak ki Lucas Trapoldner és Valentinus Corvinus szebeni „nyomdászok”, mint büszkén állítják az új eljárás első termékeként a szászok földjén. Később (valamikor 1525 januárja és 1529. február 12. között) a papír újabb felhasználása során ezek hátára nyomtattak – minden bizonnyal ugyanők – újabb két, a középkor végén legtöbbet mondott imádságokat

¹ SIMON Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 1–29.

² RMNy 1, 2, 3, 5, 6.

³ Az összeállításban III/1 szám alatt felvett, eredetileg nyomdászjelvényként készült, majd 1579-ben Gyulafehérvárott fejlécként használt fametszetről lejjebb bővebben esik majd szó.

⁴ V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomtatványok betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. Balassi Kiadó–OSZK, 170–174, 503–517. /Hungarica Typographica 1./

⁵ Az újonnan felfedezett kiadványokat P. Vásárhelyi Judit besorolta a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* rendszerébe. Az RMNy-pótlások megjelenéséig ezek legteljesebb bibliográfiai leírása Simon említett cikkében (vö. 1. jegyzet) olvasható. A következőkben a kiadványok kapcsán ezekre az RMNy-számokra történik hivatkozás. Az öröknaptár: RMNy S6A.

összegyűjtő művet.⁶ Az egyik a Miatyánk, az Ave Maria és a Tízparancsolat német nyelvű, valamint a Magnificat, Veni sancte, Salve regina kezdetű antifóna latin,⁷ míg a másik a Hiszekegy német szövegét⁸ tartalmazza. A műveket hordozó, kötéstáblából előkerült nyolclevelnyi töredék a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található, Bustya Endre áztatta ki őket 1960–61 táján, azonban jelentőségük egészen Simon Zsolt felfedezéséig rejtve maradt.

Korábban is ismertes volt, hogy Szebenben már a 16. század első felében működött nyomda. Az említett nyomtatványok felbukkanásáig csupán két kiadványa volt ismeretes: Thomas Gemmariusnak, a városi iskola rektorának 1529. évi latin nyelvtana,⁹ valamint Sebastian Pauschner szebeni orvosnak a pestisről írt, 1530-ban kinyomtatott munkája.¹⁰ Példány azonban egyikből sem maradt fent: az elsőről csupán egy említés, a másodikról pedig egy kézíratos másolat tájékoztatta az utókort. Az öröknaptár datálása és ajánlásának elsőségére utaló megjegyzése alapján immár biztos állítható, hogy a nyomda első terméke már 1525-ben elhagyta a sajtót. A műhely nem sokáig állt fenn, 1530-ban vagy kevéssel ezután megszakíthatta működését, ugyanis a szebeni polgárként jól ismert, később a városi iskola rektori tisztéig és a szenátorságig is eljutott Lucas Trapoldner 1531-ben már a város jegyzője volt.

A kiadványok tartalmáról, keletkezésének körülményeiről Simon Zsolt igen alaposan írt említett cikkében, majd megállapításait Borsa Gedeon még kiegészítette néhány újabb, főképp a nyomdász, Valentin Corvinus személyére vonatkozó adattal.¹¹ Így a művekről e helyütt nem érdemes bővebben szólni. Fontos azonban összefoglalni azon feltételezéseket és megállapításokat, amelyeket a betűk és díszek kapcsán a nyomtatványokkal eddig foglalkozó két kutató tett.

A betűkészlet eredetét elsőként Simon Zsolt igyekezett tisztázni.¹² Ő Lucas Trapoldner kölni iskolázottsága folytán ottani betűbeszerzést valószínűsített. A kölni német nyomtatványok betűkészletének a 16. század közepéig haladó repertóriumában és az általa megvizsgált korabeli kölni nyomtatványokban azonban nem találta nyomát a típusoknak.

A metszeteket stílusuk alapján három csoportba osztotta. A legtöbb dísz (az iniciálék, a II/5 keretdísz, valamint a két fejléc) néhány közös motívum alapján alkotja az egyik csoportot. Ezeknél alacsonyabb művészi színvonalúnak, egyszerűbb motívumokat, kevesebb vonalat használónak, a tér mélységét kevésbé érzékeltetőnek tartja a II/3 és II/4 keretdíszeket. A harmadik csoportba szerinte a maradék két keretdísz (II/1–2) tartozik, amelyek fekete háttérükkel, továbbá a ferde vonalak és egy központi

⁶ Borsa Gedeon megállapítása szerint, vö. BORSA Gedeon: Az első szebeni nyomda történetéhez. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 357–358.

⁷ RMNy S6B.

⁸ RMNy S6C.

⁹ RMNy 9.

¹⁰ RMNy 10.

¹¹ BORSA: i. h. (6. jegyzet) 357–361.

¹² SIMON: i. h. (1. jegyzet) 8.

tengely körül csavarodó spirál motívumának hangsúlyos használatával tűnnek ki. E besorolása alapján feltételezte, hogy a három különböző stílusú anyagrész külön-külön mesterekhez köthető, így közvetve vagy közvetlenül három eltérő forrásból kerültek a szebeni nyomdába.

A fejlécek közül Simon Zsolt külön is tárgyalta a városképet ábrázoló dísz, felvetve, hogy esetleg Szeben látható rajta. A kép bizonyos elemei (az előtérben látható folyó, a tornyok, házak és a települést körülvevő hegyek) a szász városra is jellemzőek. Ugyanakkor a külön álló torony ábrázolása, a város hangsúlyozottan dombra való helyezése, kicsiny volta és leginkább az az általános tapasztalat, hogy a hazai metszetek szinte kivétel nélkül külföldön készített művek vagy azok másolatai voltak, véleménye szerint kevésbé valószínűvé teszik, hogy az ábrázolás Szeben látképét őrizte meg.

Vele szemben Borsa Gedeon inkább Valentinus Corvinushoz köti a nyomdai készlet eredetét.¹³ Velencei és brassói levéltári adatok alapján feltételezi, hogy a nyomdász rokoni kapcsolatban állt azzal a brassói származású Andreas Corvinusszal, aki Brassóban a Rabe, Rawe névformát használta, és aki a 15. század végén betűmetszőként és nyomdászként működött Velencében. A töredéken található öntött betűk, a dísz és a fejlécek színvonala arra utal, hogy készítőjének jelentős tapasztalata lehetett ilyen speciális nyomdai anyagok előállításban. Borsa szerint ezt a felszerelést tehát nem Szebenben, hanem a korabeli jelentős nyomdavárosok egyikében készítették. Mindezek alapján úgy véli, a felszerelés legvalószínűbben Velencéből, Andreas Corvinustól származott, és fia vagy unokája örökségként hozhatta magával, amikor – feltehetően a városi tanácsal szoros kapcsolatban álló, tanult polgár, Trapoldner biztatására – visszatért ősei szülőföldrjére.

Még egy tipográfiai emlékről kell szót ejteni, amelyet a szakirodalom többször hozott kapcsolatba az első szebeni nyomdával. A hazai nyomdászattörténet régi, megoldatlan problémája volt az az 1528-as évszámot és latin betűket tartalmazó fametszetes dísz, amelyet 1579-ben Gyulafehérvárott Lorinț diakónus egyik ósláv nyelvű kiadványában¹⁴ fejjel lefelé elhelyezett.¹⁵ Elsőként Jakó Zsigmond adott róla hírt,¹⁶ s a szebeni nyomda létezésének közvetlen bizonyítékaként értékelte. Az ő olvasatában az egymásba fonódó betűk a TRG monogramot adják ki, és a rejtélyes Theobaldus Gryphius Reutlingensis nevét rejtik, akit Johannes Honterus egy évtizeddel későbbi brassói nyomdaalapítása körül segédkező személynek gondolt. Borsa Gedeon immár az első szebeni nyomdászok nevének ismeretében a monogram új, meggyőző értelmezését adja: az valójában C (azaz Corvinus) és

¹³ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 360–361.

¹⁴ *RMNy* 435. 150b.

¹⁵ Ebben a szerepében ismerteti V. Ecsedy Judit típusrepertóriumában: Lorinț diakónus nyomdája, IV/5 dísz, vö. V. Ecsedy: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 98–99, 165, 463. Ebben az összeállításban a III/1 számot kapta.

¹⁶ JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. Kriterion Könyvkiadó, 181.

Tr (mint Trapoldner).¹⁷ Ezt az olvasatot erősíti az is, hogy a Jakó által említett, Theobaldus Gryphius nevű, Brassóban tevékenykedő személy valódisága is erősen kétséges.¹⁸ Borsa véleménye szerint tehát ez az első hazai nyomdászjelvény, amely 1528-ban a szebeni műhely számára készült, s minden bizonnyal rendszeresen használták. Megszűnése után Filip mesternek a városban 1544-ben indult cirill nyomdájába kerülhetett, innen pedig egyelőre ismeretlen úton jutott el a szintén cirill gyulafehérvári tipográfiába.¹⁹ V. Ecsedy Judit lehetségesnek tartja, hogy a szebeni városi nyomda 1575. évi újjászervezése során kiselejtezték, az elavultnak minősített legrégebbi felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották, így került át Gyulafehérvárra.²⁰

A szebeni nyomda Lucas Trapoldner városi tanácsossá való kinevezésével, úgy tűnik, megszűnt. Valentinus Corvinus feltehetőleg a szerzetesrendek elűzésekor, az 1529. február 12-ét követő napokon távozhatott a városból. Ezután 1544 és 1552 között cirill betűs nyomda működött,²¹ majd 1575-től indult újra a latin betűs nyomtatás a városban.²² A már említett nyomdászjelvény kivételével sem ebben a műhelyben, sem más hazai 16–17. századi nyomdában nem található nyoma a most felfedezett első szebeni nyomda itt bemutatott felszerelésének.

A következő katalógus és típusrepertórium szerkezetében, formájában, módszereiben V. Ecsedy Judit már említett művéhez²³ igazodik, annak – az újonnan felfedezett nyomdai készlettel való – kiegészítése kíván lenni.

¹⁷ BORSÁ Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény*. In: *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Szerk.: SIMON Melinda, PERGER Péter [Bp.] 2011. Argumentum Kiadó, 39–43.

¹⁸ V. ECSEDY Judit: *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*. In: *Honterus-émlékkönyv – Honterus Festschrift*. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. OSZK–Osiris Kiadó, 125–127. Itt a szakirodalom korábbi, Gryphiusra vonatkozó megállapításai is olvashatók összefoglalóan.

¹⁹ BORSÁ: *i. h.* (6. jegyzet) 42–43. Borsa ugyanitt (42) a fametszet többszöri csonkulásának nyomai alapján megkísérelte követni használatának útját. Szerinte a Corvinus–Trapoldner-féle műhelyben megjelent, fölió alakú nyomtatványhoz készíthették. Feltételezése szerint a fent említett, tartalma alapján negyedrétm formátumú Gemmarius-féle latin nyelvtan (1529, *RMNy* 9) és Pauschner pestisről írt könyve (1530, *RMNy* 10) számára fűrészeléssel negyedrétm (kb. 140 mm), egy újabb töréssel pedig nyolcadréthez illeszkedő méretre alakíthatták – talán Filip első kiadványához, a ma már példányból ismeretlen román nyelvű Luther-féle kis káthézhoz (1544, *RMNy* 59).

²⁰ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 99.

²¹ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 65.

²² V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 104–107.

²³ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet)

KATALÓGUS²⁴

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Indát körülfogó, sarkosan hajló szalagsor léniával övezve, két végén nyitott (9×79) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
2. Pálcára futó leveles indafonat, léniával övezve, két végén nyitott ($11 \times \text{cr.}100$, fennmaradt 11×95) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
3. Pálcára fűzött ötszirmú virágsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (11×153) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
4. Váltakozva nagyobb, illetve kisebb ovális szemekből álló láncsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (9×79) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.
5. Stilizált madárfejű lényekből, virágmintából álló sor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott ($12 \times \text{cr.}162$, fennmaradt 12×159) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Fekete alapú, keretezett virágmintás fejléc, két oldalán sérült. A virágmotívumok között az „1528” évszám és a „GR” monogram (18×112)
Szeben, 1528.
Továbbélése, díszként felhasználva Gyulaféhváron, Lorinț diakónus nyomdájában:
Gyulaféhvár, 1579²⁵

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Két végén volutával záródó, ornamentális formákkal díszített íves timpanon, közepén a teremtő, áldást osztó Isten alakjával, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve ($34 \times \text{cr.}173$, fennmaradt 34×123) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.

²⁴ Mivel e nyomda esetében a szokásosnál jóval kevesebb szöveg állt rendelkezésre, a keretdíszekből, a két fejlécből és a két iniciáléból teljesen ép példányt nem sikerült találni. A fejlécek esetében ezért két töredékes mintát is közlök, amelyek részben kiegészítik egymást. Ezeknél és a keretdíszeknél az eredeti méret a fennmaradt részek összevetésével meglehetősen biztonsággal feltételezhető volt.

²⁵ Vö. V. ECSÉDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 165, 463, IV/5 tétel.

2. Két medalionba foglalt városábrázolás, az előtérben folyóval, a háttérben hegyekkel, oldalt fekvő korsóból kinövő arabeszkkal, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve ($34 \times \text{cr.}173$, fennmaradt 34×162) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

V. ÁBRA – TÉRKÉP –

VI. INICIÁLÉ

- Ember- és szárnyfejekkel, ornamentális motívumokkal díszített iniciálék
G (26×23) – RMNy S6A, Szeben, 1525–1529.
I (26×20) – RMNy S6C, Szeben, 1525–1529.
M (26×23) – RMNy S6B, Szeben, 1525–1529.
V ($25 \times \text{cr.}25$, csonka) – RMNy S6A, Szeben, 1525.

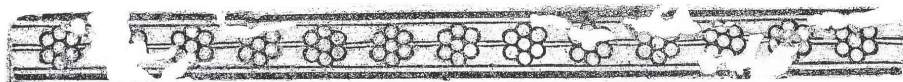
VII. NYOMDAI CIFRA –

VIII. HANGJEGY –

IX. BETŰ

1. F116 1525–1530? – (szöveg minta RMNy S6C)
2. F 72 1525 (szöveg minta RMNy S6A)

KÉPTÁBLÁK



II/1



II/2



II/3



II/4



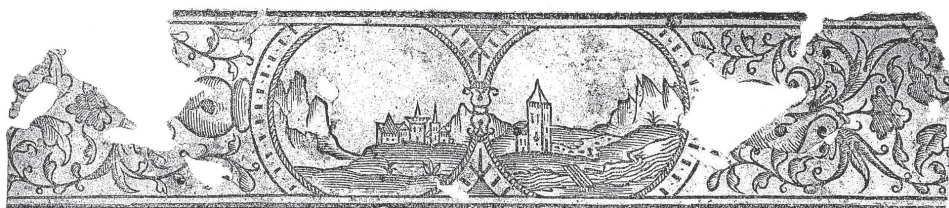
II/5



III/1



IV/1



IV/2



VI

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V
 a ā b c d e ē f g h i j k l m n ñ o p q r r s t t ſ
 t t u ū v v x y z z 9 9 = : .

Ich geland in got vater almechtige sel
 and in Iesum Christum sein aynigen si
 empfangen ist von dem heiligen geist
 iunckfrawen. Demartert vnter poncio
 storben vnd begraben. Abgefaren zu den hellen
 den vonden totten. Aufgefaren zu den himelē de
 re gotz des almechtigen. Von dan er künftig is
 vnd toden. Ich geland in den heiligen geist. i
 chen. Demai. schaf. der heiligen : uergebung
 des fleisch. and das ewig leben. Amen.

F 116

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U
 a ā b c d d e ē f g h i j l m n o o p q q r r s s t t u ſ v v x x y y z z : .
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Carum facere volentes dominationibus vestris
 o. um rem publicam et optime gubernantes : l
 utilitati inservientes : non minus laboriose q
 et quo magis provincie huius nostre raris sit
 conspectu vestro : hoc est illorum qui nobis de
 provide et nos animi erga vos nostrum sinece
 ritate et presentem in quinquaginta annos continuos porrectam si
 dabitur opera et in maioribus quoque : communem litterarie rei et
 imperaturos nos abunde confestim : videlicet et animi erga nos
 humillime commendatos volumus. Libini Nonæ Januarij

F 72

PÉTER PERGER

Les caractères et les ornements de la première officine typographique de Szeben

Zsolt Simon avait rendu compte en 2009 dans le magazine *Magyar Könyvszemle* de la découverte des fragments, retrouvés dans des tables de reliures, de trois imprimés, jusqu'ici les plus précoces, préparés entre 1525 et 1529 à Szeben.

De l'époque précoce de l'imprimerie de la ville de Szeben nous avons connaissance jusqu'ici seulement des nouvelles indirectes. La possibilité de connaître les premiers caractères et des premiers ornements graphiques de typographie de Hongrie est très importante. En même temps le nom de l'associé de Lucas Trapoldner, Valentinus Corvinus est également venu à jour.

Le répertoire du matériel complet des officines typographiques de Hongrie des 15-16^e siècles a été composé par Judit Ecsedy, V.. Dans cet ouvrage les types maintenant découverts ne pouvaient pas encore se figurer. L'article présent souhaite compléter la monographie, la partie catalogue, dans sa structure, forme et méthodes'y adapte L'étude qui la précède, résume les constatations de la littérature spéciale au sujet du matériel. Dans l'article mentionné, Simon présume que le matériel typographique, vue les études de Trapoldner poursuivies à Cologne, peut être reliée à cette ville. Gedeon Borsa, dans son article paru en 2009, d'après des données d'archives, relie l'origine des caractères et des ornements à Valentinus Corvinus, qui, à son avis, pouvait être en parenté avec Andreas Corvinus, d'origine de Brassó, actif à Venise à la fin du 15^e siècle, comme imprimeur et graveur de caractères. La première marque typographique de Hongrie, datée pour l'an 1528, peut être reliée également à cette officine. De son usage ultérieure à Gyulafehérvár rend compte Zsigmond Jakó. Borsa, en 2011, en connaissances des noms des imprimeurs, soutient par de preuves ultérieures l'appartenance de l'élément au matériel de Szeben. Le fonctionnement de l'imprimerie de ville de Szeben s'est achevé vraisemblablement en 1531, et ne recommence qu'en 1575. Le matériel ici présenté (excepté la marque typographique), n'apparaît plus ni à Szeben, ni dans aucune d'autres officines de Hongrie des 16-17^e siècles.

CZIFRA MARIANN

Kazinczy Ferenc könyvei nyomában*

Csak becslésekkel rendelkezünk arról, hogy Kazinczy Ferenc könyvtára mekkora lehetett. A kutatások több ezresre teszik azon könyvek számát,¹ amelyek Kazinczy tulajdonát képezték, de az adatgyűjtés és a feldolgozás jelenleg is zajlik.² Könyvtára definiálásával óvatosan kell bánni, mivel egy olyan állományról van szó, amely az évek során nemcsak gyarapodott, hanem fogyatkozott is, mert értékesítettek, illetve el is ajándékoztak belőle könyveket. Ennek értelmében különböző években radikálisan eltérő könyvvállomány képezte Kazinczy könyvtárát.

Könyvgyűjteményét az idők során három alkalommal is eladták. Először 1806-ban a Sárospataki Kollégium számára ajánlotta megvételre könyvei egy részét.³ Az eladott példányok jegyzékét, amely 1748 tételt foglalt magában, Kazinczy saját kezűleg készítette.⁴ Ugyanígy járt el a második értékesítés esetében is.⁵ A Jankovich

* Készült az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében, az OTKA (K 81585) támogatásával. Köszönöm Donczecz Etelkának, hogy segítségemre volt a latin nyelvű szövegek átírásában.

¹ Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc könyvei között*. = Széphalom (18.) 2008. 133–138.

² A kutatást Granasztói Olga végzi, akitől jelen tanulmány elkészítéséhez is rengeteg segítséget kaptam, s aki először a *Pandekták* vagy *Pandecták* című kéziratot kötetek anyagát dolgozta fel (MTAKK, K633/I–III. és K633/V–VI). Kazinczy ezekre a későbbi könyvekké kötött csomókra gyűjtötte olvasmányjegyzeteit, idézeteit, a szövegkorpusz ily módon olvasónaplóként szolgál. Granasztói Olga a DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Munkacsoport honlapján hozta nyilvánosságra kutatási eredményeit (<http://deba.unideb.hu/deba/pandektak/>). Az adatbázis kereshető: Kazinczy jegyzeteit és a jegyzetek alapjául szolgáló műveket tartalmazza műfaji, időrendi és szerzői bontásban.

³ Az eladás történetét többen, de a gyűjtemény árát és a kifizetést egymástól különböző adatokkal ismertetik. GULYÁS Elek: *Kazinczy, mint gyűjtő*. = Debreceni Szemle (6.) 1932. júl. 272–278; Kiss: *i. h.* 2008. (1. jegyzet); „Kazinczy [Ferenc] könyvtárjegyzéke. Közli Dr. Gulyás József.” OSZK Kt, Fol. Hung. 2265, 1 f. (A továbbiakban: Kazinczy-könyvtárjegyzék.); DEÉ NAGY Anikó: *Kazinczy Ferenc könyvei Marosvásárhelyen*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 411–415.

⁴ Kézirata: „Bibliotheca Antiquaria rerum Hungaricarum Francisci Kazinczy”, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára, Kt. 662. Ennek átszerkesztett és sajtó alá készített gépirata: Kazinczy-könyvtárjegyzék (3. jegyzet). A katalógus megjelent: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. Kiad.: Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. /A Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, Acta Patakina XIX/. (A továbbiakban: Kazinczy-gyűjtemény.)

⁵ A katalógus kézirata: „Francisci Kazinczii bibliotheca antiquaris. Széphalmi 1808.” OSZK Kt, Oct. Lat. 2.

Miklóshoz került gyűjtemény már 2611 tételből állt, amelyben 765 darab könyv volt. A tételeket 1810-ben vásárolta meg a gyűjtő; Kazinczy ekkor hagyott fel a tudatos könyvgyűjtéssel, anyagi körülményeire hivatkozva. A két eladás köteteinek sorsa jobbra követhető, annál az egyszerű oknál fogva, hogy az eladó katalógusba rendezte őket, valamint hogy olyan gyűjteményekbe kerültek, amelyek az évszázadok során nem semmisültek meg, illetve nem kerültek magánkézbe. Ennek köszönhető, hogy a sárospataki könyvvásárlás darabjai jórészt ma is a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában vannak.⁶ A gyűjtemény egyik szakértője szerint a Kazinczy által Pataknak eladott darabokból kb. 600 kötet azonosítható a mai könyvtári állományban. Ebből sajnos az következik, hogy a gyűjtemény egy része azért mégis szétszóródott,⁷ és valószínűleg nincsen ez másként a Jankovichhoz került második könyveladás köteteivel sem, amelyek jelenleg az OSZK állományát gazdagítják. A gazdát cserélt tételekkel nem csak az átadás-átvételt rögzítő lista miatt vagyunk előrébb, hanem a könyvek elejébe írt, a birtokviszonyváltozás tényét rögzítő bejegyzések folytán is, mert ezek egyértelműen eligazítanak a könyvek történetét illetően, bárhol és bármikor is bukkanjanak fel azok.

A possessorori bejegyzések segítenek a harmadik nagyobb volumenű eladás tételeinek azonosításakor is. Amikor ugyanis Kazinczy könyvtára harmadszor is gazdát cserélt, ő már nem élt, így sajnos nem készült a korábbiakhoz hasonló katalógus a halálakor birtokában lévő kötetekről (legalábbis nem ismert ilyen lista). Tudjuk, hogy az adásvétel 1834-ben történt, és hogy Kazinczy Gábor volt a vevő. A vásárlásról egyik, Bajza Józsefhez írt leveléből is értesülünk: „Kedvezőbb körülményeim megengedék, hogy 1834-ben az idvezült könyvtárát magamévá tehessem [...]”⁸ Arról azonban nincsenek adatok, hogy mekkora volt az érték, hány darab cserélt gazdát és melyek ezek, vagy hogy nem kerültek-e máshoz is könyvek, azaz hozzá került-e a teljes könyvtár. Kazinczy Gábor készített egy részletekbe nem menő katalógust, amely jóval kevesebb tételt tartalmaz, mint ahányra Ferenc könyvtára becsülhető.⁹ 461 kötet szerepel rajta, de sajnos csak a szerzők megjelölésével, könyvcímek nélkül. Tehát részletes katalógus nem készült, így csupán egyes, felbukkant kötetek azonosíthatóak, azok is csak a possessorori bejegyzésnek köszönhetően.

A későbbi évekből csak töredékes információk állnak rendelkezésünkre Kazinczy Ferenc egykori könyvtáráról. A hagyaték felmérését és csoportosítását csak 1864-ben, Kazinczy Gábor halála után kezdték el. Ekkor döntött arról az örökös, hogy elárverezik a könyveket és az értékesebb kéziratokat. Kikötötték, hogy magánszemélyek licitjét

⁶ 2006 júniusában nyitották meg a Kazinczy könyvtárát bemutató kiállítást Sárospatakon, a Kollégium Múzeumában. Erről l. Kiss Endre József: *Egy kiállítás könyvei*. = Széphalom (16.) 2006. 121–126.

⁷ Az egyik példány pl. az OSZK Kézirattárába került egy aukció során 1977-ben. Jelzete: OSZK Kt, Oct. Hung. 1906. A könyv címe: *Magyar poéták kik római mértékre irtak 1540-től 1780-ig*. Kiad.: VIRÁG Benedek. Pest, 1804.

⁸ Kazinczy Gábor levele Bajza Józsefnek. Egyetemi Könyvtár, H 94|b|1. Hivatkozza: KENYERES Ágnes: *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. Bp. 1971. 269–289. 273.

⁹ MTAKK, Tört. 2r. 21, 152–155.

nem, csak nyilvános könyvtárakét veszik figyelembe. Tudjuk, hogy elsősorban az Akadémia érdeklődésére számítottak. A leltárról, már ha valóban készült ilyen, nem állnak rendelkezésünkre információk, bár a kezdeti tervek szerint ki szeretnék volna nyomtatni a könyvek listáját is tartalmazó katalógust.¹⁰ Kazinczy Artúrnak – Gábor fiának – az 1864-es levele szerint a hagyaték egy részét Bánfalváról Deregnőre vitték, de ez a költözés elvileg nem terjedt ki a könyvekre.¹¹ Kenyeres Ágnes szerint – aki Kazinczy Gábor hagyatékáról írt tanulmányt – évek múltán a hagyaték jelentős részét átköltöztették Deregnőről Berettőre, de Bánfalván is maradtak anyagok.¹² 1876-ban a *Pesti Napló* tudósítása szerint Kazinczy Gábor könyvtára még állt: Bánfalván.¹³ Az Országos Statisztikai Hivatal 1886-os felmérése viszont már Berettőn helyezte el Kazinczy Artúr magánkönyvtárát, de sajnos nem nyújtott bővebb információkat a tételeket illetően. A magángyűjtők könyveit is felmérő kérdőívek kitöltése és visszaküldése önkéntes alapon zajlott, így Kazinczy Artúr megtehetette, hogy számszerű adatokat alig közöljön a berettői könyvtárról, csupán az összallományt nevezte meg 13 ezer darabban. A statisztikai ismertetés szerint a magánkönyvtár zömét Kazinczy Gábor és Ferenc könyvei képezték.¹⁴ Az időről időre változó helyszínmegjelölés arra utal, hogy talán már a 19. században megindult a könyvtár szétszóródása. Ma annyit tudunk, hogy néhány, Ferenc könyvtárából származó és Gáborhoz került kötet a sárospataki gyűjteményben található, de erről is csupán a possessorori bejegyzések árulkodnak.¹⁵ Azokkal a könyvekkel viszont, amelyekben nincs bejegyzés, nehéz bármit is kezdeni.

Kazinczy két kolligátuma

2010 decemberében egy magángyűjtő¹⁶ bocsátotta rendelkezésemre azt a két kötetet, amelyekben bár possessorori bejegyzés nem szerepel, mégis minden kétséget kizáróan Kazinczy Ferenc könyvtárából származnak. A kötetek több szempontból is távlatokat nyitnak a kutatás számára. Egyrészt valamennyire segítenek a Kazinczy-

¹⁰ Graven Lajos levele Toldy Ferenchez, 1864. máj. 5. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 107. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 275–276.

¹¹ Kazinczy Artúr levele Toldy Ferenchez 1864-ből. Toldy kézhez vette: 1864. jún. 15. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 109. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 276.

¹² KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 277.

¹³ BOKOR József: *Kazinczy Gábor kastélyában (Bánfalva, 1876. ápr. 18.). = Pesti Napló* (95.) 1876. ápr. 25., oldalszám nélkül. Hivatkozva: KENYERES: *i. h.* (8. jegyzet) 277.

¹⁴ *Hivatalos statisztikai közlemények: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.* Szerk.: GYÖRGY Aladár. Bp. 1886. Országos Statisztikai Hivatal – Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, 76.

¹⁵ L. KISS: *i. h.* 2006. (6. jegyzet). A Kazinczy sárospataki könyvtáreladását katalogizáló kiadvány fotót tesz közzé többek között Széchenyi István *Hiteléről*, amelyben az alábbi bejegyzés áll: „K. Ferencz Úrnak könyvtárából / 15d. Máj. 1834.” És a címlapon: „Kazinczy Gáboré. 1834.” Mindkettő ugyanazon kéz írása. L. Kazinczy-gyűjtemény (4. jegyzet) 157.

¹⁶ A kötetek egy nyelvész birtokában voltak, hagyatékába az örökösök szíves engedélyével tekintettem bele, akik nevük nyilvánosságra hozatalának elkerülését kérték.

könyvtár történetének pontosításában, másrészt bepillantást engednek Kazinczynak a fogsága idején jellemző írási, olvasási, valamint könyvgyűjtési szokásaiba.

A két kötet Baróti Szabó Dávid *Verskoszorú*¹⁷ és *Ki nyertes az hangmérséklésben?*¹⁸ című műveit tartalmazza. A második kötet belső borítóján látható feljegyzések egyértelműen arra utalnak, hogy a könyvet Kazinczy a fogság ideje alatt használta.¹⁹ A bizonyítékot Kazinczy kéziratai között leljük. Található ugyanis a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában²⁰ és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában²¹ egy-egy kéziratos tizenhatodréti kötet, amely éppen olyan színű tintával készült, mint amelyet Kazinczy a *Vers-koszorú* második kötetében használt. A PIM-ben őrzött kéziratból megtudjuk azt is, miből készült a tinta: „Minthogy az Országlás’ Rabjainak tintát nem engednek, vasdarabokat hánytam eczetbe; a’ papirosat pedig Kufsteinből Munkácsig tartó útunk alatt lopva szerzettem. Kazinczy Ferencz”. Az OSZK példányában hasonló tartalmú szöveg áll: „A legtisztább, és becsebb Barátságunk jeleül ajándékba birja: mint tisztelt Kincset ezen könyvecskét Cserey Farkas Tekint. [etes] Regneczi Kazinczy Ferencz Urtul. Ki esztet eczetbe áztatott vas rozsdával Munkácsi fogságába írta 1801. esztendőben.” A vizsgált kötetben található írásról a tinta kémiai összetételének megállapítása nélkül, a külső megjelenésre hagyatkozva feltételezzük, hogy az szintén ecetbe áztatott rozsdával készült. Erre a tintakészítési módra Kazinczynak mintája is volt. Egy Munkácson raboskodó festő a vaskályha rozsdáját keverte össze seprűjének összerágott vesszőszálaival, és a festékanyaggal vallásos képeket festett a falra.²² Kazinczy éppen ebben a cellában volt elhelyezve 1800 augusztusa és 1801 júliusa között.

¹⁷ BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Vers-koszorú* melyet Az Új mértékre vett, s üdövel megegyengetett, és későbbben készült verseiből kötött erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A’ Kassai Fő Iskolákban a’ szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. 1–3. Kassa, 1786. Füskúti Landerer Mihály betűivel.

¹⁸ BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Ki nyertes az hang-mérséklésbenn? Az Erdélyiek’ nyelvek’ járása szerént írta, s a’ magyar vers- szerzőkkel közölte erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A’ Kassai Fő Iskolákban a’ szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója.* Kassa, 1787. Füskúti Landerer Mihály’ betűivel.

¹⁹ Az első kötetben semmi jel nem mutatja, hogy Kazinczyval lett volna a fogság idején. Persze emiatt még kizárni sem lehet.

²⁰ „Dolgozásaim a’ Munkácsi Várban 1800 és 1801”. PIM, V. 4064/2.

²¹ „Kazinczy Ferenc munkácsi fogságában írt kézirata”. OSZK Kt, Duod. Hung. 53. A csomót Cserey Farkas köttette be, aki ajándékba kapta azt Kazinczytól. Erről l. Kazinczy Cserey Farkashoz. Érsemlyén, 1805. nov. 16. In: *Kazinczy Ferenc levelezése.* 1–21.: S. a. r.: VÁCZY János. Bp. 1890–1911; 22.: S. a. r.: HARSÁNYI István. Bp. 1927; 23.: S. a. r.: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. Bp. 1960. (A továbbiakban: *Kazlev.*) 3: 466–467 (835); Cserey Farkas Kazinczyhoz. Kraszna, 1808. aug. 17. In: *Kazlev.* 6: 34 (1338).

²² L. KAZINCZY FERENC: *Fogságom naplója.* S. a. r.: SZILÁGYI Márton. Debrecen, 2011. Debreceni Egyetemi Kiadó, 40. Egy másik forrás: „Beszéllé Jaschke [Franz, bécsi festő], hogy Munkácson egy Bankócédulák miatt raboskodó Festő a’ vas kemence rozsdájával s seprőjének öszverágcsált vesszejével a’ falra négy religiosus képet feste, mellyek csudálást érdemelnek az eszközök alkatlan volta mellett. Mondtam neki, hogy August. 25dike olta 1800–1801-nek 28dik Júniusáig én azon lyukban laktam, és ha rajtam állott volna, el fogtam volna hozni a’ legkissebb Madonnát (Mária és kis Jézus).” Kazinczy levele Berzsényi Dánielhez. Széphalom, 1810. aug. 26. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 8: 65 (1825).

A rozsdás tintával az első belső borítón Kazinczy újszerű szavakat és szintagmákat írt fel. Az utolsó szintagma mellé németül is odakerült a szöveg, mintegy magyarázatként. Nincsen ez másként a hátsó belső borítóval sem, ahol már oldalszámok és helyenként etimológiai megjegyzések is találhatók az új szavak mellett.

Ha a tinta színe és a rendhagyó jegyzetelési felület (Ferencnek nyilván nem volt papírja, azért írt a könyvborítóba) nem volna elég, akkor az első borítóba valamilyen hegyes tárgyjal karcolt szöveg is azt bizonyítja, hogy Kazinczy olyan időszakban használta a könyvet, amikor nem volt íróeszköze. Karcolt szövegekről eddig is tudunk, példát azonban még nem mutatott rá a hagyaték. Ennek talán az lehet az oka, hogy a karcolt szöveg igen nehezen olvasható, ezért amikor a gyűjtemény egy rossz állagú könyvet kötészetre küld, nem feltétlenül vehető észre, hogy írás található az eltávolítandó vagy befedendő részekben. Vagyis könnyen meglehet, hogy más kötetek is szolgáltak volna hasonló példával, azok azonban mára újra vannak kötve. Az a néhány eset, amikor Kazinczy tűt, illetve valamilyen éles-hegyes eszközt alkalmazott az íráshoz, mind a fogság idejéhez köthető. „Előbb a’ két szerencsétlent, azután Alcibiádot²³ dolgozám újra – írja Báróczy Sándornak –, egy szeggel karmolván könyveim’ tiszta papirosába, ’s Munkácson osztán eczetben macerált vas darabok’ levével írogatván fordításodnak elég ritkán nyomtatott sorai közzé a’ mi gyakorlásaim által gyűlt.”²⁴ Ez a kötet sajnos nem maradt fenn,²⁵ és a kutatás eddig nem tartott nyilván olyan Kazinczy-szöveget, amely karcolva íródott volna.

Baróti második kötetének első belső borítóján, a sárga tintás írás alá írva (a sárga tintával Kazinczy részben rá is írt a karcolásra) egy könyvlista vehető ki. A címek mellett árjegyzék található, legalul egy szumma összeggel. Eszerint Kazinczy vagy már megvásárolt könyvekről készített saját maga számára egy összegzést, vagy valahol olvasta ezeket a címeket és árakat, és vásárlási listát készített valaki számára, akivel megvetethette a könyveket. A fennmaradt levelezés és a *Fogságom naplója* is hoz példát arra, hogy Kazinczy a fogságban szerzett vagy vásárolt könyveket,

²³ Marmontel művei.

²⁴ Kazinczy levele Báróczy Sándornak. Széphalom, 1808. febr. 8. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 5: 311 (1235).

²⁵ Ahogyan egy másik sem, amelyre Kazinczy egyik levelében utal: „Ott [Kufsteinban] tintám ’s tollam ’s késem nem volt; és így az egész Episztolát csak egy könyvem fehér papirosába karcoltam-fel valami vassal; ’s a’ könyv Munkácsig elveszett.” Kazinczy levele Kis Jánoshoz. Széphalom, 1810. jan. 19. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 7: 213–214 (1645).

illetve utasította rokonait bizonyos könyvek megvételére,²⁶ ez tehát nem újdonság. A gyűjtőmunka eredményeképp kb. 300 darabos könyvtárat sikerült összeállítania. A könyvek áráról (ha nem valós vásárlást örökít meg a lista) vásári katalógusokból szerezhetett értesülést.²⁷

Kazinczy fogságban használt könyveiről először egy cseh kutató²⁸ közölt adatokat a brünni városi levéltárban, illetve a morvaországi tartományi levéltárban végzett munkáját összegezve. Az ő információit és Granasztói Olga könyvtártörténeti kutatásának részeredményeit is felhasználva Szilágyi Márton készített egy listát a *Fogságom naplója* szövegkiadásában a Kazinczy által fogsága idején használatos könyvekről.²⁹ Ez a lajstrom nem teljes, nem is lehet az. Ismeretes még egy feljegyzés a fogságbeli könyvekről, de ez is csak azokat a köteteket tartalmazza, amelyeket

²⁶ „egyebet nem kívánt [Ferenc], hanem hogy könyveket küldjek neki. Rakásra veszi most is szegény a sok könyvet.” Kazinczy Dienes levele Kazinczy Józsefhez. Pest, 1795. máj. 1. MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 123. Megjelent: KAZINCZY: i. m. 2011. (22. jegyzet) 164; A könyvek behozatalánál néha cselhez kellett folyamodania: „Ha te nekem a’ Vásárokkal úgy küldenél *levelet és könyveket*, hogy az a’ Traiterünk [a rabok ellátásáért felelős személy – Cz. M.] leányának a’ Mdlle Josephine (vagy Morvásan, Pepie) Axmannak kezénél tétessék-le, ’s megtanítanád a’ hozót, hogy a’ nyalábot a’ házhoz *titkot nem sejdített* orczával hozza, mintha egy keszkenőben csak valami ruhát hozna, venném csalhatatlanul.” Levele Kis Jánoshoz. Brünn, 1797. nov. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 422 (477). Volt idő, amikor a könyvvásárlást betiltották: „Se cifrálnodni ruhában, se könyvet venni nem szabad többé.” Levele anyjához és öccséhez. H. n., 1799. jún. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 430 (482). „A’ 26. darab könyvet vettem. Az itt nagy kincs. – Ismét tehet az Öcsém próbát egynehánynyal, de írás benne ne legyen, hanem egy olyanba, a’ miről nem lehet kétség, hogy ide adják, legyen ez.” Levele anyjához. K. n. [1799. jún. 16.]. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 429 (481). „Könyveim s ruháim voltak, amennyire erszényem engedte; eledelem is e szerint.” Levele Romy Károly Györgynek. Széphalom, 1809. nov. 30. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 7: 115 (1601). „Linzben azon fogadóban szállánk-meg, a’ hol Prof[essor] Marcus Antonius Gotsch tartott szállást. [...] látván, hogy én az ott való Könyvárost magamhoz hívtam, tőle sok könyveket vásároltam, ’s Ciceró’ levelei után tudakozódok, ’s sajnálom hogy azokat meg nem kaphatom, felment a szobájába, ’s ajándékba hozta nekem a’ magáét.” KAZINCZY: i. m. 2011. (22. jegyzet) 30. A felsoroltakon kívül még számos példa volna hozható.

²⁷ Egy Jenisch-kötettel kapcsolatban ezt jegyzi fel a fogság éveire emlékezve: „Jenischnek e’ munkáját Brünni fogságomban tanultam ismerni, meglátván a’ könyv’ czímjét a’ Lipsiai vásár’ Catalogusában. Megvételtem azt [...]”. MTAKK, K633/III, 254b.

²⁸ Az általa feljegyzett könyvek: „Goethe írásai. – tragédiája. – Mendelsohn zsoltárai. – Bürger dalai. – Wieland írásai. – Gressner írásai. – Machbet. – Vallási énekek. – Horátius versei. – Yorick levelei. – Recueil des oeuvres choisies de beaux esprits. – Thomson Jahreszeitene. – Magyar grammatika.” KUBEŠOVA-PITRONOVÁ, Blanka: *Brněnská internace účastníků privního republikánského hnutí v Uhrách* = Slovenské historické studie, Nakladatelství Československé Akademie VĚD 1955. 80–111. 111.

²⁹ KAZINCZY: i. m. 2011. (22. jegyzet) 314–315.

Ferenc Munkácson hagyott.³⁰ Összesen 51 kötetet említ a könyvjegyzék. Ellentmondás, hogy Kazinczy más alkalommal 70 darabra teszi azoknak a könyveknek a számát, amelyeket a fogságban maradó társaira hagyott.³¹ A könyvjegyzék mégis hitelesnek tűnik, mivel találhatóak rajta olyan Munkácson hagyott tételek, amelyek máshol is felbukkannak hasonló kontextusban.³²

Az eddig készült könyvjegyzékeket összevetve meg kell állapítani, hogy Baróti két kötete nem szerepel egyik listán sem. A két kolligátum viszont újabb adalékokkal szolgál eddigi ismereteinkhez. A kötet elejében az alábbi szöveg olvasható bekarcolva:

³⁰ „Munkácson hagyott könyveim a rabok számára 28d. Jún. 1801.” Ld. MTAKK, Tört. 2r. 21, 215. f. A szöveg eleje Kazinczy Gábor kézírásával készült, amelyet írnoka fejezett be. Kazinczy Gábor másolási gyakorlatából, valamint a lista címéből kiindulva feltételezhető, hogy Ferenc szövege szolgált a másolás alapjául, az alábbiak szerint:

„Marmontel, Contes morand	darab 1.
Rupertis Römische Geschichte und Alterth.	2.
Gróf Teleki Domokos haza útazása	1.
Gedichte v. Salis	1.
Tristram Shandy	2.
Göthes Schriften	7.
Klopstocks Oden	1.
Plutarchs Biografien	8.
Anacharsis voyage en Grèce	10.
La Henriade	1.
Kants Streit der Facultaten	1.
Herders Zerstr. Blätter	3.
Adelung Deutschen Styl ü Orthogr.	3.
Italien. Gram. ü Dizzion	3.
Velleius Paterculus	1.
Thomsons Jahrzeiten	1.
Nathan der Weise	1.
Homers Iliade ü Odyssee	3.
Agathodæmon	1.

Summa 51. darab”

³¹ „Plutarch meg van könyveim közt, noha azt a’ 8 kötetből álló exemplart, mely a’ fogságban volt velem, Munkácson hagytam az oda kerülendő ’s ott hagyott rabok mulattatására, 70 darab más könyveimmel.” Kazinczy levele Berzsenyi Dánielnek. Széphalom, 1810. júl. 21. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 8: 19 (1803); másutt: „’S eljövén Munkácsról, 73. darab könyvet hagytam Bibliothecának azoknak számokra, a’ kiket a’ magánosság öldököltni fog.” Kazinczy levele Sárközy Istvánhoz. Széphalom, 1807. márc. 13. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 4: 522 (1086).

³² Pl. Plutarchos kötetei. Vö. 31. lábjegyzet első idézete. Ruperti műve itt: Levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479). Vö. Thomson: KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ: *i. h.* (28. jegyzet) 111. Persze arra is van példa, hogy Kazinczy olyan könyvet említ Munkácson hagyotként, amely nem szerepel a listán. L. „Bürger-emet a’ Munkácsiaknak hagytam, ’s azolta nincs.” Kazinczy levele Szentgyörgyi Józsefhez. H. n., 1804. febr. 24. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 3: 173 (656).

„Diction.” ³³	
Encycl V[kikapart szöveg] ³⁴ -----	6,, 16
Gessner in 8 ^{o35} -----	2,, 16
fr[ancia]úl in 12 ^{o36} -----	1,, 14
Lessing Lust ñ Trauersp ³⁷ -----	2,, 12
Yoricks predigten ³⁸ -----	1,, 20
Shandy ³⁹ -----	3,, --
Briefe ⁴⁰ -----	„ 20
Nitscher Geogr. Lexicon ⁴¹ -----	2,, --
Hagedorn ⁴² -----	1, 16
<hr/>	
114 4	
24	
96	
<hr/>	
	22,, 18 ³⁴³

³³ Bármilyen szótárra utalhat. Kazinczy egyik volt fogolytársának, Andreas Riedelnek írt leveléből például az derül ki, hogy Kazinczy többek között francia szótárt ajándékozott a számára. „Deine Dona sind nicht vergessen, der Tokajer nicht, das geräucherte Fleisch nicht, der parmasan Käse, die tägliche Milch mit den zwei Kipfeln, nichts ist vergessen, das französische Dictionär spricht allezeit von dir seinem Geber, und die arme ermordete Terpsichore, erscheint mir bisweilen in Träumen.” Andreas Riedel levele Kazinczynak. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 22: 145 (5477 [1065/a]). Kazinczynak a „Terpsichore” szóhoz fűzött jegyzete rámutat arra, hogy a rendhagyó írásmód alkalmazása általános volt a fogság ideje alatt: „Herdernek Terpsichoréja 3. kötetben. A könyv igen ritka sorokkal van nyomtatva, s így sok tiszta papirosa volt a Riedele verseinek elfogadásokra. Egykor, nem emlékezem már, mely történet, azt a félelmet támasztotta bennünk, hogy tömlőceink fel fognak motóztatni. Riedele megijedt, hogy majd kitudódik, hogy neki tolla s tollmetsző kése van, s ijedtében a könyvet szélyeltépte s mocska-székibe vetette. Vigasztalhatatlan volt, hogy a könyvvel együtt versei oda lettek.”

³⁴ Szintén bármire utalhat.

³⁵ Ez a sor sajnos nem utalhat arra a kötetre (*Die Sämmtliche Werke von Salomon Gessner*: Wien, 1798. Gedruckt für V. A. Schrämel, bey Ign. Alberti), amely jelenleg az OSZK Kt, Duod. Hung 4. jelzet alatt található, mert azt Kazinczy otthonról vitte magával. Vö. Kazinczy: *i. m.* 2011. (22. jegyzet) 70.

³⁶ Gessner franciául 1760-ban, 1764-ben, 1765-ben, 1767-ben, 1774-ben, 1784-ben és 1786-ban jelent meg 12-edrétben. Más esetben is előfordult, hogy egy németből készített fordítás pontosításához Kazinczy francia kiadást is használt. Munkácson készült *Minna von Barnhelm*je után azt írja: „Minna von Barnhelm Lessingnek még életében fordított francziára; s hihető, hogy azt Lessing revideálta minekelőtte Berlinben 1772 sajtó alá ment. Ezt a’ franczia *Minna de Barnelmet* látnom kell, hogy a’ IVdik felvonás ürességeit kidolgozhassam.” (PIM, V. 4064, lapszám nélkül.)

³⁷ Több kiadás létezik.

³⁸ Laurence Sterne művének számos kiadása létezik.

³⁹ Laurence Sterne művének több kiadása van. A *Tristram Shandy* szerepel a Munkácson hagyott könyvek listáján. L. 30. lábjegyzet

⁴⁰ Beazonosíthatatlan, bármely könyvre utalhat.

⁴¹ A sor az alábbi művet takarja: *Kosegarten römische Geschichte*. Lexicon der alten Geografie von Nitsch. Halle, 1794. *Atlas der alten Welt*. v. Danville. Vö. Kazinczy Ferenc levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479)

⁴² Friedrich von Hagedorn német költő valamely művéről lehet szó.

⁴³ A kötet hátsó borítójának sárga tintás szövege alatt is karcolt írás található, de ez nagyon nehezen

Még ha a jegyzék tételei közül a legtöbbet nem is lehet pontosan, kiadás szerint beazonosítani, egy sor mégis segít meghatározni a karcolt lista keletkezésének terminus post quemjét. Ez Nitsch *Földrajzi lexikona*, amelynek segítségével – egyetlen kiadása lévén – megtudjuk, hogy a feljegyzésnek 1794 után kellett keletkeznie. További pontosításra ad lehetőséget, hogy ezt a könyvet Kazinczy ajánlotta öccsének egy 1799-es levelében.⁴⁴ Ennek a levélnek a dátuma Váczy János következtetésén alapul, aki abból indul ki, hogy a levél ugyanabban a csomóban áll, amelyben Ferenc anyjához írt, 1799. jún. 16-ra datált levele található.⁴⁵ A Bossányi Zsuzsannához írt levél eleje vérrel és tüvel készült („Ezt a' véremmel írom, és tüvel.”), sőt egy szakasza egyenesen tüvel van lyukasztgatva.⁴⁶ A levél második szakasza és néhány halványabb része ceruzával meg van erősítve, vagyis úgy tűnik, Ferencnek sikerült ceruzát szereznie (aznap ceruzával írt a Radvánszky leányoknak is).⁴⁷ Váczy, úgy tűnik, azt feltételezi, hogy ugyanezzel a ceruzával keletkezett a könyvajánlást tartalmazó levél is. A korábbi keltezésű levelek és ezek között két év telt el, vagyis hosszú idő után Kazinczynak először volt alkalma írni. A levéldátum után néhány nappal kísérték őket Kufsteinbe, jún. 22-én indultak.

A másik íróeszköz újabb adalékokkal szolgál. A rozsdás tinta használatát Kazinczy minden esetben a munkácsi fogsághoz köti (a fentebb említett fordítások is ekkor keletkeztek). A Baróti-kötetek esetében jól kivehető, hogy a karcolás előbb keletkezett, mint a rozsdás írás, mivel a könyvlista első szavára Kazinczy ráírt, a karcoláson a sárgás tinta elfutott. Feltételezni lehet tehát, hogy a karcolt lista 1794 és 1799 nyara között (1799. jún. 16-tól fogva ugyanis Kazinczynak volt ceruzája), a sárgás írás pedig Munkácson keletkezett. Az viszont minden kétséget kizáróan megállapítható – legalábbis a második kolligátum esetében –, hogy a könyv Kazinczy Ferencel volt fogsága idején.

kivehető. A sárgás színű szöveg alatt az oldal jobb közepén egy 114-es szám van bekarcolva az első belső borítóhoz hasonló írástechnikával. A sárgás tinta alatt további írás is látható, amely nem olyan éles karcolóeszközzel készült, mint az első belső borítón látható szöveg, vagy mint a hátsó borító 114-ese. A felületet átsatírozva kivehető, hogy az első szó: „Diction”. További kiolvasható szó: „Les-sing”, „Yorick”. Vagyis a hátsó borítón is könyvlista van karcolva valamilyen tompább eszközzel, de ez nem ugyanazon könyveket tartalmazza.

⁴⁴ „Neked javaslom ím ezen könyvek megvételét. Adams römische Alterthümer 2. Bände. Kosegarten römische Geschichte. Lexicon der alten Geografie von Nitsch. Halle 1794. Atlas der alten Welt. v. Danville, az ára 3 f. Baehrens Anzeige der lateinisch. u. Griech. Klassiker. Halle 1786. Ruperti: röm. Geschichte. Götting. in 8°. Ne resteld ezt mind meghozatni, és olvassd.” Levele öccséhez. K. n. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427 (479).

⁴⁵ A kézirat jelzete: MTAKK, M. Ir. Lev. 4r. 121. Kazinczy Ferenc levelei Kazinczy Déneshez és Bossányi Zsuzsannához című csomóban. A két levél megjelent: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 426–427, 430–431 (479, 482).

⁴⁶ Erről l. CZIFRA Mariann: *A légy mint történelmi tapasztalat.* = Vörös Postakocsi 2012. máj. 9. <http://www.avorospostakocsi.hu/2012/05/09/a-legy-mint-tortenelmi-tapasztalat/> (2012. máj. 20.)

⁴⁷ Levele Radvánszky Teréznek és Polyxénának. H. n. 1799. jún. 16. In: *Kazlev.* (21. jegyzet) 2: 427–429 (480).

A könyvek útja

Arról nincs információ, hogy Kazinczy mikor jutott a könyvekhez. Az első Baróti-kötet hátsó borítójára egy olyan, Barótiról szóló anekdotát jegyzett be Kazinczy, amely megjelent az *Orpheus*-ban is, még 1790-ben.⁴⁸ Ez a cikk utal egy olyan Baróti-versre, amely a kolligátumkötetekben is megtalálható. A cikkben használt oldalszám-megjelölés azonban egyértelművé teszi, hogy Kazinczy nem ezt a Baróti-kötetet használta a dolgozat írása során,⁴⁹ vagyis ezen a vonalon nem jutunk előbbre.

A könyv történetének mai tulajdonosáig való útjára szintén homály borul. A kutatást nehezíti, hogy a jelenlegi tulajdonosnak nincsenek információi arról, az előző birtokos hogyan jutott a kötetekhez, és ezzel egy nagyon fontos szálról esik el a kutató. Annyi megkockáztatható, hogy Kazinczy valószínűleg nem hagyta Munkácson a kötetet, és nem csak azért, mert nem szerepel azon az 51 tételes listán Baróti Szabó Dávid neve, hanem mert a második kötet előzéklapján Kazinczy Lajos neve áll. Ez a bejegyzés pedig úgy kerülhetett a kötetbe legegyszerűbben, ha Ferenc a könyvet hazavitte.

Kevésbé ismert, hogy Kazinczy Ferenc legfiatalabb fián, Lajoson kívül más Lajos is található a családfán. Az „ifjú” előtaggal megkülönböztetett családtag Kazinczy Ferenc nagybátyjának, Péternek első feleségétől, Boronkai Évától származott fia.⁵⁰ Kézírását Becske Bálinthoz címzett leveleivel⁵¹ összevetve kizárható, hogy ő jelölte volna meg kézjeggyel a könyvet. Kazinczy legkisebb fiához köthető tehát a névbejegyzés, a kézírás hitelesítéséhez viszont nem egyszerű összehasonlítási pontot találni.⁵²

A PIM-ben tárolják azt a kötetet, Mendelsohn *Zsoltárait*,⁵³ amelynek a borítója tökéletesen egyezik a Baróti-kötetekével (bár ez kevésre utal, lévén szó igen gyakori, kiadói kötésről), a belső borítón pedig sárgás színű tintával Kazinczy Ferenc által készített könyvészeti jegyzetek találhatók, csakúgy mint az általunk vizsgált könyvekben. A kötet első belső borítóján Kazinczy Lajos (betűhíven: „Kazintzy Lajos”)

⁴⁸ SZÉPHALMY [KAZINCZY Ferenc]: *Útazások. Kassa.* = *Orpheus* (Első Kötet), 4. 1790. 365–378.

⁴⁹ Az irodalmi látogatásokat bemutató cikksorozatában Kazinczy ismerteti az 1789. jún. 21-én Kassán, Barótinán tett látogatását. „Bútsúzásomkor egy kedves ajándékot ada nékem SZABÓ; e’ napokban ki-jött Verseit.” A szakaszhoz kapcsolódó lábjegyzetből kiderül, hogy az ajándék Baróti Szabó *Költeményes munkái* és nem az általunk vizsgált *Vers-koszorú*. L. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/101394/1/Orpheus.pdf>, 134. (2012. máj. 20.)

⁵⁰ A Kazinczy-családfát l. KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. S. a. r.: ORBÁN László. Debrecen, 2009. Debreceni Egyetemi Kiadó, 876.

⁵¹ MTAKK, Ms 5445/135–136.

⁵² Anyjához írt levelei megtalálhatók az Akadémiai Könyvtárban. És bár ez nem sokat jelent (mivel egyetlen jellegzetes betűt sem kínál a keresztnév), az Ms 5445/130 jelzetű levél „Lajos” aláírása egyezik a könyv előzéklapján található szignóval. A többi levél, mivel német nyelvű, Ludwig aláírással van ellátva (a fentitől különböző másik kettő levelet leszámítva). A vezetéknevét pedig anyjához írt leveleiben nyilván nem írta a levél aljára. A testvéréhez, Iphiginiához írt levelei idején még gyermek, az írásképet tehát nem lehet összevetni (Ms 5445/137–141). Az Ms 5445/119-en így szerepel az aláírás, ismét egy újabb írásképpel („Kazintzy Lajos”). Mivel sajnos ez is korai levél, nem jogosít fel következtetésre.

⁵³ MENDELSSOHN, Moses: *Die Psalmen*. Berlin, 1788. Friedrich Maurer. Jelzete: PIM, V. 4064/3.

névalírása áll, amelynek hitelességét a mellékletként nyilvántartott, Becske Bálint névjegykártyáján álló feljegyzés is megerősíti.⁵⁴ Kubešová-Pitronová⁵⁵ kutatásai szerint Mendelsohn *Zsoltárai* Ferencel voltak a fogság idején. Ezt megerősíteni látszik, hogy a tinta éppen olyan sárgás színű ennek a könyvnek a belső borítóján, mint a fogságban készített fordítások tintája és mint a Baróti-kötetben látható írás. Az aláírás viszont nem szolgál összehasonlítási alapul, mert a Mendelsohn-kötetben szígnő gyermekes írásképet mutat, a Baróti-kötetben viszont kiforrott az írás. Igen érdekes körülmény azonban, hogy mindkét kötetet, amelyben Lajos neve szerepel (Mendelsohn és Baróti), a fogságban használta Ferenc.

Ha a kolligátumok új tulajdonosa, Kazinczy Lajos nyomán indulunk el, meg kell említeni, hogy a fiatal Kazinczy Lajos a Teleki család jóvoltából az ausztriai Tulnban járt hadi iskolába. Ebből az időszakból fennmaradt ugyan néhány levele, de belőlük nem derül ki semmi apja könyveivel való viszonyáról. Későbbi életével kapcsolatban leginkább az 1848–49-es szabadságharcban betöltött szerepét, továbbá a bírósági vizsgálat és a kivégzés eseményeit dolgozta fel a történetírás.⁵⁶ Ezek tehát ugyanúgy nem szolgálnak adatokkal még arról sem, hogy a rendkívüli császári királyi haditörvényszék vizsgálata idején esetleg az ítélet kihirdetése és a kivégzés közötti napon láthatott-e valakit családja tagjai közül, de ha igen, akkor sem valószínű, hogy könyvekről esett volna szó közöttük.

Becske Bálint, a család leszármazottja viszont megemlíti, hogy Kazinczy Lajos 1848-ban „Szabolcsban, Gyulaházán lakó sógoránál, Becske Lajosnál időzve, az imakönyvet [amely Török Sophie tulajdonát képezte korábban] egyéb apróbb ingóságokkal Iphigenia nővérének Becske Lajosnénak adta által.”⁵⁷ Kazinczy Iphigénia 1890-ben hunyt el, innentől fogva Becske Bálint birtokolta a nevezett tárgyakat. Meglehet, hogy a Baróti-kötetek is közöttük voltak.

Másrészt viszont Lajos monográfusa, Pásztor Emil megemlíti, hogy kivégzése után Kazinczy Lajos tárgyait elárverezték: „1850. március 5-én délelőtt 8–12 és délután 3–6 óra között adták el árverésen Kazinczy Lajosnak és más vértanúknak

⁵⁴ „Kazinczy Ferencz tulajdona volt. – A boríték lapon fojásszerű jegyzetei láthatók. – Ugyan ottan fia Lajosnak gyermekkori név aláírása.” A könyv korábban a széphalmi Mauzóleumban volt letétbe helyezve. Erről tudósít: BECSKE Bálint: *A széphalmi Kazinczy-mauzóleumban: Kazinczy Ferencz unokájától, Becskeházi Becske Bálinttól összegyűjtött emléktárgyak jegyzéke*. = Akadémiai Értesítő (20.) 1909. 567–580. A kötet nyolcas sorszámmal szerepel az átadott tárgyak sorában.

⁵⁵ KUBEŠOVÁ-PITRONOVÁ: *i. h.* (28. jegyzet) 111.

⁵⁶ PÁSZTOR: *i. m.* (56. jegyzet) 150. A szövegrészhez tartozó lábjegyzet szerint: „A Hadtörténelmi Levéltár külön Kazinczy holmijainak értékesítéséről is őriz egy jelentést: az aradi vár irodaigazgatósága közli 1850. március 17-én a pesti kir. jogügyi igazgatósággal, hogy a kivégzett Kazinczy tábornok hagyatékának elárverezéséből tiszta maradványként befolyt 215 pengő forint és 40 krajcár összeget beszolgáltatták a temesvári hadipénztárnak.” PÁSZTOR: *i. m.* (56. jegyzet) 190. A hirdetményt közli: BARTHA Albert: *Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története*. Bp. 1930. Dr. Kellner és Kiss Könyvnyomda, 236.

⁵⁷ BECSKE: *i. h.* (54. jegyzet) 569.

hivatalosan elkobzott ruhaneműit, könyveit s egyéb holmijait.”⁵⁸ Vagyis az elitélnél voltak könyvek.

Minden jel arra mutat, hogy a könyvek nem kerültek Kazinczy Gáborhoz 1834-ben, mert ő possessorori bejegyzéssel látta volna el őket. Igaz, hogy az első kolligátum előzőklapja hiányzik, és a címlapon a cím magasságában átütő tinta mutatja, hogy az előzőklapon név terjedelmű, fekete tintával készült írás állt, de ez lehet bármi, akár Kazinczy Lajos címlapról átütő neve is. Teljesen biztosan kijelenthető, hogy hivatalos könyvtári állományba nem kerültek a könyvek, mivel egyetlen gyűjteményi pecsét sem található rajtuk. Amennyiben a Mendelsohn-kötetet és a Baróti-köteteket együtt tárolták, úgy a széphalmi Mauzóleummal és gondnokával, a Kazinczy-leszármazott Becske Bálinttal is kapcsolatba kellett kerülniük. A Mauzóleumba viszont 1909-ben nem kerültek be.

A két kolligátumot minden valószínűség szerint zord körülmények között és együtt tárolták. Erre a gerinc egyező sérülései utalnak: sötétbarna, majdnem fekete foltok láthatóak rajtuk, amelyek valamilyen sűrű folyadékból fröccsenhettek rájuk. A két könyvet csak a gerinc felől érte ilyen sérülés, mert bár a borító többi részei is elmoskolódtak, de ehhez hasonló foltok nem találhatóak rajtuk.

Nehéz helyzetben van tehát a kutató Kazinczy Ferenc könyvtárát illetően, mert a könyvek földrajzi és tulajdonosi vándorlása katalógus híján szinte követhetetlen. A két kolligátum is azt erősíti meg, hogy a könyvtár bizonyosan több részre szakadt, hacsak teljesen szét nem szóródott. Többek között ezért is üdvözlendő a Granasztói Olga által végzett kutatás, amely Kazinczy kéziratos jegyzeteiből kiindulva próbálja meg az író kézikönyvtárát rekonstruálni.

Függelék (a könyvek adatai és a bennük található autográf szövegek átírása)

Méretek: lap- és borító: 11 × 18 cm

gerinc 1. kötet: 2,5 × 18 cm

gerinc 2. kötet: 2 × 18 cm

1. kötet: *Vers-koszorú mellyet Az Új mértékre vett, s üdövel megegyengetett, és későbbben készült verseiből kötött erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, A' Kassai Fő Iskolákbann a' szelídebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Első szakasz Virgilius' rendi szerént.* Kassán, 1786. Fűskúti Landerer Mihály betűivel, I–II.

A kötet foltos, kékes-szürkés színű korabeli kiadói papírkötéssel rendelkezik. A fedlap széleinél szakadozásnak indult a borítás. A gerinc felső részén barna tintával, a gerincre merőlegesen Kazinczy Ferenc autográf írásával ez áll:

„Szabó
Verskosz
1.2.”

⁵⁸ PÁSZTOR Emil: *A tizenötödik aradi vértanú – Kazinczy Lajos: Dokumentum-életrajz.* Bp. 1979. Kossuth – Zrínyi Katonai Kiadó. Újabban: HERMANN Róbert: *Az 1849-1850. évi kivégzések.* = Aetas (15.) 2000. 82–131.

Ahogy ezt a gerinc cím is mutatja: a könyv kolligátum, Baróti Szabó *Vers-koszorú*... című verseskötetének első két kötetét tartalmazza. Az előzéklap hiányzik, de a címlapon a cím magasságában átütő tinta mutatja, hogy az előzéklapon név terjedelmű, fekete tintával készült írás állt. A címlapon vagy más helyütt possessor-i bejegyzés, gyűjteményi pecsét nincs. A kolligátumban (a mű második kötetének első könyvében) Kazinczy datálta az alábbi verseket:

„Ad Excellentissimum Dominum Comitem a Balassa, Dum is Augustae jussu Cassouiae anonam pro milite solicite curaret.” (27–28). Bejegyzése: „177” (27), vagyis a pontos dátumot nem tudta megadni, csak az évtizedről voltak információi.

„Midőnn ugyan azon Méltóság maga' helyibe önnön Fiát Méltóságos Báro Orczy Lászlót, A' Temesvári Királyi Kints-tartóságnak Fő Tisztjét a' Fő Ispánságba bé-iktatná, az említett Tekéntetes Nemes Vármegyéhez” (38–40).

Bejegyzése: „1784” (38).

„Midőn Méltóságos Gróf Török Lajos úr ő nagysága, A' Kassai, 's Vidéki Iskoláknak Fő Kormányozója, leg-először hivataljához kezdene” (40–42). Bejegyzése: „1786” (40).

„Kazintzy Ferentz úrfihoz” (61–62). Bejegyzése: „1777” (61). A verset „Kassán 1778-dikban. Böjt más Havának 8-dik napján” datálással küldte el Baróti Kazinczynak. Váczy János a Kazinczy-levelezés első kötetében 10-es sorszámmal adta ki.⁵⁹

„Ugyan Ahoz” (62). Bejegyzése: „1781” (62). Ezt a verset cím nélkül 1782. júl. 16-os kassai datálással küldte el Baróti Kazinczynak. Váczy János a levelezés első kötetében adta ki 26-os sorszámmal.⁶⁰

A két utóbbi vers téves datálása arra enged következtetni, hogy Kazinczy nem a neki elküldött kéziratokból, hanem fejből vagy más forrást felhasználva írta be a dátumokat. A datálások esetében a tinta színe világosbarna, de nem olyan színű, mint a másik Baróti-kötet belső borítókön található bejegyzései, vagyis a kémiai összetétel megállapítása nélkül meg lehet kockáztatni, hogy ezek a jegyzetek nem ecetbe áztatott rozsdával íródtak. A kötet hátsó előzéklapján verzőján halvány ceruzás feljegyzések találhatók:

„elp [...] talp”

„sörög sörény”

„jót áll”

„mézge”

A hátsó kemény borító belső felületén Kazinczy Ferenc kezétől az alábbi szöveg olvasható: „I 144. helybe' hagyódott.”⁶¹ II. 34. Kástélyosokban⁶² <Cassalius> zavarékosokban. Túl a' Dunán élnek véle.

⁵⁹ Az autográf kézirat jelzete: MTAKK, M. Irod. Lev. 4r. 42., z. 2.

⁶⁰ A kézirat jelzete: OSZK Kt, Quart. Hung. 964.

⁶¹ Az utalás a „Tisztelendő Mancini Antal professzor úrhoz” c. vers egyik szavára vonatkozik: „[A könyvem] Meg-jött e? kidőlt e / Útjából? szegték e nyakát, vagy helybe hagyódott”.

⁶² Az idézett szó a „Méltóságos R. Sz. Birodalmi Grófról Teleki Jó'sef ő nagyságáról” c. versben található. Szöveggörnyezete: „Kellene vagy bő szó, vagy semmi felőlle; egyébként / Fel nem viszsziük, hanem vonszuk alábbra neved” / Sokat ne várj: kristály ereit Pindusnak el-hordtad: / Kástélyosokban sem juta nékem elég.”

Szabót Besztertzén létében 1773. eggy Rauch Ignátz nevű Jesuita vette arra, hogy cadentziátlan verseket írjon. Kérte hogy adjon materiát. Rauch a' 148dik lapon lévő Bereget adá és ez az ő legelső verse. Innen Komáromba ment. Folytatta. Irt Rajnisnak ki már akkor írt. De Rajnis⁶³ nem felele néki. – A' Thetis és Bacchus versengéseit eggy Tiborcz nevű Jesuita Director kedvére csinálta.

[olvashatatlan idegennyelvű szöveg]"

A tinta barnás, mint általában Kazinczy tintája. Nem hasonlít a rozsdából készült tintához.

2. kötet: A könyv szintén kolligátum, a gerinccímbe hivatkozott köteten kívül tartalmazza még Baróti Szabó Dávid egy másik könyvét: *Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?* Az erdélyiek' nyelvek' járása szerént írta, 's a' magyar vers-szerzőkkel közlötte erdélyi, baróthi Szabó Dávid, A' Kassai Fő Iskolábann a' szelídebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Kassán, 1787. Füskúti Landerer Mihály betűivel.

Az úgyszintén foltos, kékes-szürkés színű korabeli kiadói papírkötés széleiről szakadozásnak indult a papírborítás. Az első borító alsó részén barnás anyagba tapadt növényi rostok láthatóak. A gerinc felső részén barna tintával a gerinc irányára merőlegesen Kazinczy Ferenc autográf írásával a következő olvasható:

„Szabó
Verskosz
3.”

Mindkét kemény fedél belső oldalán sárgás tintával írt autográf szöveg található. Az első belső borító felső részén ez áll: „mohosúlt szirtfalak. – hegypatak, mely <a> fenyőhomályból tajtékzik. – paradicsomi mezők. – csendes völgy, ellepve virító bokrokkal. – dúzs erdők' zöldje – a' szilpatak által végig tánczolt sík. – az Estvély alkonyodási fátyola. – szirthomlok – szent borostyán-tetők – a' távolý' párázatja freuste der ferne.”

A szöveg egy része alatt, illetve az oldal további részein hegyes tárggyal karcolt írás olvasható:

„Diction.	
Encycl V[kikapart szöveg] -----	6,, 16
Gessner in 8° -----	2,, 16
fr[ancia]úl in 12° -----	1,, 14
Lessing Lust ñ Trauersp -----	2,, 12
Yoricks predigten -----	1,, 20
Shandy -----	3,, –
Briefe -----	–,, 20
Nitscher Geogr. Lexicon -----	2,, –
Hagedorn -----	1, 16
	114 4
	24
	96
	22,,18

A második előzéklapon Kazinczy Lajos neve áll.

Kazinczy barna tintás autográf bejegyzései a kötetben:

⁶³ Az utolsó betű javított.

A Kis-ded szótár bővítményében („Bővítése a’ Tóldaléknak”):

Javítva az alábbi nyomtatott szó: „Jegyez<v>mény.” Az „m” a sor alá van írva. A „K.” betűs szavakhoz egy vonással van hozzárendelve a „verőczés.” szó. Aláhúzott szavak: „Költemék” (149), „hőle” (149), „meg-rivallik” (149), „vartyogják” (150), „szemőtte” (150), [Török-búza-]”katsany” (150), „tsöré” (150), „Tzeklye” (150). Ugyanezen lap aljára beírt szavak: „Tunnyogni. tályog. tarjag.”

Barna tintás jegyzetek:

„Ime mit nem tesz a’ cs elkerülése!” (17)

„alig Báróczi

alig Révai in Faludi 19.” (20)

„optimé” (28. oldalon az „Énem...” kezdetű bekezdés mellett)

„Baróczy enyim.” (28. oldal lap alján)

„magam’ okossága, non om, in Báróczy’ Két szerencsétlen... pag. 71. linea antepenultin...” (a 31. oldal főszövege alatt)

A 74. oldal margóján: „NB”, ahol a főszövegben az alábbi szórészlet van aláhúzva: „meg-eggyeznek”.

A hátsó kemény borító belső oldalán ecetbe áztatott rozsdával írt autográf szöveg:

„Csödör ez Zelter. – bitó-fa ez bitton gallico idem significante. – pelly ez bai. – zsüfa ez soupe-de-lait. – fakó ex falbe, quasi falbkó id est kleinere falbe. – hölgy in Bohemia puellæ hodie dum holka. – győr non gyűrű. v: Faludi 239. köttet, juttat, futtat. in titulo suos carminum.⁶⁴ Ita Révai in Faludi 240 Zsinat Synodus. – mása n[on] ss. Faludi 249. Aténába 255. Szöke idem cum szög; szög haj. Faludi 5. – 258.⁶⁵ üetve. – lator – füttyöl, üvölt, sívít – puszpán, tulipán, kökörcsén Fal[udi]. 20. toprongyos. varangyék. tenkre tenni, tengeni. || ábrázat obraz slav. || szilva szliva sl. || rajzolni reißen. abroncs ex slav. || zápfog zub. záptojás, zápbeféd. – strenusból lett serény. – Prangerből lett pellengér. Hauerből hóhér. Sabel, szablya. aczél, acier. deszka tót szó. hol csöszögsz, hol⁶⁶ csöszögtet a’ gonosz lélek? || Vegyes és elegy, elegyíteni, vegyíteni. || lajha és lenge || gém, nöstény szarvas pag. hujus libri 148. ex Genese. || hévér ez Heber, & ex Haurer. Költenék, román. p. 149. tégely Tiegel. garázda ex gara ital. – salak, Schlacken – garád, hrad, croatis grad. – kert, gart-en. – pazér, Prasser. – Orosz quasi antiqui Russi, vel veterani Rüssi per Zoltanum in campum Mosoniensem deductio vive Palma Not[itia]. Rer[um]. Hung[aricum]. I. 26. – Jobbak, non jobb ágy. T. I. p. 7. apud Palma. – Confer ea, quæ pag. 79. subjungun[...]. – Székely, montium Custos. Palma T. I. p. 101. – ad vocem szög, vide Palma I. 347. Szekszárd a bruno Belæ I. colore & calvitie divina nuntior. ita dictum. Italiæ voces venire ad nos potestant cum Italis, quos Bela IV. post excidium Tataros. evocavit. 2.) cum Prefessorib[us]. qui sub. Matth. I. huc veneram. – Alj, grund an einem Gemählde; non al, nec alj’, sed alj. Nam Derekalj. – Szemlátomást, hallomást, rút szók. – dictamen de ma conscience Rousseauinak IV. Promenádjában. le gramen. deák szók a’ frban.”

A sárgás színű szöveg alatt olvashatatlan, karcolt könyvjegyzék található.

⁶⁴ Az „in titulos nor carminum.” a sor fölött áll.

⁶⁵ A szám bekeretezve, felül nyitott vonallal.

⁶⁶ A első betű javított.

CZIFRA MARIANN

Investigating Ferenc Kazinczys' Library

This recent study is introducing two newly discovered books from the library of Ferenc Kazinczy. The author of these two volumes (*Verskoszorú* and *Ki nyertes az hangmérséklésben?*) is Dávid Baróti Szabó. Upon closer examination the study presumes that the books were with Ferenc Kazinczy during his imprisonment. What makes these books extremely exciting is that Kazinczy left many notes on the pages using rust dissolved in vinegar as ink, and a sharp object as pen. The ex libris of these books states that their owner was Lajos Kazinczy (son of Ferenc). Which confirms that these had been taken out of prison upon Ferenc Kazinczys' release. The now discovery of these lost and found items an urgent call for the recovery of Ferenc Kazinczys' unique library.

Décsey Antal és a Ceres*

Évezredekken keresztül úgy gondolták az emberek, hogy a Föld körül hét bolygó kering, mégpedig (a Földtől való távolságuk sorrendjében): a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. A kopernikuszi rendszer recepciójának kiteljesedése, illetve az egyes bolygók körüli holdak felfedezése ezt az elképzelést alapvetően változtatta meg. Hatalmas tudományos áttörés volt Galileo Galilei részéről a Jupiter holdjainak (Io, Europa, Ganymedes, Callisto) felfedezése 1610-ben. Így az elfogadott heliocentrikus modell szerint a Nap körül keringő bolygók száma (a Földdel együtt) hatra csökkent, mígnem William Herschel német származású angol csillagász 1781-ben fel nem fedezte a hetediket: az Uránuszt.

A 18. század elején David Gregory (1659–1708) skót matematikus és csillagász észrevette, hogy ha a Föld–Nap távolságot tíz részre osztja, akkor a többi bolygó távolságát – nagyjából – egész számmal fejezheti ki.¹ Ugyanez feltűnt 1766-ban Johann Daniel Titius (1729–1796) német csillagásznak is, aki éppen Charles Bonnet (1720–1793) svájci természettudós könyvét fordította németre. Egy lábjegyzetben kifejtette,² hogy ha a Nap–Szaturnusz távolságot 100 egységnek vesszük, akkor a többi

* Itt mondunk köszönetet Csaba György Gábornak, Földesi Ferencnek, Gazda Istvánnak, Monok Istvánnak és Szeidl Bélának a kézirat értelmezésében nyújtott segítségükért.

¹ GREGORY, David: *Astronomiae physicae et geometricae elementa*. Oxoniae, E Theatro Sheldoniano, 1702. 2. „nempe quarum partium distantia Telluris a Sole est 10, harum Mercurii distantia est 4 fere, Veneris 7, Martis 15, Jovis 52, et Saturni 95.” – Két évtizeddel később hasonló megállapításra jutott Christian Wolff (1679–1754) német filozófus is.

² Bonnet műve 1764-ben jelent meg először Amszterdamban, francia nyelven. – BONNET, Charles: *Betrachtung über die Natur*. Hrsg.: Johann Daniel TITIUS. Leipzig, 1772². Junius, 7–8. „Gebet einmal auf die Weiten der Planeten von einander Achtung; und nehmet wahr, daß sie fast alle in der Proportion von einander entfernt sind, wie ihre körperlichen Größen zunehmen. Gebet der Distanz von der Sonne bis zum Saturn 100 Theile, so ist Mercurius 4 solcher Theile von der Sonne entfernt: Venus 4 + 3 = 7 derselben; die Erde 4 + 6 = 10; Mars 4 + 12 = 16. Aber sehet, vom Mars bis zum Jupiter kömmt eine Abweichung von dieser so genauen Progression vor. Vom Mars folgt ein Raum von 4 + 24 = 28 solcher Theile, darinn weder ein Haupt- noch ein Nebenplanete zur Zeit gesehen wird. Und der Bauherr sollte diesen Raum ledig gelassen haben? Nimmermehr! lasset uns zuversichtlich setzen, daß dieser Raum sonder Zweifel den bisher noch unentdeckten Trabanten des Mars zugehöre; laßt uns hinzuthun, daß vielleicht auch Jupiter noch etliche um sich habe, die bis itzt noch mit kernem Glase gesehen werden. Von diesem, uns unbekannten Raume erhebt sich Jupiters Wirkungskreis in 4 + 48 = 52; und Saturnus seiner, in 4 + 96 = 100 solcher Theile. Welches bewundernswürdige Verhältniß! T(itius).”

bolygó távolsága egyszerűen kifejezhető ezen egység egész számú többszöröseivel: a Merkúr távolsága 4 rész, a Vénuszé $4 + 3 = 7$, a Földé $4 + 6 = 10$ és így tovább.³ Titius úgy gondolta, hogy a Mars és a Jupiter között kellene lennie még egy égitestnek (a 24-es számhoz tartozónak), amelyet meg kellene találni. Ő egy feltételezett Mars-holdra gyanakodott, ám a Phobost és a Deimost csak jóval később, 1877-ben fedezte fel Asaph Hall (1829–1907) amerikai csillagász.⁴ Később Johann Elert Bode (1747–1826), a berlini csillagda igazgatója népszerűsítette Titius elképzelését, így lett az elnevezése Titius–Bode szabály a tudományos irodalomban.⁵

A magyar származású Zách Ferenc (1754–1832) gothai csillagász feltett szándéka volt, hogy ezt a hiányzó égitestet megtalálja. Egy „égi rendőrséget” szervezett kora legkiválóbb csillagászaiból, melynek célja a zodiákus⁶ és környékének szisztematikus észlelése volt, azzal a nem titkolt céllal, hogy a Mars és Jupiter között feltételezett bolygót megtalálják.⁷ Mielőtt rendszeres munkához láttak volna, Giuseppe Piazzi (1746–1826) itáliai csillagász felfedezett egy égitestet 1801 legelején, amit később Ceresnek neveztek el.⁸ Hamarosan újabbakat leltek: a Pallast, a Junót s végül a Vestát. A 19. század közepétől kezdve további hasonló, kisbolygónak nevezett égitesteket találtak; számuk ma már meghaladja a kétszázézetet.

A Ceres felfedezésének híre Magyarországra is megérkezett. A bécsi *Magyar Kurir* két rövid cikkben számolt be a kisbolygó (újra)felfedezéséről 1802 legelején:

1. „Gothából Jan. 14-ikén. A’ Seebergi Herczegi Obseuatoriumnak Direct. Baró Zach, a’ múlt Dec. 8 ikát követett éjjel fel találta azt az új plánétát, a’ melyet a’ Palermói Kir. Obseuatoriumnak igazgatója Piazzi Úr Jan. 1-ső napján 1801-ik esztendőben látott vala. Azon időtől fogva minden Európai égvizsgáló Tudósók leselkedtek utánna, de minden iparkodások haszon-talan vólt, mivel ez az új plánéta, a’ mely a’ Mars és Juppiter planéták közt való utón megyen

³ Képletben kifejezve, ha a Föld távolsága 10, akkor a bolygóké $A = 4 + n$, ahol az $n = 0, 3, 6, 12, 24, 48, \dots$ (0 – Merkúr, 3 – Vénusz, 6 – Föld, 12 – Mars stb). A két felosztás ugyanaz (a Nap–Föld távolság mindkettőben 10 egység).

⁴ L. erre Hall levelét James Glaisherhez: HALL, Asaph: *The Discovery of the Satellites of Mars.* = *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* (38.) 1878. 205–209.

⁵ NIETO, Michael M.: *The Titius–Bode Law of Planetary Distances: Its History and Theory.* Oxford, 1972. Pergamon Press

⁶ A bolygók nagyjából egy síkban keringenek a Nap körül, s a zodiákus ennek vetülete az égbolton.

⁷ CUNNINGHAM, Clifford J.: *The Baron and His Celestial Police.* = *Sky and Telescope* (75.) 1988. 271–272; VARGHA Domokosné: *Zách János Ferenc csillagász 1754–1832.* Piliscsaba, 2003. Tudománytörténeti Intézet, 73–76; KOVÁCS József: *The Discovery of the First Minor Planets.* In: *The European Scientist Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832).* Ed.: Lajos G. BALÁZS, Peter BROSCHE, Hilmar W. DUEBECK, Endre ZSOLDOS. Frankfurt am Main, 2004. Harri Deutsch, 74–76. /Acta Historica Astronomiae 24./

⁸ Piazzi 1801. január 1-jén fedezte fel a Bika (Taurus) csillagképben. – SERIO, G. Foderà–MANARA, A.–SICOLI P.: *Giuseppe Piazzi and the Discovery of Ceres.* In: *Asteroids III.* Ed.: William F. BOTTKÉ et al. Tucson, 2002. University of Arizona Press, 17–24; CUNNINGHAM Clifford J.–MARSDEN, Brian G.–ORCHISTON. Wayne: *Guisepppe Piazzi: The Controversial Discovery and Loss of Ceres in 1801.* = *Journal for the History of Astronomy* (42.) 2011. 283–306.

keresztül, igen kitsin, és a' leg jobb telescopiumon is nehéz fel találni. – Jan. 11 ik napján, a' midőn leg utólszer látta volna azt B. Zach, már 8 grádust hagyott az égen maga után, még is a' szüz jegyben állott.”⁹

2. „Hamburgból Jan. 20 ikán. A' mi leg hiresebb Német Országi égvisgáló Tudósaink mindnyájan meg egyeznek már abban, hogy a' mostanában fel talált új planétának a' Mars és Juppiter planéták közt van az útja, a' hol még ekkoráig üres hely volt. Közönségesen azt lehet mondani, hogy az Uranuson túl, a' melly minden plánéták közt leg távolabb van a' naptól, sok olly plánéták lehetnek még, a' mellyeknek látásokra vagy soha sem, vagy pedig tsak azután lesz szerentsénk, minekutánna a' telescopiumok nagyobb tökéletességre vitetődnek. Mi voltunk azok a' szerentsés teremtesek, a' kik 30 esztendő el forgása alatt a' tsillagos égnek esmérétében igen sokra mentünk. A' véghetetlen világ teremtojének igen sok gazdag országait találtuk fel a' világnak meg nem határoztható tagasságában, a' mellyek az ő joságának, böltsességének, és hatalmának valóságos tanubizonyságai. — A' hajdani időkben a' balvanyozásnak játék laptaja volt az astronomia, most pedig a' véghetetlen valóság ditsösségének leg hathatosabb eszköze.”¹⁰

Az új felfedezés természetesen nem csak a csillagászok érdeklődését keltette fel. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz egy levelet, mely szintén beszámol a Ceresről. Szerzője Décsy Antal, egy, a 18–19. század fordulóján élő miskolci „törvény tudó”. Neve nem ismeretlen történelmi tárgyú művei miatt; könyvet írt például a magyarországi ruszinokról, illetve Lehel állítólagos kürtjéről is.¹¹ Számos latin nyelvű kézirata mellett – ezek egy része nyomtatásban is megjelent – néhány magyar is akad.¹² Nemcsak a történelem, hanem a csillagászat, vagy inkább az asztrológia is érdekelte: hosszabb terjedelmű, meglehetősen csapongó stílusú értekezést írt például az 1811-ben feltűnt üstökösről.¹³ A most közlésre kerülő kézirat címzettje ismeretlen, szövege gyors reakciónak tűnik a *Magyar Kurir* rövid híradásaira.¹⁴ A levél írója egy csillagászati felfedezés kapcsán fejtette ki gondolatait különböző jövődölésekről, asztrológiai jóslatokról. Itt a Ceres kisbolygó tulajdonképpen csak ürügy, hogy Décsy

⁹ Magyar Kurir 1802. No. 10. (febr. 2.), 156–157.

¹⁰ Magyar Kurir 1802. No. 11. (febr. 5.), 163.

¹¹ DÉCSY Antal: *Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés*. Kassán, [1797] Landerer; Uő: *Az Jász, vagy-is jász kürtön lévő Metzésekről, és azoknak Értelmekről*. Kassa, 1815–1816. Ellinger Ny.

¹² Pl. OSZK Kézirattár, Quart. Hung 871. Décsy Antal *vegyes tárgyú értekezései (1817–1819)*.

¹³ OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 399. *Mulatságos Elmélkedések az mostani üstökös Tsillagról, Melly látzatik az Égen a Mérték Jegyében*, írta Décsy Décsy Antal Törvény Tudó, Miskoltzon 1811. esztendőben. – A kézirat Farkas Lajos (1806–1873) több mint másfélezer kötetes hagyatékából került 1873-ban a Nemzeti Könyvtárba. Az ún. 1811-es nagy üstököst (C/1811 F1) Honoré Flaugergues (1755–1835) francia amatőr csillagász fedezte fel, s minden idők egyik legfényesebb kométája volt. A későbbiekben ezt a kéziratot is szándékunkban áll kiadni.

¹⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 467. *Décsy Antal csillagászati észrevételei ismeretlenhez írott levélben. Miskolc 1802. febr. 18.* – Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy a kézirat mikor és kitől került be a könyvtárba. Az első levél rektóján, a jobb alsó sarokban a ceruzás megjegyzést: „Széchényi pag. 4.” nem tudtuk feloldani. A második levél verzóján tintával: „Ad Novam Collectionem Litterariam Ex(ce)ll(entsissi)mi ac Ill(ustrissi)mi D(omini) Comitis Franc(isci) Széchényi”.

elmondhassa barátjának, mit gondol mindezekről. A csillagászok megfigyeléseit nem is fogadta el, szerinte egészen mást láttak, mint ahogy azt ők feltételezték. Az elutasítás oka Décsy hite volt az asztrológiában és a különféle jóvendölésekben, valamint szemmel látható önbizalma, mely szerint ő jobban tudja, mint „az Hamburgi Ég-visgálók”.¹⁵ Az asztrológia széles körű alkalmazása természetesen nem volt egyedi jelenség a korban: Peterka József Sebestyén (1768–1825) orvos a kertművelésről szóló cikkében használta fel eszközként a csillagjóslást.¹⁶ A középkori és kora újkori orvosi asztrológia elemei megtalálhatóak voltak a 18–19. század fordulóján írott szakmunkákban.¹⁷ Miskóltzi Ferenc (1697–1771) győri orvos 1742-ben kiadott sebészeti könyve például tartalmazott asztrológiai fejezetet is.¹⁸ A jóslatok népszerűségéről pedig a nagy számban megjelenő csíziók, kalendáriumok tanúskodnak.¹⁹

A levél apropói a Ceres újrafelfedezéséről szóló hírek voltak a bécsi *Magyar Kurir*-ban. Ezek említése után Décsy gyorsan áttér az asztrológiai értelmezésre és a különböző régi jóslatokra, melyek bekövetkezése akkor, 1802-ben lenne várható. A levél második, igen zavaros bekezdésében Décsy egyszerűen kétségbe vonja, hogy a felfedezett objektum valóban egy új bolygó. Úgy tűnik, hogy a levél írója összekeveri a bolygó fogalmát (ami egy ténylegesen létező objektumot jelent) az állatövi jegyével (ami egy képzelt ábra az égre vetítve). Arról ír ugyanis: „egy újj Planétát vettek észre, mellyet az Márs, és Jupiter, az az a’ második, és harmadik Planéták közt szemlélnék; S ők, ha nem hibáznak ebben, mert ezt nem itten kellene

¹⁵ KRUGER, Justin–DUNNING, David: *Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments*. = *Journal of Personality and Social Psychology* (77.) 1999. 1121–1134; DUNNING, David–JOHNSON, Kerri–EHRLINGER, Joyce–KRUGER, Justin: *Why People Fail to Recognize Their Own Incompetence*. = *Current Directions in Psychological Science* (12.) 2003. 83–87.

¹⁶ PETERKA József Sebestyén: *A’ Kertészkedésről való Elmefuttatás*. = *Tudományos Gyűjtemény* (8.) 1824. 3. sz. 30–40. Ezt már THAIS András (1789–1840) szerkesztő sem bírta megállni megjegyzés nélkül: uo. 32. „Erről a’ Tsillag-visgálók adhatnak leghelyesebb vélekedést, ’s egyébiránt is legjobb volna, ha kiki a’ maga Fachjából írna.”

¹⁷ Az orvosi asztrológiáról l. DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Bp. 1894. Dobrowsky és Franke, 269–280; MAYER Ferenc Kolos: *Az orvosi astrologiáról*. = *Orvosi Hetilap* (71.) 1927. 913–915. Külföldi példa: AZZOLINI, Monica: *Reading Health in the Stars. Politics and Medical Astrology in Renaissance Milan*. In: *Horoscopes and Public Spheres*. Ed.: Günther OESTMANN, H. Darrel RUTKIN, Kocku von STUCKRAD. Berlin–New York, 2005. Walter de Gruyter, 183–205. – Természetesen nemcsak Magyarországon élt tovább, l. erre HARRISON, Mark: *From Medical Astrology to Medical Astronomy: Sol-Lunar and Planetary Theories of Disease in British Medicine, c. 1700–1850*. = *The British Journal for the History of Science* (33.) 2000. 25–48.

¹⁸ MISKÓLTZY Ferentz: *Manuale chirurgicum Avagy Chirurgicali Uti-társ*. Győr, 1742. Streibig János Gergely, 75–81. Miskóltziról és művéről l. HORVÁTH József: *Miskóltzi Ferencről és a „Manuale chirurgicum”-ról*. = *Az orvosi könyvtáros* (33.) 1993. 184–193.

¹⁹ BORSA Gedeon: *A csízió kiadástörténete*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1976–1977.) 1979. 307–378; KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó.

vígyázni, hanem inkább az hatodik és hetedik Jegyek közt, úgymint a' Szüz, és Mérték közt". A problémát az jelenti, hogy a Mars és a Jupiter nem a második és a harmadik bolygó a Naptól való távolságukban, hanem a negyedik és az ötödik. Ellenben ha zodiákus jegynek tekintjük ezeket a sorszámokat, akkor a Bikát és az Ikreket jelölhetik, s a kisbolygót valóban a Bikában fedezte fel Piazzzi. Ezt vonja Décsy kétségbe, mondván, hogy a „planétának” a hatodik és a hetedik jegy – a Szüz és a Mérleg²⁰ – között kellene lennie. Érvelése szerint az újonnan felfedezett objektum ugyanis nem bolygó, hanem „a' Jupiternek egy része /: Absis Jovis :/ mely az hetedik Planétába igyekszik, az az a' Mérték Jegyébe”.

Az 'absis Jovis' valóban létező fogalom, az antik irodalomból vette át a középkori csillagászat.²¹ Idősebb Plinius szerint az $\alpha\psi\iota\varsigma$ a csillagok (pontosabban a bolygók) által leírt körpálya,²² illetve ennek a földközeli (perigeum), illetve földtávolsági (apogeum) pontja.²³ Décsy ez utóbbira, az apogeumra gondolhatott, mivel ez volt Plinius szerint a Szüz csillagképben,²⁴ s erről írta Girolamo Cardano (1501–1576) itáliai matematikus, orvos, asztrológus,²⁵ hogy áthelyeződik a Mérlegbe. Még visszatérünk arra a kérdésre, hogy ez miért vezethetett oda, hogy Décsy elvetette a csillagászok észlelését: „e'képpen tehát nem új Planéta, hanem Absis Jovis lesz az, ki az Mérték Jegyébe siet, a' mit az Hamburgiak látnak.” A továbbiakban többkevesebb pontossággal idéz egykori jövendöléseket, melyeknek már semmi közük sincsen a Cereshez.

Nem csak a Jupiter apogeuma miatt vált nevezetes évvé 1802: Décsy szerint ekkor ér véget a tüzes háromszög (igneus trigonus), s kezdődik a földi háromszög (terreus trigonus) kora.²⁶ Az asztrológusok szerint ez komoly következményekkel

²⁰ A 'Libra' eredeti magyar fordítása 'Mérték' volt, a 'Mérleg' Toldy Ferenc újítása. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. 1–4. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 2: 902.

²¹ EASTWOOD, Bruce S.: *Ordering the Heavens. Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*. Leiden, 2007. Brill /Medieval and Early Modern Science 8./; EASTWOOD, Bruce S.–GRASSHOFF, Gerd: *Planetary Diagrams for for Roman Astronomy in Medieval Europe, ca. 800–1500*. = Transactions of the American Philosophical Society (New Series) (94.) 2004. 3. sz. 1–158.

²² PLINIUS: *Hist. Nat.* II, 13(63); Caius PLINIUS Secundus: *Természettudományának 2. könyve*. Ford., feld.: GÁBLI Cecília. Pécs, 2005. Lomar, 55. „Mindezek a jelenségek többféle okból keletkeznek: az első a körpályák miatt, amelyek a görögök apszisnak neveznek – mert kénytelenek leszünk görög kifejezésekkel élni – a csillagok esetében.”

²³ EASTWOOD: i. m. (21. jegyzet) 109–118. – Az apogeum a Föld körül keringő égitest pályájának a Föld középpontjától való legtávolabbi pontja.

²⁴ PLINIUS: *Hist. Nat.* II, 13(64); PLINIUS: i. m. 2005. (22. jegyzet) 55–56. „Tehát a Föld középpontjától legtávolabbi vannak az alábbi apszisok: [...] a Iuppiteré a Szüzben [...]”

²⁵ CARDANO, Girolamo: *In Cl. Ptolemaei Pelusiensis IIII de Astrorum Iudiciis*. Basileae, [1554]. Excudebat Henrichus Petri, 163. „Et prima mutatio erit absidis Iovis in primum punctum Librae inter sexcentisimum et octingentesimum annum, quo tempore incipiet mutatio legum cui nunquam fuit similis, et consurget una nova lex, et cum his alia multa.” GRAFTON, Anthony: *Cardano's Cosmos. The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer*. Cambridge, MA, 1999. Harvard University Press.

²⁶ Az asztrológiai fogalmakra l. CSABA György Gábor: *Hazudnak-e a csillagok? Legenda és valóság a csillagjósaslásról*. [Bp.] 2003. General Press.

fog járnai, s Décsy fel is sorolt néhányat. Nem mindig idézett pontosan, néha a kronológiával is gondjai voltak. Jó példa erre a kora újkori csillagásztörténetből ismert „Sibylla Tiburtina” esete,²⁷ melyet Décsy a következőképpen mesélt el: „Találkozott Helveciáb[an] 1200. Eszt[endő]b[en] egy kő sziklán, egy ki faragott darab kő, melyre hajdan igen tört Deák nyelven, vagy is betűkkel vala írva Sybilla jövőndölése /: a’ mint ezt Trithemiusból Gróff Flisco azon Levelében elő hozá, melyet írt vala a’ Nagy Leopold Római Császárhoz az Rivales Lusitaniai Zsidó Astrologiája felől illy formán: – Orietur Novum Sydus Trans Iberim, Iuvanis speciosissimus – cui aegre caput submittet Italia, Gallia, Britannia – qui se tandem nubibus condet, & erit consummatio saeculi.” Allítólag Svájcban, egy hegyomlás következtében került felszínre egy márványlap 1520-ban (tehát nem 1200-ban), amelyre rávéstek egy jóslatot.²⁸ A jóslat szerint egy új csillag tűnik fel majd északon, mely békességet hoz a világra. De eltűnése után újra háborúk lesznek, mígnem északról egy nagy király jön, s meghódítja a földet.²⁹ Cornelius Gemma (1535–1578) leuveni orvos és csillagász idézte fel a történetet 1575-ben kiadott könyvében,³⁰ s innen vált ismertté a szélesebb nyilvánosság számára. Részletesen tárgyalta Tycho Brahe (1546–1601) dán csillagász az 1572-es új csillag kapcsán,³¹ s még a 17. század közepén is hivatkoztak rá az asztrológusok.³² A szövegben szereplő Johannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes, kriptográfus ekkor már nem élt (így Flisco a legendát tőle nem vehette), s elírta Jacob Rosales (1588/93–1668, eredeti nevén: Manuel Boccardo Francês), a portugáliai zsidó matematikus, asztrológus nevét is.³³

Tanulságos továbbá, hogy Décsy kikre hivatkozik, kiket olvashatott. Felsorol néhány ismertebb nevet – Daniel Georg Morhof (1639–1691) német polihisztort, Johann Sperling (1603–1658) fizikust, de például Nostradamus (1503–1566) jóslatait nem eredetiben, hanem Morhof *Polyhistor*ából (első kiadása: 1688) idézi –, ám fő forrása a kissé obskurus Comes de Flisco, azaz Maurizio de Fieschi, egy 17. századi

²⁷ Ez a jóslat nem keverendő össze a kora középkori „Sibylla Tiburtina” jövőndölésével. HOLDEN-RIED, Anke: *The Sibyl and Her Scribes. Manuscripts and Interpretation of the Latin Sibylla Tiburtina c. 1050–1500*. Aldershot, 2006. Ashgate Publishing.

²⁸ SECRET, François: *Cornelius Gemma et la prophétie de la «Sibylle tiburtine»*. = *Revue d’histoire ecclésiastique* (64.) 1969. 423–431.

²⁹ ZSOLDOS Endre: *A változócsillagászat kezdete Magyarországon*. PhD-értekezés, Bp. 2011. (Kézirat). 85–86.

³⁰ GEMMA, Cornelius: *De natura divinis characterismis [...] libri II*. Antverpiae, 1575. Ex officina Christophori Plantini, 149–150. A jóslat így kezdődik: „*Orietour sydous in Europa soupra Yberos ad magnam Septentrionis domum*”; Décsy ezt sem idézte pontosan.

³¹ BRAHE, Tycho: *Tychonis Brahe Dani opera omnia*. Ed.: John Louis Emil DREYER. 1–15. Hauniae, 1913–1929. In *Libraria Gyl dendaliana*, 3: 315–316.

³² PL. LILLY, William: *A Prophecy of the White King: and Dreadfull Dead-Man Explained*. London, 1644. Printed by G. M., 23–27.

³³ NEVES SILVA, Sandra-VEIGA FRADE, Florbela: *Medicina e política em dois físicos judeus portugueses de Hamburgo*. = *Sefarad* (71.) 2011. 51–94; STUEDEMUND-HALÉVY, Michael: *Jacob Rosales*. In: *Neue Deutsche Biographie* (22.) 2005. 38–39.

olasz származású francia asztrológus.³⁴ Idézeteinek többsége meg is található Fieschi 1665-ben kiadott *De Fato* című művében.³⁵ Bár Flisco nem lehetett ismeretlen Magyarországon Décsy előtt sem, mindössze egy nyomra bukkantunk a kora újkori olvasmánytörténeti forrásokban.³⁶ Johannes Andreas Schuwert (†1685) soproni polgár, egykori altdorfi diák majdnem félezer kötetes hagyatékában találtuk meg fent említett könyvét.³⁷ Ugyanakkor II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós is ismerte jövődöléseit, levelezésükben többször idézték a szerzőt, például a rettenetes 1710-es pestisjárványra utalva.³⁸ Érdemes megjegyezni, hogy az OSZK Kézirattárában van egy kivonat ebből a könyvből, 1812-ben másolta le valaki Nagyváradon.³⁹ Valószínű, hogy a kéziratnak semmi köze nem lehet a miskolci jogtudóhoz, de megléte mutatja, hogy Flisco még ez időben is ismert volt Magyarországon, s valaki érdemesnek tartotta a szöveget lemásolni.

Ugyanakkor Décsynek nem lehetett keze ügyében Flisco egyik műve sem a levél megírása idején. Már említettük a „Sibylla Tiburtina” esetét, amelynek nem emlékezett a szövegére, s pontatlanul idézte. Feltevésünk szerint ez lehetett az alapvető oka annak is, hogy a csillagászok megfigyeléseit elvetette, s inkább az újkori jövődöléseknek hitt. Az első *Magyar Kurir* cikk ugyanis megemlítette, hogy „Jan. 11 ik napján, a’ midőn leg utólszer látta volna azt B. Zach, már 8 grádust hagyott az égen maga után, még is a szűz jegyben állott.” Ez a 8 fok pedig előfordul

³⁴ Egy rövid korabeli életrajz róla: SOPRANI, Raffele: *Li scrittori della Liguria, e particolarmente della maritima*. Genova, 1667. Per Pietro Giovanni Calenzani, 212.

³⁵ FIESCHI, Maurizio de: *Decas de fato, annisque fatalibus tam hominibus quam regnis mundi*. Francofurti, 1665. Apud Joann. Baptistam Schönwetter.

³⁶ Példányok magyarországi gyűjteményekben: Esztergom (Főszékesegyházi Könyvtár), Egyetemi Könyvtár (Budapest), Ráday-gyűjtemény, Egyetemi Könyvtár (Szeged, a budai kapucinosoké volt a 18. században).

³⁷ *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Hrsg.: Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE, 1994. Scriptum, 355. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1./ „Comes de Flisco de Fato”.

³⁸ *Archivum Rákócianum = II. Rákóczi Ferenc levéltára*. 1–15. Bp. 1873–1935. MTA; *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712*. Szerk.: THALY Kálmán. 3: 288. „Értem, hogy a pestistül félvén, bujdosik Kegyelmed, mely ellen még jobb orvosságot nem találtam az isteni kegyelemben való bizodalomnál; mert ugyanis, ha a Flisco sententiája szerint most azon constellatiók fordultanak fel, az melyek az Izráel népének Aegyptumból való kivezérlésével voltak, és a világ vége közelget.”; *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712*. Szerk.: THALY Kálmán. 7: 143. „Valamint lesz, valahogy lesz, de csak azt hiszem, Isten elhozta már ideit Fliskónak; valaholott, de belíragaszkodik most Drabecius az dologba!”, 167. „Osztán, hogy Drabecius hazud álmában, nem csuda; de azt tudnám örömt, mint hazud Flisco, az ki svécusnak adja Bécsot?”

³⁹ OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 263. *Comitis de Flisco De Fato Austriaco. Hoc est an augustissimae domus Austriae ex effectibus magnae coniunctionis superiorum in igneo trigono, et instanti rerum mundanarum revolutione (ut multi credunt) proximus sit finis. Opusculum divo Leopoldo primo caesari ... consecratum 1664. – Monarhae futuro Ludovico XIV. Galliae et Navarrae regi ... Comes de Flisco de causis mutationum sectarum, imperiorum et regnorum mundi opusculum sacrat ... 1662.*

Fliscónál is, igaz, kicsit más kontextusban. Flisco ugyanis a tüzes háromszög végéről és a földi háromszög kezdetéről tárgyalva jegyezte meg, hogy 1802. augusztus 2-án változik át a tüzes földivé a Szűz csillagkép $8^{\circ}10'$ -ben.⁴⁰ Décsy emlékezett erre a váltásra, illetve az apogeum mozgására is, s mivel nem volt kéznél a könyv, összekeveredhetett az emlékezetében. Amikor hírt kapott arról, hogy az újonnan felfedezett égitest a Szűz 8° -ban van, akkor beugrott neki Flisco jövődölése, s a Ceres neki nem egy létező égi objektumot, hanem egy körpályán lévő pontot, az absis Jovist jelentette. A könyv hiányára utalhat az is, hogy míg Décsy szerint Flisco egyetértett Cardanóval, valójában az asztrológus úgy vélte, hogy Cardano tévedett.⁴¹ Tehát az asztrológiai jóslatnak nagyobb ereje volt Décsy számára, mint a tudományos felfedezésnek.

Décsy további fő forrásai a korabeli csíziók, kalendáriumok lehettek, melyeket ugyan nem említett meg a levélben, de valószínűleg használta azokat. A Landerer-nyomda által kiadott csíziók középkori vilásképe teljesen megfelelt Décsynek: az arisztotelészi–ptolemaioszi rendszer, a világ középpontjában a Föld, illetve az asztrológia elfogadása és használata. Felidéz például egy Beda Venerabilis angol szerzetesnek tulajdonított jóslatot: „sött a’ Szivárványban is nagy fogyatkozásokat fognak tapasztalni, el annyira pedig idővel, egészen el fogy Béda jövődölése szerint, mely jele lesz, hogy e’ Világ, és benne lévő Hatalmasságok és Birodalmok el fognak múlni.” Hasonló szöveg előfordul a korabeli Landerer-féle csíziókban is: „Beda a’ Bölcs Astrologus azt írja, hogy 40. Esztendővel az ítélet napja előtt, el vész a’ Szivárvány e’ világról, és leg-elsőször a’ fogy el, hogy e’ világ el-kezd végezödni.”⁴² Ez a jövődölés már 1592-től olvasható a magyar planétáskönyvekben is.⁴³ E jóslat Beda műveiben nem szerepel, még a neki tulajdonított „Prophecy of Beda” című jóslatban sem.⁴⁴ Megtalálható viszont Petrus Comestornál, aki szerint „a szentek mondják, hogy negyven évvel az ítélet előtt nem lesz látható

⁴⁰ FIESCHI: *i. m.* (35. jegyzet) 187. „tandem 1802. Augusti die 2. fiet mutatio ignei Trigoni in terreum in gr. $8.10'$. Virginis.”

⁴¹ FIESCHI: *i. m.* (35. jegyzet) 202. „Ex hoc manifeste apparet, quantus sit error Cardani et in annorum differentia, et, quod peius est, in signo.”

⁴² PSEUDO-REGIOMONTANUS, Johannes: *Cisio. Az az: az Astronomia tudományának, rövid értelemmel való le-írása, a’ Csillagoknak, Planetáknak, és Égbeli Jeleknak, &c... Az hires neves Király Hegy János irásából Magyar nyelvre fordítatott, és sok helyen megaugeáltatott.* [Ford.: HELTAI Gáspár, ifj.] [Pozsony, 1760–1765. Landerer ny.]. G_{6r}.

⁴³ RMK. I. 256. *Cisio magyar nyeluen és az égh iarasának és czillagoknak külömb külömb természetec follyasából valo practica, melyből gyermekeknek születéseknek természetec és az napoknak miuolta meg ismetetnec, az az magyar planetás könyw ... Az könywnyomato által magyarrá fordítatott és vyiolan ki adatot, Colosvarat, 1592.* [typ. Heltai], I_v.

⁴⁴ *The Whole Prophecies of Scotland, England, France, Ireland, and Denmark prophesied by marvelous Merling, Beid, Berlington, Thomas Rymer, Waldhave, Eltraine, Banester, and Sybilla. All agreeing in one, both in Latin verse, and in Scottish meeter. Containing many strange and marvellous matters, not of before read or heard. Compared with the best editions.* [Edinburgh], 1690. [s. n.], A_{6r}–A_{7v}.

a szivárvány.⁴⁵ Beda neve azonban hiányzik, mint ahogy a későbbiekben is e név nélkül idézte például Temesvári Pelbárt⁴⁶ vagy Thomas Browne (1605–1682) angol író.⁴⁷ Ellenben felbukkan Petrus Berchorius (c. 1290–1362) francia Benedek-rendi szerzetes egyik művében: „Így Beda és a történetírók szerint negyven éven át az [utolsó] ítélet előtt nem jelenik meg [a szivárvány].”⁴⁸ Hasonló jóslatot közzétett Nostradamus is.⁴⁹

Összefoglalva, Décsy Antal egy valós csillagászati objektumot hozzá nem értése, illetve asztrológiai nézőpontja miatt egy képzelt ponttal azonosított az égen. Forrásai nem túl frissek, kortárs tudományos munkákra nem hivatkozott, csupán a Ceres felfedezését említette meg. Ugyanakkor többé-kevésbé pontosan idézett régi jóslatokat, valószínűleg 17–18. századi, már akkor is antikvár jellegű nyomtatványokból, melyek igazolhatták elképzelését, hogy mi is történhetett „valójában” az égbolton 1801-ben. Asztrológiában és egyéb jóslatokban való hite nem egyedülálló, s nem is csak a múltban előforduló jelenség. Miközben már magyarul is olvashatók voltak csillagászati ismeretterjesztő művek,⁵⁰ melyek a kor tudományos színvonalán álltak, Décsy megmaradt a csíziók által közvetített, középkori kozmosz világában.

⁴⁵ COMESTOR, Petrus: *Historia Scholastica*. Lugduni, 1542. [s. n.] 15. „Et tradunt sancti, quod quadraginta annis ante iudicium non videbitur arcus, quod etiam naturaliter ostendet desiccationem aeris iam inceptam.”

⁴⁶ RMK. III. 752. TEMESVÁRI, Pelbárt: *Aureum Sacrae Theologiae Rosarium, iuxta quatuor sententiarum libros quadripartitum*. Venetiis, 1586. apud Franciscum Zilettum et Ioann. Gryphium, 2: 356. „Denique tradunt etiam sancti, ut dicitur in historiis, quod quadraginta annis ante iudicium non videbitur arcus, et hoc ostendet naturaliter desiccationem aeris iam inceptam.”

⁴⁷ BROWNE, Thomas: *Sir Thomas Bowne's Work including his life and correspondence*. 1–4. Ed.: Simon WILKIN. London, 1835. W. Pickering, 3: 304. „That there shall no rainbow appear forty years before the end of the world”.

⁴⁸ BERCHORIUS, Petrus: *Opera omnia in sex tomos distincta, sive Reductorium, repertorium, et dictionarium morale utriusque Testamenti*. Coloniae Agrippinae, 1703–1731. apud Petrum Pütz, 3: 151. „Unde secundum Bedam et magistrum historicarum, per quadraginta annos ante iudicium non apparebit.”

⁴⁹ NOSTRADAMUS, Michel: *Les vrayes centuries et propheties de Maistre Michel de Nostradamus*. Imprimé à Leyde, 1650. Chez Pierre Leffen, 3. „Par quarante ans l'iris n'apparoistra, // Par quarante ans tous les jours sera veu // La terre aride en siccité croistra, // Et grands deluges quand sera apperceu.”

⁵⁰ MOLNÁR János: *A' természetiekről, Nevvton tanitványainak nyomdoka szerént hat könyv*. Posonyban és Kassán, 1777. Landerer Mihály betűjvel.

Szövegközlés:

Kedves jó Barátom!⁵¹

Az Hamburgi Ég-visgálokról, kikiről D. Décsy Sámuel az Kurirjában az 10.⁵² és 11^{dik} Szám⁵³ alatt írt vala, mi légyen az én gondolatom, rövideden néked, ki az Lÿpsiai Tudósok⁵⁴ közt is meg fordúltál, meg jelentem nem egyéb végett, hanem hogy ügyes bajos állapotid között magadat ezzel is mulathassad.

Az Hamburgi Ég-visgálók egy új Planétát vettek észre, melyet az Márs, és Jupiter, az az a' második, és harmadik Planéták közt szemlélnék; S ők, ha nem hibáznak ebben, mert ezt nem itten kellene vigyázni, hanem inkább az hatodik és hetedik Jegyek közt, úgymint a' Szűz, és Mérték közt, ha tsak ugyan új Planéta /: 'mint állítják: de nem az: hanem a' Jupiternek egy része /: Absis Jovis /: mely az hetedik Planétába igyekszik, az az a' Mérték Jegyében, melyet már 200. Esztendőől fogva tapasztalt Hyeronimo Cardanus híres Ég-visgáló, és meg jövendőlte ezt, hogy az Jupiter a' Mérték Jegyében fog által menni, e' mostani időnkben. inter /: úgymond /: 1600. et 1800. Absis Jovis transibit in Signum Librae, qvo tempore erit mutatio Legum, & consurget una nova Lex, cui nunquam fuit similis, & cum his alia multa,⁵⁵ melyet most leg közelebb tapasztaltak sok Országok, Helvetia, Batavia, Cisalpina, Liguria s. a' t.

Hogy ezen Cardanus tapasztalása helyyes, meg ismerte azt, amaz Ég-visgálók Mestere Comes à Flisko⁵⁶ azon tsudálatos munkájában, melyet 1674. Eszt[endő]ben futuro Ludovico 14^o ajánlott, mind azonál azon meg határozással, hogy ez az Cardanus tapasztalása utóbb fog meg lenni, az az 1802. Eszt[endő] a' Szűz Jegyének a' 8^{ik} grádussában, mely a' következő September 30^{ik} Napján fog lenni; e' képpen tehát nem új Planéta, hanem Absis Jovis lessz az, ki az Mérték Jegyében siet, a' mit az Hamburgiak látnak.

Ez a' feltétel azért is hiteles lehet, hogy az Ég-visgálók tapasztalások szerint egy Uralkodó Planéta sintsen már a' maga tulajdon házában /: in propria Domo /: a' mint volt a' Zodiacus kezdetében, hanem egyik a' másikába által ment, úgymint a' Jupiter és Márs a' kik első és második Planéták, az hatodik és hetedik jegyben az Mértékbe által mentek, mellyből ki tettzik, hogy s ott(?) idő változások történnek a' Planétáknak az egyik házból, a' másik házába való által költözések miatt.

Ugyan tsak most ebben a' folyó Eszt[endő]ben 30^{ik} Septembr. fog el múlni az eddig 500. Esztend[őkben] fogva uralkodó Tüzes Trigó, /: igneus Trigó /: és fogja végezni a' maga szokott járását /: Orbis Magnus /: mely 500. Eszt[endő]ből áll, és fog most utánna következni Újj Trigó, az az Trigo Terreus /: revolutio Trigonis /: mely Trigó változásával, leg inkább pedig az ilyen változásokor, a' midőn Ignei Trigonis in Trigonem Terreum redevolutio történik, tehát nagy változások vagynak, vagy lesznek azokban a' Birodalmakb[an] Nemzettségekb[en], a' mellyek a' Tüzes Trigóban vették eredeteket, vagy fundáltattak, ebben az Újj Trigóban tarthat Török Ország /: ha igaz az Astrologia /: ki az Tüzes Trigóban II^{ik} Mahomet⁵⁷ alatt

⁵¹ A levél címzettje ismeretlen, l. a 14. jegyzetet.

⁵² Magyar Kurir 1802. No. 10. (febr. 2.) 156–157.

⁵³ Magyar Kurir 1802. No. 11. (febr. 5.) 163.

⁵⁴ Sajnos nem sikerült kideríteni, hogy kik voltak ezek a lipcei tudósok.

⁵⁵ CARDANO: i. m. (25. jegyzet) 163.

⁵⁶ FIESCHI, Maurizio de: *Monarchae futuro Ludovico XIV. Galliae et Navarrae regi de causis mutationum sectarum, imperiorum et regnorum mundi*. Lugduni, 1662. Rossin.

⁵⁷ II. Mehmed (1432–1481) török uralkodó; Konstantinápoly eleste: 1453.

1400. Eszt[endőb]en a' Görög Birodalmat el nyervén, fundálódott, de az mostani Földi Trigó-ban változást szenvedhet az Astrologia szerint. – Flisco azt jövendőli, hogy a' Földi Trigóban nagy áradások a' Tengerekb[en] nagy vizekben, lesznek Föld indulások, Újj Mesterségek, Újj Tudományok – Magnae enundationes, Terrae motus, Novae Artes, Novae Scientiae; a' mint-hogy tapasztalljuk az Újjságokból, mind ezeket a' változásokat, áradásokat, Föld indulásokat, Újj Mesterségeket, újj találmányokat csak nem minden Országokban, sőt még azon Religiók is változásokat várhatták, kik a' Tüzes Trigó alatt támadtanak, az Újj Földi Trigó változása alkalmatosságával 's a' t.

Mindazonáltal minthogy a' Jupiter Kedves és Kegyes Atyának neveztetik, az Astrologusoktól, és igazság, úgy nem különben békesség szeretőinek, történhetik tehát, hogy az Újj Trigóban leg alább méglen 12. Eszt[endő] alatt az 12. Jegyeket meg járja, a' Birodalmokat és Nemzeteket, az Jegy Mértékből /: melly álhatatlan /: állandóképpen fogja az igazságban, és békességgel kormányozni; mert valamint a Planétának jó tekintetéből lehet jót, vagy jó embereket várni, úgy szinte a' rossz tekintetből lehet rosszat, vagy rossz embereket reménleni p. o. Si Mars centrum teneat in Domo sua quadrato aspectu cum Mercurio centrum Lunae, quae plena esse incipit, in generatione diurna moveatur, efficit homicidas, iuramentorum usurpatores, potatores Sangvinis, ebrios, & effaeminatos.⁵⁸

Ezt valósággal némelyek helyben hagyják, úgymint Helmontius de Novae Medicinae ortu pag. 95^a Astra /: úgymond /: necessitare, non inclinare;⁵⁹ ellenben Sperlingus Physicus pag. 559. Stellae /: úgymond /: influunt in voluntates hominum, non directe, non cogendo, sed svadendo & inclinando, Sapiens ergo dominabitur Astris,⁶⁰ insipiens vero & improbus, qui temeraria Belluarum trahitur cupiditate, cadet, – cadet vero culpa, non Astrorum, sed propria⁶¹ – De tsak ugyan Dudics Andrásban, ki Pécsi Püspök vala, bé ütött az Astrologia, ki a' maga halálának a' szempillantását ex concursu Astrorum & Planetarum meg jövendőlte, és ugyan abban az órában is /: melly 12. óra vala délben /: meg holt, a' mint az életében P. Horányi Piarista ezt bővebben elő adgya.⁶²

Vissza megyünk az Újj Trigóra, ki fog most lenni; erről úgy gondolkodom Barátom! hogy ha igaz az, hogy e' múlandó Világ a' Szent Atyák vélekedése szerint, nem tart to-

⁵⁸ GREGORIUS Nazianzenus: *Opera omnia quae extant, nunc primum ... in duos tomos distincta.* 1–2. Parisii, 1583. Apud Sebastianum Nivellium, 2: 1484. „Quando igitur Mars centrum tenens in domo sua, quadrato aspectu cum Mercurio centrum Lunae, quae plena esse incipit, in generatione diurna intuetur: efficit homicidas et interfectores, iuramentorum usurpatores et potores sanguinis, ebrios, effoeminatos, daemoniacas notitias absconditorum mysteriorum scrutantes, magos sacrificos, et sunt istis similia si praesertim nullius alterius beneficae stellae aspectus sit.”

⁵⁹ HELMONT, Jan Baptist van: *Ortus medicinae.* Amsterodami, 1652. Apud Ludovicum Elzevirium, 95. „Astra necessitant, non inclinant”.

⁶⁰ Ez egy közismert, Ptolemaiosznak tulajdonított, de nem tőle származó mondás. Temesvári Pelbárt is idézi, s megtalálható magyarul: *Nyelvmléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok.* 1–15. köt. Bp. 1874–1908. MTA, 8. köt. *Szent Margit élete. Példák könyve. Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. Apor codex. Kulcsár codex.* Szerk.: BUDENZ József, SZARVAS Gábor, SZILÁDY Áron. Közzéteszi: VOLF György. 1879. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 8: 143. „Az bölcshz vrlakodyk az egeken.”

⁶¹ SPERLING, Johann: *Institutiones physicae.* Wittebergae, 1649. Apud Johannem Bergerum, 559.

⁶² HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum et Provincialum scriptis editis notorum.* 1–3. Viennae, 1775–1777. Loew, 1: 586–587; Dudith András (1533–1589) magyar humanista (ön)ironikus megjegyzésre s halálának legendájára l. COSTIL, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs.* Paris, 1935. Société d'édition „Les Belles lettres”, 218–220. / Collection d'études anciennes/

vább 6000. Esztend[őnél] tehát az is igaz, hogy ez az Újj Földi Trigó el nem végzi a' maga 500. Eszt[endejét] /: Orbis Magnus :/ hanem tsak felét, az az 250. /: Obliquitas Trigonis :/ Esztendőket, de mindazonáltal tapasztalhatnak az Hamburgerek sok új Jegyeket, és olly rettenetes üstökös csillagokat, nem sokára, melyek az Özön víztől fogva már egynehányszor mutogatták magokat, sőt a' Szivárványban is nagy fogyatkozásokat fognak tapasztalni, el annyira pedig, idővel, egészen el fogy Béda jövőndölése szerént, mely jele lesz, hogy e' Világ, és benne lévő Hatalmasságok és Birodalmok el fognak múlni, úgy mint a' többi nagy birodalmok, a' kik eddig valának, mind az Özön víz előtt, mind pedig utánna.

Hogy azt meg erősítsük, tsak egyet hozok elő: Találkozott Helveciáb[an] 1200. Eszt[endő] b[en] egy kő sziklán, egy ki faragott darab kő, melyre hajdan igen tört Deák nyelven, vagy is betűkkel vala írva Sybilla jövőndölése /: a' mint ezt Trithemiusból Gróff Flisco azon Levelében elő hozá, melyet írt vala a' Nagy Leopold Római Császárhoz az Rivales Lusitaniai Zsidó Astrologiája felől illy formán: – Orietur Novum Sydus Trans Iberim, Iuvanis speciosissimus – cui aegre caput submittit Italia, Gallia, Britannia – qvi se tandem nubibus condet, & erit consummatio saeculi. Kitsoda ez a' fény /: Novum Sydus :/ vagy lesz, és mikor? az Iberis folyása mellett? – nem könnyen lehet azt meg magyarázni addig, valameddig a' Sz. János titok látását tökéletesen meg nem értjük, melyet nem könnyen lehet az nagy titkokért meg magyarázni. – tot habet Apocalipsis Sacramenta, qvot verba,⁶³ úgymond Sz. Hyeronimus; ha lehet mindazonáltal vélekedni, tehát minthogy Iberis, Spanyol és Francia Országok szélein vagyon, meg lehet, hogy Spanyol Országból, vagy Francia Országból támadhat ez az hatalmas Ifjú vagy Fény, annál is inkább, hogy Nostradam Francia Astrologus jövőndölése szerént a' Török Birodalom az 7000^{dikben} az Francziákra fog szállani; melyről lehet bővebben olvasni Morhaff Polyhistort,⁶⁴ jól tudgyák ezt a' Törökök magok is bizonyos jövőndölésekből, hogy a' Keresztények vissza veszik valaha a' Szent Földet. – Habent Turcae in Prognosticis – Terram Sanctam in potestatem Xtianorum redactum iri, Princeps Radzivill in Peregrinatione Hyerosolimitana pag. 151.⁶⁵ Ekkor Kedves Barátom, mi nem fogunk élni, azért ne okoskodgyunk tovább, hanem hadgyuk ezt az Ég, és Föld Urának Isteni gondviselésére, nem az új Planéták vagy Astrologusok jövőndöléseikre, mint Cornelius Agrippa Libr. 31° de vanitate Scientiarum et Artium írja: – Mendacium mendacio regunt Astrologi, inquietes: Sapientem dominari Astris, cum revera nec Astra Sapienti, nec Sapiens Astris, sed utrisque dominetur Deus.⁶⁶ Ezzel végzem beszédemet, és minden jót kívánok maradok

Miskólczon Die 18^a Febr.

1802

Kedves Barátod.
Décsy Antal

⁶³ HIERONYMUS: *Epistola ad Paulinum*. Viennae Pannoniae, 1520. Per Ioannem Singrenium, B_{3v}.

⁶⁴ MORHOF, Daniel Georg: *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus*. Lubecae, 1732³. Sumtibus Petri Boeckmanni, 93–96.

⁶⁵ RADZIWIŁŁ, Mikołaj Krzysztof: *Jerosolymitana Peregrinatio*. Cassoviae, 1756. Typ. Acad., 151. „Habent Turcae in Prognosticis (valde enim magia et superstitionis observationibus sunt dediti) Terram sanctam in potestatem Christianorum redactum iri, die Veneris, scilicet Feria sexta, ubi in suas Moschaeas ad devotionem convenerint.”

⁶⁶ AGRIPPA, Heinrich Cornelius: *De incertitudine et vanitate scientiarum declamatio invectiva*. Lugduni Batavorum, 1644. Ex officina Abrahami Commelini et Davidis Lopez de Haro, 75.

FARKAS GÁBOR FARKAS – ENDRE ZSOLDOS

Antal Décsy and Ceres

We present here a formerly unpublished letter, which was written an answer to the news of the discovery of Ceres in 1801, the first minor planet of the Solar System. The writer is Antal Décsy, a legal practitioner in the town of Miskolc, known mostly because of his studies on the history of Rusyns. The addressee of the letter is at present unknown. The manuscript shows how strong was the effect of the various prophecies coming from the Early Modern Age even at the first years of the 19th century (and quite possibly later, too). Décsy read about the discovery in the Viennese *Magyar Kurir*. He, however, disputed the subject of the discovery, maintaining that it was not a planet, but the ‘Absis Jovis’, which in our case, corresponded to the apogee of Jupiter. We show that the possible cause of this quite unreasonable claim is that Décsy did not remember his readings precisely enough on the one hand, and considered his expertise to be better than that of the professional astronomers on the other. His main source is *De Fato*, a work of Maurizio Fieschi (Comes de Flisco), an obscure 17th century astrologer. Décsy, however, misquoted this work several times. Moreover, he mixed up Flisco’s claim that there would be a change from the fiery to the earthly trigon in 1802 with the reported movement of the minor planet. Despite the advances made by astronomy in the 18th century, Décsy still clung to the Ptolemaic worldview of the folk calendars (cizio) and the prophecies.

UJVÁRI HEDVIG

A Neue Illustrirte Zeitung
helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében*

A Neue Illustrirte Zeitung története

A *Pester Lloyd* melléklapja, az 1871-ben megjelent *Ungarische Illustrirte Zeitung* az 1872. év utolsó negyedére szóló előfizetési felhívásában még az olvasók élénk érdeklődéséről írt, amely a lapkészítőket a megkezdett munka folytatására, további érdekes olvasmányok megjelentetésére, valamint korszerű és szép kiállítású, a külföldi lapokkal versenyképes illusztrációk közlésére, gondosan megválogatott divatképek beszerzésére sarkallja. Hangsúlyozta, hogy az eddig bevált jó nevű szerzőktől – Ada Christen, Peter K. Rosegger, Karl Emil Franzos, Max Nordau, Dux Adolf, Schnitzer Ignác – továbbra is közölni fog eredeti szépirodalmat, valamint a világ-irodalom közvetítésére is vállalkozik igényes műfordítások révén. Ugyancsak ezt ígérte a magyar irodalommal kapcsolatban is, elsősorban Jókai Mór, Gyulai Pál, Agai Adolf és Tolnai Lajos műveinek tolmácsolása révén.¹

Ennek ellenére a lap az év végén megszűnt. A kiadó, a Deutsch Testvérek arról értesítette az olvasókat, hogy 1873-tól a *Pester Lloyd* melléklapjaként Bécsben, Johannes Nordmann szerkesztésében vállalkoznak a *Neue Illustrirte Zeitung* kiadására. Bő terjedelmet, gazdagon illusztrált lapot ígértek, s a hazai érdekek és ízlés szolgálatát tartották elsődlegesnek. Vállalkozásukhoz, mint írták, a legjobb irodalmi erők támogatását már maguk mögött tudhatják. A korábbi mellékaphoz képest az új orgánum nem fogja megosztani érdeklődését divat és irodalom között, noha terjedelmét a másfélszeresére növelik: elsődleges feladatának a szépirodalom közvetítését tekintik. Ehhez magas szintű művészi és technikai kivitelezést, valamint alacsony előfizetői díjakat kívántak társítani.²

A Bécsi Nemzeti Könyvtárban a lap tanulmányozása az első évfolyam 27. számával kezdődhetett, mivel az ezt megelőzőek hiányoznak a 20 évfolyamot átfogó állományból. Ez a szám rögtön a tulajdonosi viszonyok változásával indít: az eddig

* A kutatás a Magyar Állami Eötvös József Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

¹ Ungarische Illustrirte Zeitung 1872. október 9. 41. sz. 328.

² Ungarische Illustrirte Zeitung 1872. december 25. 51. sz. Melléklet. Néhány héttel korábban már az *Ungarischer Lloyd* is méltatta az új bécsi lapvállalkozást, kitérve a császárvárosban megjelenő sajtótermékek kedvező fogadtatására is. Az új laptárs javára írta, hogy a legnagyobb figyelmet Ausztriának szenteli, és a közelgő bécsi világiállítás jó alkalommal szolgál a célkitűzések megvalósítására. Vö. *Ungarischer Lloyd* 1872. december 6. 283. sz. 6. A zömmel a *Pester Lloyd* újságírói gárdáját felvonultató *Ungarischer Lloyd* a továbbiakban is rendszeresen helyt adott a *Neue Illustrirte Zeitung*gal kapcsolatos híreknek és hirdetéseknek, illetve méltatta a lap illusztrációit.

Deutsch Lipót és Mór kiadásában és Johannes Nordmann szerkesztésében megjelenő lap 1873. július 1-jén átment Nordmann és Max Konody tulajdonába; Nordmann emellett a szerkesztői feladatokat is vitte.

Konody Miksa pesti származású hírlapíróként a *Pester Journal* egyik megalapítója volt 1867-ben. Bécsben a *Wiener Illustrierte Zeitung*ot és az *Elegante Welt*et alapította és szerkesztette. Az 1890-es évek elején Londonba költözött, ahol szintén hírlapíróként tevékenykedett, majd 1897-ben csónakázás közben a Temzébe fulladt.³ Nordmann János hírlapírói pályájáról az általa szerkesztett lapból kapunk átfogó képet. 1820-ban született Alsó-Ausztriában, majd Bécsben járt egyetemre. Első irodalmi kísérletei a *Wanderer*ben jelentek meg. Miután beutazta Franciaországot, Németországot és Svájcot, 1848-ban visszatért Bécsbe. 1849-ben a *Die Zeit*, 1853–1854-ben a *Der Salon* című lapot szerkesztette. 1858-ban Belgiumban és Párizsban időzött. 1860–1869 között a *Wanderer*, majd a *Neue Freie Presse* szerkesztőségében dolgozott. Hírlapírói munkássága mellett szépiróként elsősorban regény- és drámaszerzőként jegyezték.⁴

Miután Nordmann és Konody átvette a lapot, biztosították olvasóikat, hogy sem külső megjelenésében, sem a tartalmat illetően nem terveznek változásokat. Vasárnaponként a lap „Österreichisches Familienblatt” alcímmel jelent meg 2½–3 ív terjedelemben. A nagy kvart alakban általában 16 oldalas kiadvány sok illusztrációt hozott, ám mindig meghatározott helyen: a 4–5., 8–9. és/vagy a 12–13. oldalon, esetleg a címlapon. A kiadók 1873 végén egy rövid összegzést tettek közzé az első évről, s programjuk fontosabb elemeit is felelevenítették. Ebből kiderül, hogy nem csupán az osztrák olvasók megszólítását vállalták fel, hanem az osztrák–magyar lakosságot célozták meg. Vállalkozásukat erkölcsi és anyagi értelemben egyaránt sikeresnek ítélték; az utóbbi alapját a tízezres nagyságrendű olvasói kör biztosította. A lap legfőbb érdemét „patrióta családi lap” jellegében látták, amely irodalmi és művészi színvonalában egyenrangú társa a külföldi lapoknak. Ezt részben a műfajok sokszínűsége garantálja – folytatásos regények, izgalmas novellák, ismert kortársakról

³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Arcanum Digitéka CD-ROM. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>. Konody neve az általa és Schnitzer Ignác által jegyzett *Neues Pester Journal*nál is felbukkan kiadóként, illetve az adminisztráció vezetőjeként. L. UJVÁRI, Hedvig: *Das Neue Pester Journal. Von den Anfängen bis 1878*. = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 241–252. Az újságban névvel ellátott írást csak elvétele találni tőle. Pl. *Amalie Haizinger*. Von Max Konody. = *Neue Illustrierte Zeitung* 1884. 47. sz. 755. (A továbbiakban: NIZ.)

⁴ RANZONI, E[merich]: *Johannes Nordmann*. = NIZ. 1875. 35. sz. 7. A lapban nemcsak a szerkesztői feladatokat látta el, hanem számtalan verset és kisebb elbeszélést jelentetett meg, sőt Vogelweide egy művét is aktualizálta nyelviileg a kor olvasói számára. (Vö. *Ein Geheimniß. Von Walther von der Vogelweide*. In: *Die Hochdeutsche übertragen von Johannes Nordmann*. = NIZ. 1880. 12. sz. 179.) 1881-ben az írókat és újságírókat tömörítő Concordia elnöki tisztségét is betöltötte. Irodalmi tevékenységével kapcsolatos utalásokat a *Pester Lloyd*ban is lehet találni: 1877-ben az „Unter dem Krummstab” című epikus költeményéről írt Falk lapja (17. sz. Melléklet), majd a *Bibliothek für Ost und West*ben (Berlin, Bécs, Lipcse) közölt írása miatt szerepelt a neve (60. sz. 1884. március 1. Melléklet), végül halála kapcsán jelentkezett a lap egy hosszabb írással (229. sz. 1887. augusztus 22. 3.).

közölt életrajzok, továbbá csevegések, a társasági, az irodalmi életéről és a művészvilágról szóló tudósítások, idegen országokról és annak lakóiról írt beszámolók –, részben pedig a találó illusztrációk, ismert műalkotásokról közölt reprodukciók és a következő évtől közölni szándékozott divatképek járulnak hozzá az olvasói érdeklődés folyamatos fenntartásához, illetve az olvasók számának növekedéséhez. A lap az első évben több mint 400 illusztrációt közölt (tételeken 150 portrét, 32 képet a világiállításról, 16 tájképet, 32 reprodukciót stb.), az írások színvonalát pedig a teljes szerzőgárda felvonultatásával – M. Amstertől Adolf Duxon, Robert Hamerlingen és Albert Sturmon keresztül Alfred von Wurzbachig – demonstrálták.⁵ Ezen túlmenően voltak a lapnak olyan kisebb rovatai is, amelyben asztronómiáról, grafológiáról, egészségügyről, közlekedésről, találmányokról, nemritkán háztartással, csecsemőgondozással és gyermekneveléssel kapcsolatos kérdésekről írtak, vagy éppen rendszeresen közöltek sakkal kapcsolatos híreket. Az elhalálozottak névsorát is közreadták, továbbá az olvasói levelekre adott válaszok is rendszeresen megjelentek, sőt a katonai vonatkozásokkal kapcsolatos híradás is belefért a lap profiljába.

A lap ilyen szerkesztői elvek szerint jelent meg éveken keresztül Bécsben, majd 1875-től Lipcsében is. 1880-ban a 15. számtól Nordmann helyett L. C. Zamarski⁶ tűnt fel szerkesztőként. Neve eddig is szerepelt az impresszumban, mivel nyomdájában állították elő az újságot. Később a Zamarski vállalkozásából lett Steyermühl jegyezte tulajdonosként és kiadóként a lapot és a nyomdát, illetve a papírt is ők biztosították az újság előállításához.⁷ 1884-ben (a 14. számban olvasható egyik hirdetés szerint) a lap szerkesztői Max Konody és Balduin Groller voltak. Az igazi változás azonban ezután következett, mivel a 27. számtól kezdve 1886 szeptemberéig Karl Emil Franzos jegyezte a lapot kiadóként és főszerkesztőként.⁸ A felelős szerkesztő Zamarski maradt, a 43. számtól pedig Otto Fuchs látta el ezt a feladatot.

Az ismert osztrák író, Karl Emil Franzos (1848–1904) feltűnése az osztrák–magyar sajtópalettán nem tekinthető újdonságnak. Eredeti írásait, főleg feuilletonjait, gyakran elbeszéléseit átvétel formájában közölte többek között a *Pester Lloyd* (főleg 1874-ben, 1876-ban és 1878–1879-ben), az *Ungarischer Lloyd* 1870–1873 között, továbbá a *Neues Pester Journal* 1873-ban, valamint az *Ungarische Illustrierte Zeitung*. A *Pester Lloyd* rendszeresen recenzálta műveit, valamint olyan folyóiratokat (*Ueber Land und Meer*, *Deutsche Romanzeitung*, *Deutsches Familienblatt*), amelyek közölték műveit. A sajtóélet aktív alakítójaként rövid ideig főszerkesztőként jegyezte a *Neues Pester Journal* elődjét, a *Pester Journalt*, majd a *Neue Illustrierte Zeitungot*, s ezek után a Stuttgartban megjelenő *Deutsche Dichtungot*.

⁵ NIZ. 1873. 52. sz. Hat hónappal később, ha nem is egész oldalas, de hasonló 'erődemonstrációt' közölt a lap. L. NIZ. 1874. 146. sz. 9.

⁶ Ludwig Carl Zamarski (1824–?): litográfus, nyomdász, szerkesztő.

⁷ Pontosan: Eigentum, Verlag, Druck und Papier der „Steyermühl" (vorm L. C. Zamarski) in Wien.

⁸ Pontosan: Herausgeber: Karl Emil Franzos.

Az illusztrált orgánium átvétele után úgy gondolta, hogy mivel a lapban már közel tíz éve jelen van, nem szükséges hosszabban bemutatkoznia.⁹ Szerkesztői programjában nem ígért radikális változásokat: valódi és hiteles családi lapot, egy szóban és képen aktuális krónikát szándékozott az olvasók kezébe adni. Munkájában támaszkodni kívánt a lap eddigi szerkesztőségére. Az orgánium hagyományainak megfelelően gondosan megválogatott szépirodalom közlését és a tárcarovat kiterjesztését tartotta szem előtt, miközben az illusztrációkat, a képanyagot is a szokott színvonalon akarta tartani. Ehhez a legjobb művészek megnyerését tervezte. Lapját a „szép, a jó és az igaz”, valamint a valódi kultúra szolgálatába szándékozott állítani; igaz, ebben elsősorban a német és az osztrák igényeket igyekezett szem előtt tartani.¹⁰

K. E. Franzos két és fél évig állt a lap élén, majd 1886-ben fejezte be főszerkesztői tevékenységét és a lapban való aktív publikálást is. Rövid, de annál szívélyesebb elköszönésében „egyéb irodalmi elkötelezettségeit” nevezte meg távozása okaként.¹¹ Feladatát Balduin Groller (1848–1916) vette át, aki ekkor már közel egy évtizede volt a képes újság munkatársa.¹² 1888-ban a kiadó néhány szám erejéig Wilhelm Borsodi volt, a 13. számtól aztán ismét Zamarski, a felelős szerkesztő pedig Josef Hubert Redel (máskor Redl). A lap történetében 1888-ban következett be újabb fordulópon: a 3. számtól kezdve a hasonló profilú stuttgarti *Über Land und Meer* (1858–1923) osztrák kiadásaként jelent meg. 1889-ben a felelős szerkesztő Johann Czermak volt. 1891-ben a kiadó is cserélődött: a 14. számtól August Wallmann jegyezte a kiadványt. Az orgánium története 1892-ben ért véget: az 51. számban jelentették be, hogy az előfizetők ezentúl az *Ueber Land und Meer* című újságot kapják kézhez. Az indoklásban az szerepelt, hogy a stuttgarti lap gyakran korábban és gyorsabb tájékoztatással szolgál, mint az osztrák változat (amely ekkor még *Neue Illustrirte Zeitung* címmel jelent meg). A probléma megoldását egy radikális lépés, azaz a bécsi kiadás megszüntetése jelentette.

Az *Ueber Land und Meer* szórakoztató folyóiratnak, de nem családi lapnak számított. Fő célkitűzése az volt, hogy „olvasóit az illusztrációk révén minden földrésszel összekösse”. Központi szerepet játszottak benne a képes információk,

⁹ K. E. Franzos neve 1875-ben tűnt fel először *Moschko von Parma* című művének folytatásos közlése nyomán. Ismertebb közölt műve még „Melpomene” című novellája, amely 1884-ben jelent meg a lap hasábjain, s a *Pester Lloyd* már hónapokkal korábban dicsérte izgalmas cselekménye és ábrázolása miatt. Vö. *Pester Lloyd* 296. sz. 1883. október 27. Melléklet.

¹⁰ *An die Leser*: = NIZ. 1884. 27. sz. 1.

¹¹ *An die Leser*: = NIZ. 1886. 53. sz. 867.

¹² Groller Balduin (családi nevén Goldschneider Béla; Arad, 1848. – Bécs, 1916) Drezdában végezte a gimnáziumot, majd Bécsben hallgatott jogot. Írásait, zömmel humoros tárcáit közölte a *Wiener Illustrirte Zeitung*, a *Sonn- und Feiertags-Kurir*, a *Gartenlaube*, illetve a *Neues Pester Journal*. Színnyei csak 1888-ra datálja NIZ.-beli szerkesztői tevékenységét. Ujvári Péter a *Magyar zsidó lexikonban* (Bp. 2000) német novella- és regényírónak nevezi. A *Neue Illustrirte Zeitung* főszerkesztőjeként Grollernek aktív újságírásra nem juthatott sok ideje; a lap történetében csak három, névvel ellátott írást lehet tőle találni: *Munkácsy's „Christus vor Pilatus”* (1882. 15. sz.); *Die antideutsche und die antisemitische Bewegung in Ungarn. I-II.* (1881. 7–8. sz.). 1890-ben (13. sz.) a NIZ. ismertette *Leichtlebige Volk* című kötetét.

az írárok között kiemelt helyet kaptak az útirajzok, a más népek életét bemutató írárok, s nem utolsósorban a német folytatásos regények. 1867-ben a példányszám 60 000, 1876-ban pedig már 120 000 körül mozgott. Stuttgart után a jobb terjesztés érdekében Lipcsében is létrehoztak egy irodát, majd 1887-ben Berlinben, egy évvel később pedig Bécsben is alapítottak egy-egy szerkesztőséget.¹³

Ahogy az az eddigi programokból kiderül, a képes újság minden főszerkesztője törekedett a jó nevű újságírógárda megnyerésére és megtartására. Silberstein Adolf, az előd, vagyis az *Ungarische Illustrirte Zeitung* szerkesztője 1873-ban rendszeresen írta pesti leveleit (Pester Briefe) az új lap számára. Ezt követően 1881-ben jelentkezett újra íásaival (Budapester Briefe),¹⁴ majd 1890-ig sporadikusan volt jelen. Ha csak néhány cikk erejéig, de találkozni lehet Albert Sturm (1851–1909),¹⁵ Sigmund Schlesinger (1832–1918), Ludwig Hevesi (1843–1910) vagy a női témákat szem előtt tartó Ida Barber (1842–1931)¹⁶ nevével. Felbukkan a lapban a pesti születésű Max Nordau is, aki a *Pester Lloyd*-nál töltött tíz év után 1876-ban a *Neues Pester Journal* munkatársa lett. Az utóbbi újságnak 1878-ig rendszeresen küldött Párizsból feuilletonokat, főleg az 1878-as világkiállításról. Ezzel párhuzamosan az illusztrált hetilapnak is írt párizsi tematikájú tárcaleveleket, sőt 1880 után, végleges párizsi letelepedését követően még jelentkezett elvétve 1881-ben és 1886-ban íásaival, illetve 1881-ben folytatásokban megjelent „Frau Kohlhas” című novellája is. Nordau kötetben megjelent írásairól rendszeresen jelentek meg ismertetések a lapban.¹⁷ Theodor Herzl-től ugyancsak közölt a lap szépirodalmat.¹⁸

¹³ OBENAU, Sibylle: *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*. Stuttgart, 1987. Metzler, Bd. 229: 32–34. A lapot rendszeresen szemlézték a hazai német nyelvű sajtótermékek is.

¹⁴ 1873-ban aktívan jelen volt az *Ungarischer Lloyd*-ban is, viszont a *Pester Lloyd*-ban csak 1880 szeptemberétől tűnt fel.

¹⁵ Sturm Albert, bár elsősorban hírlapíróként és műfordítóként volt ismert, néha maga is verselt. A *Neue Illustrirte Zeitung*-ban a „Karpathenblumen” és a „Zigeunerbraut” című lírai próbálkozásai jelentek meg. = NIZ. 1873. 42. sz. 3; 1874. 3. sz. 4.

¹⁶ Ida Barber (szül. Punitzer, pseud.: Ida und Iwan Baranow) 1881–1889 között rendszeresen publikált a *Pester Lloyd*-ban.

¹⁷ A kétéves európai utazását tömörítő *Von Kreml zur Alhambra* című kötetről és az első párizsi kötetről egész oldalas recenziókat közöltek. Vö. S.: „Vom Kreml zur Alhambra”. = NIZ. 1880. 19. szám. 302; –r.: *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder von Max Nordau*. = NIZ. 1878. 34. sz. 535. Átütő európai sikert és ismertséget hozó kultúrkritikai bestsellerét (*Die conventionellen Lügen der Kulturmenschenheit*) csak ismertetik: NIZ. 1884. 7. sz. 110–111. Ugyancsak beszámolnak a „Die neuen Journalisten”-nek, Nordau és Ferdinand Groß (a *Frankfurter Zeitung* munkatársa) közös komédiájának brémai bemutatójáról: NIZ. 1881. 5. szám. 78. (Témája: a nők mint újságszerkesztők.) Nordau pesti éveire l. UJVÁRI, Hedvig: *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Bp. 2007. Argumentum Kiadó.

¹⁸ *Ein Zugstück. Novellette*. = NIZ. 1887. 14. sz. 214–215; 15. sz. 235–236. – *Der Flüchtling. Lustspiel in einem Act von Theodor Herzl*. = NIZ. 1887. 36. és 37. sz. Ugyanebben az évben ismertették a *Neues von der Venus* című tárcagyűjteményét: NIZ. 1887. 51. sz. 814. 1890-ben egy apró hírből kiderült, ami oly sokat foglalkoztatta a bécsi Burgtheater látogatóit: a „Wilddiebe” című dráma szerzői – Herzl és Hugo Wittmann – előbújtak a névtelenségből, mivel cáfolniuk kellett, hogy nem egy korábbi francia darabból merítették a témájukat: NIZ. 1890. 29. sz. 647.

A Neue Illustrirte Zeitung szerepe a magyar irodalom közvetítésében

Az eddigi főszerkesztői programcikkekből kiderül, hogy bárki is állt a lap élén, a jó minőségű szépirodalmi anyag közlése mindig elsődleges feladatnak számított. Ebben a vonatkozásban a magyar irodalom is sokat köszönhet az újságnak, mivel a német nyelvű olvasóközönséget igényes fordításokban ismertette meg a kortárs szerzők műveivel.

Kiss József „Szomor Dani” című balladája Adolf Sternberg fordításában lényegében a magyar nyelvű eredetivel egyidőben került a német nyelvű közönség elé.¹⁹ 1885-ben a tíz évvel korábban írt „Betegen” című versét közölte a lap Josef Steinbach fordításában.²⁰ 1887-ben egy rövid ismertetés jelent meg a Petőfi-fordító Ladislaus Neugebauer *Gedichte von Josef Kiss* című kötetéről.²¹ Az írás méltatja „egy valódi költő markáns hangját”, amelyet a jól sikerült fordítások révén most a német közönség is megismerhet, sőt a balladák, amelyeket a költő „tragédiáknak” nevez, hamarosan előadóművészek tolmácsolásában is hallhatók lesznek.

Arany Jánostól a „Buda halálá”-nak 6. énekét (Rege a csodaszarvasról) közölte a lap 1873-ban Alexander Dietze tolmácsolásában, igaz, nem az eredeti strófaszerkezettel, hanem Nibelung-strófákban.²² Ezután csak Arany halála alkalmából adták közre a „Tetemrehívás” című balladát Neugebauer fordításában.²³ A következő szám első oldalát Arany-portré nyitotta, majd a lap belsejében Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899) emlékezett meg a költő életéről és irodalmi pályájáról.²⁴ Az esztéta, fordító és publicista Silberstein-Ötvös szerint Arany munkássága a külföld számára

¹⁹ *Szomor Dani. Ballade aus dem Ungarischen des Josef Kiss.* = NIZ. 1882. 30. sz. 470. A fordító, Sternberg Adolf (1839–1903) hírlapíróként dolgozott az *Ofner-Pester Zeitung*nak, tevékenykedett Zágrábban (*Agramer Zeitung*), szerkesztette a *Temesvarer Zeitung*ot 1871–1882 között, majd a *Pester Journal* társtulajdonosaként Budapestre költözött. 1883-tól haláláig állandó munkatársa volt a *Budapester Tageblatt*nak és a *Neues Pester Journal*nak. L. *Literatur in der „Temesvarer Zeitung” (1918–1949). Einführung, Texte, Bibliographie.* Eine Dokumentation von Eduard SCHNEIDER. München, 2003. IKGS Verlag, 23; KRISCHAN, Alexander: *Die „Temesvarer Zeitung” als Banater Geschichtsquelle (1852–1949).* München, 1969. Verlag d. Südostdt. Kulturwerks, 37–38.

²⁰ *Aus der ungarischen Lyrik. Krank. Von Josef Kiss.* = NIZ. 15. sz. 1885. 227. Steinbach József (1850–1927) pécsi születésű orvos volt, de orvosi művein kívül közreadott szépirodalmat, fordításokat (Kiss József, Petőfi) és egyéb bölcséleti jellegű műveket is.

²¹ *Gedichte von Josef Kiss. Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer.* Vom Dichter einzig autorisirte Uebersetzung. Leipzig, Otto Wigand. = NIZ. 1887. 13. sz. 206. Neugebauer László (1845–1919) műfordító ezt megelőzően már jelentetett meg Kiss József-fordításokat *Lied von der Nähmaschine* címmel (Leipzig, 1884).

²² *Die Sage vom Wunderhirsch.* = NIZ. 1873. 39. sz. 8–9. A. Dietze (1835–?) Magdeburgban született, a magyar nyelvet erdélyi tartózkodása, majd pesti évei során sajátította el. Lefordította Madách fő művét is.

²³ *Bahrgericht. Ballade nach dem Ungarischen des Johann Arany.* = NIZ. 1883. 5. sz. 71.

²⁴ *Johann Arany.* = NIZ. 1883. 6. sz. 90. Az újság számozása kuszának tűnhet, mivel 1878. októbertől szeptemberig tartott az évfolyam, így Silberstein bár 1872. október 24-én írta a nekrológot, az már az 1883-as évfolyamba számított.

(még) majdnem teljesen ismeretlen, „pregnans, magvas, velős, ősmagyar és mégis példátlanul tökéletes, művészi nyelve még nem talált rá a megfelelő tolmácsra”. Ugyanakkor nem tartott attól, hogy Arany művei a külföld számára a feledés homályába vesznek, mivel „a német legalább nem az a nemzet, amely egy nép valódi költészetének a gyöngyszemei felett elsiklana”. Németországban ismert továbbá – írja – a „Buda halála” című eposza, viszont a fordítás még nem jutott el a széles olvasóközönséghez, és néhány kritikus – noha a mű csak egy része egy trilógiának – a középfelnémet Nibelung-eposzhoz hasonlította.²⁵ Arany halála előtt már jelent meg egy német nyelvű fordításkötet a költő műveiből, de ez a *Neue Illustrirte Zeitung*ban közölt néhány soros ismertetés szerint többet ártott, mint használt az írónak.²⁶ Az ok a műfordító, Sponer Andor teljesítményében rejlik, amely messze alulmarad Theodor Opitz (1820–1896), Schitzer Ignác (1839–1921) vagy éppen Neugebauer közvetítéseinek.²⁷

Mikszáthtól a lap elsőként a „Lapaj, a híres dudás”-t közölte folytatásokban Silberstein Adolf fordításában, a magyar megjelenéssel szinte egyidőben.²⁸ Ugyanebben a számban méltatták egy rövid hírben a fiatal írónak *A jó palócok* című kötetét, amely a német mellett csehül és oroszul is megjelent. Németül kiadtak egy újabb kötetet is Lipcsében Silberstein tolmácsolásában *Aus den Karpathen* címmel, és ezzel egyidőben jelent meg az angol változat is Londonban.²⁹ 1887-ben „A hajlékonyabb ág” című elbeszélés jelent meg I. Glücklich fordításában.³⁰

A képes újságban természetesen Petőfi és Jókai művei, illetve az ezekkel kapcsolatos híradások fordulnak elő a leggyakrabban. Jókairól először az 50. születésnapja tiszteletére, a Nemzeti Színházban bemutatott „Könyves Kálmán” című drámája kapcsán írt a lap a „Festkalender” című rovatban. Szigligeti beszédében arra kérte a szerzőt, hogy „törje meg végre hallgatását”, és ajándékozza meg a színházat ismét egy darabbal.³¹ Ezt követően a „Milton” című dráma alakulásáról számolt be az orgánum, amely ekkor a 3. felvonásnál tartott, és egy nagy hatású tragédiát engedett

²⁵ L. 24. jegyzet.

²⁶ „*Dichtungen von Johann Arany.*” Aus dem Ungarischen übertragen von Andor von Sponer. Leipzig: Otto Wigand, 1880. = NIZ. 31. sz. 1880. 495. A jogi pályán dolgozó Sponer Andor (1843–1917) angol, német (Heine) és francia költők műveit fordította magyarra, illetve magyar szerzőket (Arany, Madách, Petőfi, Mikszáth) németre.

²⁷ Opitz elsősorban Petőfit fordított. Schnitzer tolmácsolásában jelent meg a *Toldi*-trilógia. Részletesen I. *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*. Zusammengestellt von Tibor FAZEKAS. Hamburg, 1999. Eigenverlag des Verfassers.

²⁸ *Lapaj, der Pfeifer. Slovakische Dorfgeschichte.* Nach Koloman Mikszáth von Dr. Adolf Silberstein. = NIZ. 1882. 24. számtól. Silberstein munkásságához részletesen I. UJVÁRI, Hedvig: *Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung.* = Magyar Könyvszemle (121.) 2005. 80–91.

²⁹ NIZ. 1882. 24. sz. 282.

³⁰ *Der biegsamere Zweig. Erzählung von Koloman Mikszáth.* Autorisierte Uebersetzung von I. [másutt Heinrich] Glücklich. = NIZ. 1887. 41. és 42. sz. 643, 646, 662–663.

³¹ *Jokai-Jubiläum.* = NIZ. 1875. 9. sz. 15.

sejtenni.³² Egy hónap múlva a lap arról tájékoztatta olvasóit, hogy a mű hamarosan elkészül, és Dux Adolf már javában dolgozik a német változaton. Heinrich Laube (1806–1884) szerezte meg a Wiener Stadttheater számára a jogokat, és londoni vendéjátékot is terveztek. Természetesen a magyar Nemzeti Színházban is műsorra tűzték a darabot,³³ a bemutató 1876. április 3-án nagy sikert hozott.³⁴ Ezután két héttel már „A vaskezü királyné” című történelmi dráma keletkezéséről lehetett olvasni,³⁵ majd egy hónap múlva az *Életképek*³⁶ megindításáról. A következő Jókai-dráma, a „Hős Pálffy” elsősorban az alkalom, a Ferenc József-i jubileum, valamint a jól sikerült német fordítás miatt került be a hírek közé. A művet Schnitzer Ignác („aki már Petőfi-fordítóként nevet szerzett magának az irodalomban”) ültette át; műve „maximálisan az eredetihez alkalmazkodó és a szó legjobb értelmében vett utánköltött fordítás”.³⁷

Jókai tartós jelenlétét a lapban természetesen szépirodalmi műveinek folytatásos közlése biztosította. 1879-ben történelmi regénye, a „Szabadság a hó alatt, vagy a zöld könyv” jelent meg,³⁸ majd következő évben egy újabb regénye, az „Akik kétszer halnak meg”,³⁹ 1884-ben pedig egy elbeszélése.⁴⁰ 1887-ben az „Ördögsánc”-ot egy lapszámon belül közzé tették.⁴¹

Kis hírek formájában azonban epikus műveiről is rendszeresen beszámolt a lap. Az *Észak honából. Muszka rajzok* című regénye kapcsán az orosz viszonyokról szóló egyéni hangvételű, feuilletonszerűen megírt hiteles képeit méltatták, amelyeket „az ember csak olvas és olvas, leggyakrabban beleborzongva, de csak nem lehet a könyvet addig letenni, amíg azt az ember ki nem olvasta”.⁴² 1881-ben a *Páter Péter* szövevényes cselekménye a „Literatur” rovatban szokatlanul hosszan és szignóval ellátva („–dy”; vélhetően Konody) jelent meg. A német változat ebben az esetben

³² NIZ. 1876. 1. sz. 15.

³³ NIZ. 1876. 5. sz. 79.

³⁴ NIZ. 1876. 15. sz. 239.

³⁵ NIZ. 1876. 17. sz. 271.

³⁶ NIZ. 1876. 21. sz. 335.

³⁷ NIZ. 1879. 31. sz. 495.

³⁸ *Die Freiheit unter dem Schnee, oder: Das grüne Buch*. Historischer Roman von Moriz Jókai. A fordítót nem adja meg.

³⁹ *Zweimal sterben*. Roman von Maurus Jókai. A fordítót nem adja meg. Magyarul könyvalakban 1882-ben jelent csak meg, viszont folytatásokban közölte *A Hon*: 1880. január 1. és június 27. között a „Tegnap”, majd 1881. január 1. és augusztus 17. között „A ma” töltötte meg a feuilletonrovatot. Németül Otto Janke adta ki (Berlin, 1881).

⁴⁰ *Eine Königin. Erzählung von Maurus Jókai*. Einzig autorisirte Uebersetzung von Ludwig Wechsler. Közlés: 1884. 40. számtól. Wechsler Lajos (1861–1912) hírlapíró a *Neues Pester Journal* munkatársa volt, főleg regényeket fordított. Jókaitól 1882-től kezdve mintegy 40 kötetet dolgozott át németre. 1894-ben ugyanilyen címmel Jókai-elbeszéléskötet látott napvilágot fordításában.

⁴¹ *Die Teufelsschanze. Eine Geschichte aus Bulgarien von Maurus Jókai*. Aus dem Ungarischen übertragen von Heinrich Glücksmann. = NIZ. 1887. 52. sz. 818–819, 822–823.

⁴² *Aus der Heimat des Nordens. Von Maurus Jókai*. Preßburg und Leipzig, Verlag Carl Stampfel. = NIZ. 1879. 38. sz. 607.

is alig váratott magára: Budapesten Révainál Silberstein fordította.⁴³ Ugyanilyen gyorsasággal készült el az *Egy játékos, aki nyer*,⁴⁴ majd *A kétszarvú ember* német átültetése is. Utóbbit a lap „egészében meglehetősen jónak” ítélte.⁴⁵ A konkrét Jókai-művek bemutatása egy készülő hosszabb költeményre hívta fel a figyelmet, amely várhatóan 1893-ban ölt majd végleges formát. Ennek főhőse Levente, Árpád fejedelem hadviselésben járatos idősebb fia.⁴⁶ A Jókait körülvevő népszerűség és figyelem családjának is kijutott: színésznő feleségéről is írt a lap, illetve közölt róla képet,⁴⁷ lányának pedig egy festményét adta közre reprodukció formájában.

Petőfi esetében a német nyelvű recepció már korábban megkezdődött, s verseinek idegen nyelvű kötetes kiadásai a későbbi évtizedekben is gyarapodtak. A hírlapíró és műfordító Dux Adolf – aki már életében átültette a költő sorait – 1874-ben a legfrissebb illusztrált Petőfi-kötetet ismertette a *Neue Illustrirte Zeitung*-ban, amely az Emich-utód Athenaeum gondozásában jelent meg, s hosszas előkészület⁴⁸ előzte meg. Dux ezt a kiadást a legteljesebb Petőfi-fordításnak nevezi, mivel eddig még publikálatlan verseknek is helyet ad, ugyanakkor a forradalom hevében írt gyengébb alkotások nem nyertek felvételt. A kiadó a szöveggondozást Greguss Ágostra bízta, amit Dux szintén pozitívként értékelt. A 100 ív terjedelmű kötet gazdagon tartalmazott illusztrációkat Lotz Károlytól, Székely Bertalantól, Jankó Jánostól, Keleti Gusztávtól és Greguss Jánostól. A lap próbaként közölte „A magyar nemes” (1845) fordítását.⁴⁹

Egy újabb Petőfi-kötet kiadásáról 1881-ben számolt be a lap, ám jóval mértéktelesebben. Az Aigner Lajosnál megjelenő válogatás, a *Liebesperlen* fordításait maga Aigner (1840–1909), Kolbenheyer Móric (1810–1884), Farkas Miksa (?–1896) és Sponer Andor végezték. A recenzens szerint azonban a fordítók nem érezték az eredeti versekben rejlő mérhetetlen szépséget, a lendületet, a magukkal ragadó hatást, a rímek játékát, a szórend erejét, a Petőfire jellemző hangulatot és életérzést.⁵⁰ E munkánál biztatóbb a *Wolken*, azaz a Hugo Meltzl (1846–1908) Petőfi-átiratait közreadó kötet: „A »Felhők« bizonyos mértékben a költői pesszimizmus evangéliuma, és Meltzlben nagyszerű fordítóra találtak.” Meltzl érdemeinek tudható be „az első autentikus és

⁴³ „Pater Peter”. = NIZ. 1881. 30. sz. 479.

⁴⁴ *Ein Spieler, der gewinnt. Roman von Maurus Jókai*. 2 Bände. Budapest, Gebrüder Révai. 1883. = NIZ. 1883. 28. sz. 446. A német változat is Budapesten jelent meg. A fordítóról nincs tudomásunk. 1882-ben a *Pester Lloyd* közölte folytatásokban (április 9. – október 11.), de nem derül ki, kitől származik a fordítás. Szinnyei-nek és Fazekas Tibor-nek sincs adata.

⁴⁵ „Der Mann mit den zwei Hörnern”. *Romantische Erzählung von Moriz Jókai*. Einzig ermächtigte Uebersetzung von Ludwig Wechsler. Berlin, 1886. Adolf Reinecke. = NIZ. 1886. 30. sz. 498. Az eredeti 1852-ben jelent meg.

⁴⁶ NIZ. 1892. 4. sz. 75. A „Levente” című drámáról van szó, amely csak 1897-ben készült el.

⁴⁷ *Frau Jókai (Rosa Laborfalvi)*. = NIZ. 1887. 10. sz. 159. – *Dolce far niente. Gemälde von Rosa Jókai*. = NIZ. 1887. 12. sz. 181.

⁴⁸ Ennek a Petőfi-kötetnek az előkészületeit pl. az *Ungarischer Lloyd* már 1870 óta figyelemmel kísérte.

⁴⁹ Dux, Adolf, Dr.: *Eine illustrierte Ausgabe von Petőfi's Gedichten*. = NIZ. 1874. 4. sz. 4.

⁵⁰ „Liebesperlen” von A. Petőfi. Budapest, Ludwig Aigner. = NIZ. 1881. 21. sz. 334.

kimerítő életrajzi vázlat is”, amely eddig ismeretlen forrásokra támaszkodik.⁵¹ Petőfitől versfordításokat is bőven közölt a lap. 1874-ben a „Három szív története” (1845) és az „Italia” (1848) jelent meg.⁵² Az 1880-as években Neugebauer fordításában az „E. R. kisasszony emlékkönyvébe” (1846) olvasható,⁵³ majd Schnitzer Ignáctól az 1842-ben keletkezett „A Dunán”, az 1843-as „Befordúltam a konyhára...” és az 1847-es „Sári néni”.⁵⁴ Ugyancsak Schnitzer munkájaként jelent meg az 1845-ben íródott „Jókay Mórhoz” című költemény.⁵⁵ 1885-ben több verset és népdalt közöltek „Aus der ungarischen Lyrik” címmel. Kiss József mellett Petőfi képviseli ebben a válogatásban a magyar lírát Neugebauer fordításában. Tolmácsolásában megjelent a „Pató Pál úr”, a „Nézek, nézek kifelé” és az „Alkony”,⁵⁶ majd évekkel később az „Itt van az ősz, itt van újra”.⁵⁷

Ugyan csak egy alkalommal, de Bartók Lajostól is közölt a lap versfordításokat. Az írás súlyát jelzi, hogy Silberstein Adolftól származtak. A fordító nem hallgatta el, hogy Bartók egy radikális élcslapot is jegyez, de a politikai líra terén nyújtott egyedülálló teljesítménye miatt eltekintett ettől. Silberstein a szerző drámai és lírai érzékét dicsérte: lendületes verseiben Bartók szerinte szinte heinei módon bánik az erotikával és a természetábrázolással. A lapban a „Kárpáti emlékek”, a „Mein Herz...” és a „Das Kossuthlied” fordításait adta közre.⁵⁸ Kisebb versek jelentek még meg gróf Zichy Gézától⁵⁹ és Pongrácz Anna⁶⁰ grófnőtől is. Degré Alajos szintén szerepel egyszer az újságban: az 1853-ban kiadott *Két év egy ügyvéd életéből* című regénye 1874-ben jelent meg folytatásokban, saját fordításában.⁶¹ Ugyancsak több részben közölt a lap egy elbeszélést a kevésbé ismert Schack Bélától (1859–1936).⁶²

A magyar irodalom recenziók formájában is jelen volt a képes újságban. Egy frissen megjelent irodalmi antológia kapcsán a magyar versek fordítási problémái-

⁵¹ „*Wolken*” von Alexander Petöffy [!]. Deutsch von Hugo Meltzl von Lomnitz. Lübeck, Schmidt und Erdmann. = NIZ. 1883. 14. sz. 222.

⁵² *Geschichte dreier Herzen* von Alexander Petöfi. In's Deutsche übertragen von F[erdinand]. G[roß]. – *Italia* (1848). Von Alexander Petöfi. Sturm Albert fordítása. Megjegyzés: A költő nyomtatásban még nem publikált hagyatékából. = NIZ. 1874. 10. sz. 5.

⁵³ *Stammbuchblatt. Aus dem Ungarischen des Alexander Petöfi.* = NIZ. 1880. 23. sz. 359. – Ezúton köszönöm Fried István szíves útmutatását némely cím fordításához.

⁵⁴ *Gedichte von Alexander Petöfi.* Aus dem Ungarischen übersetzt von I. Schnitzer. = NIZ. 1883. 6. sz. 87. Megjegyzésként hozzáfűzi a szerkesztőség, hogy Schnitzer tolmácsolásában érzik a leghitelesebbnek a Petőfi-verseket; neve kül- és belföldön egyaránt már régóta ismertté vált a *János vitéz* fordítása révén.

⁵⁵ *An Moriz Jókai.* Von Alex. Petöfi. (1845). = NIZ. 1884. 8. sz. 115.

⁵⁶ *Aus der ungarischen Lyrik.* = NIZ. 1885. 15. sz. 227.

⁵⁷ *Der Herbst ist da!* Nach Petöfi von Ladislaus Neugebauer. = NIZ. 1888. 6. sz. 147.

⁵⁸ SILBERSTEIN, Adolf, Dr.: *Ungarische Lyriker.* = NIZ. 1883. 44. sz. 698. *Karpathen-Lieder* címmel néhány évvel később kötet jelent meg (Bp.: Franklin, Wien: Szelinski, 1886).

⁵⁹ *Jäger's Rache.* Aus dem Ungarischen des Grafen Géza Zichy. = NIZ. 1882. 16. sz. 246–247.

⁶⁰ *Mittag.* = NIZ. 1888. 35. sz. 791; *An...* = NIZ. 1888. 39. sz. 875.

⁶¹ *Zwei Jahre aus dem Leben eines Advokaten.* Aus dem Ungarischen von Alois Degré.

⁶² *Bálint. Eine Geschichte aus Ungarn.* Von Béla Schack. 1886. 46. számától folytatásban.

ról, a jó fordítói alkatról, továbbá a válogatás nehézségeiről értekezett egy névtelen bírálat.⁶³ Az ítésez szerint Gustav Steinacker (1809–1877) átköltései nem adják vissza a magyar vers metrikai sajátosságait. Kifogásolta továbbá, hogy nagyon nagy a távolság a fordítások és az eredeti művek között, sőt a szemelvényeket sem tartotta elfogadhatónak. Példaként a Kazinczytól kiválasztott műveket említi: Steinacker egy Arisztophanész-részlet Kazinczy által görögből magyarra történő átdolgozását, valamint a költő egy szonettjét és egy jelentéktelen epigrammáját tolmácsolta, illetve válogatta be az antológiába. Ennél is lesújtóbban írt egy „d-r” szignóval ellátott rövid hír szerzője íjf. Ábrányi Kornél *A leláncolt Prometheuszok* című, németül megjelent könyvéről: jelentéktelennek, ízléstelennek és unalmasnak nevezte a művet, melyet véleménye szerint az iskolás színvonalú fordítás még élvezhetetlenebbé tett, „hatékony altatóként” azonban jó szolgálatot tehet.⁶⁴ 1891-ben beszámolt a lap a legfrissebb és jónak tartott Madách-tolmácsolásról is: *Az ember tragédiája* Eugen Plauer fordításában „hűen adja vissza az eredeti mű sajátosságát és drámai erejét”.⁶⁵

HEDVIG UJVÁRI

Die Verortung und Bedeutung der *Neuen Illustrirten Zeitung* in der Geschichte des ungarländischen deutschsprachigen Pressewesens

Auf Grund einer Ankündigung im Beiblatt des *Pester Lloyd*, in der *Ungarischen Illustrirten Zeitung*, war es anzunehmen, dass die als Fortsetzung des Beiblattes angekündigte *Neue Illustrirte Zeitung* eindeutig der deutschsprachigen Presselandschaft Ungarns einzuordnen sei. Nach gründlichem Studium der Jahrgänge hat sich diese Hypothese nicht bestätigt. Obwohl es seitens der Journalisten Überlappungen mit Akteuren der Pester Presse gibt, handelt es sich dabei um ein in Wien redigiertes Blatt, das später von einer anderen Zeitschrift, der Stuttgarter *Ueber Land und Meer* einverleibt wurde. Die Einsichtnahme in das Organ war aber nichtsdestotrotz aufschlussreich: Es ergaben sich sämtliche Funde, vor allem in Form von Übersetzungen, die hinsichtlich der Rezeption der ungarischen Literatur von Bedeutung sind. An erster Stelle stehen selbstverständlich die Namen literarischer Zugpferde wie Petöfi oder Jókai, aber auch auf Werke von bereits aus heutiger Sicht der Vergessenheit anheim gefallenen Autoren wurde Bezug genommen.

⁶³ *Ungarische Lyriker [von Alexander Kisfaludy bis auf die neueste Zeit. Übersetzt von Gustav Steinacker. Leipzig, 1875.]* = NIZ. 1876. 9. sz. 143. Steinacker Gusztáv evangélikus lelkészként tevékenykedett, emellett sokat fordított németre Kisfaludytól és Jósikától.

⁶⁴ „*Die gefesselten Prometheusse.*” Von Kákai Aranyos II. Wien, Moriz Perles. = NIZ. 1881. 31. sz. 494.

⁶⁵ NIZ. 1892. 8. sz. 155.

SOMORJAI SZABOLCS

Mérlegek és részvények – a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve*

A Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda az egyik vezető magyar könyvkiadóként hosszú évtizedeken át meghatározó szerepet játszott a dualizmus és az első világháború utáni Magyarország kulturális életében. A meghatározó szerep mögött ott húzódott egy összetett finánciális háttér is, amelynek a vizsgálatával eddig nem foglalkoztak érdemben, így egyáltalán nem tűnik érdektelennek megvizsgálni a részvénytársaság fennállásának első időszakában keletkezett zárszámadások és jegyzőkönyvek alapján a társulat pénzügyi helyzetét és annak változásait. Az alábbiakban az 1874–1914 közötti időszakra fókuszálva vizsgálom a pénzügyi mutatókat, remélve, hogy a négy évtizedet egyben szemlélve sikerül a cég működéséről a fent említett ritkábban használt források alapján érdemi információkhoz jutni.¹

Legelőször érdemes nagy vonalakban áttekinteni, hogyan alakult a Franklin-Társulat részvénytársaság pénzügyi története. A társulat 1873. február 17-én tartotta alakuló ülését, miután Heckenast Gusztávtól megvásárolták könyvkiadó cégét.² 4000 darab 200 forintos részvényt bocsátottak ki, s ezeket az alapítók vették meg.³ Az 1877–1878-as mérleg szerint a részvények névértéke már nem 800 000, hanem csak 600 000 forint volt; az 1877-i közgyűlés határozata értelmében ugyanis a részvényeket

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Res libraria Hungariae Kutatócsoportja 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült el.

¹ Budapest Főváros Levéltára, Cégbírósági anyag, Társas cégek Okmánytár 4. Az anyag nem teljes, bizonyos évek hiányoznak, de a főbb vonalak ettől függetlenül megrajzolhatók. A kutatás korszakhatára a 2011 novemberében az Országos Széchényi Könyvtárban megnyitott „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás. Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára rendezett emlékkiállítás” igényeihez igazodott. Itt szeretnék köszönetet mondani Lipták Dorottyanak és Bódy-Márkus Rozáliának a Franklinnal kapcsolatos segítségükért.

² Az adásvételre, illetve Heckenast cégének korábbi működésére l. LIPTÁK Dorottya: *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáiv a egyéni vállalatától a részvénytársaságig*. In: *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*. Szerk.: LIPTÁK Dorottya. 43–100. Budapest–Eger, 2012. Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola.

³ RÉVAY József–SCHÖPFLIN Aladár: *Egy magyar könyvkiadó regénye*. Bp. É. n. Franklin Társulat, 68.

lebélyegezték, és értéküket darabonként 150 forintra leszállították.⁴ 1895-ben újabb 800 részvényt bocsátottak ki, hogy a Mehner-féle rivális kiadóvállalatot meg tudják vásárolni.⁵ Az 1899–1900-as pénzügyi évben a 720 000-es részvénytőke 1 440 000-es értékre nőtt. Ez azonban, mivel semmilyen kibocsátás nem történt, pusztán csak azt jelenti, hogy az addigi forintelszámolás helyett átálltak koronára az 1892-es valuta-reform, illetve az 1900. január 1-jén hatályba lépő koronában való kötelező számítás hatására, így egy részvény ára 300 koronában lett meghatározva.⁶ 1902–1903-ban megint részvénykibocsátásra került sor, 300 darabbal növekedett a társulat részvényeinek száma. Ennek az emelésnek a hátterében Melczer Károly részletüzletének 1902-es megvásárlása, illetve az egy évvel korábban megvett Werbőczy-nyomda kapcsán felmerült plusz kiadások állhattak.⁷ A 300 darabos kibocsátás azonban nem bizonyult elegendőnek: 1903–1904-ben újra megemelték az alaptőkét, 3040 részvénnnyel. A társulat eddig az időpontig tehát összesen 8140 részvényt bocsátott ki. Ezen óriási, a korábbi mennyiség 59%-ára rúgó kibocsátás jelentette a fedezetét a Franklin addigi legnagyobb beruházásának: 1904-ben megvásárolták a Wodianer-féle (korábban Lampel) könyvkereskedést 1 650 000 koronáért.⁸ 1906–1907-ben is újabb részvényeket adtak ki, ezúttal 2035 darabot, és ezzel a háború előtti utolsó kibocsátással összesen 3 052 500 korona értékében birtokoltak a részvényesek 10 175 darab Franklin-papírt. E rövid áttekintés után már meg lehet kísérelni részletesebben

⁴ A cég értéke valamilyen oknál fogva csökkent, erre reagálhattak a leszállítással. Ezt erősíti meg az osztalék értékének változása is: az 1874-es 17,5 forintról 8-ra csökkent. A pontos okokat homály feddi, de talán némiképp közelebb vihet a válaszhoz a Mihók-féle (*Magyar*) *Compass* – *Pénzügyi Évkönyv* (Szerk.: MIHÓK Sándor. Bp. 1878. 341. A továbbiakban: *Mihók-féle Compass*.) értékelése: „E körülmény [az eredmények javulása – S. Sz.] mindenesetre a viszonyok javulásáról tanuskodik [sic!], de az iparpapírok [sic!] szokásos kamatozásának még sem eléggé megfelelő. Az alapszabályok értelmében tett leírások [sic!] a tiszta nyeresémet ez idén is jelentékenyen apasztották, és a kiadói üzletben megjelent nagyobb irodalmi művek kelendősége még ma sem érte el ama fokot, mely a jogos várakozásnak megfelelő lehetne. Ama legyőzhetetlennek látszó kedvetlenség, melylyel ugynevezett [sic!] magasabb és vagyonosabb osztályok a könyvvásárlás iránt viseltetnek, még nagyban fönnáll – és e téren még mindig csak a kevésbé tehetős osztályokban, mint lelkészek, tanítók, gazdatisztek stb. köreiben találja a vállalat egyedüli fogyasztóit.” Vagyis a kezdeti lelkesedés és beruházás minden bizonnyal túlméretezettre sikeredett, kénytelenek voltak racionalizálni a vállalatot, akár a részvények névértékének csökkentése árán is. Egy másik bizonyíték erre, hogy a Franklin első pár évéből nincs adatunk a részvények aktuális árfolyamáról, de 1881-ből már igen. Akkor 148 forinton állt a piaci érték, ami kevesebb, mint a lebélyezett névérték, és jóval kevesebb, mint a legelső kibocsátás névértéke. Ugyanakkor a Franklin indulása nem a legjobb időzítéssel zajlott: az 1873-as válság a könyvpiacra is éreztette hatását, a fogyasztás visszaesett, és ez az éppen megalakuló Franklint is érintette.

⁵ M. BARANYI Dóra: *A Franklin Nyomda százéves története*. Bp. 1973. Franklin Nyomda, 47; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 81; OSZK Kézirattár, Fond 2/1105 215.

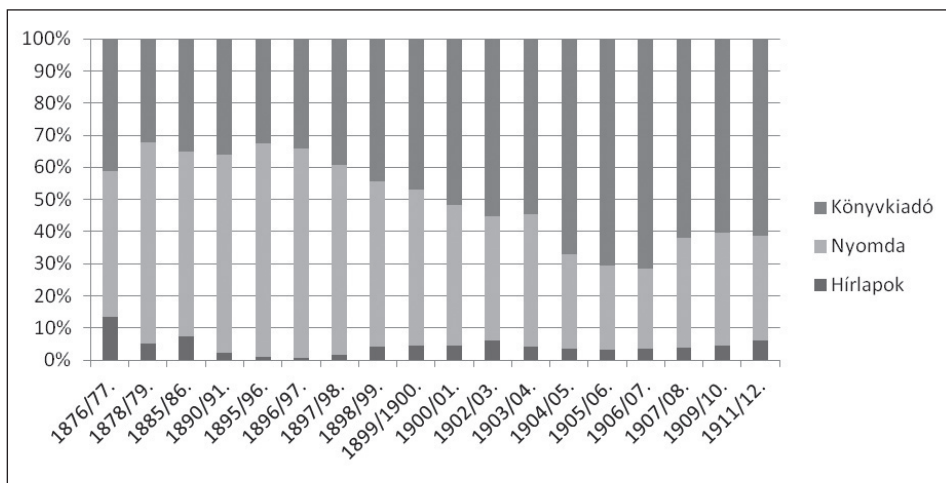
⁶ Ahogyan a többi rubrika értékei is nagyjából megduplázódtak – igaz, a leírásban még forintot használnak. 1899: XXXVI. tc.

⁷ M. BARANYI: *i. m.* (5. jegyzet) 51; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85.

⁸ RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85; OSZK Kézirattár, Fond 2/1853 922.

körüljárni a részvénytársaság jövedelmeit és tőkeviszonyait, az osztalékok, majd a részvények és részvényesek kérdését.

A cég jövedelemmegoszlásáról képet alkothatunk a mérlegekből, legalábbis ami az adózás előtti jövedelmek arányait illeti (1. ábra). A legfontosabb és legnagyobb tételeket a könyvkiadás, a nyomdaüzem és a hírlapok jelentették. 1876–1877-ben a könyvkiadó 43 293, a hírlapok 14 046, a nyomda pedig 47 639 forint jövedelmet hozott. Az 1911–1912-es üzleti évben ugyanezek az értékek a következőképpen változtak: a könyvkiadó 501 683 (250 841,5 forint), a hírlapok 50 456 (25 228), végül a nyomda 265 762 korona (132 881 forint) jövedelmet jelentett. Már ezekből a számokból is kiolvasható, hogy ebben az időszakban a társulat ágazatainak súlya jelentősen változott, de az arányok változásának vizsgálata ennél megbízhatóbban képes megmutatni az egyes ágazatok közötti hangsúlyeltolódás folyamatát.⁹



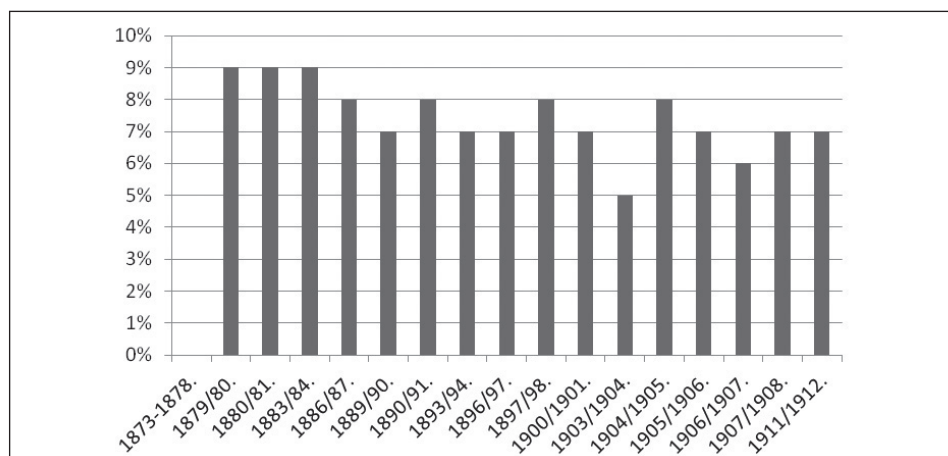
1. ábra: A Franklin-Társulat adózás előtti jövedelmeinek megoszlása

Az 1876–1877-es évben a nyomdaüzem és a könyvkiadó majdnem egyforma részesedéssel (45,5 és 41%) bírt, de önmagában nézve a hírlapkiadás is jelentős tétel volt a maga valamivel több mint 13%-os arányával. Az évek során azonban a nyomda egyre nagyobb százalékkal képviseltette magát, egyértelműen a cég húzóágazatává vált: az 1895–1897-es üzleti években a részesedése elérte a 66%-ot is. Ezután viszont megfordult a trend, és a könyvkiadó fokozatosan átvette a vezetést: az 1906–1907-es évben 71%-át adta a három ágazatból befolyó bruttó jövedelemnek. Ennek oka a Mehner-kiadóvállalat (1895) és később a Wodianer-féle könyvkereskedés (1904) megszerzése volt; a vásárlásokkal a könyvkiadás került erőteljesebb pozícióba. Jól

⁹ Csak a felsorolt három jövedelemforrással számoltam: a Franklin nyereségszámláján feltüntetett egyéb tételek (mint pl. a betűöntőde különböző bevételei, értékpapírok, kétes követelések) az összes, adózás előtti jövedelemnek az egész időszakot tekintve körülbelül 3–7%-át adták.

látszik, hogy a Werbőczy-nyomda felvásárlása (1901) sem tudta ezt az irányt különösebben módosítani, csupán néhány évre lelassította a változást. A könyvkiadás elsősége a vizsgált időszak végéig megmaradt, bizonyítva, hogy a Franklin fő tevékenységi köre működésének ezen negyven esztendő időszakára alatt a nyomdászatról a könyvkiadásra helyeződött át.

Ha meg akarjuk tudni, mennyire működött eredményesen a Franklin, megvizsgálhatjuk az „éves tiszta nyereség” tételt. Ezt végignézve szinte folyamatos emelkedést tapasztalhatunk. Pusztán három üzleti évet bemutatva, a társulat eredménye a következőképpen alakult: 1879–1880-ban 57 835 forint, 1898–1899-ben 94 826 forint, 1911–1912-ben 434 134 korona (217 067 forint). Két alkalommal mutatható ki számottevő visszaesés: az 1887–1888-as évben 66 124 forintra esett a megelőző év 73 525 forintjáról – feltehetően az 1887. április 9-i tűzeset miatt, amelyben a társulat épületének tetőzete és a padláson tárolt könyvkészlet is megsemmisült.¹⁰ A másik visszaesés hat évvel később, az 1893–1894-es üzleti évben következett be, amikor a tiszta nyereség 66 254 forintra csökkent az előző évi 73 354 forintról. Ennek a recesszióknak az okát talán abban találhatjuk meg, hogy épp ekkor kezdett a könyvkiadó részleg növekedni és egyre dominánsabbá válni, és talán a belső átstrukturálás miatt romlott ideiglenesen a nyereség. Vagy éppen a romló adatok vezettek odáig, hogy a cég nagyobb energiákkal forduljon a könyvkiadás felé, és ennek egy lépése volt a következő időszakban a Mehner-kiadó felvásárlása. Ugyanakkor belső okok mellett akár valamilyen nagyobb külső, nemzetgazdasági okra is utalhat a visszaesés, például az arany ázsiójának 1892–1893-as kivételesen magas értékére.¹¹



2. ábra: A Franklin-Társulat jödvelmezőség

¹⁰ M. BARANYI: *i. m.* (5. jegyzet) 46; RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 72; a Mihók-féle Compass az 1887-es tűz kárértékét egészen pontosan 4243 forintra becsülte. Vö. *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) 1888. 443.

¹¹ JANKOVICH Béla: *Az aranyagio és áralakulás*. Bp. 1896. 10. Pesti Könyvnyomda

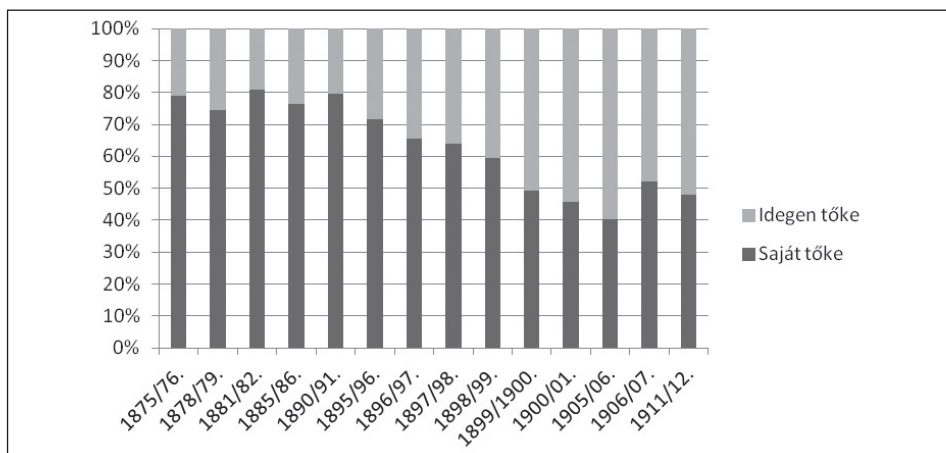
A nyereség könnyen kiolvasható a mérlegekből, de ha a vállalat működésének a megtérülését is szeretnék feltérképezni, a pénzügyi nyereségességet vagy jövedelmezőséget kell kiszámolnunk, azaz a nyereség és a saját tőke¹² hányadosát. Az első évekről nincs adatunk, csak 1879-től (2. ábra). Első pillantásra is látszik, hogy a közel négy évtized alatt túlzottan nagy kilengések nincsenek egyik irányban sem. A Franklin stabil rentabilitással bírt. A kezdeti 9%-os érték a 80-as évekre 7-8%-ra állt be, bár voltak kisebb elmozdulások (pl. a 90-es évek közepén feltűnő, hogy pár évig tartósan 7% körüli értéket mutatott, majd újra visszatért a 8%-ra, később megint beállt 7%-ra). Az 1903–1904-es üzleti évben volt egy szokatlanul nagy zuhanás 5%-ra, ez azonban könnyen megmagyarázható az abban az évben lezajlott nagyarányú részvénykibocsátással, amely révén sikerült megvásárolniuk a Wodianer-féle könyvkereskedést (a kibocsátás következtében a saját tőke állománya megugrott, így a nyereséghányados kevésbé mutatott kedvező képet). A Franklin jövedelmezősége nem érte el a nagy iparvállalatok szintjét, például a legjobban működő pesti malom-részvénytársaságok nyereségessége az 1870-es években megközelíthette a 30%-ot is.¹³ Sokkal inkább viszonylagos stabilitása, kiszámíthatósága lehetett vonzó, mert a már emlegetett malmok ugyan magas jövedelmezőségi mutatóval bírtak kezdetben, de az első világháború előtti időszakra ezen értékeik a legjobb esetben is 12%-ra zuhantak vissza, az átlagos érték pedig mindössze 4-5% körül mozgott. Ehhez képest a Franklin a részvényesek szemében maga lehetett az állandóság szimbóluma.

A cég eladósodottságáról és finanszírozásáról adhat képet a saját tőke és az idegen tőke¹⁴ arányának a vizsgálata, vagy más néven a tőkeáttétel (3. ábra). A kezdeti években egyértelmű volt a saját tőke dominanciája (majdnem 80%), és ez az állapot – kisebb-nagyobb ingadozásokkal, például egy, a Magyar Általános Hitelbanktól kapott kölcsön miatt megnövekedett idegentőke-állomány miatt 1878–1879-ben – eltartott az 1895–1896-os üzleti évig. Onnantól kezdve az idegen tőke (elfogadványok és hitelezők) egyre erőteljesebben vett részt a finanszírozásban, és 1905–1906-ra 60%-ot ért el, hogy aztán egy nagyjából fele-fele helyzetre álljon be az 1910-es évek elejére. Magyarán a társulat finanszírozása végig jónak mondható, annak ellenére, hogy a saját és az idegen tőke aránya jelentősen megváltozott a négy évtized alatt, ami a cég egyre nagyobb növekedésével párhuzamosan szemlélve nem is olyan meglepő.

¹² Saját tőkének számoltam a részvénytőkét, a különböző tartaléktételeket és a „nyereség” tételt.

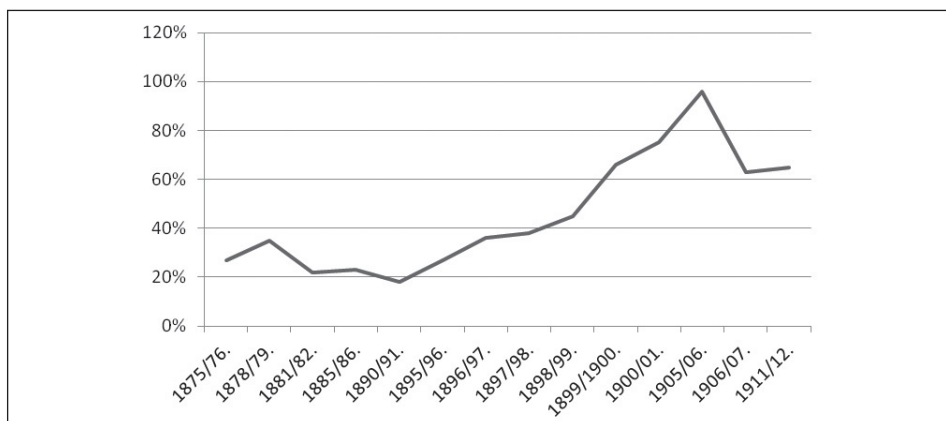
¹³ KLEMENT Judit: *A 19. századi budapesti gőzmalmok üzleti eredményei a mérlegek alapján*. In: *A felhalmozás míve – Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk.: HALMOS Károly, KLEMENT Judit, POGÁNY Ágnes, TOMKA Béla. Bp. 2009. Századvég Kiadó, 389. A malomipar nyereségessége az 1870-es évtizedben a csúcst jelentette a magyarországi vállalkozások teljesítményeit nézve, de ezzel az értékkel összevetve a Franklin is elhelyezhető a korabeli palettán.

¹⁴ Az idegen tőke az elfogadványok, a hitelezői és a folyószámlai kölcsönök összegéből tevődött össze.



3. ábra: A Franklin-Társulat saját tőke : idegen tőke arányának változása

Hasonló eredményre jutunk, ha nem a megoszlási arányt, hanem a tőkeáttételi mutatót vesszük, vagyis az idegen tőkét elosztjuk a saját tőkével: így az idegen tőke jelentőségéről kapunk képet. A csúcspont megint csak az 1905–1906-os üzleti év: ekkora válik különösen hangsúlyossá az idegen tőke szerepe a cég életében, érthető módon épp a legnagyobb vásárlás után (Wodianer-féle könyvkereskedés). Feltehetően ezt a kiugró értéket próbálták újabb részvények kibocsátásával ellensúlyozni, ami megint csak a saját tőke súlyát erősítette, ahogyan azt látjuk is az 1906–1907-es üzleti évtől kezdve.



4. ábra: A Franklin-Társulat tőkeáttétele százalékos értékben

A társaság elemzése után vegyük szemügyre a részvényeket és azok tulajdonosait is. A részvények után fizetett osztalékok a következőképpen alakultak: 1874-ben 17,5 forintot fizettek szelvényenként, ami 8%-os arány a névértékhez képest. 1878-ban 8 forintra csökkent a kifizetett osztalék (a névérték 5,3%-a), hogy aztán fokozatos

emelkedéssel 1885-re beálljon 13,5-re (a névérték 9%-a). 1891-től szelvényenként már 15 forintot fizettek, és bár ez az érték 1894–1896 között újra leesett 13,5 forintra, 1898-tól tartósan 16 forintra állt be. Csak 1912-től emelték meg 18 forintra (természetesen ekkor már koronában megadva, azaz 36-ot számolva), ez pedig a névérték 12%-a. Összehasonlításképpen az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 1888-ban 33 forintot, 1894-ben 20 forintot (a névérték 20%-a) fizetett részvényenként. A Franklin papírai tehát nem fizettek olyan jól, mint a nagy riválisé, és épp csak többet, mint amennyit a szerényebb eredményekkel és nyereséggel rendelkező Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság papírai (a Pallas-nál 1892-ben 15 forintot [7,5%], 1894-ben 12-t [6%] fizetett egy-egy részvény).¹⁵

Egy másik mutatószám, a cég részvényeinek árfolyama is növekedést tükröz az évek során; csak néhány példával illusztrálva: az 1881-es árfolyam, ahogy már említettem, 148 Ft volt, 1885-ben 193 Ft, 1890-ben 225 Ft, 1892-ben 283 Ft, 1895-ben 275, 1900-ban 540 korona (270 forint), 1904-ben 485 korona (242,5 forint), 1910-ben 603 korona (301,5).¹⁶

Mit lehet megállapítani a részvényesekről? Nyilván érdekes lenne tudni, hogy az alapítók között hogyan oszlottak meg a részvények, ez azonban a jegyzőkönyvekből nem derül ki: 1887-ig a közgyűlések jegyzőkönyvei ugyanis csak a résztvevők nevét közölték, illetve az összesen letett részvények számát, azt viszont nem, hogy ki mennyi részvénnel képviseltette magát (vagyis mennyi részvényt tett le a közgyűlést megelőzően).¹⁷ 1887-ben azonban még voltak szép számmal, akik az első közgyűlés óta aktív részvényesek voltak, így meg lehet próbálni egy pillanatképet készíteni róluk, amit némi fenntartással és óvatossággal vissza lehet vetíteni a 13 évvel korábbi időszakra. 1887-ben Ballagi Mór 86 részvényt tett le, Hunfalvy János 10-et, Nagy Miklós 10-et, Takács Lajos 10-et, Brüll Ignác 20-at.¹⁸ Ezek a számok természetesen nem feltétlenül azt jelentik, hogy ennyi részvényt birtokoltak összesen. Biztosan csak azt mondhatjuk, hogy ennyit tettek letétbe a közgyűlés előtt, és ezek alapján kaptak szavazatokat (az 1876–1877-es pénzügyi évtől már 10 részvény ért egy szavazatot). Az arányokat elnézve azonban elgondolkodtató, hogy bár Révay és Schöpflin szerint az eredeti 4000 részvényt az alapítók vásárolták meg,¹⁹ az 1887-es közgyűlésen a még aktív alapítók vajmi kevés részvényt tettek le. Vajon kinek a birtokában lehetett a többi? Az első közgyűlésen 1509 részvényt tettek le, 2491 tehát nem

¹⁵ Az Athenaeum alaptőkéje 1890-ben 240 000 forint volt: 2400 darab részvényben, darabonként 100 forintos névértékkel. A Pallasnak ugyanekkor 400 000 forintos alaptőkét biztosított 2000 darab 200 forintos névértékű részvény.

¹⁶ A *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) és a *Magyar pénzügyi compass* (Szerk.: KORMOS Gyula. Bp.) vonatkozó kötetei.

¹⁷ A letett részvények száma alapján jogosult szavazásra az adott részvénytulajdonos a közgyűlés folyamán. A birtokolt, illetve letett részvények közti különbség azért érdekes, mert nem feltétlenül tette le minden részvényét a részvényes, hiszen ezen a módon lehetősége nyílt hosszabb távú taktikázásra is.

¹⁸ Heckenast Gusztáv, bár az alapítók között ott szerepel a neve, a későbbi közgyűléseken már nem vett részt.

¹⁹ RÉVAY–SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 68.

szerepelt. 1879-ben 2915 részvényt tettek le, és 26 részvényes jelent meg.²⁰ Mivel ebből az évből még nincs pontos levezetés arról, ki mennyi részvényt tett le, csak az arányokat vizsgálhatjuk: a letett részvények 72,9%-os aránya az összes részvényhez képest nemcsak kiugróan magas érték, hanem a legmagasabb a Franklin 1914-ig terjedő történelmében. Megint csak az 1887-es, illetve későbbi jegyzőkönyvekhez lehet fordulni segítségért: a fentiekén kívül Arany László 10 részvényt, Jurány Vilmos 50-et, Heinrich Gusztáv 10-et, Kautz Gyula 10-et, Kempszky Mihály 20-at, Frank Antal (aki ebben az időben a Hitelbank meghatalmazottja volt a közgyűléseken) 150-et, Rubner Károly 100-at (bár ő csak 1894-től járt rendszeresen a közgyűlésekre), Dániel Nándor 20-at, Beer Arnold 20-at, és még sorolhatnánk. A részvények tehát (és újra hangsúlyozom, csak a letett részvények alapján) alapvetően kis tételekben oszlottak meg a részvényesek között, a 150 részvény már nagy mennyiségnek számított; egyetlen kivétel a Magyar Általános Hitelbank.

Mielőtt a bankot is szemügyre vennénk, nézzük meg a személyeket, illetve birtokosokat is. Érdekes a nagyrészvényeseket figyelemmel kísérni, hogyan változott, ha változott egyáltalán az általuk birtokolt részvények száma.²¹ Átlagosan 20 fő képviseltette magát a közgyűléseken, legkevesebben 1914-ben (11 fő). Szinte minden gyűlésen megjelent Gyulai Pál, Pallavicini Ede őrgróf, illetve a Magyar Általános Hitelbank, igaz, hogy ez utóbbi képviselője sokszor változott: előbb Frank Emil, majd 1894-től Pallavicini Ede őrgróf (aki az 1900-as években már a bank alelnöke is volt), 1900-tól Wickenburg Márk gróf, 1904-től Kornfeld Zsigmond, egy rövid időre megint Pallavicini, végül Teichman Ernő Rezső tette le a Hitelbank részvényeit. Gyulai nem tartozott a nagy részvénybirtokosok közé: minden alkalommal 10 részvénnel, azaz 1 szavazattal rendelkezett. Pallavicini 1894-ben 100 saját részvénnel, 1895-ben 110-zel tűnik fel, de 1906-tól már csak 60-at tett le, 1912-ben 35-öt, tehát 1914-es haláláig feltehetően fokozatosan kivonult a Franklinból. Wodianer Artúr 1904-ben tűnt fel a részvényesek között, 1010 darabbal. Ez a már többször említett Wodianer-féle könyvkereskedés 1904-es felvásárlásához kötődött: a vételár egy részét az újonnan kibocsátott 3040 darab részvényből fedezték,²² így kapott Wodianer is 1000 részvényt.²³ 1910-ben már csak 777-et tett le, és a következő években, ha kis mértékben is, tovább csökkent letett részvényei száma. A legnagyobb részvénybirtokos minden kétséget kizáróan

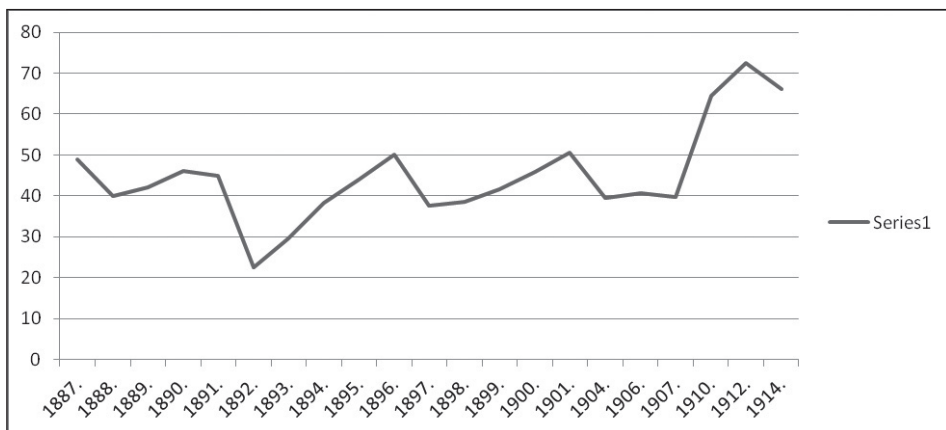
²⁰ Sajnos az 1879-es tavaszi rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve nem szerepelt a levéltári anyagban.

²¹ KÖVÉR György: *A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. 2. Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, 1989. Békés Megyei Levéltár, 118–125.

²² Ebből 2034-et a Hitelbank jegyzett, l. GÁRDONYI Albert: *A Franklin Társulat története*. Budapest Főváros Levéltára, XIV. 189. 70.

²³ RÉVAY-SCHÖPFLIN: *i. m.* (3. jegyzet) 85: 3000 újonnan kibocsátott részvényről írnak, de a mérlegekben 3040 szerepel. Ugyanakkor Wodianer Artúr egyik, a Magyar Általános Hitelbankhoz írott 1904-es levelében 1000 darab Franklin-részvényét rábízza a bankra egészen 1906. december 31-ig, az adásvételi szerződés alapján ugyanis csak ezen utóbbi dátum után adhatja majd tovább a részvényeket. Ennek alapján Wodianer tényleg csak 1000 darabot kapott. A 10 darab plusz Wodianer-részvény talán külön vásárlásból származhatott. OSZK Kézirattár, Fond 2/1853 922.

a Magyar Általános Hitelbank volt, és a legszámottevőbben is annak részvény-pakettje bővült (l. 5. ábra).



5. ábra: A Magyar Általános Hitelbank letett részvényeinek százalékos értéke a többi letett részvényhez képest

Kövér György megállapítása szerint 15-20%-nyi részvény birtoklása egy cég esetében elegendő volt a többség megszerzéséhez.²⁴ A grafikonból kitetszik, hogy a Hitelbank ezt az arányt mindig gond nélkül elérte. A Kormos- és a Mihók-féle Compass is felsorolja a Hitelbank érdekkörébe tartozó vállalkozások listájában a Franklin-Társulatot; látható, hogy nem ok nélkül. A Hitelbank részvénytárcájának méretét még csak meg sem közelítette a második helyezett Wodianer által birtokolt részvények száma, a többiek pedig, mint azt fentebb már láttuk, végképp nem tudtak versenyre kelni vele. Ha nem a letett részvényeket nézzük, hanem az összes részvényhez viszonyítjuk, akkor is azt látjuk, hogy a hitelbank részvénytulajdonosi arányai az 1880-as évektől egyértelműen erősek voltak: 1887-ben a 4000 részvényből 508 biztosan a banké volt (12,7%), 1891-ben 674 a 4000-ból (16,85%), 1901-ben 1020 a 4800-ból (21,25%), 1907-ben 1800 a 10 175-ből (17,7%), 1912-ben 3782 a 10 175-ből (37,1%).

Emellett a részvényesek közül többen is egyértelműen a bankhoz kötődtek. Kornfeld Zsigmond előbb mint a Hitelbank képviselője jelent meg, majd 1907-ből van róla adatunk, hogy letett 60 saját részvényt is a közgyűlésen. Ullman Adolf báró (aki a Hitelbank igazgatóságának is tagja volt, később elnöke is lett) egyetlen közgyűlésre sem ment el, de Stettner Lászlón, illetve Pallavicinin keresztül részvényeivel mégis megjelent, 1910-ben 50 darabban. Kochmeister Frigyes báró szintén csak képviselőjén keresztül jelent meg a részvényeivel a közgyűlésen (pl. 1901-ben); ő a Hitelbank igazgatótanácsának volt a tagja. Stettner maga is több pozíciót betöltött

²⁴ KÖVÉR: *i. m.* (21. jegyzet) 120.

az évek során a bank hierarchiájában, még az ügyvezető igazgatóit is elérte. Rubner László, aki főkönyvelő volt a Hitelbanknál, 50 részvényt tett le 1896-ban.

Mint látható, a valamilyen formában a Hitelbankhoz kötődő személyek saját részvényeket csak igen kis mennyiségben birtokoltak (vagy legalábbis kis mennyiségben tettek le a közgyűléseken); a jelentős tényező az általuk képviselt banki részvényt pakett volt. A jelentős számú banki képviselő meglete jól illeszkedik a szakirodalom információelméleti megközelítésébe. Az ún. információasszimetriát (amikor az adósnak pontosabb információi vannak a hitelintézetéről, mint annak róla) ily módon, vagyis a bank képviselőinek a részvényesek közé való beültetésével lehet kiküszöbölni. Ugyanakkor ez a másik oldal számára is lehet elvárt szempont, hiszen ha a cégnek jól megy, akkor a hitelintézet első kézből értesül a pozitív eredményekről, és akár kedvezőbb feltételeket is nyújthat a biztos partnernek.²⁵ A személyes kapcsolatok fontossága és ezáltal a jobb ellenőrizhetőség tehát a Franklin és a Hitelbank együttműködésében is kitapintható.

Érdekes egy kicsit körbenézni a Hitelbank üzleti papírjai között is. Ha betekintünk a bank értékpapírtárcájába, láthatóvá válik, hogy a Franklin-Társulat ugyan semmiképpen nem a legjelentősebb, de a legstabilabb befektetése volt a banknak, legalábbis az iparvállalatok kategóriában (a közlekedési vállalatok általában nagyobb pakettekkel képviseltetik magukat a Hitelbank tárcájában).²⁶ A bank már 1873-ban, tehát a Franklin alapításakor vásárolt a részvényekből, és a korszak végéig tartott is a portfóliójában belőlük.²⁷ Olyan cégek, mint a Fegyver- és Gépgyár, a Szolnoki Hungária Gőzmalom, a Brassói Cellulose-gyár, a Fiumei Első Magyar Rizshántoló és Rizskeményítő Gyár, a Szegedi Légszeszgyár vagy a Ganz mellett a Franklin az állandóságot képviseli, méghozzá nem is az utolsók között. 1873-ban például az öt legjelentősebb iparvállalat közül a második helyen állt a Franklin, ami a részvényekbe fektetett pénzt illeti. 1881-ben ugyanezt vizsgálva nyolcból az első, 1891-ben hétből a negyedik, 1900-ban kilencből az első, 1906-ban tizenháromból a nyolcadik. A 19. század folyamán tehát a Franklin jelentős befektetésnek számított a Hitelbank tárcájában, és csak a 20. század elejére veszített addigi, igen előkelő pozíciójából.

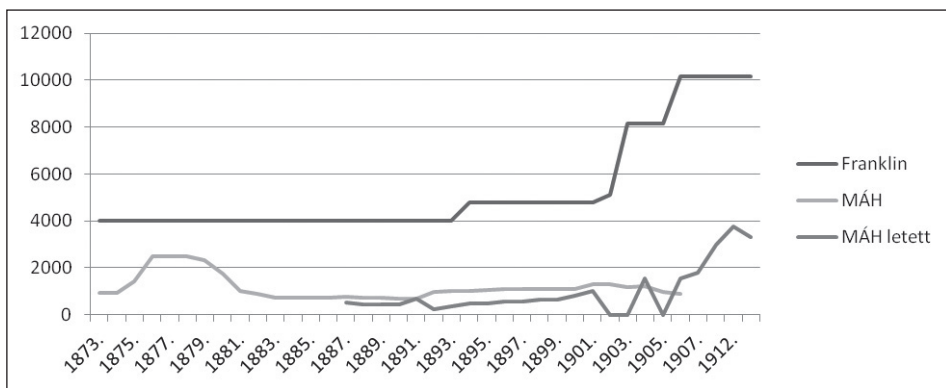
Szerencsére a Hitelbank részvényeiről azért többet is meg lehet tudni. A Hitelbank ugyanis természetesen vezette, hogy készpénz-, illetve áruosztálya mennyi részvényt birtokol éppen; így össze lehet vetni a jegyzőkönyvekben szereplő letett részvények számát a valóban birtokoltakkal.²⁸ A 6. ábrán látható, hogy a Hitelbank tulajdonában lévő Franklin-részvények hogyan igazodtak a Franklin összes kibocsátott részvényéhez képest.

²⁵ TOMKA Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913*. Debrecen, 1999. Multiplex Média, 133.

²⁶ Magyar Országos Levéltár, Magyar Általános Hitelbank, Z 62. Itt tartozom köszönettel Kövér Györgynek a Hitelbankkal kapcsolatos szíves segítségéért.

²⁷ A Hitelbank esetében 1906 jelenti a „korszak végét”: a következő évtől ugyanis már nem közölték az ilyen jellegű adatokat.

²⁸ Magyar Országos Levéltár, Magyar Általános Hitelbank, Z 57.



6. ábra: A Franklin által kibocsátott, a Hitelbank birtokában lévő és a Hitelbank által a közgyűléseken letett részvények száma

Az 5. és 6. ábra alapján elmondhatjuk, hogy a Hitelbank a kezdeti években valóban törekedett minél több Franklin-részvényt vásárolni, de az 1880-as években felismerte, hogy nincs szüksége ekkora mennyiségre. Úgy fest, a Kövér György által megállapított 15-20% valóban elegendő volt (esetünkben akár kevesebb is), és ennek megfelelően vásárolt is a pénzügyi intézet új részvényeket az 1890-es években, az újabb kibocsátáskor. A századforduló utáni újabb nagy franklinos kibocsátásokat azonban már nem követte. Ennek ellenére jól látszik, hogy amikor már csak 10% körül birtokolt a részvényekből (1905, 1906), akkor is képes volt a letett részvényeivel a közgyűléseken 40%-ot elérni, sőt az 1910-es évek elejére elérte a 70%-ot is (5. ábra). Sajnos azt már nem látjuk, hogy ebben az utolsó szakaszban mennyi Franklin-részvény pihent a Hitelbank tárcájában, mert 1906-tól ezek az adatok nem voltak nyilvánosak. Csak a közgyűlési jegyzőkönyvekből derül ki, hogy a bank újabb vásárlásokba kezdett, tehát valamilyen oknál fogva igyekezett a pozícióit megerősíteni vagy épp a Franklin helyzetét stabilizálni azzal, hogy biztos vevőként jelentkezett a részvényekért. Sajátos, hogy az 1904-es és az 1906-os évben több részvényt tett le a bank a közgyűlésen, mint amennyi a saját jelentése szerint a tárcájában egyáltalán volt. Ennek magyarázata az lehet, hogy a június-júliusi közgyűlésen még valóban többet birtokolt, az évi végi saját jelentések összeállításakor viszont már nem volt a birtokában ekkora mennyiségű részvénynek.

Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a Hitelbank végig domináns szerepet töltött be a Franklin döntéseiben: egyre aktívabb résztvevője volt a közgyűléseknek, így képviselőin és saját részvényein keresztül minden bizonnyal meghatározó szerepe volt a részvénytársaság ügyeinek alakításában. A majoritáshoz szükséges részvénytársaság már a kezdetektől a bank rendelkezésére állt (még akkor is, ha épp a pénzügyi intézet esetében látszik igazán, hogy nem feltétlenül mutatták be a részvényesek minden közgyűlés alkalmával a rendelkezésükre álló összes részvényt),

így a közgyűléseken lebonyolított szavazások nyilvánvalóan nem térhettek el a bank által képviselt irányvonaltól.²⁹

Ugyanakkor nem lehet azt mondani, hogy a bank kihasználta volna a kiadót, sem pedig, hogy a saját érdekeit a kiadó elé helyezte volna: a vizsgált korszakban a kezdetektől kitartott a Franklin mellett, a megvásárolt részvényeken keresztül finanszírozta, és nem utolsósorban folyamatos hitellehetőséget is biztosított számára. Az 1904–1905-ös üzleti évről jelentették, hogy a „helybeli Franklin-Társulat [...] alaptőkeemelésénél közreműködtünk.”³⁰ A koncentrált részvényt pakett miatt természetesen érdekeit is nagyobb hatásfokkal tudta képviselni, mint a számtalan egyéb kisztrészvényes, de kérdéses, hogy a Franklin vajon elérte volna-e azt a prosperitást a bank részvétele nélkül, amelyet a mérlegelemzésből sikerült kimutatni.

A mérlegek és jegyzőkönyvek fenti vizsgálata mindenképpen képes árnyalni a Franklin-Társulat működésének pénzügyi hátterét. Azzal, hogy sikerült felrajzolni a cég finansziális működésének bizonyos kereteit, kirajzolódtak azok a különleges pontok-évek, amelyekről a narratív (nem túl bőséges) szakirodalom hallgatott; ilyen például az 1890-es évek közepén feltárt visszaesés. Hasonlóképpen, bár a Hitelbank szerepe nem számított titoknak a könyvkiadó működésében, a bank és a kiadó kapcsolatát sikerült talán valamivel határozottabban megjeleníteni.

SZABOLCS SOMORJAI

Bilans et actions – les 40 premières années de l'activité de l'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin

L'Institut Littéraire Hongroise et Imprimerie de Société Franklin, une parmi des éditions hongroises les plus importantes, jouait un rôle décisif dans la vie culturelle de la Hongrie dualiste et aux décennies suivant la première guerre mondiale. Derrière ce rôle décisif se trouve un fond financier composé, dont l'examen jusqu'ici n'a pas été fait. L'étude essaye de découvrir le fond financier de l'époque 1874–1914, à l'aide des procès-verbaux et des comptes relatifs à l'activité financière de l'entreprise. A la base de ces sources, l'étude examine l'importance des différentes sections de la firme Franklin (éditions, imprimerie, et presse), leurs profits, les indices de compensation, l'endettement de l'entreprise à travers de la proportion du capital propre et étranger, le répartition des actions et finalement, les relations de Franklin et Magyar Általános Hitelbank (Crédit Général Hongrois)

²⁹ A bankok által iparvállalatokra gyakorolható különböző befolyásokról I. TOMKA: *i. m.* (25. lábjegyzet) 122–144.

³⁰ *Mihók-féle Compass i. m.* (4. jegyzet) 1905–1906. 112.

KÖZLEMÉNYEK

Augustinus Moravus Olomucensis levele Laki Thuz Jánosnak.¹ Rövid írásunkkal Laki Thuz János utolsó, kevésbé ismert életszakaszának kutatásához szeretnénk adalékot nyújtani Augustinus Moravus Laki Thuznak címzett és nyomtatásban is megjelent (1495) levelének közlésével.

Laki Thuz János a Hunyadi család régi bizalmasa volt. A kormányzó szolgálatában hosszú éveket töltött el, a trencsényi alispánságig és várnagyságig vitte. Mátyás udvarában ajtónállómester, bosnyák, majd szlavón bán volt. A Vitéz János-féle összeesküvésében való részvétele miatt egy időre kikerült a közéletből. 1478-tól tárnokmester lett. Hivatalviselését utoljára 1481-ben említették. Életének későbbi szakaszáról keveset tudunk: Velencébe távozott (1481), s nem tért vissza többé. Gyermekai (Alfonz, Mátyás, Zsófia) 1494-től kezdve hiába perelték a jószágokat a báni törvényszék, a királyi személyes jelenlét, majd a nádor előtt még 1513-ban is, azokat már nem kapták vissza. Thuz János bukása előtt a kortársak is értetlenül álltak. Thuzt a király száműzhette Velencébe; valószínűleg szemet vetett a kegyvesztett és tekintélyes birtokokkal rendelkező férfi jószágaira.²

Az alább olvasható levél szerzője Augustinus Moravus Olomucensis (Augustinus Käsenbrot, Augustin Olomoucký, 1467–1513), a 15–16. századi morvaországi és magyarországi reneszánsz humanizmus kiemelkedő szereplője, a Sodalitas Litteraria Danubiana fontos alakja. A levél nyomtatott formában Augustinus Moravus *De modo epistolandi cum nonnullis epistolis quam pulcherrimis* (a továbbiakban *De modo epistolandi*) című rövid, egyszerű, átlátható felépítésű latin nyelvű levélírástani kézikönyvében jelent meg.³ A *De modo epistolandi* a levélíráshoz vonatkozó általános ismeretek rövid leírása után a *Rhetorica ad Herennium* negyedik könyve gondolatmenetét követve a stilisztikai alakzatokat

¹ Szeretném köszönetemet kifejezni Horváth Richárdnak, Neumann Tibornak, Pálffy Gézának és Tringli Istvánnak szíves szóbeli közléseikért.

² TRINGLI István: *Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő. Bp. 1998. Magyar Országos Levéltár, 301–302, 307–308, 310–311.

³ Velence, Simon Bevilacqua, 1495. fol. C_{ii}^r–[C_{iii}^r].

ismerteti, végül pedig követésre való példaként 13 latin nyelvű levelet közöl. A kellemes hangulatú mintalevelek szerzője Augustinus Moravus, a címzettek pedig valós személyek.⁴

A Laki Thuznak címzett levél a gyűjtemény második darabja; datálás nem található sem az elején, sem a végén. 1495 januárja előtt keletkezett, mivel a nyomtatvány 1495 januárjában jelent meg Velenében. Augustinus Moravus valószínűleg 1493 körül vagy 1493 előtt írhatta a levelet, mert említi benne *Dialogus in defensionem poetices* című művét, amely 1493 márciusában jelent meg nyomtatásban.

A szép hangú levél Augustinus Moravus Laki Thuz iránt érzett tiszteletét és nagyrabecsülését fejezi ki. Augustinus szeretné viszonzni Thuz János humanitását és szeretetét, barátságát (amor). Thuz Jánosban számos kiváló tulajdonság egyesül (prudentia, constantia, eruditio). Augustinus boldog, hogy Thuz őt a barátságába fogadta, mert nem mindenkivel teszi ezt. Mivel Augustinus Moravus úgy tudja, hogy Thuz János örömmel olvasgatja művecskéit (lucubrationculae), nagyrabecsülése és hálája jeléül el kívánja neki küldeni *Dialogus in defensionem poetices* című, 1493-ban nyomtatásban is megjelent művét. (Elképzelhető, hogy a levél írásakor a *Dialogus* kéziratos példányáról volt szó.) A kis írás olvasása fel tudná üdíteni Thuz Jánost, ha elfáradt komolyabb irodalmi foglalatosságai (gravioribus illis studiis tuis) közben. Augustinus – utalva Thuz János életének fordulataira – úgy folytatja, hogy a sorsfordulatok közepette nincs jobb, kellemesebb dolog az irodalmi tevékenység által nyújtott gyümölcsöknél. Majd dicséri a címzett állhatatosságát (Quamvis quis te infractor? Quis constantior inveniatur?), végül pedig ismét kifejezi reményét, hogy Thuz János a levélben említett *Dialogus*-t haszonnal és örömmel fogja forgatni.

Alább tehát mellékeljük Augustinus Moravus Laki Thuz Jánosnak írt levelét.⁵

Aug. Mora. Olom. illustri viro Ioanni Tuccio Pannonio. s.

Vellem ea mihi aliquando occasio daretur, ut pro humanitate tua et amore erga me tuo, quo me incognitum tibi ante amplecti dignatus es, te mihi officio aliquo demereri possem, ut quod animus meus iamdudum tibi praestitit, id opera etiam aliqua nostra sentires, maxime vero quia paucula ea consuetudine nostra is mihi sis visus, in quo et prudentiam incredibilem, admirabilem constantiam singularemque eruditionem et quasi domicilium quoddam virtutum omnium suspicere possimus, ut

⁴ A rövid műre irányuló részletes vizsgálatunk eredményeit a Borzsák István emlékének szentelt angol nyelvű tanulmányunkban foglaltuk össze dióhéjban; l. EKLER, Péter: *Margarita poetica*. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Ed.: Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER. Bp. Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010. 530–543. 538. Antológiánkban egy magyar nyelvű szemelvényt tettünk közzé a műből; l. „*Margarita poetica*”. *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia*. Összeállította EKLER Péter. Bp. 2011. OSZK–Gondolat Kiadó, 114–117. A Pajorin Klára köszöntésére készült rövid írásunkban pedig a *De modo epistolandi*-nak az ideális stílusnemmél foglalkozó fejezeteit elemeztük; l. EKLER Péter: „*Epistolaris itaque formula attenuato stilo ducetur potissimum ...*” *Az ideális stílusnem kérdése Augustinus Moravus Olomucensis De modo epistolandi-jában*. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Ed.: Enikő BÉKÉS, Emericus TEGVEY. Debrecen–Bp. 2012. Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis; Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae, 75–81. /Classica – Mediaevalia – Neolatina VI./ A *De modo epistolandi* teljes magyar nyelvű fordítását és önálló kötetben való megjelentetését jelen sorok szerzője végzi.

⁵ Fol. C_{ii}–[C_{iii}]. A levél szövegét a nyomtatvány Bayerische Staatsbibliothekban őrzött példánya (jelzete: 4 Inc. c. a. 1228) alapján közlöm.

gloriari iure possim, talis me ac tanti viri familiaritatem assecutum fuisse, ex quo testimonium mihi non mediocre laudis accrescere possit.

Quom in amicitiam tuam neminem admittere consueveris facile, nisi hunc vel vitae integritas vel morum sanctitas vel eruditionis praestantia commendet tibi atque conciliet.

Ea sane et vera est et sancta amicitia et quam non illi nobis passim obvii ex spheriterio[!], ut ille dicebat, et fritillo offerunt. Sed quam vel morum similitudo bonorum conflavit vel officii alicuius meritum conduxit, quorum quidem licet in me neutrum cognoscam, quo me s[ancta] amicitia tua dignum existimare possem, tanto me tamen plus tibi debere perspicio, quo me ea dignum iudicavisti.

Itaque quum mecum ipse revolverem, quodnam gratitudinis meae erga me[!] testimonium modo ostendere debeam, incidit tandem, quoniam te lucubraciuncularum nostrarum lectione libenter detineri aiebas, ut dialogum meum in quo poeticae defensionem⁶ suscepi, tibi viro gravissimo eruditissimoque transmitterem, ut quum gravioribus illis studiis tuis defatigarere, ad haec etiam nostra utpote tractabiliora animum remitteres.

Nam est aliquis ac nescio an maximus, inquit Quintilianus, ex secretis studiis fructus, tumque pura et sincera voluptas litterarum capitur, cum actu i[d est] opere[!] recesserunt et grata sui contemplatione fruuntur.⁷

Sed neque quicquam reperitur usquam, quod animum aegritudine aliqua pressum efficacius levet, lectionis varietate, quae quidem quanto magis rerum novitate conditur, tanto efficacius animum ab his, quae nos excruciant et vexant, abducit.

In quo consilium tuum sapientissimum non probare sane vehementissime non potui.

Quod inter eas fortunae tuae procellas in ocium te litterarium conferre volueris, sciens nihil esse prestabilius vel in secundis vel adversis rebus ipsa litterarum fruge, illic ne nimium elati plus quam deceat insolescamus, hic ne adversis fracti deficiamus.

Quamvis quis te infractor? Quis constantior inveniatur? Qui ad praesentem fortunae tuae vultum ita te componere valueris, ut nulla ne minima quidem tristitiae nota in te videri observarique potuerit.

Quemadmodum enim, ut praeclare Seneca inquit, tot amnes supernae[!] deietorum hymbrium, tantaque mediterraneorum[!] vis fortium non mutant saporem maris, sed ne remittunt quidem, ita adversarum impetus rerum viri fortis animum nunquam remittunt[!]. Est enim omnibus externis potentior. Omneque, quicquid evenit, in suum colorem trahit.⁸ Et Cato ille Uticensis: licet inquit omnia in unius conditionem[!] concesserint, custodianur legionibus terrae, classibus maria et Cesarianus portas miles obsideat, Cato, qua exeat, habet.⁹

Fac, igitur, vir praeclarissime, eas vigilias nostras ita lectites, ut hae gravioribus studiis tuis, quibus fortunam tuam continue moderari non desistis, tanquam pedissequae intercurrent. Teque animi nostri devotissime admoneant, ut qui tibi modo alio gratitudinis obsequio occurrere non possumus, hoc nos tibi saltem litterarum commertio interim insinuemus. Vale meque tibi deditissimum persuade.

EKLÉR PÉTER

⁶ *Dialogus in defensionem poetices* című művére utal, amely 1493-ban Velencében nyomtatásban is megjelent. Modern kiadása: *Augustini Olomucensis Dialogus in defensionem poetices*. Ed.: Karel SVOBODA. Praha, 1948.

⁷ QUINTILIANUS: *Institutio oratoria*. 2, 18, 5.

⁸ SENECA: *De providentia*. 2, 1.

⁹ SENECA: *De providentia*. 2, 10.

Lipsius, Belgioioso és a Bocskai-felkelés. A címben szereplő három név, három személyiség közti kapcsolat az utóbbi kettő esetében természetes, a magyar történetírásban magától értetődő. Az első, a híres németalföldi filozófus nevét azonban kevésbé szokták ehhez a kettőshöz párosítani. Hogy e három személy közötti kapcsolat érthető legyen, meg kell ismerkednünk egy negyedik névvel is. Bernardino Magniról, aki Milánóban született, s a kapcsolatot jelenti a fenti három között, semmit nem tudunk azon kívül, amit magáról elárul. Az a kevés azonban elegendő ahhoz, hogy újabb fontos adalékokat tudjunk meg az 1604–1606-ban egész Európa figyelmét és érdeklődését kiváltó magyarországi események visszhangjáról.

Magninak négy, Lipsiushoz írt levele és néhány ezekhez kötődő egyéb irata maradt ránk; legalábbis ennyi található a Biblioteca Ambrosiana egyik kéziratában, amely az előlapja tanúsága szerint Alberico Barbiano jóvoltából került 1676-ban a könyvtár birtokába. A minket érdeklő és később publikálandó levelek közül az első 1604. október 9-én Kassán, a második 1606. január 13-án Prágában kelt.¹ A kassai levél különösebben nem érdekes: kiderül belőle, hogy Magni régóta Lipsius nagy rajongója, és hogy az olasz titkárként állt Belgioioso szolgálatába, így került Magyarországra. Tulajdonképpen ennek kapcsán ragadja meg az alkalmat az írásra, ugyanis kiderül, hogy a generális és a filozófus jó barátok: Magni egyenesen „tuus amantissimus”-ként nevezi meg Belgioiosót.² Ez a tény, amely tudomásom szerint eddig nem volt ismeretes a magyar szakirodalomban, kissé meglepő, annak ellenére, hogy Lipsius már régóta katolikus volt; Barbiano grófjának a kassai eseményekben játszott szerepe miatt ugyanis nálunk eléggé negatív a megítélése. Gondolhatnánk persze humanista szóvirágra is, de két évvel későbbi levelében Lipsiust Belgioioso „praecipuus inter amicos carissimossa”-ként aposztrofálja, ez pedig már aligha lehet véletlen.³

A második levél már jóval izgalmasabb az előzőnél; ebben Magni hosszas hallgatása miatt mentegetőzik: „Írtam ugyan neked, míg Kassán időztem, még a lázadás előtt, de aztán meggondoltam magam, mert a grófra (ti. Belgioiosóra) vártam, hogy visszatérjen a városba. Diószegnél azonban győztek a lázadók, Kassa pedig nem engedett se be, se ki senkit. Így én, mintegy börtönben rekedtem itt, és csak sok havi viszontagság után tudtam először Bécsbe, majd Prágába elvergődni.”⁴ Levele megírásának azonban nem ez volt az apropója. A minket különösen érdeklő és a levél megírásának okára fényt derítő rész az irat közepe felé olvasható. Ebben arról esik szó, hogy a grófnak elmondta, egy olyan irat megírására készül, amely válasz lenne Bocskainak és titkárainak a hazugságaira, amelyeket Gotthardus Arthusius Dantiscanus *Mercurius Gallo-Belgicus*ának 1605-ös kiadásában olvasott a felkelés okairól.⁵

A *Mercurius Gallobelgicus* Frankfurtban megjelenő periodika volt, amely egész Európában történt eseményekről tudósított rendszeresen, gyakran évente megjelenve. Hallatlan népszerűségét már ez is bizonyítja; többek között ez a latin nyelvű kiadvány csillapította a nyugat-európai protestáns és

¹ Magni leveleit és az emlékiratot vö. Milano Biblioteca Ambrosiana = (BA) D 325/3 inf. Fol. 1r–12v, fentebb idézett két, Lipsiusnak írt levelét uo. Fol. 7r–8v, 11r–12v. A kötetben található négy Magni-level mindegyike szerepel a Lipsius-repertóriumban: *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*. Par Alois GERLO, Hendrik D. L. VERVLJET. Anvers, 1968. Éditions Scientifiques Élrasme, 374, 385, 394, 396.

² BA D 325/3 inf. fol. 7r.

³ Uo. 11r.

⁴ „Scripseram iamdiu inclusam, quam iudebis epistolam, dum essem Cassoviae et ante Hungaricam rebellionem, dum comes Johannis Jacobus Barbianus dominus meus gratiosissimus esset in castris, ut illam tibi exararem nunciam devocionis(!) meae erga te et nomen tuum, distuli tamen transmittere, ad redditum dicti comitis, qui post cladem Germanorum ad Diasecolim a civibus Cassoviensibus, qui ad Botschayum caput rebellium deffecerant, minime receptus est, nec mihi concesso facultas recedendi, remansi in ea civitate volens nolens, non liber, non captivus, per tot menses, ut parum defuerit quin fatalem diem obierim ex moerore et vitae taedio tandem Deus qui nunquam deserit fideles suos, perduxit me Viennam cum salute, sed cum Pragam pervenissem...” BA D 325/3 inf. fol. 11r.

⁵ ARTHUSIUS DANTISCANUS, Gotthardus: *Mercurius Gallobelgici succenturiati*... Francofurti, 1605.

a nagyvilág híreire kíváncsi közönség hírérségét. Ha valakinek sikerült ebbe bekerülnie, óriási propagandisztikus lehetőséghez jutott, hiszen megismertethette az ügyét a nyugati közvéleménnyel. De igaz volt ez fordítva is: ha valakinek rossz híret keltették benne, ugyancsak igyekeznie kellett, hogy lemossa a becsületén ejtett foltot. Az 1605-ös kiadás szinte egész Európából közöl híreket, de az eseményekre tekintettel Magyarország mellett a címben kiemelik Erdélyt is. A történeteket 1604 őszétől 1605 teléig tartalmazza ez a vaskos, több mint 700 oldalas kötet.

Magni tehát, aki részben szemtanúja volt az eseményeknek, azért ragadott tollat, hogy megcáfolja azokat a vádakát, amelyekkel urát illették. „Olaszul vetettem papírra az eseményeket – írja –, amelyeket Kassán átéltem, a latin változatot még nem készítettem el, mert még várok arra a kézíratra, amelyet a gróf ígért nekem az eseményekről.”⁶ Ez az irat feltehetően az az emlékirat, amelyet már Benda Kálmán is annyit keresett, de nem talált meg, és amelyet a támadások kereszttüzébe került Belgioioso készített öngazolásként magyarországi működéséről, pontosabban arról, amit felső-magyarországi főkapitányként 1603–1604-ben tett. Nem tudni, hogy akár ez, akár a Magni által írt emlékirat végül eljutott-e Lipsiushoz. A Belgioioso-féle irattal itt most annak terjedelme miatt nem foglalkozom, tendenciájában különben is hasonló Magnijéhez.

Gothardus Arthusius tehát Magni szerint sok hazugságot közölt munkájában Bocskai és a kassaiak által küldött irományokból különösen pedig Barbiano gróf viselt dolgairól műve 6. kötetének 2. könyvében. A szerzőt nyilván megtévesztették ezek, máskülönben nem adott volna igazat a császár és az anyaszentegyház ellenségeinek, a grófnak a kárára. A sok hazugság kényszerítette a gyors válaszra, hogy a Mercurius a következő kiadásában azokat helyrehozza, máskülönben annyit fog érni, mint egy halsaláta. A hivatkozást pontosan, oldalszáma megadja.⁷ És most lássuk, hogyan is szólt az a rész, amely annyira felháborította Magnit és Belgioiosót.

⁶ „cum eodem comiti Johanni Jacobo dixissem velle tibi transmittere copias narrationis meae idiomate Italico, et Latino, ut ea visa possis inscriptis tuis habere eam rationem, quae tibi pro veritate videbitur(o) laudavit intentionem...” BA D 325/3 inf, fol. 11v.

⁷ „Era debito mio scrivere già con pezzo fa la ribellione di Steffano Botscay et altri signori e baroni del’Ongaria e di Transilvania, et anco de cittadini giudice e giurati del magistrato di Cassovia, come quello che mi sono trovato presente quasi a tutto quanto e seguito, non havendo causa di scrivere per rellationi d’altri, ne de interessati et appasionati, li quali per scusa delle loro brutezze hanno pubblicato le cose molto diversamente da quali inganato Gottardo Arthusio di Danzicha ha fatto comparere in scena quello suo Mercurio Gallo Belgico in habito succinto, e sopra rellationi e scritti mandatoli dal Botscay e da quello di Cassovia li ha fatto raccontare tante buggie et in particolare contra il signor conte Giovanni Giacomo Barbiano Belgioioso in quelle sue narrationi istoriche del’anni 1604. e 1605 contenute nel secondo libro del tomo sesto che ben’si conosce essere statte le istesse menzogne mandate dal Boscay anco in altre parti cumulando falsità sopra falsità. . . non ne voglio dare tutto il carico al’ Arthusio perché non posso credere che ciò havesse scritto se si fosse solamente potuto pensare, che fossero scritti non veri perché ne per dare gusto a quelli ribelli di sua maestà cesarea e di santa chiesa catolica romana ne per tutto l’oro del mondo haverebbe voluto contra la verità offendere il signor conte di Belgioioso, ne altro qualsivoglia benché di basso stato, perché ad un’tanto virtuoso e dotto scrittore non deve cadere nel’animo cosa si indegna di mordere alcuno con falsità, ne pensiero ne anco meno che honorato, anzi che tengo per certo ch’egli se sii pensato che cosi fosse pontualmente vero, et in bona fede habbi scritto tutto, ma con questo non si puo negare che dalla sua penna non siano uscite cose non vere in pregiudizio di detto signor conte, in maniera che conosciuta la verità spero che vorrà per honore suo correggere l’istoria e fare palese da chi sia statto inganato mostrandone quello degno risentimento che si converrà per scusa del suo Mercurio acciò di succintamente non diventi fastigato,” 1606-os levelében is felpanaszolja a Mercurius hamis állításait: „...prevenisset narratio Mercurii illius Gallo Belgici a Gottardo Arthusio Dantiscano edita, anni 1605 qui adductus litteris secretariorum Botscay et civium Cassoviensium multa falsa narravit...” BA D 325/3 inf. Fol. 3rv, 11v.

A magyar rendek, így a Mercurius, miután az 1604. évi januári országgyűlés hírhedt XXII. artikulusa miatt tiltakoztak, ugyanezt megismételték a gálszécsi gyűlésen,⁸ mivel Belgioioso elfoglalta az összes kassai templomot, nem engedte meg még azt sem, hogy a polgárok legalább otthon hallgathassanak prédikációt, vagy olvashassák a szentírást.⁹ A gróft nemcsak a kérés nem hatotta meg, hanem még a kassaiak bevételit is magához ragadta. Azt sem engedte, hogy a halottakat a városban a monostor mellett eltemessék. De még ez sem volt elég, kölcsönt akart kérni Bocskaitól, aki azonban ezt megtagadta; erre ő bosszúból elhatározta, hogy megtámadja és kifosztja két várat. Amikor erről Bocskai értesült, közhírré tette, hogy felfogadja a hajdúkat, és a zsoldon felül minden zsákmányt nekik hagy. Így sikerült 6000 császári zsoldban álló hajdút átállítania, akik négyezer különböző nemzetiségű katonát öltek meg. Belgioioso 300 lovasával elmenekült, először Nagyváradra, majd miután a hajdúk átkeltek a Tiszán, Kassát elhagyva Eperjesre, onnan pedig Szepes várába menekült Thurzó Kristófhoz. A várat a hajdúk keményen ostromolták, és el is fogták volna Belgioiosót, ha közben nem jelenik meg Basta Kassa irányában. Ekkor visszahúzódtak. Eddig a minket érdeklő rész.¹⁰

Erre a három oldalra (ennyire rúg a Mercuriusban a felkelés okainak elbeszélése) az olasz titkár 5 pontban kívánt reagálni; ez az 5 pont adná tehát a cáfolatát a Bocskai és hívei által terjesztett

⁸ KÁROLYI Árpád: *A huszonkettedik articulus: (Az 1604. XXII. törvényczikk). Történelmi tanulmány.* Bp. 1885.

⁹ A gálszécsi országgyűlésről és iratairól vö. *Magyar Országgyűlési Emlékek.* 11. (1602–1604). Szerk.: FRAKNÓI Vilmos, KÁROLYI Árpád. Bp. 1890. 577–599. Belgioioso kassai tevékenységéről, intézkedéseiről: PAULINYI Oszkár: *Iratok Kassa szabad királyi városa 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* 14. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér. Bp. 1930. 11–111.

¹⁰ „Eandem protestationem Ordines Galseti repetierunt, cum Belioiosa occupatis, quae Cassoviae erant, templis, ne permittere quidem civibus vellet, ut domi suae vel conciones instituerent, vel in libris sacris lectionarent. Nihil commotus autem hac Ordinum protestatione Belioiosa, redditus Cassoviensium ad se pertraxit, pagos, vineta, molendina, prata, agrosque et segetes sibi adiudicavit. nec permittere voluit, ut corpora defunctorum in civitate iuxta monasteria sepelluntur, cumque a Botscaio aliquot millium coronatorum summam sibi mutuo dari petens, repulsam forte pateretur, militibus suis ut castella Botscaii diriperent, et omnem eius thesaurum auferrent, serio imperavit. Botscaius igitur ita accensus publice proclamari curavit, se Heiduccis qui sub imperio suo stipendium facere vellent, quatuor Ioachimicos in mensem numeraturum et liberam omnium quae acquirerentur praedam relicturum. Hoc audito Heiducci 6000 qui sub Belioiosa stipendium fecerant, ad Botscaium statim defecerunt, cumque eorum numerus indies magis augetur, militesque silesii et alii secure viverent, impetu in eos facto 4000 variarum nationum milites trucidarunt. Confugerat autem Belioiosa ipsemet et cum trecentisque vitibus ad Varadinum maius, dumque circa spoliolum partitionem Heiducci occuparentur, traiecit Tibisco flumine fuga sibi consulens relicta Cassovia urbe Epperiaque civitate praeterita, in arcem Cibiniam ad Tursonem sese recepit, quam arcem paulo post Heiducci gravissima obsidione cinxerunt, nec obsidionem facile, donec Belioiosa sibi traderetur soluissent, nisi ad Cassoviam Georgius Basta cum copiis suis applicasset, atque ita ad Botscaium sese uti reciperent, necessitas eos admonuisset.

Postquam igitur cum universo superioris Hungariae tractu, 5. potissimum regiae liberaeque civitates, quae numeratur Cassovia, Epperia, Leutsa, Barfeldia, et Zebena, in extremum periculum incidissent, ita ut prater omnium expectationem repentino quasi undarum fluctu a seditionis (maxime vero Cassovia, quam castrorum praefectus officii ratione tueri, nec sese ab ea quem admodum et ab Epperia subducere debuisset) obrutae occuparentur, itaque ut huic malo remedium aliquod adhiberetur et conatibus seditionum mature obviam iretur, Georgius Basta cum caesareis copiis, civitates illas ab incursionibus propugnaturus, et nitore tranquillitatis pristinae restitutus advenit.” ARTHUSIUS DANTISCANUS: *i. m.* (5. jegyzet) Tom. VI. Lib. II. 29–32.

hazugságoknak. Az első, hogy Bocskai már hosszú évekkal Belgioioso hivatalba lépése előtt lepaktált a törökkel, szervezkedett Báthory Zsigmond Erdélybe való visszahívására, ezért veszítette el a birtokait. A mohósága és a hatalomvágya (hogy ő legyen az erdélyi fejedelem és a magyar király) volt tehát az oka a történeteknek. A második az erdélyi és magyarországi urak lázadása királyuk ellen, hogy a maguk akarata szerint éljenek, mindent maguk között szétosztva. A harmadik a kassaiak zendülése volt; ők azért lázadtak fel, mert Belgioioso visszavette a templomokat és az egri káptalant a lutheránus bitorklótól. A városi plébániatemplomba két jezsuitát rakott, a jövedelmét pedig egy tiszttartóra bízta, és letétbe helyeztette, amíg nem tisztázódnak a viszonyok. Hazugság, hogy később azért nem nyitották meg a város kapuit Basta előtt, mert bent voltak Bocskai katonái, én ugyanis ott voltam – írja. Bocskai nem bízott a kassaiakban, és visszavonult a váraiba. Bent alig maradt 300 rongyos gyalogos, akik közül a legidősebb nem töltötte be a 16. életévét. Az igazság, hogy annyi gaztett volt a rovásukon, hogy nem kaptak volna kegyelmet; kifosztották a gróft, a papokat, a hadseregpenztárt, kiszabadították az összes török foglyot, akik Belgioioso rabjai voltak, sőt egy Giovanni Leonardo nevű tisztet is meggyilkoltak, egy olasz katolikus kereskedő pedig csodával határos módon menekült csak meg előlük. A negyedik a hajdúk lázadása és a Petz regiment németjeinek a lemészárlása volt. Ez a lázadás Lippay és Némethy Balázs hamis leveleinek az eredménye volt. Őket ugyanis Bocskai megvesztegette, vagyis nem vallási ok volt a háttérben. Pedig mindkettőjüket rendszeren fizette a gróf, Némethy még az asztalánál is étkezhetett. Az ötödik, hogy Diószeg után a gróft nem engedték be Kassára. Ennek azonban nemcsak a polgárok, hanem Lassota élelmészeti tiszt és a többi tiszt is részese volt. Nem engedték ki a gróf feleségét sem a többi hozzátartozójával, csak hogy alkalmat adhassanak arra, hogy később az asszonyt megtámadják és kirabolják. A lázadók hazudnak, amikor azt állítják, hogy Belgioioso nem is ment Kassára. Az is hazugság, hogy azért adták át a várost a hajdúknak, mert nem volt mivel és kivel megvédeniük, ugyanis a tábornok otthagya őket, és elmenekült Szepesváraljára.¹¹

Ez a néhány oldalas emlékirat, ha szigorúan a tartalmát nézzük, azon túl, hogy átít rajta a személyesen átélt viszontagságok friss emléke, és hogy az események több, eddig nem ismert apró részletére világít rá, tulajdonképpen új információt nem hordoz. Az érv ugyanis, hogy az egész Bocskai-féle mozgalom „nem a religióért, hanem a rebellióért” volt, már Belgioioso 1604. október 17-i, tehát az eseményekkel egy időben keletkezett, eccsed Báthory Istvánnak írt levelében szerepel.¹² Van azonban egy nagy különbség: két évvel később, 1606-ban már mondhatni történelmi távlatai vannak az ügynek, amely bejárta egész Európát. Megszülettek pro és contra a felkelést elítélő vagy éppen igazoló röpiratok, a nyugati közvélemény a magyarok és a császár konfliktusát összekötötte a török békével és a birodalomban a katolikusok és a protestánsok között egyre feszültebbé váló viszonytal. Ez a nemzetközi kontextus az, amelyben Magni a híres leuveni konvertitához, Lipsiushoz, tehát nem akárkihez intézi az emlékiratát. Amint az ún. szerencsi kiáltvány tette,¹³ a *Mercurius Gallobelgicus* is nagyon ügyesen, csak néhány személyhez kötve próbálja igazságosként beállítani Bocskai és a magyarok ügyét, ott a zsarnok császárt és tanácsosait, itt Belgioiosót, a császár képét állítva a központba. Le kell azonban szögeznünk, hogy műfaji szempontból két erősen különböző iratról van szó, és míg a kiáltvány propagandisztikus tendenciája igen erőteljes, hogy azt ne mondjuk, sulykolja a mondanivalót, addig a *Mercurius*-ban olvasható szöveg a korabeli publicisztika, a születőben lévő modern újságírás terméke. A részrehajlás persze itt is egyértelmű, az események protestáns szellemben történő bemutatása is tendenciózus, de a kiadónak nem lehetett célja az ennél határozottabb állásfoglalás, már csak széles olvasóközönségére és az eladhatóságra való tekintettel sem. Elég volt, ha sugall; ebbe pedig nem illeszkedett bele a kiáltvány vagy

¹¹ BAD 325/3 inf. Fol. 3r.

¹² NAGY László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó, 68.

¹³ Vö. a nem teljes szöveget magyarul: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 1. Szerk.: SINKOVITS István. Bp. 1967. Tankönyvkiadó Vállalat, 285–300.

egyéb Bocskai-párti szövegek határozott uralkodóellenessége. De nem olvashatunk benne a Bocskait kiválasztó isteni gondviselésről sem, csak a szabadság sárba tiprásáról és a piszkos anyagiakról. Ebből a célból nagyszerűen fel lehetett használni egy olasz katolikus tábornok személyét; mai kifejezéssel azt is mondhatjuk, hogy a *Mercurius* karaktergyilkosságot követett el. Az olaszok különben sem voltak túlságosan népszerűek Németországban; rajtuk keresztül rá lehetett mutatni a római Antikrisztusra. Így ez a mindössze három oldal ország-világ előtt szégyenletessé és gyűlöletessé tette a gróf személyét és az általa képviselt katolikus ügyet.

Hogy a vádak mennyire Belgioioso elevenébe találtak, azt Bocatius János emlékiratai árulják el. Bocatius volt, mint ismeretes, Bocskainak a német birodalomba küldött követe, aki rengeteg iratot, nyomtatványt vitt magával abból a célból, hogy megismertesse a felkelés ügyét a nyugati közvéleménnyel, és egyúttal igazolja a jogosságát, cáfolva a lázadás, illetve a törökkel való lepaktálás vádját. Bocatiust azonban feltartóztatták, elvették a holmijait, és Prágában börtönbe vetették. Ott aztán megjelent a gróf is, aki, ha hihetünk Bocatiusnak, személyesen vett részt a megkínzásában.¹⁴ Nem árulja ugyan el, hogy ennek azon kívül, hogy kegyetlen ember volt, mi lehetett az oka, Magni fentebb idézett beszámolója és levele viszont véleményem szerint egyértelművé teszi, hogy Belgioioso a személyét lejárató és hiteltelenítő vádakát akarta megtorolni; mert nem lehet kétséges, hogy a levélben említett secretarii között ott volt maga Bocatius is.

Magni szerint Bocskai és a magyarok természetesen bűnösök, nemcsak mert összevissza hazudoznak és rágalmaznak, hanem mert eretnekek is, akik a vallás ürügyén fellázkodtak uralkodójuk és a katolikus hit ellen: „az igazság, hogy a lázadást fondorlatos módon tervelték ki, és hajtották végre, valódi jogalap nélkül...” De a legfőbb bűn a szemében mégsem az eretnokség vagy az engedetlenség. Így folytatja ugyanis a mondatot: „habár az is igaz, amint Arnoldus Clapmarius írta az Államok titkairól szóló traktátusa első könyvének 14. fejezete vége felé, hogy a magyarok a védekezés ürügyén inkább akarnak török szolgaságba jutni, mint elveszíteni királyválasztó jogukat.”¹⁵

A mindössze 30 évet élt Arnold Klapmeier az altdorfi egyetem történelem és politikatudományi professzora volt, az itáliai–németalföldi gyökerű késő humanizmus egyik képviselője, akinek a leghíresebb műve a *De arcanis rerum publicarum libri sex* Brémában jelent meg 1605-ben, egy évvel halála után. A főleg német nyelvterületen népszerű mű, amely 1673-ig 13 kiadást ért meg, az abszolutista államrezon-irodalom egyik korai terméke volt.¹⁶ Tulajdonképpen egy kézikönyv, amely a kormányzás mindennapi praxisához nyújt segítséget, és a birodalmi fejedelmek érdekeinek megfelelően a vallási

¹⁴ BOCATIUS János: *Öt év börtönben (1606–1610)*. Bp. 1985. Európa Könyvkiadó, 64. Bocatius útjáról legújabbban vö. TESZELSZKY, Kees: *Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt*. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk.: HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra. Bp. 2008. L' Harmattan Kiadó, 127–147; TESZELSZKY, Kees: *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében*. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp. 2010. L'Harmattan Kiadó, 125–145.

¹⁵ „benché fosse vero quanto ha lasciato scritto Arnoldo Clapmario nel suo trattato de secreti delle repubbliche al capitolo 14. del primo libro circa il fine cioè che gl'Ongari sotto specie di patrocinio si siano più presto voluti mettere in servitù del Turco, che perdere, ne lasciarsi levarla raggione di creare il loro re...” BA D 325/3 inf, fol. 3v. Clapmarius művének 1611-es kiadását használtam: CLAPMARIUS, Arnold: *De arcanis rerum publicarum libri sex*. Amsterodami, 1611. Az idézet: „Illud memoratu hoc loco dignissimus est, de populo Ungariae, qui patrocinii specie in Turcarum servitutem redigi maluit, quam sinere regis creandi potestatem sibi extorqueri.” I. Lib. 24–25. <http://books.google.hu> (2011.07.23.)

¹⁶ Vö. Gerhard OESTRICH szócikkét: *Neue Deutsche Biographie*. 3. Bd. Aachen, 1957. 260; [internetes kiadás] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd124304567.html> (2011.08.16.)

egységet propagálja mint az alattvalói engedelmesség egyik legfontosabb alkotóelemét. A mű egy példányát megtaláljuk Pázmány Péter unokaöccsének, Pázmány Miklósnak a könyvtárában is.¹⁷ Magni ebben az esetben is pontosan idézi azt az egyetlen mondatot, amely a magyarokról szól. A 14. fejezet egyébként a magisztrátusok királyok általi kinevezésének jogát és a jus comitiorumot tárgyalja.¹⁸

De még nincs vége a mondatnak, amely a következőképpen folytatódik és végződik: „[a magyarok] ugyanis ezt tették [ti. inkább a török szolgaságra adták a fejüket] az 1604-es pozsonyi országgyűlés végzése között tett cikkely miatt, amely a katolikus egyház visszaállításáról szólt, fellázadva és felkelve törvényes és természetes uruk, ő császári felsége ellen.”¹⁹ De mi szüksége volt erre a rövid eszmefuttatásra Magninak Klapmeiertől a magyarok királyválasztó jogáról, azon kívül persze, hogy bizonyíthatta naprakész tájékozottságát a kor egyik leghíresebb politikaelmélet-írója előtt? Magni már 1604-es levelében igyekezett a legjobb színben feltűnni Lipsius előtt: hangsúlyozta, hogy mekkora öröm töltötte el, amikor Bécsben megkapta két kötetét, amelyek közül az egyikben a *De constantia*, a másikban a *De politica* volt.²⁰ E két műben fejtette ki Lipsius, mint köztudott, újsztoikus filozófiáját a minden viszontagságok között egyedül követendő helyes magatartásról, az állhatatosságról, illetve az állam helyes kormányzásáról, amelynek alapja a szenvedélyek által el nem homályosított bölcsesség, formája pedig az alkotmányos monarchia. A szenvedélyek azonban maguk alá temethetnek mindent; Klapmeier, aki Lipsius nyomdokain haladt, mint láttuk, azt írta, a magyarok inkább dobják oda a szabadságukat, mint hogy egyik sarkalatos jogukat, a szabad királyválasztó jogot elveszítsék. Hát nem esztelen dolog ez? Hát nem a vesztébe rohan az az ember, akit szenvedélyei elragadnak, nem hallgat a józan észre, és a nagyobbik rosszat választja a kisebbik rossz helyett? Nem bűnös dolog, hogy Bocskai, felrúgva minden jogot, törvényes és természetes ura helyébe akart lépni, ráadásul török vazallusként? Hová vezet ez? Magni Bocskait és a magyarokat a sztoikus életeszmények (mint amilyen az állhatatosság, a bölcsesség, a mértékletesség) megsértésében marasztalja el. Minden más, eretnokség, lázadás, tehát a vak szenvedély különböző aspektusai, ennek csak a következménye. Ha igazam van, akkor a fentebbi iratok a Bocskai-felkelés körül kibontakozó propagandaháború egy újabb, eddig figyelemre nem méltatott morálfilozófiai aspektusára is rávilágítanak.

KRUPPA TAMÁS

¹⁷ KOVÁCS Eszter: *Pázmány Miklós és Olomouc*. = Magyar Sion. Új folyam 1. (43.) 2007/2. 237.

¹⁸ CLAPMARIUS: *i. m.* (15. jegyzet) 34–36.

¹⁹ „che ciò havessero fatto per il decreto posto nelle constitutioni stabelite nella dieta di Possonio del 1604. il quale tratta di restituire la religione catolica romana perché si sono rivolti e ribellati contra la cesarea maestà loro re naturale signore legittimo.” BA D 325/3 inf, fol. 3v.

²⁰ Lipsius két leghíresebb műve, a *De constantia* 1584-ben Antwerpenben, a *De politica* pedig Leidenben, 1589-ben jelent meg először.

Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója. A magyar katolikus nyomdász, könyv-, újság- és folyóirat-kiadás méltatlanul elfeledett jelentékeny képviselője, Luga László¹ 1840. július 24-én született az Abaúj vármegyei Fony nevű faluban. Apja, Luga Ferenc erdész volt Breczenheim herceg sárospataki uradalmában, édesanyja Márkus Mária. Luga László az elemi iskola elvégzése után öt évig a kassai gimnázium növendéke volt, majd a VI. osztályt a ciszterci rend egri gimnáziumában, a VII. és VIII. pedig osztályt kis szeminaristaként végezte el.²

1856-ban a helyi teológiára iratkozott be. Ennek elvégzése után, 1862-ben áldozópappá szentelte Bartakovics Béla egri érsek.³ Főpásztora a szomszédos Egerszalókra nevezte ki káplánnak, ahol Orosz Ádám, korának ismert papköltője volt a plébános.⁴ Egerszalókról Diósgyőrbe,⁵ majd Hevesre került,⁶ ugyancsak káplánnak.

A számára bizonyára kedves lelkipásztori szolgálatot azonban kezdődő, később egyre súlyosabbá váló betegsége miatt abba kellett hagynia. Érseke 1868-ban felmentette hevesi állásából. Ezzel kapcsolatos levelében ezeket olvashatjuk: „Luga László áldozárt és ezelőtti hevesi káplánt torokbaja miatt a káplánságtól egyelőre felmentem és egyházmegyei hivatalomnál mint actuariust alkalmazom.”⁷

1872. július 1-jén Bartakovics érsek az 1755-ben Barkóczy Ferenc püspök által alapított érseki liceumi kő- és könyvnyomda igazgatójává nevezte ki Lugát, mivel az pasztorációs munkát nem tudott végezni. Ettől kezdve lelkipásztori feladatokat egyáltalán nem látott el.⁸

Az igazgatói állás átvételekor a nagy múltú üzem gazdaságilag leromlott állapotban volt. 1855-ben Joó János – aki már 1849 előtt is műszaki vezetője volt – vette bérbe a nyomdát. Joó néhány év múlva felmondta a bérleti szerződést, s az üzemet 1860. január 1-jétől három és fél évig a Szent István Társulat bérelte. Ekkor került a nyomdába Tóth István neves szakember műszaki vezetőnek. 1863-ban a nyomdát ismét az érsekség vette kézbe. Ekkor a főpásztor az igazgatás ellátásával Stephanovszky Sándor liceumi tanárt bízta meg, aki 1872. június 30-ig látta el hivatalát. Ekkor lemondott állásáról, mert „belátta, hogy mint tanár az igazgatói teendőknek meg nem felel”.⁹

A nyomda szervezete Luga László megbízatása kezdetén a következő volt: praefectus (az üzem érsek által kinevezett mindenkori felügyelője), igazgató, ügyvezető (a nyomda műszaki vezetője), akit korabeli szóhasználatnál nyomdásznak is neveztek, korrektorok (nem főállású, hanem megbízott, helyesíráshoz értő tanárok, papok stb.), szedők, tanoncok, gépmester.¹⁰

¹ Luga László elfeledettségét mutatja, hogy 1905-ben bekövetkezett halála után az első helyi cikk csak 1990. július 28-án jelent meg róla a *Heves Megyei Hírlap*ban. (SZECSKÓ Károly: *150 éve született Luga László.*) Tudomásunk szerint a halála óta eltelt évtizedekben csak a *Magyar életrajzi lexikon* 2. kötetében (Bp. 1969. 98.) kapott néhány sort. A szerző hosszabb lélegzetű tanulmányából a *Széphalom* (1993. 5. 301–312.) közöl részleteket.

² SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1902. 8: 81–82; KONCZ Ákos: *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren*. Eger, 1892. 163–164.

³ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁴ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁵ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁶ SZINYEI: *i. m.* (2. jegyzet) 8: 81–82; KONCZ: *i. m.* (2. jegyzet) 163–164.

⁷ Egri Érseki Levéltár (EÉL). Personalia Ladislaus Luga (PLL). Bartakovics Béla érsek levele az Ájtatos Alapítványok Hivatala gondnokának. Eger, 1868.

⁸ EÉL. Lycæi Typographia (Lyc. Typ.) Az egri érseki liceumi nyomda története és állása. Luga László feljegyzése Bartakovics Béla érseknek. 1872.

⁹ L. 8. jegyzet.

¹⁰ L. 8. jegyzet.

A nyomda zilált anyagi helyzetének rendezése komoly, évekig tartó feladatot jelentett Luga számára. Az üzemnek átvételkor 12 000 forint tartozása volt, amelyet ki kellett egyenlíteni. 1872. október 11-én Luga erről a következőket írta főpásztorának: „Az üzlet pedig mindaddig pangani fog, míg csak a mérleg egyensúlyba nem hozatik. Az egyensúlyt helyre lehet állítani fennlévő tartozás törlesztése által, vagyis ha a nyomda forgalmi tőkét nyer, hogy ne legyen kénytelen adósságok fizetésével küszködni.” Kérte az érseket, hogy „a nyomda tőkealapjából, amely jelenleg 7072 ft. 42 krajcár-ra rúg, forgalmi tőkéül kiutalványozni annyit, amennyi a mérlegegyensúly helyreállításához szükséges, olyformán, hogy a nyomdaigazgató köteleztessék a tőkét 10 éves részletekben törlesztve visszafizetni a járuló rendes kamatokkal együtt.”¹¹

Eredményes igazgatói működése révén a nyomda anyagi helyzete évről évre javult. 1872. 2. fél-évről már az alábbiakat tudta jelenteni: „az igazgatásomra bízott nyomda máris oly helyzetben van, hogy a jelen nehéz viszonyok közt kevés ily intézet dicsekedhetik hasonlóval. Gondosabb utánnézés mellett pedig vagyoniilag mindinkább növekedni fog. [...] bár a múlt év egyike volt azoknak, melyek az üzletekre nyomasztólag s bénítólag hatottak: örömmel jelentem mégis Exelenciádnak, hogy az egri érseki lyc. nyomda a legjobb üzemében volt.”¹²

Jelentésében bírálta az Ájtatos Alapítványok Hivatalának – amely az egyházi célokra adományozott összegekkel rendelkezett – pénzkezelési módját, amely kedvezőtlen a nyomdára nézve. Megírta, hogy 1874. január 1-jétől a nyomdában hiteles könyvelést vezet be, amelyet ő maga készít.¹³ Ekkor a korabeli törvények értelmében megszerezte az üzemnek az iparjogot. A nyomdát bejegyeztette az egri törvényszéknél és a Budapesti Iparkamaránál. Ez lehetővé tette, hogy váltót bocsáthasson ki, és azt elfogadathassa. Erre nagy szükség volt, mert az üzem nem rendelkezett ipari tőkével.

Az üzem igazgatójaként üzleti kapcsolatba lépett a megrendelőkkel, a kereskedőkkel, vezette a könyvelést, váltókat bocsátott ki és fogadott el, felvette az alkalmazottakat, megállapította azok fizetését, kezelte a pénzt, ellenjegyezte a ki- és bejövő számlákat stb. Főpásztorának minden év végén jelentést tett az üzem anyagi és pénzügyi helyzetéről.¹⁴ Évi fizetése 1872-től 500 forint volt, amely kiegészült évente 200 forinttal, amelyet az egyházi pénztártól vett fel. Javadalma tehát nem volt jelentős, ezért fizetésemlést kért érsekétől.¹⁵

Levelében így összegezte a kinevezése óta végzett munkáját: „Én, ki a nyomdát kifelé és befelé legjobban ismerem, tudhatom, hogy pár év múlva a legjobb viszonyok közt leend, ha munkát kapna folyamatosan, hogy munkásait foglalkoztathassa. Hitelezni most is képes 10-12 ezer forintig. A raktárakban tett befektetés legkevesebb 20%-ot jövedelmez. Két gyorshajtója, melyek régiek, s újjal való helyettesítést kívánnak, 1873-ban 2 és fél millió forint nyomást eszközöl.” Majd levelét így folytatta: „Kegyelmes uram igen jól tudja, hogy rend, kivált munkások közt, csak szigorral és tekintéllyel tartható föl. Ezt másfél év alatt igyekeztem is föntartani, s munkásaim ellen nem panaszkodhatom.” Beadványa végén a következő kérésekkel fordult érsekéhez: „1. Méltóztassék az igazgatásra és ügyvezetésre vonatkozó előbb leírt igazgatói joggyakorlatot jóváhagyni, vagy bölcs belátása szerint Exelenciádnak változtatva javítani. Bármely esetben esedezem, hogy az ügyvezető kizárólag az igazgató szigorú ellenőrzése alá helyeztessék, s az igazgatói rendeleteket, mintha a főpásztorától származnának, pontosan végrehajtani tartozik. 2. Egy, az üzletforgalomnak megfelelő ipartőke előállítására intézkedni. 3. A desperatus adósságok iránt engem utasítani. 4. Az igazgató fizetését munkájához aránylag megszabni. A katolikus irodalom központjául Egert kezdi tekinteni a világ. Azért nem mulaszthatom el

¹¹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1872. okt. 11. 1659/1872.

¹² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1873. ápr. 2.

¹³ L. 12. jegyzet.

¹⁴ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. jan. 31. 401/1874.

¹⁵ L. 14. jegyzet.

ezúttal főlemlíteni Exelenciádnak egy, a nyomdával összekötött könyvkereskedés eszméjét. Egerben nincs egy valamire való könyvkereskedés. A nyomda jelen viszonyai közt ugyan nem bírna meg 3-400 forint befektetést, de ha másképp nem megy, a körülmények aligha oda nem fejlődnek, magánúton fogok egy jóra való könyvkereskedést létrehozni.”¹⁶

1874. február 21-én egy, a nyomdával összekötendő könyvkötészet felállítását javasolta az érseknek. „Az legjutányosabban beállítani vélem most, midőn városunkban Neszvadba Gyula könyvkötő üzletéhez tartozó könyvkötői készletek eladásával megkínált, amely készletek ezúttal jutányosan megszerezhetők.”¹⁷ Az érsek elfogadta javaslatát: „megengedem, hogy az érseki lyceumi nyomdánál tervezett könyvkötészeti osztályt, saját felelőssége s jótállása mellett felállíthassa, berendezhesse.”¹⁸

Luga rövidesen megszervezte a könyvkötő részleget, április 8-án már ezt jelentette főpásztorának: „Nagyméltóságod kegyes engedélye folytán az érseki lyceumi könyvnyomdában a könyvkötészeti osztály már berendeztetett. A teljes felszerelés, anyagok bevásárlásával együtt 800 forintba került, de kiállított munkáink nemcsak az egri, hanem bármely nagyvárosi igényeknek megfelelően ízlés és szépségre nézve.” Levelében gondként utalt arra, hogy a köteteknek egy helyisége van, ez azonban kevés. Ezért engedélyt kért még egy szoba berendezéséhez.¹⁹

Bizonyára a kötetzet eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy 1874-ben a nyomda ismét jó évet zárhatott.²⁰ Ugyanezt írhatta Luga 1875-ről is. Jelentésében többek között ezeket olvashatjuk: „örömmel jelentem, hogy a nyomasztó üzletviszonyok dacára sem csökkent a múlt évben üzletforgalmunk. Követeléseink pedig oly szép eredménnyel folynak be, hogy a jelen 1876-os évet 2657 forint s 73 krajcár készpénzzel kezdetjük meg, mi ipartóke hiányában nagy előny az üzletre.”²¹ A nyomda eredményei 1876-ban, 1877-ben tovább javultak. Az 1876-os anyagi sikerekben jelentős része volt Cantu Caesar *Világtörténet* című munkája kiadásának, amellyel a Szent István Társulat bízta meg a nyomdát.²² Luga levelében megemlíttette még a következőket: „habár az üzletek általában véve nem dicsekedhetnek fényes eredményekkel, hála Istennek, az egri érseki lyceumi nyomda üzleteredménye a múlt évben is teljesen kielégítőnek mondható.”²³

Az 1870-es évek végén a nyomda ismét a Szent István Társulat hatókörébe került mint kiadványainak előállítója. 1879-ben a társulat utasítást adott az egri nyomda igazgatója, pénztárosa, ellenőre és műszaki vezetője számára. Tizenöt pontban szabta meg az egri igazgató feladatát, melyek lényegét az utasítás első pontjában így állapították meg: „Az igazgatónak tiszte Egerben általános felügyelet az összes nyomdai személyekre s azok rendes foglalkoztatására, a nyomdai raktárra, a megrendelt nyomtatványokra, s ezek árára, az ezekről vezetett naplókönyvre, nevezetesen: a történt fizetésekre s hátralékokra, miszerint mindez evidenciában tartassék és neki arról tudomása legyen.”²⁴ A Szent István Társulat még a fenti évben vizsgálatot folytatott az egri nyomdában, „véleményes jelentést”

¹⁶ L. 14. jegyzet.

¹⁷ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. febr. 21. 393/1874.

¹⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1874. febr. 22. 393/1874.

¹⁹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. Eger, 1874. ápr. 8. 688/1874.

²⁰ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1874-es munkájáról. Eger, 1875. máj. 1. 365/1876.

²¹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek az 1875-ös évről. Eger, 1876. márc. 8. 2931/1876.

²² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1876-os évi munkájáról. Eger, 1877. ápr. 27. 3116/1877.

²³ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek a nyomda 1877. évi munkájáról. Eger, 1878. márc. 10. 241/1879.

²⁴ EÉL. Lyc. Typ. Utasítás a Szent István Társulat igazgatójának, pénztárnokának, ellenőrnek és nyomdásának Egerbe. Dátum nélkül. 3085/1879.

készítve. Ebben az igazgató teendőit újból körvonalazta: „Felügyel a nyomdai üzlet egész menetére, ugyanezért az üzleti könyvek kezelését folyton figyelemmel kíséri, hogy minden tudomására legyen, s meggyőződést szerezzen magának, hogy az üzlet minden tekintetben kifogástalanul működik.”²⁵

Az 1879-es vizsgálat bizonyára hibákat is feltárt a nyomda munkájában. Ezzel magyarázható, hogy Luga László 1879. augusztus 20-án felmondását kérte érsekétől. Levelének erre vonatkozó részében az alábbiak olvashatók: „Egyrészt Exelenciád magas bizalmát, másrészt a közönségét is veszítve: lehetetlen tovább elfogadnom ezen állást. [...] Engem jelen állásomtól, s az intézet továbbvezetésétől kegyeskedjen fölmenteni.”²⁶

Felmentésére azonban nem került sor annak ellenére, hogy az érsek az említett vizsgálat után kezdte elveszíteni bizalmát iránta. Sajnos a hibák, kifogások természetéről semmi nem maradt az utókorra, így azok mérlegelésére sincs lehetőség. 1880-ban a főpásztor megbízta Katinszky Gyulát, az egri Római Katolikus Tanítóképző igazgatóját és Sivampel Józsefet, a képző tanárát azzal, hogy a nyomdában végezzenek újabb vizsgálatot. A vizsgálatról 1880. április 10-én tettek jelentést az érseknek, amelyben az alábbiakban summázták a nyomdáról alkotott véleményüket: „Általában az a véleményünk, hogy az egri nyomda előnyös helyzetben lévén és felvirágzásának legszükségesebb föltételeivel oly mértékben rendelkezvén, a jelen állapota legalábbis tengődőnek mondható, úgyannyira, hogy még más nyomdavállalat is fönnállhat mellette. Ennek oka határozottan a kezelés hiányos voltában keresendő. Amely üzletben nincsenek meg a legszükségesebb kezelési könyvek, Munkakönyv, Papírkönyv nem vezetnek, vagy ahol vezetnek könyvet a bevételről, de a kiadásról nem; hol ez intézet maga kamatot fizet hitelezőjének, de nekik éveken át a tőkét sem fizetik, hol a nyomdai percentet és így a tiszta nyereséget nem tartják evidenciában: ott az üzlet nem virágozhatik. A gyökeres orvosságnak egyik föltételét a leltározásnak gyakorabbi ismétlésében találjuk.”²⁷

1882-ben váratlan esemény történt Luga László nyomdaigazgató életében. A Solymossy Eszterrel kapcsolatos tiszaszlári vérvád kapcsán Szolcsányi Gyula akkori neves egri könyvkereskedő egy antiszemita tartalmú röpiratot készített, bemutatta Luga Lászlónak, aki a kézirat elolvasása után vállalkozott annak kiadására. Miután Samassa érsek pusztaszikszói nyári lakásán elolvasta a kinyomtatott röpiratot, 1882. június 7-én felháborodott hangú levelet írt az akkori nyomdai prefektusnak, Tárkányi Béla apát-kanonoknak. Ebben Luga Lászlót elmarasztalta „nyomdavezetése és jó hírének” kétségbe vonására alkalmas röpirat kiadása miatt.²⁸

Tárkányi Béla az érsek levelét odaadta Luga Lászlónak is, aki még az említett napon elküldte a röpirattal kapcsolatos véleményét Tárkányi Bélának, amelyben nem ismerte el, hogy az ominózus nyomtatvány antiszemita tartalmú.²⁹ Az apát-kanonok álláspontja hasonló volt Luga Lászlóéhoz, s még a fent említett napon az érseknek küldött igazoló jelentésében védelmébe vette Lugát.³⁰ Ezt követően Samassa bíboros június 10-én Tárkányi Bélának címzett levelében elmarasztalta Lugát védő álláspontja miatt.³¹ A röpirat kiadása kérdésében Samassa érseknek volt igaza. Szerencsére azonban az ügy lecsillapodott, s nem járt Luga állásának elvesztésével.

²⁵ EÉL. Lyc. Typ. Véleményes jelentés az Egri Érseki Liceumi Nyomda kezeléséről. Dátum nélkül. 3085/1879.

²⁶ EÉL. PLL. Luga László levele az érseknek. Eger, 1879. aug. 20. 3085/1879.

²⁷ EÉL. Lyc. Typ. Katinszky Gyula és Sivampel József jelentése az érsek részére a nyomdában tartott vizsgálatról. Eger, 1880. ápr. 10. 1475/1880.

²⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Tárkányi Béla apát-kanonok nyomdafelügyelőnek. Eger, 1882. jún. 7. 2057/1882.

²⁹ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele Tárkányi Bélának. Eger, 1882. jún. 7. 1086/1882.

³⁰ EÉL. Lyc. Typ. Tárkányi Béla levele az érseknek. Eger, 1882. jún. 7.

³¹ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Tárkányi Bélának. Pusztaszikszó, 1882. jún. 10. 2087/1882.

Az anyagi feltételektől függően Luga László mindent megtett a nyomda korszerűsítésének érdekében. Mivel az üzem gépparkja a 19. század végére már elavult, 1892. február 16-án keltezett beadványában javasolta Stephanovszky Sándornak, a nyomda Tárkányit követő érseki felügyelőjének két új nyomdagép beszerzését. Az üzemben akkor két darab gyorsajtó dolgozott. Az egyik már negyven éve működött, a másikat pedig már használtan vették húsz évvel korábban. Mindkét gép gyakran elromlott, ezért Luga kérte egy új gyorsajtó megvásárlását. Azt javasolta, hogy ezt a jó hírű bécsi Kaiser és Fiai Gépgyárból szerezzék be.³²

A nyomda felügyelője 1892. február 29-én kelt levelében kérte az érsektől, hogy járuljon hozzá Luga kérésének teljesítéséhez.³³ Az érsek március 2-án kelt válaszlevelében engedélyt adott az új gépek vásárlására;³⁴ ezek felavatására 1892. április 28-án került sor, e napon adták át az üzemnek az új gyorsajtókat. Ezek voltak akkor Európában a legmodernebb nyomdagépek. A gyár Egerbe érkező szakemberei két nap alatt állították össze őket, Pollák József ismert bécsi betűöntő-gyáros felügyelete alatt. Pollák már 25 éve üzleti kapcsolatban állt az egri nyomdával. A korabeli részletek feledésével persze nem lehet feloldani azt az ellentmondást, hogy bár korábban Luga ellen vizsgálat folyt, annak eredményétől függetlenül mégis vásárolhatott gyorsajtót.

Az átadásakor a nyomda dolgozói és a meghívottak voltak jelen. Ezek előtt Pollák rövid beszédet mondott. Az új gépeket az üzem részéről Luga igazgató vette át. Az *Egri Újság* című lap tudósítása szerint „Luga László igazgató és Tóth István műszaki vezető szakértelme és odaadó fáradhatatlan munkássága az egri érseki lyceumi nyomdát minden tekintetben a mai sajtótechnika modern színvonalára emelte.” Az új gyorsajtókat Pollák József indítványára Luga László igazgató tiszteletére „László-gépeknek” nevezték el.³⁵

Az 1892-ben beszerzett új nyomdagépek is kevésnek bizonyultak. Ennek oka az volt, hogy 1896 januárjában a Szent István Társulat a nyomdától nagy mennyiségű iskolai tankönyvet rendelt meg. Luga László ekkor kérte az Egyházmegyei Hivaltól egy újabb nyomdagép vásárlásának engedélyezését.³⁶ Az érseki felügyelő Luga levelét továbbította főpásztorának, akitől az új gépek beszerzésére engedélyt kért. Samassa érsek 1896. január 23-án kelt levelében hozzájárult a vásárláshoz.³⁷ A felügyelő az érsek döntéséről január 27-én értesítette Lugát.³⁸

1897-ben újabb felhők gyülekeztek a nyomda felett. Az érsek vagy a nyomda felügyelője feltehetőleg hiányosságokat észlelt az üzem működésében, ezért Cserhalmi Péter budapesti nyomdászt megbízta azok kivizsgálásával. Cserhalmi a vizsgálatról tárgyilagos jelentésben számolt be az Egyházmegyei Hivatalnak. Levelében többek között ezeket olvashatjuk: „Szerény véleményem szerint a nyomda jelenlegi berendezése és felszerelése nem felel meg azon követelménynek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a nyomda feladatát betölthesse, s üzemi szempontból is sikerrel működhessék. Hogy ez elérhető legyen, szükséges, hogy a nyomda vezetése hivatottabb és elhivatottabb személyekre bízassék.”³⁹ Az előbbiekben olvashatók megértéséhez hozzá kell tenni, hogy – amint az eddigiekből kiderült – vásároltak ugyan nemrégén több új sajtót, azonban még mindig kevés gépük volt az elvégzendő munkához.

³² EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1892. febr. 16. 1210/1892.

³³ EÉL. Lyc. Typ. Stephanovszky Sándor levele az érseknek. Eger, 1892. febr. 29. 1210/1892.

³⁴ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek válaszelevele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1892. márc. 2. 1210/1892.

³⁵ SZÉCSKÓ Károly: *Tóth István egri nyomdász*. = Heves Megyei Népújság 1989. dec. 22. 3.

³⁶ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az Egyházmegyei Hivatalnak. Eger, 1896. jan. 16. 395/1896.

³⁷ EÉL. Lyc. Typ. Samassa érsek levele Stephanovszky Sándornak. Eger, 1896. jan. 23. 462/1896.

³⁸ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1896. jan. 27.

³⁹ EÉL. Lyc. Typ. Cserhalmi Péter jelentése az Egyházmegyei Hivatalnak a nyomda állapotáról. Dátum nélkül. 121/1897.

A vizsgálat során az érsek által kiküldött Foltin János és Katinszky Gyula 1897. szeptember 10-én meghallgatták Luga László igazgatót is. Kérdéseikre Luga az alábbi válaszokat adta: „Az utolsó leltár a nyomdában 1880-ban volt, s az éves papíreltárak voltak. Mily alapon és okon vélte magát felmenthetőnek az 1879-i szabályzat megtartásának kötelezettsége alól? A két lap szerkesztése, az Adriánál való egyházmegyei ügynökség annyira igénybe vette fizikai időmet, hogy a szabályzat rendelkezéseit pontosan meg nem tarthattam.”⁴⁰

A vizsgálat után Samassa érsek Luga Lászlót is elmarasztalta a nyomdában feltárt hiányosságok miatt. Véleményét vele kapcsolatban a következőképpen fejtette ki: „Az érseki nyomda 1879-ben alkotott, s általam szentesített szabályainak önkényes megszegése következtében fölmerült, a nyomdára hátrányos visszasságok arra indítottak engem, hogy a nyomda ügykezelését más módon rendezsem be.

Ennek folytán Uraságotat a nyomdánál viselt igazgatói állásából felmentem, s tekintettel megrongált egészségére is, nyugdíjba helyezem. Évi nyugdíja 600 Ft lesz, melyet folyó évi október 1-jétől az egyházmegyei papi nyugdíjintézet pénztárából fog nyerni. Kegyelemből meghagyom a további intézkedésig a lyceumban élvezett lakását.

Kötelességévé teszem azonban, hogy a nyomdának esetleg még kezeinél lévő összes értékeit, netáni irományait, könyveit a nyomda felügyelőjévé kinevezett Zsaskovssky József kanonoknak pontosan átszolgáltassa. Eddigi fizetését szintén október 1-jétől beszüntetem.”⁴¹

Az érsek leveléből kitűnik, hogy a vizsgálat után Luga nyugdíjba helyezését rendelte el. Ezt követően levélben kérte Kozma Károly prépost-kanonokot, a papnevelő intézet akkori gondnokát, hogy Luga nyugdíját terjessze föl intézkedésre az Egyházmegyei Papnyugdíj Intézet Központi Bizottságának.⁴² Majd a főpásztor levélben tudatta Debreczeni János apát-kanonokkal, az Ájtatos Alapítványok Hivatalának gondnokával, hogy Luga Lászlót felmentette állásából 1897. október 1-i hatállyal, s ennek következtében az onnan kapott 100 forint évi illeték folyósítása megszűnik.⁴³ Samassa érsek ezt követően Domitrovics Károllyal is levélben közölte, hogy Lugát felmentette a nyomda igazgatása alól, és helyébe őt nevezte ki új igazgatónak.⁴⁴ Luga László 1897. október 1-től, huszonöt évi nyomdaigazgatói szolgálat után nyugdíjba került.

Nem volt nyomdász szakember. Mint korábban említettük, betegsége miatt mentette fel főpásztor a lelkészkedés alól. Szakismeretét folyamatosan szerezte meg, de igazi nyomdász szakemberré nem vált. Valószínűleg nem is törekedett erre, mivel feltétel nélkül megbízott Tóth István műszaki vezetőben. Ő kiváló nyomdász szakember volt, de az adminisztrációval keveset törődött. Az 1897-es vizsgálat után az érsek Tóth Istvánt is elmarasztalta, s menesztette a nyomdából. Meg kell említenünk azt is, hogy Luga Lászlótól nagyon sok időt rabolt el a szerkesztői munka is. 1869–1876 között szerkesztette a *Népijság* című politikai hetilapot, melyet ő alapított. Az alábbi periodikákat is Luga szerkesztette és adta ki: 1872-től 1886-ig az *Egri Képes Naptárt*, 1876-tól 1893-ig az *Egri Népijság* című politikai hetilapot, 1876–1893 között az *Irodalmi Szemle* havi folyóiratot, 1878-tól 1884-ig az „*Egri Népkönyvtár*” füzeteit, 1893-tól 1895-ig pedig az *Egri Híradót*.

Bár Luga nyomdaigazgatói pályafutása elmarasztalással zárult, ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az üzem élén töltött évei eredményesek voltak. Ezt nemcsak a nyomda anyagi és pénzügyi helyzetének 1872-től beállott javulása bizonyítja, hanem az ezekben az években kiadott jelentős munkák is. Kiemelkedik közülük Cantu Caesar korábban már említett *Világtörténete*. Ezenkívül a teljesség igénye nélkül

⁴⁰ EÉL. Lyc. Typ. Jegyzőkönyv. Felvéve 1897. szeptember 10-én Luga László nyomdaigazgató kihallgatása alkalmával. 4659/1897.

⁴¹ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Luga Lászlónak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴² EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele dr. Kozma Károly prépost-kanonoknak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴³ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Debreczeni János apát-kanonoknak. Eger, 1897. 4659/1897.

⁴⁴ EÉL. Lyc. Typ. Az érsek levele Domitrovics Károlynak. Dátum nélkül. 4659/1897.

említünk meg néhány kiadott munkát. 1877-ben bocsátotta ki a *Szentek élete* című könyvet és Róder *Német kis Bibliáját*. 1878-ban a *Kis kátét* (30 000 példány), Róder *Magyar közép Bibliáját*, a *Szentek életének* második kiadását, az *Elemi kátét* (20 000 példány) s még több más művet.⁴⁵ 1879-ben további vallásos munkák hagyták el a nyomdát. A német és szlovák nyelvű kisbibliák iskolai célokra történő kiadása az egri egyházmegye vezetőinek a nemzetiségek iránti toleranciáját bizonyítja. 1880-ban elkezdték Tárkányi Béla *Katolikus egyházi énektárának* második kiadását is. (Az első kiadás 1855-ben jelent meg.)⁴⁶ A líceumi nyomdában készült folyamatosan az *Eger* című újság, az *Egri Népújság*, az *Irodalmi Szemle* stb., melyekben Luga szerkesztői munkát is végzett.

Luga László a nyugdíjazását követő éveket visszavonultan töltötte líceumi lakásán. 1905. október 25-én hunyt el. Földi maradványait október 29-én helyezték örök nyugalomra, az egri Fájdalmas Szűzről elnevezett (hatvani) temetőben, sok paptársa és barátja részvételével.⁴⁷ Elhunytával a hazai katolikus nyomdászat, újságírás és könyvkiadás szegényebb lett egy önzetlen és szeretetreméltó emberrel, pappal, íróval és szerkesztővel.

SZÉCSKÓ KÁROLY

⁴⁵ EÉL. Lyc. Typ. Luga László levele az érseknek. 1879. ápr. 27. 973/1879.

⁴⁶ EÉL. Lyc. Typ. Megállapodás Luga László és Tárkányi Béla között a Katolikus Egyházi Énektár második kiadására. Eger, 1880. okt. 25. 3403/1880.

⁴⁷ Heves Vármegyei Hírlap 1905. okt. 29.

Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család. Bár világéletében Bécsben tevékenykedett, Kende Sámuel antikvárius intenzív hazai kapcsolatokat ápolott, és élete végéig hibátlan magyarsággal levelezett.¹ Állandó ügyfele volt nem csupán a magángyűjtőknek, hanem a magyarországi közgyűjteményeknek is. A Nemzeti Múzeum könyvtára és a budapesti Egyetemi Könyvtár többször vásárolt tőle; 1895 első negyedévében például csak ősnymtatványból 132 darabot ajánlott fel eladásra.² De nagyvonalúan ajándékozott is; a nagy magyar állami könyvtárak éves beszámolóikban többször említik a nevét adományozóként.³ Nyomatott, illusztrált jegyzékeit rendszeresen megküldte a köz-könyvtáraknak és magángyűjtőknek; ezek valóságos eseményszámba mentek a tudományos élet szereplői számára, sokszor reflektáltak is rájuk.⁴ Ő aukcionálta a többi között például Dankó József (1829–1895) jeles könyvgyűjtő, pozsonyi prépost könyv- és metszetgyűjteményét is 1895. június 24. és július 12. között.⁵

A magyar könyvtörténet számára azonban arról a legismertebb, hogy ő vásárolta meg a Zrínyi-könyvtárat, amelyről 1893-ban komoly bevezető tanulmánnyal ellátott és jegyzetelt német nyelvű katalógust⁶ is közölt. Ebből ismerte fel a kor tudományos közvéleménye a könyvtár jelentőségét,⁷ megvásárolni azonban – mint köztudomású – nem sikerült.

Bár vállalkozását Kende „jó hírű és a magyar irodalmat szolgáló cég”-ként határozta meg,⁸ a híres könyvkereskedő életrajzi adatait a magyar szakirodalom⁹ nem ismeri. Még az sem volt tisztázott eddig, hogy vajon milyen keresztnévet takart a következetesen használt Kende S. rövidítés.¹⁰ Erdélyi Pál¹¹ 1893-ban, illetve Széchy Károly¹² a századfordulón még Zsigmondot (Sigmund) használtak, 1988-ban írt magánlevelében Bán Imre¹³ szintén, és őket követte Kovács Sándor Iván¹⁴ is 1979–1985

¹ GULYÁS Melinda–KOLLÁR Emilia: *Kende Sámuel bécsi antikvárius levele ismeretlen méltóságos úrhoz*. = Irodalomismeret (15.) 2004. 107–108. – Néhány eredeti levelét l. OSZK Irattár 1891/140. iratcsomó.

² *Évnegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 3.) 1895. 166.

³ PL. SZILÁGYI Sándor: *Jelentés a budapesti egyetemi könyvtár állapotáról 1893-ban*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 2.) 1894. 192.

⁴ *Hungarikumok a külföldi antiquár-katalógusokban*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 2.) 1894. 96; *Évnegyedes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának állapotáról 1894. április 1-től június 31-ig*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 2.) 1894. 296; VARJU Elemér: *Hungarikumok külföldi könyvpiaczon*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 2.) 1894. 381.

⁵ *Dankó József könyvtárának sorsa*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 3.) 1895. 370.

⁶ KENDE, S[igmund]: *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit literar-historischer Einleitung*. Wien, 1893. Verlag von S. Kende.

⁷ KOVÁCS Sándor Iván: *Utószó. A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága*. In: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1991. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 473.

⁸ GLÁSZ Mónika–SERFŐZŐ Sándor: *S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893–95-ből*. = Magyar Könyvszemle (105) 1989. 407.

⁹ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 465; SOMKUTI Gabriella: *A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben*. = Magyar Könyvszemle (110.) 1994. 95.

¹⁰ GLÁSZ–SERFŐZŐ: *i. h.* (8. jegyzet) 407. [Az én kiemelésem: S. M.]

¹¹ ERDÉLYI Pál: *Bibliotheca Zrinyiana*. = Magyar Könyvszemle (Új évf. 1.) 1893. 355.

¹² SZÉCHY Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. Bp. 1896–1902. Magyar Történelmi Társulat, 2: 26, 150, 172.

¹³ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 467.

¹⁴ KOVÁCS Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 154, 192; KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 6–9, 343.

között – azonban a Zrínyi-könyvtárról 1991-ben megjelent monográfiájában¹⁵ már óvatosabban, rövidítve használta a bécsi antikvárius nevét. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája érthetetlen módon a Sándor (Alexander) nevet tüntette fel 1972-ben¹⁶ (bár ez nem felel meg a német nyelvű levelek „S. Kende” aláírásának), míg Kelecsényi Ákos a Sámuelre tette le voksát 1988-ban.¹⁷

Az osztrák kutatás¹⁸ által feltárt legfrissebb levéltári adatok szerint a kolozsvári zsidó családban született Kende Sámuel (1858–1928) 1887-ben kapott engedélyt¹⁹ művészeti antikvárium és aukciósház alapítására Bécsben. Tevékenységét csak egy évvel később, 1888-ban kezdte meg a belváros szívében; először egyéni vállalkozásként, később közkereseti társaságként működött. Kezdetben rézmetszetekkel, litográfiákkal, olajfestményekkel, akvarellekkel, térképekkel, antikvitásokkal és egyéb műtárgyakkal kereskedett, de 1920-tól bútorokkal, szőnyegekkel, ékszerekkel, illetve arany- és ezüsttárgyakkal is foglalkozott.

Kiadványai szinte kizárólag árverési katalógusok voltak; ezeken csupán szöveges (és rövidített) formában tüntette fel nevét. Az általa 1897-ben közrebocsátott – ismereteim szerint egyedüli – szépirodalmi jellegű kötet²⁰ címlapján és hátsó borítóján azonban egy nagyon dekoratív jelvényt láthatunk.²¹ A babérkoszorúba foglalt, nyitott könyv lapjain a tulajdonos monogramja látható, alatta a művészetek hármasa pajzsa, fölötte pedig az „Artibus et litteris” (A tudományért és az irodalomért) jelmondat.

Az alapító halála után özvegye, Kende (szül. Horner) Melanie (1872–1939 után) és legkisebb fia, Herbert Alexander Kende (1908–1977) vezette tovább a vállalkozást. Ügyfelek közé tartozott sok neves bel- és külföldi gyűjtő, számtalan árverést és kiállítást szerveztek. 1938-ban, az Anschluss után a céget – számtalan más, zsidó tulajdonban levő vállalkozáshoz hasonlóan – ársíttották, vagyis az érvénybe lépő állami rendeletek értelmében kötelezően árja származású vevőnek kellett eladni. A virágzó bécsi üzletet a Kende család régi ügyfele, Adolf Weinmüller (1886–1958) müncheni műkinskereskedő vette meg. Ő 1924-ben alapította meg saját vállalkozását, és 1933-ig a német antikváriusok szövetségének elöljárója volt. 1931-től a nemzetiszocialista párt tagja volt, és a választási győzelem után aktív szerepet vállalt a Birodalmi Képzőművészeti Kamara létrehozásában is. A korábbi németországi ársíttatás keretében 1935-ben már felvásárolta a müncheni Hugo Helbing aukciósházat is. A Kende-családdal kötött megállapodásban szereplő 24 000 birodalmi márkás vételárat négy év leforgása alatt kellett kifizetnie havi részletekben. Cégvezetőül Franz Kieslinger (1891–1955) művészeti szakértőt alkalmazta, míg ő maga csak az aukciók alkalmával utazott Bécsbe. Herbert Kende 1938-ban, anyja pedig 1939-ben emigrált Amerikába, az aukciósház pedig zavartalanul működött tovább Adolf Weinmüller keze alatt.

A háború alatt a cég helyiségeit több bombatalálat érte, majd egy ideig a szovjet hadsereg használta raktározási célra. 1945-ben aztán a Weinmüller-cég könyvelője, Maria Englisch (1890–?) kapott ideiglenes cégvezetői kinevezést, és a tevékenység ismét folytatódott: 1946-ban már három aukciót tartottak, 1947-ben pedig négyet.

A Kende család 1947-ben nyújtotta be kérvényét a vállalkozás visszaszolgáltatására, és 1948-ban – a befektetett tőke és a haszon tisztázása után – vissza is kapták. Megbízható és hasznot hajtó munkájáért Maria Englisch továbbra is cégjegyző (meghatalmazott képviselő) maradt, a cég pedig ismét

¹⁵ KOVÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) passim.

¹⁶ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Összeáll.: STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 479, 485.

¹⁷ KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. Gondolat Kiadó, 292.

¹⁸ ANDERL, Gabriele: „... ein schwerreicher Kunsthändler aus München”. *Die „Arisierung” des Kunstantiquariats und Auktionshauses S. Kende in Wien durch Adolph Weinmüller.* = David. Jüdische Kulturzeitschrift (69. sz.) 2006. 16–22.

¹⁹ HUPFER, Georg: *Zur Geschichte des antiquarischen Buchhandels in Wien.* Wien, 2003. (Szakdolgozat.) 166.

²⁰ Erzherzog STEPHAN: *Briefe an Wilhelm Haidinger.* Wien, 1897. Verlag von S. Kende.

²¹ A címlap alsó harmadában a kép mérete 23 × 24 mm, a hátsó borító közepén 50 × 51 mm.



„S. Kende” néven működött tovább. Adolf Weinmüller háborítatlanul folytatta működését Münchenben 1955-ig, és 72 éves korában halt meg. Időközben a Kende család egy másik sikeres vállalkozást is felépített New Yorkban (Kende Galleries).

Kende Sámuel öccse, Kende József (1868–1938) szintén jelentős alakja volt a bécsi kiadói és antikvár világnak. Először cégvezetőként dolgozott a würtzburgi Halm & Goldmann antikvár könyv- és műkereskedésben,²² majd 1932-ben önálló könyv- és zenemű-kereskedést nyitott Bécsben.

Ez szintén sikeres vállalkozásnak bizonyult, ám a bátyja üzletének színvonalát és pénzforgalmát messze nem érte el. Ausztria annektálása után – magas kora és árja felesége ellenére – veszélyesnek nyilvánították, és az osztrák zsidók első szállítmányával Dachauba szállították. Buchenwaldban halt meg hetvenévesen.²³ Felesége, Isolde folytatni szeretne volna az üzletet, de azt az árjásítás során Johannes Katzler közreműködésével felszámolták.

A levéltári adatok szerint a Kende testvérek között legalább két leány is volt: Helene (férje Theodor Hlavaček) és Irma (férje Guido Zeller von Zellhain); ők szintén Bécsben éltek. Rajtuk kívül a család egyes tagjainak (Eugen Walter Kende, Ella Kende, Rudolf Kende, Elvira Kende) további, hasonló profilú cégekben voltak érdekeltségeik.²⁴

A harmadik fiútestvér, Kende Albert (1872–1942) szintén Kolozsváron született, és 1895-től kezdődően foglalkozott műkincskereskedelemmel Bécsben (bátyjával, Sámuellel azonos épületömbben volt az üzletük).²⁵ Nem csupán képzőművészeti alkotásokat, hanem értékes kéziratokat, bútorokat, kárpitokat, kelet-ázsiai műtárgyakat, lámpákat stb. is árverezett. Egész gyűjteményeket vásárolt fel, és jó kapcsolatokat ápolt az arisztokráciával. Ezenkívül háztartások felszámolását és kalapács alá vetését is vállalta. Ő vette meg és bocsátotta aukcióra például Sigmund Freudnak és báró Hatvany-Deutsch Béla (1866–1933) feleségének, szül. báró Taussig Klárának a hagyatékát is.

Születési helye szerint eredetileg magyar állampolgár volt, de Trianon után osztrák állampolgárságért folyamodott, tehát – testvéreihez hasonlóan – további pályafutását mindenképpen az osztrák fővárosban tervezte.

1907-ben kapott engedélyt színes olajnyomatokkal, fényképekkel, heliogravűrökkel, litográfiákkal, fénynyomatokkal, illetve réz- és acélmetszetekkel való önálló kereskedelemre is. 1924-ben kérvényezte koncessziójának kiterjesztését, és kiadói, könyvkereskedői és antikváriusi tevékenységbe is kezdett – a könyvesboltot azonban viszonylag korán, 1927-ben már feladta.²⁶

1938-ban az ő vállalkozását is árjásították: 1940-ben Josef Karl Gruber (1889–1956) bécsi nagykereskedő vette meg, ám 1941-től a tulajdonos már Ferdinand Nagler (1898–1980) művészettörténész, műkereskedő volt. Kende Albertet deportálták, és a theresienstadti lágerben halt meg szintén hetvenévesen. Mivel 1938-ban megözvegyült, és gyermekei sem születtek, a háború után a céget húga, Irma Zeller kapta vissza. Naglert tisztázták a politikai felelősség alól, és – miután megegyezett Irma Zellerrel – élete végéig folytatta az aukciós tevékenységet Bécsben. Vállalatát röviddel halála előtt, betegsége miatt, 1976-ban törölte a cégnyilvántartásból.²⁷

SIMON MELINDA

²² HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 102.

²³ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 25, 289–290.

²⁴ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 52, 190.

²⁵ ANDERL, Gabriele: „*Euer armer, unglücklicher, vollständig gebrochener alter Albert Kende*”. *Die „Arisierung” des Kunstauktionshauses Kärntnerstraße 4 in Wien.* = David. Jüdische Kulturzeitschrift (79. sz.) 2008. 59–60.

²⁶ HUPFER: *i. m.* (19. jegyzet) 225.

²⁷ ANDERL: *i. h.* (25. jegyzet) 2008. 61–63.

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben

Rövidítések:

Acta HistLittHung	Acta Historiae Litterarum Hungaricarum
EgyKönyvÉvk	Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei
GeodKart	Geodézia és Kartográfia
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HadtörtMúzÉrt	A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
KF	Könyvtári Figyelő
KKK	Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	Könyv és Nevelés
MG	Magyar Grafika
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNyelv	Magyar Nyelv
MTud	Magyar Tudomány
MVízjel	Magyar Vízjel
MűvtörtÉrt	Művészettörténeti Értesítő

Apollonius...	Apollonius pictus. An illustrated Late Antique romance around 1000. Facsimile edition of the Historia Apollonii regis Tyri. National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4. Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül. A Historia Apollonii regis Tyri hasonmás kiadása. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 4. / ed. BORECZKY Anna, NÉMETH András. Bp.: Nat. Széchényi Libr., 2011. 184 p. ill.
Crescit...	Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára /szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter. Bp.: Argumentum–OSzK–MTA Irod tud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2011. 276 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek; 4.)
De libris...	De libris et bibliothecis / szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István. Eger: Líceum K., 2011. 191 p. ill. (A helyi érték. Sectio iuvenum; 1.)
Eruditio...	Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére / szerk. IMRE Mihály et al. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2011– 2. köt. 447–799. p.

Jubileumi...	Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet / szerk. ZENTAI Csilla. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 171 p. ill.
Klimo...	Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsen, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai / szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann. Pécs: PTE Egy. Kvt, 2011. 300 p. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 9.)
Klió...	Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére / szerk. MARTIN József, SZÉCHENYI Ágnes. Bp.: Corvina; Eger: EKF, 2011. 399 p.
Szöveg...	Szöveg, emlék, kép / szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2011. 344 p. ill. (Bibliotheca scientiae et artis). – Az OSzK által 2010-ben és 2011-ben rendezett tudományos ülésszakok válogatott, szerkesztett anyaga.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÍRÓ Gyöngyi: Az erdélyi unitárius olvasmánytörténet kutatásának helyzete = Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete. Kolozsvár: Verbum, 2010. 51–58.
- Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára / szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter. Bp.: Argumentum–OSzK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2011. 276 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 4.)
- CSEKE Péter: Egy sajtótörténeti szintézis erdélyi előmunkálatai = Me.dok (5.) 2010. 2. 5–7.
- De libris et bibliothecis / szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István. Eger: Liceum K., 2011. 191 p. ill. (A helyi érték. Sectio iuvenum; 1.)
- DEMETER Csanád: Társadalomtudományi kutatóhelyek Székelyföldön = Me.dok (5.) 2010. 3. 83–92. Az MTA által nyilvántartott kutatóműhelyek ismertetésével
- GODA Éva: A reformkori Debreceni Casino története, 1833–1945. Társasági élet és művelődés. Debrecen: Debreceni Református Hittud. Egy., 2011. 431 p. ill. Könyvtár- és olvasástörténeti vonatkozásokkal
- GÖMÖRI György: Hungarica in Cambridge libraries = Hungarian Studies (25.) 2011. 2. 303–314.
- KISS Péter: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtártól a Liceumig. Gyöngyszemek Eger művelődéstörténetéből. Eger: Bródy S. Megyei és Városi Kvt., 2011. 196 p. ill.
- LIPTÁK Dorottya: A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról. Paradimaváltás, problémafeltárás, alapelvek, programok, feladatok = MTud (172.) 2011. 9. 1121–1131.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–
11., Széchényi–teuton lovagrend. 2011. 496 p. ill.
12., Deutsch–vízjel. 2011. 495 p. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Minden kor: ángyod térde – „Zsúpra aggnő”. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára / szerk. BARTÓK István et al. Bp.: rec.iti, 2011. 301 p. ill.

- MONOK István: Les bibliothèques et la lecture dans le bassin des Carpates: 1526–1750. Paris: H. Champion, 2011. 276 p. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale; 4.)
- MONOK István: Város és könyvkultúra Magyarországon. A megközelítés szempontjai = *Crescit...* 163–170.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A Szombathelyi Egyházmegye könyves vonatkozású adatai Vályi András és Fényes Elek geográfiai szótáraiban = *Vasi Szle* (65.) 2011. 5/6. 587–604.
- Mell.: településjegyzék és könyves vonatkozású adatok (1807)
- „Processus visitationis”. Torkos Jakab egyházlátogatása 1747–ben / szerk. KÖBLÖS József; bev. HUDI József, KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa: Pápai Ref. Gyűjt., 2011. 276 p. ill. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések; 11.)
- A jegyzőkönyv részeként a liturgikus segédkönyvek és tulajdonosbejegyzéseik részletes ismertetésével
- SIPOS Anna Magdolna: „...hogyan eljuthasson a művelődés legelső eszköze, a jó könyv minden magyarhoz, aki olvasni tud és olvasni szeretne.” Wlassics Gyula szerepe a századforduló magyar könyvtárügyében = A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére / szerk. SIPOS Anna Magdolna, ZALAY Szabolcs, MÉSZÁROSNÉ SZENTIRÁNYI Zita. Pécs: PTE FEEK, 2011. 231–265.
- VERŐK Attila: Pécs a külföld szemével. Klimó városának képe kora újkori nyomtatványokban = *Klimo...* 154–167.
- A hallei Franckesche Stiftungon történeti gyűjteményeiben őrzött dokumentumokról
- VIZKELETY András: Ad fontes. Válogatott tanulmányok. Ausgewählte Schriften / szerk. BERZEVICZY Klára, JÓNÁCSIK László, LÖKÖS Péter. Bp.: Szt. István Társ., 2011. 460 p. ill. (Abrogans; 3.)

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- DÁRIA, Ileana: Batthyány Ignác kiadványai. SZÁVULY Mária fordítása = *Crescit...* 45–54.
- Függ.: a kiadványok jegyzéke
- GYURCSÓ Júlia: Idősb Szinnyi József bibliográfia. Bp.: ELTE, 2011.
1. Nyomtatásban megjelent írásai és a róla szóló irodalom, 1848–2010. 343 p.
 2. Kézírtos hagyaték, könyvtári és levéltári iratok, 1792–1913. 308 p.
- HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2010-ben = *MKsz* (127.) 2011. 4. 502–519.
- HELTAI János publikációinak jegyzéke = *Bibliotheca et universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére* / szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA. Miskolci Egy. BTK M. Nyelv- és Irodalomtud. Int., 2011. 439–446.
- Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján. 2011. május 3-tól október 13-ig = *Der unbekannte Mikes. Kabinettausstellung ...* / rend., kat.: KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR. Bp.: ELTE Egy. Kvt; Eger: EKF, 2011. 43 p.
- KATONA Júlia – GYÖRGY Judit: Díszítmények és ideák vonzásában. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvritkasággyűjteménye. Bp.: M.Képzőműv.Egy., 2010. 186 p. ill.
- KINCSES Katalin Mária: Hadik András könyvtára. 2. r. = *HK* (124.) 2011.1. 239–258.
- Az MTAK Kézirattárában őrzött katalógus közreadása
- KINCSES Katalin Mária: Johann Christoph Deccard könyvkatalógusa Cornides Dániel hagyatékában = *Soproni Szle* (65.) 2011. 4. 403–433.
- A MTAK Kézirattárában őrzött dokumentumról
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Yiddish printing in Hungary. An annotated bibliography . Bp.: Center for Jewish Studies at the HAS, 2011. 357 p. ill. (*Hungarica Judaica*; 25.)

- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSzK, 2010 – 2. köt. K–M. 2011. 372 p.
- Mozgó Világ lexikon, 1971–1983 / szerk. BEREKNYEI Miklós. Paks: Jámor P. Társ., 2011. 258 p.
- „Nem pusztán üzletképpen tartatott”. 450 éves a Debreceni Nyomda. Vezető a debreceni Kölcsey Központ Bényi Árpád Termében 2011. május 16–2011. június 4. között megtekinthető nyomdatörténeti kiállításához / a kiállítást rend. és írta GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 79 p. ill.
- V. Ecsedy Judit műveinek bibliográfiája = Crescit...343–251.
- Vállalkozás, kultúra, polgárosodás. Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára = Enterprise, culture, embourgeoisement. Exhibition for the bicentenary of Gusztáv Heckenast / szerk. BENKŐ Andrea, LIPTÁK Dorottya. Bp.: OSzK, 2011. 67 p. ill.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BODÓ Balázs: A szerzői jog kalózai. A kalózok szerepe a kulturális termelés és csere folyamataiban a könyvnyomtatástól a fájlcsere-lő hálózatokig. Bp.: Typotex, 2011. 337 p. ill. (Edition 2.0)
- MÉSZÁROS Tamás: Kép-Írás, az első magyar szamizdat folyóirat = Hombár. Múzeumi tanulmányok / szerk. NAGY Vera. Hódmezővásárhely: Tornyai J. Múz. és Művel. Közp., 2011. 287–311. ill.
- NÓVÉ Béla: Cenzúrávitták a 80-as évek Magyarországon [1–2.] = Kritika (11.) 2011. 1. rész: 3. 10–13.; 2. rész: 4. 16–20.
- PRUZSINSZKY Sándor: A cenzúra és a közjó. A jozefinista látomás = Pro publico bono 2011. 2. 131–148.
- PRUZSINSZKY Sándor: A sajtó szabadságáról március idusán = Pro publico bono 2011. 2. ksz. 64–69.
- SÍPOS Anna Magdolna: Együtt vagy külön? Az iskolai könyvtárak a magyar könyvtárjog történetében = KN (13.) 2011. 4. 75–81.
- SÍPOS Anna Magdolna: „...hogyan az ország minden lakosa egyformán olvasnivalóhoz jusson...”. A könyvtári ellátás demokratizálására irányuló törekvések 1945-től napjainkig = Kulturális valóságismeret és EKF 2010. [elektronikus dok.; CD-R] 35 éves a pécsi kultúrákövetítő képzés. Tudományos konferencia és emlékülés, 2010. november 18–19. / szerk. KOLTAI Zsuzsa. Pécs: PTE FEEK, 2011. 444–453.
- SÍPOS Anna Magdolna: Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve = KF (21.) 2011. 1. 11–39. ill.
- VULKÁN Vera Tünde: Mártonfi József cenzori kinevezése és működése = MKsz (127.) 2011. 2. 193–205.
- A Zilahi Sámuel által Utrechtben megvásárolt és Nemesgyei János által hazaszállított könyvek jegyzékével

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

- ÁCS Pál: Miért hiányoznak Szent Pál levelei a Jordánszky-kódex bibliafordításából? = Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére / szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Bp.: M. Nyelvtört., Szociolingv., Dialekt. Tansz., 2011. 37–46.
- ALMÁSI Gábor: A Rhediger-levelezésgyűjtemény másolata az Országos Széchényi Könyvtárban = MKsz (127.) 2011. 1. 112–117.
- Apollonius pictus. An illustrated Late Antique romance around 1000. Facsimile edition of the Historia Apollonii regis Tyri. National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4. Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül. A Historia Apollonii regis Tyri hasonmás kiadása. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 4. / ed. BORECZKY Anna, NÉMETH András. Bp.: Nat. Széchényi Libr., 2011. 184 p. ill.

- Függelékben az Apollonius pictus egykori őrzőkódexének könyvészeti leírásával, illusztrációinak jegyzékével és a latin szöveg közlésével
- BARICZ Ágnes: Suri Orvos Mihály 1602-es Perkins-fordítása = *Eruditio*... 447–457. ill.
- BARICZ Ágnes: Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása = *Erdélyi Múz.* (73.) 2011. 2. 23–42.
- BARRAL I ALTET, Xavier : Observations sur la fonction et les stratégies de représentation des images de l'Apollonius de Budapest, au début de l'époque romane = *Apollonius*... 127–142. ill.
- BERKES Katalin: Kikről hallgat Enyedi? A Héliodórosz-fordítás előzményeihez = *Acta HistLittHung* (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 53–59.
- BORECZKY Anna: *Apollonius pictus*. Object and history = *Apollonius*... 23–42. ill.
- BORECZKY Anna: *Prológus* = *Apollonius*... 11–16.
- CZAGÁNY Zsuzsa: *Certamen magnum*. A „Zalka” antifonále két töredéke = *MEgyházzene* (18.) 2010/2011. 4. 349–352. ill.
- Gesta Hungarorum* = The deeds of the Hungarians = Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the kingdom of Hungary by the Tatars [by Anonymus] / ed., transl., annot. by Martyn RADY, László VESZPRÉMY. + Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta [by Rogerius] / transl., annot. by János M. BAK, Martyn RADY. Bp.–New York: CEU Press, 2010. XXXVIII, 268 p. (Central European medieval texts; 5.)
- HAADER Lea: Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészszeleteinek összevetése = *Kláriskok*. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére / szerk. CSISZÁR Gábor, DARVAS Anikó. Bp.: M. Nyelvtört., Szociolingv., Dialekt. Tansz., 2011. 147–154.
- HAADER Lea: Ómagyar megakadási jelenségek. Ráskay Lea tollbotlásainak típusai = *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* 2009. október 14–15. / szerk. BAKRÓ-NAGY Marianne, FORGÁCS Tamás. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2011. 79–94.
- HORVÁTH Iván – HARANGOZÓ Ádám – NÉMETH Nikolett – TUBAY Tiziano: A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése. Előzetes közlemény = *Szöveg*... 76–90. ill.
- JANKOVITS László: Emblémák Berényi Zsigmond születésnapjára = *Klimo*... 96–107., 284–287. ill.
- A pécsi Klimó Könyvtárban őrzött P.IV.2., Ms. 107 jelzetű dokumentumról
- KERTÉSZ Balázs: Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről. Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben = *MKsz* (127.) 2011. 4. 445–465.
- KERTÉSZ Balázs: Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata = *MKsz* (127.) 2011. 1. 30–46. ill.
- KESSLER, Herbert L.: The late antique and medieval contexts of the Apollonius fragment = *Apollonius*... 63–73. ill.
- LÁNG Benedek: A Rohonci kód. Egy történelmi rejtély nyomában. Bp.: Jaffa, 2011. 227 p. ill.
- LATZKOVITS Miklós – MÁNDITY Zorán: Az emlékkönyv-bejegyzések datálásáról = *Acta HistLittHung* (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 293–302.
- LÁZS Sándor: Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban. Függelékül a Szent László-ének két nyelvűségéhez és használatához = *MKsz* (127.) 2011. 4. 425–444.
- MADAS Edit: Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásonosítás. Műhelytanulmány = *Szöveg*... 91–104.
- MAROSI Ernő: A budapesti Apollonius pictus elé = *Apollonius*... 9–10.
- MIKÓ Árpád: Leon Battista Alberti De re aedificatoriája és Mátyás király udvara = „És az oszlopok tetején liliumok formáltattak vala”. Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára / szerk. TÓTH Áron. Bp.: CentrArt Egyes., 2011. 67–72.
- MIKÓ Gábor: Az 1267. évi bécsi zsinat úgynevezett „magyar határozatai” = *MKsz* (127.) 2011. 1. 1–29.
- Az ÖNB Cod. 1550 jelzetű kódexében található „Decreta Hungarorum”-ról
- NÉMETH András: Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az OSZK-ban (Cod. Graec. 4.) = *Szöveg*... 25–46.

- NÉMETH András: A Mynas-kódex és VII. Konstantin történeti kivonatgyűjteménye = Antik Tan. (55.) 2011. 1. 70–95. ill.
- NÉMETH András: Text versus image? The illustrated Historia Apollonii. Late antique, Carolingian and Ottoman times = Apollonius... 75–98. ill.
Függ.: szövegátírat
- NIEVERGELT, Andreas: Additamenta ioculatorum. Volkssprachige und lateinische Sekundäreintragen in der Handschrift Budapest, OSzK Cod. Lat. 4 = Apollonius... 99–126. ill.
- PROKOPP Mária: Le illustrazioni del codice di Dante di Budapest = „Ritrar parlando il bel”. Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére / szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid. Bp.: L’Harmattan, 2011. 255–266.
- RADDEN KEEFE, Beatrice: Making the Budapest Apollonius = Apollonius... 43–61. ill.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: Mű és közönség Károly Róbert korában. A Magyar Anjou Legendárium megrendelői háttere = Károly Róbert és Székesfehérvár / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2011. 101–110., 214.
- SZELP Szabolcs: A Nikolsburgi Ábécé szerzősége és keletkezési ideje. Művelődéstörténeti megjegyzésekkel = MNyelv (107.) 2011. 4. 407–428. ill.
- TÓTH Péter: „Biblia Hebraeorum”. Egy zsidó apokrif töredékei az Érsekújvári kódexben = ItK (115.) 2011. 6. 659–677.
- TÓTH Péter: Az Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből. Újabb kódextöredékek az Egyetemi Könyvtárban 2. = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 191–217.
- ZELLIGER Erzsébet: A tihanyi alapítólevél. Átírás, ford. SZENTGYÖRGYI Rudolf. 2. jav. kiad. Pannonhalma: Bencés K., 2011. 65 p., 3 t. ill.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet / szerk. ZENTAI Csilla. Debrecen: Alföldi Ny. Zrt. Méliusz Műhelye, 2011. 171 p. ill.
- SIMON Melinda: Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói = Tiszatáj (65.) 2011. 4. 71–81. ill.

15–16. század

- BÁNFI Szilvia: A bécsi Singriener-nyomdához köthető Pesti Gábor-féle Nomenclatura-kiadások tipográfiai vizsgálata = Crescit... 11–26. ill.
- BÁNFI Szilvia: A debreceni nyomdászat kezdetei a betűtípus-kutatás tükrében = Jubileumi... 11–29. ill.
- BÁNFI Szilvia: A nyomdászat debreceni meghonosításában szerepet játszó tipográfusok = MG (55.) 2011. 4. 74–79. ill.
- BÁNFI Szilvia: A tévesen Raphael Hoffhalternek tulajdonított nyomtatványokról = Szöveg... 117–129.
- BORSA Gedeon: Az első hazai nyomdászjelvény = Crescit... 39–43. ill.
- DEÉ Nagy Anikó: Közös jegyek a korai nyomdász- és kiadójelvények formakincsében = Crescit... 55–62.
- PERSOVITS József: Heltai Gáspár, a kolozsvári könyvnyomtató. Bp.: Optima Téka, 2011. 78 p. ill. (Nyomdász könyvtár)

16–17. század

- BITSKEY István: „Debreczenbe nyomtatott”. Hasonmások a debreceni nyomda korai kiadványairól, 1561–1619 = Alföld (62.) 2011. 10. 57–65.
- SAKTOROVÁ, Helena: Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez, 1615 = MKsz (127.) 2011. 2. 232–233.

17–18. század

BÁNFI Szilvia: A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia találékony-ságáról a 17–18. században = MG (55.) 2011. 2. 73–76. ill.

ECSEDY Judit, V.: A késmárki nyomda Debrecenben? = Jubileumi... 87–101. ill.

EMÖDI András: Nagyvárad könyves kalászat = Crescit... 75–86. ill.

PAVERCSIK Ilona: Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról = Crescit... 171–182. ill.

VARGA Bernadett: „Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...” Debrecenben használt könyvdiszek a 18. század első éveiben = Jubileumi... 71–86. ill.

19. század

ECSEDY Judit, V.: „Egy szép bécsi könyvnyomtató műhely” = Szöveg... 171–177. ill.

GÉCS Béla: A tipográfiai betűrendszer kialakulása = MG (55.) 2011. 2. 77–79. ill.

OLÁH Róbert: „...vajha a Superintendenciában csak itt nyomtatott iskolai könyvek taníthatnának”. Tóth Endre levele az Egyházkerületi Közgyűléshez = Jubileumi... 103–125. ill.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Németh János magyarországi nyomdászattörténete, a Memoria typographiarum (1818) = KF (21.) 2011. 1. 90–106. ill.

SIMON Melinda: Tizenkilencedik századi magyar kiadók beszélő jelvényei = MG (55.) 2011. 5. 73–75. ill.

20. század

ÖLVETI Gábor: Debreceni nyomdák a 20. század első felében = Jubileumi... 127–152. ill.

SIMON Melinda: Magyar kiadók és nyomdák beszélő jelvényei a 20. század első felében = Crescit... 183–190. ill.

SZENDREI Ákos: Az államosítástól a privatizációig. Az Alföldi Nyomda története = Jubileumi... 153–172. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

BORECKZY Anna: Magyar királyok elfeledett képmás-sorozata a Thuróczy-krónika egy XV. századi kéziratos példányában = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 373–392. ill.

BORECKZY Anna: A pozsonyi káptalan Ganoys Venceltől való középkori Bibliájának története: OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 78 = Szöveg... 47–60. ill.

DÖRNYEI Sándor: Nyomdában készült régi hazai ex librisek: XVI–XVIII. század = Crescit... 63–73. ill.

DÖRNYEI Sándor: Régi orvosi exlibrisek = Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára / szerk. FORRAI Judit et al. Bp.: Semmelweis, 2011. 81–86.

DUKKON Ágnes: A barokk szellemiség megjelenési formái a Calendarium Tyrnaviense sorozat példányaiban = Eruditio... 497–503.

Ex libris. „Koronás fők, államférfiak, főpapok, tudósok elzüllött könyvtárainak darabjai” a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2011. július 19–október 22. / rend., ism., szerk. SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2011. 31 p., 28 t. ill.

KÉPIRÓ Ágnes: Fába metszett Tragédiák = XVIII. Madách Szimpózium. Algyő, 2010. április 23., Csesztve–Balassagyarmat–Ványarc, 2010. szeptember 17–18. / szerk. BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna. Szeged–Bp.: Madách Irod. Társ., 2011. 124–131. ill.

KÉPIRÓ Ágnes: A Tragédia képekben. Illusztráció-változatok a Tragédiához = Szeged (23.) 2011. 6. 14–21. ill.

KÚN István: A rajzművészet Szindbádja. Emlékezés a 100 éve született Zórád Ernőre. Bp.: Litea Könyvesbolt és Teázó, 2011. 64 p. ill.

MAROSI Ernő: A Pray-kódex húsvéti képsorához = Szöveg... 11–24.

PAPP Júlia: A családi élet otthoni és közösségi terei a 19. század elején két könyvillusztráció-sorozat tükrében = MűvtörtÉrt (60.) 2011. 1. 89–105. ill.

- POLGÁRDY Géza: A czegei Wass-család címere és Wass Albert ex librise = *Polisz* (138.) 2011. 55–58. ill.
- SZABÓ Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet 1918–1945. Šamorín: Méry Ratio, 2011. 231 p. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Beszéd ex librisek. A kultúra nemzetközi hírnökei [1–2.] = *Kisgrafika* (50.) 2011. 1. rész: 1. 4–7., 15. ill.; 2. rész: Híres magyar grafikusok a Minajev-gyűjteményben. 2. 4–6., 16. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Az ex librisek interpretációjának új irányai, ex libris és hungarikakutatás = *Szöveg...* 296–313. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában = *KKK* (20.) 2011. 8. 45–61.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: A modern ex libris a vizuális kultúra korában. Egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete = *MKsz* (127.) 2011. 3. 359–377. ill.
- VISKOLCZ Noémi: Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon = *Crescit...* 223–230. ill.
- VITÉZ Ferenc: Protestáns könyvjegyek. Kálvin és a kálvinizmus hatása az exlibriseken, avagy a református művészetfelfogás sajátos (le)nyomatai. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker., 2011. 128 p. ill.
- WEHLI Tünde: Károly Róbert ábrázolása a Képes Krónikában = Károly Róbert és Székesfehérvár / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2011. 111–126., 215. ill.
- WEHLI Tünde: Művészettörténeti megjegyzések a kiállított könyvekről = *EgyKönyvÉvk* (14/15.) 2011. 333–343. ill.
- Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött dokumentumokról

Kisnyomtatványok

- KUNT Gergely: Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 227–242. ill.
- KURTA József: Ismeretlen kolozsvári egyleveles nyomtatvány 1702-ből = *Crescit...* 127–130. ill.
- MESZÁROS Klára: Egy ismeretlen Eck-nyomtatvány = *Crescit...* 153–161.
- NAGY Andor: Alkalmi nyomtatványok Joseph Trausch gyűjteményéből. A magyar nyelvű anyag tanulásai = *Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről* / szerk. STRAUZ Péter, ZACHAR Péter Krisztián. Bp.: Heraldika, 2011. 20–37., 341., 357.
- NAGY Andor: Halotti búcsúztatók Joseph Trausch gyűjteményéből = *Tehetségaletta. Szemelvények az egri Eszterházy Károly Főiskola Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar tehetségműhelyeinek munkáiból* / szerk. BORBÁS László et al. Eger: EKF Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, 2010. 147–162.
- SÜMEGI György: 1956 plakátjai. Vázlat = *Életünk* (49.) 2011. 11/12. 27–53. ill.
- TÓTH Orsolya: A Hadsegélyező Hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 167–176. ill.
- ZVARA Edina: 17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból. Pótlások az RMNy-hez = *Crescit...* 237–241.
- ZVARA Edina: Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez = *MKsz* (127.) 2011. 1. 99–103. ill.

Térképészet

- HEGEDÜS Ábel: A nagy háború hatása a magyar térképészetre = *HadtörtMúzÉrt* (12.) 2011. 243–250. ill.
- LÖRINCZ Róbert: Újpest a térképek tükrében. Bp.: Újpesti Helytört. Alapítvány, 2011. 76 p. ill.

- MÁRTON Máttyás: Új Hunfalvy–Felkl földgömb = GeodKart (63.) 2011. 2. 10–12. ill.
- PÁLFFY Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években = Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. ... Bp.: Archivum–MOL, 2011. 234 p. ill.
- REISZ T. Csaba: Ortográfiai törekvések a 18. századi magyar térképészetben, 1808-ig = Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai, Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére / szerk. VARGYAS Gábor. Bp.: L'Harmattan; Pécs: PTE Néprajz–Kult. Antr. Tansz., 2011. 333–344.
- TÖRÖK Enikő: Mikoviny Sámuel [elektronikus dok.; PDF] . Bp.: Török E., 2011.

Papír

- PELBÁRT Jenő: XIV–XV. századi papírhasználatunk = MVízel (9.) 2011. 16. 29–38. ill.
- PELBÁRT Jenő: XVIII. századi cabamé-vízel = MVízel (9.) 2011. 17. 49–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Adatok az óriás RJE monogram-vízjelek értelmezéséhez = MVízel. (9.) 2011. 16. 39–42. ill.
- PELBÁRT Jenő: Kétszáz éves a magyar filigranológia, 1810–2010 = MVízel (9.) 2011. 16. 9–18.

Könyvkötés-történet

- BUJTÁS László Zsigmond: „Könyveimet békötöttem ... mégpedig többire aranyosan”. A Tótfalusi-Biblia amszterdami kötéseinek ismeretlen altípusáról = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 82–94. ill.
- HÉJJA Julianna Erika: Szép kötések nemes bőrben. Békés megye könyvkötészetének történetéből. Gyula: Békés M. Lvt., 2011. 28 p. ill. (Múltidéző mozaikok Békés megye történetéből; 4.)
- KIMPIÁN Annamária: Főpapi supralibrosok a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményében = Crescit... 113–121. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet – ROZSONDAI Marianne: Historische Einbände der Bücher aus dem Besitz des Johannes Henckel = Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798. / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 159–189. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GRANASZTÓI Olga: Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz. 1. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785 = MKsz (127.) 2011. 4. 466–482.
- SZALISZNYÓ Lilla: „Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”. Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban = Irodalomtörténet (42.) 2011. 3. 341–359.
- SZALISZNYÓ Lilla: „Ismét van újságom literatúránkból”. A magyar irodalom propagálásának eszközei a 19. század első évtizedeiben = Pro Scientia Aranyérmesek X. konferenciája. Budapest, 2010. szeptember 30–október 3. Előadások / szerk. SZÖLLŐSI László. Bp.: Pro Scientia Aranyérmesek Társ., 2011. 129–133.
- SZILÁGYI Márton: Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18–19. század fordulóján = Korall (12.) 2011. 43. 107–121.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

Erdélyi Szépmíves Céh. Emlékkönyv, 1924–1944, 1990–1995 / összeáll. Tar Károly. Bp.: Közdok, 2010. 262 p. ill. (Ághegy könyvek)

KOVÁCS Andrea: A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték”. Népénektáraink tegnap és ma. Az „Éneklő Egyház” megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülészek és emlékülés előadásai. Budapest, 2005. december 8–10. / szerk. Kovács Andrea. Bp.: Liszt F. Zeneműv. Egy. Egyházzenei Kutcsop., 2011. 217–240.

15. század

BARTÓK István: Egy legenda születése, halála és újjászületése. Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: Wi grammatica, Buda, 1490 = ItK (115.) 2011. 2. Tanulmányok Ritoókné Szalay Ágnes köszöntésére. 174–180.

BORDA Lajos: Egy magyar vonatkozású könyvritkaság = MKsz (127.) 2011. 1. 87–98. ill.
A Communis cursus Beatae Mariae Virginis című ősnymtatványról

16. század

GYULAI Éva: Ense opus est. Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558 = Publicationes Universitatis Miskolciensis (16.) 2011. 2. Történelemszemlélet, historiográfia, eszmétörténet, történetfilozófia. Tanulmányok. 129–167. ill.

MONOK István – ÖTVÖS Péter: Nem mindent mondtunk el. Beythe István kolligátumáról = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 371–374.

RMNy S 277. [Írta: az] Országos Széchényi Könyvtár. Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősege = Acta HistLittHung (30.) 2011. Balázs Mihály köszöntése. 395–399.

ZSOLDOS Endre: Egy Honterus-kolligátum = MKsz (127.) 2011. 3. 378–383. ill.

16–17. század

BALÁZS Mihály: Egy unitárius könyvről. Különleges kincs a Somogyiban = Szeged (23.) 2011. 8/9. 14–17. ill.

BITSKEY István – D. SZABÓ Ágnes: Rheda Pál könyvkiadói programja = Jubileumi... 31–44. ill.

FARKAS Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok. Bp.: Balassi–MTA ITI–OSzK, 2011. 282 p. ill. (Humanizmus és reformáció; 32.)

PAPP Anette: A XVI–XVII. századi nyomtatott református gyülekezeti énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje = „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséreték”. Népénektáraink tegnap és ma. Az „Éneklő Egyház” megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülészek és emlékülés előadásai. Budapest, 2005. december 8–10. / szerk. Kovács Andrea. Bp.: Liszt Ferenc Zeneműv. Egy. Egyházzenei Kutcsop., 2011. 283–291.

17. század

FEKETE Csaba: Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből = MKsz (127.) 2011. 3. 313–340. ill.

GÖMÖRI György: Magyar peregrinus 17. századi zsolttároskönyve Oxfordban = ItK (115.) 2011. 5. 550–553.
GÖMÖRI György: Sárospatakat dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből = MKsz (127.) 2011. 2. 234–238. ill.

KISS István – TAVASZY Mariann – KISS Gergely: Johann Misch Astrophilus „Szegények patikája” műve magyarul. Egy elveszett vagy lappangó könyv másolt, teljes kézirata 1660-ból = Orvosi Hetilap (152.) 2011. 27. 1093–1097. ill.

VADAI István: Solvirogram Pannonius = A zsoldár a régi magyar irodalomban. A Csurgón, 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai / szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2011. 225–253.

17–18. század

CSORBA Dávid: Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszmetörténeti képe = Jubileumi... 45–69. ill.
KAŠPAROVÁ, Jaroslava: Magyarország leírása a Cseh Nemzeti Múzeum és a Kinský-palota könyvtárának spanyol és francia nyelvű nyomtatványaiban. Ford. KOVÁCS Eszter. = Crescit... 105–112. ill.

18. század

BORDA Lajos: Egy könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány. Pápai Páriz Ferenc: Ábrahám pátriárka' Fia Isák és Báthuel' Leánya, Rebeka Házasságok' Alkalmatosságával lett Beszélgetés [...], Marosvásárhely, 1794. = Crescit... 35–37. ill.

EREDICS Péter: De verlooren zondaar gezogt en gezaligt des Nicolaas Simon van Leeuwaarden (1648–1730) ins Ungarische übersetzt = Eruditio... 480–489. ill.

SZELESTEI N. László: Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimó... 70–85.

TÓTH Áron: Architecturae militaris tyrocinium. Az első magyar nyelvterületen kiadott építészeti szakmunka = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére / szerk. ORBÁN János. Marosvásárhely: Maros Megyei Múz.; Kolozsvár: EME, 2011. 57–72. ill.

TÓTH Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum = MKsz (127.) 2011. 2. 173–192. ill.

18–19. század

KNAPP Éva: Officium Rákócziánium. Pótlások = MKsz (127.) 2011. 1. 103–106.

SZELESTEI N. László: Lelki fegyverház = Crescit... 191–194. ill.

19. század

BARTÓK István – STEMLER Ágnes: Mivel meglelt, most már tudjuk, hogy nincs. Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása = MKsz (127.) 2011. 1. 72–86. ill.

BÉKÉSI Gábor: „A mandátum kiadója”. Kazinczy Ferenc szövegkiadói tevékenységének (újra)értékelése = Publicationes Universitatis Miskolciensis (16.) 2011. 1. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet Magyar Nyelv Múzeuma által Kazinczy Ferenc (1759–1831) születésének harmadfél száz éves jubileumára szervezett emlékülés előadásai. 5–23. ill.

KRÍZA Ildikó: A reneszánsz ébresztése. Regiomontanus tanításai a 19. századi ponyván = Alba Regia (40.) 2011. 87–91.

PAPP Júlia: Az Egyetemi Könyvtár metszet- és könyvritkaságainak XIX. századi hasonmásai = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 345–372. ill.

19–20. század

KAPRONCZAY Katalin: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának története = Termtud. Közl. (142.) 2011. 5. 205–207. ill.

TIBORI SZABÓ Zoltán: A Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Rt., 1920–1948. Erdély legnagyobb lap-, könyv- és tankönyvkiadójának történetéhez [1–2.] = Me.dok (5.) 2010. 1. rész: 3. 11–23.; 2. rész: 4. 33–44.

TIBORI SZABÓ Zoltán: Önzetlenül, névtelenül, diszkrétén – a közösségért. A Minerva = Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére / szerk. BALOGH F. András, BERSZÁN István, GÁBOR Csilla. Bp.: Argumentum, 2011. 343–353.

Sajtótörténet

18. század

GYÖRFFY Gábor: Az Erdélyi Magyar Hírvivő századai = Me.dok (6.) 2011. 2. 39–48.

TÓTH Sándor Attila: Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta. Baja: EJF K., 2011–

1. Az Ephemerides Budenses szerkesztője s írója. 2011. 278 p. ill. (Értekezések, tudományos dolgozatok / Eötvös József Főiskola; 14.)

19. század

FRIED István: Die Bestrebungen der slowakischen Zeitschriften und zu einigen Fragen ihrer Rezeption = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. = (56.) 2011. 2. 409–419.

GÁBORI KOVÁCS József: Pártküzdelmek a Pesti Hírlap körül és ezek hatása Kemény Zsigmond pályájára = Határátlépések. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája. Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27. / szerk. DOBOS István, BENE Sándor. Bp.: Nemzetközi Magyarstud. Társ., 2011. 145–151.

GÁBORI KOVÁCS József: „A’ tegnapi nap históriai nyomokat hagyott maga után”. Ki írta a március 15-i beszámolót a Pesti Hírlapba? = Versében él... Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján / szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő. Miskolc: Bíbor K., 2011. 77–87. ill.

GÖDÖLLE Máttyás – Cs. LENGYEL Beatrix: Karikatúrák Pulszky Ferencről = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH Endre, VIDA István. Bp.: MNM, 2011. 263–280. ill.

HUDI József: „Mindnyájan egy nyáj legyünk az ő pásztorsága alatt”. Adalékok Haubner Máté egyházi folyóirat-alapítási kísérletéhez, 1832 = Győri Tanulmányok (32.) 2011. 5–17.

KOZMA Katalin: Nemzettudat és identitás. Magyarságkép a 19. század elején a korabeli német nyelvű sajtó alapján = De libris... 165–192. ill.

LENGYEL András: Egy alkalmi lap: A Kis Hét, 1894, 1899 = MKsz (127.) 2011. 1. 106–111.

RÓZSA Mária: A Vasárnapi Újság német nyelvű pendant-ja(?), a Sonntags-Zeitung, 1855–1865 = MKsz (127.) 2011. 3. 392–398.

TAMÁS Ágnes: Ellenséges humor – humoros ellenség? = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történeti Phd-konferencia tanulmányai / szerk. ANTOS Balázs, TAMÁS Ágnes. Szeged: SZTE BTK Történettud. Doktori Isk., 2011. 253–268. ill.

TOMSICS Emőke: Mutatio delectat. Karikatúra és fotográfia a Borsszem Jankóban az 1860–70-es években = Klió... 346–360.

TÖRÖK Lajos: „Kelet népe és a Pesti Hírlap”. Politika, könyv és hírlap 1841-ben = Versében él... Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján / szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő. Miskolc: Bíbor K., 2011. 342–355.

TÖRÖK Zsuzsa: Folyóirat-irodalom a 19. század második felében. A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján = Alföld (62.) 2011. 3. 44–51.

19–20. század

BEREGNYEI Miklós: Paks sajtótörténete. Paks: Jámor P. Társ., 1999–

1. Régi paksi lapok. I/1–11., II/15. 2011. 208 p. ill.

BUZINKAY Géza: A bűnügyi tudósítás megszervezése = Jubileumi emlékalbum a 125 éve alakult Budapesti Detektívtestület tiszteletére. Szemelvények az állami bűnüldözés történetéből / írta, szerk. SZOMOR Sándor. Bp.: ORFK, 2011. 137–143.

BUZINKAY Géza: Nemzeti sztereotípiák politikai működése. Dualizmus kori osztrák és magyar karika-

- túrák egymásról = Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára / szerk. FORRAI Judit et al. Bp.: Semmelweis, 2011. 69–80.
- BUZINKAY Géza: Rival stereotypes. Austrian and Hungarian cartoons of each other = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. by Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSZEWSKA. Warsaw: Inst. Archaeol. Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 252–271. ill.
- GALAMBOS István: Kell-e a katolikusoknak közéleti sajtó? Egy százados sajtókérdés és megoldása = Magyar Sion (5.) 2011. 1. 105–127.
- NAGY Imre: A pécsi sajtó a 19. század második felében és az ezredfordulón: Gerő Ödön, Várady Ferenc, Lenkei Lajos, Thury Zoltán, Somlyó Zoltán, Katona Lajos, Barta Lajos = Pécsi Szle (14.) 2011. 4. 28–49. ill.
- PERJÁMOSI Sándor: Benedek Elek álnevei és kézjegyei = A népköltészet terített asztalánál. Benedek Elek Emlékülés, 2009. december 4–5. Tanulmánygyűjtemény / szerk. BENEDEK Katalin. Bp.: MTA Néprajzi Kutint., 2011. 145–155.
- RETKES Attila: Keresztény Magvető. 150 éves Erdély első teológiai folyóirata = „Vidimus enim stellam eius...”. Konferenciakötet / szerk. SZÁVAY László. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2011. 345–352.
- SALLAI András Loránd: A kolozsvári futbalsajtó a labdarúgás meghonosodási időszakában, 1895–1914 = Me.dok (6.) 2011.1. 41–52. ill.
- TÓTH Sándor: A rendőrség krónikái. 140 év laptörténete = Jubileumi emlékalbum a 125 éve alakult Budapesti Detektívtestület tiszteletére. Szemelvények az állami bűnüldözés történetéből / írta, szerk. SZOMOR Sándor. Bp.: ORFK, 2011. 144–146.
- UJVÁRI Hedvig: A magyarországi német sajtó jelentősége és alakulása 1867 után = Bécs: álmok köntöse. Magyar írók Bécs-élménye, 1873–1936. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010. október 18–2011. február 10. – Bécs, Österreichisches Theatermuseum, 2011. március 2–2011. május 2. / szerk. TÖRÖK Dalma. Bp.: PIM, 2011. 90–97.
- 20. század*
- ANDRÁS Zselyke: Az Erdélyi Múzeum (1930–1939) szerkesztési elvei és felépítése = Me.dok (5.) 2010. 2. 19–27.
- ARANY Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai = Isten bálján. Kosztolányi – tanulmányok. Veszprém: Művészetek Háza, 2011. 45–59.
- ARANY Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi”. Dokumentumok és kérdések egy rovat körül = Isten bálján. Kosztolányi – tanulmányok. Veszprém: Művészetek Háza, 2011. 60–84.
- ÁSVÁNYI Ilona: A Teológia folyóirat történetéhez, 1967–1995 = Teológia (45.) 2011. 1/2. 1–20.
- BÁNYAI János: Folyóiratkultúra a Vajdaságban = Alföld (62.) 2011. 3. 78–82.
- BENGI László: Másodközlés és tallózás. Változó kulturális gyakorlatok = Alföld (62.) 2011. 3. 98–105.
- A Látóhatár c. folyóiratról
- BEZECZKY Gábor: A Nyugat sajtókörnyezete = Alföld (62.) 2011. 3. 52–57.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: A Pardon ... rovat történetéhez = Tiszatáj (65.) 2011 3. 60–71.
- BORGOS Anna – SZILÁGYI Judit: Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban. Bp.: Noran Könyvesház, 2011. 481 p., 8 t. ill.
- BUZINKAY Géza: A komor, rettegett lovag. Tisza István karikatúrákon = Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára / szerk. MARUZSA Zoltán, PALLAI László. Debrecen: DE Tört. Int., 2011. 297–308. ill.
- BUZINKAY Géza: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó = Médiautató (12.) 2011. 4. 99–112.
- CSIK Tamás: A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában = Médiautató (12.) 2011. 1. 77–87.
- DARVAI Tibor: A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata: 1963, 1970 = Iskola-kultúra (21.) 2011. 6/7. 71–86.

- DÁVID Gyula: A leghosszabb életű romániai magyar irodalmi lap. Utunk lexikográfia = *Me.dok* (5.) 2010. 2. 43–55.
- ERŐSS Zsolt – VONYÓ József: Gömbös kormánya, kormánypártja és a vidéki sajtó = *Egyenlítő* (9.) 2011. 5. 36–42. ill.
- FARKAS László: Az Új Írás kritikai hadjárata = *Tekintet* (24.) 2011. 2. 99–109.
- KABDEBŐ Lóránt: A Nyugattal való párbeszéd egy pillanata. A Pandora = *ItK* (115.) 2011. 5. 505–549.
- KENYERES Zoltán: Új Írás 50 = *Tekintet* (24.) 2011. 2. 85–93. ill.
- KISS Szimóna: A magyar sajtó szerkezeti és tartalmi változásai 1989 óta. A Népszabadság tükrében = *Kommunikáció, Média, Gazdaság* (9.) 2011. 1. 55–80.
- LENGYEL András: A Hét „Toll és tör” rovatáról, 1908–1913 = *MKsz* (127.) 2011. 2. 206–221. ill.
- LENGYEL András: A Hét két nyomdászamlája, 1901, 1909 = *MKsz* (127.) 2011. 2. 239–243. ill.
- A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései / szerk. FINTA Gábor et al. Bp.: Argumentum, 2011. 340 p.
- PAJKOSSY Gábor: Lőcsei Pál és a Magyar Szabadság = *Beszélő* (16.) 2011. 12. 25–35.
- PÉTER Mihály: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem folyóiratának sorsfordulói = *Orvosi Hetilap* (152.) 2011. 4. 146–148.
- PÉTERI Lóránt: A Magyar Zene évtizedei. Adalékok a folyóirat első ötven évének történetéhez = *Magyar Zene* (49.) 2011. 1. 99–118.
- POMOGÁTS Béla: A Válasz: 1934–1938 = *Alföld* (62.) 2011. 3. 65–77.
- POMOGÁTS Béla: Szellemi műhely az emigrációban. Bevezetés = *Erdélyi irodalom, Nyugatról nézve. Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról / összeáll., bev. POMOGÁTS Béla. Bp.: M. Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társ. – Anyanyelvi Konf., 2011. 5–12.*
- PÜSKI Levente: A parlamenti politizálás nyilvánossága a Horthy-korszakban = *Múltunk* (56.) 2011. 3. 64–82., 246–247.
- REMÉNYI József Tamás: A szívós vágy. Változások a nyolcvanas-kilencvenes évek folyóirat-irodalmában = *Alföld* (62.) 2011. 3. 89–98.
- SAS Péter: A Művészeti Szalon (1926–1932), az ismeretterjesztő képzőművészeti képes havilap helye és szerepe = *Me.dok* (5.) 2010. 3. 33–40.
- SÍPOS Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Bp.: Argumentum, 2011. 314 p.
- SZÉNÁSI Zoltán: A Vigília évtizedei. 4. 1978 után = *Vigília* (76.) 2011. 2. 139–146.
- TAKÁCS Róbert: A városi lapok – egy hiányzó szint a Kádár-korszak nyilvánosságából = *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete / szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társ tört. Egyes., 2011. 484–493. ill.*
- TÓTH Zsuzsa: Holland irodalom a Nyugat című folyóiratban = *Debreceni Szle* (19.) 2011. 1. 34–42.
- VINCZE Tamás: A Nyugat soha meg nem jelent tanügyi száma = *Széphalom* (20.) 2010. 427–434.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- DEMETER Zsuzsanna: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947 = *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára / szerk. GECSENYI Lajos, IZSÁK Lajos. Bp.: ELTE Eötvös K.–MTA Társut. Közp., 2011. 165–176. ill.*
- DÖBÖR András: A nemzeti identitás megújulásának útkeresései a felvilágosodás- és reformkori magyar sajtóban = *Az identitás szemiotikája. Tanulmányok / szerk. SZIRMAI Éva, ÚJVÁRI EDIT. Szeged: SZTE JGYPK FI, 2011. 138–149. ill.*

- DRANIK Réka: Stereotypical representations of the Orthodox and assimilated Jews in the Hungarian satirical papers of the Dual Monarchy = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSEWSKA. Warsaw: Inst. of Archaeol. and Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 362–389. ill.
- KAZIMIR Edit: Az Egyetemi Könyvtár története a Pesti Napló hasábjain, 1850–1875 = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 143–190.
- KERESZTY Orsolya: „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907–1913. Bp.–Piliscsaba: Mati, 2011. 246 p., 24 t. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára; 88.)
- LANIER, Amelie: Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban, 1859–1862. Bp.: Kossuth Klub, 2011. 279 p. ill.
- SONNEVEND Péter: Művelődés, olvasás és könyvtár a Magyar Szemle (1927–1944) című folyóiratban [1–2.] = KF (21.) 2011. 1. rész: 3. 557–578.; 2. rész: 4. 747–773.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: A rendszerváltás nyomtatott sajtója és Horthy Miklós újratemetése, 1989–1994 = Múltunk (56.) 2011. 2. 206–238.
- TAMÁS Ágnes: A cseh oroszlán és a lengyel függetlenség = Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről / szerk. STRAUZSZ Péter, ZACHAR Péter Krisztián. Bp.: Heraldika, 2011. 78–106., 343–344., 360–361. ill.
- TAMÁS Ágnes: A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élcikkek hasábjain = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete / szerk. H. NÉMETH István, SZÍVÓS Erika, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társ. Egyes., 2011. 470–483. ill.
- TAMÁS Ágnes: Serbs, Croats and Rumanians from Hungarian and Austrian perspectives. Analysis of caricatures from Hungarian and Austrian comic papers = Images of the other in ethnic caricatures of Central and Eastern Europe / ed. Dagnosław DEMSKI, Kamila BARANIECKA-OLSEWSKA. Warsaw: Inst. of Archaeol. and Ethnol., Polish Acad. of Sciences, 2010. 272–297. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

- BARTÓK István: A latintól a világnyelvig. Régi grammatikák a Klimó Könyvtárban = Jelenkor (54.) 2011. 5. 529–540.
- BORBÉ Levente: A Csíksomlyói Ferences Könyvtár = KKK (20.) 2011. 1. 45–54.
- KOVÁCH Zoltán: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820–ig / kieg., vál. bibliogr., közread. SZEPESI Zsuzsanna. 2. bőv. kiad. Esztergom: Esztergomi Főszékesegyházi Kvt., 2011. 121 p. ill.

15. század

- BOLONYAI Gábor: Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában = Antik Tan. (55.) 2011. 2. 197–246. ill.
- NÉMETH András: Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda = Gutenberg-Jahrbuch (86.) 2011. 175–198. ill.
- TÓTH Péter: Görög egyházatyák a Corvinában [1–2.] = MKsz (127.) 2011. 1. rész: 2. 137–148.; 2. rész: 3. 289–312.

16–18. század

- ECSEDY Judit, V.: Rarities of Hungarian printing history in the Batthyaneum = Batthyaneum. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798 / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 81–87. ill.

KNAPP Éva: A 450 éves Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban, 1561–1773 = EgyKönyvÉvk (14/15.) 2011. 111–142. ill.

18. század

BATTHYANEUM. Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan: 1741–1798 / ed. Doina BIRO HENDRE. București: Ed. Bibliotecii Naționale a României, 2011. 273 p. ill.

GÁL Tibor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei = De libris... 9–43.

GÖZSY Zoltán – VARGA Szabolcs: Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében = Jelenkor (54.) 2011. 5. 509–514.

POHÁNKA Éva: „Boldog idők! Amikor az emberi értelem ilyen intézményekben támogatásra lel.” Klimó György pécsi püspök példamutató könyvtáralapítása = Jelenkor (54.) 2011. 5. 524–528.

POHÁNKA Éva: A nyilvános pécsi püspöki könyvtár berendezésének és állományának „rekonstrukciója” = Klimó... 17–27. ill.

18–19. század

KUN Zsuzsanna: A Theológiai Magyar Olvasó Társaságtól a Magyar Egyháziroldalmi Társulatig. Az egri növendékpapság önképzőköre és könyvtára (1835–1861) = De libris... 45–82.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A mozgókönyvtári szolgáltatások kezdete. Samuel Brown „Itinerating Library”-ja, 1817 = Kulturális valóságismeret és EKF 2010. [elektronikus dok.; CD-R] 35 éves a pécsi kultúráközvetítő képzés. Tudományos konferencia és emlékülés, 2010. november 18–19. / szerk. KOLTAI Zsuzsa. Pécs: PTE FEEK, 2011. 463–473.

SZILÁGYI Mariann: Magyar nyelvű nyomtatványok nyomában a Klimó Könyvtárban = Klimó... 108–121., 288. ill.

19–20. század

KOLOZS Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium ifjúsági könyvtára (1857–1948) és nyomtatott katalógusa = Veszprémi Szle (13.) 2011. 3. 68–76.

PÁKOZDI Éva Szilvia: Piarista könyvek a levéltárban. Adalékok a veszprémi kegyes-tanítórendi gimnázium könyvtárainak történetéhez = Veszprémi Szle (13.) 2011. 3. 59–67.

20. század

KERESZTURI József: Az egyetemi könyvtárak az ötvenes években = A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére / szerk. SIPOS Anna Magdolna, ZALAY Szabolcs, MÉSZÁROSNÉ SZENTIRÁNYI Zita. Pécs: PTE FEEK, 2011. 140–153.

A Magyar Könyvtárosok Egyesületének története, 1935–2009. Jubileumi kiadvány / szerk. BÉNYEI Miklós. Bp.: MKE, 2011. 758 p. ill.

MARKÓ Veronika: Hogyan lett az Eötvös Collegium könyvtárából az Irodalomtudományi Intézet Könyvtára? = Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati / ed. László HORVÁTH et al. Bp.: Typotex–Eötvös Collegium, 2011. 220–235.

MARTON József: Márton Áron püspök küzdelme a Batthyaneumért = Crescit... 139–151.

SIMON Zsuzsanna: Diákkönyvtárból Eötvös Könyvtár a Nagyboldogasszony úton = A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből. Bp.: Nap K., 2011. 11–38.

SZENDE László: A Magyar Nemzeti Múzeum főépületének viszontagságai Budapest 1944–1945-ös ostroma idején = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH Endre, VIDA István. Bp.: MNM, 2011. 505–522. ill.

VOIT Krisztina: Tudományos és szakkönyvtárak Magyarországon. Kísérlet a hazai szakkönyvtárügy történeti rekonstrukciójára, 1932–1952 / sajtó alá rend. KÉGLI Ferenc. Bp.: OSzK–Gondolat, 2011. 285 p. (Nemzeti téka)

Bibliofília, magánkönyvtárak

- DEÉ NAGY Anikó: A könyvtárteremtés árnyoldala = Emlékkönyv Lisztóczy László hetvenedik születésnapjára / szerk. FÜLÖP Lajos. Gyöngyös: Konturs Kft.–Pallas, 2011. 53–61.
Teleki Sámuel és a marosvásárhelyi Teleki Teka
- DIENES Dénes: Tolnai Dáli János könyvtárának töredéke Sárospatakon? = *Eruditio*... 469–479.
- ECSEDY Judit, V.: Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban = *MKsz* (127.) 2011. 2. 149–172. ill.
- FARKAS Judit Antónia: Két bibliofil vállalkozó: Reiter László és Kellner István = *Ars Hungarica* (37.) 2011. 4. 32–54. ill.
- FARKAS Judit Antónia: A Magyar Bibliophil Társaság története, 1920–1949. [1–2.] = *MKsz* (127.) 2011. 1. rész: 3. 341–358.; 2. rész: 4. 483–497.
- GÁNGÓ Gábor: Eötvös József és barátai egyetemi éveiről, különös tekintettel a politikatudományi képzésre = *Lustrum*. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati / ed. László HORVÁTH et al. Bp.: Typotex–Eötvös Collegium, 2011. 163–175.
Típula Péter magánkönyvtáráról
- HEGEDŰS István: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család idősebb ágának betléri kastélykönyvtára = *De libris*... 137–163.
- HORVÁTH József: Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról = *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből* / szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám. Győr: Győri Egyházm. Lvt., 2011. 127–150.
- KURUCZ György: Könyv és presztízs. Kazinczy János szőládi prédikátor könyvtára = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 147–164.
- MIKUSI Balázs: Liszt Ferenc könyvtárai = *KKK* (20.) 2011. 10. 49–53.
- MONOK István: Adalékok az Esterházy-könyvtár kialakulásának történetéhez. A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai = *Eruditio*... 504–507.
- SALGÓ Ágnes, W.: „...én bizony vajmi elhagyatott és támasz nélküli vagyok”. Esterházy Alexandra és az Apponyi gyűjtemény = *Crescit*... 231–236.
- SCHÜSZLER Tamara: Conclusions concerning the library Péter Váradi = *Aparchai. Lectures held at the 6th conference of Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiorum Philologiae Classicae*. 28–29 May, 2011. Bp.: Coll. Hung. Soc. Eur. Stud. Philol. Class., 2011. 39–42.
- SOMORJAI Szabolcs: Egy szakkönyvtár születése a 19. században. Fejérváry Gábor könyvtára = *Kút* (9.) 2010. 2. 261–277. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Psalmi. Arma culturae = *Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára* / szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs. Bp.: rec.iti, 2011. 31–34.
- VERÓK Attila: Asztrológiai érdeklődésű orgonista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner (1656–1740) könyvtárából = *Crescit*... 215–221.
- ZVARA Edina: Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban = *MKsz* (127.) 2011. 1. 47–71.

Olvasástörténet

- CSORBA Dávid: Magyar írók – magyar olvasmányok? = *Eruditio*... 490–496.
A 17. századról
- GRANASZTÓI Olga: Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 5–24.
- HUDI József: Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években = *Korall* (12.) 2011. 43. A könyvtől az olvasóig. 122–146.

- KINCSES Katalin Mária: Hadik András műveltsége = HK (124.) 2011. 4. 1051–1099.
 Mell.: Hadtudományi munkák Hadik András könyvtárában
- Margarita poetica. A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526–ig. Antológia / összeáll. EKLER Péter. Bp.: OSzK–Gondolat, 2011. 220 p. ill. (Nemzeti téka)
- MIZERA Tamás: A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata. A mesterek könyves kultúrája = De libris... 83–135.
- MONOK István: „Sum ex libris...” A kéziratok könyvbejegyzések szerepe a XVI. századi tudós könyvtárak rekonstrukciójában = Klió... 212–226.
- OLÁH Róbert: Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről / szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker. Nagykvt., 2011. 116–148. ill.
- OPLATKA András: Az olvasó Széchenyi = Széchenyi mint magánember / szerk. PELYACH István. Bp.: Logod Bt., 2011. 77–86.
- ŐSZ Sándor Előd: Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről / szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker. Nagykvt., 2011. 149–187.
- SALY Noémi: Mi újság a kávéházban? A Newyork vendége 1900-ban négyszáz lap közül válogathatott = Klió... 301–310.
- SARBAK Gábor: A pálosok és a könyv = Szöveg... 105–116.
- SZIGETI Jenő: Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja = Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára / szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs. Bp.: rec.iti, 2011. 67–74.
- SZÓRÓ Ilona: A felnőttnevelés és közművelődés egykori bázisai, olvasóköri és gazdakörök a II. világháború után = Andragógia és közművelődés. Régi és új kihívások előtt a közművelődés az új évtizedben / szerk. ERDEI Gábor. Debrecen: DE, 2011. 150–157.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BABUS Antal: F. Csanak Dóra, 1930–2010 = MKsz (127.) 2011. 1. 120–122.
- BAKOS István: Csicsery-Rónay István (1917–2011) = Honismeret (39.) 2011. 4. 81–82.
- BENKŐ Samu: F. Csanak Dóra. Megemlékezés = Erdélyi Múzeum (73.) 2011. 1. 196–198.
- BIBÓ István a KSH Könyvtárban. Születésének 100. évfordulójára / szerk. NEMES Erzsébet. Bp.: KSH Kvt., 2011. 40 p. ill.
- BICZÁK Péter: Horváth Tibor, 1935–2011 = KF (21.) 2011. 3. 549–551. ill.
- BOTHÁZI Mária: Szerkesztők és szerepvállalások a régi Korunkban: Dienes László és Gaál Gábor = Me.dok (5.) 2010. 2. 57–68.
- DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum élén: 1923–1932 = Történeti áttértekelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus / szerk. UJVÁRY Gábor. Bp.: Ráció, 2011. 82–93.
- DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói archontológiája, 1812–1869 = Corolla museologica Tibor Kovács dedicata / szerk. TÓTH Endre, VIDA István. Bp.: MNM, 2011. 191–211.
- FÜLEP Ádám: Kovács Máté könyvtárigazgatói munkássága a Debreceni Egyetemi Könyvtár élén, 1949–1956 = Tehetségpaletta. Szemelvények az egri Eszterházy Károly Főiskola Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar tehetségműhelyeinek munkáiból / szerk. BORBÁS László et al. Eger: EKF Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, 2010. 115–130.
- LENGYEL András: A „bűn” elbeszélhetősége. Tarján Vilmos, az Est és a modern bűnügyi riport, 1910–1919 = Me.dok (6.) 2011. 2. 63–81.
- MEZEY László Miklós: Havasi Zoltán, 1926–2010 = KKK (20.) 2011. 3. 52–53. ill.
- MONOK István: A könyvtörténész Berlász Jenő = Századok (145.) 2011. 4. 812–815.

- PRÖHLE Éva: Pröhle Jenő: 1909–1986 = Töretlen hittel. Jeles pedagógusok Győr-Moson-Sopron megyében. 2. kötet / szerk. KALLÓS Károlyné, GÖNCZÖL Lászlóné. Győr: „Emelj fel emlék!” Alapítvány, 2011. 173–182. ill.
- SZABÓ Károly: Napló és tanulmányok / bev., jegyz. VÁCZY Leona. Kolozsvár: Kriterion–Művelődés, 2010. 205 p. ill.
- SZABÓ Sándor: Ki is volt Szabó Károly? = KF (21.) 2011. 1. 81–89. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Az első magyar nyelvű orvosi könyv első ismertetője: Varjas Béla 1911–1985 = Orvosi Hetilap (152.) 2011. 13. 522–525. ill.
- SZÁLLÁSI Árpád: Hírlaptörténetünk első orvos szerkesztője: Decsy Sámuel = Magyar írók orvosairól és a magyar orvosírókról / sajtó alá rend. GAZDA István. Bp: Matí, 2010. 151–157.
- SZÓGI László: Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban = Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus / szerk. UJVÁRY Gábor. Bp.: Ráció, 2011. 77–81.
- TÓTH Gyula: Sallai István a falusi könyvtárügyről = KF (21.) 2011. 3. 481–502. ill.
- TÓTH Gyula: Sebestyén Géza a közkönyvtárügy megújítója (is) = KF (21.) 2011. 4. 695–720.
- VAJDA Kornél: F. Csanak Dóra, 1930–2010 = KKK (20.) 2011. 3. 53–55.
- VIZKELETY András: Berlász Jenő 100 éves = KKK (20.) 2011. 9. 56–60.

FIGYELŐ

Egy nemzetközi szintű középkori kánonjog-történeti kutatócentrum kialakulása. Magyarországon régi hagyománya van a kánonjog művelésének; kiemelkedő példái ennek Csernoch János (†1927), Serédi Jusztinián (†1945) és Bánk József (†2002) püspökök. 1950. augusztus 30-ig (a római katolikus Hittudományi Karnak a Budapesti Egyetemről történt leválasztásáig) adott volt az intézményes keret a hazai kánonjogi tudományos fokozat megszerzésére is. A kelet-európai régióban ez a lehetőség a 90-es évekig Lublin kivételével megszűnt. Ez idő alatt az új egyházi jogszabályok, különösen az 1983-ban kihirdetett új egyházi törvénykönyv lendületet adott a kánonjogi oktatásnak, mivel a számos új intézmény, valamint a hagyományos egyházi intézmények megújított szabályai megfelelő számú egyházi végzettséggel rendelkező szakember képzését tették szükségessé. Ezt a helyzetet ismerte fel Erdő Péter jelenlegi bíboros, prímás, esztergom–budapesti érsek, amikor szisztematikus módon előkészítette a budapesti Kánonjogi Posztgraduális Intézet megalapítását (melyre a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia kérésére 1996. november 30-án, az Apostoli Szentszék Katolikus Nevelés Kongregációjának 975/96. sz. határozatával került sor), s egyúttal megkezdte egy kánonjog-történeti kutatóhely alapjainak a lefektetését is 1995-ben. 1996-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem újonnan létrehozott Kánonjogi Intézete „ad instar facultatis” lett az az intézményes keret, amelybe a kánonjog-történeti forrás-, tudomány- és intézménytörténeti kutatások szervezeten belülszerűen beilleszkedhettek.

A kutatások kezdete

Erdő Péter, miután 1976-ban teológiai doktorátust szerzett Budapesten, Lékai László bíboros engedélyével, 1977-ben kezdte meg kánonjogi szakirányú tanulmányait Rómában, a Pontificia Università Lateranense Utriusque Iuris Fakultásán, Xavier Ochoa CMF kezei alatt. Lékai bíboros már idehaza felismerte a fiatal esztergomi egyházmegyes pap érdeklődését és tehetségét a kánonjogi források kutatása terén, így külön felhívta a Pontificia Ateneo S. Anselmo professzorának, az évtizedek óta Rómában tartózkodó Zakar Ferenc Polikárp O.Cist.-nek (†2012) a figyelmét arra, hogy Erdő Péternek megfelelő lehetősége nyíljon a vatikáni forrásanyagok használatába való bevezetésre. Ennek az eredményeként született meg 1980-ra Erdő Péternek a „L'Ufficio del Primate nella Canonistica da Graziano ad Ugucione da Pisa” témájában írt doktori disszertációja, amely 1986-ban látott nyomtatásban napvilágot. Az elért tudományos eredmény fontosságát és megbecsülését jól jelzi, hogy már doktori fokozatának megszerzési évében óraadó tanárnak kérték fel mind a Pontificia Ateneo S. Anselmón, mind a Pontificia Università Gregorianán. Az utóbbi egyetemen 2002-ig, esztergom–budapesti érseki kinevezéséig folyamatosan oktatott vendégprofesszorként. Ennek a tevékenységnek a legfontosabb eredménye (számos különböző nyelven és periódikában megjelent tanulmányain túl) az egyházi tudománytörténetről írt latin, spanyol, olasz, majd német nyelvű kézikönyve (*Introductio in historiam scientiae canonicae. Praenotanda ad Codicem*. Roma, 1990).

Magyarországra visszatérve már 1983-ban bekapcsolódott a Mezey László, majd Vizkelety András vezetésével folyó „Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae” munkálataiba (Budapest, 1983kk.)

a kánonjogi kódextörédek vizsgálatának és leírásának végzésével, egyértelműen jelezve, hogy a hazai kánonjogtörténeti kutatások fejlesztését és azok szakmai háttérének megteremtését komoly célnak tekinti (vö. pl. *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria*. = Apollinaris [61.] 1988. 341–354.). Ekkor már a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia Kánonjogi Tanszékének a vezetője, mely beosztásában közvetlen elődje Borovi József volt (1964–1988 között). Itt lehetősége nyílt arra, hogy kiválassza a hazai végzős teológus- és jogászhallgatók közül azt a réteget, amelyre hosszú távon ráépíthetővé válhat egy majdani intézet és kutatási centrum. Ezzel párhuzamosan aktív résztvevőjévé vált – az ilyen irányú magyar kutatások mellett – a német, olasz, francia és spanyol nyelvterület elsődlegesen középkori kánonjog-történeti kutatási fórumainak, valamint alkalma nyílt a kaliforniai Berkeley-ben végzett kódexkutatásokra is. Mindennek intézményes keretet adott a Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendóban (Róma), a Stephan Kuttner Institute of Medieval Canon Law-ban (München), a Winfried Schulz Associatióban (Berlin) és a Society of Medieval Canon Law-ban betöltött tagsága, illetve rendszeres részvétele a négyévente megrendezésre kerülő International Congress of Medieval Canon Law ülésein. Ezzel olyan széles ismeretségi körre és szakmai megbecsülésre tett szert, amely már csak a megfelelő infrastruktúra hazai kiépítését, továbbá néhány, kánonjogtörténettel tudományos szinten behatóan foglalkozni szándékozó személy felkészítését tette szükségessé ahhoz, hogy irányítása alatt egy tényleges és működőképes nemzetközi szintű kutatócentrum jöhessen létre Közép-Európában.

Az infrastrukturális és szakmai háttér megteremtése

A kutatások háttéréhez mindenekelőtt szakkönyvtára és technikai berendezésekre volt szükség, melyek beszerzése azonban komoly anyagi nehézséget jelentett még a 90-es évek közepén is. A könyvtári állomány törzsanyagát ekkor – a korábbi Kánonjogi Tanszék háború előtti, eléggé hiányosan megmaradt kötetein, egyes diplomatikai szövegkiadásokon (*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Florentinae–Venetiis, 1757–1798. [az új és kiegészített kiadás nélkül]; *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Lutetiae Parisiorum, 1844–1864); *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. Lutetiae Parisiorum, 1857–1866), továbbá Erdő Péter saját könyvein túl – három alapvető forrásból származó irodalom tette ki. Elsődlegesen is a Gregoriana Egyetem azóta elhunyt professzorának, Urbano Navarrette Cortés SJ-nek (†2010) az ajándék kötetei, amelyek közé számos kánonjogi irodalomtörténeti ritkaságon túl beletartozott a Pontificia Università Gregoriana doktori-disszertáció-sorozata (visszamenőlegesen is!). Ezen túlmenően kiemelkedő és mindmáig meghatározó jelentőséggel bíró volt a Carl Gerold Fürst professzortól kapott könyv- és nagyszámú különnyomat-gyűjtemény, amelynek túlnyomó többsége a jogtörténet köréhez tartozik. Végül ezt egészítették – és egészítik – ki a Hittudományi Kar 1990-ben útjára indított nemzetközi szakmai folyóiratáért – azaz a *Folia Theologica*ért –, majd pedig az 1998-ban megalapított *Folia Canonica* nemzetközi – nyugati és keleti – kánonjogi szakfolyóiratért érkező nemzetközi szakmai cserefolyóiratok, melyek nem pusztán gyors elismeréséül szolgáltak a Magyarországon kiadott két folyóiratnak és a benne megjelenő idegen nyelvű tanulmányok színvonalának, hanem egyúttal naprakész folyóiratcikkeket tettek konzultálhatóvá a világ legfontosabb kutatóhelyein megszületett tudományos eredményekről Budapesten, a Kánonjogi Különgyűjteményben. Ez azonban még mindig nem tudta helyettesíteni egy ténylegesen szükséges és minden tekintetben kielégítő kánonjogi alapkönyvtár beszerzését, hiszen ezen a téren az állomány főképp a már jelzett, 1950-ben megmaradt kötetekre támaszkodhatott, hiányoztak viszont a kánonjogi irodalomtörténet különböző műfajainak klasszikus kézi- és segédkönyvei, valamint kommentáriródalma, az egyes kánoni gyűjtemények szövegkiadásai, glossza-apparátussal ellátott formái. Ezt a problémát Kada Lajos érsek akkori madridi nunciusnak köszönhetően sikerült megoldani, az ő jóvoltából ugyanis a Kánonjogi Tanszék a fentebb felsorolt teljes alapkönyvtár-állományt felölelő

mikro-fiche gyűjteményt kapott, beleértve a középkori kánonjogtudomány kiemelkedő klasszikusainak summa-, brocarda- és glosszairodalmát.

Az eddig felsoroltak kezelésére, katalogizálására, feldolgozására, különösképpen pedig a mikro-fiche gyűjtemény használatára már komoly technikai háttérre volt szükség. Ez a kánonjogtörténeti kutatócentrum kialakításában radikális fordulat 1995-ben – Kada Lajos nagylelkű ajándékának elnyerésével egy időben – történt, a Renovabis Alapítvány támogatásával. A beszerzett legújabb típusú, nagy teljesítményű személyi számítógép, valamint az idehaza akkor egyedüli olyan mikro-fiche-olvasó, amely számítógépes rendszerhez volt köthető, és lehetővé tette a digitalizált kép CD-re írását, akkor a legmodernebb technikát jelentette Európában. Mindez kiegészült az internethálózat kialakításával és egy nagy teljesítményű gyorsnyomtató üzembe helyezésével. Mindennek köszönhetően megindulhatott az akkori magyarországi körülmények között a legkiemelkedőbb kánonjog-történeti kutatómunka. Ennek helyszíne is megváltozott a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának a Papnövelde u. 7. alól a Veres Pálné u. 24. alá 1998-ban történő átköltözésével, megteremtve ezzel a jóval korszerűbb és kényelmesebb kutatási környezetet, többek között a kánonjog-történeti tudományos munka számára is: jobb megvilágítással, önálló könyvtári, kutató- és szemináriumi szobával, valamint nagy sebességű internethálózattal.

A kutatóhely felszereltsége beváltotta a hozzá fűzött reményeket, hiszen 1996-ban már egy, az első három esztergomi zsinat fegyelmi rendelkezéseit feldolgozó, széles alap kutatáson nyugvó, teljességre törekvő, naprakész nemzetközi és hazai forrást és irodalmat felhasználó szakdolgozat is elkészülhetett a Kánonjogi Tanszéken, amely önálló tanulmány formájában is gazdagíthatta a hazai 11–12. századi egyházi forrásokkal foglalkozó kutatásokat (vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm O Praem.: *Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században.* = Magyar Könyvszemle [115.] 1999. 377–409). Sőt elkezdődhettek az első idegen nyelvű professzori szemináriumok, amelyeken a ius communéval foglalkozó szakma egy-egy kimagasló külföldi egyénisége (pl. Manlio Bellomo, Carlos Larrainzar, Peter Landau) tudta röviden vázolni saját tudományterületének és az azon belül alkalmazott aktuális módszereknek a sajátosságait nemcsak a Kánonjogi Posztgraduális Intézet és a Hittudományi Kar professzorai számára, hanem a doktori fokozat elnyerésére készülők részére is. Hasonlóan fontossá vált a hazai kutatókkal való együttműködés is (Körmendy Kinga, Solymosi László). Mindez lehetővé tette a kánonjogi szeminárium hallgatóinak bekapcsolódását a kánonjog-történeti kutatások nemzetközi vérkeringésébe, majd pedig a külföldi nemzetközi konferenciákon való aktív részvételt és a személyes ismeretség megszerzését is.

Megindult a különböző magyar és idegen nyelvű monográfiák, gyűjteményes kötetek és disszertációk kiadása, melyek elsődlegesen sorozatokban kaptak helyet (vö. „Utrumque Ius” – Città del Vaticano; „Collana di studi di diritto canonico ed ecclesiastico – Sezione canonistica” – Torino; „Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft” – Würzburg; „Studi Giuridici” – Città del Vaticano; „Adnotationes in Ius Canonicum” – Frankfurt am Main; „Aus Recht und Religion” – Berlin; „Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae” – Budapest). Kétségteljesen mindenek a pozitív fejlődésnek a vonalát jelezte az első, középkori kánonjog-történeti témából írt, Luccai Szt. Anzelm gregoriánus kánongyűjteményét feldolgozó PhD-disszertáció megvédése 1999-ben, az akkorra már majdnem három éve működő Kánonjogi Posztgraduális Intézetben. Ennek a tudományos munkának a kiemelkedően pozitív nemzetközi visszhangja kristálytisztán aláhúzta, hogy a kialakított kutatóhelyen lehetséges – külföldi tanulmányi utak nélkül is – teljesen önálló és nemzetközileg releváns, új tudományos eredmény elérése. Sőt, 2001-ben, a BAV Vat. lat. 1361-es kézirat kodikolófiái, paleográfiai és összehasonlító szövegkritikai elemzésével megjelent az első olyan, a budapesti kutatóhely lehetőségeit a külföldi alapkutatással és csapatmunkával ötvöző külföldi publikáció Rómában, amely újszerű módszert alkalmazva azonosítani tudta az egyik gregoriánus kánongyűjtemény ez idáig ismert legrégebbi szövegformáját a Biblioteca Apostolica Vaticanában, bizonyítva a budapesti képzési és kutatási feltételek nemzetközi nivóját.

A nemzetközi kapcsolatok intézményes bővülése és az egyre gazdagodó kutatóhely, kutatócentrum nemzetközi elismertségének mutatója 2004-től kitolódott a nemzetközi szakma által gyakorolt figyelem és a ténylegesen is önálló, színvonalas műhelyként való elfogadás irányába. Ennek egyértelmű nyilvános deklarációját jelentette, amikor 2004-ben, a The Catholic University of American, Washingtonban megtartott 12. Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus (XIIth International Congress of Medieval Canon Law) zárásakor a következő világkongresszus rendezési jogát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézete kapta meg. Erről tanúskodott a legkiválóbb kutatók (José Miguel Viejo-Ximénez, Anne J. Duggan, Orazio Condorelli, Carlos Larrainzar, Peter Landau, Charles Donahue Jr.) budapesti előadói látogatása is, amely önálló konferenciasorozatként zajlott 2005–2006 között. A 2008. évi Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus keretében az Intézetet is megtekintő Kenneth Pennington, Martin Brett, Richard H. Helmholz, Anne Lefebvre-Teillard, Karl-Georg Schon, Bruce Brasington, Uta-Renate Blumenthal, Enrique De León, Titus Lenherr, Brigitte Basdevant-Gaudemet, James A. Brundage, Thomas Izbicki és Norman Tanner professzorok (hogy csak a legismertebb személyiségeket említsük) jelenléte különlegesen nagy elismerést jelentett az itt folyó munka megbecsülésében.

A középkori kánonjog-történeti kutatócentrumban folyó munka egyértelműen specializálódott az elmúlt több mint másfél évtizedben, így három fő területre terjed ki: 1) a 9–12. századi kánonjogi gyűjtemények és forrásaik vizsgálatára, minél több eredeti szöveg tanút felhasználva a szövegkritikai, paleográfiai és kodikológiai elemzéshez; 2) a *ius commune*-kutatásra, amely a római jogi, a kánonjogi és a longobárd hűbérjogi forrásokon, illetve azoknak a városi jogokban történő alkalmazásán túl egy világviszonylatban is egyedülálló, interneten is elérhető digitalizált *ius commune*-adatbázis létrehozását és bővítését is magában foglalja; 3) a 14–18. századi kánonjogi tudománytörténet jelentős írott és nyomtatott kánonjogi segédkönyveinek és ezek magyarországi elterjedtségének a vizsgálatára, valamint az ugyanezen időszakban Magyarországon kiadott kánonjogi segédkönyvek tartalmának és irodalmának elemzésére. Mindehhez szorosan kötődik az eredeti exemplárokhoz őrzési helyükön történő konzultációja, amely nagyon aktív nemzetközi tudományos munkát tesz szükségessé a kutatócentrumban tevékenykedők részéről, akik PhD- vagy posztdoktori kutatómunkát végeznek. Ezzel párhuzamosan (2004-től) megerősödött az eredeti szövegek olvasásához és értelmezéséhez szükséges latin és a hozzá kapcsolódó paleográfiai ismeretek elsajátításának intézményesen adott lehetősége is.

A kutatóhely modern és naprakész kiépítése

Az 1995-től lépésről lépésre kiépülő kutatócentrum, amely rövid idő alatt mértékadó bázisává vált a kánonjog-történeti kutatásoknak, folyamatosan rászorul a további fejlesztésre. Ez több szempontból is megtörtént az eltelt több mint másfél évtizedben. A kutatócentrum által jelenleg használt épületet 1998-ban teljes egészében felújították; ezt egészítették ki az elmúlt öt év részleges felújításai, biztosítva ezzel az infrastrukturális háttér stabil, korszerű és a kutatási körülményeket megkönnyítő jellegét. Megtörtént az átállás egy nagy sebességű, saját fénycábeles internetes csatlakozásra a nyilvános csomagkapcsolt hálózathoz, a helyi hálózatban pedig a csatlakozás 100 Mb/s sebességre nőtt. A kutatócentrum számára így lehetővé vált a távjelenlét, nem pusztán a Pázmány Péter Katolikus Egyetem más karain, hanem az esztergomi Szt. Adalbert Központban is. Ez stratégiailag fontos az egyedülálló esztergomi középkori kánonjogi kéziratos állomány feldolgozásában vállalt szerep szempontjából. Szintén ez biztosítja azoknak a továbbképzéseknek a technikai háttérét, amelyeket a középkori kánonjog-történeti kutatócentrum nemzetközi szinten szándékozik meghirdetni, felhasználva azt a sajátos kapcsolatrendszer, amely 1995 óta szisztematikusan épült ki a világ legfontosabb középkori kánonjog-történeti kutatóintézeteivel. Az infokommunikációs fejlesztés kiemelkedő lépése volt 2009-ben a kutatási centrum teljes informatikai eszközparkjának pályázati forrásból történő lecserélése

és kibővítése, amely a jelenlegi formában újra elérte a világviszonylatban legfejlettebb és legfelszereltebb kutatóhelyi szintet a középkori kéziratok, ősnymtatványok elemzése és digitális feldolgozása terén, beleértve a régebbi típusú információhordozókon rögzített anyag magas minőségű újradigitalizált megmentését is. Ennek 2013 végéig további modernizációja is folyamatban van. A kutatócentrum pótolhatatlan értéket képviselő adatbázisa mára világviszonylatban is az egyik legkiemelkedőbb és egyedülállóan gazdag gyűjteménnyé vált, köszönhetően leginkább a Stephan Kuttner Institute, az Instituto de Derecho Europeo Clásico és az Universidad La Laguna önzetlen felajánlásának, valamint a megkezdett esztergomi adatfeldolgozásnak. Az őrzött anyag internetes hozzáférhetővé tételére a digitális feldolgozás folyamatával párhuzamosan, a felajánló külföldi intézményekkel együttműködve, az Intézet honlapjához kapcsolva kerül sor.

A technikai eszközök fejlesztése mellett folyamatos a kutatócentrum szakkönyvtári állománybővítése, amely a kutatási kör tekintetében a teljesség igényével történik 2003-tól, a rendelkezésre álló pénzeszközök ütemezhetőségének függvényében. Az állomány tovább gazdagodott Bánk József érsek-püspök hagyatékával, Erdő Péter bíboros, prímás által adományozott kötetekkel, valamint Kada Lajos érsek hagyatékának egy részével is. Miután megtörtént a meglévő könyvállomány felmérése, megkezdődhetett a kutatáshoz elengedhetetlen régebbi – addig hiányzó vagy nem teljes – forrás- és segédirodalom beszerzése, valamint a napvilágot látó legújabb forráskiadások, kézikönyvek, monográfiák, gyűjteményes kötetek és folyóiratok szisztematikus követése és megrendelése. A Pontificia Università Gregoriana fentebb már említett teljes disszertációsorozata mellett 2006-tól a Pontificia Università della Santa Croce Kánonjogi Karának disszertációsorozata is adományként érkezik a könyvtárba, mely sorozatban szintén több kánonjog-történeti dolgozat is megjelent. A középkori kánonjogi kutatócentrum működéséhez elengedhetetlen szakkönyvek a Kánonjogi Különgyűjtemény önálló egységét képezik, melynek használatát tematikus katalógus segíti.

Összegzés

A rövid összegzés kellő betekintést ad abba az intézményesülési folyamatba, amely eredetileg egyéni kutatásokra építve, lépésről lépésre megteremtette a középkori kánonjog-történeti kutatások biztos hazai keretét a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ezt a középkori kánonjog-történeti kutatócentrumot – köszönhetően az elmúlt több mint másfél évtized folyamatos magas szintű kutató- és publikációs tevékenységének – mára a nemzetközi szakmai közelet is egyenrangú félként fogadja el. Ennek legjobb bizonyítéka a 2008-ban Magyarországon megrendezett Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszus (International Congress of Medieval Canon Law) (és anyagának megjelentetése a Biblioteca Apostolica Vaticana által a „Monumenta Iuris Canonici” című sorozatban 2010-ben), illetve a világviszonylatban leghíresebb, korábban létrehozott hasonló intézetekkel való aktív és szoros együttműködés. Mindez, mint említettük, hozzásegítette a budapesti centrumot, hogy jelenleg az egyik leggazdagabb digitalizált középkori kánonjogi forrás-, illetve annak feldolgozásához szükséges segédanyaggal rendelkezzen, kiegészülve a nemzetközi kutatások publikált naprakész eredményeit tartalmazó könyvtári háttérrel. A Torontóban megrendezett 14. Középkori Kánonjog-történeti Világkongresszuson (2012. augusztus 5–11.) bemutatott új kutatási eredmények tükrében méltán helyezi a nemzetközi szakma a vezető kutatóintézetek, azaz München, Berkeley (San Francisco, CA), La Laguna (Tenerife) és Toronto mellé a budapesti Középkori Kánonjog-történeti Kutatócentrumot, amelynek Európában betöltött szakmai szerepe a Stephan Kuttner Institute 2013. január 1-vel Münchenből az Amerikai Egyesült Államok-beli Yale Egyetemre történő áthelyezésével egyedülállónak válik.

SZUROMI SZABOLCS ANZELM

SZEMLE

Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg (1581 bis 1608) Teilbd. 2. Ges. u. bearb.: Peter ZAHN. Wiesbaden, 2008. Harrassowitz. /Die Deutschen Inschriften 68., Münchener Reihe 11./ 747 l., DVD-ROM melléklettel

Peter Zahn több mint negyven évvel ezelőtt kezdte meg a Nürnberg város falain kívül fekvő temetőkben és azok temetőkápolnáiban fellelhető, illetve a már csak leírásokból ismert epitáfiumok összegyűjtését és rendszerezését. A háromkötetesre tervezett munka első kötete (*Die Inschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Rochus und Wöhrd zu Nürnberg*. Ges. u. bearb.: Peter ZAHN. München, 1972. /Die Deutschen Inschriften 13. Band, Münchener Reihe 3. Band/) 1972-ben jelent meg, az 1930-as években a heidelbergi germanista, Friedrich Panzer kezdeményezésére alapított „Die Deutschen Inschriften” sorozat 13. köteteként (KOCH, Walter: *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der früheren Neuzeit*. Wien, 2007). Ez az 1518–1580 közti időszakból származó halotti táblákat közölte. A most bemutatandó második kötetre viszont 2008-ig kellett várni.

A második kötet az 1581–1608 között keletkezett epitáfiumokat közli. A vizsgált időszak 1617 feliratából 920 maradt fenn eredetiben, míg 697 különböző átiratokból ismert. A három temető, illetve ezek temetőkápolnái közül a Johannisfriedhofból származik a legtöbb, összesen 910 felirat, a Rochusfriedhofból 620, a wöhrdi temetőből pedig 34. Az első kötethez hasonlóan a bevezető részletesen, de az újabb kutatások alapján kiegészítve és kibővítve tárgyalja az egyes temetők és épületeik történetét.

A sárgarézből készült halotti táblákat a temetőkben sorokba rendezett és kelet-nyugati irányba futó, négyszögletes, homokkőből faragott sírkövek tetejére rögzítették. Kevés kivételtől eltekintve tehát mindegyik fekvő helyzetű, a legtöbb 20–40 cm hosszú, 5–20 cm széles, és csak néhány darab fedi el teljesen az alatta lévő sírkövet.

A másolatban fennmaradt epitáfiumokra vonatkozó források bemutatása visszaulrás az első kötet vonatkozó oldalaira. Itt elég annyit megjegyezni, hogy a kutatómunka szempontjából a nyomtatott temetőleltárok és levéltári források mellett a legfontosabbak a nürnbergi Michael Röttenbeck (†1623) kézíratos művei voltak.

Az epitáfiumszövegek közlése időrendi sorrendben és az első kötetben megkezdett sorszámozást folytatva történik. Így a kötetben a legelső sorszám az 1419-es. A szövegközlés élén fejléc tartalmazza a sorszámot, a temető nevét, a szövegben található személyneveket és a dátumot. A fejléc alatt a tábla leírása (mérete, formája és anyaga), az írásforma, majd a szövegközlés áll. A szöveg után következnek az esetleges címerek és az egyes mesterségek jelvényeit, szerszámaikat ábrázoló képek leírásai, végül – amennyiben lehetséges – a biográfiai adatközlés és a források megjelölése. Amennyiben nem eredeti, hanem átiratban fennmaradt szövegről van szó, ezt a sorszám után egy kereszt (†) jelzi.

A szövegközlés után az 1. kötethez készített kiegészítés található 36 olyan szöveggel, melyek vagy csak 1972 után bukkantak fel, vagy az újabb vizsgálódások során derült ki, hogy az első kötetben tárgyalt időhatárok közé datálható táblákról van szó. A kiegészítés után az 1. kötethez készített javítások (errata), majd a forrásokra vonatkozó rövidítések jegyzéke, végül az irodalomjegyzék következik.

A kötet végén található a több mint száz oldalas mutató, amelyben az epitáfiumszövegekben szereplő személy- és helynevekre, címerekre, címekre és szakmákra, sorszámokra és a mesterségek jelvényeire, ikonográfiai adatokra, bibliai helyekre és idézetekre, epigráfiai rövidítésekre, írásformákra és a táblák anyagaira lehet keresni. Végezetül a fényképek és ábrák következnek. A kötethez mellékelt CD-ROM tartalmazza mind az első, mind a jelen kötet képanyagát, illetve egy, az első kötethez írt biográfiai kiegészítést.

A szerző a bevezetés második felében a mutatókból is kiolvasható statisztikai adatok nagyszerű elemzését végzi el: az egyes foglalkozásokat vizsgálva táblázatokban és diagramokban foglalja össze a feliratokban szereplő személyek társadalmi és szakmabeli hovatartozását. Az 1617 feliratban 3143 foglalkozásnevet különített el, ezek közé számítva a nemeseket és a városi tisztviselőket is, akik ugyan nem hagyományos értelemben vett „foglalkozást, mesterséget” űztek, de gazdasági, társadalmi és történeti szempontból is érdemesek a vizsgálatra.

Az említett táblázatok és diagramok a kora újkori nagyváros gazdasági és társadalmi keresztmetszetét adják, nem szabad azonban elfelejteni, hogy a közel ötvenezres Nürnberg lakosságának töredékét, csupán 3143 embert és azok foglalkozását ismerhetjük meg a kötetben vizsgált 29 év alatt. Ennek oka, hogy a temetési költségeken túl további 10-15 forintba került az elhunytak nevét is megőrkítő sárgaréz epitáfium. Éppen ezért a társadalom alsó-közép és alsó rétege teljesen hiányzik a kötetben feltárt forráscsoportokból.

A feliratokban említett személyek különleges csoportja a vallási üldözöttek, akik közül a legtöbben Hollandiából érkeztek Nürnbergbe, de számosan menekültek el a katolikus restauráció elől Itáliából, Franciaországból és Ausztriából is. Ők viszonylag liberális protestantizmust, jó kereskedési lehetőséget és élénk pénzforgalmat találtak itt, cserébe vagyonukkal és szak tudásukkal gazdagították a várost: így például a Nürnbergben a 17. század elején meghonosodó angol típusú kelmefestés és kendőkészítés a dél-hollandiai kálvinista vallású menekülteknek köszönhető.

A kötet a magyar történelem szempontjából is

érdekes feliratokat közöl: a mutatóban a Magyarország (Ungarn) címszó 15 feliratot vagy azon megőrkített személyt jelez, az Erdély (Siebenbürgen) hetet. Az egyes magyarországi városok külön is fel vannak sorolva: ha az epitáfium szövegében vannak megemlítve, akkor a hivatkozott táblák szerepelnek a ‘Magyarország’ címszó alatt is, ha pedig az epitáfium szövege után közölt életrajzi adatoknál említik meg a magyar kapcsolatot, akkor csak a városok címszavai között szerepelnek. Apróbb hiba csupán, hogy az 1923. sorszámú táblán szereplő Lazerus Holschucher, aki a magyarországi Egerben halt meg, nem szerepel a ‘Magyarország’ címszó alatt, noha a város mellett az ország neve is ki van írva.

Itt kell felhívni arra is a figyelmet, hogy bizonyos hosszabb szövegeken belül az egyes sorok sorszámokkal lettek megjelölve, s a szöveg után közölt életrajzi adatokat ezekhez a sorszámokhoz igazította a szerző. Néhány esetben sajnos elcsúszott a szöveg és a mutató számozása, így előfordulhat, hogy a mutató szerint a halotti tábla kilencedik sorában szerepel a magyar vonatkozású személy, a szövegben azonban egy sorral előrébb vagy hátrébb található. (A mutatóban „Rozsnyó, Komitat Gömör, Ungarn 1923–9” szerepel, de az ott elhalt David Hotzschucher a szöveg tizedik sorában van említve. A biográfiai listában ismét a 9. sorszám alatt van felsorolva. Ennek oka, hogy a harmadik sorban szereplő Wilhelm kimaradt a biográfiából. DI 68., 191. old. Továbbá a mutató szerint az erdélyi Sebes [Mühlbach] az 1187a-85 szám alatt található, valójában viszont mind a tábla szövege, mind az életrajzi lista a 84. szám alatt hozza az ott elhalt Balthasar Holtzschuert. A ‘Siebenbürgen’ címszó alatt már a helyes 84. szám szerepel.)

A fenti apróbb hibák azonban nem zavarják a rendkívül bőséges, részletes és nagy gondnal összeállított anyag használatát, melyet haszonnal forgathat mindenki, aki a kora újkor gazdasági kapcsolata, társadalmi berendezkedése vagy az egyes családok története iránt érdeklődik. A kötet végén található gazdag képanyag, illetve a mellékelt CD-ROM nagy segítséget nyújt a különböző epitáfiumtípusok megkülönböztetésében, és a temetők jelenlegi formájának kialakulását is részletesen mutatja be.

G. MOLNÁR PÉTER

A könyvtől az olvasóig. Szerk.: GRANASZTÓI Olga, GRANASZTÓI Péter. Korall (12.) 2011. 43. kötet 234 l.

Bernard Lepetit és Christian Topalov egy kötet előszavában (*La ville des sciences sociales*. Szerk.: Bernard LEPETIT, Christian TOPALOV. Paris, 2001. Belin, 9) a könyvtörténet fogalmát úgy határozza meg, hogy „parler de livres et non de textes” (a könyvről, és nem a szövegről beszélni). A könyvről azonban nagyon sokféleképpen lehet és kell beszélni. Korszakonként, kulturális közösgenként (nemzetenként, országoként stb.) másként és másként. Az egyes helyeken kiadott könyvek mennyiségének is meghatározó jellege van abban, hogy a „könyvtörténész” mivel foglalkozik, és milyen diszciplináris koordinárendszerben teszi azt. Itália, Franciaország vagy a német nyelvterület könyvtörténésze specializálódott tudással gyakran egész életét egy-egy szűk területnek szenteli, például egy időszak betűtörténetével foglalkozik. Biztosan másfajta olvasottság kell ehhez, és az élete végén másfajta tudásra tesz szert, mint mondjuk egy lengyel vagy magyar könyvtörténész, aki a könyves világot – azt a kicsit, amit ugyanabban a korszakban láthat, mint amit az előző példa szakembere vizsgál – társadalom- és eszméleti összefüggéseiben kutatja. (Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy számunkra, a közép-európai kora újkor kutatói számára „minden könyvtörténet”.) Ugyancsak másként fog könyvtörténetet kutatni, olvasni és írni az, aki Magyarországon a dualizmus korszakának kötelezte el magát, mint aki a 16. század szerelmese: más forrásbázis, más mennyiségek az egyes forrástípusban, és a könyves világ kortárs működésének az alapja is más.

A *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat 43. kötete a 18–19. század fordulójára magyarországi könyvtörténetének szentelt néhány tanulmányt. Azért fogalmazok így, mert a tanulmányok irodalom- és olvasástörténeti megközelítésűek, vagyis – bevallottan – csak néhány, a magyarországi könyvtörténetírásban nem hangsúlyos megközelítési módra irányítják a figyelmet.

A kötet első írásában Granasztói Olga a magyar nyelvterület kutatástörténetét mutatja be, koncentrálva az elmúlt néhány évtizedre (Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti

kutatások aktuális kérdéseire). Helyesen mutat rá arra a tényre, hogy az 1750 utáni időszakra vonatkozó olvasástörténeti források feltárása csupán a kezdeti lépéseket teszi, kiforrott forrástipológia sem létezik. De azt hiszem, mondhatnánk úgy is, hogy igaz ez a 18. század egészére is. Valóban, a Mohács utáni két évszázad olvasmány- és könyvtártörténeti dokumentumainak számbavételekor a levéltári kutatásokat 1750-ig rendszerint kiterjesztettük, de az is igaz, hogy ez a munka az 1720-at követő időszakot tekintve nem volt módszeres és következetes. Arról nem is beszélve, hogy e kor vizsgálatát a Habsburg Birodalomban működő adminisztráció követelményrendszerének és az újjászerveződő egyházak belső intézményi működési logikájának ismeretében kellett volna végezni. Azoknak a kutatócsoportoknak, amelyek a munkát elvégezték, ez nem volt vállalásuk. Azon persze lehet vitatkozni, de beszélni mindenképpen kell arról, hogy helyes volt-e a kutatás időhatárának megválasztása. Mostani tudásom szerint azt hiszem, hogy földrajzi egységeként, egyházanként, de még intézménytípusonként is más-más az adekvátnak hitt időhatár. A magyarországi rendek történetében az abolíció biztos időhatár. A könyvtártörténet bővelkedik a szomorú események (feloszlások) során keletkezett forrásokban. Olyan tényeket rögzítettek ekkor a dokumentumok megalkotói, amelyek a megelőző korszakra is érdemben vonatkoznak. Egyetlen példaként Knapp Éva felfedezését említem, melyet Pázmány Péter magánkönyvtárának lehetséges rekonstrukciója kapcsán tett. Granasztói Olga sorra veszi a kora újkori könyves kutatások eredményeit, és jelzi, milyen forráscsoportok feldolgozásával lehet előre haladni az olvasás- és olvasmánytörténet megismerésében. Persze az ő forráscsoportjait is ki lehet egészíteni, ámbar nem volt szándékában a hiányzó forrástipológia összeállítása.

Nem véletlen a „vendég” tanulmány megválasztása. Daniel Roche könyvei a 18. századi olvasás franciaországi változásának kutatásából indulnak ki: ő maga történész, de irodalmár is. Sokat foglalkozik a libertinus irodalom elterjedésével; nyilván ez az a felület, ahol a szerkesztő Granasztói Olga érdeklődésével az övé találkozott. Roche tanulmányának a címe (A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között) francia olvasottsággal általánosít,

de a mostani kötet, illetve a magyar kutatás számára komoly üzenetet hordoz: a gazdaságtörténet üzenetét. A magyar könyv gazdaságtörténetét tulajdonképpen sohasem írták meg, még egyes korszakokra nézve sem foglalkoztak vele kellő súllyal (talán most látható a történészek között néhány kutató, akik Gyáni Gábor, Kövér György, Lipták Dorottya szemléletének a hatására írnak ilyen tanulmányokat a kiegyezés utáni időkről). Granasztói Olga is üdvözlí ezt a szemléletet, bár a mostani kötet szerzői nem történészek, hanem jobbára irodalomárok. Ettől persze még a tanulmányok újszerűek, több új elemmel gazdagítják a könyvtörténeti megközelítések hazai arzenálját.

Czifra Mariann Kazinczy Ferenc kéziratanyagátékát rendezte, nem könyvtárosként és nem levéltárosként (A kéziratok tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban); ha létezik ilyen, hagyatékrekonstrukciót végez (más tanulmányaiban a Kazinczy-könyvtára és a tulajdonos olvasására is figyel). Megközelítésmódja – dacára annak, hogy a tanulmány elején a francia könyvtörténész klasszikusokra (Lucien Fébvre, Henri-Jean Martin, Frédéric Barbier) hivatkozik – par excellence irodalomtörténeti. Nincsen a mostani tanulmány látókörében Kazinczy hagyatékának nem a hagyatékban lévő kéziratok része, azok az eredeti 15–18. századi kéziratok, illetve az e korból való nyomtatványok kéziratossá másolatai, amelyeket jobbára Sárospatakon őriznek. Tanulmányának értékét ez nem csökkenti, csak azt hiszem, a most leírt foliális olvasás tanulságai nem választhatók el könyvtára nyomtatott anyagának – és ebben az említett kéziratoknak – az olvasásától.

Balázs Péter lassan hozzáfoghat Martinovics Ignác szövegeinek kritikai kiadásához. Tanulmányaiban számos módon közelít a szövegekhez; a mostaniban (Martinovics Ignác tudományos-filozófiai értekezéseinek peritextuális vizsgálata) abból indul ki, hogy az olvasó nem egyszerűen valakinek a szövegét olvassa, mert a szerzőn, annak szándékán kívül a könyv előállítási folyamatában részt vevők is hozzátesznek a hatáshoz. A mottók, az előszavak és a kísérő versek vizsgálata itt nem társadalomtörténeti szempontból vagy a könyv megszületésének a történetét megírandó történik, hanem a tudományos művek formai-retorikai eszköztárának tartozékaként jelennek meg.

A „mindenkinek szóló könyv” nagyon tág kategória, ráadásul országonként és korszakonként mást és mást jelent („bibliothèque bleu”, „livres pour tous”, „libri per tutti”, „libri da risma”). Labádi Gergely a természethistóriai könyvek olvasásának kiadás-, olvasmány-, olvasás- és megértéstörténetét vázolja fel (A természet könyvét olvasni. A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján), a „természethistóriai könyv” fogalmat kibővítve azzal a kegyességi, vallástánító irodalommal, amely a megértést feltétlenül segítette. A szerző ugyan nem hivatkozik sem Kristóf Ildikó, sem Tóth István György olvasástörténeti írásaira, de a tanulmány mindenképpen jó adalék előbbi állításainak igazolására, és megcáfolására annak a pesszimista képnek, amelyet utóbbi rajzol a magyarországi 18. századról. Labádi módszere jó; a következő lépésben azt hiszem, hogy a kiadványkört ki kell bővíteni a „mindenkinek szóló könyv” csoportjába tartozó más műfajok vizsgálatára is.

Szilágyi Márton tanulmánya (Irodalom és üzlet. Csokonai Vitéz Mihály könyvkiadói és könyvterjesztői stratégiája a 18–19. század fordulóján) azt mutatja, hogy a gazdaságtörténet belopakodott a kötetbe, igaz, egy sajátosan magyar történettel. Nem a Csokonai Vitéz könyveit kiadó nyomdászok és kereskedők tevékenységének gazdaságtörténete rajzolódik itt ki, hanem egy korrajz, a korabeli – és azóta sem sokat változó – nagy magyar valóság: a szerző (1) alakítja szövegét, műfajait, hogy eladható legyen; (2) futkos támogatók után; (3) levelez kiadókkal, nyomdákkal; (4) előfizetőket gyűjt; (5) a nagy nehezen kiadásra rávett kiadók helyett is foglalkozik a terjesztéssel. A források egyértelműen kirajzolják azt a kört, amelyben a költő munkái vevőkre, olvasókra találtak: a református iskolaközpontok mellett a magyar kálvinista mezővárosok közönsége ez.

Hudi József és Kurucz György tanulmányai végre túllépnek a 70 és 30 évvel ezelőtti összefoglalások (KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó /Irodalomtörténeti Könyvtár 33./) képén, és egyben kiegészítik azt a tudást, amelyet a katolikus oldalon Hermann Egyed, Eberhardt Béla és Holl Béla felmutatott

(HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942. Egyházmegyei Könyvnyomda /A veszprémi egyházmegye múltjából 8./; HOLL Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk.: MONOK István, ZVARA Edina. Bp. 2000. /METEM könyvek/. Igaz, az utóbbi időben Hudi József sokat foglalkozott a református lelkészek és polgárok olvasmányaival, különösen a dunántúli területtel, mely legújabban már a beregivel is összehasonlítható (vö. OLÁH Róbert: *A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*. In: *A tiszántúli református iskolák könyvöröksége. Tanulmányok*. Szerk.: MONOK István. Bp.–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – EKF, 151–238. /Kulturális örökség/). Hudi József *Korall*-beli tanulmányában nem egyszerűen a református tanítók olvasmányait mutatja be (Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években), hanem a falusi tanítók képzésének a folyamatát, illetve azt a szerepet is, amelyet a tanítók a falvak életében játszottak. Miután meghatározó szerepük volt a falusi lakosság készségeinek és az új gazdálkodási ismeretekkel kapcsolatos viselkedésüknek a kialakításában, nagyon is fontos annak az ismerete, hogy mennyire és milyen formában voltak felkészültek a feladatra.

Kurucz György Kazinczy János (1753–1825) életrajzán túl iskoláit és olvasmányait is bemutatja (Könyv és presztízs. Kazinczy János szoládi prédikátor könyvtára). Az akadémista, vagyis egyetemet végzett lelkész élete nem volt könnyű a dunántúli falvakban. Könyvtára és olvasmányai már ismertek voltak, hiszen Péterffy Ida megjelentette az 1803-ban összeírt 187 könyvének jegyzékét (Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1979. Somogy Megyei Levéltár, 151–166). Kurucz most az 1812-ben Festetics Györgynek megvételre ajánlott 61 könyv tartalmi összetételét elemzi.

A *Korall* 43. kötetének e tanulmánycsokra kiegészül Gelencsér Sándor írásával (Falusi könyvkultúra és olvasómozgalom régtől napjainkig), amelyet 1971-ben írt, és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában őriztek meg. Emellett egy igazi csemege is bekerült a kötetbe: Láng Benedek áttekintő írása a kora újkori rejtjelezésről (Az emberek titkai. A kora újkori

magyarországi rejtjelezés társadalomtörténetének kutatási lehetősége).

MONOK ISTVÁN

Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről. Szerk.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2011. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 221, xxiv l.

Aligha kétséges, hogy a néha lassan csordogáló, majd gyorsabban megiramodó mostani – születésének négyszázadik évfordulóját ünneplő – Kálvin-évforduló eseményeiben országosan kitüntetett hely illeti meg Debrecent. Így volt ez már 1936-ban is, amikor reprezentatív, nemzetközi színvonalú kötettel köszöntötték a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doktorai az *Institutio* megjelenésének 400. évfordulóját. A mostani jubiláris kötet is szorosán kapcsolódik a 2009-es *Kálvin időszere* című tanulmánygyűjteményhez (Kálvin Kiadó), a szerzők egy része is azonos. Debrecen abban is elviszi a pálmát, hogy Kálvin kommentárjának legelső, bizonyíthatóan magyar tulajdonosa Szegedi Gergely. Ézsaiás könyvének magyarázata 1559-ben jelent meg Genfben, a kispapfétákhoz írott kommentár is ugyanott látott napvilágot, s a két művet kolligátumba foglalták. Ezt vásárolta meg még ugyanebben az évben a debreceni rektor, későbbi prédikátor, erről tanúskodik a kötet első tábláján található bejegyzés: „Venerabili Domino Gregorio Zegeдино pastori fideli Debreciniensi”.

A kora újkorban Magyarországon is a kultúra egész vertikumát átfogó kálvini szellemi, konfesszionális, spirituális és liturgikus hatások magyarországi recepciójának vizsgálata egész sor tudomány összefogását kívánja meg. A Gáborjáni Szabó Botond szerkesztésében megjelent kötet ennek a sokféleségnek olyan gyűjteményét adja, amelyben a tanulmányok e széles spektrumnak minél nagyobb részéhez kapcsolódnak úgy, hogy értékes új tudományos eredményeket adnak az olvasó kezébe. Az egyházkerületi nagykönyvtár ennek a kutatómunkának színvonalas műhelye a hozzá – közelebből és távolabbról – csatlakozó szerzőkkel, ezért is érthető, hogy a kötet három meghatározó tanulmánya könyv-, könyvtár- és

a legszélesebb értelemben véve művelődéstörténeti tárgyú. A „Habent sua fata libelli” sententia itt úgy értendő, hogy Fekete Csaba, Oláh Róbert és Özs Sándor Előd tanulmánya a valóban alap kutatási témának számító Kálvin-könyvanyagot célozza meg. Oláh Róbert forrásanyagának alapvetően az „Adattárak” hatalmas forrásbázisát használja. Az alapelvek tisztázásakor mérlegeli azt a nehézséget, hogy hol válik a könyv- és könyvtártörténet olvasmánytörténetté. E tekintetben óvatos következtetésekre jut, és inkább vállalja a valószínűsítő hipotéziseket, mint az önkényesen létesített bizonyosságokat. A gondos anyagismeret és tapasztalat megvédi a szerzőt attól a kísértéstől, hogy valamely szoros – vagy inkább megalapozatlan – intellektuális, netán spirituális kapcsolatot feltételezzon egy-egy könyvgyűjtemény kulturális karaktere és hajdani tulajdonosának, tulajdonosainak jellemzői között. 147 könyvjegyzéken 480 tétel őrzi a Kálvin-művek hazai terjedésének emlékét; ebből 155 az *Institutio* valamelyik kiadása. A szerző arra a megállapításra jut, hogy Kálvin exegetikai munkáit többen olvashatták, mint az *Institutiót*. Legnagyobb református kollégiumaink könyvanyagának vizsgálata alapján árnyalt körkép bontakozik ki. Példányszámban, műfaji sokféleségben is kiemelkedő helyet foglal el Debrecen, az 1738-as inventarium 48 Kálvin-művet tart számon. A többszöri üldöztetés is hozzájárult a sárospataki bibliotéka mostoha sorsához, azonban valóban szignifikánsan magasabb a Kálvin-művek debreceni részaránya; ez esetleg valamely eltérő konfesszionális sajátosság kifejezője is lehet. Nagyon hasznos a kisebb iskolai könyvtárak, egykori partikulák anyagának vizsgálata (Nagykörös, Nagybánya, Zilah, Székelyudvarhely); a sort még lehet folytatni: Kecskemét, Kiskunhalas, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Szarvas. Ezek ugyan hódoltsági területek voltak, azonban részben folyamatosság is kimutatható iskoláik működésében; 18. századi megerősödésük során jelentős könyvanyag került gyűjteményeikbe, bennük sok – további tanulásoknak kínáló – Kálvin-kötettel.

A könyvlisták akármennyire informatívak, a kutatás akkor igazán forrásközele, ha autopszia alapján kézbe tudja venni a köteteket a kutató. Ez bármily áldozatos is, sokrétű eredmény várható tőle; Özs Sándor Előd erre vállalkozott. Az egyes kötetek a calvinisticum alapkérdéseinek megválaszolása

mellett egyháztörténet és peregrináció, könyv- és iskolatörténet irányába nyitnak újabb válaszokat; sajátos körülmény Erdély felekezeti összetettsége. Meglepő újdonság, hogy a 16–17. század fordulóján és a 17. század első harmadában az *Institutio* tulajdonosai nagy számban kerültek ki az unitáriusok közül. Nyilván a felekezeti vitapozíció, a polémia kényszere és vállalása magyarázza ezt a tájékozódást. Másrészt a filippizmus (kriptokálvinizmus) rejtőzködő vagy nyíltabb érdeklődése is érthető, innen magyarázható a viszonylag sok száz possesszor, mint Georg Deidrich vagy Johannes Mallendorf; az utóbbi heidelbergi peregrinus volt. A possesszorbejegyzés ugyan még nem, de az egyes kötetek marginális bejegyzései, glosszái már az olvasó és az olvasmány érdemi kapcsolatát nyitják meg (mű-befogadó-értelmező). A legegyszerűbb szövegértelmezői megnyilatkozástól a szöveghermeneutikai változatokig terjednek a példák. Thuri Farkas Pál közismert dicső dicsitichonját (Praeter Apostolicas, post Christi tempora, chartas, Huic peperere libro secula nulla parem) 74 *Institutio* közül 18-ban megtaláljuk kézzel beírva. Szenci Molnár Albert magyar átköltése három példányba kerül bele; egyiknek később katolikus possessora lesz, aki nem hagyja szó nélkül Kálvin dicséretét: „Hány könyvet olvastál te, a ki illy sebes sententia mondasz? Értesz hozzá, mint az számár a lant-hoz.” Példánkban már a konfesszionális polémia irányába kontextualizálódik a bejegyzés. Még arra is van példa, hogy egy 1696-os egyházi perben az ítékezés érvei között meghatározó szerepet játszik Kálvin bibliai kommentárjának ekkleziológiai gondolatmenete. Szenci Molnár egyre inkább ismert Kálvin-recepciójának újabb dokumentuma könyvtárának a Batthyaneumból előkerült kötet, amelynek gazdag glosszaanyaga erősödő polemikus gondolkodását mutatja. Új szerzőt is sikerült felkutatni: az 1695-ös kolozsvári *Genfi Katekizmust* eddig a kiadó, Tótfalusi Kis Miklós fordításának tekintettük. Egy könyvbejegyzésből minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a fordító Zilahi István marosvásárhelyi prédikátor volt.

Igazi nagyszerű találat Fekete Csaba tanulmányának tárgya. Az 1577-es, lausanne-i kiadású *Institutio* már olyan bejegyzések tömegét tartalmazza, amelyek a személyes megnyilatkozásokon túl a szövegértelmezés, szöveghermeneutika távlatait

nyitják meg, kiugró értékű olvasástörténeti eredményt adva. Az első tulajdonos még Wittenbergben Szölösi János volt, aki már itt végigolvasta a művet; ennek dátumát precízen feljegyezte. A második tulajdonos nevét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy négyszer előadások (praelectiones) formájában végigmagyarázta-tanította az *Institutio* egészét. Mindezt Radnóton és Sárdon végezte 1595–1600 között, s talán az iskola adott otthont ennek az ithon páratlan vállalkozásnak. Még a wittenbergi possessor készített gazdag kéziratos marginális jegyzeteket és tabulákat a szöveghez, mintegy kilenc levélnyi terjedelemben. A gazdag tabulázás gyakorlatához a magyar tulajdonos ösztönzést kaphatott Szegedi Kis István *Loci communes*éből vagy a *Tabulae Analyticae* kiadásaiból. A radnóti és sárdi használatú kötet a teljes *Institutio* anyagát felfoalta, tekintélyes széljegyzetanyaga pedig egészében tárgyalta, vagyis az egész művet tanulmányozták, értelmezték és tanították a 16. század legvégén Erdélyben. Ehhez hasonló kiadások – csak nyomtatott tabulákkal és jegyzeteléssel! – szerte Nyugat-Európában megtalálhatók, különösen az egyetemi gyakorlatban. Ezt tudván kell nagyra becsülnünk az ismeretlen glosszázó és Szölösi János tudósi felkészültségét, messze az egyetemi központoktól.

A hazai Kálvin-recepció kiemelkedő közvetítője Szenci Molnár Albert volt. Életművéből az *Institutio*-fordítás, bibliakiadásainak szerkezete, kiegészítő szövegei, valamint költői életművének legfontosabb alkotása, a *Psalterium Ungaricum* tartozik ide. Mindez a kötet két (tágabban három) tanulmányához kapcsolódik. Bódi Tamás értekezése a kálvini liturgiai-zenei-himnológiai fogalmak értelmezését végzi el, és sok téves vélekedést eloszlat. (Ilyenek: a többszólamú templomi éneklés, az orgona elvetése, Kálvin viszonya a zenéhez.) Mint ismeretes, Kálvin a többi reformátortól abban is különbözik, hogy maga nem volt római katolikus pap vagy szerzetes. Genfben nem ő törölte el a misét és a hozzá kapcsolódó liturgiát, hanem a városi tanács, már korábban. Kálvin olyan liturgiát és egyházi éneklést teremtett, amely az ősi egyház hagyományaihoz akart kapcsolódni. A hugenotta zoltár zenei alapja a francia világi műzenéhez kötődött, Kálvin azonban szigorúan megkülönböztette a szekuláris és a szakrális zenét, ezért a liturgiába bekerülhettek a zoltárdallamok,

de a többszólamúságot ugyanitt elutasította. A korabeli orgonahasználatról tudni kell, hogy a római katolikus liturgiában egyáltalán nem használták énekkíséretre, a szertartási cselekmények instrumentálisan hangzó része volt. Így a misével együtt szerepét veszítette a protestáns liturgiában. Nem véletlen, hogy Kálvin műveiben az orgona jelentéktelenné válik, hapax legomenonként mindösszesen egyszer írja le a nevét nyomtatott műveiben és levelezésében. Igaz, Melius Juhász Péter az ördög dudájának titulálja Sámuel könyvének (1565) kommentárjában. A tanulmány a református istentisztelet mai újragondolására is javaslatot tesz teológiai, liturgikai, egyházzenei szempontból is, voltaképpen az óprotestáns alapelvek újbóli és erősebb érvényesítését támogatva.

Ehhez kapcsolódik Szenci Molnár zoltárkiadása, amely szorosan csatlakozott a hugenotta zoltárok német recepciójához Lobwasser *Psalter*én keresztül. Az egyszólamú kiadás okai között valóban nagy szerepet játszott a nassau–dillenburgi gyakorlat. Andreas Marti tanulmányából tudjuk az erre vonatkozó adatokat. 1607-ig Pfalzban – Heidelbergben – mindössze háromszor jelent meg Lobwasser zoltárskönyve, 1582-től Neustadtban tizenkészer, Herbornban tizenhatszor, az ekkor ugyancsak Nassau–Dillenburghoz tartozó Ambergben hétésszer, Hanauban és Siegenben pedig kétszer bocsátották ki. Ezek döntő többsége egyszólamú kottával jelent meg, vagyis Szenci Molnár alapvetően a nassau–dillenburgi gyakorlatot követte egyszólamú dallamközlésével, szemben a pfalzi, de még inkább a hessen–kasseli liturgiai-himnológiai elvekkel. Ehhez járult még az instrumentális zene (köztük az orgona!) templomi felhasználásának bámulatosan gazdag hessen–kasseli gyakorlata, Hesseni Móric 1607-es egyszólamú Lobwasser kiadása (...mit vier Stimmen componirt, das sie in Kirchen und Schulen/ auch sonst beyds zu singen und auff allerley Instrumenten zu gebrauchen seind). Vagyis Szencire bonyolult interferenciák hatottak saját zoltárszerzői gyakorlatának megformálásában.

P. Várhelyi Judit továbbírta az *Institutióra* vonatkozó forráskutatásait úgy, hogy Kálvin más műveinek hatásait is regisztrálta Szenci Molnár munkásságában. Így a hanaui kiadás „Intőbeszéd”-e a kanonikus és apokrif könyvek elválasztásáról Kálvint követi, tulajdonképpen az *Advertissement*

magyarra fordítása. 1616-ban Szenci Molnár az *Idea Christianorum* előszavában emlékezik meg a száműzésben bujdosó Kálvinról, és idézi Thuri Farkas Pál epigrammáját: „Praeter Apostolicas...” 1617-ben a *Postilla Scultetica* ugyanennek már magyar fordítását adja. Vásárhelyi Judit egyértelműen bizonyítja, hogy az *Institutio* forrása alapvetően annak német verziója, ezenkívül néhol a latin is. A mikrofilológiai megfigyelés olykor mélyreható spirituális sajátosságot mutat ki Szenci Molnárnál, amikor a latin ‘spes’ és a német ‘Hoffnung’ helyett a ‘kegyelem’ szó jelenik meg nála ugyanazon a szöveghelyen.

Csak sajnálhatjuk, hogy Szabadi István kitűnő fordításához – az *Epinicion*hoz – nem adták meg párhuzamosan az eredeti latin szöveget, pedig lennének még talán a deák textusnak értő élvezői. A teológiai, liturgikus, himnológiai, művelődés- és könyvtörténeti nézőpontokat nagyon hasznosan egészíti ki a presbiteri egyházkormányzás hazai meghonosodásáról szóló dolgozat (Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn), amely összefoglalja a forrásokat, és a kálvini társadalomszemlélethez, ekkleziológiai elvekhez köti azokat. Magyar Balázs Dávid tanulmánya bemutatja, hogy Kálvin ideális városában, Genfben Krisztus követőinek szeretete volna látni az ottani embereket. Ennek első, meghatározó közossége a keresztyén család, amelyben érvényesülnie kell a tudatos megújítás akarátának. Efézus-prédikációi kimutathatóan formálták a családra vonatkozó szociális, erkölcsi tanításait, amelyek helyet kaptak az *Ordonances Ecclesiastiques* szabályrendszerében is. A család gyülekezetszerű értelmezése később majd a puritanizmusban is erősen érvényesül.

Nehéz dolga van az irodalomtörténész Győri L. Jánosnak, amikor a már áttételes, rejtőzködő konfesszionalitás után nyomoz a felvilágosodás évszázadát követően, mert az irodalomnak immáron elkülönülő része lesz mindaz, amit a liturgikusság évszázadai felhalmoztak, használtak. Az emberi és az isteni szó párbeszéde zajlott a reformáció első két évszázadában, ahol üdvérték és esztétikai érték nem zárták ki egymást, hanem szorosan összetartoztak. Előtte még markánsan kirajzolódtak a kálvini gyökerű konfesszionális tartalmak irodalmi jelenségei, az értelmiségi szereptudat paraklétszoi mintái, akár a prédikációirodalomban vagy a nagy

közösségi-nemzeti identitás megalkotásának, újra és újra való hangoztatásának műfajaiban, énekeskönyveiben. Valóban, kultúránk mélyszerkezetében meghatározó értékeket működtetett a sok viharral dacoló református iskolarendszer. A legújabb kori erőteljes szekularizáció ellenére a magyar irodalom időről időre megújítja múltjához való viszonyát, amint azt a tanulmány meggyőzően bizonyítja. Talán jó példa erre Szenci Molnár zsoldárköltészetének emlékezete. Azóta a magyar költészetben jó néhányan folytatták a megkezdett témát, de a 17. századi zsoldárköltőt és művét a zsoldáreneklők közösségében vagy éppen elnémuló gyülekezetében Kányádi Sándor emelte a (református) gyülekezetként értelmezett nemzet egyik legfontosabb, emblematis azonosítójává, felelve ezzel Jékely Zoltán 1936-ban keletkezett *A maros-szentimrei templomban* című művére. Valóságos költői verseny indult a 20. század második felében egy 151. zsoldár írására, amelynek során minden szerző (Baka István, Veress Miklós, Páskándi Géza, Szepessy Attila, Kovács István, Szilágyi Domokos) Molnár Albert „folytatójának” tekintette önmagát és művét. Ezzel egyre tágabbra is vonták a zsoldárköltészet hagyományos körét, s a 17. századi örökség egyre inkább a nemzetért való aggodalom gondolati-költői mintájává változott. Ez a változás azonban már a legtagabb „magaskultúra” tagolt és összetett közegében zajlott. Ezzel az részben ki is került a felekezeti azonosság – egyébként bármily tágasan értelmezett – köréből és általános nemzeti dimenzióba emelkedett; ugyanakkor természetesen ezzel együtt ott maradt történelmi felekezetének – a magyar reformátusságnak – máig mindennapos lelki táplálékaként a gyülekezeti éneklésben. A kötetet dekoratív fényképek zárják, amelyeket szakszerű magyarázatok egészítenek ki.

Csak üdvözlendő a szerkesztői előző következő évekre vonatkozó feladatkijelölése, amely Wittenberg és a magyar reformátusok (Wittenberg és a debreceni kollégium) kapcsoltság új szempontok szerinti vizsgálatát, illetve Genf és Debrecen kapcsolatrendszerének felderítését ígéri. Remélhetőleg hasonlóan értékes kiadvány(ok) tárják majd a szakmai közvélemény elé a születendő eredményeket.

1565-ben, Sámuel-fordításának egy margójegyzetében írta Melius Juhász Péter: „Urnac

ba, ha hallo varas. Mint az Dobroczon.” Hajdani kijelentését ma is meg kell(ene) hallanunk, az most is szól hozzánk a kötet bizonyossága szerint.

IMRE MIHÁLY

Un succès de librairie européen l’*Imitatio Christi* 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine DELAVEAU, Yann SORDET. Paris, 2012. Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres, 197 l.

A Bibliothèque Mazarine hírneves könyvtárosa, Gabriel Naudé (1600–1653) maga is részt vett abban a szakirodalmi vitában, amely a 17. század első felében zajlott le több országban, az *Imitatio Christi* című, négy szöveget szervesen együttesen továbbhagyományozó mű szerzőjének meghatározásáról. Talán az sem véletlen, hogy ez a könyvtár feltűnően nagy számban őrzött *Imitatio*-kiadásokat is. A könyvtár mostani igazgatója, Yann Sordet az egyik főszereplője a kérdéses szövegegyüttes kiadásai számbavételének. A kiállítás abból az alkalomból készült, hogy megjelent a nagyobb párizsi könyvtárakban őrzött *Imitatio*-kiadások közös katalógusa, számos, a szövegről, a szerző(k) ről és a kiadásokról szóló tanulmánnyal: *Édition et diffusion de l’« Imitation de Jésus-Christ » (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Delépine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011. (Ismertetése: Magyar Könyvszemle 2012: 407–410).

A kiállításon 35 kézirat, illetve kiadás szerepelt, így a most bemutatott katalógus is ezek részletes leírását adja. Nem volt egyszerű azonban kivá-

lasztani ezt a 35 műtárgyat. Eltekintve a közel 1000 fennmaradt középkori kézirattól, a 18. század végéig 2300 nyomtatott kiadást ismernek a kiállítás szervezői (ez hozzávetőleg 2 300 000 példány). 74 ősnymtatvány, 329 16. századi, 810 17. századi és 1084 18. századi editio. A mostani kiállításon az időhatárt néhány szépen illusztrált későbbi kiadás miatt kiterjesztették, vagyis ha a 19. század első felének termését is tekintjük, valóban a kiválasztás maga jelentős megfontoltságot kívánt.

A Biblia után a leggyakrabban kiadott könyvről van tehát szó. Olyanokkal versenyzett, és olyanokat előzött meg, mint a *Legenda Aurea*, Donatus *Grammaticája*, Vergilius *Bucolicája* vagy a *Manipulus curatorum* (Guido de Monte Rochen). A kiadások 48%-a latin, a többi vernakuláris nyelvű. Ősnymtatványként ismert a katalán (1482), a német (1486), az olasz (1488), a francia (1488) és a flamand (1498) nyelvű kiadás; magyarul először 1624-ben jelent meg, de a 17. század végéig kiadták szinte valamennyi európai nyelven, olyan kis nyelveken is, mint a breton (1684) és a baszk (1684). És az olyan nagy kultúrák nyelvén is, mint az arab (1663) és az örmény (1674), ez utóbbiakat a római Propaganda Fidei szorgalmazására.

Mi a titka ennek a sikernek? Erről irt tanulmányt Yann Sordet a katalógus bevezetőjeként „Le livre des records” címmel. A tanulmány első fejezete a „L’oeuvre phare de la devotio moderna” címével is jelzi azt, hogy a szöveg és a könyv sikerének legfőbb záloga abban az emberi tulajdonságban rejlik, amelynek kulcsa a biztos pont keresése az életben – és nem csupán a hívő ember számára fontos ez. A devotio moderna a 14–15. században felkínált egy biztos pontot, ráadásul úgy, hogy a teljes európai kulturális hagyományhoz kötődött értékalapúságával: az emberi erkölcs alapja mindig ugyanaz, akárhány pontban foglalja össze akárhány vallás. Az egyházak, amelyek a vallások képviselőit, terjesztőit és szolgálatára alakultak, persze a politikum részei intézményi és személyi érdekeikkel, vagyis vallásidegen szerveződések. Ez mindig így volt, és így is lesz, de az *Imitatio Christi* ezt az önellentmondást is feloldotta, utat mutatva a személyes vallásosság megnyugtató, erőt adó világába.

Sordet tanulmánya bemutatja a szövegek (Quatres livres) korpuszá alakulásának a történetét, majd

az elterjedés históriáját (Une diffusion massive et continue). Az utóbbi kérdéshez a katalógus egyes tételeinek a leírása pontos választ ad, az előző ügyben pedig a szerzői attribúció a legizgalmasabb problémakör. És persze nagyon tanulságos. A népszerű ügyek, a népszerű szövegek (alkotások) vonzzák a politikusokat. Mindegyik liheg, hogy közel kerülhessen ahhoz, ami az ő kicsinységét, nyavalyás érdekeit felszínen tartja. Az egyház vezetői is politikusok. Nem csoda hát, hogy az *Imitatio Christi*t mindenki a magáénak akarta tulajdonítani (és persze nem magáénak tudni – a tükörbe nézés sokszor kínos cselekmény). Az 1427–1441 között egységessé formálódott szövegegyüttes szerzői között természetes módon tűnnek fel a „régiek”, a szentek. Az auctoritasra szüksége van az embernek (kortalanul). Johannes Scotus Erigena (810?–877?), Szent Bernát (1090?–1153), Szent Bonaventura (1221–1274) olyan nevek, akiket a mai napig tisztelnek a protestánsok is, a protestáns devotiók irodalomnak is forrásai. A vallás (és az egyház) megújítását szorgalmazó koldulórendiek is „magától értetődő” módon kerültek szóba, így a ferences Ubertino de Casale (1259–1329?) vagy a domonkos Johannes Nider (1380–1438).

A devotio moderna azonban olyan testvérületek (fraternitasok) környezetéből indult útjára, amelyek még a rendekké szerveződést is a politizálódás (egyháziasodás) felé tett lépésnek tartották. Azok az írók vetődtek fel tehát a legkomolyabban a különböző korok szerzőségi vitáiban, akik ehhez a mozgalomhoz közvetlenebbül köthetők: Geert Grote (1340–1384), Jean Charlier de Gerson (Johannes Gerson: 1363–1429) és Thomas Hemerken a Kempis (1380?–1471). A 16. század végén azonban felbukkant egy név – hiszen a monasztikus rendekből még nem merült fel név a szerzőségi listán –, a 13. században élő Johannes Gesenē (Geschen, Gersen, Gessen, Jessen). Az ő nevének felbukkanása után – Constantino Caietano (1560–1650), a bencés rendből származó bíboros vetette fel – zajlott le egy komoly szerzőségi vita. Az antwerpeni Plantin műhelyben azonban 1598/99-ben megjelent egy kiadás (1599, Jan I Moretus), amelynek alapjául az úgynevezett *Codex Kempensis* szolgált, amely kézirat 1441-ből származik, és Thomas a Kempis autográfja. A kéziratot az antwerpeni jezsuiták őrizték ekkor, kiadója Henricus Sommalius (1534–1619)

volt. A jezsuiták, különösen az *Acta Sanctorum* megteremtésén kiváló filológiai felkészültséggel rendelkező bollandisták közül Heribert Rosweyde (1569–1629) az 1617-es antwerpeni *Imitatio*-kiadásban (Balthasar I Moretus, Jan II Moretus) külön tanulmányban védi meg Thomas a Kempis szerzőségét: „Vindictae Kempensis adversus Constantinum Caietanum”. Az, hogy a vita a politikai élete része is volt, jól jelzi, hogy a párizsi Királyi Nyomda (Imprimerie Royale) 1640-ben a szövegeket anonym adta közre. A katalógusban mindegyik most említett kiadás szerepel, részletes műtárgyleírással.

A kiállításon szereplő 35 könyv közül kettő kézirat. Az egyik, az 1472-ben másolt *Codex Afflighementis* a szövegegyüttes geneziséhez fontos szempontokat adó manuscriptum, és ahogy a fentiekben láttuk, a szerző attribúciója miatt sem mellékes, hogy egy bencés rendházban őrizték meg, mely Brabantban található. A devotio moderna németalföldi gyökereinek fontos szerzője Thomas a Kempis mellett Gerard Zerbolt de Zutphen (1367–1398), így a második kézirat e két most említett szerző munkáit tartalmazza. Az utóbbi a *Tractatus de spiritualibus ascensionibus*, az előbbi az *Imitatio* első két szövegével: *De imitatione Christi* és *Tractus de modis temptationibus*. A címeket azért idéztem, mert a devotio moderna csaknem minden kulcskifejezése előfordul bennük.

Az ösnyomtatványok kiválasztása egyben egy könyvkiadás-történeti vázlat is, a szó legáltalánosabb értelmében. A latin és a német editio princeps kezdi a sort (Augsburg, 1470 k. Günther Zainer; *Ein ware Nachfolgung Christi*. Augsburg, 1486. Anton Sorg). Majd már két évvel az utóbbit követően, az első francia kiadásban megjelennek a képek (Toulouse, 1488. Heinrich Mayer). Vagyis jól látjuk azt, amit Henri-Jean Martin a *Németország évszázada* címmel akart kifejezni: a német mesterek elterjesztik a nyomdászat művészetét, a piac bővülése és bővítési szándéka miatt megjelenik nagyon hamar az anyanyelvű könyvkiadás és a szövegek illusztrált kiadása. A francia editio princeps nem a Sorbonne mellett Párizsban, hanem egy kis nyomdahelyen jelent meg. A kiadás esettanulmánya lehet „a kéziratától a nyomtatott könyvig” témának is, hiszen a kiadás alapjául szolgáló manuscriptum I. Ferenc apjának, Charles d’Orléans-nak (1459–1497)

a tulajdona volt, gazdagon illusztrálták, és természetesen mondható az is, hogy nem egyedüli szöveggént volt az *Imitatio* a kötetben: a másik mű, a *L'Échelle de Paradis* ugyanebben az évben, ugyanebben a műhelyben látott nyomdafestéket. Az anyanyelvű szöveg és a kép mint piaci érték tehát már adott volt a nyomdászat megjelenése előtt is. A sokasodó számú műhelyek tulajdonosai technikai újítások árán tudták ezt a két, bevételt növelő tényezőt mozgósítani.

A két szöveg ebben az esetben megállt (eladható volt) önálló könyvként, de az *Imitatio* gyakran más, hasonló szellemű szövegekkel együtt került az olvasó kezébe. A lyoni (1489. Jehan Trechsel) kiadás társszövege visszaul a devotio moderna németalföldi gyökereire: Jean Charlier de Gerson *De meditatione cordis*-ával együtt jelent meg. A kiállított példány margójegyzetei a használat többféle módjára utalnak.

Az *Imitatio Christi* nem egyedüli szöveg volt a belső vallásosság erősítését célzó törekvések segítésére. Volt konkurrens könyv is. Ilyen a most is kiállított (editio princeps, Lyon, 1489 k. Jean Dupré) francia *L'Internelle consolacion*, amely egyidős a másikkal: 1447 körül állították össze, és a 16. század közepéig „versenyelőnyben” volt (1560-ig 10 francia nyelvű *Imitatio Christi* mellett ez 23 alkalommal jelent meg). Jól mutatja ez a történet a francia főpapság taktikáját a protestáns reform elkerülésére: humanista felkészültség a saját köreikben, a belső vallásosság erősítése a közemberek körében (no és a hasznot meg hírnevet hozó politika mellett odafigyelés a hívek gondjaira; ez nagy tudomány, a mostani egyházi vezetők is tanulhatnak).

Valamennyi kiállított könyv külön történet, külön tanulságokkal. A kiállítás szervezői bemutatták a különféle szövegvariánsokat, az *Imitatio Christi* leggyakoribb kísérőszövegeit, az egyes kiadások különféle képi megformáltságát és a tipikussá/topikussá váló képi alakzatokat, a szövegtükör (mise en page) változásait és a különféle nyelvű kiadások különlegességeit is. Az első angol kiadás (London, 1502. Wynkyn de Worde) természetesen szerepel, mutatva, hogy az angol reneszánsz mégiscsak francia dolog (Margaret Beaufort, première femme de la renaissance anglaise à livrer son oeuvre au public). A Tudor hercegnő

(II. Henrik anyja) a lyoni kiadás alapján maga dolgozott a szövegen, mely tulajdonképpen parafrázisa Thomas a Kempis szövegének. A dán fordítás (Kobenhavn, 1632. Salamon Sartor) bemutatása aláhúzza azt a tényt, hogy az *Imitatio* felekezettől függetlenül népszerű olvasmány volt. A protestáns egyházakon belüli hasonló lelkeségi mozgalmak – például a pietizmus – műveivel párhuzamos a befogadástörténete, ahogy a 17–18. században az újabb katolikus tanítások, a janzenizmus vagy a teológiai neologizmus is társszövegnek tartotta.

A kiállításon találkozunk a szöveg verses adaptációinak első képviselőjével (Pierre Corneille, Paris, 1656. Robert II Ballard), de ugyanígy a különleges tipográfiai megoldások bemutatásával is (Paris, 1643. Pierre Moreau: typo-kalligrafikus; Antwerpen, 1656. Balthasar II Moretus: a spanyol kiadáshoz kreált új betűtípussal és szövegtükörrel). Külön fontos figyelni arra a jelenségre – amelynek megmutatása kifejezett szándéka volt a kiállítás rendezőinek –, hogy miként válik az udvari olvasmányból a tömegek naponta lapozott könyvévé az *Imitatio Christi*.

MONOK ISTVÁN

Monok István: A művelt arisztokrata: a magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 470 l. /Kulturális örökség/

Miért érdemes megismerni a történelmi Magyarország területén élt arisztokraták könyvtárait? Mert tulajdonosaik a gazdasági és a politikai hatalom legfőbb birtokosaként hatással voltak a környezetükben élőkre és az egyházi életre – gondoljunk a „cuius regio, eius religio” elvére. A megszűnő vagy meggyengülő királyi és fejedelmi központok helyett a nemesi udvarokra hárult a művelődési intézményrendszer működtetése is. Többnyire erős szálak fűzték őket Európához, folyamatosan befogadták a különböző filozófiai és teológiai irányzatokat, így fontos kapcsolattörténeti forrásként szolgálnak az általuk (potenciálisan) olvasott könyvek. Ezekről a művelődéstörténet számára fontos gyűjteményekről olvashatunk Monok István legújabb könyvében, amely a Kossuth Kiadó és az

egri Eszterházy Károly Főiskola összefogásával útjára induló „Kulturális örökség” című sorozat első köteteként jelent meg. A reményteli sorozat célja, hogy az írott mellett az épített vagy a műszaki örökségünkről is közöljön monográfiákat.

A szerző a könyvtár-, olvasmány- és művelődéstörténeti kutatások meghatározó személyisége, főszerkesztője a *Magyar Könyvszemlé*-nek és szerkesztője többek között az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című sorozat könyves kötetének. A most bemutatott olvasmánytörténeti elemzés is jórészt az „Adattárak”-ra épül, kiegészítve a napjainkban is kézbe vehető kötetek bejegyzéseivel és a főnemesi mecénatúra segítségével megjelent művekkel. Monok István a Zrínyi-könyvtár katalógusának kiadása óta (1992) számos tanulmányban értekezett a hazai főnemesség olvasmányairól.

A kötet három kisebb és egy nagyobb fejezetből épül fel. A rövidebbek a nemesi udvar és a könyvkultúra kapcsolatát, a nemesi könyves műveltség forrásait, valamint a királyi és a nemesi udvar összefüggéseit mutatják be, a mű nagyobb része pedig az egyes gyűjteményekre fókuszál.

A főnemesség olvasmányainak vizsgálata során lemondhatunk a máshol megszokott területi tagolásról, hiszen nincs olyan sajátosság, amely markánsan elkülönítené egymástól a nyugat-magyarországi és a felvidéki arisztokratákat. A református szempontból meghatározó családok által lakott Erdély sajnos teljes egészében kimaradt a kutatásból, hiszen a Teleki, a Bethlen és az Apafi családok könyves hagyatékának vizsgálata önálló kötetet kívánt volna. Ugyancsak nem kapunk képet a Partiumról, mivel a területről nem maradt fenn a kötetbe illő (főnemesi) jegyzék. Egyébként sem lehet teljes a kép, mivel néhány család (az Erdődyek, Listiek) könyves műveltségéről alig tudunk valamit. Az is kérdéses, hogy ki számított a korszakban a főnemek közé: a bárók, grófok, hercegek biztosan, de a nádori címet viselő köznemesi származásúakat is ide sorolhatjuk. Ugyanakkor külön csoportot alkotnak az arisztokrata származású főpapok.

A nemesi udvar és a könyvkultúra viszonyát elemezve két alapvető megállapítást tesz a szerző. A nemesek közti jövedelmi különbségek meghatározták a könyves kultúra alakulását, valamint a hazai könyvtermés szűk keresztmetszete és az

európaihoz képes jelentősen korlátozott könyvkereskedelem is sajátos helyzetet teremtett.

Az udvari kultúra több szálon is kötődött a könyvekhez, először is a tudás megszerzésén keresztül. A főnemesek külföldi utazásai (*peregrinatio academica, cavaliers tour*) jó lehetőséget kínáltak a vásárlásra, és az udvarban tanuló nemes ifjak iskoláztatásához is szükség volt könyvekre. A gazdálkodás és az egyházszerzés kérdéseire ugyancsak választ találhattak az olvasmányokban. Az udvarába nyomdászt hívó főnemes támogatta a könyvkiadást (mint például Nádasdy Tamás Sárváron), majd a megjelenő nyomtatványok bekerülhettek a mecénás könyvtárába. A családi bibliotékákat használták az udvarban élő értelmiségiek, tisztviselők és természetesen a családtagok is. A könyvbeszerzés többnyire áttételesen történt: alumnus, kereskedő, gazdatiszt, esetleg külföldi ágens intézhette.

A nemesség könyves műveltségének forrásait tipologizálva egységes képet alkotó forráscsoportokat kapunk. A különböző összeírások nyomán ritkán született katalógus, mivel a könyvtárak mérete miatt nemigen volt rá szükség, néhány száz kötet között a gyűjteményben járatos személy könnyen tájékozódhatott anélkül is. Nem maradt fenn katalógusa a két legnagyobb, részben ma is hozzáférhető gyűjteménynek sem (Nádasdyak – Pottendorf, Esterházyak – Fraknó), ellenben ismerjük a Zrínyi Miklós könyvtáráról készült összeírást. Könyvjegyzékek készülhettek és fennmaradhattak árveréseken, hagyatéki leltárak felvételekor, az árvaügyi iratok között, végrendeletben, vagyonelekből, esetleg per során, kölcsönzéskor, személyes feljegyzésekben (kötetés, vásárlás) és a vagyonösszeírások esetében. De érdemes vizsgálni a nem jegyzékszerű forrásokat is, mint a könyves utalásokat tartalmazó levelezést vagy a meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzéseit.

Monok István az Adria-tengertől a Partiumig, egy délről északra, nyugatról keletre tartó félkörívet leírva veszi sorra a főnemesi gyűjteményeket. A kötet törzsanyagában olvashatunk többek között Istvánffy Miklós történetíró egykor kétezer kötetes könyvtárának fennmaradt kötetéről, és megtudhatjuk, hogy a mai Horvátország területén élő nemesek körében hangsúlyosan jelen voltak az olasz és horvát nyelvű könyvek. Így a Mikulichok

beleci könyvtárában és a Zrínyiek csáktornyai és ozalji gyűjteményeiben is (főként a költő, Zrínyi Miklós bibliotékája tanúskodik erős itáliai hatásról).

Gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre a Batthyányak németújvári és a Nádasdyak sárvári és pottendorfi gyűjteményéről. Esterházy Miklós nádor Lakompakon, majd Fraknón gyűjtött könyvtárat a 16. század elején. A fiatalon családfővé váló Esterházy László a rekatolizáció egyik eszközeként támogatta a nyomdákat, és Kismartonba költöztette az addig összegyűlt könyveket.

A Thurzókkal átlépünk a Felvidék (Felföld) területére. Thurzó (III.) Kristóf Szepesváron, a nádor Elek Semptén és a szintén nádor (V.) György Biccseán gyűjtött bibliotékát. A Pálffyak közül az országbírói tisztelet viselő Miklós a rekatolizációhoz kapcsolódó kiadványokat támogatta. Szinte teljesen ismeretlen Illésházy Istvánnak, az ország első nem katolikus vallású nádorának könyves műveltsége, noha a főúr jelentős szerepet játszott az evangélikus egyház életében, és valószínűleg szép humanista gyűjteménye lehetett.

Az evangélikus kiadványokat és peregrinus diákokat támogató szklabinai Révayak könyvtárai ellenben jól dokumentálhatóak. A szintén lutheránus Ostrosíthok több generációs illavai könyvtárának két katalógusa is fennmaradt a 17. század középső harmadából. Berényi György 1650-ben felmérte a birtokait, és eközben született a temetvényi vár és a karancsberényi ház kisebb gyűjteményeinek összeírása. A 17. századból ismerjük a Forgách Imre főispán által a trencsényi iskolának ajándékozott köteteket és Forgách Ádám szalánci hagyatékát.

Református szempontból a legizgalmasabb a Rákóczi család könyvtárainak sorsa. Rákóczi Zsigmond életét és tetteit a Biblia mellett a keresztény újsztoicizmus (Justus Lipsius) hatotta át. A „nagy” fejedelem, I. György szenvedélyes gyűjtő volt, a kortársak szerint olykor a gyulafehérvári könyvtár kárára is. Minden hozzáférhető bibliakiadást megszerzett, valamint hozzájutott udvari orvosa, Csanaki Máté hagyatékához is. Amikor Lorántffy Zsuzsanna végakaratóból a pataki kollégiumra szállt a Rákóczi család könyvtára, nagysága meghaladhatta a 2000 kötetet, és tartalmában is az egyik legértékesebb gyűjtemény lehetett az országban. Az iskolát nem sokkal később Báthory

Zsófia, II. Rákóczi György özvegye a jezsuitáknak adta át a könyvtár egy részével, más része pedig vándorolni kényszerült. II. Rákóczi Ferencnek több kisebb könyvtárát is ismerjük; műveltségének franciás jellege mellett elsősorban a janzenista teológia, az erkölcsfilozófia, a meditációs irodalom, a szépirodalom és a történelem iránti érdeklődését érdemes kiemelni.

Pázmány Miklós, kora egyik legműveltebb arisztokratája 386 kötetét az olmtúzi jezsuita rendháza hagyta. A Balassa család több leszármazottjának részletesen ismerjük az olvasmányait, de Balassa Bálintét csak érintőlegesen. Csáky István szepesvári könyvtárának 1671-ből maradt fenn tematikus katalógusa.

Konstantinápolyi száműzetésének idejéből van információnk Thököly Imre házi könyvtáráról, amely főként magyar szerzők műveiből, humanista irodalomból és történelemből állt. Végezetül Bercsényi Miklós ungvári könyvtáráról olvasva megtudhatjuk, hogy a latin, magyar és német mellett a kor diplomáciai nyelvén, franciául nemigen olvashattak.

A nemesi könyvtárakban vannak olyan tematikai csoportok, amelyek többé-kevésbé kijelölnek egy műveltségi alapvonalat. Közös bennük a tulajdonos felekezetéhez tartozó teológiai irodalom és a kegyességi művek jelenléte. Általában érdekelte őket a magyar történelem (különösen Bonfini!), valószínűleg már csak azért is, mert az őseikről olvashattak. A jogi és politikaelméleti művek gyakorlati haszonnal bírtak az országgyűlésen jogalkotóként és tisztségeikben jogalkalmazóként működő arisztokratáknak. A tankönyvekre a következő nemzedékek miatt volt szükségük, és az egyéni érdeklődés kifejezőjeként megjelenhettek a klasszikus antik irodalom, az építészet, a harcászat vagy a gazdálkodás körébe tartozó művek is. A hazai könyvkultúra sajátos helyzete miatt gyakrabban találkozhatunk az udvari bibliotékák közösségi használatának nyomaival, mint Európában máshol – például az „et amicorum” típusú bejegyzéssel.

A kötethez jelentős tudományos apparátus tartozik: terjedelme több mint harmadát a „Függelék” teszi ki, megalapozva a téma (tovább) kutathatóságát. Az olvasmányosság igényeinek megfelelően a mintegy 1300 jegyzetet nem láb-,

hanem végjegyzetként szerkesztették a „Függlék”-be, ezáltal a szakavatott olvasó úgy juthat hasznos részletekhez, hogy ezzel nem terhelik a „laikus” érdeklődőt. A felhasznált irodalmat tartalmazó jegyzék önálló ajánló bibliográfiaként is megállná a helyét, valamint részletes és alapos személy- és helynévmutató teszi kezelhetővé a szöveget. Illusztrációként a kötetben szereplők arcképei, ex librisei, autográfbejegyzések és néhány városmetszet emeli a kötet értékét.

Alig néhány apró tévedést találtam az ízlésszerűen szerkesztett kötetben, amelyek a mű értékét lényegében érintetlenül hagyják. Példaként említeném, hogy a 41. oldalon az első magyarországi magánkönyvtári árverésként szerepel az 1751-es debreceni eset, amikor Tabajdi Sáska János néhai kollégiumi professzor hagyatékára lehetett licitálni. Ezzel szemben Tóth Béla nyomán ismert, hogy Tabajdi kollégája, Maróthy György hagyatéki árverése ugyanott már 1745. július 30-án megtörtént. Maróthy egyébként egyik levelében említi, hogy a kollégiumi könyvtár duplumaiból 1743. augusztus 15–17. között rendezte az első aukciót a városban (Tóth Béla: *Maróthy György*. Debrecen, 1994. 215–223).

A bemutatott kötet jól példázza, hogy fegyverek közt sem hallgattak a műszák, és a fordultatos kora újkorban is éltek olyan személyek, akik udvarukban iskolát tartottak fenn, segítették az egyházakat fejlődni és megújulni, mintát kínáltak a környezetükben élőknek a nyugat-európai kultúrából, és integrálták a korszakban megszerezhető tudást. A címadás is erre utal: a kötet segítségével az elmaradottság és a műveletlenség sztereotípiájával szemben a műveltség megszerzésének elsőrangú forrásával, a nyomtatott könyvvel szoros kapcsolatot ápoló főnemeseket ismerhetünk meg.

Monok István akadémiai doktori értekezéseként alapvető munka született, amely a művelődéstörténeti képzés ajánlott irodalmának jegyzékéből sem hiányozhat ezentúl. Remélhetőleg hamarosan követni fogja az erdélyi főnemesi könyvtárak bemutatása mellett a főpapság, a nemesség és a többi jelentős társadalmi csoport olvasmányainak részletes ismertetése, hogy az eddiginél teljesebb képet kapjunk a Kárpát-medence 16–18. századi művelődéséről.

OLÁH RÓBERT

Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670. HELTAI JÁNOS, PAVERCSIK ILONA, PERGER PÉTER és P. VÁSÁRHELYI JUDIT munkája V. ECSEDY JUDIT és KÁFER ISTVÁN közreműködésével. Szerk.: P. VÁSÁRHELYI JUDIT. Bp. 2012. Akadémiai Kiadó – OSZK, 1361 l. + 100 lapon címlapképek.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) korábbi köteteihez (RMNy 1473–1600, 1601–1635, 1636–1655) hasonlóan a jelenlegi, negyedik rész megjelenését is nagy hazai és nemzetközi várakozás előzte meg, tekintettel tartalmára és a feldolgozás módszerére. A tartalom illetően azért, mert a magyarországi nyomdászat és könyvkiadás újabb jelentős korszakáról kapunk nélkülözhetetlen adatokat; a feldolgozás módszerét illetően pedig azért, mert továbbra is áll Heltai János (és mások) megállapítása, hogy ilyen részletesen, mint Magyarországon, még sehol nem tárták fel a kora újkori könyvkiadás tényleges összetételét és tartalmát. (Természetesen ehhez hozzátartozik, hogy a Kárpát-medencében a kora újkorban a túlünk nyugatabbra fekvő országokban jóval több nyomtatvány látott napvilágot, s a hazai olvasók a könyveket nagyobb részt e piacokról szereztek be.)

A nemzeti retrospektív bibliográfia legújabb kötete 1071 nyomtatvány leírását adja közre a 2626. tételszámtól a 3696.-ig, az „Appendix”-ben pedig 55 tételt ír le a 216. sorszámtól a 271.-ig – azaz a korábbiak folytatásaként tárja elénk az 1656–1670 között részben vagy egészben magyar nyelven, illetve a történelmi Magyarország területén bármely nyelven nyomtatásban megjelent műveket.

A negyedik kötet tételeit Borsa Gedeon és munkatársai megszokott módszere szerint dolgozták fel: az egyes nyomtatványok időrendbe sorolva szerepelnek a kötetben, ezen belül a nyomdahe-lyek, majd a szerzők betűrendjében kereshetők. A feldolgozott kiadványokról a lehető legpontosabb bibliográfiai leírás olvasható (szerző, cím, fizikai jellemzők), majd a bibliográfiai hivatkozás, a műfaji meghatározás, a mű tartalmi egységei; ezután következik a szakirodalmi összefoglaló a tudományos vonatkozásokkal, s végül a példányadatok: melyik könyvtárban található példány az adott műből, s az milyen állapotban van. (Az OSZK RMNy Szerkesztősége minden fellelhető példányról nyilvántartást vezet. Az RMNy második

kötetétől kezdve a 17. századi nyomtatványok fennmaradt példányait illetően csak akkor szerepel teljes felsorolás a könyvtárak és a példányok számának feltüntetése mellett, ha csak tíz vagy annál kevesebb példány ismert.)

Egy szakkönyv alapvető része, sőt fejezete a mutató. Különösen igaz ez egy olyan adatgazdag kiadványra, mint az *RMNy*. Nem véletlen, hogy az *RMNy* szerkesztősége a kezdetektől tíz mutatóval segíti az eligazodást: 1) a magyarországi nyomdahelyek mutatója időrendben; 2) nyomdamutató, helységek és nyomdászok; 3) személynévmutató; 4) helynévmutató; 5) címmutató; 6) a magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatója; 7) tárgymutató; 8) nyelvi mutató; 9) könyvtárak mutatója; 10) a fontosabb bibliográfiák konkordanciája. (A kötet igen fontos részét képezi továbbá „A magyarországi nyomdahelyek 1656 és 1670 között” című térkép és a 100 oldalnyi „Címlapok és mintalapok képei” – a hasonló kiadványokat ismerve ez utóbbi szintén egyedülálló vállalkozás.) Ezen mutatók teszik igazán használhatóvá az *RMNy*-t, segítik a kutatókat az elemzésben, az összefüggések feltárásában. Mindezek azt is bizonyítják, hogy az *RMNy* nem csupán egy nyomdászattörténeti kézikönyv, hanem a korszak kutatóinak nélkülözhetetlen adatbázisa.

Péter Katalinnak és Heltai Jánosnak alapvető írása jelent meg a korábbi *RMNy*-kötetek tárgymutatóinak elemzése alapján. Péter Katalin 1984-ben, a *Történelmi Szemlé*ben megjelent tanulmányában – „Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban” – arra a megállapításra jutott, hogy a 16. század végén (aranykor: 1571–1600) a nyomtatványok tematikus szerkezete jelentős mértékben átalakult, erősen világiasodó tendenciát mutat, s mindezt „az anyanyelvek erőteljes térhódítása kíséri”. Az 1601–1635 közötti időszak azonban már a romlás korszaka, melyben megállt a korábbiakhoz képest jelentős gyarapodás és az elvilágiasodás tendenciája, s egy reteologizálódási folyamat figyelhető meg.

Heltai János *Műfajok és művek* című, 2008-ban megjelent könyvében hasonló kutatásokat végzett, munkája az *RMNy* második és harmadik kötete alapján készült. Az *RMNy*-munkacsoport tagjaként számos olyan összefüggésre figyelt fel, amelyekre a feldolgozó munka során derült fény,

s ezeket könyvében meg is osztja olvasóival – mindezen megfigyelések pedig a többi kutatót tovább ösztönözhetik. Bár az irodalomtörténész Heltai János a történész Péter Katalintól eltérő szempontokat alkalmaz, „módszertanilag és gondolatilag is minta- és ötletadó munkaként” használta fel tanulmányát.

Míg az előző időszakban, 1636–1655 között a történeti Magyarországon tizenkilenc helyen működött nyomda, a mostani évekre (1656–1670) számuk tizenhétre csökkent (vö. a 1012. lapon lévő térképpel): öt tipográfia megszűnt (a csepregi, a szenicei, a tejfalui, a preszákai és a somorjai), de újak is jöttek létre (a lorettomi és a zsolnai). A királyi Magyarországon 12 (Bártfa, Debrecen, Eperjes, Kassa, Kőszeg, Lorettom, Lőcse, Nagyszombat, Patak, Pozsony, Trencsén, Zsolna), Erdélyben pedig öt (Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeben, Várad) településen dolgozott officina. (A műhelyek száma ennél több, hiszen több esetben egy városban több nyomda is dolgozott.) A hódoltság területéről továbbra sincs adatunk működő officináról.

A 17. század ezen éveiben tovább emelkedett a kiadványok száma; az elsők között van Lőcse (276), Kassa (143), Szeben (96), Nagyszombat (92) és Patak (89), vagyis még mindig a protestáns tipográfia dominálnak. Az egyes szerzők kinyomtatott műveinek számát tekintve pedig nem meglepő, hogy a korszak legjelentősebb magyar református lelkészeinek, íróinak nevét sorolhatjuk fel: Czeglédi István, Komáromi Csipkés György, Medgyesi Pál, Pósházi János; a katolikusok közül a fenti szempontból a jezsuita Sámbar Mátyás emelkedik ki.

A korszak könyveinek tárgyában is több mennyiségi változás történt. A legtöbb kiadvány, ahogy a korábbi időszakban is (1636–1655), a gyászbeszédek (valamint gyászbeszéd versekkel), az imádságoskönyvek és imádságok, a naptárak, a prédikációk, a vallási vitairatok, a versek és a vizsgatételek közül kerül ki. Az előző évekkel összehasonlítva az egyes műfajok (pl. az előzőek közül a gyászbeszédek, a naptárak, továbbá a bibliák, az elmélkedések, az énekeskönyvek, a katekizmusok, a nyelvkönyvek, a nyelvtanok, a szótárak és a vallási vitairatok) aránya csökkent, ugyanakkor néhányé megnőtt (pl. a korábban felsoroltak közül a vallási vitairatok és a vizsgatételek, továbbá a filozófiai, földrajzi, történelmi és egyháztörténeti

művek, tudósítások, valamint a törvénycikkek). Természetesen más tényezőket, így a nyelvet is figyelembe véve árnálható, módosítható az egyes témák jelentősége.

A nyelvi mutató adatai szerint (együtt számolva a teljesen vagy csak részben az adott nyelven megjelent műveket) továbbra is a latin nyelv vezet. A második helyen a magyar nyelv áll. A német nyelvű kiadványok száma megnőtt, szinte megduplázódott, akárcsak az angol, a francia, a görög és az olasz nyelvűeké. A biblikus cseh nyelvűeké viszont a felére esett vissza, s ez igaz a horvát és a román nyelvre is. Nyelvek tűntek el a kiadványok palettájáról, így a svéd és a török, ugyanakkor újak is megjelentek, mint a fríz, a héber, a holland, a lett, az orosz és a plattdeutsch.

Az új kötet elkészültekor derült arra is fény, hogy hány eddig ismeretlen mű, példány, illetve szerző került elő a kutatás során. P. Vársárhelyi Judit közlése szerint míg Szabó Károly az *RMK* I–II. köteteiben csupán 652 nyomtatványt írt le ebből a korszakból, addig az *RMNy*-munkacsoport 1084-et (!). A szerzőket tekintve pedig 120 olyan személyt találtak, akik nem szerepelnek a régi, Pintér Gábor által összeállított *Régi magyarországi szerzők*-ben (vö. a bibliográfiai konkordancia mutatójával). Ezek az adatok is igen beszédes bizonyítékai annak, hogy milyen jelentős művelődéstörténeti hozadékokkal szolgálhat a nyomtatványok mikrofilológiai feldolgozása.

Ezen tizenöt év jelentős, eseményekben gazdag időszak, minden negatívumával és pozitívumával együtt. A legfőbb események közé tartozik, hogy 1658-ban elpusztult a gyulafehérvári fejedelmi,

1660-ban pedig a váradi nyomda. (1671-ben a pataki fejedelmi nyomda is befejtette működését, hiszen a rekatolizált Báthori Zsófia és a jezsuiták elűzték.) Ugyanakkor ezekben az években olyan neves nyomdászok tevékenykedtek, mint Löcsén a Brewer család (övék volt a 17. század egyik legtermékenyebb és legszínvonalasabb műhelye), Patakon Rosnyai János, Váradon pedig Szenci Kertész Ábrahám, aki a város eleste után előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe menekült. V. Ecsedy Judit adatai szerint összesen 190 művet adott ki, melyek közül méltán emelkedik ki a fölió méretű *Váradi Biblia* (Várad–Kolozsvár, 1660–1661), mely Károlyi Gáspár és társai bibliafordításának negyedik kiadása.

Az előző, harmadik kötet 2000-ben jelent meg. Az eltelt tizenkét év első pillantásra talán soknak tűnik, hiszen az *RMNy* minden egyes kötete a korszak kutatóinak a legfontosabb forrásai közé tartozik, s az abban feldolgozott adatokat szeretnénk minél hamarabb olvasni, használni. Egy ilyen jellegű, rendkívüli alaposágot igénylő munkához azonban idő kell. (A kötet összeállítóinak munkamódszerében továbbra is a „forgó színpad” elve (Holl Béla kifejezése) volt érvényben: azaz bizonyos mértékig valamennyi tétel elkészítésében az összes közreműködő részt vett.) A könyvet használva tapasztalhatjuk, hogy megérte várni. Szelestei Nagy László a harmadik kötetéről írt ismertetésében (MKsz. 2001: 257) reményét fejezte ki, hogy „a folytatásra nem kell sokat várni”; most e sorok írója sem mondhat mást: „Kérem a következőt!”

ZVARA EDINA